

Vizyoner

Dergisi

CİLT:13 SAYI:33 YIL:2022 ISSN: 1308-9552

Süleyman Demirel University

Visionary

VOLUME:13 ISSUE:33 YIL:2022 Journal

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI
(Süleyman Demirel Üniversitesi Adına / On Behalf of Süleyman Demirel University)

Editör / Managing Editor

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Onur DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI Süleyman Demirel Üniversitesi	Prof. Dr. Adem KORKMAZ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş ACAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Hasan Hüseyin YILDIRIM Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Attila ACAR İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Prof. Dr. Metin TOPCUOĞLU Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU Süleyman Demirel Üniversitesi	Prof. Dr. Reşad Şahbazoğlu MURADOV Azerbaijan State University of Economics
Prof. Dr. Şeref KALAYCI T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE Süleyman Demirel Üniversitesi	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Seil S. NAZHIMUDINOVA Kyrgyz-Turkish Manas University	Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Tiago André LOPES Oporto Global University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrettin USUL İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Levent AYTEMİZ Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Prof. Dr. Mehmet Emin ERÇAKAR Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Metin DURGUT Alanya Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi	Prof. Dr. Murat BASKICI Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KAYALAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Mustafa LAMBA Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SAKAL Dokuz Eylül Üniversitesi	Prof. Dr. Neşe KUMRAL Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol BABUŞCU Başkent Üniversitesi	Prof. Dr. Yalçın KARATEPE Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aygun ALASGAROVA Azerbaijan State University of Economics	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ömer Kürşad TÜFEKÇİ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Saadet GANDILOVA Azerbaijan State University of Economics	Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Habeebullah ZAKARIYAH International Islamic University

Amaç / Aim

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Süleyman Demirel Üniversitesi bünyesinde 2009 yılında yayın hayatına başlayan uluslararası hakemli bir e-dergidir. Derginin amacı, İktisadi ve idari programları kapsayan tüm alanlarla ilgili bilimsel çabalara öncülük etmek için bilim insanlarının bilgi, görüş ve önerilerini paylaştıkları, özgür bilimsel düşünce gücünü destekleyen uluslararası bilimsel bir platform oluşturmaktır. Bu anlamda Vizyoner Dergisi'nin en temel vizyonu evrensel ölçekte bilgi üreterek toplumun ihtiyaç ve beklentilerine göre sosyal, ekonomik ve politik gelişmelere ilham ve yön veren uluslararası bir dergi olmaktır.

Süleyman Demirel University Visionary Journal is an international refereed e-journal that begun to be issued in 2009 within the body of Süleyman Demirel University. In order to pioneer scientific endeavors related to all the fields of economic and administrative sciences the aim of the journal is to form an international scientific platform where the knowledge, opinion and proposals of the scientists are shared, and that supports free scientific thoughts. In this context, the major vision of Visionary Journal is to be an international journal that would inspire and direct social, economic and political developments according to the needs and expectations of the society by producing universal knowledge creation.

Kapsam / Scope

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda Türkçe veya İngilizce hazırlanmış araştırma makaleleri ve derleme makaleleri kabul etmektedir. Dergi Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayımlanmaktadır. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler iThenticate veya Turnitin intihal programından geçirilmektedir. Vizyoner Dergisi açık erişim politikası benimsemiş bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm eserler Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY) ile lisanslanmaktadır. Dergide yayımlanan yazılardaki görüşler derginin görüşleri değildir. Tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Yazarlara nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.

Süleyman Demirel University Visionary Journal accepts research articles and review articles on all the subjects of the fields of economics and administrative sciences that are written in Turkish or English. The journal is published four times in a year, namely in February, May, August and November. Evaluation fee and application fee are not charged from the articles sent to the journal. The articles submitted for publication in the Journal should be prepared in accordance with the rules of research and publication ethics. In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics) and ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors). The articles that are sent to the Journal are going to be scanned thought the iThenticate or the Turnitin plagiarism program. Visionary Journal is a journal that adopts open access policy. All the papers published in the Journal are licensed by Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY 4.0). The opinions in articles published in the journal are not the views of the journal. All responsibility belongs to the authors. The journal does not pay any royalties to authors.

Dizgi / Type Setting

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL

Kapak Tasarım / Cover Design

Grafiker / Graphic Designer Durmuş Ali GÜRTOKLU

İletişim Adresi / Contact Info

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi
Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Doğu Kampüsü, 32260, Çünür, Isparta / TURKEY
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vizyoner>
vizyoner@sdu.edu.tr
+90 246 2110548

İndeksler / Indexes

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi aşağıdaki veri tabanları/bibliyografya/indeksler tarafından taranmaktadır:

Süleyman Demirel University Visionary Journal are indexed in the following data bases/bibliographies/indices:

EBSCOHOST (2011)

Academic Resource Index
(ResearchBib) (2016)

MIAR (2016)

Journal Factor (2016)

Sosyal Bilimler Atf Dizini
(SOBIAD) (2017)

Arastirmax (2017)

CiteFactor (2017)

Akademik Dergiler Endeksi
(ajindex.com) (2017)

TR Dizin (2017)

Eurasian Scientific Journal
Index (2019)

Directory of Open Access
Journals (DOAJ) (2019)

EuroPub (2019)

Open Academic Journals Index
(OAJI.net) (2020)

Directory of Research Journals
Indexing (2022)

Rootindexing (2022)

Online Dergi Platformu ve
İndeksleme Derneği (OJOP)
(2022)

Hakem Kurulu / Referee Board

- Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Aygül YANIK
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Prof. Dr. Hidayet Hale KÜNÜÇEN
Başkent Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet Emre GÜLER
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aysun ÇELİK ÇANGA
Bursa Uludağ Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ebru YÜKSEL HALİLOĞLU
Gazi Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Elvettin AKMAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Emrah BİLGENER
Hitit Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Fikret BİRDİŞLİ
Malatya İnönü Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ABA
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hasan Hüseyin UZUNBACAK
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. İbrahim Yaşar GÖK
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet DİNÇ
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet YAKIN
İstanbul Arel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Murat GÜL
Kırıkkale Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Serap DURUKAN KÖSE
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Taşkın KILIÇ
Ordu Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Turan KOCABIYIK
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Ahmet GÜNAY
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Altuğ ÇAĞATAY
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Elçin NECİYEYEV
Muş Alparslan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Engin ÜNGÜREN
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Esra VONA KURT
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Fatma Gül ALTIN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. İsa GÜL
Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi
- Prof. Dr. Abdullah SOYSAL
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
- Prof. Dr. Prof. Dr. Celalettin SERİNKAN
Pamukkale Üniversitesi
- Prof. Dr. İsa İPÇİOĞLU
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Prof. Dr. Neşe ALGAN
Çukurova Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Dilek ÇETİN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Elif Türkan ARSLAN
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Emine ŞENER
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erhan BOĞAN
Adıyaman Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Görkemli KAZAR
Munzur Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hakan ÖNER
Nişantaşı Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hatice HİCRET ÖZKOÇ
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. İsmail ÇELİK
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet SAĞIR
Selçuk Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Meyrem TUNA UYSAL
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA
Malatya İnönü Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Tahsin AKÇAKANAT
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Tuncer GÖVDELİ
Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Agah Kürşat KARAUZ
Akdeniz Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Ali ÜNAL
Hitit Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Aynur TORAMAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Elif KAYA
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Erkan GÜRPINAR
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Eylem BAYRAKÇI
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Gökhan DUMAN
İzmir Demokrasi Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. İzzet ERDEM
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Kasım KAYA
Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Nurcan COŞKUN US
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Özüm EĞİLMEZ
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Selman KIZILKAYA
Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Uğur AKKOÇ
Pamukkale Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Mehmet Metin DAM
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Nurdan ORAL KARA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Selda LİMON
Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Şerafettin ERTEN
Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Zişan KORKMAZ ÖZCAN
Süleyman Demirel Üniversitesi

Hakem kurulu listesi, dergimizin bu sayısında yayınlanan ve yayınlanması uygun bulunmayan makaleleri değerlendiren hakemlerden oluşmaktadır. Hakemlerimize dergimize yapmış oldukları katkıdan dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

This list of Reviewer Board constitutes of the referees that evaluate the articles that are published in this volume of our Journal and the articles that are found to be insufficient to be published. We thank all the referees for their priceless contributions to our Journal.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Arastırma Makalesi / Research Article

Prof. Dr. Yunus Emre ÖZTÜRK

Arş. Gör. Dr. Mehmet ÖZCAN

Türkiye İçin Uluslararası Sağlık Turizmi Talebinin Kantitatif Çerçeve Değerlendirilmesi
Evaluation of International Health Tourism Demand for Turkey in Quantitative Framework

1-13

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Ali Murat ALPARSLAN

Dr. Seher YASTIOĞLU

Arş. Gör. Mehmet Ali TAŞ

Doç. Dr. Mehmet ÖZMEN

Yaşamın-İşin Anlam Kaynakları ve İyi Oluş İlişkisi Üzerine Bir Araştırma
A Research on the Relationship between Sources of Meaningful Life-Work and Well-Being

14-33

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Aşkın ÖZDAĞOĞLU

Öğr. Gör. Barış IŞILDAK

Dr. Öğr. Üyesi Murat Kemal KELEŞ

Havayolu Sektörü Çalışanları Bakış Açısından Havalimanlarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Değerlendirilmesi
Evaluation of Airports with Multi-Criteria Decision-Making Methods from the Perspective of Airline Sector Employees

34-56

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Kübra ÖNDER

Emekli Bireylerin Emek Arzını Etkileyen Unsurların Nested Logit Model İle Analizi
Analysis of the Factors Affecting Labor Supply of Retirees Using Nested Logit Model

57-69

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Sibel HOŞTUT

Gülten Sevda SIRSAT

Özge ARSLAN

35 Yıllık Sosyal Sorumluluk Araştırmalarının Analizi: Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin İncelenmesi
Analysis of 35 Years of Social Responsibility Research: Examination of Master and Doctoral Theses

70-86

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÖSTEKÇİ

Ekonomik Özgürlüğün Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla ve Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkelerinden Kanıtlar

The Effect of Economic Freedom on Foreign Direct Investment, Gross Domestic Product and Tax Revenues: Evidence from OECD Countries

87-109

Araştırma Makalesi / Research Article

Asst. Prof. Dr. Aslı GÜNAY

Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU

Evaluation of Research Universities' Third Mission in Turkey
Türkiye'deki Araştırma Üniversitelerinin Üçüncü Misyonlarının Değerlendirilmesi

110-121

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Asude Yasemin ZENGİN

Şengül SAĞLAM

Özel Hastanelerde Müşteri Memnuniyeti Unsurları ve Sadakatin Büyükşehir-Şehir Kıyaslaması
A Comparison of Customer Satisfaction Factors and Loyalty between Metropolitan and City Private Hospitals

122-142

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Bahar ÖZSOY

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ

Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme
From Global Deadlock to the Patriotic War: An Evaluation on the Role of the Minsk Group in Nagorno-Karabakh

143-160

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Canan KOÇ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KOÇ

Engelsiz Parkların Erişilebilirliği: Eskişehir ve Diyarbakır Örnekleri
The Accessibility of Barrier-Free Parks: Cases of Eskişehir and Diyarbakır

161-188

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf DEMİR

Küresel Enerji ve Gıda Fiyatlarının Türkiye'de Enflasyona Etkisinin Zamanla Değişen Nedensellik Analiziyle İncelenmesi
The Determination of the Impact of Global Energy and Food Prices on Inflation in Turkey with Time-Varying Causality Method

189-203

Araştırma Makalesi / Research Article

Öğr. Gör. Dr. Ayşe Nihan ARIBAŞ

Doç. Dr. Yusuf ESMER

Pozitif Psikolojik Sermayenin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisinde Duygusal Zekânın Aracılık Rolü: Çalışanlar Üzerinde Bir Araştırma

Mediating Role of Emotional Intelligence in the Impact of Positive Psychological Capital on Burnout: A Research on Employees

204-220

Araştırma Makalesi / Research Article

Öğr. Gör. Dr. Talha BAYIR

Online Alışverişlerde Satış Sonrası Hizmetler İle E-Sadakat İlişkisinde, E-Memnuniyetin Aracılık Rolü: Y Kuşağı Tüketicileri Üzerine Bir Araştırma

The Mediation Role of E-Satisfaction in the Relationship between After-Sales Services and E-Loyalty in Online Shopping: A Research on Consumers of Y Generation

221-235

Araştırma Makalesi / Research Article

Res. Asst. Dr. Bora ALTAY

Asst. Prof. Dr. Koray GÖKSAL

Hande Nur KIRMIZIKUŞAK

The Wealth of Ottoman Individuals by Different Socio-Economic Groups, 1650-1918: A Descriptive Analysis in the Context of Institutional Change

Farklı Sosyo-Ekonomik Gruplara Göre Osmanlı Bireylerinin Zenginliği, 1650-1918: Kurumsal Değişim Bağlamında Betimsel Bir Analiz

236-253

Araştırma Makalesi / Research Article

Öğr. Gör. Elif Nisa YAYLA

Dr. Bülent ÇİZMECİ

T.C. Sağlık Bakanlığı'nın Mobil Sağlık Uygulamalarının Bilinirliğine Yönelik Bir Araştırma

A Research on the Recognition of Mobile Health Applications of the Ministry of Health

254-270

Araştırma Makalesi / Research Article

Öğr. Gör. Rabia ÜZÜMCÜ

Öğr. Gör. Yasin YILDIRIM

Kripto Paraların Hukuki Statüleri ve Sözleşmeler İçerisindeki Yerleri

Legal Statuses of Cryptocurrencies and Their Places in Terms of Contracts

271-291

Araştırma Makalesi / Research Article

Büşra SARI

Doç. Dr. Harun KIRILMAZ

Sağlık Kurumlarında Örgütsel Sessizlik ve İnförmel İletişim İlişkisi Üzerine Bir Araştırma

A Research on the Relationship between Organizational Silence and Informal Communication in Health Institutions

292-308

Araştırma Makalesi / Research Article

Kevser Hüsna ÖZYILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALKAN

Akademisyenlerin Sağlık Anksiyeteleri İle Siberkondri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma

A Research on the Relationship between Academicians' Health Anxiety and Cyberchondria Levels

309-324

Araştırma Makalesi / Research Article

Musa DENİZ

Dr. Öğr. Üyesi Seda KUMRU

Hizmet İçi Eğitim Değerlendirmesi Ölçeği: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması

In-Service Training Evaluation Scale: A Scale Development Study

325-339

Derleme Makalesi / Review Article

Assoc. Prof. Dr. Rüyeyda KIZILBOĞA ÖZASLAN

Res. Asst. Burak KAPLAN

Challenge of the Metropolitan Governances with Pandemic Distribution: The Cases of New York, London and Istanbul

Metropol Yönetimlerin Pandemi İle Mücadelesi: New York, Londra ve İstanbul Örnekleri

340-353

YAYIN İLKELERİ

1. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanan uluslararası hakemli bir e-dergidir.
2. Dergiye iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda hazırlanmış araştırma makaleleri ve derleme makaleler gönderilebilir. Dergide yayımlanan derleme makale sayısı toplam makale sayısının % 25'ini geçemez.
3. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır.
4. Dergiye makale gönderen bir yazarın üst üste iki sayıda ve aynı yıl içerisinde birden fazla sayıda makalesi yayımlanamaz. Dolayısıyla dergide yayımlanması için birden fazla makale gönderen yazarlar bu kuralı kabul etmiş sayılmaktadır.
5. Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yazılmış olmalıdır.
6. Makaleler web sayfamızdan elde edilebilecek dergi makale şablonu kullanılarak hazırlanmalıdır. Makaleler yazım kurallarımıza uygun bir şekilde hazırlanarak DergiPark sistemi üzerinden gönderilmelidir. Makaleler ile birlikte tüm yazarlar tarafından imzalanarak hazırlanmış Makale Başvuru Formunun da sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Yazarlar; unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, iletişim bilgilerini ve Orcid ID bilgilerini sisteme eksiksiz bir şekilde eklemelidir. DergiPark sistemi üzerinden makale gönderemeyen yazarlar vizyoner@sdu.edu.tr adresine mail atarak teknik destek alabilirler.
7. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney ve görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmadan çalışmanın ne zaman yapıldığına bakılmaksızın etik kurul izin belgesi istenmektedir. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir. Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Dolayısıyla etik kurul izin belgesi gerektirdiği halde bu belgeyi göndermeyen makaleler değerlendirmeye alınmayacak ve reddedilecektir.
8. Dergiye gönderilen makalelerde araştırmacıların katkı oranı beyanına, varsa destek ve teşekkür beyanına ve çatışma beyanına yer verilmelidir.
9. Dergiye gönderilen bir makale ön kontrol, değerlendirme ve yayın süreci şeklinde üç aşamadan geçmektedir. Yazarlar makaleyi gönderdikten sonra sadece ön kontrol aşamasında DergiPark sistemi üzerinden makaleyi geri çekebilirler. Diğer aşamalarda makalenin yazarlar tarafından geri çekilmesi mümkün değildir. Süreç makalenin kabul edilmesi veya reddedilmesi şeklinde tamamlanmak suretiyle sona erecektir.
10. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ilk olarak ön kontrol aşamasından geçirilmektedir. Bu aşama, makale gönderildiği tarihten itibaren en geç 30 gün içerisinde tamamlanmaktadır. Bu aşamada makalenin yayın ilkelerimize, yazım kurallarımıza, yayın etiği kurallarına ve bilimsellik şartlarına uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı kontrol edilmektedir. Yapılan değerlendirme çerçevesinde makalenin hakem değerlendirme sürecine geçebileceği, hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği veya hakem değerlendirme sürecine alınması ve yayımlanmasının uygun olmadığı kararı verilebilmektedir. Makaleye ilişkin hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği kararı verilirse yazarlar tarafından en geç 30 gün içerisinde bu eksikliklerin tamamlanması gerekmektedir. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
11. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ön kontrol aşamasında iThenticate veya Turnitin intihal programlarından geçirilmektedir. Benzerlik indeksi oranı % 20'den yüksek olan makaleler değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmektedir. Makaleye ilişkin intihal değerlendirmesi dergi tarafından yapılacak olup, yazarların herhangi bir intihal raporu göndermesine gerek bulunmamaktadır. Çalışmalarını gönderen yazarlar; makalede hiçbir şekilde intihal yapmadığını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.
12. Ön kontrol aşamasından sonra makaleler değerlendirme aşamasına geçmektedir. Değerlendirme aşamasının başında makaleler editör kurulu veya yayın kurulu tarafından kalitesi, özgünlüğü ve bilime katkısı açısından incelenmekte ve en geç 10 gün içerisinde makalenin hakem değerlendirme sürecinin başlamasına veya hakem değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmesine karar verilmektedir.
13. Makalenin hakem değerlendirme süreci başlayabilir kararından sonra ise makale içerik ve biçim açısından incelenmek üzere en az iki hakeme (çift kör hakeme) gönderilmektedir. Makaleyi değerlendiren hakemlerin kimlikleri hakkında yazarlara, makalenin kime ait olduğu konusunda da hakemlere bilgi verilmemektedir. Makale, hakemlerine gönderildikten sonra makaleleri değerlendirip değerlendiremeyeceği kararını en geç 10 gün içerisinde vermeleri, değerlendirmeyi kabul ettikleri takdirde 30 günlük süre içerisinde değerlendirme raporlarını göndermeleri istenmektedir. Verilen sürede geri dönüş yapmayan hakemlere uyarıda bulunularak en fazla iki defa olmak üzere 10'ar günlük ek süre verilmektedir. Hakemin verilen ek sürelerde de geri dönüş yapmaması durumunda makaleye yeni bir hakem atanmaktadır. Hakemler ilk tur değerlendirmesini tamamladıktan sonra ikinci ve üçüncü tur değerlendirmelere ihtiyaç duyarsa yukarıda belirtilen süreler tekrar baştan işlemektedir.

14. Hakemlerden gelen değerlendirme raporları doğrultusunda makalenin yayınlanmasına, yazardan düzeltme istenmesine ya da makalenin reddedilmesine karar verilecektir. Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak dergimize ulaştırılması gerekmektedir. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
15. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, editör kurulu makaleyi üçüncü bir hakeme gönderebilir veya hakem raporları çerçevesinde makalenin reddedilmesine karar verebilir. Dolayısıyla dergiye gönderilen bir makalenin yayımlanabilmesi için en az iki ayrı hakemden olumlu görüş alması gerekmektedir.
16. Değerlendirme aşamasından başarıyla geçen makaleler kabul edilerek yayın süreci aşamasına geçmektedir. Yayın süreci aşamasında makaleler; geliş tarihi, makale türü ve yayın dili dikkate alınarak editör kurulu kararına göre yayın sürecine alınmaktadır. Bu aşamada her ne sebeple olursa olsun makalelerin yayım sürecini öne çekmeye ilişkin yazarların istekleri dikkate alınmamaktadır. Bu anlamda Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi belli bir sayıda yayımlanmak için makale kabul etmemekte, yazarlar istedikleri zaman dergiye makale gönderebilmektedir.
17. Yayın süreci aşamasında, makalenin yayınlanma sırası geldiğinde dizgi ve mizanpaj işlemleri başlamaktadır. Dizgi ve mizanpaj işlemleri bittikten sonra makale kontrol amaçlı son bir kez yazarlarına gönderilmektedir. Yazardan gelecek geri dönüşten sonra makaleler mizanpaj editörümüzün son kontrolünden geçecek ve makaleye DOI numarası verilerek yayın süreci başlayacaktır. Yazarlar kontrollere ilişkin belirtilen süre içinde geri dönüş yapmadıkları takdirde editör kurulu kararıyla makale bir sonraki sayıya kaydırılacak veya mevcut haliyle yayımlanacaktır.
18. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler derginin görüşleri değildir ve tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Dergide yayımlanan makalelerin yazarlarına nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.
19. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Açık Erişim politikasını benimsemiş bir dergi olup, Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) tanımına uygun olarak hakem değerlendirmesinden geçmiş bilimsel çalışmaların, internet aracılığıyla; finansal, yasal ve teknik engeller olmaksızın, serbestçe erişilebilir, okunabilir, indirilebilir, kopyalanabilir, dağıtılabilir, basılabilir, taranabilir, tam metinlere bağlantı verilebilir, dizinlenebilir, yazılıma veri olarak aktarılabilir ve her türlü yasal amaç için kullanılabilir olmasını kabul etmektedir. Yazarlar ve telif hakkı sahipleri bütün kullanıcıların ücretsiz olarak erişim olanağına sahip olduğunu kabul ederler. Makaleleri kabul edilen yazarlar telif hakkının korunması ve Creative Commons Attribution License altında bulunan derginin haklarının korunması için çalışmalarında yer alan bilgilerin referans gösterilerek paylaşılmasını kabul etmiş sayılırlar. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi'nin yayımlayacağı bütün makaleler [Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY) ile lisanslanmıştır.
20. Yayın ilkelerine uygun olmayan makalelerin başvuruları kabul edilmeyecektir. Eksiklikleri sonradan tespit edilen makalelerin ise hangi aşamada olduğuna bakılmaksızın değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.

YAYIN ETİĞİ

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Buna göre kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de buna dahildir. Yayın etiği kapsamında tüm paydaşların özetle aşağıdaki etik sorumlulukları taşınması beklenmekte olup, her türlü etik vakası COPE kuralları gereğince değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Yazarların Etik Sorumlulukları:

- Yazarlar dergiye gönderdikleri makaleleri başka bir yerde yayınlamamış ya da yayınlamak üzere göndermemiş olmalıdır.
- Yazarlar makalelerinde kullandıkları tüm alıntılara kaynak göstermiş olmalıdır.
- Yazarlar makalenin kendi çalışmaları olduğunu, hiçbir şekilde intihal yapmadıklarını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.
- Yazarlar makaleye bilimsel katkı verdiklerini garanti etmeli ve tüm yazarların makale üzerinde eşit sorumluluğa sahip olduğu bilinmelidir.
- Sorumlu yazar makalede adı geçen tüm ortak yazarların yayına ve ortak yazar olarak adlandırılmaya razı olduğunu garanti etmelidir. Çalışmaya önemli katkılar sağlayan tüm kişiler ortak yazar olarak adlandırılmalıdır. Bunun dışındaki kişilere teşekkür kısmında yer verilmelidir.
- Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları veya çıkar çatışmasını beyan etmekte yükümlüdür.
- Yazarlar gerekli görülmesi halinde makalede yer alan veri setlerine ulaşım imkanı sağlamalıdır.
- Yazarlar dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleleri araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlamış olmalıdır. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları:

- Araştırmayı incelemek için yeterli nitelikte olmayan veya makaleyi hızlı bir şekilde değerlendirmesinin imkansız olacağını bilen seçilmiş herhangi bir hakem, editöre bu durumu bildirmeli ve inceleme sürecinden mazurunu istemelidir.
- Hakemler kendilerine ulaşan makaleleri gizli tutmak ve hakemlik sürecinden elde ettikleri bilgileri kişisel menfaatleri için kullanmamakla yükümlüdürler.
- Hakemler raporlarını veya makale hakkındaki bilgileri başkalarıyla paylaşmamalıdır ve editörün izni olmadan yazarlarla doğrudan iletişim kurmamalıdır.
- Hakemler makaledeki potansiyel etik meseleler konusunda özenli olmalı ve bunları editörün dikkatine sunmalıdır. Buna, değerlendirmedeki makale ile hakemin kişisel bilgi sahibi olduğu herhangi başka bir yayınlanmış çalışma arasındaki özlü benzerlik ve örtüşme dâhildir.
- Hakemlik nesnel bir şekilde yapılmalıdır. Yazarlara dair kişisel eleştirilerde bulunulmamalı, değerlendirmeler yapıcı, dürüst ve kibar olmalıdır.
- Hakemler yazarlarından herhangi biriyle rekabetçi, işbirlikçi veya başka türlü bir ilişki veya bağlantıdan kaynaklanabilecek potansiyel bir çıkar çatışmasına sahip olduğu bir makaleyi değerlendirmeyi kabul etmeden önce editöre danışmalıdır.

Editör Kurulunun Etik Sorumlulukları:

- Dergide hangi makalelerin yayınlanacağına karar vermek editör kurulunun sorumluluğundadır. Yazarların makalelerini değerlendiren editör kurulu; ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, dini inanç, etnik köken, vatandaşlık ya da politik felsefelerinden bağımsız olarak değerlendirme yapmalıdır. Alınacak karar, makalenin doğruluğu, geçerliliği ve önemi ile derginin kapsamının uygunluğuna dayanmalıdır. İftira, telif hakkı ihlali ve intihal ile ilgili mevcut yasal gereklilikler de dikkate alınmalıdır.
- Editör veya herhangi bir editör kurulu üyesi, ilgili yazar, hakemler, potansiyel hakemler, diğer editör danışmanları ve yayıncılardan başka kimseye bir makale hakkında bilgi ifşa etmemelidir.
- Sunulan bir makalede açıklanan yayınlanmamış malzemeler, yazarın açık yazılı izni olmaksızın editörün veya editör kurulunun kendi araştırmalarında kullanılmamalıdır.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler dergi makale şablonu kullanılarak “MS Office Word 2010” veya üzeri bir versiyonda, A4 boyutlarında hazırlanmalıdır. Uzunluğu en az 6000 kelimedenden oluşmalı ve dergi formatında 30 sayfayı geçmemelidir. Sayfa düzeni; Üst: 5 cm, Alt: 2,5 cm, Sol: 2,5 cm ve Sağ: 2,5 cm olmalıdır.
2. Dergi makale şablonunda belirtilen kısımlara yazar bilgileri, makale ek bilgileri ve yazar beyanları dergi kurallarına uygun olarak eklenmelidir.
3. Başlık sayfası ve genişletilmiş özet sayfası hariç olmak üzere makale, 10 punto ve “Times New Roman” karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak yazılmalıdır. Yazımda, virgül ve noktalardan sonra bir karakter ara verilmelidir. Paragraflarda başlangıç girintisi kullanılmamalı, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılmalıdır. Paragraflar arasında ilave boş satır bırakılmamalıdır.
4. Makalenin başlık sayfasında; tek satır aralığında ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk kullanılarak 11 punto olarak Türkçe ve İngilizce başlık, 9 punto olarak en az 120 en fazla 200 kelimedenden oluşan tek paragraf halinde Türkçe ve İngilizce öz, en az 3 en fazla 5 tane olmak üzere Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler ve en fazla 5 tane olmak üzere JEL (Journal of Economic Literature) sınıflandırma kodları verilmelidir. Dili İngilizce olan makalelerde başlık, öz, anahtar kelimeler ve JEL sınıflandırma kodları, önce İngilizce sonra Türkçe olarak verilmelidir.
5. Makalede, dergi sayfa formatına göre toplamda 1 sayfayı geçmeyecek şekilde minimum 700, maksimum 1200 kelimedenden oluşan genişletilmiş özet bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, Türkçe makaleler için İngilizce, İngilizce makaleler için Türkçe hazırlanmalıdır. Genişletilmiş özet; amaç ve kapsam (purpose and scope), yöntem (design/methodology/approach), bulgular (findings) ve sonuç ve tartışma (conclusion and discussion) şeklinde dört alt başlıktan oluşmalıdır. Her alt başlık tek paragraf halinde, 9 punto, tek satır aralığı, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk kullanılarak ve başlıklar arasında ilave boş satır bırakılmadan yazılmalıdır.
6. Makalede ana başlıklar ve alt başlıklar kalın (bold) ve sola yaslı (girintisiz) olarak **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.1.2.**, **1.1.2.1.** gibi ondalıklı şekilde numaralandırılmalıdır. Numaralandırmaya “Giriş” başlığından başlanmalı ve “Sonuç” başlığına kadar devam etmelidir. Giriş ve sonuç başlıklarına alt başlık açılmamalıdır. Ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük yazılmalıdır. Ana başlıkların ve alt başlıkların hem öncesinde hem de sonrasında herhangi bir satır boşluğu bırakılmamalıdır. Sadece ana başlıklarda paragraftan önce 12nk paragraftan sonra 6nk boşluk bırakılmalıdır.
7. Makale içindeki tüm tablo ve şekiller metnin uygun yerlerinde sayfaya ortalı olarak gösterilmelidir. Her tablo ve şekle kalın yazı tipinde bir sıra numarası (**Tablo 1.**, **Şekil 2.** vb. gibi) ve normal yazı tipinde bir başlık verilmelidir. Başlık; tablo ve şeklin üstünde, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde, 10 punto olarak, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılarak hazırlanmalıdır. Tablo ve şekil içindeki metin Times New Roman karakteri ile 8-9 punto aralığında ve tek satır olmalıdır. Grafik, çizelge, harita, çizim ve fotoğraf gibi tüm görseller şekil olarak nitelendirilmelidir. Tablolarda sadece yatay çizgiler olmalı, dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Tüm tablo ve şekiller yukarıda verilen sayfa düzenine uygun ve kolaylıkla okunacak biçimde olmalıdır. Tablo ve şekillerde açıklama ve kaynaklar tablo ve şeklin altında 8 punto olarak, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir. Tablo ve şekilden önce ve sonra satır boşluğu bırakılmamalıdır.
8. Makalede ondalık ayraç olarak Türkçe çalışmalarda virgül, İngilizce çalışmalarda nokta kullanılmalıdır. Binlik ayraç olarak ise Türkçe çalışmalarda nokta, İngilizce çalışmalarda virgül kullanılmalıdır. Makale metni içerisinde 0-9 arasındaki sayılar yazıyla ifade edilmeli, 10 ve üstündeki sayılar ise rakamla yazılmalıdır.
9. Makalede denklem, model ve formüller sola yaslı yazılmalı, her biri sıralı bir şekilde numaralandırılmalı ve numaralar parantez içerisinde sağa yaslı yazılmalıdır. Denklem, model ve formüller öncesi ve sonrasında satır boşluğu bırakılmamalıdır.
10. Makalede madde işaretli metinler sola yaslı olarak paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir.
11. Makalede bir kaynaktan doğrudan alınan kelime sayısı 40 kelimenin altında ise alıntı yapılacak ifadeler tırnak içerisine alınarak ve kaynak gösterilerek metin içerisinde kullanılmalıdır. Alıntı 40 kelimeyi aştığında ise alıntılar normal metinde değil; yeni bir satırda, sol ve sağdan içe 1,25 cm girintili şekilde, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak ve kaynak gösterilerek yapılmalıdır.
12. Makalede “ek” yapılacaksa eklere, ek başlığı (**Ek 1.**, **Ek 2.**, vb. gibi) verilmek suretiyle kaynağadan sonra yer verilmelidir.
13. Dergiye gönderilen makaleler; referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynağa düzenlenmesinde American Psychological Association (**APA 7**) stilinde hazırlanmalıdır. Bu bağlamda atıflar metin içerisinde bağlaç yöntemi kullanılarak yapılmalıdır. Açıklama notları ise sayfa altında dipnot şeklinde, iki yana yaslı, 8 punto ve Times New Roman karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak yazılmalıdır.
14. Metin içerisinde atıflar yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası şeklinde yapılmalıdır. 2 yazarlı çalışmalarda yazar isimleri arasında Türkçe makalelerde “ve”, İngilizce makalelerde “&” kullanılmalıdır. 3 ve daha fazla yazarlı çalışmalarda atıf yapılırken önce ilk yazarın soyadı yazılmalı, ardından Türkçe makalelerde “vd.” ifadesi, İngilizce makalelerde “et al.” ifadesi kullanılmalıdır.

- **Tek yazarlı yayınlarda atf:** (Dulupçu, 2001, s. 28).
  - **2 yazarlı yayınlarda atf:** (Acar ve Tetik, 2018, s. 60).
  - **3 ve daha fazla yazarlı yayınlarda atf:** (Çarıkçı vd., 2009, s. 55).
  - **Birden fazla kaynağa atf:** (Schumpeter, 1934, s. 66; Wood, 2005, s. 36; Acar ve Tetik, 2018, s. 60).
  - **Kaynağın tamamı için atf:** (Drucker, 1995).
  - **İkincil kaynağa atf:** (Freud, 1901, aktaran Bonomi, 1998).
15. Yazar adı olarak kısaltması olan bir grup kullanılıyorsa ilk atıfta kısaltma yapılmazken, daha sonraki atıflarda kısaltılarak kullanılır. Kısaltması olmayan gruplarda ise ilk ve sonraki atıflarda farklılık yoktur.
- **Yazar adı kısaltması olan bir grupta kaynağa ilk atf:** (Süleyman Demirel Üniversitesi [SDÜ], 2022).
  - **Yazar adı kısaltması olan bir grupta kaynağa sonraki atf:** (SDÜ, 2022).
16. Yapılacak atf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belirli ise süreli yayınlardakine benzer şekilde atf yapılmalıdır. İnternette indirilen kaynak için tarih verilmemişse ilgili dosyaya erişim tarihi kaynağın yılı olarak kullanılmalıdır. Eğer atfın yazarı belli değilse parantez içerisinde internet sitesinin kurumu ve erişim yılı yazılmalıdır.
- **Yazar adı ve yayın yılı belli olan atf:** (Bebbington ve Song, 2004).
  - **Yazar adı ve yayın yılı belli olmayan atf:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. Bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atf yapılıyorsa, eserler yılın yanına a, b, c, şeklinde harf verilerek gösterilmelidir.
- (Kirzner, 1973a, s. 30).
  - (Kirzner, 1973b, s. 45).
18. Yazar adının cümle içerisinde geçtiği anlatsal alıntılarda, çalışma 2 yazarlı ise Türkçe makalelerde “ve”, İngilizce makalelerde “and” kullanılmalıdır. 3 ve daha fazla yazarlı çalışmalarda ise önce ilk yazarın soyadı yazılmalı, ardından Türkçe makalelerde “vd.” ifadesi, İngilizce makalelerde “et al.” ifadesi kullanılmalıdır.
- Moran’a (1994, s. 36) göre, ...
  - Acar ve Tetik (2018) .....
  - Çarıkçı vd. (2009) .....
19. Makalede kullanılan her türlü kaynak kaynakça bölümünde yer almalıdır. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri “en eski tarihli” olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynaklar ilk satır sola yaslı, sonraki satırlar 1,25 cm sol içeriden başlatılmalıdır. Bunun için paragraf seçeneğindeki “ilk satır” kısmı “asılı” olarak değiştirilmeli ve değer olarak 1,25 girilmelidir. Kaynakçada dergi adı hariç tüm yayınlarda (makale adı, kitap adı, bölüm adı, tez adı, vb) başlığın ilk harfi büyük, diğerleri ise özel isim veya kısaltma değilse küçük harfle yazılmalıdır. Dergi adında ise her kelimenin ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. 2 ve daha çok yazarlı çalışmalarda son yazardan önce Türkçe makalelerde “ve” ifadesi kullanılmalı, İngilizce makalelerde ise “virgül” ve “&” işareti kullanılmalıdır. Kaynakça aşağıda belirtilen örneklere uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı* (Baskı Sayısı). Yayınevi.

Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18. Baskı). Beta Basım Yayım.

Acar, D. ve Tetik, N. (2018). *Genel muhasebe* (16. Baskı). Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B. ve Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İGİAD Yayınları.

Çeviri Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı* (Baskı Sayısı). (Çevirmenin adının baş harfi. Çevirmenin soyadı, Çev.), Yayınevi, (Orijinal eserin yayın tarihi).

Piketty, T. (2015). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (2. Baskı). (H. Koçak, Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2013).

Editörlü Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bölümün adı. Editörün adının baş harfi. Editörün soyadı (Ed.), *Kitabın adı* içinde (Baskı sayısı, Bölümün sayfa aralığı). Yayınevi.

Eke, E. (2019). Türkiye’de dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme. H. H. Aygül ve E. Eke (Ed.), *Dijital çocukluk ve dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme*. H. H. Aygül ve E. Eke (Ed.), *Dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* içinde (s. 207-252). Nobel Akademik Yayıncılık.

Makaleler:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Makalenin adı. *Derginin adı*, Cilt(Sayı), Sayfa aralığı. <http://doi.org/xx.xxxxxxxx>
- Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.
- Oruç, K. O. ve Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.611033>
- Beyaz, R., Güngör, A. Y. ve Kılıçarslan, Ş. (2021). The effects of banks' internal marketing and market orientation approaches on performance. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 812-825. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.833838>

Tezler:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Tez başlığı* [Yüksek Lisans Tezi / Doktora Tezi]. Üniversitenin / Kurumun Adı.
- Sezgin, A. (2014). *Turizm sektöründe konaklama tesisi fiyatlandırmasının mekânsal ve niteliksel belirleyicileri: Antalya Körfezi örneği* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Sempozyum/Konferanslar:

- Yazarın Soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bildirinin adı. *Sempozyum/Konferans Adı* (Sayfa Aralığı). Sempozyum / Konferansın gerçekleştiği şehir, Ülke.
- Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E. ve Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu* (s. 673-689). Isparta, Türkiye.

Araştırma Raporları:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Çalışmanın başlığı* (Rapor No. xxx). Yayıncı. İnternet Adresi
- Eliasson, G., Fölster, S., Lindberg, T., Pousette, T. ve Taymaz, E. (1990). *The knowledge based information economy* (IUI Working Paper No. 256). Research Institute of Industrial Economics. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95060/1/wp256.pdf>

Medya Kaynakları (Film/Video vb.):

- Yapımcının/Konuşmacının Soyadı, Adının baş harfi. (Yıl). *Filmin/konuşmanın adı* [Film / Video / Sesli]. Prodüksiyon şirketi. Varsa İnternet Adresi
- Anadol, R. (2020, Temmuz). *Makine zekası çağında sanat* [Video]. TED Konferansları. https://www.ted.com/talks/refik_anadol_art_in_the_age_of_machine_intelligence?language=tr#t-931
- Forman. M. (Yönetmen). (1975). *One flew over the cuckoo's nest* [Film]. United Artists.

Kanun/Yönetmelik/Uluslararası Sözleşme/Mahkeme Kararları:

- Kanun/Yönetmelik/Uluslararası Sözleşme/Mahkeme adı. (Yayınlanma tarihi). İnternet Adresi
- Çocuk Hakları Sözleşmesi. (1995, 27 Ocak). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf>
- Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, 20 Nisan). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160420-16.htm>

İnternet Kaynakları:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yayınlanma tarihi / Erişim tarihi). *Başlık*. URL adresinden ..... tarihinde alınmıştır.
- Bebbington, J. ve Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. <http://www.europe.canterbury.ac.nz/> adresinden 14 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır.
- Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53> adresinden 17 Mart 2010 tarihinde alınmıştır.
- Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon> adresinden 10 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Gökçe, D. (2019, 19 Temmuz). *Çin'de 1992'den bu yana en düşük büyüme*. Akşam. <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522> adresinden 15 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.

20. Yazım konusunda belirtilmeyen durumlarda bilimsel yazımlarda benimsenen hususlar dikkate alınmalıdır.

PUBLICATION PRINCIPLES

1. Süleyman Demirel University Visionary Journal is an international peer reviewed e-journal and published four times a year in February, May, August and November.
2. Research and review articles on all subjects related to economics and administrative sciences may be submitted to the Journal. The rate of review articles to the total number of articles could not outnumber 25%.
3. No fee is charged from the articles sent to the journal for evaluation or for application.
4. A single author cannot publish two articles in succeeding two volumes or in one year. Therefore those authors who send more than one article to the Journal are accepted to approve the rule.
5. The articles should be written either in Turkish or in English.
6. The articles should be prepared by using the article template to be attained from the web site of the Journal. The articles should be prepared in accordance with the spelling rules and should be uploaded to the DergiPark system. Together with the article(s) the Article Application Form that is signed by all the authors should be uploaded to the system. The authors should add their titles, institutions where they work/study, contact information and Orcid ID information to the system. Those authors who cannot upload their papers through the system may take technical support by e-mailing to vizyoner@sdu.edu.tr.
7. The articles sent to the Journal in order to be published should be prepared by the author(s) in accordance with research and publication ethics. A document of the approval of ethical committee is required from any type of studies that utilise qualitative or quantitative approaches and that necessitate data collection through questionnaires, interviews, focus group studies, observations, experiments, meeting techniques and the date of the study does not change this requirement. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented. In those articles necessitating ethics approval, approval-related information (name of the committee, date and number) should be given in the method part and also in the first/last page of the article. Therefore, in the cases that necessitate ethics committee approval, those articles that do not send these documents would not be evaluated and would be rejected.
8. In the articles submitted to the Journal, the declarations of contribution rate and if any support and thanksgiving, and conflict should be included.
9. An article sent to the Journal follows three stages: pre-control, evaluation and publication stage. After author(s) send(s) the article, the article may be withdrawn through DergiPark system only during the pre-control stage. In other stages, it is impossible for the author(s) to withdraw the article. The process ends with the approval or rejection of the article.
10. The articles sent to the Journal for publication are initially checked in the pre-control stage. The stage is completed at the latest in 30 days following the submission date of the article. In this stage, the article is checked for its compliance with our publication principles, spelling rules, the rules of publication ethics and being scientific. Within the scope of the pre-control three decisions may be made: send to the reviewer (evaluation) process, for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made, and insufficient for sending to the reviewer and for publishing. If the second decision – for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made – is taken, the author(s) has/have 30 days for making the alterations and resending the article. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated and the article would be rejected.
11. The articles sent to the Journal for publication are checked with iThenticate or Turnitin plagiarism software in the pre-control stage. Those articles having a similarity index of more than 20% are rejected without taking to the evaluation process. The plagiarism evaluation of the articles is going to be made by the Journal, hence the author(s) do(es) not need to attach plagiarism report. The authors who submit their papers are accepted to have declared that they do not plagiarize; they accept any sanction caused by any plagiarism; and they admit that the Journal has no responsibility on such situations.
12. Following the pre-control stage, the articles pass to the evaluation stage. In the beginning of the evaluation stage, the articles are inspected by the editorial board or publication board for the quality, originality and scientific contribution and within 10 days at most, the article is sent to the reviewers or is rejected without sending to the reviewers.
13. After the decision that the article may be sent to the reviewers for the evaluation stage, the article is sent to at least two reviewers (double blind reviewers) for a control in terms of content and format. No information is given to the authors about the identities of the reviewers or to the reviewers about the owner(s) of the article. The reviewers are requested to make a decision whether they are going to evaluate the article or not within 10 days and if they accept to evaluate the article to finish their evaluation within 30 days and send their evaluation reports. Those reviewers who do not send the reports within the duration are warned and additional time of 10 days may be given for twice at most. In case of not sending the reports even within the additional duration, the article is sent to another new reviewer. If the reviewers need a second or third time evaluation following the first one, the aforementioned durations are initiated from the beginning.

14. In accordance with the evaluation reports from the reviewers, the paper may be published, may be re-sent to the author(s) for correction, or may be rejected. In case of a correction all correction(s) should be made within at the latest 1 months and sent to the Journal. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated and the article would be rejected.
15. If one of the reviews is positive while the other is negative, the editorial board may send the article to the third reviewer or may reject the article in accordance with the reviewer report. Therefore, in order for an article to be published, it should take positive decisions from at least two separate reviewers.
16. Those articles that are found to be sufficient in the evaluation stage are sent to the publication stage. In the publication stage, the articles are included in the publication stage according to the decision of editorial board by taking the date of arrival, type of article and publication language. In this stage, the requests of the authors for their articles to be published earlier are refused whatever the reason of the authors. In this respect, Süleyman Demirel University Visionary Journal do not accept any article for publishing it in a particular volume and the authors may submit articles to the Journal at any time they desire.
17. In the publication stage, when the publication turn comes, the typesetting and layout processes are initiated. After the completion of typesetting and layout processes, the article is sent to the author(s) once more for a last-check. After the return of the author, the articles are checked by the editor for the last time and the publication process of the article is initiated after giving a DOI number to the article. If the author(s) do(es) not return in the determined time duration, the article may be shifted to the following volume or may be published with its last format.
18. The opinions in the articles published in the Journal are not the opinions of the Journal and all the responsibility belongs to the authors. The Journal does not pay any royalties to the author(s) of the articles published.
19. Süleyman Demirel University Visionary Journal is a journal that adopts Open Access policy and accepts that the scientific studies which are evaluated by reviewers in compliance with the definition of Budapest Open Access Initiative (BOAI) would be published through Internet, are accessible, readable, downloadable, duplicable, deliverable, printable, scannable without any financial, legal and technical obstacles and can be referred, indexed, transferred to software as data and can be used for any kind of legal purposes. The authors and copyright owners accept that all the users have the right to access the studies without any fee. The authors whose articles are published by the Journal accept that their studies can be cited under the provisions of the protection of copyrights and Commons Attribution License. All the articles to be published in Süleyman Demirel University Visionary Journal are licenced with [Creative Commons Atif 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0).
20. The applications of those articles that are not improper in terms of publication principles would not be accepted. The evaluation process of those articles whose deficiencies are noticed later on, would be terminated and the article would be rejected regardless of the stage of the evaluation process.

PUBLICATION ETHICS

In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics) and ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors). Accordingly, all the articles that do not comply with the accepted standards of ethics are rejected. The rule also applies for those articles that contains discrepancies which are detected after the publication. In the context of publication ethics, all the shareholders are expected to bear the following ethical responsibilities in brief and all the ethical incidences are going to be evaluated in compliance with COPE rules.

Ethical Responsibilities of Authors:

- Authors should send those articles which have not been published elsewhere or which have not been sent anywhere.
- Authors should give references to all the citations in their articles.
- Authors are accepted to declare that the article belongs to themselves, they do not plagiarise, all the responsibilities due to plagiarism belong to themselves and the journal does not have any responsibility in such cases.
- Authors should guarantee that they give scientific contribution to the article and it should be accepted that all the authors of the article have equal responsibility.
- Corresponding author should guarantee that all the co-authors mentioned in the article have an agreement on the publication of the article and on being named as co-authors. All the writers who give crucial contributions to the article should be named as co-authors. Others should be given place in the acknowledgement.
- Authors are responsible for declaring the supporting institutions, financial sources or conflicts of interest.
- In case of necessity authors should give access to the data sets utilised in the articles.
- The authors should prepare the articles to be published in the Journal in accordance with research and publication ethics. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented.

Ethical Responsibilities of Reviewers:

- Any reviewer who is selected for reviewing the article but whose qualifications do not match with the subject of the article and/or to whom the time limitation of the review process is not appropriate should inform the editor and ask for her/his removal from the review process.
- Reviewers are responsible for the concealment of the articles they received and for not using the information attained from the reviewing process for personal interests.
- Reviewers should not share their evaluations reports or information about the article with others and should not directly communicate with the authors without the permission of the editor.
- Reviewers should be intenteve about potential ethical incidences in the article and should present them to the editor. This includes similarities and overlappings with the studies of the reviewer published elsewhere.
- Reviewing should be done objectively. Personal criticisms should be avoided and the evaluations should be constructive, honest and polite.
- Reviewers who may have potential conflict of interest with (at least) one of the authors due to a competitive, collaborative of other types of relationships or connections should inform the editor before accepting the reviewing process.

Ethical Responsibilities of Editorial Board:

- The decision of the selection of articles to be published in the Journal is under the responsibility of the editorial board. The editorial board should carry out the evaluation independent of race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship or political philosophy. The decision to be made should be based on the accuracy, validity and importance of the article, and its relevance with the scope of the Journal. Legal necessities should also be consulted in cases of slander, copyright infringement and plagiarism.
- The editor or any member of the editorial board should not reveal any information about the article except for the related authors, reviewers, potential reviewers, other editorial consultants and publishers.
- The information in any article presented but not published should not be used in any research of the editor or of the member of the editorial board without express written permission of the authors.

SPELLING RULES

1. The papers should be prepared in A4 paper size with “MS Office - Word 2010” or with a higher version and by utilising the article template of the Journal. The length of the paper should be at least 6,000 words and be no longer than 30 pages with the journal template. The articles must be less than 30 pages with the template. Page margins should be as follows: Top: 5 cm, Bottom: 2.5 cm, Left: 2.5 cm and Right: 2.5 cm.
2. The author(s) information, article additional information and author declarations should be added to the parts declared in the Journal article template in accordance with the Journal rules.
3. Excluding the title page and expended abstract page, the article should be written with “Times New Roman”, 10pt size and single spacing. There should be one space after points and commas. No indents should be used for the paragraphs and 6pt spaces should be left before and after the paragraphs. Between the paragraphs no extra blank lines should be used.
4. In the title page of the article; single spacing and 3nk spacing before and after the paragraph should be used. Turkish and English titles should be 11pt size. Turkish and English abstracts should be 9pt size, between 120 and 200 words and single paragraph. There should be 3 to 5 keywords in Turkish and English. There should be max. 5 JEL (Journal of Economic Literature) codes. For those articles whose language is English, first English versions of title, abstract, keywords and JEL codes should be given and then the Turkish versions should be included.
5. In the article, an extended abstract that is not more than 1 page in accordance with Journal page format and that involves min 700, max 1200 words should be included. The extended abstract should be prepared in English for the articles in Turkish, and in Turkish for the articles in English. The extended abstract should be composed of four sub-headings: purpose and scope, design/methodology/approach, findings, and conclusion and discussion. Each sub-heading should be one paragraph, 9pt size, single spacing, 3nk spacing before and after the paragraph and without any extra spacing between titles.
6. The headings and subheadings should be appeared in 10 font size, bold and left justified and also numbered decimally such as **1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1.** The numbering should be initiated from the “Introduction” part and should be continued till the “Conclusion” part. No titles for introduction and result part should be used. All the letters in main headings should be capital; only the first letters of the words in the sub-headings should be capital. No spacing should be made before and after the main and sub-headings. Only in the main headings 12nk spacing before the paragraph, and 6nk spacing after the paragraph should be applied.
7. All the tables and figures in the article should be given centered and in their proper places. All the tables and figures should be numbered in bold (**Table 1., Figure 2.,** etc.) and given titles in normal fonts. The titles should be above the Tables and Figures, should be centered, 10 pt., and only the initial letters should be capital, with a line spacing of 6nk before and after the paragraph. The text inside the Tables and Figures should be written in Times New Roman with 8-9 font sizes and with single spacing. All the visuals such as graphs, charts, maps, drawings and photographs should be specified as Figures. For the Tables only horizontal lines should be preferred, vertical lines should not be used. All the Tables and Figures should fit the aforementioned rules and should be legible. The sources in Tables and Figures should be given under the Table and Figure with 8 font size and 3nkt distance must be set before and after the paragraph. No blank line should be given before and after the Tables and Figures.
8. In those articles written in Turkish comma should be preferred as the decimal point, while point should be preferred in those articles written in English. For thousand separators, point should be used in Turkish articles while comma should be used in English articles. The numbers between 0 and 9 should be written with letters while 10 and larger numbers should be written numerically.
9. The equations, models and formulas in the article should be left justified, all of them should be numbered and the numbers should be written in parentheses and right justified. No blank line should be given before and after the equations, models and formulas.
10. The bulleted texts in the article, should be left justified and 3nk distance must be set before and after the paragraph.
11. If the quotation from a source is less than 40 words, the expressions should be in quotation marks and the study quoted should be cited intext. If the quotation is more than 40 words, the quotation should be given in a new line; 1.25 cm tabbed from left and right, 3nk distance must be set before and after the paragraph and the study quoted should be cited.
12. If the article include any “appendix”, titles (**Appendix 1., Appendix 2.,** etc.) should be given to them and they should be given after the References part.
13. Intext citations, footnotes and reference lists in the papers should be prepared according to American Psychological Association (**APA 7**) style. The intext references should be given with author-date-page method. The explanations should be given at the button of the page as a footnote, as justified, with 8 font size and Times New Roman, single line spacing and 3nk distance must be set before and after the paragraph.
14. Intext citations should include the surname of the author(s), year of the source, and page number, respectively. In the articles written by 2 authors, between the names of the authors “and” should be preferred in articles written in Turkish while “&” should be preferred in English articles. When referring an articles that are written by 3 or more authors, the

surname of the first authors should be written first, and then “vd.” should be used in Turkish articles; “et al.” should be used in English articles.

- **Works by a single author:** (Dulupçu, 2001, p. 28).
  - **Works by 2 authors:** (Acar & Tetik, 2018, p. 60).
  - **Works by 3 or more authors:** (Çarıkçı et al., 2009, p. 55).
  - **Citing more than one source:** (Schumpeter, 1934, p. 66; Wood, 2005, p. 36; Acar & Tetik, 2018, p. 60).
  - **Citing whole source:** (Drucker, 1995).
  - **Reference to secondary sources:** (Freud, 1901, as cited in Bonomi, 1998)
15. If a group including author abbreviations is used, while no abbreviation is used for the first reference, for the following references abbreviations are used. For those groups having no abbreviation, there is no difference between the first and the following references.
- **First reference:** (Süleyman Demirel University [SDÜ], 2022).
  - **Following references to a group including author name abbreviation:** (SDÜ, 2022).
16. If the reference is taken from a web site and the author is known, reference should be made like periodic publications. If the date of the downloaded source is not given, access date should be used. If the date of the downloaded source is not given, date of access should be used. Also if no publisher name is available, use the name of website and data of Access.
- **If the author’s name and publication year is known:** (Bebington & Song, 2004).
  - **If the author’s name and publication year is not known:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. If you are citing more than one work by the same author in the same year, put the letters a, b, c next to the year.
- (Kirzner, 1973a, p. 30).
  - (Kirzner, 1973b, p. 45).
18. In narrative references in which the name of the author is written in the sentence, if the study has 2 authors “ve” should be used in Turkish articles; “and” should be used in English articles. In the studies written by 3 or more authors, first the surname of the first author should be written, then “vd.” and “et al.” should be used in Turkish and English articles, respectively.
- According to Moran (1994, p. 36), ...
  - Acar and Tetik (2018) .....
  - Çarıkçı et al. (2009) .....
19. In the articles, all kind of sources should be included in the References part. All the sources, without discriminating according to the type (thesis, book, article, report etc.), should be sorted alphabetically according to the surname of the authors. The studies of a particular author should be sorted in the References part from the oldest to the newest. Sources should be left justified in the first line, and 1.25 cm tabbed from left in the following lines. For that purpose, in the paragraph preferences “first line” should be adjusted to “hanging” and the value should be adjusted to 1.25 cm. In the References part, the first letter of the name of all publications (article title, book title, chapter title, thesis title etc.) except Journal title should be capital, and the rest of the title should be lower case, if they are not proper name or abbreviation. For the title of a journal, the first letters of all words should be capital. In those studies, written by 2 or more authors, “ve” should be used before the last author in Turkish articles while “comma” and “&” should be used in English articles. The reference page should be prepared according to example shown below.

Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book* (Number of editions). Publisher.

Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18th ed.). Beta Basım Yayım.

Acar, D., & Tetik, N. (2018). *Genel muhasebe* (16th ed.). Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B., & Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İGİAD Yayınları.

Translated Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book* (Number of editions). (First letter of the translator. Surname of the translator, Trans.), Publisher, (The publishing date of the original work).

Piketty, T. (2015). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (2nd ed.). (H. Koçak, Trans.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Original work published 2013).

Edited Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Section title. In First letter of the editor. Surname of the editor (Ed.), *Title of the book* (Number of editions, Pages of the section), Publisher.

Eke, E. (2019). Türkiye’de dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme. In H. H. Aygül, & E. Eke (Ed.), *Dijital çocukluk ve dijital ebeveynler: Dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* (p. 207-252). Nobel Akademik Yayıncılık.

Articles:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the article. *Journal title*, Vol(No), Pages. <http://doi.org/xx.xxxxxxxx>

Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.

Oruç, K. O., & Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.611033>

Beyaz, R., Güngör, A. Y., & Kılıçarslan, Ş. (2021). The effects of banks’ internal marketing and market orientation approaches on performance. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 812-825. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.833838>

Thesis:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Thesis title* [Master’s Thesis/ Ph.D. Dissertation]. Name of University / Institution

Sezgin, A. (2014). *Turizm sektöründe konaklama tesisi fiyatlandırmasının mekânsal ve niteliksel belirleyicileri: Antalya Körfezi örneği* [Ph.D. Dissertation]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Symposiums/Congresses:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the paper. *Symposiums/Congresses Name* (Pages). The city where the Symposium / Congress is organised, Country.

Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E., & Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. 15. *Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu* (p. 673-689). Isparta, Turkey.

Research Reports:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Title of the paper* (Report No. xxx). Publisher. Internet address
Eliasson, G., Fölster, S., Lindberg, T., Pousette, T., & Taymaz, E. (1990). *The knowledge based information economy* (IUI Working Paper No. 256). Research Institute of Industrial Economics. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95060/1/wp256.pdf>

Media Sources (Film/Video et al.):

Surname of the Producer / Speaker, First letter of her/his name. (Year). *The name of the film/speak* [Film / Video / Audible]. Production company. Internet Address (if any)

Anadol, R. (2020, July). *Makine zekası çağında sanat* [Video]. TED Conferences. https://www.ted.com/talks/refik_anadol_art_in_the_age_of_machine_intelligence?language=tr#t-931

Forman. M. (Yönetmen). (1975). *One flew over the cuckoo’s nest* [Film]. United Artists.

Law/Regulation/International Convention/Court Orders:

Name of Law/Regulation/International Convention/Court. (Release Date). Internet Address.

Çocuk Hakları Sözleşmesi. (1995, January 27). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf>

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, April 20). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160420-16.htm>

Internet Sources:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Date of publication / Date of access). *Title*. Retrieved ..... from URL
Bebbington, J., & Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. Retrieved July 14, 2008 from <http://www.europe.canterbury.ac.nz/>

Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. Retrieved March 17, 2010 from <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53>

Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. Retrieved January 10, 2020 from <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon>

Gökçe, D. (2019, July 19). *Çin’de 1992’den bu yana en düşük büyüme*. Akşam. Retrieved January 15, 2020 from <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522>

20. For the cases not mentioned in spelling, scientific publication rules will be taken into consideration.

TÜRKİYE İÇİN ULUSLARARASI SAĞLIK TURİZMİ TALEBİNİN KANTİTATİF ÇERÇEVDE DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF INTERNATIONAL HEALTH TOURISM DEMAND FOR TURKEY IN QUANTITATIVE FRAMEWORK

Prof. Dr. Yunus Emre ÖZTÜRK¹

Arş. Gör. Dr. Mehmet ÖZCAN²

ÖZ

Sağlık Turizmi kavramı, turizm araştırmaları literatüründe önemli bir konu olarak gündeme gelmektedir. Sağlık turizmi insanların tedavi amacıyla yaşadıkları bölge dışında bir yere seyahatlerini içerir. Sağlık turizmi sağlık amaçlı uluslararası hareketlilik potansiyelini kullanarak sağlık kurumlarının gelişmesine ve büyümesine imkân veren bir sektördür. Doğal imkânlarından ve görelî düşük seyahat maliyetlerinden ötürü Türkiye küresel sağlık turizmi pazarında önemli bir oyuncu olabilir. Bu nedenle son yıllarda çeşitli kurumlar Türkiye'nin sağlık turizmi potansiyelini araştırmaya başlamıştır. Bu çabalara katkı sağlamak amacı ile çalışma Türkiye'ye yönelen sağlık turizmi talebini ampirik olarak modellemeye odaklanmıştır. Çalışmanın amacına ulaşmak için üç adet model kurulmuş ve tahmin edilmiştir. Sonuçlar iki önemli hususa dikkat çekmektedir. Öncelikle Türkiye'nin sağlık turizmi için kullanılabilir verileri yetersiz ve zayıftır. İkinci önemli sonuç olarak, sağlık turistlerinin geçmiş ziyaretlerden edindiği tecrübe ve deneyimin Türkiye'nin sağlık turizmi ziyaretçi sayısı üzerindeki etkisinin zayıf olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizmi, Turizm Talep Fonksiyonu, Hendry Tahmin Yöntemi.

JEL Sınıflandırma Kodları: I12, I19, I15, C13.

ABSTRACT

The concept of health tourism is raised as an important topic in the tourism research literature. Health tourism involves people who travel to a place outside the region they live for treatment purposes. Health tourism is a sector that allows health institutions to develop and grow by using the potential of international mobility for health purposes. Due to her natural facilities and relatively low travel costs, Turkey can be an important player in the global health tourism market. For this reason, in recent years, various institutions have started to investigate the potential of health tourism in Turkey. In order to contribute to these efforts, the study focuses on empirical modelling of the demand for health tourism in Turkey. Three models are established and estimated to achieve the goal of the study. The results draw attention to two important considerations. First of all, Turkish data available for health tourism is insufficient and weak. As a second important result, it is found that the experience and experience gained by health tourists from past visits have a weak impact on the number of visitors to Turkey's health tourism.

Keywords: Health Tourism, Tourism Demand Function, Hendry Estimation Method.

JEL Classification Codes: I12, I19, I15, C13.

* Bu çalışma, 03-06 Mayıs 2018 tarihinde 8. Uluslararası Sağlık Turizmi Kongresi'nde sözlü olarak sunulan ve özet metin olarak kongre bildiri kitabında yayımlanan bildirden hazırlanmıştır.

¹ Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, yunuseozturk@gmail.com

² Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, mehmetozcan@kmu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Turkey, which has sufficient opportunities within the framework of health tourism, needs to take strong steps towards the future in order to gain a large and permanent share of the health tourism market. For this purpose, understanding turkey's current situation in health tourism should be the priority of policymakers. However, there is a shortage of studies in the literature that evaluates and focuses on Turkey in terms of health tourism. The aim of this study is to carry out an empirical analysis of health tourism with quantitative methods for Turkey. In this context, three models have been predicted to examine the demand of the three countries (Azerbaijan, Germany, and Bulgaria) that send the most health tourists to Turkey. For this purpose, the demand for health tourism for Turkey was evaluated with appropriate data, and then an empirical study was planned for detailed analysis.

Design/methodology/approach:

The demand model to be established for health tourism is modeled on general tourism demand models. Tourism demand is measured by the number of people visiting the host country from a particular country or the amount of expenditure spent by visitors from a particular country (Dwyer & Forsyth, 2006: 89). As a result, the dependent variable in a tourism demand model should be selected as the number of visitors to the country from a particular country or the amount of expenditure made by visitors from a certain country. For a specific model of demand for health tourism, the dependent variable should be determined as the number of people visiting the country for health care or the amount of money that visitors spend on health care. On the other hand, Income of health tourist's country, own prices, substitute prices of alternative destinations, lagged depended variable are used as independent variables in the tourism demand model. The health tourism demand model will be predicted by the Hendry Method, known as general-to-private modeling and forecasting method, which has an important place in the econometrics literature. The Hendry method aims to achieve to form the least variable model from a comprehensive economic model created with the delayed values of all variables that meets certain criteria and consistent with the data set (Hendry, 1995). This approach is largely based on the article Sargan (1964). Hendry (1979), Hendry (1980) and Davidson et al. (1978) criticized traditional methods and presented the general-to-private method as an alternative method.

Findings:

If a general evaluation of the three estimated health demand models is carried out, the estimated parameter values and the signs of these values are in line with economic expectations. It is stated that parameter estimates, which are also statistically significant, can be interpreted. Firstly, it is Bulgarian health tourists who have preferred Turkey for health tourism in the past and are satisfied and want to visit Turkey again. Unfortunately, this effect has not been observed for Azeri and German tourists. Additionally, Germany is the country where income is most effective for the demand for health tourism towards Turkey. German citizens are very inclined to manage income growth in the field of health tourism to Turkey. One of the reasons for this is that there are many German citizens of Turkish origin living in Germany. Moreover, if the relative tourism price series of all three countries are examined, it is seen that the series is valued between 0 and 1 with a few exceptions. In this case, it is advantageous for citizens of all three countries to visit Turkey in terms of prices. Lastly, the number of Bulgarian health tourists is the most affected by substitute prices of alternative destinations, while the number of German health tourists is the least affected. According to this, Bulgarian health tourists can be said to be sensitive to the cost of living and transport in the countries in which they intend to visit.

Conclusion and Discussion:

For the tourism sector, which has highly variable conditions and has significant risks depending on the human factor, statistics and econometrics should be used effectively in the future. In order to achieve this, a detailed database for health and other sub-tourism sectors that is open to researchers and updated frequently should be created. Another result of the study is that the experience of health tourists from past visits has a weak effect on future visits. This effect is expressed in the models with lagged series of the dependent variable. The fact that the mentioned effect for Azerbaijan and Germany can not be detected at all, and the positive but quite small effect for Bulgaria indicates that Turkey cannot maintain the number of health tourists it receives in the current period in the future. In this context, the service quality of health tourism should be increased, and attention should be paid to keeping the first visit experience of tourists at high levels.

1. GİRİŞ

Sağlık turizmi kavramına dair literatürde birçok tanıma rastlamak mümkündür. T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından 2013 yılında hazırlanan Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporunda sağlık turizmi “sağlığın korunması, geliştirilmesi ve hastalıkların tedavi edilmesi amacıyla ikamet edilen yerden başka bir yere seyahat edilmesi ve gidilen yerde en az 24 saat kalınarak sağlık ve turizm olanaklarından yararlanılması” olarak tanımlanmıştır (Kaya vd., 2013). Ayrıca bu amaçlar için seyahat eden kişilere de sağlık turisti denilmektedir. Sağlık turizmi dört ana başlık altında değerlendirilmektedir. Bunlar, Medikal (Tıp) Turizmi, Termal-SPA-Wellness Turizmi, Yaşlı Turizmi ve Engelli Turizm’idir.

OECD tarafından 2011 yılında yayınlanan raporda, sağlık turizminin insanoğlu için yeni bir kavram olmadığına, insanların tedavi olmak ve daha sağlıklı olabilme beklentisi ve amacıyla antik zamanlardan beri seyahat ettiklerine vurgu yapılmıştır. Ayrıca, 19. yüzyıl Avrupa’sında orta sınıf insanlar arasında termal sulara sahip şehirlere gitmenin oldukça popüler olduğu, 20. yüzyılda ise az gelişmiş ülkelerin yüksek gelirli vatandaşlarının kaliteli sağlık hizmeti alabilmek için gelişmiş ülkeleri ziyaret etme eğiliminde olduklarına değinilmiştir. Raporda, 21. yüzyılda alışılacak sağlık turizmi trendlerinde tecrübe edilen önemli değişimlerin altı çizilmiştir. Bu değişimler aşağıdaki gibi özetlenebilir (Lunt vd., 2011):

- Tedavi için uluslararası yolculuk yapan kişi sayısı artmaktadır.
- Geçmiş yüzyıllarda gelişmekte olan ülkelere doğru olan sağlık turisti akımı gelişmiş ülkelere doğru yön değiştirmiştir. Bu değişimin sebebi düşük maliyetli hizmet imkânlarının gelişen bilişim ve internet teknolojileri sayesinde elde edilebiliyor oluşudur.
- Sağlık turizminde bölgesel ziyaretçi akımları öne çıkmıştır.
- Sağlık turizmi potansiyelinin önemini anlayan özel sektör ve devlet kurumları, sağlık turizmine yönelik yatırımları arttırmakta ve tanıtım çalışmaları yürütmektedir.

Yukarıdaki belirtilen gelişmeler ışığında gelişmekte olan ve sağlık turizmi çerçevesinde oldukça yeterli imkânlara sahip Türkiye’nin sağlık turizmi pazarından büyük ve kalıcı bir pay kazanabilmesi için geleceğe yönelik güçlü adımlar atması gerekmektedir. Bu amaçla öncelik sağlık turizminde Türkiye’nin mevcut durumunu anlamaya çalışmak olmalıdır. Ancak literatürde sağlık turizmi konusunda Türkiye’yi değerlendiren ve konu alan çalışma kıtlığı mevcuttur. Bu çalışmanın amacı, sağlık turizmi konusunda Türkiye için kantitatif yöntemler ile bir ampirik analiz gerçekleştirmektir. Bu bağlamda, Türkiye’ye en çok sağlık turisti gönderen 3 ülkenin (Azerbaycan, Almanya ve Bulgaristan) Türkiye sağlık turizmine olan talebini inceleyecek üç model tahmin edilmiştir. Bunun için Türkiye’ye yönelik sağlık turizm talebi güncel ve uygun veriler ile değerlendirilmiş daha sonra detaylı analiz için ampirik bir çalışma planlanmıştır. Ampirik çalışma için bir sağlık turizm talep modelinin nasıl kurulacağı, modelin içerdiği değişkenlerin iktisadi mantığı ve modelin tahmini için gereken ekonometrik yöntemin detayları paylaşılmıştır.

Türkiye, doğal ve coğrafi avantajlarından ötürü sağlık turizmi sektörünün gelişebileceği uygun bir ortama sahiptir. Bu sebeple T.C. Sağlık Bakanlığı 2013-2017 yılları arasında kapsayan Stratejik Eylem Planı’nın “Türkiye’nin ekonomik ve sosyal kalkınmasına ve küresel sağlığa katkı aracı olarak sağlık sistemini geliştirmeye devam etmek” olarak tanımlanan amacını güncelleyerek bu amaca “Türkiye’de sağlık turizmini güçlendirmek” ifadesini eklemiştir. İlgili eylem planı çerçevesinde dört adet strateji tanımlanmıştır (Kaya vd., 2013):

- Sağlık turizmi kapsamında tanıtım yapmak ve cazibe oluşturmak.
- Sağlık turizmi kapsamında verilen hizmet sunumunun kalitesini iyileştirmek.
- Sağlık turizmi hizmet kapsamını genişletmek.
- Sağlık turizmi yönetimini iyileştirmek.

Sağlık turizmi konusunda Türkiye’deki en mühim husus, yeterli istatistiki bilgiyi derleyip sunan bir araştırmanın eksikliğidir. Bu durum Deutsche Welle Türkçe haber sitesinde çıkan bir haber metninde şu şekilde ifade edilmektedir: “Sağlık turizmi Türkiye’de yeni bir kavram olduğu için bu alanda istatistiki ve akademik anlamda tutarlı çalışmalar bulunmuyor. Dolayısıyla gelen turistlerin ne kadarının sağlık hizmeti almak için geldiği konusunda net bir rakam verilemiyor” (Deutsche Welle, 2015). Bu bölümde, Türkiye’nin sağlık turizmi üzerine temel ve önemli bilgiler içeren istatistiki bilgilere yer verilecektir. TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) veri tabanında 2002’den 2015’e Türkiye’nin çeşitli kalemlerde turizm gelirlerinin verisi bulunmaktadır.

Tablo 1’de görüldüğü gibi, sağlık turizminin toplam turizm gelirleri içerisindeki payı son on yılda ortalama %1.98 civarındadır. 2012 yılından günümüze ise bu oranın düzenli olarak %2’nin üstünde tutunması ve az da olsa artış göstermesi Türkiye’deki sağlık turizmi açısından gelecek için olumlu bir gelişmedir. Ayrıca 2012 ve sonrasında gözlemlenen değerlerdeki olumlu seyir, T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından geliştirilen 2013-2017 yılları arasında kapsayan Stratejik Eylem Planı’nın ortaya çıkardığı sonuçların olumlu olduğunu göstermektedir.

TÜİK’in Turizm İstatistikleri Veri Tabanı’na göre Türkiye’yi sağlık turizmi sebebiyle en çok ziyaret eden ilk 3 ülke vatandaşları sırası ile Azerbaycan, Almanya ve Bulgaristan vatandaşlarıdır. Bu 3 ülkeden gelen ziyaretçilerin sağlık turizminde başı çekmesinin nedenleri, ilgili ülkelerde yaşayan Türk kökenli insanların fazlalığı ve coğrafi yakınlık olarak düşünülebilir.

Tablo 1. Son On Yılın Toplam Turizm ve Sağlık Turizmi Gelirleri (Bin ABD Doları)

Zaman	Toplam Turizm Geliri	Sağlık Turizmi Geliri	Sağlık Turizmi Payı
2007	13989953	441.677	2,11
2008	25415067	486.342	1,92
2009	25064481	447.296	1,78
2010	24930996	433.398	1,74
2011	28115693	488.443	1,74
2012	22410363	381.888	1,70
2013	25322292	543.204	2,15
2014	27778027	749.658	2,70
2015	25438922	579.165	2,28
2016	15991382	560.804	3,50
2017	20222972	742.483	3,67

Not: Oranlarda yuvarlama yapılmıştır.

Kaynak: (TÜİK, 2019).

İlk üç sırada yer alan ülkelere gelen ziyaretçi sayılarının oranı toplamı yaklaşık olarak %53’tür. Sağlık için Türkiye’ye gelen ziyaretçilerin yarısından fazlası Azerbaycan, Almanya ve Bulgaristan’dan gelmektedir. Şekil 1’de görülebileceği üzere 2009 yılı öncesi Almanya’dan sağlık turizmi için gelen ziyaretçi sayısı diğer iki ülkeye oranla oldukça fazladır. Ancak etkisi Avrupa’da da oldukça sert hissedilen küresel mali krizden ötürü 2008 son çeyrekte 2009 üçüncü çeyreğe kadar olan zaman diliminde Almanya’dan sağlık turizmi için gelen ziyaretçi sayısında ciddi bir düşüş yaşanmıştır.

Tablo 2. 2007-2017 Dönemi Ülkelere göre Türkiye’yi Sağlık Turizmi için Ziyaret Eden Kişi Sayısı ve Oranları

Sıra	Ülkeler	Ziyaretçi Sayısı	Ziyaretçi Payı (%)
1	Azerbaycan	328.432	24,28
2	Almanya	233.263	17,24
3	Bulgaristan	120.033	8,87
4	İran	89.903	6,64
5	İngiltere	81.292	6,01
6	Gürcistan	78.889	5,83
7	Rusya Federasyonu	72.332	5,34
8	Hollanda	44.955	3,32

Not 1: Oranlarda yuvarlama yapılmıştır.

Not 2: Ziyaretçi Payı, içlerinde Fransa, Hollanda, Almanya, İtalya, İngiltere, Danimarka, Yunanistan, İspanya, Belçika, İsveç, Avusturya, İsviçre, Bulgaristan, Ukrayna, Rusya Fed., Gürcistan, Azerbaycan, Tunus, A.B.D., Kanada, Suriye, İran, İsrail, Japonya, Avustralya ülkelerinden sağlık turizmi için gelen ziyaretçi sayılarının toplamına göre hesaplanmıştır.

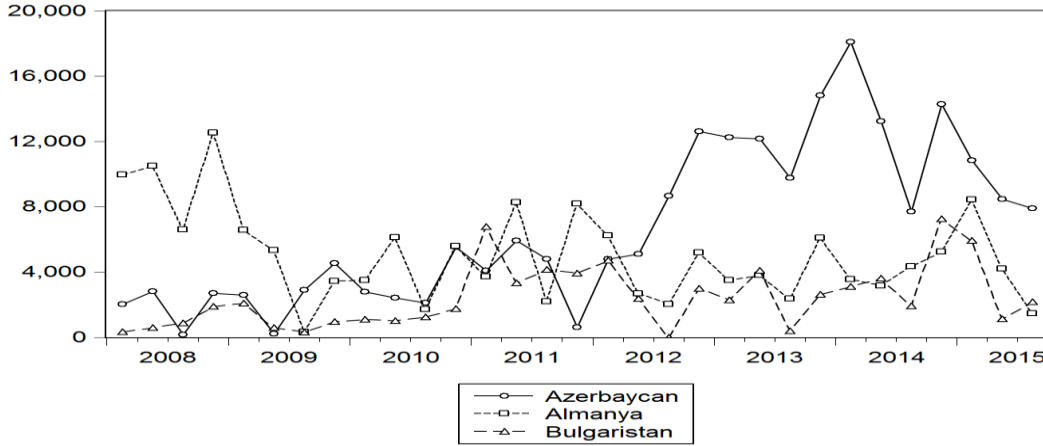
Kaynak: (TÜİK, 2019).

Diğer yandan Azerbaycanlı ziyaretçiler 2012'den günümüze tüm çeyrek dönemlerde Türkiye'ye diğer iki ülke vatandaşlarından daha fazla ilgi göstermiştir. Azerbaycan ekonomisinde yaşanan gelişmeler dikkate alındığında bu durumun gelecekte de sürebileceği beklenebilir. Çünkü Azerbaycan milli para birimi Manat 2015 yılı içerisinde iki kez ABD doları ve Avro'ya karşı devalüe edilmiştir. Petrol ve doğalgazın önemli bir yer tuttuğu Azerbaycan ekonomisi, petrol ve doğalgaz fiyatlarının global piyasalarda düşük olmasının olumsuz etkilerini bir süre daha hissedeceği söylenebilir.

Bulgaristan'dan gelen ziyaretçi sayıları incelendiğinde, mevsimsel değişimlerin dışında Almanya ve Azerbaycan kaynaklı ziyaretçi sayılarında gözlenen ani artış veya azalışlar gözlenmemektedir. 2010 yılı son çeyrek ve 2011 yılı ilk çeyrek önemlerinde önemli bir artış gözlemlenmesine rağmen genel anlamda Bulgaristan çıkışlı sağlık turizmi ziyaretleri 4.000'in altında seyretmiştir.

Aslanova (2013) çalışmasında yeni gelişmekte olan sağlık turizmi faaliyetlerinde meydana gelecek olumsuzlukları gidermek amacı ile sağlık turizmini hukuk çerçevesinde ele almış ve yetkili mercilerin sağlık turizmi konusunda yapacakları gerekli yasal düzenlemelerin altını çizmiştir. Özşarı ve Karatana (2013)'de sağlık turizmi açısından Türkiye'nin mevcut durumu irdelenmiş ve Türkiye'nin güçlü ve zayıf yönleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmalar dışında sağlık turizmi kapsamına girecek Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporu yine 2013 yılında T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bu raporda sağlık turizminin geliştirilmesi programından bahsedilmiş ve Türkiye'de faaliyet gösteren hastanelerden hizmet alan yabancı ziyaretçilerin niteliği hakkında veriler ile desteklenen ayrıntılı açıklamalarda bulunulmuştur. Bahsi geçen çalışmaların hiçbirinde ampirik bir analiz yer almamaktadır.

Şekil 1. Azerbaycan, Almanya ve Bulgaristan Sağlık Turizmi Ziyaretçi Sayıları

2. YÖNTEM

İktisat bilimi içinde ampirik bir talep modeli kurulması için göz önüne alınması gereken üç unsur vardır. Bunlar, modelin içereceği değişkenler, modelin fonksiyonel (matematiksel) yapısı ve kurulacak modelin ekonometrik tahmin yöntemidir. Sağlık turizmi için kurulacak talep modeli genel turizm talep modellerini örnek alacaktır. Modelde yer alması gereken değişkenler açıklanırken sağlık turizmine özel model için değişkenlerde ne gibi farklılıklar olacağı da izah edilmelidir. Turizm talebi, ev sahibi ülkeyi belirli bir ülkeden ziyaret eden kişi sayısı veya belirli bir ülkeden gelen ziyaretçilerin yapmış olduğu harcama miktarı ile ölçülür (Dwyer ve Forsyth, 2006, s. 89). Sonuç olarak, bir turizm talep modelinde bağımlı değişken (açıklanan değişken) olarak ülkeye belli bir ülkeden gelen ziyaretçi sayısı veya ülkeye belli bir ülkeden gelen ziyaretçilerin yapmış olduğu harcama miktarı seçilmelidir. Sağlık turizmine özel bir talep modeli için ise bağımlı değişken sağlık hizmetleri için ülkeyi ziyaret eden kişi sayısı veya ziyaretçilerin sağlık için yapmış olduğu harcama miktarı olarak belirlenmelidir. Bağımsız değişkenler (açıklayıcı değişkenler) olarak turizm talebini belirleyen unsurlardan faydalanılmalıdır. Bu unsurlar sırası ile aşağıda açıklanmıştır:

Gelir: Ziyaretçi gönderen ülkenin reel gayri safi yurtiçi hasılası (GSYİH) olarak tanımlanabilecek gelir ile turizm talebi arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunması beklenir.

Turizm Fiyatı: İngilizce literatürde Own Price olarak geçen bu terime, talep modelinde ulaşım ve yaşam maliyetlerini ifade ettiğinden ismine Türkçe olarak turizm fiyatı denilmesi uygun görülmüştür. Çalışmalarda, turizme özel fiyat değişkenlerinin hesaplanmamasından ötürü ülkelerin tüketici fiyat endeksleri (TÜFE) kullanılmaktadır. Martin ve Witt (1987) çalışmasında turizm talep modellerinde TÜFE'nin kullanılmasının uygun olacağı gösterilmiştir. Ziyaretçilerin gidecekleri ülkelerin yaşam maliyetini ölçmek için dikkate alacağı bir diğer unsur döviz kuruudur. Talep modelinde doğrudan yer almasa da döviz kuru turizm fiyatlarını görece fiyata dönüştürülmesinde kullanılmaktadır. Örneğin Türkiye ile Almanya arasındaki görece turizm fiyatı aşağıdaki gibi hesaplanabilir:

$$p_t^{Almanya} = \frac{TÜFE_t^{Türkiye} / Döviz Kuru_t^{Türkiye}}{TÜFE_t^{Almanya} / Döviz Kuru_t^{Almanya}} \quad (1)$$

Yukarıdaki değer Türkiye'ye gelmek isteyen bir Alman turist için dikkate alınacak turizm fiyatı değeridir. Yukarıda yer alan t ifadesi zaman indisini göstermektedir. Bu değer;

- $0 < p^{Almanya} < 1$ ise Alman vatandaşlarının Türkiye ziyaretlerinde maliyet açısından görece olarak avantajlı olduklarını,
- $p^{Almanya} > 1$ ise Alman vatandaşlarının Türkiye ziyaretlerinde maliyet açısından görece olarak dezavantajlı olduklarını,
- $p^{Almanya} = 1$ ise Alman vatandaşlarının Türkiye ziyaretlerinde maliyet açısından görece olarak herhangi bir avantaja veya dezavantaja sahip olmadıklarını, ifade eder. Görece turizm fiyatını hesaplamada kullanılacak döviz kuru değişkeni ise her iki ülkenin kullandığı yerel para biriminin ortak bir yabancı para birimine göre değişim değeri olmalıdır. Türkiye Almanya örneğinden devam edilecek olursa, Türkiye için Türk Lirası ABD doları döviz kuru ile Almanya için Avro ABD doları döviz kuru kullanılabilir.

İkame Turizm Fiyatı: Turizmde rakip ülkenin turizm talebi üzerindeki etkisini ölçmenin en etkili yolu, rakip ülkenin yaşam ve ulaşım maliyetlerini temsil eden ikame turizm fiyatı değişkenini modele dâhil etmektir. Ulaşım maliyetlerini ölçmenin güvenilir bir yolu olmadığından coğrafi olarak incelenen ülkeye yakın ülkeler rakip olarak belirlenir. Böylece rakip ülkenin TÜFE değeri ikame turizm fiyatı olarak kullanılabilir. Bu fiyat değişkeninin de döviz kuru ile oluşturulması gerekmektedir. Bununla birlikte ikame turizm fiyatı değişkeni sadece bir ülkenin değil rakip olma potansiyeli olan birden fazla ülke için hesaplanır. Bu çalışmada sağlık turizmi açısından Türkiye'ye coğrafi olarak yakın ve Birleşmiş Milletler Sağlık Endeksine göre Türkiye'ye yakın veya daha yüksek endeks değerine sahip yedi rakip ülke seçilmiştir. Bunlar: Rusya, Yunanistan, İran, Bulgaristan, Azerbaycan, Mısır ve İsrail'dir. Bu yedi ülke göz önüne alınarak Türkiye için oluşturulacak ve her bir sağlık talebi modelinde kullanılacak ikame turizm fiyatı aşağıdaki gibi hesaplanabilir:

$$P_{st} = \sum_{i=1}^7 \frac{TÜFE_{it}}{DK_{it}} \times w_{it} \quad (2)$$

Bu eşitlikte i ülke indisini, t zaman indisini, DK ise döviz kuru değişkenini ifade etmektedir. Döviz kuru değişkeni görece turizm fiyatı değişkeninde olduğu gibi her ülke için dikkate alınacak bir yabancı para birimine göre değişim değeridir. Burada da ABD dolarına göre değişim değerleri kullanılabilir. Eşitlikte yer alan w_{it} ise her bir ülke için ilgili zamanda ağırladıkları turist sayıları göz önüne alınarak oluşturulmuş ağırlık vektörleridir. Böylece rakip ülkeler arasında turizm açısından daha popüler olan ülkelerin yaşam maliyetleri ikame turizm fiyatını daha fazla belirleme gücüne sahip olacaktır. Ağırlık vektörü şu şekilde ifade edilebilir:

$$w_{it} = \frac{ZS_{it}}{\sum_{i=1}^7 ZS_{it}} \quad (3)$$

Yukarıdaki eşitlikte ZS_{it} i. ülkenin t anında ağırladığı toplam yabancı turist sayısıdır. Türkiye için rakip olarak belirlenen yedi ülke olduğundan her bir ülkenin toplam ziyaretçi sayısı ilgili yedi ülkenin toplam ziyaretçi sayısına bölünmek suretiyle rakipler içindeki ağırlığı belirlenmektedir.

Gecikmeli Bağımlı Değişken: Turizm talep modellerinde, ziyaretçi sayısı veya ev sahibi ülkeye belli bir ülkeden gelen ziyaretçilerin yapmış olduğu harcama miktarı bağımlı değişken olarak dikkate alınması gereklidir. Bununla birlikte bağımlı değişkenin otoregresif gecikmeli değerleri de modelde açıklayıcı değişken olarak yer almalıdır. Gecikmeli bağımlı değişkenin modelde yer almasının iki sebebi vardır. Bunlardan ilki, geçmiş dönemde ev sahibi

ülkeyi ziyaret etmiş turistlerin yüz yüze kaldıkları hizmetten memnun kalması ve ilgili ülkeyi tekrar ziyaret etmek istemelerinden kaynaklanan etkinin ölçülmesidir. Gecikmeli bağımlı değişkenin modelde yer almasını bir diğer iktisadi sebebi turizm arzının bağımlı değişken üzerinde yarattığı kısıtlayıcı etkinin ölçülmesidir.

Deterministlik Değişkenler: Turizm talep modelinin bağımlı değişkeni (ziyaretçi sayısı ve turizm geliri) turizmin doğası gereği bir zaman serisinin bünyesinde yer alan bazı deterministlik etkileri içermektedir. Bu etkilerden ilki düzenli artış veya azalışı temsil eden trend etkisidir. Sağlık turizminin Türkiye için son yıllarda gelişmekte olduğunu göz önüne alırsak sağlık turizmi ziyaretçi sayılarında veya gelirinde pozitif yönlü bir trend etkisi olmasını bekleyebiliriz. Bir diğer deterministlik etki mevsimsellik etkisidir. Turizmin karakteristiği mevsimlere yani belli başlı zaman dilimlerine bağlıdır. Yaz turizmi ve kış turizmi kavramları bu duruma güzel bir örnektir. Mevsimsel etki, modele mevsim kukla değişkenleri eklemek suretiyle analize dâhil edilir.

3. AMPİRİK ANALİZ

Model tahminlerinde kullanılacak verilerin tamamı çeyrek dönemlik (üçer aylık) zaman frekansında gözlenmiş ve 2008 ilk çeyrek ile 2015 üçüncü çeyrek dönemleri arasında gözlenen değerler kullanılmıştır. Modellerde bağımlı değişken olarak ilgili ülkeden sağlık turizmi için Türkiye'yi ziyaret eden turist sayısı kullanılmıştır. Sağlık turizmi için Türkiye'ye gelen turist sayıları Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Turizm İstatistikleri Veri Tabanı'ndan elde edilmiştir. Açıklayıcı değişkenler olarak bir önceki bölümde detaylı bir şekilde ele alınan turizm fiyatı, ikame turizm fiyatı, gelir ve deterministik değişkenlerden trend değişkeni ile mevsim kukla değişkenleri seçilmiştir. Gelir, turizm fiyatı ve ikame turizm fiyatı değişkenlerinin oluşturulması için gereken GSYİH değişkeni Türkiye, Almanya ve Bulgaristan için ABD doları cinsinden Dünya Bankası Global Economic Monitor (GEM) veri tabanından elde edilmiştir. Azerbaycan için GSYİH serisi Azerbaycan Devlet Statistika Komitesi'nden ulusal para birimi Manat cinsinden alınmış güncel ABD doları-Manat döviz kuru yardımı ile ABD doları cinsine çevrilmiştir. TÜFE ve ilgili ulusal para birimlerinin ABD doları karşılıkları olarak belirlenen döviz kuru değerleri tüm ülkeler için Dünya Bankası GEM veri tabanından elde edilmiştir.

Araştırma boyunca uygun ve yeterli veri bulunamamasının sıkıntısı en çok ikame turizm fiyatı değişkenini hesaplarken kendini göstermiştir. İkame turizm fiyatı değişkenini oluşturmak için Türkiye'ye rakip yedi ülke belirlenmiştir. Bu ülkeler: Rusya, Yunanistan, İran, Bulgaristan, Azerbaycan, Mısır ve İsrail'dir. Sağlık turizmi talep modelinde kullanılmak üzere hesaplanacak ikame turizm fiyatı değişkeni için ağırlık vektörü hesaplanmalıdır. Bunun için ise rakip yedi ülkenin sağlık turizmi ziyaretçi sayılarına ihtiyaç vardır. Ancak yedi ülkenin yedisi için de sağlık turizmi için gelen ziyaretçi sayıları hakkında veriler ele alınan zaman diliminde ve frekansından bulunmamaktadır. Bu nedenle ilgili yedi ülke için Dünya Bankası World Development Indicator (WDI) veri tabanından elde edilen yıllık toplam turist sayıları referans alınarak ağırlık değerleri hesaplanmıştır. Yıllık elde edilen değerler ilgili yılın her bir çeyreği için aynı kabul edilerek çeyreklik ağırlık vektörleri oluşturulmuştur. Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra son iki yıla ait turist sayılarının veri tabanında bulunmaması sebebiyle ilgili yıllara ait turist sayıları Holt ve Winter Üstsel Uyarlama yöntemi ile elde edilen öngörü değerleri kullanılmıştır (Holt, 1957).

Çalışmada sağlık turizm talebi için kurulacak modelde temel alınacak fonksiyonel yapı aşağıdaki gibidir:

$$zs_t = \alpha y_t^{\beta_1} p_t^{\beta_2} ps_t^{\beta_3} e_t \quad (4)$$

Bu modelde zs_t sağlık turizmi için Türkiye'ye ilgili ülkeden gelen ziyaretçi sayısını, y_t ilgili ülkenin GSYİH'sini, p_t ilgili ülke ve Türkiye dikkate alınarak eşitlik (1) yardımı ile hesaplanan görelî turizm fiyatını, ps_t eşitlik (2) ve eşitlik (3) ile seçilmiş yedi rakip ülke göz önüne alınarak hesaplanmış ikame turizm fiyatını temsil etmektedir. e_t ise sağlık talebi modeline dahil edilememiş diğer unsurların bağımlı değişken üzerindeki etkisini temsil eden hata terimidir. Eşitlik (5) ile ifade edilen model logaritmik dönüşüme tabi tutularak en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilebilecek aşağıdaki çift logaritmik model oluşturulabilir:

$$\ln zs_t = \beta_0 + \beta_1 \ln y_t + \beta_2 \ln p_t + \beta_3 \ln ps_t + \varepsilon_t \quad (5)$$

Eşitlik (5)'de $\beta_0 = \ln \alpha$ ve $\varepsilon_t = \ln e_t$ 'dir. Modelde yer alan β_1 sağlık turizmi talebinin gelir esnekliğini, β_2 görelî turizm fiyatı esnekliğini, β_3 ise ikame (çapraz) fiyat esnekliğini temsil etmektedir. Modele deterministlik değişkenlerin de eklenmesi ile aşağıdaki modele ulaşılır:

$$\ln zs_t = \beta_0 + \beta_1 \ln y_t + \beta_2 \ln p_t + \beta_3 \ln ps_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

Modele eklenen t değişkeni trendi, d_t^1 , d_t^2 , d_t^3 sırası ile birinci, ikinci ve üçüncü çeyrek dönemlere ait kukla değişkenlerdir. Bu kukla değişkenlerin amacı mevsimsel etkiyi modele yansıtmaktır. Eklenen üç kukla değişken ile birlikte sabit terim görevi yapan β_0 dördüncü çeyreği ifade eden bir mevsimsel katsayıya dönüşmüştür. Model eşitlik (6) ile ifade edilen şekli ile ne yazık ki sağlık turizmi talebinin dinamik yapısını açıklayamamaktadır. Bunun önüne geçmek için modele değişkenlerin belli bir dönem kadar gecikmeli değerlerinin eklenmesi ile model otoregresif gecikmesi dağıtılmış modele dönüştürülmelidir. Sağlık turizmi talep modeli otoregresif gecikmesi dağıtılmış fonksiyonel formu ile aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\begin{aligned} \ln z_{st} = & \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \ln y_{t+1-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} \ln p_{t+1-i} \\ & + \sum_{i=1}^n \beta_{3i} \ln ps_{t+1-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{4i} \ln z_{st+1-i} \\ & + \gamma t + \phi_1 d_t^1 + \phi_2 d_t^2 + \phi_3 d_t^3 + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (7)$$

Eşitlik (7)'de n gecikme sayısını temsil etmektedir. Otoregresif gecikmesi dağıtılmış modeller turizm talep modeli tahminleri ve turizm talebi öngörülere için literatürde kabul görmüş bir fonksiyonel form olduğu Song ve Li (2008) çalışmasında vurgulanmıştır.

Eşitlik (7) ile ifade edilen sağlık turizmi talep modeli ekonometri literatüründe önemli bir yere sahip olan genelden özele modelleme ve tahmin yöntemi olarak bilinen Hendry Yöntemi ile tahmin edilecektir. Hendry yöntemi, ekonomik kuramın varsaydığı tüm rakip modellerdeki değişkenlerin gecikmeli değerleriyle beraber, kurulan modele dâhil edilmesiyle oluşturulan geniş kapsamlı bir modelden, veri setiyle tutarlı, belirli kriterleri sağlayan, ekonometrik modelleme anlamında mümkün olan en dar modele ulaşmayı amaçlar (Hendry, 1995). Bu yaklaşım büyük ölçüde Sargan (1964) makalesine dayanmaktadır. Hendry (1979), Hendry (1980) ve Davidson vd. (1978) çalışmalarıyla, geleneksel yöntemleri eleştirmişler ve alternatif bir yöntem olarak genelden özele yöntemini sunmuşlardır (Yurdakul, 1999).

Hendry yönteminin oluşum sürecini dört aşamada inceleyebiliriz (Pagan, 1987; Hendry ve von Ungern-Sternberg, 1981):

- İktisat teorisinin varsayımlarından yararlanarak, ilgili teorisinin denge ilişkisinin öngördüğü bütün değişkenleri kapsayan ve sürecin dinamiğini mümkün olan en azda sınırlayan genel bir otoregresif gecikmesi dağıtılmış model kurulur. Bu çalışmada genel model eşitlik (7) ile belirlenmiştir.
- Model uzun dönem dengesi açısından yorumlanabilecek birbirine mümkün olduğunca dik (ortogonal), yani birbirinden bağımsız, dışsal değişkenlere ulaşmak için reparametrize edilir.
- Model basitleştirilerek, modelin veri setiyle tutarlı en küçük versiyonu bulunur.
- Bulunan küçük (özel) model genel model ile “nested/non-nested” (yuvalı/yuvasız) F testi aracılığıyla karşılaştırılır ve istatistiki anlamda bulunan özel modelin daha iyi bir model olup olmadığı belirlenir.

Burada ikinci aşamada bahsedilen reparametrize işlemi oldukça önemlidir. Bu işlem genel modelin tahmin edilmesi ile başlar. Elde edilen ilk parametre tahminlerinden t istatistiğine göre istatistiki olarak anlamsız olan parametreye ait değişken modelden dışlanır. Tahmin edilen parametre değerleri içerisinde incelenen iktisadi teoriye uymayan bir işarete sahip parametre tahminine ait değişken de modelden dışlanabilir. Bu işlem yorumlanabilir ve tüm parametre tahminleri istatistiki olarak anlamlı en küçük modeli elde edinceye kadar devam ettirilir. Reparametrize işlemi boyunca en küçük kareler yöntemi ile birçok model tahmini gerçekleştirilir. İşlemin sonunda elde edilen özel modele getirilen kısıtların (dışlanan değişkenlerin) istatistiki olarak anlamlı olup olmadığı F testi yardımı ile test edilerek özel modelin güvenilirliği sınanır. Böylece ilgilenilen bağımsız değişkeni en doğru açıklayan model tahmini elde edilmiş olur. Hendry Yöntemi'ni uygulamaya başlamadan önce genel modeldeki değişkenlerin kaç gecikmeye kadar olan değerleri modelde yer alacak belirlenmelidir. Bu gecikme değeri eşitlik (7)'de n ile ifade edilen değerdir. Bu değer Akaike veya Schwarz Bilgi Kriterleri kullanılarak belirlenmelidir (Song vd., 2010, s. 74).

Zaman serilerinin durağan olup olmadığının incelenmesi birim kök testleri yardımı ile gerçekleştirilir. Literatürde en sık kullanılan birim kök testi Genişletilmiş Dickey ve Fuller (ADF) (1981) testidir. Tablo 3 sağlık turizmi talep modeli tahmininde kullanılacak zaman serilerinin ADF birim kök testi sonuçlarını göstermektedir. Tablo 3'te verilen sonuçlara göre incelenen ülkelere göre oluşturulan tüm değişkenlerin en az bir ADF modeli için istatistiki olarak durağan olduğu söylenebilir. Bir başka ifade ile ele alınan tüm değişkenler için uygulanan birim kök testleri sonucunda serilerin birim kök içerdiğini ifade eden boş hipotez en az bir testte seçili anlamlılık düzeylerinde (%1, %5 veya %10) reddedilebilmiştir. Bu sonuca göre serilerin tamamı sağlık turizmi talep modeli tahmininde kullanılmaya uygundur.

Tablo 3. Değişkenlerin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	Değişkenler			
	$lnzs_t$	lny_t	lnp_t	$lnps_t$
Azerbaycan	1,1747 (0,9341) [2]	1,8172 (0,9805) [3]	0,6356 (0,8481) [0]	-0,2529 (0,5857) [3]
	-1,9013 (0,3269) [2]	-0,9178 (0,7661) [4]	-3,2495** (0,0268) [0]	-3,9933*** (0,0047) [1]
	-5,7356*** (0,0003) [0]	-3,8508** (0,0274) [0]	-3,4080* (0,0692) [0]	-3,9575** (0,0221) [1]
	-0,8301 (0,3470) [3]	0,8243 (0,8844) [0]	-0,419299 (0,5235) [0]	-0,272540 (0,5784) [3]
	-4,9344*** (0,0004) [0]	-1,0470 (0,7225) [1]	-3,9050*** (0,0060) [2]	-4,0537*** (0,0040) [1]
	-4,9315*** (0,0022) [0]	-4,1828** (0,0146) [4]	-3,8284** (0,0298) [2]	-4,0093** (0,0197) [1]
Almanya	-0,0107 (0,6706) [0]	0,5537 (0,8301) [0]	-1,0428 (0,2607) [1]	-0,2529 (0,5857) [3]
	-3,5424** (0,0141) [0]	-1,0602 (0,7156) [4]	-2,9972** (0,0470) [1]	-3,9933*** (0,0047) [1]
	-3,8883 (0,0263) [0]	-3,4976* (0,0606) [4]	-5,0292*** (0,0020) [3]	-3,9575** (0,0221) [1]
Bulgaristan				

Not 1: Yukarıda her bir test için 3 adet satır tanımlanmıştır. Bu satırlar sırasıyla yalın ADF modeli, sabit terim içeren ADF modeli ve hem sabit terim hem de trend içeren ADF modelleri ile elde edilen test istatistiği değerlerini vermektedir.

Not 2: Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini (p-değeri) içermektedir. Köşeli parantezlerin içindeki değerler ise testler için uygun gecikme sayısını göstermektedir.

Not 3: ADF testi için uygun gecikme sayısı Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenmiş olup, en yüksek gecikme 4 olarak alınmıştır.

Not 4: Tabloda (***) %1, (**) %5 ve (*) ise %10 anlamlılık düzeyinde ilgili değişken için birim kök varlığına işaret eden boş hipotezin reddedilebildiğini ifade etmektedir.

Çalışmada gecikme değeri Schwarz Bilgi Kriteri'ne göre belirlenmiş olup uygun gecikme olarak 1 değerini hesaplanmıştır. Gecikme değeri 1 kabul edilerek kurulan genel otoregresif gecikmesi dağıtılmış modelden Hendry yöntemi ile elde edilen özel model tahminlerinde ise Almanya ve Bulgaristan için tatmin edici sonuçlara ulaşılamamış, bir gecikmeli değişkenler bağımlı değişkeni açıklamada yetersiz kalmışlardır. Bu sebeple gecikme sayısı 2 olarak belirlenmiş ve tüm ülkeler için genel sağlık turizmi talep modeli yeniden kurulmuştur. Kurulan üç genel modelden Hendry yöntemi ile elde edilen özel modellerin tahmin sonuçları Tablo 4'de verilmiştir. Tahmin edilen üç model öncelikle ekonometrik açıdan değerlendirilmelidir. Bu bağlamda ilk dikkat edilmesi gereken değerler düzeltilmiş R kare ($\bar{R}^2$) değeri ve genel F istatistiği sonucudur. Azerbaycan için tahmin edilen model bağımlı değişkende meydana gelen değişimin yaklaşık %65'ini açıklayabilmekte iken Almanya için tahmin edilen model bağımlı değişkendeki değişimin yaklaşık %60'ını açıklayabilmektedir. Bulgaristan için bu oran yaklaşık %55'dir. Bu oranların %70-%80 düzeylerine ulaşamamasının sebebi ülkelerin çeyrek dönemlik nüfus bilgileri, Türkiye'nin her bir ülke için yaptığı çeyrek dönemlik tanıtım ve reklam harcamaları gibi ziyaretçi sayısı üzerinde doğrudan etkisi bulunan ancak istenilen sıklıkta ve nitelikte veri bulunamamasından ötürü modelde yer alamayan açıklayıcı değişkenlerin eksikliğidir. Üç model tahmini için hesaplanan genel F istatistiği sonuçlarına göre model tahminleri tüm anlamlılık düzeylerinde istatistiki olarak anlamlıdır.

Ekonometrik modellerde karşılaşılabilecek muhtemel iki temel problem vardır. Bunlar değişen varyans (Heteroskedasticity) ve otokorelasyon sorunlarıdır. Parametre tahminlerinin güvenilirliği açısından model tahminlerinin kalıntılarında bu sorunların bulunmadığı mutlaka ilgili testler ile test edilmelidir. Bu çalışmada tahmin edilen modellerde değişen varyans sorununun olup olmadığı White değişen varyans LM testi ile otokorelasyon sorununun olup olmadığı ise Breusch-Godfrey otokorelasyon LM testi (BG LM testi) ile test edilmiştir. Test

sonuçlarına göre üç model tahmini de bahsi geçen ekonometrik sorunları içermemektedir. Parametre tahminleri güvenilirdir. Son olarak yuvalı/yuvasız Wald-F testi sonuçlarına değinilmelidir. Yuvalı/yuvasız Wald-F testi genel modelden özel modele ulaşmak için parametrelere uygulanan sıfır kısıtlarının istatistiki olarak anlamlı olup olmadığını sınınamaktadır. Bu testin boş hipotezi kısıtlanan katsayıların sıfıra eşit olduğunu, alternatif hipotezi ise kısıtlanan katsayılardan en az birisinin sıfırdan farklı olduğunu ifade eder. Bu test için de boş hipotezin reddedilememesi arzu edilir. Bu bağlamda tahmin edilen üç model için yuvalı/yuvasız Wald-F istatistiği sonuçlarına uygulanan sıfır kısıtları tüm anlamlılık düzeylerinde (%1, %5 ve %10) reddedilememektedir. Tahmin edilen sağlık turizmi talep modelleri ekonometrik çerçevede açıklama güçlerinin istenilen düzeylerde olamaması dışında herhangi bir ekonometrik sorun içermemektedir. Parametre tahminleri iktisadi çerçevede yorumlanabilir.

Tablo 4. Sağlık Turizmi Talep Modelleri Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Ülkeler		
	Azerbaycan	Almanya	Bulgaristan
$lnzs_{t-1}$	-	-	-
$lnzs_{t-2}$	-	-	0,350498* (0,0565)
lny_t	-6,199839*** (0,0040)	-	-
lny_{t-1}	3,318172* (0,0858)	-	-
lny_{t-2}	-	16,15523*** (0,0001)	-
lnp_t	-	2,409747* (0,0582)	-
lnp_{t-1}	6,275938** (0,0355)	-	-
lnp_{t-2}	-4,840092* (0,0668)	-	4,198640** (0,0433)
$lnps_t$	3,716868* (0,0790)	-	-
$lnps_{t-1}$	-	2,074625* (0,0808)	5,136576*** (0,0076)
$lnps_{t-2}$	-	-	-
<i>Sabit</i>	19,20514 (0,2950)	-218,4693*** (0,0001)	-14,95383** (0,0428)
<i>Trend</i>	0,181814*** (0,0055)	-0,049874*** (0,0016)	0,033658* (0,0598)
q_1	-0,914600* (0,0944)	-0,222580 (0,2862)	0,469598 (0,1651)
q_2	-0,187727 (0,6841)	-0,230364 (0,2768)	-0,315376 (0,3190)
q_3	-0,539832 (0,1606)	-1,082598*** (0,0000)	-0,833636** (0,0124)
$\bar{R}^2$	0,649977	0,594662	0,553806
<i>Genel F İst.</i>	6,777198*** (0,000238)	6,868297*** (0,000260)	5,610085*** (0,00126)
BG LM Test	1,717448 (0,1900)	0,031531 (0,8591)	0,422014 (0,5159)
White LM Test	13,20861 (0,1534)	6,720012 (0,4586)	6,303892 (0,5047)
Yuvalı/Yuvasız Wald-F İst.	0,342770 (0,9018)	0,712778 (0,6632)	0,314482 (0,9428)

Not 1: Tabloda yer alan “-” işareti, ilgili değişkenin genelden özele modelleme aşamalarında modelden dışlandığını göstermektedir.

Not 2: Parantez içindeki değerler ilgili testin olasılık değerlerini (p-değerlerini) içermektedir. Parametrelerin anlamlılığını için t testi kullanılmıştır.

Not 3: Tabloda (***) %1, (**) %5 ve (*) ise %10 anlamlılık düzeyinde ilgili testin boş (null) hipotezinin reddedilebileceğini ifade etmektedir.

Not 4: BG LM Test: Breusch-Godfrey Otokorelasyon LM Testi.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Elde edilen bulgular incelendiğinde gecikmeli bağımlı değişkene ait parametre tahmin değerlerinden yalnızca biri, Bulgaristan için tahmin edilen modelde istatistiki olarak anlamlı bulunabilmiştir. Tahmin edilen değere göre iki dönem önce Türkiye'yi sağlık turizmi için ziyaret eden Bulgar turist sayısının %1 artması cari dönemde Bulgar ziyaretçi sayısını %0,35 artıracaktır. Buna göre Bulgar sağlık turistlerin alışkanlıklarının ve kulaktan kulağa reklam eylemlerinin ziyaretçi sayısı üzerinde etkili olması için iki çeyreklik bir zaman gerektiği sonucuna ulaşılabılır. Azeri ve Alman turistler için söz konusu alışkanlık ve reklam eylemlerinin sağlık turizmi ziyaretçi sayısı üstünde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Gelir değişkenlerinin bağımlı değişken üzerindeki etkileri incelendiğinde, Bulgar turistler için gelirin, Türkiye'ye yönelik sağlık turizmi taleplerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Buna karşın Azeri sağlık turisti sayısı, cari dönemde gelirin %1 artması durumunda yaklaşık %6,2 azalmakta iken, bir dönem önceki gelirin %1 artmasında ise Azeri sağlık turisti sayısı yaklaşık %3,3 artmaktadır. Anlaşılmaktadır ki, sağlık turizmi için cari dönemde Türkiye'yi tercih eden Azeriler, gelirlerinin artması durumunda bir sonraki dönem sağlık turizmi için diğer ülkeleri tercih etmektedirler. Almanya modeli tahmin sonuçlarında ise gelirin ziyaretçi sayısına oldukça büyük bir etkisinin olduğu ve bu etkinin iki dönem sonra ziyaretçi sayısına yansıdığı görülmektedir. İki dönem önce Almanya GSYİH'sine meydana gelen %1'lik artış cari dönemde Alman vatandaşı sağlık turizmi ziyaretçi sayısını yaklaşık %16,15 artırmaktadır. Bu yüksek değer en önemli kaynağı Alman vatandaşı olan Türk asıllı turistler olduğu söylenebilir.

Sağlık turizmi talebini etkileyen bir diğer faktör görelî turizm fiyatı değeridir. Azerbaycan için bir dönem önceki görelî turizm fiyatlarında meydana gelen %1'lik bir artışın sağlık turizmi ziyaretçi sayısını yaklaşık %6,27 arttıracacağı, iki dönem önceki görelî turizm fiyatlarında meydana gelen %1'lik bir artışın ise ziyaretçi sayısını yaklaşık %4,84 azaltacağı sonucuna ulaşılmıştır. Azerbaycan için hesaplanan görelî turizm fiyatı serisi incelendiğinde, gözlemlerin 0 ile 1 arasında değer aldığı görülmektedir. Bu durum turizm fiyatlarının Azerbaycan lehine olduğu anlamına gelmektedir. Görelî turizm fiyatları konusunda avantajlı olan bir diğer ülke olan Almanya için tahmin edilen model incelendiğinde, cari dönem görelî turizm fiyatlarının %1 artışının Alman sağlık turisti sayısını yaklaşık %2,4 arttıracacağı görülmektedir. Bulgaristan model tahmini incelendiğinde ise iki dönem önceki görelî turizm fiyatı ile Bulgar sağlık turizmi ziyaretçi sayısı arasında doğrusal pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkiyi gösteren parametre tahmin değeri yaklaşık olarak 4,19'dur. Bu sonuca göre iki dönem önceki görelî turizm fiyatında meydana gelen %1'lik bir artışın Azeri sağlık turisti sayısında yarattığı azalma bir nebze Bulgar sağlık turistinde gözlenen artış ile dengelenmektedir.

Cari dönemde ikame turizm fiyatı değişkeninin görüldüğü model tahmini Azerbaycan'a aittir. Buna göre cari dönemde Türkiye'ye sağlık turizminde rakip olabilecek ülkelerdeki yaşam ve ulaşım maliyetinin %1 artması Azeri sağlık turisti sayısını %3,7 arttırmaktadır. İkame turizm fiyatının bir dönem önceki değeri dikkate alınır bu değerde gözlenecek %1'lik bir artış Türkiye'yi ziyaret eden alman sağlık turisti sayısını yaklaşık %2,07, Bulgar sağlık turisti sayısını ise yaklaşık %5,13 arttıracaktır.

Tahmin edilen üç sağlık talebi modelinin genel bir değerlendirilmesi yapılırsa, tahmin edilen parametre değerleri ve bu değerlerin işaretleri iktisadi beklentilere uygundur. İstatistiki olarak da anlamlı bulunan parametre tahminlerinin yorumlanabileceği belirtilmiştir. Genel çerçevede parametre tahminleri göstermiştir ki;

- Geçmiş dönemlerde Türkiye'yi sağlık turizmi için tercih eden ve maruz kaldığı hizmetten, imkânlardan memnun kalıp tekrar Türkiye'yi ziyaret etme talebinde bulunanlar Bulgar sağlık turistleridir. Bu etki ne yazık ki Azeri ve Alman turistler için gözlenememiştir.
- Gelirin, Türkiye'ye yönelen sağlık turizmi talebi için en etkili olduğu ülke Almanya'dır. Türk kökenli Alman vatandaşların katkısı unutulmadan söylenebilir ki, Alman vatandaşları gelir artışını sağlık turizmi alanında Türkiye'ye yönetmeye oldukça eğimlidir.
- Ele alınan üç ülkenin de görelî turizm fiyatı serileri incelenirse, serilerin birkaç istisna gözlem dışında 0 ile 1 arasında değer aldığı görülmektedir. Bu durumda üç ülke vatandaşları için de fiyatlar açısından Türkiye'yi ziyaret etmek avantajlıdır.
- İkame turizm fiyatlarından en çok etkilenen Bulgar sağlık turisti sayısı iken en az etkilenen Alman sağlık turisti sayısıdır. Buna göre Bulgar sağlık turistleri ziyaret etmeyi düşündükleri ülkelerin yaşam ve ulaşım maliyetlerine hassas oldukları söylenebilir.

Son zamanlarda ilgi odağı olan ve Türkiye açısından ciddi bir potansiyel barındıran sağlık turizmi için bir talep modeli oluşturma ve ekonometrik disiplinle tahmin etme amacıyla bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Karşılaşılan tüm olumsuzluklara ve kısıtlı imkanlara rağmen sağlık turizmi konusunda gelecekte yapılacak kantitatif çalışmalara örnek olabilmek adına model oluşturma süreci, değişkenlerin iktisadi anlamı ve model tahmininde kullanılacak ekonometrik bir yönteme değinilmiştir. Bu amaçla çalışma, temelde iki önemli sonucu ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, Türkiye sağlık turizmi sektörüne yönelik kantitatif bir çalışma gerçekleştirilebilmesi için gereken yeterli ve sağlıklı verilere ulaşmanın güçlüğü olmuştur. Örneğin bu çalışmada ancak 2008-2015 yılları arasını kapsayan 31 gözlem kullanılabilmiştir. Özellikle zaman serileri ile gerçekleştirilecek yapısal model tahminlerinin ve öngörülerinin sağlıklı olabilmesi için fazla sayıda gözlemin kurumlar tarafından sunulmasına ihtiyaç vardır. Sadece zaman serisi ekonometrisi için değil sağlık turizmi alanında aynı zamanda panel veri ekonometrisinin de kullanılabilmesi için daha sık frekansa sahip veri setleri edinilmesi elzemdir. Bununla birlikte, ülkelerin çeyreklik veya aylık nüfus bilgileri, Türkiye'nin dış ülkelerin her biri için ödediği tanıtım harcamaları miktarı, sağlık turizminde çalışan işgücü miktarı, sağlık turizmine yapılan iç ve dış yatırım miktarı gibi sağlık turizminin gelişimini ve durumunu anlamada oldukça faydalı olabilecek bilgileri temsil edecek istatistiğin toplanması gerekmektedir. Bahsi geçen verilerin olmaması bu çalışmada tahmin edilen sağlık turizmi talep modellerinin açıklama gücünün %70-%80 düzeylerine ulaşamamasına neden olmuştur. Tüm bu hususlar göz önüne alınarak ilk politika önerisinde bulunulabilir. Oldukça değişken şartlara sahip olan ve insan faktörüne bağlı olarak önemli bir riski beraberinde taşıyan turizm sektörü için gelecekte istatistik ve ekonometri bilimlerinin gücünden etkin bir şekilde faydalanılmalıdır. Bunun gerçekleştirilmesi için ise araştırmacılara açık, sık sık güncellenen gerek özel sektör temsilcileri gerekse devletin ilgili organları tarafından sağlık ve diğer alt turizm sektörleri için ayrıntılı bir veri tabanı oluşturulmalıdır. Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer sonuç sağlık turistlerinin geçmiş ziyaretlerden edindiği tecrübe ve deneyimin gelecek ziyaretler üzerindeki etkisinin zayıf olmasıdır. Bu etki modellerde bağımlı değişkenin gecikmeli serileri ile ifade edilmiştir. Azerbaycan ve Almanya için sözü edilen etkinin hiç tespit edilememesi ve Bulgaristan içinse pozitif ancak oldukça az bir etki bulunması Türkiye'nin cari dönemde elde ettiği sağlık turisti sayısını gelecekte koruyamadığına işaret etmektedir. Bu çerçevede sağlık turizminin hizmet kalitesi artırılmalı ve turistlerin özellikle ilk ziyaretlerinde edindikleri deneyimin üst düzeylerde tutulmasına özen gösterilmelidir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Aslanova, K. (2013). Türkiye'de sağlık turizmi ve sağlık turizmi hukuku. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 129-145.
- Davidson, J. E. H., Hendry, D. F., Srba, F. ve Yeo, S. (1978). Econometric modelling of the aggregate time-series relationship between consumers' expenditure and income in the United Kingdom. *The Economic Journal*, 88, 661-692.
- Deutsche Welle. (2015). *Türkiye'nin sağlık turizminde yıldızı parlıyor*. <http://www.dw.com/tr/turkiyenin-saglik-turizminde-yildizi-parliyor/a-15795878> adresinden 20 Şubat 2015 tarihinde alınmıştır.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-72.
- Dwyer, L. ve Forsyth, P. (2006). *International handbook on the economics of tourism*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Hendry, D. E. ve Richard, J. E. (1982). On the formulation of empirical models in dynamic econometrics. *Journal of Econometrics*, 20, 3-33.
- Hendry, D. F. (1979). The behaviour of inconsistent instrumental variables estimators in dynamics systems with autocorrelated errors. *Journal of Econometrics*, 9(3), 295-314.

- Hendry, D. F. (1980). Predictive failure and econometric modelling in macro-economics: The transactions demand for Money. P. Ormerod (Ed.), *Economic Modelling* içinde (s. 217-242), Heinemann Education Books.
- Hendry, D. F. (1995). *Dynamic econometrics: An advanced text in econometrics*. Oxford University Press.
- Hendry, D. F. ve von Ungern-Sternberg, T. (1981). Liquidity and inflation effects on consumers expenditure. A. S. Deaton (Ed.), *Essays in the theory and measurement of consumer behaviour* içinde (s. 237-61). Cambridge University Press.
- Holt, C. C. (1957). *Forecasting trends and seasonals by exponentially weighted averages, carnegie institute of technology* (No. 52). Pittsburgh Office of Naval Research Memorandum.
- Kaya, S., Yıldırım, H. H., Karasavuran, S. ve Özer, Ö. (2013). *Türkiye medikal turizm değerlendirme raporu*. Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı.
- Lunt, N., Smith, R., Exworthy, M., Green, S., Horsfall, D. ve Mannion, R. (2011). *Medical tourism: Treatments, markets and health system implications: A scoping review*. OECD. <http://www.oecd.org/els/health-systems/48723982.pdf> adresinden 20 Şubat 2015 tarihinde alınmıştır.
- Martin, C. A. ve Witt, S. F. (1987). Tourism demand forecasting models: Choice of appropriate variable to represent tourists' cost of living. *Tourism Management*, 8, 233-46.
- Özsarı, S. H. ve Karatana, Ö. (2013). Sağlık turizmi açısından Türkiye'nin durumu. *Kartal Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*, 24(2), 136-144.
- Pagan, A. R. (1987). Three econometric methodologies: A critical appraisal. *Journal of Economic Surveys*, 1, 3-23.
- Sargan, J. D. (1964). Wages and prices in the United Kingdom: A study in econometric methodology, *Econometric Analysis for National Economic Planning*, 20-63.
- Song, H. ve Witt, S. F. (2000). *Tourism demand modelling and forecasting: Modern econometric approaches*. Pergamon.
- Song, H., Li, G., Witt, S. F. ve Fei, B. (2010). Tourism demand modelling and forecasting: How should demand be measured?. *Tourism Economics*, 16(1), 63-81.
- Song, H., ve Li, G. (2008). Tourism demand modelling and forecasting – A review of recent research. *Tourism Management*, 29, 203-220.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2019). *Turizm istatistikleri veri tabanı*. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=74&locale=tr> adresinden 21 Eylül 2019 tarihinde alınmıştır.
- Yurdakul, F. (1999). Hendry ve Sims yöntemlerinin teorik olarak karşılaştırılması. *Ekonomik Yaklaşım*, 10(33), 84-90.
- Yurdakul, F. ve Akçoraoğlu, A. (2005). Stock returns, macroeconomic factors and structural breaks: An application for the Turkish stock market. *Ekonomik Yaklaşım*, 16(55), 17-30.

YAŞAMIN-İŞİN ANLAM KAYNAKLARI VE İYİ OLUŞ İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN SOURCES OF MEANINGFUL LIFE- WORK AND WELL-BEING

Doç. Dr. Ali Murat ALPARSLAN¹

Dr. Seher YASTIOĞLU²

Arş. Gör. Mehmet Ali TAŞ³

Doç. Dr. Mehmet ÖZMEN⁴

ÖZ

Bu araştırma; yaşamın ve işin anlam kaynaklarının neler olduğunu incelemek, aralarındaki ilişkiyi ortaya koymak ve çeşitli anlam kaynakları bağlamında psikolojik iyi oluşun farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla yürütülmüştür. Araştırmada tarama deseni kullanılmıştır. 588 çalışandan, çevrimiçi anket tekniği kullanılarak hem kapalı hem de açık uçlu sorularla veri toplanmıştır. Bu veriler, içerik analizi, Fisher'ın Kesin Olasılık Testi ve ANOVA testiyle analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda; yaşamın anlam kaynaklarının; duygusal bağlılık, esenlik, değer odaklılık, maneviyat, faydalı olma, amaçlar, bireysel gelişim ve para kazanma olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında işin anlam kaynaklarının; faydalı olma, tutku, esenlik, para kazanma, saygınlık, gelişim, görev, vatan sevgisi ve maneviyat olduğu saptanmıştır. Yaşamın ve işin anlam kaynakları arasında anlamlı ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca işin anlam kaynaklarına göre psikolojik iyi oluşun değiştiği belirlenmiştir. İşte anlam bulanların, bulmayanlara göre psikolojik iyi oluşu daha yüksektir. Ancak işe yüklenen anlam para kazanma ise psikolojik iyi oluş anlamlı olarak düşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaşamın Anlamı, İşin Anlamı, Anlam Kaynakları, Psikolojik İyi Oluş.

JEL Sınıflandırma Kodları: D20, D23, M10, M12.

ABSTRACT

The research is carried out to examine the sources of meaningful life and meaningful work and to reveal the relationship between them. Moreover, it is also aimed to determine whether psychological well-being differentiates in the context of these various sources of meaning. A survey design is used in the research. Data are collected from 588 employees with both closed-ended and open-ended questions using the online questionnaire technique. These data are analyzed by content analysis, Chi-Square, and ANOVA Tests. As a result of the analysis made, the sources of meaningful life are determined to be emotional commitment, well-being, value-oriented, spirituality, being beneficial, goals, individual development, and earning money. Besides, as the sources of meaningful work; being beneficial, passion, well-being, earning money, respectability, development, task, patriotism, and spirituality are found. It is revealed that there is a significant relationship between the meaning sources of life and work. In addition, it is determined that psychological well-being changes according to the meaning sources of work. Those who find meaning in work have higher psychological well-being than those who do not. However, if the meaning attributed to the work is earning money, psychological well-being decreases significantly.

Keywords: Meaningful Life, Meaningful Work, Sources of Meaning, Psychological Well-being.

JEL Classification Codes: D20, D23, M10, M12.

* Bu çalışma için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Etik Kurulundan GO2020-140 sayılı ve 03.06.2020 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, alialparslan@sdu.edu.tr

² Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, saytas@mehmetakif.edu.tr

³ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, matas@mehmetakif.edu.tr

⁴ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak İşletme Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, mehmetozmen@mehmetakif.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

People spend more than a third of their lives in work-related activities. Today's business segments and trainings related to the field cause people to choose jobs that support their expertise and identity. People who have a source of meaningful working in their social and business life; they can be successful, develop their competencies and find meaning in their lives. For this reason, jobs that allow individuals to experience a positive emotion as well as a sense of competence, development and learning also provide meaning in one's life. Working only as a means of survival and living is not enough to make life meaningful. The meaningfulness of life and work is about motives and values that go beyond survival. In this context, there is an ongoing debate about what constitutes a meaningful life and how much of the meaning of one's life comes from one's work. On the other hand, it seems that a consensus has been reached that the perceived meaningful work and life is a positive and individual experience. This research tries to reveal the effect of meaningfulness on psychological well-being. Therefore, it aims to investigate the different sources meaningful both life and work and the different possible effects of these different sources meaning on psychological well-being. Naturally, this research was conducted to determine whether psychological well-being differentiated in the context of various sources of meaning. In this context, first of all, meaningful work, meaningful life, and the relationship between meaning and psychological well-being are explained. Then the resulting sources of meaning are presented. Finally, it tries to reveal the relationship between the sources of meaningful life and work and psychological well-being.

Design/methodology/approach:

In this study, survey research design, which is one of the quantitative research designs, was used. The data were collected from the field using the online survey technique. In the first part of the online questionnaire, which was designed as two parts, questions including socio-demographic and professional information of the participants were included. In the second part, the sources of meaning attributed to the lives and works of the participants were asked with open-ended questions; and were directed Psychological Wellbeing Scale. In this context, 588 people working in 94 different sectors participated in the study. In the research, content analysis was conducted to analyze the qualitative data obtained from the open-ended question. ANOVA and Fisher's Exact Test were used to analyze the relationship and difference.

Findings:

In order to determine the sources of meaning that participants attribute to their lives and works, categories and codes were created by subjecting the answers given to the open-ended questions to content analysis. As a result of the analysis made; sources of meaningful life; emotional commitment, well-being, value-oriented, spirituality, being beneficial, goals, individual development and earning money. Besides, as the sources of meaningful work; being beneficial, passion, well-being, earning money, respectability, development, task, patriotism and spirituality. It has been revealed that there is a significant relationship between the sources of meaningful life and work. In addition, it was determined that psychological well-being changed according to the sources of meaningful work. Those who find meaning in work have higher psychological well-being than those who do not. However, if the meaning attributed to the work is earning money, psychological well-being decreases significantly.

Conclusion and Discussion:

The basis of a person's psychological positive mood lies in the meaningfulness of his life and work. The search for meaning and the questioning of meaning that differentiate the human existence can either strengthen the person or render him resilient in a space. Therefore, although each individual's source of meaning is different, that person has to cling to and nurturing the source of meaning that he finds worth living and working. Otherwise, the feeling of "meaninglessness" causes a feeling of "nothingness". Individuals whose souls turn into living bodies with dead bodies think that they can exist by meeting their physical needs. In fact, they are doomed to perish in the name of such a being. It keeps the soul of the individual alive, what they live for. Therefore, it is very difficult for individuals who do not have a source of meaning to be psychologically healthy. With this research, it is thought that a unique classification has been made especially regarding the sources of meaningful work. The reflection of positive psychology in the field of organizational behavior will gradually increase the studies on the meaningfulness of the work and its sources of meaning. Because meaning is the most important source of motivation among new approaches to intrinsic motivation. According to the Motivation 3.0 approach, the meaning; it is defined as doing something different for others. In this research, finding the source of meaningful work as "being beneficial" with the highest frequency supports each other. Therefore, putting the meaning of work into others will be one of the most powerful sources of motivation. This source will also have an effect on happiness in life. Also, doing a beneficial work with passion will create the highest intrinsic motivation to perform a job, according to the findings of this study.

1. GİRİŞ

Anlamlılık, geleceğe yönelik başarılar için enerjiyi formüle eden ilişkiler, kavrayışlar ve yorumlamalar ağıdır. Anlamlının, hayatın algılandığından daha değerli ve ömrü aşan bir niteliğinin olduğu ifade edilmektedir (Ward ve King, 2017, s. 61). Anlamlılık, insanların benliklerini ve dünyayı anlamaları noktasında derin bir düşünme seviyesini gerektirmekte ve anlama/anlamlandırma imkânı sağlamaktadır. Dahası anlamlılık, hayatta olumlu bir etki yaratma arzusu için motivasyon sağlamaktadır (Steger vd., 2012; De Crom ve Rothmann, 2018, s. 2). Çünkü hayat, bir amaç ve anlam duygusu etrafında şekil almaktadır. İnsanın anlamlılık algısı; evrende ve hayatın her alanında, her şeyin bir amaç ve anlam çerçevesinde döndüğüne ilişkin inancıyla gerçekleşebilmektedir (Steger ve Dik, 2010, s. 133). Bu nedenle yaşama ve işe yüklenen anlam birbirini desteklemektedir. İş, yaşamın anlamını arttırabilecek maddi veya manevi ödülleri teşvik ettiğinden, bazen işin anlamlılığı yaşam anlamına bürünebilmektedir (Steger ve Dik, 2009, s. 9; Allan vd., 2015, s. 324). Öyle ki, Balcı ve Ağ (2019, s. 356), işin anlamlılığı ile yaşamın anlamı arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu kanıtlamışlardır.

İnsanlar, hayatlarının üçte birinden fazlasını işle ilgili faaliyetlerde geçirmektedir (De Crom ve Rothmann, 2018, s. 1). Günümüzde gerçekleşen iş bölümleri ve alanla ilgili eğitimler, insanların uzmanlıklarını ve kimliklerini destekleyen işleri tercih etmelerine sebep olmaktadır. Sosyal ve iş hayatında çalışmaya değer bir anlam kaynağına sahip olan insanlar başarılı olabilmekte, yetkinliklerini geliştirebilmekte ve yaşamdan doyum alabilmektedir (Steger ve Dik, 2010, s. 132). Bu nedenle bireylerin yetkinlik, gelişme ve öğrenme duygusunun yanı sıra olumlu bir duyguyu deneyimlemelerine olanak tanıyan işler, kişinin hayatında anlam bulmasını da sağlamaktadır (Jiang ve Johnson, 2018, s. 557). Hayatta kalmak ve yaşamak için sadece bir araç olarak çalışmak, yaşamı anlamlı kılmak için yeterli değildir. İşin anlamlılığı, hayatta kalmanın ötesine geçen güdüler ve değerlerle ilgilidir (Martela ve Pessi, 2018, s. 8). Bu bağlamda anlamlı bir hayatı neyin oluşturduğu ve kişinin hayatıyla ilgili anlamın ne kadarının kişinin işinden kaynaklandığı konusunda devam eden bir tartışma bulunmaktadır (Weeks ve Schaffert, 2019, s. 1045; Michaelson vd., 2014). İş ve yaşamın algılanan anlamının; olumlu ve bireysel bir deneyim olduğu konusunda bir uzlaşmaya varıldığı görülmektedir (Bailey vd., 2019, s. 482).

Fakat işin anlamlılığı kavramının iş hayatı literatüründe detaylı bir şekilde incelenmediği ifade edilebilir. İşyerinde anlam üzerine yapılan araştırmaların çoğu, insanların işlerini ne kadar anlamlı bulduğuna odaklanmaktadır (Steger vd., 2006, s. 82). Bu araştırma yaşamın ve işin anlam kaynaklarının neler olduğunu incelemiştir. Ayrıca yaşamın ve işin anlam kaynaklarının arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı sorgulanmıştır. Son olarak farklı anlam kaynaklarının göre psikolojik iyi oluşun farklılaşmış farklılaşmadığı da incelenmiştir. Yerli literatür incelendiğinde işin anlam kaynaklarını ve yaşamın anlam kaynaklarını kategorize eden, birlikte ele alan ve ilişkilerini inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. İşin ve yaşamın anlam kaynaklarının keşfedilmesi ve tasnif edilmesi bu araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır. İlgili tasnif ve ilişkilerin tespitinin önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. YAŞAMIN ANLAMI

Yaşamın anlamının, insanın öz değerlendirme yapmasının bir ürünü olduğu ileri sürülmektedir. Yaşamın anlamının; kişilik özellikleri, kültür, sosyal ilişkiler, sosyo-ekonomik statü, sosyal faaliyetler gibi unsurlar tarafından beslendiği görülse de (Kashdan ve Steger, 2007, s. 166; Ratner vd., 2019, s. 5; Hupkens vd., 2018, s. 975; Baumeister vd., 2013, s. 506) yaşamı anlamlı kılan faktörler hakkındaki bilginin hâlâ yetersiz olduğu bilinmektedir. Oysa yaşamın anlamı insan motivasyonunun merkezidir (Hicks ve King, 2009, s. 472). Yaşamın anlamı varoluşsal arayış eşliğinde; bir yaşam çerçevesine bağlılık, tutarlı biçimde bir amaca mensubiyet duygusu hissetme şeklinde ifade edilmektedir (Hupkens vd., 2018, s. 975; Schnell, 2009, s. 485; Damásio vd., 2013, s. 1206). Dolayısıyla hayatın anlamı iyi, sağlıklı ve esenlik dolu bir yaşamın temeli konumundadır. Geçmişle barışma becerisi, maneviyatla yaşama ve benliği aşmakla ilgilidir (Ratner vd., 2019, s. 2).

Çeşitli tanımlardan hareketle yaşamdaki anlamın psikolojik sağlığın, mutluluğun ve refahın belirleyicisi olduğu ifade edilebilir (Schnell, 2009, s. 489; Martela ve Steger, 2016, s. 531; Glaw vd., 2017, s. 243). Aynı zamanda mücadeleye ve zorluklara verilen anlam başa çıkmaya dair enerji kaynağını oluşturmaktadır. Nitekim anlamlılığın başa çıkmayla olumlu bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir (Ratner vd., 2019, s. 5). Bununla beraber yaşamın anlamının öz yeterlilik, yaşam memnuniyeti, iyimserlik ve kötümserlik gibi unsurlarla da ilişkisi tespit edilmiştir (Damásio vd., 2013, s. 1216). Yaşamda anlam bulan insan daha özgecidir (Waytz vd., 2015, s. 38). Aşmışlığı (Baumeister vd., 2013, s. 511) ve benlik saygısı yüksek, kaygılanması daha düşüktür (Ratner vd., 2019, s. 5). Hayatta anlamı ve amacı olan insanlar daha az nevroiktir ve daha sosyaldir. Çünkü hayata dâhil olma konusunda

isteklidir. Bu bağlamda anlamın, başarılı insan işleyişinin merkezinde yer aldığı, fiziksel ve akıl sağlığına önemli katkılar sağladığı ifade edilebilir. Anlam kaybı ise psikopatolojiye sebep olmaktadır (Glaw vd., 2017, s. 243-244). Bu nedenle anlam arayışı, duygusal işlev bozukluğunun belirtisi olarak kabul edilmektedir. Yapılan çalışmalarda anlam eksikliğinin; depresyon, kaygı ve umutsuzluk gibi birçok önemli değişkenle bağlantısı tespit edilmiştir (Park vd., 2010, s. 4). Anlamsızlık hissinin anksiyete ve yabancılaşmayla da ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Ho vd., 2010, s. 660-661).

Bireylerin anlam inşa etme süreci; iç görü kazandıkları ve zorluklar(1)a katlanma/mücadele etme enerjisini sağladıkları ve sonucunda gelişim-büyüme-olgunlaşma gösterdikleri bir süreçtir (King ve Hicks, 2009, s. 318). Anlam önce farkına varmayı, sonra sorgulamayı, sonra aramayı ve sonunda keşfetmeyi gerektirir. Bu süreç, yeniden bir doğum olabildiği için sancılı olabilir. Nitekim, Frankl'ın (1963) görüşüne göre; mücadele ve ıstıraplar, bunlara bir anlam yüklediği sürece katlanılabilir (Park vd., 2010, s. 1). Bir anlama sahip olmanın oluşturduğu olumlu unsurlar görüldüğü üzere birçok araştırmaya konu olmuştur. Bununla beraber bireylerin hayatı hangi anlamla değerlendirdiği merak konusu olmuştur (Hicks ve King, 2009, s. 479). Bu nedenle hayatın anlamlı kılınmasında etkili olan kaynakların neler olduğunun bilinmesi önem arz etmektedir. Her bireyin bulduğu anlamın kendine has olduğu iddia edilmektedir (Frankl, 2013). Bir çok araştırmacı yaşamın anlam kaynaklarına dair çok boyutlu modeller ortaya koymuştur (De Vogler ve Ebersole, 1980; Schnell, 2009; Ratner vd., 2019; Güven, 2015; Emmons, 2003; Steger vd., 2006; Damásio vd., 2013; Hupkens vd., 2018; Martela ve Steger, 2016; Van Tongeren vd., 2015; Glaw vd., 2017).

De Vogler ve Ebersole (1980) oluşturdukları modelde hayatın anlam kaynaklarını; *anlama (kavrayış), ilişki, hizmet etme, inanç, ifade etme (anlatım), kazanım, gelişme ve varoluşçu hedonizm* olarak ifade etmişlerdir. Geniş bir başka kategorizasyonu ise Schnell (2009) yapmıştır. Çalışmasında insanın yaşamına anlam katan önemli kaynakları dört ana temada kategorileştirmiştir: *yatay/dikey öz aşmışlık, kendini gerçekleştirme, iyi oluş ve bağlılık* ve son olarak *düzen*. *Yatay öz aşmışlık* içerisinde; sosyal sorumluluk, gelişme, bilgi, üretkenlik, doğa ile bütünleşme, ahenk/düzen, yaratıcılık ve sağlık unsurlarının yer aldığı görülmektedir. *Dikey öz aşmışlık* kategorisinde ise dindarlık ve manevi yaşam faktörleri değerlendirilmektedir. *Kendini gerçekleştirme* kategorisi; meydan okuma, bireysellik, güç, başarı, özgürlük ve yaratıcılığı içermektedir. *İyi oluş ve ilişki* kategorisinde de; topluluk, eğlence, sevgi/aşk, konfor, özen, dikkat ve uyum unsurları yer alırken, *düzen* kategorisinde ise; gelenekler, pratiklik, ahlak ve mantık faktörleri değerlendirilmektedir. Güven (2015) ise yürütmüş olduğu tez çalışmasında, "Yaşamınızda bir anlam varsa, nedir?" sorusuna ilişkin elde edilen yanıtları 10 ayrı temada sınıflandırmıştır. Bu temalar şunlardır: *din odaklı anlam, amaç odaklı anlam, duygu ve ilişki odaklı anlam, kişilik odaklı anlam, yaşam odaklı anlam, kişi odaklı anlam, nesne odaklı anlam, yönetim ve hukuk sistemi odaklı anlam, anlam odaklı anlam, anlamsızlık odaklı anlam*. Ratner vd. (2019) yaptıkları çalışmada ise; *yön belirleme, prososyallik, motivasyon, kimlik, iyi oluş için araçlar, sosyal bağlantı, tutarlılık, önem, tinsellik ve maneviyat, gelecek yönelimi (planlama), şimdilik yönelimi (anlık/yakın olayları düşünme ve tartışma), geçmiş yönelimi (anımsama)* şeklinde 12 anlam kaynağı ifade edilmiştir.

3. İŞİN ANLAMLILIĞI

Akademinin, örgütlerde iyi oluşa ve mutluluğa nasıl katkıda bulunabileceğine ilişkin araştırmaları giderek artmaktadır. Örgüt ortamında işin anlamı, bireylerin iş deneyimleri ve etkileşimlerin öznel yorumlarından kaynaklanmaktadır (Wrzesniewski, 2003, s. 305-307). İsteki anlamlılık, bir kişinin kimliğini şekillendiren sosyal bir topluluğa üyelik olup (Ghadi vd., 2015, s. 207-210), iş ile bireysel kimlik uyumundan ileri gelmektedir (Chalofsky ve Cavallaro, 2013, s. 332). İşin bireysel çıkarların ötesinde daha büyük bir amaca hizmet etmesi ve sadece maddi kazanımlardan daha yüce-önemli olmasıyla ilgilidir (Martela ve Pessi, 2018, s. 6; Arnold vd., 2007, s. 195; Steger vd., 2012, s. 326).

Anlamlılık, çalışanların davranışları ve bireysel iş deneyimleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Hem birey hem de örgüt için olumlu sonuçları meydana getirmektedir (Rosso vd., 2010; Steger vd., 2012, s. 325). Anlamlı işlere sahip çalışanlar daha fazla iş tatmini hissetmekte, içsel motivasyonla motive olup işe hem duygu hem düşünce olarak bağlanabilmektedir (Froidevaux ve Hirschi, 2015, s. 350). İşyerinde tükenmişlik hissi, devamsızlık (Lips-Wiersma ve Wright, 2012, s. 670) ve işten ayrılma niyeti anlam sayesinde düşebilmektedir (Dinç vd., 2019, s. 361). Çünkü anlam bulanlar her nasıla katlanabilme gücüne sahiptir (Nietzsche, aktaran Frankl, 2013).

Çalışanlar işlerini anlamlı bulduklarında değerli olduklarına inanırlar. Çalışan değerini bulduğu bir yerde de ekstra görevler için zaman harcamaya motive hale gelir (Steger vd., 2012, s. 335; Michaelson vd., 2014, s. 77). Bu

motivasyon artık içseldir, bu yüzden en güçlü haldedir (Ward ve King, 2017, s. 64-65). Bu yüzden işi daha anlamlı algılayan çalışanların başka yerlerde daha yüksek ücretli iş tekliflerini reddetme olasılıklarının daha yüksek olduğu ileri sürülmektedir (Hu ve Hirsh, 2017, s. 1). Nitekim Yeoman (2014, s. 246) anlamlılık düşüncesi ve hissinin, büyük ve değerli bir hedef için uğraşıldığında ortaya çıkacağını ifade etmektedir. İşin, hayatın merkezine alınması ve işin benimsenmesi işin anlamlı bulunması ile mümkündür (Rosso vd., 2010, s. 97- 107). Çünkü işin anlamı yaşamın anlamı ile dinamik bir etkileşim içindedir. Hatta işlerinde meslek aşkı yaşayan kişilerin, iş stresinden daha az etkilendikleri ve zor görevleri başarmalarının daha olası olduğu tespit edilmiştir (Elangovan vd., 2010, s. 435-436; Yener, 2018, s. 52; Ward ve King, 2017, s. 76).

İşte keşfedilen anlam, insanların işyeri olaylarını farklı yorumlayarak katılımını ve inisiyatifini artırıcı bir rol oynamaktadır (Steger vd., 2013, s. 350). Çünkü işin anlamlılığı, örgüt ortamında olumsuzluklarla daha etkin mücadele etme gücü kazandırmaktadır. Anlamlılık, daha düşük düşmanlık, depresyon; daha az stres ve kaygı ile sonuçlanarak mutluluğun temel bir bileşenini oluşturmaktadır (Steger vd., 2012, s. 332; Oruç, 2019, s. 27; Arnold vd., 2007, s. 195). Hem fiziksel hem sosyal iyi oluşa katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda işyerindeki heyecanı ve performansı da etkileyeceği ifade edilmektedir (Ward ve King, 2017, s. 65-66).

İşte algılanan anlamın birçok olumlu etkisinin olduğu kanıtlanmış durumdadır. Buna bağlı olarak, işin anlamını ve genel olarak bu anlamın nasıl oluştuğunun ve işteki anlam öncüllerinin/kaynaklarının keşfi önemli bir araştırma konusudur (Wrzesniewski vd., 2003, s. 93-95). Literatürde tanımlanmış birçok iş anlam kaynağı bulunmaktadır (Rosso vd., 2010; Özkan, 2017; Wrzesniewski vd., 2003; Steger ve Dik, 2010; Lips-Wiersman ve Wright, 2012; Ward ve King, 2017; Chalofsky, 2003). Anlamlı işin kaynaklarının çok boyutlu bir yapı olduğu ifade edilmekte ve geniş yelpazede değerlendirilmektedir. Çünkü işin sadece bir anlam kaynağına odaklanmak, insanların işi nasıl anlamlı kıldığına dair görüşte miyopluğa yol açmaktadır (Rosso vd., 2010).

Birçok araştırmacı tarafından geliştirilen işin anlam kaynakları modellerindeki anlam kaynakları arasında benzerlikler görülse de birbirinden farklı kaynaklar da mevcuttur. Söz gelimi Rosso vd. (2010) anlamlı işin kaynaklarını; benlik, ilişkiler, iş koşulları, finansal koşullar ve manevi yaşam olmak üzere 5 ana temada sınıflandırmaktadır. *Benlik* ana teması; değerleri, motivasyonu ve inançları içermektedir. *İlişkiler* altında; meslektaşlar, liderler/yöneticiler, gruplar/topluluklar ve aile unsurları toplanmıştır. *İş koşulları* çatısı altında; iş tasarımı, misyon, finansal koşullar ve ulusal kültür faktörleri yer almaktadır. Son olarak *manevi yaşam* teması altında ise tinsellik ve meslek aşkı kavramlarının eklendiği görülmektedir. Ward ve King (2017) çalışmalarında işin anlam kaynakları olarak; *mutluluk, önem* (sosyal ilişkiler ve üretkenlik), *tutarlılık ve yapı amaçlar-hedefler-motivasyon* (kendi kaderini tayin ve iş tasarımı), *finansal kaynaklar* ve *din* olmak üzere toplam altı anlam kaynağının olduğunu ileri sürmektedirler. Diğer yandan Wrzesniewski vd. (2003), işteki anlamın 3 ana yönüne odaklanmaktadır. Bunlar; *işin anlamı* (işin özellikleri), *kişinin rolü* (rolün algılanan değeri) ve *öz anlam* (kendini ifade etme biçimi)'dir. Lips-Wiersman ve Wright (2012) anlamlı işin 4 ana kaynağının olduğunu ifade etmektedir. Bu anlam kaynakları; *birlik ve dayanışma, potansiyeli açığa çıkarma, başkaları için hizmet sağlama, kişisel gelişime katkı sunma ve otantikliği destekleme* şeklinde sıralanmaktadır. Steger ve Dik (2010) ise geliştirdikleri modelde işin 3 anlam kaynağını ortaya koymuşlardır. Bunlar: *iyi bir hizmet sunumu, yaşamın anlam ve amacı, dini öğretiler ve meslek aşkıdır*. Son olarak da Chalofsky'nin (2003) yaptığı bir çalışmada işin anlam kaynaklarını; *benlik duygusu, işin kendisi ve denge duygusu* olmak üzere toplam üç ana kategoride tasnif etmektedir.

4. ANLAM VE İYİ OLUŞ

Anlamlılık, iyi oluş ve yaşam kalitesi için gereklidir. Anlam arayışı da kişileri amaç arayışına ve mutlu bir yaşam için çaba sarf etmeye itmektedir (Aytekin ve Sakal, 2021, s. 256). Öyle ki yapılan araştırmalar; psikolojik iyi oluşun yaşamın anlamından (Krok, 2015, s. 2299; Göçen, 2019, s. 135) ve işin anlamlılığından (Keleş, 2017, s. 154) etkilendiğini göstermektedir. Bu durum mutluluk ve anlam arasında önemli düzeyde bir örtüşmenin olduğunu göstermektedir. Çünkü yaşamın anlamlılığının, psikolojik iyi oluşu ve esenliği arttırdığı belirtilmektedir (Alandete, 2015, s. 93). Tatmin edici ve erdemli, sözün özü daha iyi bir yaşamı geliştirmek için gerekli olan sosyal ilişkiler, hayata katılım, yardımseverlik, farkındalık, aşkınlık gibi psikolojik iyi oluş kaynaklarının, aynı zamanda hayatın amacı ve anlamı faktörleri olduğu görülmektedir (Baumeister vd., 2013, s. 505-515; Kim ve Beehr, 2018, s. 388). Buradan hareketle, insanın hem yaşamında hem de işinde güçlü bir anlam duygusuna sahip olması sonucunda ökonomik ihtiyaçlarının karşılanacağından daha büyük bir iyi oluşu deneyimleyeceği ileri sürülmektedir (Hooker vd., 2020, s. 822).

İş hayatında tam olarak iyi oluŖa eriŖebilmek için insanın kendi hayatında anlam bulması ve bundan duyulan memnuniyeti yaŖaması gerekmektedir. İŖini ve hayatını anlamlı bulanların, böylece hayata ve iŖe daha çok dâhil olanların, katılım gösterenlerin yaŖam doyumları da artmaktadır (Rothausen ve Henderson, 2019, s. 359). Önemli ve anlamlı iŖler yapmak, genel olarak hayatı yaŖanmaya değer hale getirmektedir. Bu durum yaŖam enerjisinin pekiŖmesi ile sonuçlanmaktadır (Kim ve Beehr, 2018, s. 388). Bu bağlamda hayatta bir amaç ve anlam duygusu edinmenin psikolojik iyilik halinin önemli birer aracı olduğu ifade edilebilir (Dich vd., 2019, s. 2). Hayatta anlam arayışının belki bir doğum sancısı olduğu ama anlam bulunduğunda iyi oluŖa büyük katkı sağladığı bilinmektedir. Böylece hayat yeniden farklı bir formda algılanır ve yorumlanır. YaŖam kalitesi de zihinsel sağlık da iyileŖir (Dich vd., 2019, s. 6). İŖini anlamlı bulanlar daha fazla zinde olmakta, diğer yandan daha az depresyon, stres, kaygı, düşmanlık ve negatif duygular yaŖamaktadır (Allan vd., 2020, s. 117; Allan vd., 2018; Steger vd., 2012). Bu nedenle bir insanın akıl, ruh sağlığını ve iyi oluŖunu iyileŖtirmenin bir yolu anlamlı ve diğerleri için değerli/değer üreten faaliyetler içinde bulunmaktır (Hooker vd., 2020, s. 828-829).

İŖte ve yaŖamda anlamlılığın, psikolojik iyi oluŖu kolaylaŖtırmada temel bir yapı olduğu kabul edilmektedir. Anlam kaynakları çok ve çeŖitli olabilmektedir (Aytekin ve Sakal, 2021, s. 256). Anlam arayışı ve anlam kaynakları hayatta yaŖanan bazı olumsuz deneyimlerin sonuçlarına karşı bir tampon görevi görmektedir. Bu nedenle anlamlılık ve psikolojik iyi oluŖun etkileŖim içerisinde olduğu belirtilmektedir. Bu durum anlam kaynaklarını çeŖitlendirmenin önemini ve genel iyi oluŖ için gerekli olduğunu göstermektedir (Debats, 1999, s. 49). Özellikle bazı anlam kaynaklarının iyi oluŖ üzerinde belirgin etkisi bulunmaktadır. Yapılan araŖtırmalarda; öz aŖmıŖlık, baŖarı, iliŖki, öz kabul, adalet (Carreno vd., 2020, s. 158), bağlılık, geliŖim, maneviyat, sağlık, bireycilik, özgürlük, meydan okuma, güç, sevgi, toplumsal fayda, uyum, etik ve gelenekler gibi anlam kaynaklarının psikolojik iyi oluŖla anlamlı ve pozitif bir iliŖkisinin olduğu görülmektedir (Damásio vd., 2013). Bunun yanında maneviyatın hem yaŖamın hem de iŖin anlamlılığının önemli bir kaynağı olduğu tespit edilmiŖtir. Çünkü maneviyat insana enerji, canlılık ve pozitiflik sağlamakta ve insanın mutluluğunda önemli bir rol oynamaktadır.

İlgili literatürde önemli anlam kaynakları olarak aidiyet ve iliŖkiler psikolojik iyi oluŖu güçlendirmektedir. Nitekim aidiyet, aile ve iliŖkilerin en fazla vurgulanan önemli anlam kaynakları olduğu ifade edilmektedir. Bu kaynaklar, insanın sosyal bir varlık olmasından gelen doğal bir dürtüdür. İnsanoğlu yalnız olmak istemediğinden kabul ve aidiyet hissetmek istemektedir (Rosso vd., 2010). Bu bağlamda aile kurmak ve sosyal iliŖkiler geliŖtirmek iyi oluŖ için gerekli faktörlerdir (Baumeister vd., 2013, s. 507). Öyle ki; iliŖkiler ve aile gibi anlam kaynaklarının daha pozitif bir ruh hali inŖa ettiği tespit edilmiŖtir (Grouden ve Jose, 2014, s. 31).

İŖ, finansal bir amaç için araç haline gelirse anlamlı olarak algılanmaya başlanmaktadır. Para; refah, konfor ve dolayısıyla mutluluk için önemli bir ihtiyaçtır. Maddi kaynaklar; iyilik, esenlik ve sağlıklı yaŖamla iliŖkisinin olduğu ve dolayısıyla bir anlam kaynağı olduğu ifade edilmektedir. Nitekim bazı araŖtırmalarda yüksek gelir ve saygınlığın önemli bir psikolojik iyi oluŖ etmeni olduğu kanıtlanmıŖtır (Killingsworth, 2021; Tay vd., 2018). Diğer taraftan insanlar paradan ziyade sırf tutkuyla bağlandıkları için yaptıkları iŖten mutluluk duyaabilmektedir. İŖe tutkuyla bağlanmaları sonucunda insanlar, içsel motivasyonla çalışmakta ve iŖten keyif alabilmektedir. Bu sayede iŖ, hayatın merkezine yerleŖmekte ve kiŖinin özsaygısına da olumlu bir katkısı olmaktadır (Rosso vd., 2010, s. 97-104). Bu durum çalışanların iŖten gurur duymasını ve manevi hazzı deneyimlemesini sağlamaktadır (Seçkin, 2018, s. 145).

KiŖiler, bireysel geliŖime önem vermeleri ve öğrenme merakları nedeniyle iŖi öğrenirken daha fazla keyif alabilmektedir. GeliŖme ve öğrenme gibi anlam kaynakları insanın heyecanını ve tutkusunu canlı tutmaktadır (De Neve ve Sachs, 2020; Awartani ve Looney, 2015). Bu durum kiŖinin, öğrenmeye açık olması ve iŖi öğrenmede tutkulu olması sonucunda psikolojik iyi oluŖuna katkı sağlayabileceğini göstermektedir. Bu sayede icra edilen meslek bir yaŖam biçimine dönüşmekte ve iŖin anlamlı olarak algılanmasına zemin hazırlamaktadır (Briki, 2017; Vallerand, 2012; Rousseau ve Vallerand, 2008). Doğal olarak geliŖim ve öğrenme anlam kaynağının psikolojik iyi oluŖa da katkısının olacağı söylenebilir.

Başkalarının yararına gönüllü olarak yapılan iŖlerin yaŖam tatminini, özsaygıyı ve psikolojik iyi oluŖu artırarak depresyon, stres ve yetersizlik hissini düşürdüğü görülmektedir (Yeung vd., 2018; Doré vd., 2017). Benzer şekilde vatana hizmet algısıyla çalışmak da iŖi ve yaŖamı anlamlı kılabilir. Burada insanlar belirgin ve ulvi bir amaç edinmektedir. İnsanlar, ülkenin kalkınmasına veya toplumun refahına katkıda bulunduğunu düşünerek çalışması sonucunda iŖe anlam yükleyebilmektedir. Burada çalışan kendi benliğinin ötesinde vatan veya toplumun

iyiliğini ön planda tutmaktadır. Böylesine büyük bir amaca hizmet etmenin de mutlu bir yaşama katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Literatürde ifade edildiği üzere anlam kaynakları psikolojik iyi oluşu besleyen en önemli kaynaklardır. Ancak bireylerin iyi oluşunu etkileyen anlam kaynakları ise birbirinden farklılaşabilmektedir. Anlam kaynağına atfedilen önem derecesine göre bu etkinin yükselmesi veya azalması söz konusu olabilmektedir. Buradan hareketle bu araştırmada bireylerin sahip oldukları anlam kaynaklarına göre psikolojik iyi oluşlarının farklılaşıp farklılaşmadığı ve hangi anlam kaynağının iyi oluşu daha fazla etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında işin ve yaşamın anlam kaynakları arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı test edilmiştir.

İlgili teorik bilgiler ve literatür ışığında bu çalışmanın problemi bağlamında test edilen hipotezler şu şekildedir;

H_a: Hayatın anlam kaynakları ile işin anlam kaynakları bir biri ile anlamlı düzeyde ilişkilidir.

H_b: İşin anlam kaynakları farklılaştıkça, çalışanların da psikolojik iyi oluşları anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

5. YÖNTEM

5.1. Araştırmanın Örnekleme ve Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada nicel araştırma desenlerinden biri olan tarama araştırmaları deseni kullanılmış ve veriler sahadan çevrimiçi anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Tarama deseninin seçilen örneklemden elde edilen veriler yoluyla evren genelindeki eğilim, tutum veya görüşlerin nicel ya da nümerik olarak betimlenmesini sağlaması (Creswell, 2013); görüşlerin ve özelliklerin neden kaynaklandığından çok örnekleme temsil eden bireyler açısından nasıl bir dağılım gösterdiğinin tespit edilmesine olanak tanınması (Fraenkel ve Wallen, 2006) sebebiyle bu araştırmada tarama deseni kullanılmıştır. İki bölüm olarak tasarlanan çevrimiçi anket formunun ilk bölümünde katılımcıların sosyo-demografik ve mesleki bilgilerini içeren sorulara yer verilmiştir. İkinci bölümünde ise açık uçlu sorularla katılımcıların yaşamlarına ve işlerine yükledikleri anlam kaynakları sorulmuş ayrıca psikolojik iyi oluş ölçüm aracına yer verilmiştir. Araştırmayı yürütmek için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Etik Kurulundan GO2020-140 sayılı ve 03.06.2020 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. Oluşturulan anket linki etik ilkeler çerçevesinde gönüllük esasına bağlı kalarak katılımcılara ulaştırılmıştır. Araştırma Haziran 2020 - Ağustos 2020 tarihleri arasında yürütülmüştür. Bu kapsamda araştırmaya 94 farklı meslek grubu mensubu 588 kişi katılmıştır. Eksik/hatalı veri olmaması nedeniyle 588 katılımcıdan elde edilen verilerin tümü analizlere dahil edilmiştir.

Katılımcılara ait sosyo-demografik ve mesleki bilgiler incelendiğinde, katılımcıların %50,2'si kadınlardan oluşmaktayken %49,8'i erkeklerden oluşmaktadır. Örneklemin cinsiyete göre dengeli bir dağılım gösterdiği söylenebilir. Katılımcıların %24,5'i 25 yaş ve altında yer alırken, %27,5'i 26-32 yaş aralığında, %27,1'i 33-39 yaş aralığında ve %20,9'u 40 yaş ve üzerinde yer almaktadır. Kişinin/ailenin toplam aylık gelir dağılımı incelendiğinde katılımcıların %59,4'ü 5.000 TL ve altında gelire sahipken, %40,6'sı 5.400 TL ve üzerinde gelire sahiptir. Katılımcıların mesleki bilgileri incelendiğinde, 94 farklı meslek grubunda yer aldıkları görülmektedir: Akademisyen, animatör, askeri personel, avukat, bankacı, belediye personeli, bilgisayar mühendisi, çiftçi, devlet memuru, dış ticaret uzmanı, diş hekimi, diyetisyen, doktor, eczacı, eczane teknisyeni, eğitmen, elektrik teknikeri, endüstri mühendisi, esnaf, finans uzmanı, fizyoterapist, garson, gazeteci, gelir uzmanı, genetik mühendisi, gıda mühendisi, gişe memuru, grafik tasarımcısı, güvenlik görevlisi, güzellik uzmanı, halkla ilişkiler uzmanı, harita teknikeri, hasta bakıcı, hemşire, infaz koruma memuru, idari ve mali işler müdürü, insan kaynakları uzmanı, inşaat mühendisi, istatistikçi, iş adamı, işçi, kabin memuru, kasiyer, kaynak mühendisi, komi, kuaför, kuyumcu, laboratuvar teknikeri, lojistik uzmanı, mağaza sorumlusu, makinist, mali müşavir, maliyeci, marangoz, marka danışmanı, market çalışanı, mekatronik mühendisi, memur, mimar, muhasebeci, müşteri temsilcisi, öğretmen, ormancı, otel müdürü, pazarlama uzmanı, perfüzyonist, pilates ve yoga eğitmeni, polis, proje koordinatörü, psikolog, psikolojik danışman, dağıtım elamanı, radyoloji teknikeri, reklamcı, reprezentant, sağlık memuru, sağlık teknikeri, satın alma sorumlusu, satış danışmanı, satış müdürü, sekreter, şef, şoför, tıbbi sekreter, üretim operatörü, veteriner hekim, veteriner sağlık teknisyeni, yazılım uzmanı, yazı işleri sorumlusu, yazılım mühendisi, yönetici, yönetici asistanı, ziraat mühendisi ve ziraat teknikeri.

5.2. Veri Toplama Araçları

Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri kapsamında cinsiyet, yaş, medeni durum, çocuk sayısı, aylık gelir ve mesleklerini belirlemek üzere sorular yöneltilmiştir. Yaşama ve işe yüklenen anlam kaynaklarını tespit amacıyla yapılandırılmış açık uçlu soru yapısı kullanılmış; yaşamın anlam kaynaklarını tespit etmek amacıyla “*Bu hayatta en önemli olan nedir? (Sizin için hayatın anlamı nedir?)*” sorusu ve işin anlam kaynaklarını tespit etmek amacıyla “*Yaptığınız işin/mesleğinizin sizin için ne anlamı vardır?*” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeylerini tespit etmek amacıyla Diener vd. (2010) tarafından geliştirilen, Türkçe uyarlaması, geçerliliği ve güvenilirliği Telef (2013) tarafından sağlanan “Psikolojik İyi Oluş Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçekte cevaplara 6’lı Likert ölçeğine göre derecelendirme yapılmıştır (0=Beni Hiç Tanımlamıyor, 5=Kesinlikle Beni Tanımlıyor).

Psikolojik İyi Oluş Ölçeğinin Geçerliliği ve Güvenilirliği: Bu çalışmada, ölçeğin geçerliliğini test etmek için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda faktör yüklerinin 0,52 ile 0,71 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Uyum iyiliği indekslerinden olan $\chi^2/df(151/40)=3,78$, CFI=0,95, TLI=0,93; RMSEA=0,069, SRMR= 0,04 olarak bulunmuştur. Ölçek tek boyutlu ve 8 maddeden oluşan yapı ile kabul edilebilir düzeyde uyum iyiliği değerleri vermiş (Hu ve Bentler, 1999; Byrne, 2016), dolayısıyla ölçeğin yapısı doğrulanmıştır. Ayrıca yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı değeri 0,87’dir.

5.3. Verilerin Analizi

Araştırmada, açık uçlu sorudan elde edilen nitel verilerin çözümlenmesi için içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi nitel verilerin içerdiği mesajı anlam açısından nesnel olarak sınıflandırmaya, sayılara dönüştürmeye ve çıkarımda bulunmaya imkân tanıyan bilimsel bir yaklaşımdır (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Verileri nicel parametrelere dökmeyi amaçlayan nicel içerik analizi ile içeriğin birimlere ayrılması, her birimin bir kategoriye atanması ve her kategori için frekansların/ağırlıkların belirlenmesi mümkündür (Rouke ve Anderson, 2004). Bu bağlamda bu çalışmada öncelikle toplanan veriler derinlemesine analiz edilmiş ve önceden belirgin olmayan kod ve kategoriler ortaya çıkartılmıştır (Strauss ve Corbin, 1990). Kod ve kategoriler oluşturulmasının ardından, nitel veriler sonucu elde edilen kodların frekansları/ sıklıkları kullanılarak veriler nicel veri haline dönüştürülmüştür. Yapılan içerik analizi sonucunda hem hayatın anlam kaynakları hem de işin anlam kaynakları üzerine kod ve kategoriler elde edilmiştir. Araştırmanın temel problemi olan “hayatın anlam kaynakları ile işin anlam kaynakları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” sorusu yanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, IBM SPSS 24 paket programı kullanılarak öncelikle betimleyici istatistikler yapılmış, kod ve kategorilere ait frekans ve yüzde dağılımları belirlenmiş ve ilişkiyi tespit etmek üzere Fisher Kesin Olasılık Testi (Fisher’s Exact Test) kullanılmıştır. Psikolojik iyi oluş ölçeğinin geçerliliği jamovi 1.6.23 (The jamovi Project, 2021) paket programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi ile sağlanmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı değeri kullanılmıştır. Ayrıca yaşamın anlam kaynağına göre ve işin anlam kaynağına göre psikolojik iyi oluş düzeyinin farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla ANOVA Testi (Analysis of Variance) yapılmıştır.

Yaşamın ve İşin Anlam Kaynaklarına Dair Kod ve Kategori Oluşturma Süreci

Yaşamın anlam kaynaklarını tespit etmeye yönelik katılımcılara yöneltilen “Bu hayatta en önemli olan nedir? (Sizin için hayatın anlamı nedir?)” sorusu ile elde edilen ifadeler ve işin anlam kaynaklarını tespit etmeye yönelik katılımcılara yöneltilen “Yaptığımız işin/mesleğinizin sizin için ne anlamı vardır?” sorusu ile elde edilen ifadeler Strauss ve Corbin (1990) tarafından önerilen; verilerden kodlara, kodlardan da kategorilere doğru tümevarımcı bir yaklaşımla içerik analizine tabi tutulmuştur. Katılımcıların yaşamlarına ve işlerine yükledikleri anlamları içeren ifadelerin çözümlenmesine öncelikle kodlama süreci ile başlanmıştır. Kod oluşturma sürecinde mevcut yaşamın anlam kaynakları literatüründen (De Vogler ve Ebersole, 1980; Schnell, 2009; Güven, 2015; Ratner, vd., 2019) ve işin anlam kaynakları literatüründen (Chalofsky, 2003; Wrzesniewski, vd., 2003; Miller, 2008; Rosso, vd., 2010; Steger ve Dik, 2010; Lips-Wiersma ve Wright, 2012; Steger, vd., 2012; Ward ve King, 2017) faydalanılmıştır. Yaşamın anlamı ve işin anlamı kapsamında ayrı ayrı belirtilen 588 ifade araştırmacılar tarafından benzerlik ve farklılıklarına göre sınıflandırılmış-kategorize edilmiş ve isimlendirilmiştir. Sınıflandırma sonucunda benzer nitelikteki ifadeler; yaşamın anlamı için toplam 37 kod ve işin anlamı için toplam 40 kod altında düzenlenmiştir. Elde edilen kodlar benzerliklerine göre birbirleriyle karşılaştırılarak farklı kategoriler altında toplanmış ve bu kategoriler ilgili literatür bağlamında araştırmacılar tarafından isimlendirilmiştir. Yaşamın anlamı içerisinde yer alan 37 kod 8 kategori altında ve işin anlamı içerisinde yer alan 40 kod 9 kategori altında toplanmıştır. Kod ve kategori oluşturma sürecinin ardından nitel verilerin analizinde güvenilirliğin sağlanması için kod/kategoriler

araştırmacılar ve iki uzman tarafından ayrı ayrı incelenmiş, daha sonra gerekli tartışmalar ve düzenlemeler yapılarak ilgili kod ve kategorilerde “görüş birliğine” varılmıştır. Son durumda yaşamın anlamı kapsamında aile, evlat, sevdiklerim, dostlar ve eş kodları *duygusal bağlılık kategorisi* altında toplanmıştır. Mutluluk, sağlık, sağlık/mutluluk, huzur, yaşamın kendisi kodları *esenlik kategorisi* altında toplanırken sevgi/saygı, iyi insan olma, özgürlük, adalet, dürüstlük, değerler, karakter, onur ve sadakat kodları *değer odaklılık kategorisi* altında toplanmıştır. Allah rızasını kazanmak, inanç, imanla ölmek ve Allah’a kul olmak kodları *maneviyat kategorisini*, başkalarına faydalı olma, insanlara yardım etme, sevdiklerini mutlu etme, öğretme, paylaşma ve ülkem kodları *faydalı olma kategorisini* oluşturmuştur. Amaçlarına ulaşmak ve hayallerini gerçekleştirme kodları *amaçlar kategorisi* altında toplanırken, kendini gerçekleştirme, mücadele etme, kariyer, başarılı olma ve öğrenmek *bireysel gelişim kategorisi* altında ve para kazanma kodu *para kazanma kategorisi* altında toplanmıştır.

İşin anlamı kapsamında ise başkalarına faydalı olmak, öğrenmek/öğretmek, fedakârlık ve iyi hissettirmek *faydalı olma kategorisi* altında toplanmıştır. İşi/mesleği sevmek, zevk almak, hayalimi gerçekleştirmek ve tutku hissetmek kodları *tutku kategorisi* altında, mutluluk, yaşama bağlılık, sosyalleşme, huzur ve sağlık kodları *esenlik kategorisi* altında ve maddi zorunluluk, geçim sağlamak, hayatın idamesi ve para kazanmak *para kazanma kategorisi* altından toplanmıştır. Kendini gerçekleştirme, gurur, saygınlık, özgürlük, onur, özsaygı, iyi bir insan olmak, özel hissetmek ve şeref kodları *saygınlık kategorisini*, kişisel gelişim, kariyer, gelecek inşası, mücadele, öğrenmek, başarı, fark oluşturmak ve ilham vermesi kodları *gelişim kategorisini* oluşturmuştur. Görev, sorumluluk ve üretmek kodları *görev kategorisi* altında, ülkem geleceği ve ülkem kodları *vatan sevgisi kategorisi* altında ve mesleğin kutsallığı, manevi haz ve Allah rızası kodları *maneviyat kategorisi* altında toplanmıştır. Yaşamın anlamı ve işin anlamına dair ilgili kod ve kategoriler Araştırma Bulguları bölümündeki Tablo 1’de sunulmuştur.

6. BULGULAR

Katılımcıların yaşamlarına ve işlerine yükledikleri anlam kaynaklarını tespit etmek amacıyla sorulan açık uçlu sorulara verilen cevapların içerik analizine tabi tutulması ile kategori ve kodlar oluşturulmuştur. Yaşamın ve işin anlam kaynaklarının kategori ve kodlarının frekans ve yüzde dağılımları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Yaşamın ve İşin Anlam Kaynakları Kategori ve Kod Listesi

Yaşamın Anlam Kaynakları				İşin Anlam Kaynakları			
Kategori (f,% ¹)	Kod	f	% ²	Kategori(f;% ¹)	Kod	f	% ²
Duygusal Bağlılık (f= 204; %31)	Aile	182	31,2	Faydalı Olma (f= 107; %19,2)	Başkalarına Faydalı Olmak	91	16,4
	Sevdiklerim	20	3,4		Öğrenmek Öğretmek	7	1,3
	Dostlar	3	0,5		Fedakârlık	5	0,9
			İyi Hissettirmek		4	0,7	
Esenlik (f=186; %31,8)	Mutluluk	62	10,6	Tutku (f= 93; %16,7)	İşi/ Mesleği sevmek	54	9,7
	Sağlık	59	10,1		Zevk Almak	21	3,8
	Huzur	37	6,3		Hayalimi Gerçekleştirme	10	1,8
	Sağlık/Mutluluk	26	4,5		Tutku Hissetmek	8	1,4
	Yaşamın Kendisi	2	0,3				
Değer Odaklılık (f=78; %13,4)	Sevgi/Saygı	32	5,5	Esenlik (f= 91; %16,4)	Mutluluk	33	5,9
	İyi İnsan Olma	22	3,8		Yaşama Bağlılık	32	5,8
	Özgürlük	6	1,0		Sosyalleşme	14	2,5
	Adalet	5	0,9		Huzur	7	1,3
	Dürüstlük	5	0,9	Sağlık	5	0,9	
	Değerler	4	0,7	Para Kazanma (f= 87; %15,6)	Maddi Zorunluluk		
	Karakter	2	0,3		Geçim Sağlamak	50	9,0
	Onur	1	0,2		Hayatın İdamesi		
	Sadakat	1	0,2		Para Kazanmak	37	6,7

Yaşamın Anlam Kaynakları				İşin Anlam Kaynakları				
Kategori (f; % ¹)	Kod	f	% ²	Kategori(f; % ¹)	Kod	f	% ²	
Maneviyat (f=40; %6,8)	Allah Rızasını Kazanmak	22	3,8	Saygınlık (f= 56; %10,1)	Kendimi Gerçekleştirme	16	2,9	
	İnanç	8	1,4		Gurur	10	1,8	
	İmanla Ölmek	6	1,0		Saygınlık	6	1,1	
Faydalı Olma (f=30; %5,1)	Allah'a Kul Olmak	4	0,7		Özgürlük	6	1,1	
	Başkalarına Faydalı Olma	16	2,7		Onur	4	0,7	
	İnsanlara Yardım Etme	4	0,7		Özsaygı	4	0,7	
	Sevdiklerini Mutlu Etme	4	0,7		İyi Bir İnsan Olmak	4	0,7	
	Öğretme	2	0,3		Özel Hissetme	3	0,5	
Amaçlar (f=18; %3,1)	Paylaşma	2	0,3		Şeref	3	0,5	
	Ülkem	2	0,3		Gelişim ve Öğrenme (f=44; %7,9)	Kişisel Gelişim	9	1,6
	Amaçlarına Ulaşmak	10	1,7	Kariyer		8	1,4	
Hayallerini Gerçekleştirme	8	1,4	Gelecek İnşası	8		1,4		
Bireysel Gelişim (f=14; %2,4)	Kendini Gerçekleştirme	5	0,9	Mücadele		8	1,4	
	Mücadele Etme	3	0,5	Öğrenmek		5	0,9	
	Kariyer	2	0,3	Başarı		3	0,5	
	Başarılı Olma	2	0,3	Fark Oluşturmak		2	0,4	
	Öğrenmek	2	0,3	İlham Vermesi		1	0,2	
Para Kazanma (f=13; %2,2)	Para Kazanma	13	2,2	Görev (f=37; %6,7)		Görev	18	3,2
						Sorumluluk	10	1,8
Üretmek	9	1,6						
Vatan Sevgisi (f=25; %4,5)	Ülkenin Geleceği	13	2,3	Maneviyat (f=16; %2,9)	Manevi Haz	6	1,1	
					Ülkem	12	2,2	
					Allah Rızası	3	0,5	

¹Tüm kategoriler içerisindeki yüzdeleri temsil etmektedir.

²Tüm kodlar içerisindeki yüzdeleri temsil etmektedir.

Yaşamın anlamı için toplam ifade sayısı=588 (5 kişi yaşamın anlamı yoktur demiştir), kategori sayısı=8, Kod sayısı 37; işin anlamı için toplam ifade sayısı=588 (32 kişi işin anlamı yoktur cevabını vermiştir), kategori sayısı=9, Kod sayısı=40

N=588

Tablo 1'de yer alan yaşamın anlamı kategorilerinin frekans/yüzdeleri dağılımları incelendiğinde, katılımcıların yaşamlarına en fazla yükledikleri anlam duygusal bağlılıktır (f=204; %35,1). Duygusal bağlılık kategorisi içerisinde aile (f=182) kodu en yüksek payı almıştır. Yine faydalı olma kategorisi içerisinde önemli diğer anlam kodları sırası ile öğretmek (f=59), başkalarına faydalı olma (f=53) ve insanlığa faydalı olmadır (f=46). Katılımcıların yaşamlarına yükledikleri anlam için ikinci sırada ifade ettikleri anlam ise esenliktir (f=186; %31,8). Esenlik kategorisi içerisinde mutluluk (f=62), sağlık (f=59) ve huzur (f=37) anlam kodları en yüksek payları almıştır. Katılımcıların yaşamlarına yükledikleri anlam için üçüncü sırada ifade ettikleri anlam ise değer odaklılıktır (f=78; %13,4). Değer odaklılık kategorisi içerisinde sevgi/saygı (f=32) ve iyi insan olma (f=22) kodları en yüksek payı almıştır. Yine yaşamın anlamı bağlamında %6,8 pay ile maneviyat ve %5,1 pay ile faydalı olma diğer önemli kategorilerdir. Yaşama yüklenen anlamlar içerisinde en düşük paya sahip üç kategori ise sırası ile para kazanma (%2,2), bireysel gelişim (%2,4) ve amaçlar (%3,3) kategorileridir.

Yaşamın anlamını oluşturan kodlar bağlamında frekans/yüzdeleri dağılımları incelendiğinde, katılımcıların yaşamlarına yükledikleri en önemli anlam kaynağı ailedir (%31,2). Oluşturulan kodlar bağlamında yaşama

yüklenen diğer önemli anlam kaynakları ise sırası ile mutluluk (%10,6), sağlık (%10,1), evlat (%9,4), huzur (%6,3), sevgi/saygı (%5,5), sağlık/mutluluk (%4,5), iyi insan olma (%3,8), Allah rızasını kazanmak (%3,8) ve sevdiğimdir (%4,4). Katılımcıların yaşamlarına yükledikleri anlamlar içerisinde en düşük paya sahip kodlar ise sırasıyla sadakat, onur (%0,2) ve yaşamın kendisi, karakter, öğretme, paylaşma, ülkem, kariyer, başarılı olma ve öğrenmektir (%0,3).

Tablo 1’de yer alan işin anlamı kategorilerinin frekans/yüzdesel dağılımları incelendiğinde, katılımcıların işlerine en fazla yükledikleri anlam faydalı değildir (f=107; %19,2). Faydalı olma kategorisi içerisinde başkalarına faydalı olmak (f=91) ve öğrenmek/öğretmek (f=7) kodları en yüksek payı almıştır. Katılımcıların işlerine yükledikleri anlam için ikinci sırada ifade ettikleri anlam ise tutkudur (f=93; %16,7). Tutku kategorisi içerisinde işi mesleği sevmek (f=54) ve zevk almak (f=21) kodları en yüksek payları almıştır. Katılımcıların işlerine yükledikleri anlam için üçüncü ve dördüncü sırada ifade ettikleri anlamlar ise esenlik (f=87; %15,6) ve para kazanmadır (f=87; %15,6). Esenlik kategorisi içerisinde mutluluk (f=33) ve yaşama bağlılık (f=32) kodları en yüksek payı almıştır. Para kazanma kategorisinde ise maddi zorunluluk/geçim sağlamak/hayatın idamesi (f=50) ve para kazanmak (f=37) kodları yer almaktadır. Yine işin anlamı bağlamında %10,1 pay ile saygınlık ve %7,9 pay ile gelişim ve öğrenme diğer önemli kategorilerdir. İşe yüklenen anlamlar içerisinde en düşük paya sahip üç kategori ise sırası ile görev (%6,7), vatan sevgisi (%4,5) ve maneviyat (%2,9) kategorileridir.

İşin anlamını oluşturan kodlar bağlamında frekans/yüzdesel dağılımlar incelendiğinde, katılımcıların işlerine yükledikleri en önemli anlam kaynağı başkalarına faydalı olmaktır (%16,4). Oluşturulan kodlar bağlamında işe yüklenen diğer önemli anlam kaynakları ise sırası ile işi/mesleği sevmek (%9,7), maddi zorunluluk/geçim sağlamak/hayatın idamesi (%9), para kazanmak (%6,7), mutluluk (%5,9), ve yaşama bağlılıktır (%5,8). Katılımcıların işlerine yükledikleri anlamlar içerisinde en düşük paya sahip kodlar ise sırasıyla ilham vermesi (%0,2), fark oluşturmak (%0,4) ve Allah rızası, başarı, şeref, özel hissetmedir (%0,3).

Yaşamın anlamı ve işin anlamını oluşturan kategoriler birlikte değerlendirildiğinde, iki anlam için de ortak olarak ifade edilen faydalı olma kategorisi işin anlamı için ilk sırada yer almaktayken (f=107; %19,2) yaşamın anlamı için beşinci sırada (f=30; %5,1) ifade edilmiştir. Yine ortak olarak ifade edilen esenlik kategorisi işin anlamında üçüncü sırada yer almaktayken (f=91; %16,4), yaşamın anlamında ikinci sırada (f=186; %31,8) yer almaktadır. Para kazanma kategorisi ise işin anlamında dördüncü sırada (f=87; %15,6), yaşamın anlamı için son sırada (f=13; %2,2) ifade edilmiştir. Yine hem işin anlamı hem de yaşamın anlamı için ortak olarak ifade edilen maneviyat kategorisi işin anlamı için son sırada (f=16; %2,9) yer almaktayken, yaşamın anlamı için dördüncü sırada (f=40; %6,8) ifade edilmiştir.

Katılımcıların işte buldukları anlam ile yaşamda buldukları anlam arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını sınamak üzere kategorik verileri analiz etmede kullanılan Fisher’in Kesin Olasılık Testi yapılmıştır. Çaprazlık testi tablosundaki hücrelerde beşten küçük frekans değerleri ($e_i < 5$) olması sebebiyle değişkenler arası ilişkileri tespit etmek için Pearson Ki-kare testinin alternatifi olan Fisher’in Kesin Olasılık Testinin (Field, 2009, s. 690) kullanılması tercih edilmiştir. Test sonucunda elde edilen bulgular Tablo 2 ve Şekil 1’de özetlenmiştir.

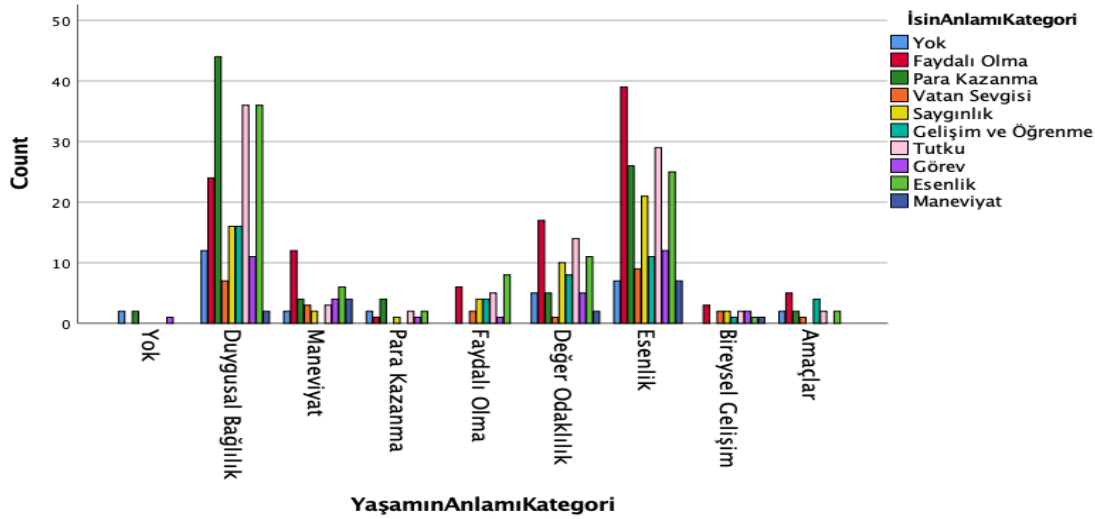
Tablo 2. Yaşamın Anlamı ve İşin Anlamı İlişkisi Fisher Kesin Olasılık Testi Sonuçları

Yaşamın Anlam Kaynakları	İşin Anlam Kaynakları										
	Anlamı Yok	Faydalı Olma	Para Kazanma	Vatan Sevgisi	Saygınlık	Gelişim ve Öğrenme	Tutku	Görev	Esenlik	Maneviyat	Toplam
Anlamı Yok	2	0	2	0	0	0	0	1	0	0	5
Duygusal Bağlılık	12	24	44	7	16	16	36	11	36	2	204
Maneviyat	2	12	4	3	2	0	3	4	6	4	40
Para Kazanma	2	1	4	0	1	0	2	1	2	0	13
Faydalı Olma	0	6	0	2	4	4	5	1	8	0	30
Değer Odaklılık	5	17	5	1	10	8	14	5	11	2	78
Esenlik	7	39	26	9	21	11	29	12	25	7	186
Bireysel Gelişim	0	3	0	2	2	1	2	2	1	1	14
Amaçlar	2	5	2	1	0	4	2	0	2	0	18
Toplam	32	107	87	25	56	44	93	37	91	16	588

Fisher’s Exact Test, $p=0,000$; $p<0,001$, $N=588$

Tablo 2’de yer alan bulgular incelendiğinde, yaşamın anlamı ile işin anlamı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,001$). Tablo 2 ve Şekil 1’de yer alan bulgular ayrıntılı incelendiğinde, yaşamın anlamını duygusal bağlılık olarak gören katılımcılar yaşamlarına diğer anlamları yükleyenlere göre işlerine daha fazla para kazanma, tutku, esenlik ve gelişim ve öğrenme anlamı yüklemektedirler. Yaşamların anlamını esenlik olarak gören katılımcılar yaşamlarına diğer anlamları yükleyenlere göre işlerine daha fazla faydalı olma, saygınlık, görev, vatan sevgisi ve maneviyat anlamı yüklemektedirler.

Şekil 1. Çapraz Tablolar Grafiği

Yaşamın ve işin anlam kaynaklarının ilişkisinde en dikkati çeken husus; işin anlamını para kazanmak olarak gören insanların, yaşamın anlamını ise daha çok duygusal bağlılıklar olarak tanımladığıdır. İşin anlamını daha çok faydalı olma olarak tanımlayan insanlar ise yaşamdaki anlamın daha çok esenlik ve değer odaklı yaşamak olduğunu belirtmektedir. Yaşamın anlamına değer odaklı olmayı ve esenliği koyan insanların işlerine yükledikleri anlamlar oldukça benzer durumdadır. Bunun yanında yaşamın anlamını faydalı olmak olarak ifade edenler, işin anlamını da esenlik olarak ifade etmişlerdir. Bununla birlikte yaşamın anlamını maneviyat eksenine oturtanlar ise işin anlamını bariz biçimde faydalı olma olarak ifade etmektedirler. İşinin anlamına faydalı olmayı en az koyanlar ise yaşamın anlamına para kazanmayı koyanlar olmuştur.

Katılımcıların yaşamlarının anlam kaynağına göre ve işlerinin anlam kaynağına göre psikolojik iyi oluşlarının farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla ANOVA Testi (Analysis of variance) yapılmış ve bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Anlam Kaynaklarına Göre Psikolojik İyi Oluş Değişimi ANOVA Testi Bulguları

İşin Anlam Kaynakları	İşin Anlam Kaynakları	Psikolojik İyi Oluş			
		N	Ort.	Ort. Fark	p
Anlamı Yok (N=32; Ort=3,60)	Tutku	93	4,24	-,63794*	,000
	Vatan Sevgisi	25	4,22	-,61062*	,020
	Esenlik	91	4,14	-,53440*	,000
	Faydalı Olma	107	4,13	-,52380*	,004
Para Kazanma (N=87; Ort=3,75)	Tutku	93	4,24	-,49061*	,000
	Esenlik	91	4,14	-,38707*	,004
	Faydalı Olma	107	4,13	-,376447*	,004

Ort. Fark= Ortalamalar Farkı (i-j); N=Kişi Sayısı; Ort= Ortalama; S.S.= Standart Sapma

* $p<0,05$; N=588

Not: Anlamlı olmayan bulgulara tabloda yer verilmemiştir.

Katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeylerinin yaşamlarına ve işlerine yükledikleri anlam kaynaklarına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda işin anlam kaynaklarına göre psikolojik iyi oluş düzeylerinin farklılaştığı görülmüştür ($F=5,110$, $p=,000$). Tabloda yer verilmemesine rağmen yaşamın anlam kaynaklarına göre psikolojik iyi oluş düzeylerinde anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$). Puanların hangi alt gruplar arasında farklılaştığını tespit etmek üzere çoklu karşılaştırma sonuçları incelenmiştir. Çoklu karşılaştırma sonuçları incelendiğinde, “işimin anlamı yok” diyen katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeyleri ile işinin anlamını tutku, vatan sevgisi, esenlik ve faydalı olma olarak gören katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir. Yine işinin anlamını “para kazanma” olarak gören katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeyleri ile işinin anlamını tutku, esenlik ve faydalı olma olarak gören katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 3’te yer alan anlamlı farklar detaylı incelendiğinde psikolojik iyi oluş düzeyleri bağlamında en önemli farkın işimin anlamı yok ve para kazanma anlam kaynağı kategorisi ile tutku anlam kaynağı kategorisi arasında olduğu görülmektedir. İşinin anlamı olmayan (Ort.=3,60, S.S.=0,88) ve işinin anlamını para kazanma (Ort.=3,76; S.S.=0,83) olarak gören katılımcılar, tutku (Ort.=4,24; S.S.=0,51) olarak görenlerden daha düşük psikolojik iyi oluş düzeyine sahiptir. Diğer farklar incelendiğinde, işinin anlamı olmayan ve işinin anlamını para kazanma olarak gören katılımcılar; esenlik (Ort.=4,14; S.S.=0,53) ve faydalı olma (Ort.=4,13; S.S.=0,64) olarak gören katılımcılara göre daha düşük psikolojik iyi oluş düzeyine sahiptir. Ayrıca, işimin anlamı yok diyen katılımcılar; vatan sevgisi (Ort.=4,22; S.S.=0,53) olarak gören katılımcılara göre daha düşük psikolojik iyi oluş düzeyine sahiptir.

7. SONUÇ VE TARTIŞMA

İnsanın psikolojik olarak olumlu bir ruh halinde olmasının zemininde yaşamının ve meşguliyetlerinin kendince anlamlı olması yatmaktadır. İnsan varlığını farklı kılan anlam arayışı ve anlam sorgulaması kişiyi ya güçlendirir ya da bir boşlukta dayanaksız kılabilir. Bu yüzden her bireyin anlam kaynağı farklı olsa da yaşamaya ve çalışmaya değer bulduğu anlam kaynağına sarılmak ve beslenmek zorundadır. Aksi takdirde ‘anlamsızlık’ hissi ‘hiçlik’ hissine sebep olur. Ruhü ölmüş canlı bedenlere dönüşen bireyler, nefsinin ihtiyaçlarını karşılayarak var olabileceklerini düşünürler. Aslında böyle bir var oluş adına yok olmaya mahkûm olurlar. Bireyin ruhunu, uğruna yaşadıkları canlı tutar. Bu yüzden bir anlam kaynağına sahip olmayan bireylerin psikolojik olarak sağlıklı olmaları oldukça güçtür.

Anlamsızlığın psikolojik iyi oluş üzerindeki etkisini hem yaşam hem de işin farklı anlam kaynaklarını, bu farklı anlam kaynaklarının psikolojik iyi oluşa olası farklı etkilerini araştırmayı da amaç edinen bu çalışma yaşamın ve işin anlam kaynaklarının ilişkili olabileceği hipotezi üzerine kurgulanmıştır. Bu hipotezi test etmek adına yaşamın ve işin farklı anlam kaynaklarının neler olabileceğini keşfetmeye yönelik olarak ilgili anlam kaynakları kategorize edilmiştir. Yaşamın anlam kaynakları -ifade edilme sıklığına göre- sırasıyla; duygusal bağlılık, esenlik, değer odaklılık, maneviyat, faydalı olma, amaçlar, bireysel gelişim ve para kazanmadır. Literatür incelendiğinde araştırmacılar tarafından benzer ve farklı yaşamın anlam kaynakları kategorileştirmelerinin yapıldığı görülmektedir. Literatürde yer alan ilişki (De Vogler ve Ebersole, 1980), bağlılık (Schnell, 2009), duygu ve ilişki odaklılık (Güven, 2015) ve sosyal bağlantı (Ratner vd., 2019) anlam kaynaklarına benzer olarak bu çalışmada duygusal bağlılık anlam kaynağı; varoluşçu hedonizm (De Vogler ve Ebersole, 1980), iyi oluş (Schnell, 2009) ve iyioluş için araçlar (Ratner vd., 2019) anlam kaynaklarına benzer olarak esenlik anlam kaynağı; inanç (De Vogler ve Ebersole, 1980), dikey öz aşmışlık (Schnell, 2009), din odaklı anlam (Güven, 2015), tinsellik ve maneviyat (Ratner vd., 2019) anlam kaynaklarına benzer olarak maneviyat anlam kaynağı ortaya çıkmıştır. Yine literatürde yer alan hizmet etme (başkalarına yardım etme), yatay öz aşmışlık, amaç odaklı anlam, gelecek yönelimi, gelişim, anlama, kendini gerçekleştirme ve kazanım (maddi kazanç) anlam kaynaklarına (De Vogler ve Ebersole, 1980; Schnell, 2009; Güven, 2015; Ratner vd., 2019) benzer olarak bu çalışmada amaçlar, bireysel gelişim ve para kazanma yaşamın anlam kaynağı olarak ifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu çalışmalardan farklı olarak değer odaklılık bu çalışmada ortaya çıkan bir diğer anlam kaynağı olmuştur. Araştırmacılar tarafından ortaya konulan anlam kaynaklarının bazılarının benzer olduğu bazıları ise farklılaştığı görülmektedir. Bu benzerlik ve farklılıkların oluşmasında kültürün etkili olabileceği düşünülmektedir. Kültür bireylerin hayata ve işe bakış açılarını, davranışlarını ve işe dair değerlendirmelerini şekillendirmektedir. Bu anlamda kültürel değerler çalışanların kimlik inşa etmesinde etkilidir. Bu durum farklı kültürlerde farklı anlam kaynaklarının oluşmasına zemin hazırlamaktadır (Steger vd., 2008, s. 662; Barrett ve Dailey, 2018, s. 286).

Yaşamın anlam kaynağına dair bulgular detaylı incelendiğinde, örneklemin önemli bir kısmı (%63) yaşamın anlamını sevdikleri ve mutluluğu olarak ifade etmiştir. Benzer şekilde De Vogler ve Ebersole'nin (1981, s. 89) yaptıkları çalışmada katılımcıların yarısından fazlası yaşamlarının anlam kaynağını ilişkiler (aile, arkadaşlık ve romantik ilişkiler) olarak ifade etmişlerdir. Bu kaynaklar kısmen duygu yoğun kaynaklar olarak görülmektedir. Özellikle duygusal bağlılıklar doğrudan yaşamın anlamının sevgi ve bağlılıklar neticesinde yoğunlaştığını göstermektedir. Yaşamın anlamının; 'düşünüyorum, öyleyse varım' bakışından daha çok 'seviyorum, öyleyse varım' bakışına daha yakın olduğu söylenebilir. Bu görüşü Layard'ın (2011, s. 63) Mutluluk isimli kitabında yer verdiği kapsamlı bir meta-analiz sonucu ve Lambert ve diğerlerinin (2010) çalışması da desteklemektedir; kişilerin mutluluğunu etkileyen yedi temel faktörün en başında aile ilişkileri gelmektedir ve genç yetişkinler üzerinde yapılan bir araştırmada %68'i yaşamdaki kişisel anlamlarına en büyük katkıda bulunan yapının aileleri olduğunu belirtmişlerdir. Para kazanma amacı ise yaşamın anlam kaynakları içerisinde son sırada gelmektedir ve De Vogler ve Ebersole'nin (1981, s. 89) çalışmasında da katılımcıların sadece %2'si tarafından ifade edilmiştir. Para kazanma amacının son sırada gelmesinin olumlu görülmesi ile birlikte, insanların kendi ve sevdiklerinin mutluluklarını merkeze alan bir yaşam sürmesi ayrı bir tartışma konusu oluşturabilmektedir.

Her biri farklı bir sektörde çalışan katılımcıların işlerine yükledikleri anlamın kaynaklarının kategorize edilmesi yerli literatür adına önemli bir katkı olarak değerlendirilmiştir. Bulgulara göre -ifade edilme sıklığına göre- işin anlam kaynakları sırasıyla; faydalı olma, tutku, esenlik, para kazanma, saygınlık, gelişim ve öğrenme, görev, vatan sevgisi ve maneviyattır. Bu çalışmada işin anlam kaynağı olarak ilk sırada ifade edilen faydalı olma anlam kaynağı benzer şekilde Miller (2008) tarafından yapılan araştırmada da katkı duygusu anlam kaynağı olarak ilk sırada yer almış, Lips-Wiersma ve Wright'ın (2012) araştırmasında da diğerlerine hizmet etmek önemli bir anlam kaynağı olarak ifade edilmiştir. Özellikle toplulukçu toplumlarda kolektif amaçlar edinmek ve ortak faydaya odaklanmak, başarı ve bireysel gelişimden daha fazla anlamlı görüldüğü için (Grouden ve Jose, 2014, s. 30) faydalı olma anlam kaynağının ilk sırada yer alması bu görüşü desteklemektedir. Literatür incelendiğinde işin anlam kaynağı olarak benlik-kendilik duygusu, işin kendisi (Chalofsky, 2003; Miller, 2008), diğer insanlar (ilişkiler), manevi hayat, iş ortamı (görev ve maddi kazanç) (Rosso vd., 2010), mutluluk, önem (sosyal ilişkiler ve üretkenlik), tutarlılık ve yapı amaçlar-hedefler-motivasyon (kendi kaderini tayin ve iş tasarımı), finansal kaynaklar ve din (Ward ve King, 2017), birlik ve dayanışma, potansiyeli açığa çıkarma, başkaları için hizmet sağlama, kişisel gelişime katkı sunma ve otantikliği destekleme (Lips-Wiersman ve Wright, 2012) anlam kaynaklarının yer aldığı görülmektedir. Bu anlam kaynakları ile benzer şekilde bu çalışmada esenlik, para kazanma, gelişim ve öğrenme, maneviyat işin anlam kaynakları olarak ifade edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak tutku, saygınlık ve vatan sevgisi işin anlam kaynağı olarak ayrı bir kategori oluşturmuştur.

İşin anlam kaynakları kodları, yaşamın anlam kaynaklarında olduğu gibi yüzdesel olarak bir iki anlam kaynağı kategorisine dağılım göstermemiş; işe yüklenen anlam kodları kategorilere daha çeşitlilik arz etmektedir. Örneklemin yaklaşık %33'lük kısmı işlerini yaparken dışsal anlam kaynaklarından (para kazanma, saygınlık, görev) beslenmektedir. İşin anlamını içsel olarak atfeden, kendi tutkusu ve gelişim/öğrenmesi olarak gören kesim ile; yine içsel olan, ama bu sefer diğerlerine odaklanan, diğerlerine faydalı olma olarak gören kesim birbirine yakın frekanslara sahiptir. Para kazanma amacı beklendiği gibi işin anlam kaynaklarında daha ön plana çıkmıştır. Yaşamın anlam kaynaklarında önemli bir yüzdeye sahip olan maneviyat ise, işin anlam kaynaklarında son sırada yer almıştır.

Yaşamın ve işin anlam kaynakları arasında anlamlı bazı ilişkilere rastlanmıştır. Steger vd. (2012) belirttiği gibi işin anlamlı olması yaşamdaki anlamın bir alt alanını temsil etmektedir ve ilişkili olması kaçınılmazdır. Hatta bu çalışmada da olduğu gibi faydalı olma, maneviyat ve ilişkiler hem yaşamın anlam kaynağı hem de işin anlam kaynağı olarak görülmektedir (De Vogler ve Ebersole, 1981; Emmons, 2005; Fegg vd., 2007). Yaşamın ve işin anlam kaynakları arasında var olan istatistiksel ilişkiler incelendiğinde ise en bariz olanı işin anlamını para kazanmak olarak gören insanların, yaşamın anlamını ise daha çok duygusal bağlılıklar olarak görmesidir. Duygusal bağlılık anlam kaynağı içerisinde en yüksek paya sahip kod ise ailedir. Dolayısıyla bu ilişki insanların ailelerini düşündükleri için çalışmalarını yani para kazanmak istemeleri olarak açıklanabilir. Sevdiklerinin güvenliği, geleceği ve huzuru işin maddi kısmını önemli kılmaktadır. Yaşamın anlam kaynağını esenlik olarak tanımlayanlar ise işin anlam kaynağını daha çok faydalı olma olarak tanımlamaktadır. İnsanlar huzuru ve mutluluğu daha çok diğerlerine fayda sağlıyor olmakla bulmaktadır. Özellikle yaşamın anlamını maneviyat eksenine oturtanlar, işin anlamını açık biçimde faydalı olma olarak görmektedir. Ama işinin anlamına faydalı olmayı en az koyanlar, yaşamın anlamına para kazanmayı koyanlar olmuştur.

Psikolojik iyi oluşla anlam kaynaklarının ilişkisi fark testleri ile incelenmiştir. Bulgulara göre hangi anlam kaynağı olursa olsun, yaşama anlam yükleyen insanların psikolojik iyi oluşları birbirine benzer düzeydedir. Ancak işin anlam kaynaklarına göre psikolojik iyi oluş incelendiğinde; para kazanma anlam kaynağına sahip çalışanların psikolojik iyi oluşları en düşük olmakla birlikte faydalı olma, tutku ve esenlik anlam kaynakları ile anlamlı düzeyde farklılaşmıştır. Para kazanma kaygısı ile iş yapan insanların daha mutsuz oldukları, en mutlu çalışanların ise işlerinin anlam kaynağının tutku olduğu ortaya konmuştur. Belirli bir düzeye kadar elde edilen gelirin insanların refahı ve mutluluğu için önemli olduğu bilinmekteyken (Layard, 2011, s. 62), aşırı derecede finansal başarı, para kazanma ve materyalizmi kendine hedef edinmiş kişilerin iyi oluş düzeyleri daha düşüktür (Tatzel, 2002). İş yaşamındaki tutkunun ise kişinin yaşam amacı ve özgecil amacına daha fazla sarılmasına katkı sağlayarak böylece kişinin daha mutlu bir hayat sürmesine de katkı sağladığı araştırmacılar tarafından da ortaya konulmuştur (Yukhymenko-Lescroart ve Sharma, 2019; Yukhymenko-Lescroart ve Sharma, 2020). Ayrıca bireyler, diğer insanlar için faydalı işler yaparak onların hayatına dokunduklarında kendi iyi oluşlarına da katkı sağladıklarını düşünmektedir (Molloy ve Foust, 2016, s. 350).

Bu araştırma ile özellikle işin anlam kaynaklarına dair özgün bir sınıflandırma yapıldığı düşünülmektedir. Pozitif psikolojinin örgütsel davranış alanındaki araştırmalara giderek yansımaları, işin anlamlılığı ve anlam kaynaklarına dair çalışmaları giderek artıracaktır. Çünkü anlam içsel motivasyona dair yeni yaklaşımlar içinde en önemli motivasyon kaynağıdır. Motivasyon 3.0 yaklaşımına göre anlamın; diğerleri için bir şeyleri farklı yapmak olarak tanımlanması ve bu araştırmada da işin anlam kaynağının en yüksek frekansla 'faydalı olma' olarak bulgulanması birbirini desteklemektedir. Bu yüzden işin anlamına diğerlerini koymak en güçlü motivasyon kaynaklarından birini oluşturacaktır. Bu kaynak, yaşamdaki mutluluğu da sağlamaktadır. Ayrıca fayda gözetken bir işin tutku ile yapılması bu çalışmanın bulgularına göre bir işi icra etmedeki en yüksek içsel motivasyonu oluşturacaktır. Bu bulgular ışığında yöneticinin çalışanın yaptığı bir işe anlam yüklemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Çalışan bir anlam yokluğu yaşıyorsa yönetici bu boşluğu doldurmalı; çalışanın neyi, hangi işi yaptığına daha mutlu olacaksa buna yakın bir iş tasarımı oluşturulmalıdır. Bununla birlikte çalışanın faydasını hissettiği ve gördüğü işte daha mutlu olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yönetici çalışanları ile iletişim kurarken, onlara misyon ve vizyon aktarırken yaptıkları işin kimlere faydalı olduğunu söylemeli ve göstermelidir.

Son olarak, araştırmanın örnekleminin çok fazla meslek grubundan oluşması araştırmanın kısıdını oluşturmaktadır. Daha büyük örneklerde ve meslek gruplarının dağılımlarının homojen olduğu örneklerde araştırma tekrarlanabilir. Ayrıca farklı sektörlerde, farklı meslek gruplarına göre işin anlam kaynaklarının farklılaşması farklılaşmadığına dair çalışmaların yapılmasının alan yazınına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Alandete, J. G. (2015). Does meaning in life predict psychological well-being. *The European Journal of Counselling Psychology*, 3(2), 89-98.
- Allan, B. A., Dexter, C., Kinsey, R. ve Parker, S. (2018). Meaningful work and mental health: Job satisfaction as a moderator. *Journal of Mental Health*, 27(1), 38-44.
- Allan, B. A., Duffy, R. D. ve Douglass, R. (2015). Meaning in life and work: A developmental perspective. *The Journal of Positive Psychology*, 10(4), 323-331.
- Allan, B. A., Rolniak, J. R. ve Bouchard, L. (2020). Underemployment and well-being: Exploring the dark side of meaningful work. *Journal of Career Development*, 47(1), 111-125.
- Arnold, K., Barling, J. ve Mckee, M. (2007). Transformational leadership and psychological well-being: The mediating role of meaningful work. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 193-203.
- Awartani, M. ve Looney, J. (2015). *Learning and well-being: An agenda for change*. Qatar Foundation.

- Aytekin, İ. ve Sakal, Ö. (2021). Erillik-dışılık ve psikolojik iyi oluş ilişkisinde yaşamda anlamın aracılık etkisi. *Iğdir University Journal of Social Sciences*, (1), 248-284
- Bailey, C., Lips-Wiersma, M., Madden, A., Yeoman, R., Thompson, M. ve Chalofsky, N. (2019). The five paradoxes of meaningful work: Introduction to the special issue 'meaningful work: Prospects for the 21st century'. *Journal of Management Studies*, 56(3), 481-499.
- Balcı, O. ve Ağ, C. (2019). Yaşamın anlamı ve işin anlamlılığı arasındaki ilişki. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(33), 348-362.
- Barrett, A. K. ve Dailey, S. (2018). A new normal? Competing national cultural discourses and workers' constructions of identity and meaningful work in Norway. *Communication Monographs*, 85(2), 284-307.
- Baumeister, R. F., Vohs, K. D., Aaker, J. L. ve Garbinsky, E. N. (2013). Some key differences between a happy life and a meaningful life. *The Journal of Positive Psychology*, 8(6), 505-516.
- Briki, W. (2017). Passion, trait self-control, and wellbeing: Comparing two mediation models predicting wellbeing. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-11.
- Byrne, B. M. (2016). *Structural Equation Modeling With AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (3. Baskı). Routledge.
- Carreno, D. F., Eisenbeck, N., Cangas, A. J., García-Montes, J. M., Del Vas, L. G., ve María, A. T. (2020). Spanish adaptation of the Personal Meaning Profile-Brief: Meaning in life, psychological well-being, and distress. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 20(2), 151-162.
- Chalofsky, N. (2003). An emerging construct for meaningful work. *Human Resource Development International*, 6, 69-83.
- Chalofsky, N. ve Cavallaro, L. (2013). A good living versus a good life: Meaning, purpose, and HRD. *Advances in Developing Human Resources*, 15(4), 331-340.
- Creswell, J. W. (2016). Nicel yöntemler. S. B. Demir (Çev. Ed.), M. Bursal (Çev.). *Araştırma deseni: Nicel, nitel ve karma yöntem yaklaşımları* içinde (s. 155-182), Eğiten Kitap. (Orijinal eserin yayın tarihi 2013).
- Damáσιο, B. F., Koller, S. H. ve Schnell, T. (2013). Sources of meaning and meaning in life questionnaire (SoMe): Psychometric properties and sociodemographic findings in a large Brazilian sample. *Acta de Investigación Psicológica*, 3(3), 1205-1227.
- De Crom, N. ve Rothmann, S. I. (2018). Demands-abilities fit, work beliefs, meaningful work and engagement in nature-based jobs. *SA Journal of Industrial Psychology*, 44(1), 1-12.
- De Neve, J. E. ve Sachs, J. D. (2020). Sustainable development and human well-being. *World Happiness Report*, 112-127.
- De Vogler, K. L. ve Ebersole, P. (1980). Categorization of college students' meaning of life. *Psychological Reports*, 46(2), 387-390.
- De Vogler, K. L. ve Ebersole, P. (1981). Adults' meaning in life. *Psychological Reports*, 49(1), 87-90.
- Debats, D. L. (1999). Sources of meaning: An investigation of significant commitments in life. *Journal of Humanistic Psychology*, 39(4), 30-57.
- Dich, N., Lund, R., Hansen, Å. M. ve Rod, N. H. (2019). Mental and physical health effects of meaningful work and rewarding family responsibilities. *PloS one*, 14(4), 1-11.
- Diener, E., Wirtz, D., Toy, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S. ve Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97, 143-156.
- Dinç, M., Uzunbacak, H. ve Akçakanat, T. (2019). Örgütsel nostaljinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde işin anlamlılığının aracılık rolü. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (36), 349-369.

- Doré, B. P., Morris, R. R., Burr, D. A., Picard, R. W. ve Ochsner, K. N. (2017). Helping others regulate emotion predicts increased regulation of one's own emotions and decreased symptoms of depression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(5), 729-739.
- Elangovan, A. R., Pinder, C. C. ve McLean, M. (2010). Callings and organizational behavior. *Journal of Vocational Behavior*, 76(3), 428-440.
- Emmons, R. A. (2003). Personal goals, life meaning, and virtue: Wellsprings of a positive life. C. L. M. Keyes ve J. Haidt (Ed.), *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* içinde (s. 105-128), American Psychological Association.
- Emmons, R. A. (2005). Striving for the sacred: personal goals, life meaning, and religion. *Journal of Social Issues*, 61(4), 731-745.
- Fegg, M. J., Kramer, M., Bausewein, C. ve Borasio, G. D. (2007). Meaning in life in the Federal Republic of Germany: Results of a representative survey with the schedule for meaning in life evaluation (SMiLE). *Health and Quality of Life Outcomes*, 5(1), 59-67.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS: Introducing statistical method*, (3. Baskı), Thousand Oaks, Sage Publications.
- Fraenkel, J. R. ve Wallen, N. E. (2006). *How to design and evaluate research in education*. McGraw-Hill International Edition.
- Frankl, V. (2013). *İnsanın anlam arayışı*. S. Budak (Çev.), İstanbul: Okuyan Yayınları.
- Froidevaux, A. ve Hirschi, A. (2015). Managing the transition to retirement: from meaningful work to meaning in life at retirement. *Handbook of research on sustainable careers* içinde (s. 350-363). Edward Elgar Publishing.
- Ghadi, M. Y., Fernando, M. ve Caputi, P. (2015). Describing work as meaningful: towards a conceptual clarification. *Journal of Organizational Effectiveness*, 2(3), 202-223.
- Glaw, X., Kable, A., Hazelton, M. ve Inder, K. (2017). Meaning in life and meaning of life in mental health care: An integrative literature review. *Issues in Mental Health Nursing*, 38(3), 243-252.
- Göçen, A. (2019). Öğretmenlerin yaşam anlamı, psikolojik sermaye ve cinsiyetinin psikolojik iyi oluşlarına etkisi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 8(1), 135-153.
- Grouden, M. E. ve Jose, P. E. (2014). How do sources of meaning in life vary according to demographic factors? *New Zealand Journal of Psychology*, 43(3), 29-38.
- Grouden, M. E. ve Jose, P. E. (2015). Do sources of meaning differentially predict search for meaning, presence of meaning, and wellbeing. *International Journal of Wellbeing*, 5(1), 33-52
- Güven, P. (2015). *Üniversite öğrencilerinde yaşamın amacı ve anlamı ile yaşam doyumu ve yakın ilişkiler* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Hicks, J. A. ve King, L. A. (2009). Positive mood and social relatedness as information about meaning in life. *The Journal of Positive Psychology*, 4(6), 471-482.
- Ho, M. Y., Cheung, F. M., ve Cheung, S. F. (2010). The role of meaning in life and optimism in promoting well-being. *Personality and individual differences*, 48(5), 658-663.
- Hooker, S. A., Masters, K. S., Vagnini, K. M., ve Rush, C. L. (2020). Engaging in personally meaningful activities is associated with meaning salience and psychological well-being. *The Journal of Positive Psychology*, 15(6), 821-831.
- Hu, J. ve Hirsh, J. B. (2017). Accepting lower salaries for meaningful work. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-10.
- Hu, L. T. ve Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.

- Hupkens, S., Machielse, A., Goumans, M. ve Derkx, P. (2018). Meaning in life of older persons: An integrative literature review. *Nursing Ethics*, 25(8), 973-991.
- Jiang, L. ve Johnson, M. J. (2018). Meaningful work and affective commitment: A moderated mediation model of positive work reflection and work centrality. *Journal of Business and Psychology*, 33(4), 545-558.
- Kashdan, T. B. ve Steger, M. F. (2007). Curiosity and pathways to well-being and meaning in life: Traits, states, and everyday behaviors. *Motivation and Emotion*, 31(3), 159-173.
- Keleş, H. N. (2017). Anlamli iş ile psikolojik iyi oluş ilişkisi. *The Journal of Happiness ve Well-Being*, 5(1), 154-167.
- Killingsworth, M. A. (2021). Experienced well-being rises with income, even above \$75,000 per year. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(4), 1-6.
- Kim, M. ve Beehr, T. A. (2018). Organization-based self-esteem and meaningful work mediate effects of empowering leadership on employee behaviors and well-being. *Journal of Leadership ve Organizational Studies*, 25(4), 385-398.
- King, L. A. ve Hicks, J. A. (2009). Detecting and constructing meaning in life events. *The Journal of Positive Psychology*, 4(5), 317-330.
- Krok, D. (2015). The role of meaning in life within the relations of religious coping and psychological well-being. *Journal of Religion and Health*, 54(6), 2292-2308.
- Lambert, N. M., Stillman, T. F., Baumeister, R. F., Fincham, F. D., Hicks, J. A. ve Graham, S. M. (2010). Family as a salient source of meaning in young adulthood. *The Journal of Positive Psychology*, 5(5), 367-376.
- Layard, R. (2011). *Happiness: Lessons from a new science*. Penguin UK.
- Lips-Wiersma, M. ve Wright, S. (2012). Measuring the meaning of meaningful work: Development and validation of the Comprehensive Meaningful Work Scale (CMWS). *Group ve Organization Management*, 37(5), 655-685.
- Martela, F. ve Pessi, A. B. (2018). Significant work is about self-realization and broader purpose: Defining the key dimensions of meaningful work. *Frontiers in Psychology*, 9, 1-15.
- Martela, F. ve Steger, M. F. (2016). The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance. *The Journal of Positive Psychology*, 11(5), 531-545.
- Michaelson, C., Pratt, M. G., Grant, A. M. ve Dunn, C. P. (2014). Meaningful work: Connecting business ethics and organization studies. *Journal of Business Ethics*, 121(1), 77-90.
- Miller, C. S. (2008). *Meaningful work over the life course* [Ph.D. Dissertation]. Fielding Graduate University.
- Molloy, K. A. ve Foust, C. R. (2016). Work calling: Exploring the communicative intersections of meaningful work and organizational spirituality. *Communication Studies*, 67(3), 339-358.
- Oruç, E. (2019). İş şekillendirmenin psikolojik iyi oluşa etkisinde işin anlamının aracılık etkisi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 24-28.
- Özkan, C. (2017). *İşin anlamlılığının iş performansı ve sapma davranışına etkisi: Mersin ilinde yapılan bir araştırma* [Doktora Tezi], Mersin Üniversitesi.
- Park, N., Park, M. ve Peterson, C. (2010). When is the search for meaning related to life satisfaction?. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 2(1), 1-13.
- Ratner, K., Burrow, A. L., Burd, K. A. ve Hill, P. L. (2019). On the conflation of purpose and meaning in life: A qualitative study of high school and college student conceptions. *Applied Developmental Science*, 1-21.
- Rosso, B. D., Dekas, K. H. ve Wrzesniewski, A. (2010). On the meaning of work: A theoretical integration and review. *Research in Organizational Behavior*, 30, 91-127.

- Rothausen, T. J. ve Henderson, K. E. (2019). Meaning-based job-related well-being: exploring a meaningful work conceptualization of job satisfaction. *Journal of Business and Psychology*, 34(3), 357-376.
- Rouke, L. ve Anderson, T. (2004). Validity in content analysis. *Educational Technology Research and Development*, 52(1), 5-18.
- Rousseau, F. L. ve Vallerand, R. J. (2008). An examination of the relationship between passion and subjective well-being in older adults. *International Journal of Aging and Human Development*, 66, 195-211.
- Schnell, T. (2009). The sources of meaning and meaning in life questionnaire (SoMe): Relations to demographics and well-being. *The Journal of Positive Psychology*, 4(6), 483-499.
- Seçkin, Ş. N. (2018). Yapılan işin anlamlılığı ve işe tutkunluk ilişkisi: Akademisyenler üzerine bir araştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 143-160.
- Steger, M. F. ve Dik, B. J. (2009). If one is looking for meaning in life, does it help to find meaning in work?. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 1(3), 303-320.
- Steger, M. F. ve Dik, B. J. (2010). Work as meaning: Individual and organizational benefits of engaging in meaningful work. P. A. Linley, S. Harrington, ve N. Page (Ed.), *Oxford handbook of positive psychology and work* içinde (s. 131-142), Oxford University Press.
- Steger, M. F., Dik, B. J. ve Duffy, R. D. (2012). Measuring meaningful work: The work and meaning inventory (WAMI). *Journal of Career Assessment*, 20(3), 322-337.
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S. ve Kaler, M. (2006). The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), 80-93.
- Steger, M. F., Kawabata, Y., Shimai, S. ve Otake, K. (2008). The meaningful life in Japan and the United States: Levels and correlates of meaning in life. *Journal of Research in Personality*, 42(3), 660-678.
- Steger, M. F., Littman-Ovadia, H., Miller, M., Menger, L. ve Rothmann, S. (2013). Engaging in work even when it is meaningless: Positive affective disposition and meaningful work interact in relation to work engagement. *Journal of Career Assessment*, 21(2), 348-361.
- Strauss, A. ve Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. Sage publications.
- Tatzel, M. (2002). "Money worlds" and well-being: An integration of money dispositions, materialism and price-related behavior. *Journal of Economic Psychology*, 23(1), 103-126.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, A. E. (2001). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekler* (1. Baskı). Epsilon
- Tay, L., Zyphur, M. ve Batz, C. L. (2018). Income and subjective well-being: Review, synthesis, and future research. Diener, E., Oishi, S. ve Tay, L. (Ed.), *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers.
- Telef, B. B. (2013). Psikolojik iyi oluş ölçeği (PİOO): Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(3), 374-384.
- The Jamovi Project. (2021). *Jamovi. (Version 1.6)* [Computer Software]. <https://www.jamovi.org> adresinden 4 Mayıs 2021 tarihinde alınmıştır
- Vallerand, R. J. (2012). The role of passion in sustainable psychological well-being. *Psychology of Well-Being: Theory, Research and Practice*, 2(1), 1-21.
- Van Tongeren, D. R., Green, J. D., Hook, J. N., Davis, D. E., Davis, J. L. ve Ramos, M. (2015). Forgiveness increases meaning in life. *Social Psychological and Personality Science*, 6(1), 47-55.
- Ward, S. J. ve King, L. A. (2017). Work and the good life: How work contributes to meaning in life. *Research in Organizational Behavior*, 37, 59-82.
- Waytz, A., Hershfield, H. E. ve Tamir, D. I. (2015). Mental simulation and meaning in life. *Journal of personality and social psychology*, 108(2), 336.

- Weeks, K. P. ve Schaffert, C. (2019). Generational differences in definitions of meaningful work: A mixed methods study. *Journal of Business Ethics*, 156(4), 1045-1061.
- Wrzesniewski, A. (2003). Finding positive meaning in work. K. Cameron ve J. Dutton (Ed.), *Positive organizational scholarship: Foundations of a new discipline* içinde (s. 296-308), Berrett-Koehler Publishers.
- Wrzesniewski, A., Dutton, J. E. ve Debebe, G. (2003). Interpersonal sensemaking and the meaning of work. *Research in Organizational Behavior*, 25, 93-135.
- Yener, S. (2018). Kadın çalışanların kadınsı cinsiyet normları ve işin anlamlılığı arasındaki etkileşimde cinsiyet rol stresinin aracı rolü. *İş'te Davranış Dergisi*, 3(1), 42-56.
- Yeoman, R. (2014). Conceptualising meaningful work as a fundamental human need. *Journal of Business Ethics*, 125(2), 235-251.
- Yeung, J. W., Zhang, Z. ve Kim, T. Y. (2018). Volunteering and health benefits in general adults: cumulative effects and forms. *BMC Public Health*, 18(1), 1-8.
- Yukhymenko-Lescroart, M. A. ve Sharma, G. (2019). The relationship between faculty members' passion for work and well-being. *Journal of Happiness Studies*, 20(3), 863-881.
- Yukhymenko-Lescroart, M. A. ve Sharma, G. (2020). Passion for work and well-being of working adults. *Journal of Career Development*, 20(10),1-14.

HAVAYOLU SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI BAKIŞ AÇISINDAN HAVALİMANLARININ ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME YÖNTEMLERİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF AIRPORTS WITH MULTI-CRITERIA DECISION-MAKING METHODS FROM THE PERSPECTIVE OF AIRLINE SECTOR EMPLOYEES

Doç. Dr. Aşkın ÖZDAĞOĞLU¹

Öğr. Gör. Barış İŞILDAK²

Dr. Öğr. Üyesi Murat Kemal KELEŞ³

ÖZ

Havalimanlarında verilen hizmetler, havalimanlarının fiziksel ve çevresel yapıları, coğrafi konumları gerek yolcular açısından gerekse de havayolu sektörü çalışanları açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada Batı Akdeniz ve Ege Bölgesinde faaliyet gösteren birbirine yakın üç havalimanının karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Çalışma kapsamındaki havalimanları, havalimanı yer hizmetleri ekibi ve uçuş mürettebatı olmak üzere iki farklı havayolu çalışan ekibi gözüyle değerlendirilmiştir. Çalışmada yapılan analizlerde çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılmıştır. Değerlendirme kriterlerinin ağırlığı Bulanık SWARA ile bulunmuş, üç havalimanının sıralamaları da COPRAS ve SAW yöntemleriyle ayrı ayrı yapılmıştır. Çalışma sonucunda havalimanı yer hizmetleri ekibi ve uçuş ekibi görüşlerine göre her iki çok kriterli karar verme yöntemi kullanılarak yapılan analiz sonuçları karşılaştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; en önemli üç kriter sırayla, “pist uzunluğu”, “taksirutlar” ve “yükseklik-rakım”, en önemsiz kriterin ise “terminal alanı büyüklüğü” olduğu tespit edilmiştir. Havalimanı yer hizmetleri ekibi ve uçuş ekibi görüşlerine göre kriter sıralamaları aynı olmasına rağmen, kriterlerin önem dereceleri ve havalimanlarının sıralamalarının farklı çıktığı görülmüştür. Bunun nedeni, havalimanlarında çalışan yer hizmetleri personeli ile uçuş ekibi personelinin yaptıkları işler ve görev tanımları farklı olduğu için havalimanından beklentilerine bağlı olarak değerlendirme kriterlerinin önem dereceleri de farklılık arz etmiştir. Çalışmanın havalimanları yöneticilerine, havayolu sektörü çalışanlarına ve havalimanlarını kullanan yolculara faydalı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Havalimanları, Çok Kriterli Karar Verme, Bulanık SWARA, COPRAS, SAW.

JEL Sınıflandırma Kodları: C44, L93, C61.

ABSTRACT

The services provided at the airports, the physical and environmental structures of the airports, and their geographical locations are very important for both passengers and airline industry employees. In the study, comparative analysis of three airports operating in the Western Mediterranean and Aegean Regions is made. The airports within the scope of the study are evaluated from the viewpoint of two different airline employee groups, namely the airport ground services team and the flight crew. Multi-criteria decision making methods are used in the analysis. The weight of the evaluation criteria is found by Fuzzy SWARA, and the rankings of three airports are made separately by using COPRAS and SAW methods. The results of the analysis made using both multi-criteria decision making methods are compared according to the airport ground services team and flight crew opinions. According to the analysis results, the three most important criteria are “runway length”, “taxiways” and “altitude”. The least important criterion is “terminal area”. Although the criteria rankings are the same according to the airport ground handling crew and flight crew opinions, it is observed that the weights of these criteria are different. Since the work and job descriptions of the ground handling personnel working at the airports and the flight crew are different, the importance of the evaluation criteria also differs depending on their expectations from the airport. It is thought that the study is going to be beneficial for airport managers, airline industry employees and passengers using airports.

Keywords: Airports, Multi Criteria Decision Making, Fuzzy SWARA, COPRAS, SAW.

JEL Classification Codes: C44, L93, C61.

* Bu çalışma için, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 16.09.2020 tarihli (Toplantı Sayısı: 30, Karar No:4) etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, askin.ozdagoglu@deu.edu.tr

² Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Keçiborlu Meslek Yüksekokulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, barisisildak@isparta.edu.tr

³ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Keçiborlu Meslek Yüksekokulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, muratkeles@isparta.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The services provided at the airports, the physical and environmental structures of the airports, and their geographical locations are very important for both passengers and airline industry employees. In this study, comparative analysis of three airports operating in the Western Mediterranean and Aegean Regions is made. The airports within the scope of the study were evaluated from the viewpoint of two different airline employee groups, namely the airport ground services team and the flight crew.

Design/methodology/approach:

Multi-criteria decision making methods were used in the analysis. The weight of the evaluation criteria was found by Fuzzy SWARA. The procedure of Fuzzy SWARA method is as follows. In the first step of Fuzzy SWARA method, the criteria in the multi criteria decision making problem are determined based upon the expert opinions. These criteria are “terminal area”, “altitude”, “runway length”, “apron”, “taxiway”, “aircraft park position”, “passenger check-in”, “passenger passport cabin”, “ticket office”, “total flight”, “total passenger”, “total luggage”. Then, these criteria are sorted from the most important to least important. In the third step of Fuzzy SWARA method, the experts evaluates these criteria by using the fuzzy scale. Linguistic terms of the fuzzy scale are very low, low, medium, high and very high. Triangular fuzzy numbers are used in this fuzzy scale. Triangular fuzzy numbers includes lower limit value, most promising value and upper limit value. Fuzzy weights of the criteria are defuzzified and normalized. The rankings of three airports were made separately by using COPRAS and SAW methods. The steps of COPRAS method are as follows. Initial decision matrix is formed. The rows of the initial decision matrix shows alternatives in the multi criteria decision making problem. The columns of the initial decision matrix shows criteria in the multi criteria decision making problem. In the second step of COPRAS method, the initial decision matrix is normalized. The next step of COPRAS method is to construct weighted normalized decision matrix. In the last step of COPRAS method, the performance values of the alternatives are calculated. The highest performance value shows the best alternative in the multi criteria decision making problem. The steps of SAW method are as follows. Initial decision matrix is formed. The rows of the initial decision matrix shows alternatives in the multi criteria decision making problem. The columns of the initial decision matrix shows criteria in the multi criteria decision making problem. In the second step of SAW method, the initial decision matrix is normalized. The next step of SAW method is to calculate preference values of the alternatives. The highest preference value demonstrates the best alternative in the multi criteria decision making problem.

Findings:

The results of the analysis made using both multi-criteria decision making methods were compared according to the airport ground services team and flight crew opinions. According to the analysis results, the three most important criteria are “runway length”, “taxiways” and “height-altitude”. The least important criterion is “terminal area size”. An important finding of the study is that the ranking of the airport alternatives are different according to the airport ground handling crew and flight crew. Denizli Çardak Airport ranked first from the point of view of the ground crew. Isparta Suleyman Demirel Airport ranked first from the point of view of the flight crew.

Conclusion and Discussion:

The competition level increased among airline companies. The airports are the important ingredients of this competition. In this study, Isparta Süleyman Demirel Airport, Denizli Çardak Airport and Uşak Airport were evaluated from the viewpoints of the airport ground handling crew and flight crew. Although the criteria rankings are the same according to the airport ground handling crew and flight crew opinions, it has been observed that the weights of these criteria are different. Since the work and job descriptions of the ground handling personnel working at the airports and the flight crew are different, the importance of the evaluation criteria has also differed depending on their expectations from the airport. The main factor of the difference in the rankings according to their perspectives is that the ground crew is service oriented, and the flight crew acts in a time schedule and cost-oriented work plan. This, in turn, has been effective in the differences between the rankings of preference for airports based on these criteria. It is thought that the study will be beneficial for airport managers, airline industry employees and passengers using airports.

1. GİRİŞ

Dünyada sanayinin gelişmesi, nüfusun artışı ve yaşam merkezlerinin yaygınlaşması hem ülkelerin ekonomik olarak birbirlerine yakınlaşmasını hem de taşımacılık sektörünü yaygın hale getirmiştir (Yazgan ve Karkacier, 2015, s. 15).

Günümüzde taşımacılıkta maliyet, zaman, güvenlik ve konfor gibi unsurların öneminin artmasından dolayı havayolu sektörüne yönelmeye paralel olarak, havayolu taşımacılığı daha çok tercih edilir bir konuma gelmiştir (Güner ve Gülay, 2018, s. 1329).

Bu gelişmelerin sonucu olarak havayolu hizmet sektörü yatırımlarından olan havalimanlarının sayısı dünya genelinde artmıştır (Gökdalay ve Evren, 2009, s. 159). Havalimanları, hava araçlarıyla yük ve yolcu taşımacılığı faaliyetlerini gerçekleştirebilmek adına bir veya daha fazla sayıda piste sahip, ayrıca yer hizmetlerinin de verilebilmesi için gerekli olan tesislerin olduğu ve bu hizmetlere teknik desteğin sağlandığı yapılardan meydana gelen yerlerdir (Güner ve Gülay, 2018, s. 1329). Bu yerler zamanla sektörde sundukları hizmet çeşitliliği çerçevesinde ticari iş yapan ve kazanç sağlayan işletmelere dönüşmüştür. Bu işletmelerin sürdürülebilirliği için yolcular ve havayolu firmaları tarafından daha çok tercih edilebilmeleri ve diğer havalimanları ile rekabet edilebilir durumda olmaları gerekmektedir (Gökdalay ve Evren, 2009, s. 159). Rekabet ortamı, havalimanlarının ve havalimanı işletmelerinin, sundukları hizmetleri çeşitlendirmelerini ve mevcut performanslarını arttırmalarını zorunlu hale getirmektedir (Yazgan ve Karkacier, 2015, s. 26). Böylece havalimanları ve havalimanı işletmeleri mevcut kıt kaynaklarını çeşitlendirerek maksimum fayda elde etmiş olacaktırlar (Ömürbek vd., 2013, s. 40).

Bu çalışmanın amacı; havalimanı yer hizmetleri ekibi ve uçuş mürettebatı olmak üzere iki farklı havayolu çalışan ekibi bakış açısından havalimanlarının tercihinde önemli olan kriterlerin ve önem derecelerinin belirlenmesi ve Batı Akdeniz ve Ege Bölgesinde birbirine yakın bölgelerde faaliyet gösteren ve birbirlerinin yedek meydanı konumunda olan Isparta Süleyman Demirel, Denizli Çardak ve Uşak Havalimanlarını karşılaştırmaktır. Bir destinasyondan başka bir destinasyona uçuşlar planlanırken ayrıca yedek meydanlarda seçilir. Çünkü havacılığın doğası gereği, teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin, ani hava değişiklikleri, öngörülemeyen teknik arızalar, hastalıklar, operasyonel hatalar kısacası kalkıştan sonra tekrar inmeyi gerektirecek bir durum oluşması halinde kalkış yapılan meydana herhangi bir sebepten dolayı iniş yapılamama olasılığına karşı yedek meydan belirlenmektedir. Çalışmada çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinden Bulanık SWARA, COPRAS ve SAW yöntemleri kullanılmıştır. Değerlendirme kriterlerinin ağırlıkları Bulanık SWARA yöntemi ile bulunmuş, çalışma kapsamında olan 3 havalimanı da hem havalimanı yer hizmetleri ekibi hem de uçuş mürettebatı bakış açılarıyla COPRAS ve SAW yöntemleri ile sıralanmış ve çıkan sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Havayolu sektöründe çok önemli bir yere sahip olan havalimanlarının; performansının yüksek olması, havalimanlarında verilen hizmetlerin çeşitliliği ve kalitesi, havalimanlarının yolcular ve havayolu firmaları tarafından tercih edilirliliği ve müşteri memnuniyeti vb. unsurlar havalimanını işleten yöneticiler tarafından dikkat edilmesi ve incelenmesi gereken önemli unsurlardandır. Yapılan literatür araştırmasında havalimanlarının havayolu sektörü çalışanları bakış açısından değerlendirildiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buna ilave olarak havacılık sektörü üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde; bu çalışmada kullanılan ÇKKV yöntemlerinden Bulanık SWARA, COPRAS ve SAW yöntemlerinin bütünleşik olarak kullanıldığı bir çalışmayla da karşılaşılmanmıştır. Bu yönleriyle bu çalışmanın literatüre bir katkı yapacağı, yenilik getireceği ve buna bağlı olarak havalimanlarının değerlendirilmesi konusunda gerek yolculara gerekse de havacılık sektörü yöneticileri ve çalışanlarına faydalı olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle havalimanları konusunda yapılan çalışmalardan örneklerin olduğu literatür çalışması vardır. Takip eden aşamalarda; çalışmada kullanılan yöntemlerin algoritmaları anlatılmış ve literatürde bu yöntemlerin kullanıldığı çalışmalardan örnekler verilmiştir. Daha sonra çalışma kapsamındaki üç havalimanının havayolu sektörü çalışanları tarafından değerlendirilmesinin yapıldığı uygulama bölümü bulunmaktadır. Son olarak çalışma sonuçlarından bahsedilmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Havayolu sektöründe gerek yabancı gerekse de yerli literatürde yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde havalimanları ile ilgili çalışmalar olduğu gibi havayolu sektöründe hizmet veren firmalarla ilgili çalışmalar da vardır. Havalimanları ile ilgili yapılan çalışmalarda; havalimanlarında verilen hizmetlerin değerlendirilmesi, kalitesi, havalimanlarının rekabet durumları, kuruluş yeri seçimi, havalimanlarının performans

ve etkinliği vb. farklı konularda çalışmalar yoğunluktadır. Havalimanları ile yapılan çalışmalarda kullanılan yöntemlere bakıldığında ise ÇKKV yöntemleri, istatistiki analiz yöntemler, nitel yöntemler gibi çok çeşitli yöntemlerle analizlerin yapıldığı görülmektedir. Tablo 1’de bu çalışmanın da konusu olan havalimanlarının değerlendirilmelerinin yapıldığı çalışmalardan örnekler verilmiştir.

Tablo 1. Havacılık Sektörünü İçeren Literatür İncelemesi

Çalışmanın Yazarı/Yazarları	Çalışmanın Konusu	Kullanılan Yöntemler
Akca (2020)	Havalimanlarının bölgesel kalkınmadaki rolü ve havalimanı işleticilere sunulan bir öneri çalışması	Durum tespiti ve teorik analiz
Dilmen ve Çetinyokuş (2020)	Ankara iline ait havalimanı sistemlerinin çok kriterli karar verme yöntemleriyle değerlendirilmesi	AHP, TOPSIS ve ELECTRE
Ertunç ve Çay (2020)	Coğrafi bilgi sistemlerinden yararlanılarak Bayburt ve Gümüşhane illerine yapılması düşünülen havaalanı için yer seçimi	AHP
Bilotkach ve Bush (2020)	Avrupa havalimanlarının rekabet perspektifinin incelenmesi	Anket, İstatistiki analiz
Kumar vd. (2020)	Havalimanlarının rekabette yeşil performanslarının değerlendirilmesi	BWM ve VIKOR
Güner ve Gülay (2018)	Türkiye’deki havalimanı işletmeciliğinin değerlendirilmesi	Arşiv araştırması
Sezgin ve Yavuz (2018)	İstanbul Atatürk Havalimanı ile Dubai Uluslararası Havalimanının yolcuların hizmet algıları üzerinden karşılaştırılmaları	Karşılaştırma analizi
Çınaroğlu ve Avcı (2017)	İstanbul Atatürk ve Adana havalimanlarının iç hatlar, İstanbul Atatürk ve Antalya havalimanlarının dış hatlar performanslarının karşılaştırılması	VZA
Erdoğan (2016)	Gaziantep Havalimanı’nda sunulan hizmetlerinin değerlendirilmesi	Performans Analizi
Kazemi vd. (2016)	İran’daki havalimanlarının hizmet çeşitlerinin değerlendirilmesi	TOPSIS ve VIKOR
Wanke (2012)	Brezilya havalimanlarının performanslarının ölçümü	VZA
Tserekis (2011)	Yunanistan havalimanlarının performanslarının değerlendirilmesi	VZA

3. METODOLOJİ

Yönetim bilimi ve yöneylem araştırması alanlarının bir alt dalı olan ÇKKV, karar analizinin ve karar teorisinin en yaygın şekilde kullanılan yöntemlerindedir. ÇKKV yöntemleri, sözel veya sayısal ölçütlere göre alternatifler arasından en iyi olanının belirlenmesini sağlar. ÇKKV, çok sayıda ölçüt baz alınarak alternatiflerin avantaj ve dezavantajlarını analitik olarak değerlendirmektedir (Atan ve Yılmaz, 2020, s. 10).

Bu çalışmada, ÇKKV yöntemlerinden Bulanık SWARA temelli, COPRAS ve SAW yöntemleri birleşik olarak kullanılmıştır. Bu kısımda çalışmada kullanılan yöntemlerin işleyişi ve söz konusu yöntemlerin kullanıldığı çalışmalardan örnekler verilecektir.

3.1. Bulanık SWARA Yöntemi

SWARA yöntemi 2010 yılında, Keršuliene, Zavadkas ve Turskis tarafından geliştirilmiştir (Keršuliene vd., 2010). Bulanık SWARA yöntemi de bulanık mantık üzerine kurgulanmış olup, SWARA yöntemi algoritmasında kriterlerin karşılaştırmalarında bulanık ifadelerin kullanıldığı bir yöntemdir. Bulanık SWARA yöntemi, karar verme ve değerlendirme sürecinde yaşanan zorluklardan dolayı karmaşıklaşan sürecin gerçeğe yakın ve daha etkin bir şekilde uygulanmasına olanak sağlamaktadır (Şengül ve Çağıl, 2020, s. 968). Bulanık SWARA yöntemi diğer ÇKKV yöntemlerine göre yeni geliştirilen bir yöntem olduğu için havacılık sektöründe de uygulamaların az olduğu görülmüştür. Bulanık SWARA yöntemi, değerlendirmede dikkate alınması gereken kriterlerin ağırlıklarını belirlemek amacıyla kullanılabilecek yöntemlerdendir. Yöntemin işleyişi denklemler eşliğinde sunulmuştur (Perçin, 2019, s. 534-535).

İlk aşamada uzman görüşlerinden yararlanılarak problemin çözümünde dikkate alınması gereken kriterler belirlenir.

İkinci aşamada bu kriterler en önemliden en önemsiz doğru sıralanır. Sıralanmış kriterlerin durumu eşitlik (1)'de verilmiştir.

j : kriter; $j = 1, 2, 3, \dots, n$

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow \text{en önemli kriter} \\ j = n \Rightarrow \text{en önemsiz kriter} \end{cases} \quad (1)$$

Üçüncü aşamada her bir kriterin kendinden sonra gelen kriter göre önemi Tablo 2'deki ölçek kullanılarak uzman tarafından değerlendirilir.

l : üçgen bulanık sayı alt limit değeri

m : üçgen bulanık sayı orta nokta

u : üçgen bulanık sayı üst limit değeri

d : karar verici; $d = 1, 2, 3, \dots, D$

$\tilde{s}_{jd}$: d . karar vericinin j kriteri için bulanık görüşü

s_{jdl} : d . karar vericinin j kriteri için görüşü alt limit değeri

s_{jdm} : d . karar vericinin j kriteri için görüşü orta noktası

s_{jdu} : d . karar vericinin j kriteri için görüşü üst limit değeri

Tablo 2. Bulanık Değerlendirme Ölçeği

Sözel İfade	s_{jdl}	s_{jdm}	s_{jdu}
Çok Düşük	0,00	0,00	0,30
Düşük	0,00	0,25	0,50
Orta	0,30	0,50	0,70
Yüksek	0,50	0,75	1,00
Çok Yüksek	0,70	1,00	1,00

Bu ölçeğe göre oluşan üçgen bulanık sayı yapısı eşitlik (2)'de gösterilmiştir.

$$\tilde{s}_{jd} = (s_{jdl}, s_{jdm}, s_{jdu}) \quad (2)$$

Önem sırasına göre her bir kriterin bir sonraki kriter göre üstünlüğüne ilişkin uzman görüşleri eşitlik (3), (4) ve (5) kullanılarak birleştirilir.

$\tilde{s}_j$: j kriteri için birleştirilmiş bulanık üstünlük değeri

s_{jl} : birleştirilmiş bulanık üstünlük alt limit değeri

s_{jm} : birleştirilmiş bulanık üstünlük orta noktası

s_{ju} : birleştirilmiş bulanık üstünlük üst limit değeri

$$s_{jl} = \frac{\sum_{d=1}^D s_{jdl}}{D} \quad (3)$$

$$s_{jm} = \frac{\sum_{d=1}^D s_{jdm}}{D} \quad (4)$$

$$s_{ju} = \frac{\sum_{d=1}^D s_{jdu}}{D} \quad (5)$$

Uzman görüşlerinin birleştirilmesi ile oluşan üçgen bulanık sayı eşitlik (6)'da verilmiştir.

$$\tilde{s}_j = (s_{jl}, s_{jm}, s_{ju}) \quad (6)$$

İzleyen aşamada katsayı değerleri Eşitlik (7), (8) ve (9) kullanılarak hesaplanır.

$\tilde{k}_j$: katsayı değeri

k_{jl} : katsayı alt limit değeri

k_{jm} : katsayı değeri orta noktası

k_{ju} : katsayı üst limit değeri

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow k_{jl} = 1 \\ j > 1 \Rightarrow k_{jl} = 1 + s_{jl} \end{cases} \quad (7)$$

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow k_{jm} = 1 \\ j > 1 \Rightarrow k_{jm} = 1 + s_{jm} \end{cases} \quad (8)$$

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow k_{ju} = 1 \\ j > 1 \Rightarrow k_{ju} = 1 + s_{ju} \end{cases} \quad (9)$$

Daha sonraki aşamada katsayı değişkeni eşitlik (10), (11) ve (12) yardımıyla bulunur.

$\tilde{q}_j$: katsayı değişkeni

q_{jl} : katsayı değişkeni alt limit değeri

q_{jm} : katsayı değişkeni orta noktası

q_{ju} : katsayı değişkeni üst limit değeri

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow q_{jl} = 1 \\ j > 1 \Rightarrow q_{jl} = \frac{q_{\{j-1\}l}}{k_{ju}} \end{cases} \quad (10)$$

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow q_{jm} = 1 \\ j > 1 \Rightarrow q_{jm} = \frac{q_{\{j-1\}m}}{k_{jm}} \end{cases} \quad (11)$$

$$\begin{cases} j = 1 \Rightarrow q_{ju} = 1 \\ j > 1 \Rightarrow q_{ju} = \frac{q_{\{j-1\}u}}{k_{jl}} \end{cases} \quad (12)$$

Bu işlemin ardından bulanık göreceli ağırlıklar eşitlik (13), (14) ve (15) kullanılarak hesaplanır.

$\tilde{r}w_j$: bulanık göreceli ağırlık

rw_{jl} : bulanık göreceli ağırlık alt limit değeri

rw_{jm} : bulanık göreceli ağırlık orta noktası

rw_{ju} : bulanık göreceli ağırlık üst limit değeri

$$rw_{jl} = \frac{q_{jl}}{\sum_{j=1}^n q_{ju}} \quad (13)$$

$$rw_{jm} = \frac{q_{jm}}{\sum_{j=1}^n q_{jm}} \quad (14)$$

$$rw_{ju} = \frac{q_{ju}}{\sum_{j=1}^n q_{jl}} \quad (15)$$

İzleyen aşamada bulanık göreceli ağırlıklar eşitlik (16) yardımıyla durulaştırılır.

rw_j : durulaştırılmış göreceli ağırlık

$$rw_j = \frac{rw_{jl} + rw_{jm} + rw_{ju}}{3} \quad (16)$$

Bulanık SWARA yöntemine göre son olarak durulaştırılmış göreceli ağırlık değerleri eşitlik (17) kullanılarak normalize edilir.

w_j : durulaştırılmış normalize ağırlık

$$w_j = \frac{rw_j}{\sum_{j=1}^n rw_j} \quad (17)$$

Tablo 3'te, Bulanık SWARA yöntemine ilişkin örnek çalışmalar bulunmaktadır. Güncel bir ÇKKV yöntemi olan SWARA'nın son yıllarda yapılan çalışmalarda kullanıldığı görülürken ağırlıklı olarak, teknoloji, lojistik, üretim, yer ve tedarikçi seçimi gibi konularda uygulandığı ancak havacılık konularına ilişkin çalışmalarda nadir kullanıldığı görülmüştür.

Tablo 3. Bulanık SWARA Yöntemi Literatür İncelemesi

Çalışmanın Yazarı/Yazarları	Çalışmanın Konusu	Kullanılan Yöntemler
Ulutaş (2020)	Bir tekstil fabrikası için tedarikçi seçimi	Bulanık SWARA ve Bulanık ARAS
Agarwal vd. (2020)	İnsani yardımlarda tedarik zinciri yönetimi kullanılarak engellerin değerlendirilmesi	Bulanık SWARA ve Bulanık WASPAS
Rani vd. (2020)	Güneş panellerinin performanslarına göre seçimi	Bulanık SWARA ve VIKOR
Organ vd. (2020)	Tekstil firmasındaki sürdürülebilirliği etkileyen kriterlerin değerlendirilmesi	Bulanık SWARA
Ansari vd. (2020)	Sürdürülebilir üretimde tedarik zinciri risklerini azaltmak için çözümlerin değerlendirilmesi	Bulanık SWARA ve Bulanık COPRAS
Kaya ve Erginel (2020)	Sürdürülebilir havaalanı tasarımı	Bulanık SWARA
Mishra vd. (2020)	Biyoenerji üretim sürecinin sürdürülebilirliğinin değerlendirmesi	Bulanık SWARA
Ren vd. (2019)	Elektrikli araçlara yönelik şarj istasyonu için yer seçimi	Bulanık SWARA-WASPAS
Madenoğlu (2019)	Kentsel mobilya üretimi yapan bir firma için yeşil tedarikçi seçimi	Bulanık TOPSIS, Bulanık VIKOR, Bulanık Gri İlişkisel Analiz, Bulanık ARAS ve Bulanık SWARA
Zarbakshnia vd. (2018)	Lojistik sağlayıcıların değerlendirilmesi	Bulanık SWARA ve Bulanık COPRAS
Ghorabae vd. (2018)	İnşaat malzemelerinin değerlendirilmesi	Bulanık EDAS, Bulanık SWARA ve CRITIC
Mavi vd. (2017)	Plastik endüstrisinde 3PL tersine lojistik firma seçimi	Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA

3.2. COPRAS Yöntemi

1996 yılında Zavadskas ve Kaklauskas tarafından keşfedilip geliştirilen COPRAS (COMplex PROportional ASsesment – Karmaşık Nisbi Değerlendirme) yöntemi (Zavadskas ve Kaklauskas, 1996), önem dereceleri ve fayda değerlerine göre alternatifleri sıralama ve değerlendirme yöntemidir. Yöntemin işleyişi denklemler eşliğinde açıklanmıştır (Chatterjee vd., 2011, s. 852-853).

COPRAS yönteminde öncelikle karar matrisi hazırlanmalıdır. Karar matrisi yapısı eşitlik (18)'de gösterilmiştir.

j : kriter; $j = 1, 2, 3, \dots, n$

i : alternatif; $i = 1, 2, 3, \dots, m$

x_{ij} : i alternatifinin j kriteri açısından değeri

$$\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \cdots & \cdots & \ddots & \cdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (18)$$

COPRAS yönteminin ikinci aşamasında değerler eşitlik (19) kullanılarak normalize edilir.

x_{ij}^* : *i* alternatifinin *j* kriteri açısından normalize değeri

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}}; \forall i, j \text{ için} \quad (19)$$

Üçüncü aşamada ağırlıklı normalize değerler eşitlik (20) yardımıyla hesaplanır.

d_{ij} : *i* alternatifinin *j* kriteri açısından ağırlıklı normalize değeri

$$d_{ij} = w_j x_{ij}^*; \forall i, j \text{ için} \quad (20)$$

Değerlerin büyük olmasının daha iyi durumu gösterdiği fayda kriterlerine ilişkin ağırlıklı normalize değerlerin toplamı eşitlik (21) kullanılarak bulunur.

j: fayda kriteri; $j = 1, 2, 3, \dots, k$

S_{i+} : fayda kriterleri ağırlıklı normalize değer toplamı

$$S_{i+} = \sum_{j=1}^k d_{ij}; \forall i \text{ için} \quad (21)$$

Değerlerin küçük olmasının daha iyi durumu gösterdiği maliyet kriterlerine ilişkin ağırlıklı normalize değerlerin toplamı eşitlik (22) kullanılarak bulunur.

j: maliyet kriteri; $j = k + 1, k + 2, k + 3, \dots, n$

S_{i-} : maliyet kriterleri ağırlıklı normalize değer toplamı

$$S_{i-} = \sum_{j=k+1}^n d_{ij}; \forall i \text{ için} \quad (22)$$

Her alternatif için göreceli önem değeri eşitlik (23) kullanılarak hesaplanır.

Q_i : *i* alternatifinin göreceli önem değeri

$$Q_i = S_{i+} + \frac{\sum_{i=1}^m S_{i-}}{S_{i-} \left(\sum_{i=1}^m \frac{1}{S_{i-}} \right)}; \forall i \text{ için} \quad (23)$$

Son aşamada her alternatifin performans değeri eşitlik (24) kullanılarak belirlenir.

P_i : *i* alternatifinin performans değeri

$$P_i = \frac{Q_i}{\max_i Q_i} 100\%; \forall i \text{ için} \quad (24)$$

Performans değeri 100 olan alternatif tüm kriterler bir bütün olarak incelendiğinde COPRAS yöntemine göre en iyi alternatiftir.

Tablo 4'te COPRAS yöntemiyle yapılan çalışmalardan örnekler bulunmaktadır. COPRAS yönteminin son zamanlarda yapılan çalışmalarda sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. COPRAS yöntemi performans ölçümü, tedarikçi, finans, bankacılık, imalat sektörü, proje seçimi, lojistik sektörü ve alan seçimi gibi pek çok farklı seçim probleminde uygulanmıştır. Ancak havayolu sektörü ile ilgili konularda az sayıda çalışma olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. COPRAS Yöntemi Literatür İncelemesi

Çalışmanın Yazarı/Yazarları	Çalışmanın Konusu	Kullanılan Yöntemler
Kumari ve Mishra (2020)	Yeşil tedarikçi seçim uygulaması	COPRAS
Aynur vd. (2020)	Türkiye’de bulunan bireysel emeklilik şirketlerinin performansının değerlendirilmesi	ENTROPİ ve COPRAS
Uludağ ve Ümit (2020)	Türk kökenli ülkelerin ekonomik performanslarının değerlendirilmesi	DEMATEL ve COPRAS
Özdemir ve Özcan (2020)	Demiryolu araçlarının bakım planlaması	AHP, COPRAS ve Tamsayılı Programlama Entegrasyonu
Acer vd. (2020)	Türkiye’deki bireysel emeklilik şirketlerinin performans düzeylerinin incelenmesi	ENTROPİ ve COPRAS
Pamuçar ve Savin (2020)	Lojistik sektörü için en uygun arazi seçimi	BWM ve COPRAS
Öznel ve Şenkâl (2020)	Perakende sektöründe finansal başarı ölçümü	COPRAS
Mercan ve Çetin (2020)	Elektrik sektöründeki şirketlerin finansal performanslarının ölçülmesi	COPRAS ve VIKOR
Ayçin ve Çakın (2019)	KOBİ’lerin finansal performanslarının ölçülmesi	MACBETH ve COPRAS
Çinaroğlu (2019)	Otomotiv sektöründeki firmaların değerlendirilmesi	SWARA ve COPRAS
Pitchipoo vd. (2014)	Ağır vasıtalarda kör noktayı görmek için dikiz aynasının tasarım parametrelerinin optimize edilmesi	AHP, FARE, (Faktör Analizi), Entropi ve COPRAS
Podvezko (2011)	SAW ve COPRAS’ın temel özelliklerini ve bunların ortak ve çeşitli özelliklerini açıklamaya yönelik örnek hesaplamaların yapılması	SAW ve COPRAS

3.3. SAW Yöntemi

Literatürde Ağırlıklı Toplam Model (Weighted Sum Model) (Fishburn, 1967) olarak da ifade edildiği görülen SAW (Simple Additive Weighting) yönteminin işleyişi denklemler eşliğinde sunulmuştur (Ömürbek vd., 2016, s. 241-242).

SAW yönteminde öncelikle karar matrisi hazırlanmalıdır. Karar matrisi yapısı COPRAS yönteminde gösterilen eşitlik (18) ile aynıdır.

SAW yönteminin ikinci aşamasında değerlerin büyük olmasının daha iyi durumu gösterdiği fayda kriterleri için karar matrisindeki değerler eşitlik (25) kullanılarak normalize edilir.

r_{ij} : *i* alternatifinin *j* kriteri açısından normalize değeri

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} \quad (25)$$

SAW yönteminin üçüncü aşamasında değerlerin küçük olmasının daha iyi durumu gösterdiği maliyet kriterleri için karar matrisindeki değerler eşitlik (26) kullanılarak normalize edilir.

$$r_{ij} = \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}} \quad (26)$$

SAW yönteminin son aşamasında her bir alternatifin tercih değeri eşitlik (27) kullanılarak bulunur.

V_i : *i* alternatifinin tercih değeri

$$V_i = \sum_{j=1}^n w_j r_{ij}; \forall i \text{ için} \quad (27)$$

SAW yöntemine göre en yüksek tercih değeri tüm kriterler birlikte incelendiğinde en iyi alternatifi göstermektedir.

Tablo 5’te SAW yönteminin kullanıldığı çalışmalardan örnekler verilmiştir. SAW yöntemi de alternatiflerin arasından seçimlerin yapıldığı çok sayıda problemin çözümünde uygulanmıştır.

Tablo 5. SAW Yöntemi Literatür İncelemesi

Çalışmanın Yazarı/Yazarları	Çalışmanın Konusu	Kullanılan Yöntemler
Wójcicka-Wójtowicz vd. (2020)	Kredi risklerinin değerlendirilmesi	SAW
Orhan ve Aytekin (2020)	Türkiye ile AB'ye son katılan ülkelerin AR-GE performanslarının karşılaştırılması	MAUT ve SAW
Ergün vd. (2020)	Afet lojistiğine yönelik uygun depo seçimi	MAUT ve SAW
Büyükozkun ve Güler (2020)	Akıllı saatler üzerine bir araştırma	SAW ve ARAS
Akgül (2019)	Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların 2010-2018 yılları arasındaki performans analizi	ENTROPİ, SAW, MAUT ve ARAS
Adeel vd. (2019)	Havaalanı işletme performansının ölçülmesi	SAW
Özdağoğlu vd. (2017)	Süt ürünleri fabrikasında makine seçimi	ENTROPİ ve SAW
Özbek (2017)	2010-2014 yılları arasında Türkiye Diyanet Vakfı'nın performansının değerlendirilmesi	SAW, COPRAS ve TOPSIS
Janić (2017)	Havaalanı pist kapasitelerinin analiz edilmesi	SAW ve TOPSIS
Gürbüz vd. (2016)	En iyi askeri kargo uçağının belirlenmesi	AHP, SAW, ELECTRE ve TOPSIS
Eskandari vd. (2015)	Belediye için en uygun katı atık depolama yer seçimi	AHP ve SAW
Wu vd. (2009)	Bankaların performanslarının değerlendirilmesi	Bulanık AHP, SAW, TOPSIS ve VIKOR

4. UYGULAMA

Bu çalışma için, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 05.08.2020 tarihli ve E. 29671 sayılı dilekçe eklerinin incelenmesi sonucunda, 16.09.2020 tarihli (Toplantı Sayısı: 30, Karar No:4) "Etik Kurul Onayı" alınmıştır. Değerlendirme çalışmalarının ilk aşamasında, havayolu firmaları açısından değerlendirme yapmak amacıyla havacılık sektöründe bilgi ve yetkinliğe sahip uzman kişilerle görüşme yapılmıştır. Havacılık sektöründe görüşme yapılan uzman kadro; "kabin amiri", "kaptan pilot", "yolcu hizmetleri memuru", "hava trafik kontrolörü", "bilet satış görevlisi" ve "ulaştırma hizmetleri bölümü, sivil havacılık kabin hizmetleri programı öğretim elemanından" oluşmaktadır. Havayolu sektörü çalışanları bakış açısından havalimanlarının değerlendirilmesinde dikkate alınması gereken kriterler, bu kriterlerin ölçüm birimleri ve ideal durumları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Kriter Bilgileri

Kriter Kodu	Kriter Türü	Kriter Adı	Ölçüm Birimi
H1	Fayda	Terminal Alanı Büyüklüğü	m ²
H2	Maliyet	Yükseklik-Rakım	m
H3	Fayda	Pist Uzunluğu	m
H4	Fayda	Apron	m
H5	Fayda	Taksirutlar	m
H6	Fayda	Uçak Park Pozisyonu	Adet
H7	Fayda	Yolcu Check-in Bankosu	Adet
H8	Fayda	Yolcu Pasaport Kabini	Adet
H9	Maliyet	Bilet Satış Ofisi	Adet
H10	Fayda	Toplam Uçuş	Adet
H11	Fayda	Toplam Yolcu	Adet
H12	Fayda	Toplam Bagaj	Adet

Uluslararası havacılığın gelişmesiyle birlikte havayolu taşımacılığının ve havalimanlarının gelişmesi için ciddi yatırımlara gerek duyulmuştur. Bu beklentiler doğrultusunda özellikle havalimanı işletmeciliğinin geliştirilmesi ve havalimanlarının daha verimli ve kullanışlı hale getirilmesi öne çıkmaktadır.

Çalışmada kullanılan değerlendirme kriterleri, literatür araştırması (H10 ve H11 kodlu kriterler için (Köleoğlu ve Demirel, 2019, s. 358) ve H12 kodlu kriter için ise (Özdemir ve Atalık, 2015, s. 321) ve bu çalışmada uzman görüşü olarak yararlanılan havayolu sektör çalışanlarının görüşleri doğrultusunda (H1-H9 kodlu kriterler) belirlenmiştir.

- *Terminal alanı büyüklüğü*; yolcuların ihtiyaçlarına yönelik tesislerin fazla olması ve yolcuların terminalde daha geniş bir alanda hareket edebilmelerine etkisi,
- *Yükseklik-Rakım*; havalimanların konumuna, pist uzunluğuna ve hava araçlarının basınç irtifasına etkisi,
- *Pist uzunluğu*; hava araçlarının iniş-kalkış için uygunluk gereksinimine ve performans özelliklerine etkisi,
- *Apron*; hava araçlarının park pozisyonu aldıkları, yakıt aldıkları ve yüklemelerin yapıldığı alanlar olduğu için zamana ve maliyete etkisi,
- *Taksirutlar*; hava araçlarının pist ve apron arasındaki geçişlerini sağlamak için düzenlenmiş yollar olduğu için zamana ve maliyete etkisi,
- *Uçak park pozisyonu*; uçak tipine uygun park pozisyonu, yetkili meydan otoritesi tarafından belirlenir ve bildirilir. Park pozisyon sayıları hava araçlarının bekleme ve işlem alma sürelerine etkisi,
- *Yolcu check-in bankosu*; bankoların sayısı, yolcuların işlemleri için sırada bekleme süreleri ve uçuş işlemlerinin kolaylığına etkisi,
- *Yolcu pasaport kabini*; yolcuların dış hat uçuşları öncesi ve sonrasında pasaport kontrollerinde karşılaştıkları yoğunluğun ortadan kaldırılması ve işlemlerin daha hızlı bir şekilde yerine getirilmesine etkisi,
- *Bilet satış ofisi*; yolcuların uçuşlara yönelik bilet alımı, iptali veya değişiklikleri kolaylıkla yapmalarına etkisi,
- *Toplam uçuş sayısı*; uçuş sayısındaki çeşitliliğin fazla oluşu yolcuların daha çok tercih edebilmesi ve uçuş saatlerinin yolculara yönelik planlanmasına etkisi,
- *Toplam yolcu sayısı*; uçuş personeli ve kabin ekibi dışında seyahat edenleri kapsamaktadır. Yolcu sayılarının fazla oluşu havalimanlarının daha çok işlenmesini ve havalimanı işletmelerinin hizmetlerini çeşitlendirmesini sağlamaktadır.
- *Toplam bagaj sayısı*; havayolu tarafından uçakta taşınan ya da uçağa yüklenen eşyalardır. Bu eşyaların ağırlık durumuna göre yükleme ve yakıt planlanmasına etkisi.

Kriterlerin belirlenmesinin ardından önem düzeylerini hesaplamak amacıyla Bulanık SWARA yöntemi ile değerlendirmeler yapılmıştır. Uzmanlar öncelikle ortak değerlendirme yaparak kriterleri en önemliden en önemsiz doğru sıralamışlardır. Daha sonra her bir uzman birbirinden bağımsız olarak her bir kriterin kendinden sonra gelen kriterlere göre önem seviyesini birbirinden bağımsız olarak Tablo 2’de sunulmuş olan ölçeğe göre belirlemişlerdir. Uzmanlardan birinin verdiği cevaplara göre oluşan değerler örnek olarak Tablo 7’te verilmiştir.

Tablo 7. Uzman 1’e göre Değerlendirme

Kriter	S_{j1l}	S_{j1m}	S_{j1u}
H3			
H5	0,70	1,00	1,00
H2	0,50	0,75	1,00
H4	0,50	0,75	1,00
H6	0,70	1,00	1,00
H11	0,50	0,75	1,00
H12	0,30	0,50	0,70
H10	0,30	0,50	0,70
H7	0,30	0,50	0,70
H8	0,00	0,25	0,50
H9	0,00	0,25	0,50
H1	0,00	0,00	0,30

Uzman görüşlerinin alınmasının ardından eşitlik (3), (4) ve (5) kullanılarak bu görüşler birleştirilmiştir. Yer ekibi ve uçuş mürettebatının bakış açılarının farklı olabileceği düşüncesinden hareketle yer ekibi açısından ve uçuş mürettebatı açısından ayrı ayrı hesaplamalar yapılmıştır. Yer ekibi üyelerinin verdikleri cevapların birleştirilmesi ile oluşan üçgen bulanık sayılar Tablo 8’te, uçuş ekibi üyelerinin verdikleri cevapların birleştirilmesi ile oluşan üçgen bulanık sayılar Tablo 9’te, gösterilmiştir.

Tablo 8. Birleştirilmiş Uzman Görüşleri (Yer Ekibi)

Kriter	S_{jt}	S_{jm}	S_{ju}
H3			
H5	0,000000	0,000000	0,300000
H2	0,000000	0,000000	0,300000
H4	0,000000	0,250000	0,500000
H6	0,000000	0,000000	0,300000
H11	0,000000	0,000000	0,300000
H12	0,150000	0,375000	0,600000
H10	0,000000	0,000000	0,300000
H7	0,150000	0,375000	0,600000
H8	0,000000	0,000000	0,300000
H9	0,000000	0,000000	0,300000
H1	0,000000	0,000000	0,300000

Tablo 9. Birleştirilmiş Uzman Görüşleri (Uçuş Mürettebatı)

Kriter	S_{jt}	S_{jm}	S_{ju}
H3			
H5	0,700000	1,000000	1,000000
H2	0,500000	0,750000	1,000000
H4	0,500000	0,750000	1,000000
H6	0,700000	1,000000	1,000000
H11	0,500000	0,750000	1,000000
H12	0,300000	0,500000	0,700000
H10	0,300000	0,500000	0,700000
H7	0,300000	0,500000	0,700000
H8	0,000000	0,250000	0,500000
H9	0,000000	0,250000	0,500000
H1	0,000000	0,000000	0,300000

İzleyen aşamada katsayı değerleri eşitlik (7), (8) ve (9) yardımıyla bulunmuştur. Yer ekibinin cevaplarına göre bulunan değerler Tablo 10’da, uçuş mürettebatının cevaplarına göre bulunan değerler ise Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 10. $\tilde{k}_j$ Değerleri (Yer Ekibi)

Kriter	k_{jt}	k_{jm}	k_{ju}
H3	1,000000	1,000000	1,000000
H5	1,000000	1,000000	1,300000
H2	1,000000	1,000000	1,300000
H4	1,000000	1,250000	1,500000
H6	1,000000	1,000000	1,300000
H11	1,000000	1,000000	1,300000
H12	1,150000	1,375000	1,600000
H10	1,000000	1,000000	1,300000
H7	1,150000	1,375000	1,600000
H8	1,000000	1,000000	1,300000
H9	1,000000	1,000000	1,300000
H1	1,000000	1,000000	1,300000

Tablo 11. $\tilde{k}_j$ Değerleri (Uçuş Mürettebatı)

Kriter	k_{jt}	k_{jm}	k_{ju}
H3	1,000000	1,000000	1,000000
H5	1,700000	2,000000	2,000000
H2	1,500000	1,750000	2,000000
H4	1,500000	1,750000	2,000000
H6	1,700000	2,000000	2,000000
H11	1,500000	1,750000	2,000000
H12	1,300000	1,500000	1,700000
H10	1,300000	1,500000	1,700000
H7	1,300000	1,500000	1,700000
H8	1,000000	1,250000	1,500000
H9	1,000000	1,250000	1,500000
H1	1,000000	1,000000	1,300000

Bulanık SWARA yöntemine göre izleyen aşamada eşitlik (10), (11) ve (12) kullanılarak bulunan değerler yer ekibi için Tablo 12’de, uçuş mürettebatı için Tablo 13’da gösterilmiştir.

Tablo 12. $\tilde{q}_j$ Değerleri (Yer Ekibi)

Kriter	q_{jt}	q_{jm}	q_{ju}
H3	1,000000	1,000000	1,000000
H5	0,769231	1,000000	1,000000
H2	0,591716	1,000000	1,000000
H4	0,394477	0,800000	1,000000
H6	0,303444	0,800000	1,000000
H11	0,233419	0,800000	1,000000
H12	0,145887	0,581818	0,869565
H10	0,112220	0,581818	0,869565
H7	0,070138	0,423140	0,756144
H8	0,053952	0,423140	0,756144
H9	0,041502	0,423140	0,756144
H1	0,031924	0,423140	0,756144

Tablo 13. $\tilde{q}_j$ Değerleri (Uçuş Mürettebatı)

Kriter	q_{jt}	q_{jm}	q_{ju}
H3	1,000000	1,000000	1,000000
H5	0,500000	0,500000	0,588235
H2	0,250000	0,285714	0,392157
H4	0,125000	0,163265	0,261438
H6	0,062500	0,081633	0,153787
H11	0,031250	0,046647	0,102525
H12	0,018382	0,031098	0,078865
H10	0,010813	0,020732	0,060665
H7	0,006361	0,013821	0,046666
H8	0,004240	0,011057	0,046666
H9	0,002827	0,008846	0,046666
H1	0,002175	0,008846	0,046666

Bu işlemin ardından bulanık göreceli ağırlıklar eşitlik (13), (14) ve (15) kullanılarak hesaplanmıştır. Yer ekibi üyelerinin cevaplarına göre bulanık göreceli ağırlıklar Tablo 14’de, uçuş mürettebatının cevaplarına göre bulanık göreceli ağırlıklar ise Tablo 15’de verilmiştir.

Tablo 14. Bulanık Göreceli Ağırlıklar (Yer Ekibi)

Kriter	rw_{jt}	rw_{jm}	rw_{ju}
H3	0,092905	0,121121	0,266815
H5	0,071465	0,121121	0,266815
H2	0,054973	0,121121	0,266815
H4	0,036649	0,096897	0,266815
H6	0,028191	0,096897	0,266815
H11	0,021686	0,096897	0,266815
H12	0,013554	0,070470	0,232013
H10	0,010426	0,070470	0,232013
H7	0,006516	0,051251	0,201751
H8	0,005012	0,051251	0,201751
H9	0,003856	0,051251	0,201751
H1	0,002966	0,051251	0,201751

Tablo 15. Bulanık Göreceli Ağırlıklar (Uçuş Mürettebatı)

Kriter	rw_{jt}	rw_{jm}	rw_{ju}
H3	0,354066	0,460477	0,496636
H5	0,177033	0,230239	0,292139
H2	0,088516	0,131565	0,194759
H4	0,044258	0,075180	0,129839
H6	0,022129	0,037590	0,076376
H11	0,011065	0,021480	0,050917
H12	0,006509	0,014320	0,039167
H10	0,003829	0,009547	0,030129
H7	0,002252	0,006364	0,023176
H8	0,001501	0,005092	0,023176
H9	0,001001	0,004073	0,023176
H1	0,000770	0,004073	0,023176

İzleyen aşamada durulaştırılmış bulanık göreceli ağırlıklar eşitlik (16), durulaştırılmış normalize ağırlıklar eşitlik (17) kullanılarak bulunmuş ve sırasıyla Tablo 16 ve 17’de gösterilmiştir.

Tablo 16. Durulaştırılmış Göreceli ve Normalize Ağırlıklar (Yer Ekibi)

Kriter	rw_j	w_j
H3	0,160280	0,113940
H5	0,153134	0,108860
H2	0,147637	0,104952
H4	0,133454	0,094870
H6	0,130635	0,092866
H11	0,128466	0,091324
H12	0,105346	0,074888
H10	0,104303	0,074147
H7	0,086506	0,061495
H8	0,086005	0,061139
H9	0,085619	0,060865
H1	0,085323	0,060654

Tablo 17. Durulaştırılmış Göreceli ve Normalize Ağırlıklar (Uçuş Mürettebatı)

Kriter	rw_j	w_j
H3	0,437060	0,420844
H5	0,233137	0,224487
H2	0,138280	0,133150
H4	0,083093	0,080010
H6	0,045365	0,043682
H11	0,027821	0,026788
H12	0,019999	0,019257
H10	0,014501	0,013963
H7	0,010597	0,010204
H8	0,009923	0,009555
H9	0,009417	0,009067
H1	0,009340	0,008993

Tablo 16’da yer ekibinin kriter sıralamaları ve ağırlıkları, Tablo 17’de de uçuş mürettebatının kriter sıralamaları ve ağırlıkları görülmektedir. Yer ekibi ve uçuş mürettebatının kriter sıralamaları aynı olmasına rağmen kriterlere verdikleri önem dereceleri farklıdır. Örneğin; yer ekibi ve uçuş mürettebatının görüşlerine dayalı olarak bulunan Tablo 16 ve Tablo 17’deki kriter ağırlıkları karşılaştırıldığında, “uçuş mürettebatı” açısından ilk 3 sırada olan kriterlerin (“pist uzunluğu”, “taksirüt” ve “yükseklik-rakım”) ağırlık değerlerinin toplamının tüm kriterlerin ağırlık toplamının %75’ten fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Uçuş mürettebatının bakış açısına göre; hava araçlarının yüzey rüzgârlarından, sıcaklıktan ve eğimden olumsuz etkilenmemesi ve yakıt tasarrufu için pist uzunluğunun, hava araçlarının zamanında iniş ve kalkış yapabilmesi için taksirütlerin ve son olarak hava araçlarının iniş ve kalkışlarından olumsuz basınç irtifasından etkilenmemesi için yükseklik-rakım kriterlerinin diğer kriterlere oranla daha ağırlıklı olduğu ortaya çıkmıştır. Kriter ağırlıklarına bakıldığında, uçuş mürettebatı, ilk 3 sırada olan kriterlere (her iki grubun kriter sırası aynı olmasına rağmen), yer ekibinden daha fazla ağırlık vererek kendileri açısından daha önemli olduğunu belirtmiştir.

Yer ekibinin bakış açısını inceleyecek olursak; yolculara sunulacak hizmetlerin yerinde ve zamanında yapılması çok önemli olduğu için; hava araçlarının pistin uzunluğundan dolayı gecikmeli iniş ve kalkışları, taksirütlerin az ve yoğun oluşu, havalimanların uygun yükseklik-rakım dışında konumlandırılmalarının bu hizmetleri zamanında

sunamamalarına, beraberinde gecikmelere ve buna bağlı olarak ekonomi noktasında ciddi kayıplara sebep oluşturacağı düşüncesiyle ilk 3 sırada yer alan kriterin önem dereceleri diğer kriterlere oranla yüksek çıkmıştır.

Kriter ağırlıkları bulunduğundan sonra çalışma kapsamındaki üç havalimanının verileri toplanmıştır. Oluşturulan karar matrisi Tablo 18’te verilmiştir.

Tablo 18. Karar Matrisi

	Alternatif 1	Alternatif 2	Alternatif 3
H1	6.700	16.890	1.460
H2	864	852	883
H3	3.000	3.000	2.560
H4	350	110	80
H5	210,0	127,5	125,0
H6	6	5	1
H7	8	11	5
H8	6	12	1
H9	1	2	1
H10	507	2.236	147
H11	150.671	649.764	27.856
H12	1.919.449	5.995.228	214.329

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü (2020) ve Isparta Süleyman Demirel, Denizli Çardak ve Uşak Havalimanları’nda faaliyet gösteren bir havalimanı yer hizmetleri firmasından elde edilmiştir.

Karar matrisi verileri toplandıktan sonra COPRAS yöntemine göre alternatif değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu amaçla öncelikle değerler normalize edilmiştir. COPRAS yöntemine göre normalize karar matrisi Tablo 19’da gösterilmiştir.

Tablo 19. Normalize Karar Matrisi (COPRAS)

	Alternatif 1	Alternatif 2	Alternatif 3
H1	0,267465	0,674251	0,058283
H2	0,332436	0,327818	0,339746
H3	0,350467	0,350467	0,299065
H4	0,648148	0,203704	0,148148
H5	0,454054	0,275676	0,270270
H6	0,500000	0,416667	0,083333
H7	0,333333	0,458333	0,208333
H8	0,315789	0,631579	0,052632
H9	0,250000	0,500000	0,250000
H10	0,175433	0,773702	0,050865
H11	0,181906	0,784463	0,033631
H12	0,236123	0,737511	0,026366

COPRAS yöntemine göre normalizasyon işleminin ardından ağırlıklı normalize değerler hesaplanmıştır. Bu değerlerin hesaplanmasında Bulanık SWARA yönteminden elde edilen ağırlıklar kullanılmıştır. Yer ekibinin cevaplarına göre ağırlıklı normalize karar matrisi Tablo 20’de, uçuş mürettebatının cevaplarına göre ağırlıklı normalize karar matrisi ise Tablo 21’de verilmiştir.

Tablo 20. Ağırlıklı Normalize Karar Matrisi (COPRAS – Yer Ekibi)

	Alternatif 1	Alternatif 2	Alternatif 3
H1	0,016223	0,040896	0,003535
H2	0,034890	0,034405	0,035657
H3	0,039932	0,039932	0,034076
H4	0,061490	0,019325	0,014055
H5	0,049428	0,030010	0,029422
H6	0,046433	0,038694	0,007739
H7	0,020498	0,028185	0,012812
H8	0,019307	0,038614	0,003218
H9	0,015216	0,030433	0,015216
H10	0,013008	0,057368	0,003771
H11	0,016612	0,071640	0,003071
H12	0,017683	0,055231	0,001974

Tablo 21. Ağırlıklı Normalize Karar Matrisi (COPRAS – Uçuş Mürettebatı)

	Alternatif 1	Alternatif 2	Alternatif 3
H1	0,002405	0,006064	0,000524
H2	0,044264	0,043649	0,045237
H3	0,147492	0,147492	0,125860
H4	0,051858	0,016298	0,011853
H5	0,101929	0,061886	0,060672
H6	0,021841	0,018201	0,003640
H7	0,003401	0,004677	0,002126
H8	0,003017	0,006035	0,000503
H9	0,002267	0,004534	0,002267
H10	0,002450	0,010803	0,000710
H11	0,004873	0,021015	0,000901
H12	0,004547	0,014202	0,000508

Ağırlıklı normalize değerler hesaplandıktan sonra fayda ve maliyet kriterlerine göre her alternatif için toplam değerler hesaplanarak göreceli önem değerleri bulunmuştur. Bulunan değerler Tablo 22 ve 23’de verilmiştir.

Tablo 22. S_{i+} , S_{i-} , Q_i Değerleri (Yer Ekibi)

	S_{i+}	S_{i-}	Q_i
Alternatif 1	0,300614	0,050106	0,360743
Alternatif 2	0,419896	0,064838	0,466363
Alternatif 3	0,113673	0,050873	0,172894

Tablo 23. S_{i+} , S_{i-} , Q_i Değerleri (Uçuş Mürettebatı)

	S_{i+}	S_{i-}	Q_i
Alternatif 1	0,343814	0,046531	0,392101
Alternatif 2	0,306672	0,048183	0,353304
Alternatif 3	0,207297	0,047504	0,254595

Son aşamada her alternatifin performans değeri eşitlik (24) kullanılarak belirlenmiştir. Bulunan değerler ve buna bağlı olarak alternatiflerin sıralaması Tablo 24 ve 25'dedir.

Tablo 24. Performans Değerleri ve Sıralama (Yer Ekibi)

	P_i	Sıra
Alternatif 1	77,352366	2
Alternatif 2	100,000000	1
Alternatif 3	37,072871	3

Tablo 25. Performans Değerleri ve Sıralama (Uçuş Mürettebatı)

	P_i	Sıra
Alternatif 1	100,000000	1
Alternatif 2	90,105179	2
Alternatif 3	64,930971	3

Yer ekibinin kriter ağırlıklarına göre Denizli Çardak Havalimanı daha iyi iken, uçuş mürettebatı açısından pist uzunluğu, taksirutlar ve rakım konularının artan öneminden dolayı Isparta Süleyman Demirel Havalimanı daha tercih edilir durumdadır.

Bütün kriterler incelendiğinde alternatif 2'de yer alan Denizli Çardak Havalimanı'nın yer ekibinin bakış açısına göre 1. sırada, uçuş mürettebatının bakış açısına göre de alternatif 1'de yer alan Isparta Süleyman Demirel Havalimanı'nın 1. sırada yer aldığı sonucuna ulaşılrken her iki bakış açısına göre de alternatif 3'de yer alan Uşak Havalimanı 3. sırada yani sonuncu olduğu ortaya çıkmıştır.

Bakış açılarına göre bu farklılığın oluşmasındaki ana etken yer ekibinin daha çok zaman ve hizmet odaklı oluşu, uçuş mürettebatının ise, zaman ve maliyet odaklı bir çalışma planı içinde hareket etmesindedir. Bu da, bu kriterlere göre havalimanlarının tercih edilme sıralamaları arasındaki farklılıkların öne çıkmasında etkili olmuştur.

COPRAS yöntemine göre çıkan bu sonuçların ardından aynı karar matrisine SAW yöntemi uygulanmış ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. SAW yönteminin de ilk adımı COPRAS gibi karar matrisidir. Bu karar matrisi Tablo 18'te gösterilmiştir. SAW yönteminde izleyen aşamada karar matrisindeki değerler eşitlik (25) ve (26) yardımıyla normalize edilmiştir. SAW normalizasyon işlemi sonuçları Tablo 26'de gösterilmiştir.

Tablo 26. SAW Normalizasyon İşlemi Sonuçları

	Alternatif 1	Alternatif 2	Alternatif 3
H1	0,396684	1,000000	0,086442
H2	0,986111	1,000000	0,964892
H3	1,000000	1,000000	0,853333
H4	1,000000	0,314286	0,228571
H5	1,000000	0,607143	0,595238
H6	1,000000	0,833333	0,166667
H7	0,727273	1,000000	0,454545
H8	0,500000	1,000000	0,083333
H9	1,000000	0,500000	1,000000
H10	0,226744	1,000000	0,065742
H11	0,231886	1,000000	0,042871
H12	0,320163	1,000000	0,035750

SAW yönteminin son aşamasında her bir alternatifin tercih değeri eşitlik (27) kullanılarak bulunmuştur. Yer ekibinin cevaplarına dayanarak bulunan kriter ağırlıklarına göre tercih değerleri ve alternatif sıralamaları Tablo

27’te, uçuş mürettebatının cevaplarına dayanarak bulunan kriter ağırlıklarına göre tercih değerleri ve alternatif sıralamaları ise Tablo 28’te gösterilmiştir.

Tablo 27. SAW Tercih Değerleri ve Sıralamalar (Yer Ekibi)

	V_i	Sıra
Alternatif 1	0,736214	2
Alternatif 2	0,846270	1
Alternatif 3	0,411078	3

Tablo 28. SAW Tercih Değerleri ve Sıralamalar (Uçuş Mürettebatı)

	V_i	Sıra
Alternatif 1	0,940699	1
Alternatif 2	0,845131	2
Alternatif 3	0,664821	3

Bütün kriterler incelendiğinde alternatif 2’de yer alan Denizli Çardak Havalimanı’nın yer ekibinin bakış açısına göre 1.sırada, uçuş mürettebatının bakış açısına göre de alternatif 1’de yer alan Isparta Süleyman Demirel Havalimanı’nın 1.sırada yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çıkan bu sonuçlara göre; Denizli Çardak Havalimanı, Isparta Süleyman Demirel Havalimanı’na göre;

- apron sahasının daha ufak oluşu hava araçlarına sunulan hizmetlerde yetersiz kalınmasına,
- uçak park pozisyon sayısının daha az oluşu her uçak tipine hizmet verilememesine ve oluşacak bekleme ve işlem sürelerinin uzamasına etki ederken,
- toplam yolcu, bagaj ve uçuş sayılarının fazla oluşu da havalimanlarının daha çok işlemesine ve havalimanı işletmelerinin hizmetlerini çeşitlendirmesi ve uçuş alternatifi sağlaması sebeplerinden ötürü böyle bir sıralamanın oluştuğu sonucuna varılabilir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dünyada ve ülkemizde ticaretin gelişmesi, insanların yeni yerleri görme isteği vb. gibi durumlar havayolu taşımacılığının önemini diğer taşıma türlerine (kara, deniz ve demiryolu) oranla daha da arttırmıştır. Bu artış sektörde hizmet verecek havalimanı ve havalimanı işletmelerinin sayılarının artmasına ve doğal olarak rekabet ortamının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ortaya çıkan bu rekabet ortamı, sektörde yer alan havalimanı ve havalimanı işletmelerinin müşterilere yani yolculara yönelik sundukları hizmetleri çeşitlendirmeleri onların daha çok tercih edilmesine ve beraberinde her konuda mevcut performanslarını da arttırmalarını sağlayacaktır.

Bu çalışmada havayolu ulaşımının temel taşlarından olan havalimanlarının değerlendirme kriterleri, havayolu sektör çalışanlarından yer hizmetleri görevlileri ve uçuş mürettebatı ekibi olmak üzere 2 farklı görev tanımları olan çalışan bakış açılarıyla belirlenmiş ve belirlenen kriterlerin ağırlıkları Bulanık SWARA yöntemiyle bulunmuştur. Ayrıca belirlenen kriter ağırlıklarına göre birbirine yakın bölgelerde faaliyet gösteren ve birbirine gerektiğinde yedek meydan olan 3 havalimanı (Isparta Süleyman Demirel Havalimanı, Denizli Çardak Havalimanı, Uşak Havalimanı) yine yer hizmetleri görevlileri ve uçuş mürettebatı grupları tarafından çalışmada kullanılan COPRAS ve SAW yöntemlerine göre ayrı ayrı sıralanmıştır. Değerlendirmede kullanılan veriler DHMİ’nin 2019 yılı havalimanlarına ilişkin web sayfasında yayımlanmış olduğu verilerden ve çalışma kapsamı içindeki havalimanlarında yer hizmeti olarak faaliyet gösteren firmadan alınmıştır.

Çalışmada kullanılan ÇKVV yöntemlerinden olan Bulanık SWARA, COPRAS ve SAW ilk kez bütünlük olarak havalimanları değerlendirme probleminde uygulanmıştır. Bu yöntemlere göre yapılan ağırlıklandırma sonuçlarına göre en önemli 3 değerlendirme kriteri sırayla; “pist uzunluğu”, “taksitler” ve “yükseklik-rakım” olduğu tespit edilmiştir. En önemsiz kriter ise, “terminal alanı büyüklüğü” olarak görülmekle birlikte kriterlerin bu şekilde sıralanmasında sektör çalışanlarının bakış açısı etkili olmuştur.

Çalışma kapsamında olan 3 havalimanının sektör çalışanları açısından yapılan değerlendirmede yer ekibinin bakış açısına göre Denizli Çardak Havalimanı 1.sırada, uçuş mürettebatının bakış açısına göre de Isparta Süleyman

Demirel Havalimanı 1.sırada yer almıştır. Denizli Çardak Havalimanı 1991 yılında hizmete başlamış, 2008 yılında da yeni terminal binası hizmete geçmiştir. Isparta Süleyman Demirel Havalimanı ise 1997 yılında açılışı yapılarak hizmete geçmiştir. Bakış açılarına göre sıralamalardaki farklılığın oluşmasındaki ana etken yer ekibinin daha çok zaman ve hizmet odaklı oluşu, uçuş mürettebatının ise, zaman ve maliyet odaklı bir çalışma planı içinde hareket etmesindedir. Bu da, bu kriterlere göre havalimanlarının tercih edilme sıralamaları arasındaki farklılıkların öne çıkmasında etkili olmuştur.

İlerleyen süreçlerde havalimanlarında yapılacak yenileme çalışmalarının, terminal içi ve dışında sunulan hizmetlerin çeşitlenmesinin çalışma kapsamındaki bu 3 havalimanının sıralamalarını ve performanslarını olumlu yönde etkileyeceği ön görülmektedir.

Bundan sonraki yapılacak çalışmalarda farklı ÇKKV yöntemleri ile analizler yapılabilir. Bu çalışmada Ege ve Batı Akdeniz bölgesine hizmet veren birbirine yakın bölgede olan ve gerektiğinde birbirine yedek olarak kullanılabilen 3 havalimanı karşılaştırılmıştır. Yeni yapılacak çalışmalarda farklı bölgelerdeki havalimanları değerlendirilebilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %40 oranında, ikinci yazar %30, üçüncü yazar %30 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acer, A., Genç, T. ve Dinçer, E. (2020). Türkiye’de faaliyet gösteren bireysel emeklilik şirketlerinin performansının entropi ve copras yöntemi ile değerlendirilmesi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 153-169.
- Adeel, A., Sana, A., Tabassum, M. F. ve Ilyas, A. K. N. (2019). Multi-criteria decision-making for airport operation performance using triangular fuzzy numbers. *Scientific Inquiry and Review (SIR)*, 3(3), 2521-2435. <https://doi.org/10.32350/sir.33>
- Agarwal, S., Kant, R. ve Shankar, R. (2020). Evaluating solutions to overcome humanitarian supply chain management barriers: A hybrid fuzzy swara–fuzzy waspas approach. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 101838. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101838>
- Akca, M. (2020). Bölgesel kalkınmada havalimanı rolleri: İşleticiler için öneriler. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 4(1), 27-39.
- Akgül, Y. (2019). Çok kriterli karar verme yöntemleriyle Türk bankacılık sisteminin 2010-2018 yılları arasındaki performansının analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (FESA)*, 4(4), 567-582.
- Ansari, Z. N., Kant, R. ve Shankar, R. (2020). Evaluation and ranking of solutions to mitigate sustainable remanufacturing supply chain risks: A hybrid fuzzy swara-fuzzy copras framework approach. *International Journal of Sustainable Engineering*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/19397038.2020.1758973>
- Atan, M. ve Yılmaz, E. (2020). *Karar verme ve karar teorisi. Örnek uygulamalarla çok kriterli karar verme yöntemleri*. Gazi Kitabevi.
- Ayçin, E. ve Çakın, E. (2019). KOBİ’lerin finansal performansının macbeth-copras bütünleşik yaklaşımıyla değerlendirilmesi. *Journal of Yaşar University*, 14(55), 251-265.
- Aynur, A., Tolga, G. ve Dinçer, S. E. (2020). Türkiye’de faaliyet gösteren bireysel emeklilik şirketlerinin performansının entropi ve copras yöntemi ile değerlendirilmesi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 153-169.
- Bilotkach, V. ve Bush, H. (2020). Airport competition from airports’ perspective: Evidence from a survey of european airports. *Competition and Regulation in Network Industries*, 21(3), 275-296. <https://doi.org/10.1177/1783591720937876>

- Büyüközkan, G. ve Güler, M. (2020). Smart watch evaluation with integrated hesitant fuzzy linguistic saw-aras technique. *Measurement*, 153, 107353. <https://doi.org/10.1016/j.measurement.2019.107353>
- Chatterjee, P., Athawale, V. M. ve Chakraborty, S. (2011). Materials selection using complex proportional assessment and evaluation of mixed data methods. *Materials and Design*, 32, 851-860.
- Çınaroğlu E. ve Avcı T. (2017). Türkiye’de faaliyette bulunan büyük havalimanlarının iç ve dış hat performanslarının karşılaştırılması. *BMIJ*, 5(4), 55-75. <https://doi.org/10.15295/bmij.v5i4.184>
- Çınaroğlu, E. (2019). Fortune 500 listesinde yer alan otomotiv sektörü firmalarının swara destekli copras yöntemi ile değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 593-611.
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü. (2020). *Havalimanları*. <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/HavaLimanlari.aspx> adresinden 26 Haziran 2020 tarihinde alınmıştır.
- Dilmen, E. ve Çetinyokuş, T. (2020). Potansiyel çoklu havalimanı sisteminin çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 9(2), 859-876.
- Erdoğan, D. (2016). Havaalanı hizmet kalitesinin önem-performans analiziyle değerlendirilmesi: Gaziantep Havalimanı örneği. *Journal of Aviation Research*, 2(2), 82-100.
- Ergün, M., Korucuk, S. ve Memiş, S. (2020). Sürdürülebilir afet lojistiğine yönelik ideal afet depo yeri seçimi: Giresun ili örneği. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 144-165.
- Ertunç, E. ve Çay, T. (2020). Havaalanı yer seçiminde coğrafi bilgi sistemleri (CBS) ve analitik hiyerarşi süreci (AHP) kullanımı. *Konya Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 8(2), 200-210.
- Eskandari, M., Homae, M., Mahmoodi, S., Pazira, E. ve Van Genuchten, M. T. H. (2015). Optimizing landfill site selection by using land classification maps. *Environmental Science and Pollution Research*, 22, 7754-7765.
- Fishburn, P. C. (1967). Additive utilities with incomplete product sets: Application to priorities and assignments. *Operations Research*, 15(3), 537-542. <https://doi.org/10.1287/opre.15.3.537>.
- Ghorabae, M. K., Amiri, M., Zavadskas, E. K. ve Antucheviciene, J. (2018). A new hybrid fuzzy mcdm approach for evaluation of construction equipment with sustainability considerations. *Archives of Civil and Mechanical Engineering*, 18(1), 32-49. <https://doi.org/10.1016/j.acme.2017.04.011>
- Gökdalay, M. H. ve Evren, G. (2009). Havaalanlarının performans analizinde bulanık çok ölçütlü karar verme yaklaşımı. *İTÜ Dergisi*, 8(6), 157-168.
- Güner, S. ve Gülay, İ. (2018). Havalimanı işletmeciliği ve Türkiye’de havalimanlarının mülkiyet yapısı. *Ulakbilge*, 6(29), 1327-1348.
- Gürbüz, F., Göleç, A. ve Şenyiğit, E. (2016). Çok kriterli karar verme teknikleri ile en iyi askeri kargo uçağının belirlenmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(5), 87-101.
- Janić, M. (2017). Analysing and modelling some effects of solutions for matching the airport runway system capacity to demand. *Journal of Air Transport Management*, 65, 166-180. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.06.007>
- Kaya, S. K. ve Erginel, N. (2020). Futuristic airport: A sustainable airport design by integrating hesitant fuzzy swara and hesitant fuzzy sustainable quality function deployment. *Journal of Cleaner Production*, 123880. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.123880>
- Kazemi, A., Attari, M. Y. N. ve Khorasani, M. (2016). Evaluating service quality of airports with integrating topsis and vikor under fuzzy environment. *International Journal of Services, Economics and Management*, 7(2-4), 154-166.
- Keršuliene, V., Zavadskas, E. K. ve Turskis, Z. (2010). Selection of rational dispute resolution method by applying new step-wise weight assessment ratio analysis (swara). *Journal of business economics and management*, 11(2), 243-258.

- Köleoğlu, N. ve Demirel, E. (2019). Türkiye'nin önemli turizm kentlerindeki havalimanlarının etkinliklerinin veri zarflama analizi yöntemiyle ölçülmesi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(3), 352-365.
- Kumar, A., Aswin, A. ve Gupta, H. (2020). Evaluating green performance of the airports using hybrid bwm and vikor methodology. *Tourism Management*, 76, 103941. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.06.016>
- Kumari, R. ve Mishra, A. R. (2020). Multi-criteria copras method based on parametric measures for intuitionistic fuzzy sets: Application of green supplier selection. *Iranian journal of science and technology, Transactions of Electrical Engineering*, 1-18. <https://doi.org/10.1007/s40998-020-00312-w>
- Madenoğlu, F. S. (2019). Bulanık çok kriterli karar verme ortamında yeşil tedarikçi seçimi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(4), 1850-1869.
- Mavi, R. K., Goh, M. ve Zorbakhshnia, N. (2017). Sustainable third-party reverse logistic provider selection with fuzzy swara and fuzzy moora in plastic industry. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 91, 2401-2418. <https://doi.org/10.1007/s00170-016-9880-x>
- Mercan, Y. ve Çetin, O. (2020). Copras ve vikor yöntemleri ile bist elektrik endeksindeki firmalarının finansal performans analizi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 123-139.
- Mishra, A. R., Rani, P., Pandey, K., Mardani, A., Streimikis, J., Streimikiene, D. ve Alrasheedi, M. (2020). Novel multi-criteria intuitionistic fuzzy swara-copras approach for sustainability evaluation of the bioenergy production process. *Sustainability*, 12(10), 4155.
- Organ, A., Arman, K. ve Katrancı, A. (2020). Evaluation of criteria that affect the sustainability of smart supply chain in a textile firm by fuzzy swara method. *Springer*, 658-665. https://doi.org/10.1007/978-3-030-51156-2_76
- Orhan, M. ve Aytekin, M. (2020). Türkiye ile AB'ye son katılan ülkelerin ar-ge performanslarının critic ağırlıklı maut ve saw yöntemiyle kıyaslanması. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 754-778. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i1.1355>
- Ömürbek, N., Demirgubuz, M. Ö. ve Tunca, M. Z. (2013). Hizmet sektöründe performans ölçümünde veri zarflama analizinin kullanımı: Havalimanları üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 4(9), 21-43.
- Ömürbek, N., Karaatlı, M. ve Balcı, H. F. (2016). Entropi temelli maut ve saw yöntemleri ile otomotiv firmalarının performans değerlemesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), 227-255.
- Özbek, A. (2017). Türkiye Diyanet Vakfı'nın saw, copras ve topsis yöntemi ile performans değerlendirmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 66-84. <https://doi.org/10.11611/yead.277484>
- Özdağoğlu, A., Yakut, E. ve Bahar, S. (2017). Entropi ve saw yöntemlerinin bütünleştirilmesiyle bir süt ürünleri fabrikasında makine seçimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 341-359.
- Özdemir, E. ve Atalık, O. (2015). Check-in counters queue analysis at Atatürk Airport. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 2(4), 319-326.
- Özdemir, S. ve Özcan, E. C. (2020). Ahp, copras ve tamsayı programlama entegrasyonu ile demiryolu araçlarında bakım planlaması. *Demiryolu Mühendisliği*, 12, 1-12.
- Öznel, A. ve Şenkal, E. (2020). Perakende Sektöründe entropi temelli copras yöntemi ile finansal başarı ölçümü: Carrefoursa örneği. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 5(1), 8-24.
- Pamuçar, D. S. ve Savin, L. M. (2020). Multiple-criteria model for optimal off-road vehicle selection for passenger transportation: Bwm-copras model. *Vojnotehnički Glasnik*, 68(1), 28-64. <https://doi.org/10.5937/vojtehg68-22916>
- Perçin, S. (2019). An integrated fuzzy swara and fuzzy ad approach for outsourcing provider selection. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 30(2), 531-552. <https://doi.org/10.1108/JMTM-08-2018-0247>

- Pitchipoo, P., Vincent, D. S., Rajini, N. ve Rajakarunakaran S. (2014). Copras decision model to optimize blind spot in heavy vehicles: A comparative perspective. *Procedia Engineering*, 97, 12th Global Congress on Manufacturing and Management, 1049-1059.
- Podvezko, V. (2011). The comparative analysis of mcda methods saw and copras. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 22(2), 134-146.
- Rani, P., Mishra, A. R., Mardani, A., Cavallaro, F., Štreimikienė, D. ve Khan, S. A. R. (2020). Pythagorean fuzzy swara-vikor framework for performance evaluation of solar panel selection. *Sustainability*, 12(10), 4278. <https://doi.org/10.3390/su12104278>
- Ren, R. X., Liao, H. C., Al-Barakati, A. ve Cavallaro, F. (2019). Electric vehicle charging station site selection by an integrated hesitant fuzzy swara-waspas method. *Transformations in Business & Economics*, 18(2), 103-123.
- Sezgin, E. ve Yavuz, N. (2018). Aktarma (transfer) yoğun ve üç yıldızlı iki havalimanı: Atatürk ve Dubai Havalimanları yolcularının hizmet algıları üzerine bir çalışma. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 10(40), 66-77. <https://doi.org/10.15189/1308-8041>
- Şengül, D. ve Çağıl, G. (2020). Bulanık swara ve bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile iş değerlemesi. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, 11(3), 965-976.
- Tsekeris, T. (2011). Greek airports: efficiency measurement and analysis of determinants. *Journal of Air Transport Management*, 17, 140-142.
- Uludağ, A. S. ve Ümit, A. Ö. (2020). Türk dünyası ülkelerinin katma değerli üretim ve makroekonomik performanslarının dematel ve copras yöntemleriyle analizi. *Sosyoekonomi*, 28(45), 139-164.
- Ulutaş, A. (2020). Using of fuzzy swara and fuzzy aras methods to solve supplier selection problem. *Theoretical and applied mathematics in international business* içinde (s. 136-148), IGI Global.
- Wanke, P. F. (2012). Efficiency of Brazil's airports: Evidences from bootstrapped DEA and FDH estimates. *Journal of Air Transport Management*, 23, 47-53.
- Wójcicka-Wójtowicz, A., Łyczkowska-Hanćkowiak, A. ve Piasecki, K. (2020). Application of the saw method in credit risk assessment. *Springer*, 189-205. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43078-8_16
- Wu, H. Y., Tzeng, G. H., Chen, Y. H. (2009). A fuzzy mcdm approach for evaluating banking performance based on balanced scorecard. *Expert Systems with Applications*, 36, 10135-10147.
- Yazgan, A. E. ve Karkacier, O. (2015). Veri zarflama analizi ile etkinlik ölçümleri ve havalimanı işletmeciliği sektöründe bir uygulama. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(2), 15-28.
- Yücenur, G. N. ve Ipekçi, A. (2020). Swara/waspas methods for a marine current energy plant location selection problem. *Renewable Energy*, 1287-1298. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2020.08.131>
- Zarbakhshnia, N., Soleimani, H. ve Ghaderi, H. (2018). Sustainable third-party reverse logistics provider evaluation and selection using fuzzy swara and developed fuzzy copras in the presence of risk criteria. *Applied Soft Computing*, 65, 307-319. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2018.01.023>
- Zavadskas, E. K. ve Kaklauskas, A. (1996). Pastatį sistemotechninis uvertinimas [eng. Systemic-technical assessment of buildings], vilnius: technika.

EMEKLİ BİREYLERİN EMEK ARZINI ETKİLEYEN UNSURLARIN NESTED LOGİT MODEL İLE ANALİZİ

ANALYSIS OF THE FACTORS AFFECTING LABOR SUPPLY OF RETIREES USING NESTED LOGIT MODEL

Doç. Dr. Kübra ÖNDER¹

ÖZ

Emek arzı, birçok faktörlerden etkilenmektedir. Bu faktörlerden biri de gelirdir. Kazanılan gelire bağlı olarak bireyler boş zaman ve çalışma alternatifleri arasında tercihte bulunmaktadır. Emek piyasasında yer alan bireylerin bazıları emekli olmalarına rağmen çalışmayı boş zamana tercih etmekte ve emek piyasasında aktif rol almaktadır. Bu çalışmanın amacı, emekli erkeklerin yarı veya tam zamanlı çalışma tercihinde etkili olan faktörleri Nested Logit Model ile analiz etmektir. Çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumundan temin edilen 2018 yılı "Hanehalkı Bütçe Anketi" B mikro veri setinden yararlanılmıştır. Çalışmanın kapsamını, 52 ve üstü yaş grubunda yer alan ve emekli olmasına rağmen hala işgücü piyasasında yarı veya tam zamanlı olarak çalışan erkekler oluşturmaktadır. Analizde, emekli bireylerin emek arzında; üst dalda emeklilik geliri, hanedeki diğer bireylerin geliri ve hane büyüklüğü değişkenlerinin alt dalda ise bu değişkenlerin yanı sıra çalışma karşılığı elde edilen gelir, sağlık durumu ve yaş değişkenlerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Faktör Piyasası, Emek Arzı, Nested Logit Model, Tercih Teorisi.

JEL Sınıflandırma Kodları: D11, J22, C25.

ABSTRACT

Labor supply is influenced from various factors. One of these factors is income. Individuals make choices between spare time and work alternatives depending on income they earn. Some individuals in the labor market who prefer working to leisure participate actively in the labor market. The aim of the study is to analyze the factors affecting full-time or part-time working preferences of retired men using Nested Logit Model. In the study, 2018 "Household Budget Survey" B micro data sets provided by Turkish Statistical Institute are used. The scope of the study consists of retired men aged 52 and over who still work part-time or full-time in the labor market. In the analysis of the labor supply of retirees, it is concluded that in the upper branch variables of pension income, the income of other household members and household size are effective and in the sub-branch in addition to these variables, income received as a result of work, health status and age variables are effective.

Keywords: Factor Market, Labor Supply, Nested Logit Model, Preference Theory.

JEL Classification Codes: D11, J22, C25.

¹ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, konder@mehmetakif.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Despite the new regulations such as increasing the mandatory retirement age, making it more difficult to retire early, promotion of complementary pension system and paving the way for individuals to remain longer in working life, the number of retired people is quite high in Turkey. According to the 2018 data of the Social Security Institution (SGK), the number of retirees, also expressed as passively insured, is approximately 8.4 million (SGK, 2018). The worker-to-beneficiary ratio (active/passive ratio) in Turkey is 1.53 and this is highly above the world average (four workers per retiree). One of the reasons for this situation is the retirement age in practice. According to the Law No. 4447, the minimum retirement age was decided to be raised gradually to 65; yet, the current retirement age is still 50-52. The same figure is 64.45 in OECD (2019) countries. As a natural reflection of the increase in the number of retired people in Turkey, the number of retired workers has also increased from year to year. According to the 2018 Income and Living Conditions Survey results, approximately 39.95% of the individuals still continue working although they are retired. Of the retired individuals who go on taking an active role in working life, 97.73% are men. Accordingly, gender significantly affects the decision of retired individuals to participate in the labor force after retirement. It is not only gender that determines the decision of retired individuals to participate in the labor force. In addition to gender, the age distribution of retired people is another factor influencing retired people's decision to work. According to the results of the 2018 Income and Living Conditions Survey, approximately 40% of working retired men are under the age of 55. In the age group above 55, the rate of participation in the labor force is gradually decreasing. Retired women in the 55 and under age group are more involved in working life than those in the 55 and above age group. When retired people's work type preference is examined, it is seen that women prefer working full-time and men prefer working both full and part-time. Approximately 80% of the retired men work full-time while 20% work part-time.

Design/methodology/approach:

Two-level Nested Logit Model (NLM) was used in the study. At the first level NLM, the status of working retired individuals at work is determined and discussed in two categories (part time and full time). While creating the categories, the definition in the "Labor Law No. 4857" is taken into consideration. There are a total of five options in the employment status of retired individuals: (i) weekly/monthly paid or daily paid (ii) employer/self-employed, (iii) family worker. Therefore, the scope of the analysis consists of two categories (part-time and full-time work) and a total of 5 options (independent variables) related to these categories. The other variables used in the study are age, saving opportunity (dummy variable), pension (domestic or international), health status (dummy variable), income of the other family members, individual's income other than pension or wages, education and household size.

Findings:

According to the NLM upper branch analysis findings, the retirement income of the retirees and the total income of other individuals in the household and the household size variables affect the work type preference. Individuals with above average retirement income prefer part-time work to full-time work with a 42.3% probability compared to individuals with a lower average. The total income of the other members of the household is also effective in the retired individual's work type preference. If the income is above average, the retired individual prefers to work part-time rather than full-time. The probability ratio of this preference is about 60%. Another factor influencing the work type preference is household size. Household size increases the probability of retirees to participate in the labor force. Retired individuals prefer full-time work to part-time work by a probability of 13.7% as the number of individuals in the household increases. When the lower level branch estimation results obtained from the NLM analysis are examined, it is seen that the retirement income, which is effective in the preference for work type, and the total income level of the other individuals in the household are also effective in the choice of employment status. In addition to these variables, the income level, health status and age independent variables of the retired individual are also effective in the choice of employment status. Individuals with a higher than average retirement income have a probability of 41.7% to prefer full-time paid work to working as a full-time family worker, and a probability of 10.4% to work as a part-time employer to working as a part-time employee. The income of the other members of the household is another factor that is effective in retired individuals' preference for working. If the other individuals have an income above the average, the retired individual prefers to work as a full-time family worker with a probability of 57.7% to working as a full-time paid worker and to work as a part-time paid worker with a probability of 84.8% to working as a part-time employer.

Conclusion and Discussion:

According to NLM lower level branch estimation results, the income to be obtained by the retired person in return for part or full-time work plays a determining role in the choice of employment status. If this income level is above the average, the retired individual will prefer part-time paid work to working as a part-time employer (by 74.2% probability). The age of the retired individual also influences his/her preference. The probability value of this variable is 0.097 in the choice of full-time paid work and 0.082 in the choice of part-time paid work. Health status also has an important place in the labor supply of retired individuals. Retired people who do not have any health problems that prevent them from working are willing to take an active role in the labor market. Retired individuals with good health use their preference to work full-time in a positive way (with a probability of 0.918) in paid work, and in a negative way (3.620 probability) in working as an employer. In part-time paid work, it negatively affects preference with a probability value of 3.12.

1. GİRİŞ

Emek arzı, belirli bir ücret düzeyinde faktör piyasasına sunulan emek miktarıdır. Emek arzı, iktisat teorisinde farklı iktisadi yaklaşımlar tarafından ele alınmıştır. Bu yaklaşımlardan biri Neo-klasik iktisadi görüştür. Neo-klasik yaklaşım, iktisat teorisini mikro bazda ele almakta ve “maksimizasyon” ve “rasyonellik” olmak üzere iki ana temaya vurgu yapmaktadır.

Neo-klasik iktisadi yaklaşıma göre emek arzı, ücretin pozitif fonksiyonudur. İktisadi aktörler emek arzında rasyonel tutum sergilerler ve bireyler belirli bir dönemdeki sınırlı emek arzını faydasını maksimize edecek şekilde “boş zaman” ve “çalışma” alternatifleri arasında dağıtırlar. Bu nedenle, optimal emek arzı, emek piyasasında oluşan ücret düzeyinden, emek dışı gelirden ve bireylerin tercihlerinden etkilenmektedir (Savaş, 2007, s. 28-30). Söz konusu teoriye göre, ücret ve emek dışı gelir artışı ile boş zamanın çalışmaya tercih edilmesi emek arzında azaltıcı bir etkiye sahiptir. Ters durumda ise artırıcı bir etki söz konusudur. Bu faktörlerin emek arzı üzerindeki etkisinin yönü diğer faktörler kadar net değildir. Söz konusu faktörlerin emek arzı üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye hatta ilden ile farklılık gösterebilmektedir. Nitekim Türkiye’deki istihdam yapısı ve işgücü düzeyi AB ve OECD ülkelerinden cinsiyet, yaş ve gelir gibi faktörler boyutunda farklılaşmaktadır (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. ILO, 2018 ve 2019).

Türkiye’nin işgücü düzeyi, istihdam seviyesi ve işgücüne katılım oranı; eğitim düzeyi, yaş, bölge ve hane sayısına göre değişmektedir. 2018 yılı hane halkı işgücü araştırmaları anketi verilerine göre, eğitim düzeyi yükseldikçe işgücüne katılım oranı artmaktadır. 2018 yılı itibariyle yükseköğretim mezunlarının işgücüne katılım oranı %79,5; okuryazar olmayanların katılım oranı ise %18,6’dır. Cinsiyet dikkate alındığında, ortalama %53,2 olan işgücüne katılma oranının %72,7’sini erkeklerin geriye kalan %34,2’sinin ise kadınların oluşturduğu görülmektedir. Hanehalkı tipleri işgücüne katılım oranını etkileyen bir diğer unsurdur. Hanede yaşayan birey sayısındaki artışa bağlı olarak işgücüne katılım oranı artmakta ve tek kişilik hanelerde işgücüne katılım oranı %38’lerdeyken, eşler ve çocuklardan oluşan hanelerde ise bu oran %58,5’e kadar yükselmektedir (TÜİK, 2019a).

Yaş faktörü de işgücüne katılım oranını etkilemektedir. Nitekim hanehalkı işgücü araştırma anketi verilerine göre, 15 ve üstü yaş grubunda istihdam oranı 2010 yılında %43 iken bu oran 2018 yılında %44,7’ye, işgücüne katılma oranı ise %51,8’ye kadar yükselmiştir (TÜİK, 2019b-c). Anket yaş grupları dikkate alınarak incelendiğinde de benzer sonuçlara ulaşılmaktadır. 2018 yılı itibariyle 15-19 yaş grubunda yer alan bireylerin %29’u, 20-24 yaş grubunda bulunan bireylerin %60,4’ü, 25-29 yaş grubunda yer alan bireylerin %70,2’si, 50-54 yaş grubunda yer alanların %54,4’ü, 55-59 yaş grubunda bulunan bireylerin %41,9’u, 60-64 yaş grubunda yer alan bireylerin %31,6’sı ve 65 ve üstü yaş grubunda yer alan bireylerinde %12,5’i emek piyasasında aktif rol almaktadır (TÜİK, 2019d). Bu rakamlar, işgücüne katılma oranı içinde 50 ve üstü yaş grubunun da önemli bir yer teşkil ettiğine işaret etmektedir. Aynı zamanda bu rakamlar emeklilerin bazılarının hala emek piyasasında aktif görev aldığını da ifade etmektedir.

Zorunlu emeklilik yaşının yükseltilmesi, erken emekliliğin zorlaştırılması, tamamlayıcı emeklilik sisteminin özendirilmesi ve bireylerin daha fazla çalışma hayatında görev almalarının önünün açılması gibi düzenlemelere gidilmesine rağmen Türkiye’de emekli birey sayısı oldukça yüksektir. Sosyal Güvenlik Kurumu’nun (SGK) 2018 yılı verilerine göre, pasif sigortalı olarak da ifade edilen emeklilerin sayısı yaklaşık 8,4 milyondur (SGK, 2018). Dolayısıyla, Türkiye’de bir emekliye düşen sigortalı çalışan oranı (aktif/pasif oranı) 1,53’dür ve bu oran OECD (2019) verilerine göre dünya ortalamasının oldukça üstündedir (bir emekliye düşen çalışan sayısı dörttür). Bu durumun nedenlerinden biri uygulamadaki emeklilik yaşıdır. 4447 Sayılı Kanun’a göre Türkiye’de emeklilik yaşı 65 olarak değiştirilmiş olmasına rağmen hâlihazırda ortalama emeklilik yaşı yaklaşık 50-52 yaş aralığındadır. OECD’de ise bu oran 64,45 (erkeklerde 65,3 kadınlarda 63,6)’dir (OECD, 2019).

Emekli birey sayısındaki artışın doğal bir yansıması olarak Türkiye’de emekli çalışanların sayısı da yıldan yıla artış göstermiştir. 2018 yılı Gelir ve Yaşam Koşulları Anketi verileri de bu sonucu adeta destekler niteliktedir. Anket sonuçlarına göre emekli olduğu halde bireylerin yaklaşık %39,95’i hala çalışmamaya devam etmektedir. Çalışma hayatında aktif rol alan emekli bireylerin %97,73’ünü erkekler oluşturmaktadır. Dolayısıyla cinsiyet emekli bireylerin emeklilik sonrası süreçte işgücüne katılım kararını önemli ölçüde etkilemektedir. Emekli bireylerin işgücüne katılım kararını sadece cinsiyet belirleyici değildir. Cinsiyetin yanı sıra emekli bireylerin yaş dağılımı da emekli bireylerin çalışma kararında etkili olan diğer bir unsurdur. 2018 yılı Gelir ve Yaşam Koşulları Anketi sonuçlarına göre, çalışan emekli erkeklerin yaklaşık %40’ı 55 yaşın altındadır. 55 üstü yaş grubunda ise

işgücüne katılma oranı kademeli olarak azalmaktadır. Kadın emeklilerde de benzer durum yaşanmaktadır. 55 ve altı yaş grubunda yer alan emekli kadınlar 55 üstü grupta yer alanlara kıyasla daha fazla çalışma hayatında yer almaktadırlar. Emekli bireylerin çalışma türü tercihi incelendiğinde ise kadınların tam zamanlı çalışma türünü erkeklerin ise tam ve yarı zamanlı çalışma türlerini tercih ettiği görülmektedir. Emekli erkeklerin yaklaşık %80'i tam zamanlı olarak çalışırken %20'i ise yarı zamanlı olarak çalışmaktadır (Gürsel vd., 2013, s. 1-2). Nitekim emekli bireyler özellikle de erkekler emeklilik sonrası süreçte emek piyasasında aktif görev almaktadırlar ve yarı veya tam zamanlı olarak çalışmaya devam etmektedirler. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, emek piyasası içinde küçümsenmeyecek bir orana sahip olan bu işgücü kitlesinin çalışma kararında/çalışma türü tercihinde etkili olan sosyoekonomik faktörleri belirlemektir.

Araştırma konusu ulusal ve uluslararası alan yazında incelendiğinde, araştırma konusunun emekli bireyler düzeyinde irdelenmediği daha genel bir kapsamda ele alındığı veya özellikle kadınların işgücüne katılımında belirleyici role sahip olan unsurların analiz edildiği görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları: Hanoch ve Honig (1983), Tachibanaki ve Shimono (1985), Amemiya ve Shimono (1989), Akın (2002), Yıldırım ve Doğrul (2008), Dayioğlu ve Kırdar (2010), Kızılgöl (2012) ile Korkmaz ve Korkut'dur (2012). Akın'ın (2002) çalışmasında, kadınların işgücüne katılımı ve işteki tercihi Nested Logit Model ile incelenmiş ve analizde; yaş, eğitim ve medeni durumun kadınların işgücüne katılma kararında belirleyici role sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hanoch ve Honig'in (1983, s. 131-151) çalışmasında; yaşlıların emekli olma ve işgücüne katılma kararı ile hangi ücret düzeyinde işgücü piyasasında aktif rol alabilecekleri hususu analiz edilmiştir. Çalışma sadece bu konularla sınırlı kalmamış yaşlıların kararları ırk, medeni durum ve yaş alt boyutlarında da incelenmiştir. Analizde Multinomial Logit Model kullanılmış olup, bekarların, ileri yaş grubunda yer alan yaşlıların ve siyahilerin diğerlerine kıyasla daha fazla işgücü arz ettikleri ayrıca eğitim düzeyi yükseldikçe, iş tecrübesi arttıkça işgücü arzının arttığı, sağlık problemi ve sakatlık gibi faktörlerin işgücü arzında olumsuz etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ailede çalışan birey sayısı değişkeninin ise yaşlıların medeni durumu, ırkı ve yaşına bağlı olarak emeklilik, çalışma kararında farklı etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tachibanaki ve Shimono'un (1985, s. 239-50) çalışmasında, yaşlıların işgücü arzında etkili olan faktörler, Multinomial Logit Model kullanılarak analiz edilmiştir. Amemiya ve Shimono'un (1989, s. 14-22) çalışmalarında ise yaşlı bireylerin emek arzında belirleyici role sahip olan unsurlar 25 farklı Nested Logit Model ile analiz edilmiş ve kullanılan modeller arasından sadece iki modelin anlamlı sonuç verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, yaş, tasarruf, bireysel emeklilik, emeklilik maaşı, ailedeki diğer bireylerin gelirleri emek arzı üzerinde negatif etkiye sahipken sağlık pozitif etkiye sahiptir. Literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, Türkiye özelinde bir analiz gerçekleştirilmiş ve emekli erkeklerin emek arzı tercihinde belirleyici role sahip olan sosyoekonomik faktörler Nested Logit Model kullanılarak analiz edilmiştir.

Analizde 2018 yılı Hanehalkı Bütçe Anketi Veri Seti kullanılmıştır. Çalışma üç ana başlıkta ele alınmıştır. İlk olarak çalışmada kullanılan yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Takip eden bölümde sırası ile analizde kullanılan veri seti ve araştırma bulgularına değinilmiştir. Son bölümde ise elde edilen analiz sonuçlarından yola çıkılarak araştırma konusuna yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. YÖNTEM

İktisadi sistem içerisinde bireylerin sonsuz ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeterli kaynağın bulunmaması, toplumların iktisadi problem ile karşı karşıya gelmesine neden olmaktadır (Krugman ve Wells, 2012, s. 2-6). İktisadi problemlere çözüm geliştirebilmek için bireylerin seçimlerinin incelenmesi önemlidir.

Bireylerin seçim davranışını etkileyen tüm faktörleri gözlemek veya kontrol edebilmek mümkün değildir. Ayrıca bireyin kendisine en yüksek faydayı/kârı sağlayacak fırsatları değerlendirdiği seçim süreci, bireyin kendi deneyimi yanında diğer bireylerin seçimlerinden de etkilenebilmektedir. Bu nedenle, bireylerin seçimlerini incelemeye yönelik geliştirilen model veya hipotezler; seçim sürecini etkileyen gözlenebilir veya gözlenemeyen faktörlere odaklanılarak oluşturulmakta ve bu süreç, bireylerin daha önce gözlemlenen davranışları dikkate alınarak değerlendirilmektedir (McFadden, 1973, s. 105-106).

Bireylerin seçimlerinin modellenmesi, birçok disiplinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu disiplinlerde yaygın olarak kullanılan yöntem ise rassal fayda maksimizasyonu modellerine dayanarak geliştirilen sırasız seçim modellerinden biri olan Multinomial Logit Model (MNL)'dir (McFadden, 1973, s. 105-42; Greene, 2012, s. 842; Sarrias ve Daziano, 2017, s. 1). Bu yöntem, diğerlerine kıyasla daha fazla avantaja sahiptir. Bunlar: (i) tahmin, tahmin sonuçlarını yorumlamada sunduğu basitlik ile (ii) esneklikleri yorumlamada sunduğu kolaylıktır

(Munizaga ve Alvarez-Daziano, 2001, s. 1-25). MNL’de herhangi iki alternatifin seçim olasılıkları oranı, seçim kümesindeki diğer alternatiflerin niteliklerinden bağımsız olduğunu ifade eden “İlişkisiz Alternatiflerin Bağımsızlığı (Independence from Irrelevant Alternatives-IIA)” varsayımına dayanmaktadır (Hausman ve McFadden, 1984, s. 1219). Çok gerçekçi olmadığı ifade edilen IIA varsayımın üstesinden gelmek için zaman içinde MNL’nin çeşitli uzantıları geliştirilmiştir (Silberhorn vd., 2007, s. 3; Anward, 2012, s. 1). Dolayısıyla, Nested Logit Modeli (NLM), MNL’nin ötesine geçmek istendiği zaman kullanılan kesikli tercih modellerinin özel bir halidir (Hensher ve Greene, 2003, s. 135; Train, 2003, s. 81).

Ben-Akiva (1973, s. 2-268) tarafından geliştirilen bu modelde alternatifler arasındaki korelasyonun yakalaması amaçlanmaktadır. Söz konusu model, seçim kümesindeki öğelerin bağımsızlığına izin vermekte ve alternatifleri hiyerarşik bir yapıya kavuşturmaktadır (Hoffman ve Duncan, 1988, s. 550-62; Ben-Akiva ve Lerman, 1994, s. 295; Train, 2003, s. 88-9, 171). Ayrıca NLM, seçim alternatiflerini tek bir seçim kümesinin elemanı olarak değerlendirmek yerine tercihlerin kümelenmiş/yuvalanmış seçim grupları aracılığıyla gerçekleştirildiğini varsaymaktadır. Dolayısıyla. NLM modelinde, i bireyi, j alternatifini seçerek $U_{ij} = z'_{ij}\theta + \varepsilon_{ij}$ faydasını elde etmektedir. İlgili eşitlikte yer alan U_{ij} , i bireyin j alternatifinden elde ettiği fayda düzeyini; z'_{ij} , j alternatifine ait gözlenebilen özellikleri ve ε_{ij} ise tercihlerin gözlenemeyen özelliklerinden kaynaklanan rassal hata terimini ifade etmektedir. NLM analizinde, karar biriminin alternatifler içerisinde en iyi olanını tercih ettiği varsayılmaktadır. Alternatiflerin bağımsız ve özdeş Gumbel (1958) dağılıma sahip olduğu varsayımı altında, fayda z_{ij} 'ye bağlıdır (McFadden, 1973, s. 110-15) ve i 'nci bireyin j alternatifini seçme olasılığı aşağıda sunulan eşitlikteki gibidir:

$$P(Y_i = j) = \frac{\exp(z'_{ij}\theta)}{\sum_{j=1}^J \exp(z'_{ij}\theta)} \quad (1)$$

Eşitlik 1’de i 'nci bireyin j alternatifini seçme olasılığı, diğer alternatiflerin özelliklerinden bağımsızdır. Alternatiflerin seçim olasılıkları alternatiflerin farklılaşan özelliklerine bağlı ancak diğer alternatiflere bağlı değildir. Bu özellik, ilişkisiz alternatiflerin bağımsızlığı (IIA) olarak ifade edilmekte olup, IIA hata terimleri ile alternatifler arasında bir ilişki olduğunda geçerli değildir (Hoffman ve Duncan, 1988, 550-62). Bu varsayım, Hausman ve McFadden’in (1984, s. 1221-5) geliştirdiği Klasik Hausman spesifikasyon testi ile sınanmaktadır (Greene, 2012, s. 767-8). IIA varsayımının sağlanmadığı durumda model McFadden (1981, s. 198-269) ve Hausman ve McFadden (1984, s. 1219-40) tarafından geliştirilen NLM kullanılarak analiz edilmektedir.

NLM’de iktisadi karar birimlerinin seçimleri $[c_1, \dots, c_J] = (c_{1|1}, \dots, c_{1|1}), \dots, (c_{1|L}, \dots, c_{J|L})$ olarak ifade edilmekte olup, karar birimlerinin seçimleri L tane alt grubun var olduğu ve her bir alt grupta da J tane alternatifin mevcut olduğu varsayımı altında gerçekleşmektedir. Ayrıca karar biriminin tercih sürecini kendisine en yüksek faydayı sağlanacak şekilde tamamlayacağı varsayılmaktadır. Bu varsayımlardan yola çıkarak Nested Logit modelin matematiksel formu diğer bir ifade ile i 'nci karar biriminin b yuvasındaki j 'nci alternatifini seçme olasılığı aşağıdaki gibidir (Greene, 2012, s. 768):

$$P_{ijb} = P_{ij|b} P_b = P_b = \frac{\exp[\tau_b(z'_{ib}\gamma + IV_{ib})]}{\sum_{b=1}^B \exp[\tau_b(z'_{ib}\gamma + IV_{ib})]} \quad (2)$$

İlgili eşitlikte yer alan i iktisadi karar birimini, b tercih yuvasını, j yuvanın içinde yer alan alternatifleri, $x_{ij|b}$ iktisadi karar birimlerinin davranışlarını, z_{ib} tercih gruplarının sahip olduğu özellikleri, IV içeren değerini (inclusive value) ve τ ise içeren değerine ait katsayıyı ifade etmektedir. b üst grubuna ait IV değeri $IV_{ib} = \ln\left(\sum_{j=1}^J \exp(x'_{ij|b}\beta)\right)$ olarak ifade edilmektedir. Bu değer, iktisadi karar biriminin tercihlerine ait gözlenemeyen parametreler ile hata katsayısı arasındaki ilişkiyi vermektedir (Akin, 2002). İçeren değeri 0 ile 1 kapalı aralığında değerler almaktadır (McFadden, 1981, s. 203).

3. VERİ SETİ VE DEĞİŞKENLER

Emekli bireylerin emek arzında etkili olan faktörlerin analiz edildiği çalışmada, Amemiya ve Shimono’nun (1989, s. 14-22) çalışmalarından yararlanılmıştır. Ancak çalışma, analiz kurgusu ve analizde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin boyutu ile farklılaşmaktadır. Çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu’ndan (TÜİK) temin edilen 2018 yılı “Hanehalkı Bütçe Anketi” B mikro veri setinden yararlanılmıştır. Çalışmanın kapsamını, 52 ve

üstü yaş grubunda² yer alan ve emekli olmasına rağmen hala işgücü piyasasında yarı veya tam zamanlı olarak çalışan erkek bireyler oluşturmaktadır. Örneklem hacminin yaklaşık %2'sini oluşturan emekli kadınlar örneklem azlığı nedeni ile çalışmaya dahil edilmemiştir.

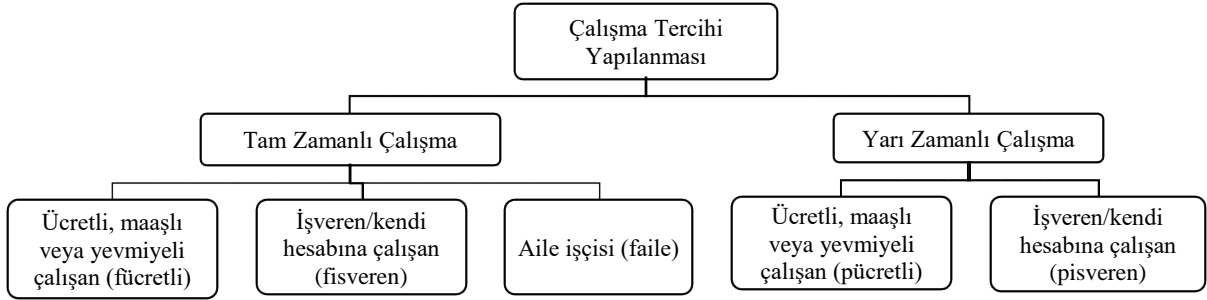
Emekli erkek bireyler (çalışmanın bundan sonraki kısmında emekli erkek bireyler ifadesi yerine emekli bireylerin ifadesi kullanılacaktır) yarı veya tam zamanlı olarak emek arz etmektedir. Yarı veya tam zamanlı çalışan bireyler faal durumlarına göre üç alt kategoriye (ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar, işveren/kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçisi olarak çalışanlar) ayrılmaktadır. Ücretsiz aile işçisi olarak çalışan yarı zamanlı emeklilerin sayısı 5 kişi olduğundan bu alt kategori yarı zamanlı çalışma tercihinde analiz dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla analizin kapsamı iki kategori (yarı ve tam zamanlı çalışma) ve bu kategorilere bağlı toplam 5 tercihten (bağımsız değişken) oluşmaktadır. Bunlar:

- ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan (tam zamanlı),
- işveren/kendi hesabına çalışan (tam zamanlı),
- ücretsiz aile işçisi (tam zamanlı),
- ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan (yarı zamanlı) ve
- işveren/kendi hesabına çalışandır (yarı zamanlı).

Çalışmada kullanılan diğer değişkenler ise yaş, eğitim, tasarruf imkânı (kukla değişken), emekli maaşı (yurt içi veya yurt dışı), sağlık durumu (kukla değişken) (çalışmaya engel fiziksel ya da zihinsel probleminin olup olmama durumu), diğer aile üyelerinin geliri, bireyin emekli maaşı veya ücreti dışındaki geliri ve hanenin büyüklüğüdür (hanede yaşayan toplam fert sayısı).

NLM'nin üstünlükleri nedeniyle emekli bireylerin çalışma tercihinde etkili olan faktörlerin analizinde, aşağıdaki şekilde yer alan iki seviyeli Nested Logit Modeli kullanılmıştır.

Şekil 1. Emekli Bireylerin Çalışma Tercihi Yapılanması-İki Seviyeli Nested Logit Modeli

Nested Logit Modelinin ilk aşamasında, çalışan emekli bireylerin işteki durumu belirlenmiş ve iki kategoride (yarı ve tam zamanlı) ele alınmıştır. Kategoriler oluşturulurken “4857 Sayılı İş Kanunu”nda yer alan tanımlamaya dikkat edilmiştir. Çalışan emekli bireylerin iş durumları ise (i) ücretli/maaşlı veya yevmiyeli ve (ii) işveren/kendi hesabına çalışan, (iii) aile işçisi olmak üzere toplamda 5 tercihe sahiptir.

Çalışmada kullanılan bağımsız değişkenler: Tam zamanlı-ücretli (fücretli), tam zamanlı-işveren (fisveren), tam zamanlı-aile işçisi (faile), yarı zamanlı-ücretli (pücretli) ve yarı zamanlı-işveren (pisveren) olarak tanımlanmıştır.

² 4447 sayılı kanun ile emeklilik yaşı bayanlar için 58 erkekler için 60 (son yasal düzenleme ile 65) olmasına rağmen hali hazırda ortalama emekli olma yaşı yaklaşık 50-52'dir (OECD, 2019).

4. ANALİZ BULGULARI

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Emekli bireylerin çalışma tercihinde etkili olan faktörlerin analizinde, 2018 yılı “Hanehalkı Bütçe Veri Seti”nden yararlanılmıştır. Çalışmanın kapsamını 52 ve üstü yaş grubunda yer alan emekli (yurt içi veya yurt dışından) ancak hala işgücü piyasasında tam veya yarı zamanlı olarak çalışan erkek bireyler oluşturmaktadır.

Emekli bireylerin işteki durumu ve çalışma şekilleri incelendiğinde (Tablo 1); %80’inin (827 kişi) tam zamanlı ve %20’sinin (207 kişi) yarı zamanlı olarak işgücü piyasasında aktif rol aldığı görülmektedir. Tam zamanlı çalışan emeklilerin %56,7’si maaş, ücret ve yevmiyeli olarak çalışırken; %22,5’i işveren ve geriye kalan %0,8’i ise aile işçisi olarak çalışmaktadır. Yarı zamanlı çalışan emeklilerin işteki durumu, tam zamanlı çalışanların işteki durumuna paralel bir seyir izlemektedir. Maaş, ücret ve yevmiyeli olarak çalışan bireyler (%16,7) işveren olarak çalışan (%3,3) bireylerin yaklaşık beş katıdır.

Tablo 1. Emekli Erkeklerin Çalışma Şekli ve İşteki Durumu

	Frekans	Yüzde
Yarı Zamanlı	207	20
Maaşlı, ücretli (pücretli)	34	3,3
İşveren (pişveren)	173	16,7
Tam Zamanlı	827	80
Maaşlı, ücretli (fücretli)	233	22,5
İşveren (fişveren)	586	56,7
Aile işçisi (faile)	8	0,8
Toplam	1034	100

Ankete katılan emekli bireylerin eğitim düzeyleri incelendiğinde; çalışan emekli bireylerin önemli bir oranının (%74,56) ilköğretim mezunu olduğu görülmektedir. Bu eğitim düzeyini %10,14 (416 kişi) ile lise mezunu, %7,6 (312 kişi) ile okuryazar olanlar ve %4,39 (180 kişi) ile de üniversite mezunları takip etmektedir. Yüksekokul ve lisansüstü mezunu olan birey sayısı ise sırası ile 92 ve 44 kişidir. Ankete katılan ilköğretim mezunu emekli bireyin %75’i (2295 kişi) tam zamanlı çalışırken geriye kalan 765 kişi yarı zamanlı çalışmaktadır. Bu durum diğer eğitim düzeyleri için de geçerlidir. Dolayısıyla, emekli bireylerin yaklaşık dörtte üçü (3078 kişi) tam zamanlı olarak çalışırken 1026 kişi yarı zamanlı çalışmaktadır.

Emekli bireylerin çalışmaya engel fiziksel ya da zihinsel probleminin (sağlık durumu) olup olmadığı ve tasarruf yapıp yapamadıkları incelendiğinde (Tablo 2); yarı zamanlı çalışan bireylerin %97,2’sinde (105 kişi) tam zamanlı çalışanların ise %97,3’ünde (805 kişi) çalışmaya engel teşkil edecek bir sağlık probleminin bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca tablodan yarı ve tam zamanlı çalışan bireylerin yaklaşık yarısının tasarruf sahibi olduğu da tespit edilmiştir.

Tablo 2. Emekli Erkeklerin Çalışmaya Engel Fiziksel ya da Zihinsel Problemin Varlığı ve Tasarruf Sahipliği

	Frekans	Yüzde
Sağlık Durumu		
Evet	1005	97,2
Hayır	29	2,8
Yarı Zamanlı	207	100
Evet	192	92,8
Hayır	15	7,2
Tam Zamanlı	827	100
Evet	805	97,3
Hayır	22	2,7

	Frekans	Yüzde
Tasarruf Sahipliği		
Evet	514	49,7
Hayır	520	50,3
Yarı Zamanlı	207	100
Evet	110	53,1
Hayır	97	46,9
Tam Zamanlı	827	100
Evet	417	50,4
Hayır	410	49,6

Çalışmaya dahil edilen bireylerin sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri incelendiğinde (Tablo 3); emekli bireylerin genel yaş ortalamasının 63 olduğu görülmektedir. Tablo 3’deki verilere göre, yarı zamanlı çalışanlar genel yaş ortalamasının üstünde (64,32), tam zamanlı çalışanlar (62,63) ise ortalamanın altında bulunmaktadır.

Tablo 3. Emekli Erkeklerin Ekonomik ve Demografik Özellikleri

	Ortalama			Minimum	Maksimum
	Genel	Yarı Z.	Tam Z.		
Yaş	63	64,32	62,63	52	85
Hane Büyüklüğü	2,89	2,73	2,93	1	12
Emeklilik Geliri	20.573,96	21.026,19	20.459,65	790	128.000
Emeklinin Çalışarak Elde Ettiği Gelir	31.472,76	17.757,15	35.111,94	9	1.099.999
Hanedeki Diğer Bireylerin Geliri	9.820,47	7.955,62	10.022,57	0	474.566

Tablo 3’ten de görüldüğü gibi, Ankete katılan bireylerin yıllık emeklilik geliri ortalaması 20.573,96 TL’dir. Yarı zamanlı çalışan emekli bireyler ortalamanın üstünde, tam zamanlı çalışanlar ise ortalamanın altında gelir düzeyine sahiptir. Bu durum, hanedeki diğer bireylerin gelir düzeyi ile emeklinin çalışarak elde ettiği gelir düzeyinde farklılaşmakta ve tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Emekli bireyin çalışarak elde ettiği gelir düzeyi ile hanedeki diğer bireylerin geliri tam zamanlı çalışanlarda ortalamanın üstünde yarı zamanlı çalışanlarda ise ortalamanın altındadır.

Emekli bireyleri hane büyüklük değerleri incelendiğinde; yarı zamanlı çalışanların hane büyüklüğünün 2,73 ve tam zamanlı çalışanların hane büyüklüğünün ise 2,93 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yarı ve tam zamanlı çalışan emekli bireylerin ortalama hane halkı büyüklüğü genel ortalamaya (2,89) yakın bir seyir izlemektedir.

Tablo 3’ten elde edilen diğer bir sonuç ise hanede yaşayan fert sayısı büyüdükçe emeklilerin tam zamanlı çalışmayı yarı zamanlı çalışmaya tercih etme durumudur.

4.2. Nested Logit Modeli Sonucu

Emekli bireylerin çalışma tercihinde etkili olan faktörlerin analiz edildiği çalışmada, iki seviyeli Nested Logit Modeli (NLM) kullanılmış ve elde edilen tahmin sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Emekli Erkeklerin Çalışma Şekline İlişkin Nested Logit Modeli Tahmin Sonuçları

Alt Dal (Twing Level Denklemi)			
Bağımlı Değişkenler (1-5 Tercih)	fücretli	fisveren	pücretli
Emeklinin Çalışarak Elde Ettiği Gelir (Ortalama Üstü) dummy)	0,4078	-0,703	0,742
(z)	(0,93)*	(-0,27)*	(2,71)
Emeklilik Geliri (Ortalama Üstü) (dummy)	-0,104	0,248	-0,417
(z)	(-2,34)	(0,22)*	(-1,95)
Hanedeki Diğer Bireylerin Geliri (Ortalama Üstü) (dummy)	-0,577	-0,235	-0,848
(z)	(-1,95)	(-0,26)*	(-3,81)
Sağlık Durumu (dummy)	-0,9181	-3,620	-3,12
(z)	(-2,60)	(-1,82)	(-2,10)
Yaş	0,0968	0,041	0,082
(z)	(2,77)	(0,52)*	(2,85)
Eğitim	1,2060	0,4249	1,2829
(z)	(1,11)	(0,86)	(1,11)
Hane Büyüklüğü	0,1343	0,022	0,079
(z)	(1,40)*	(0,14)*	(1,20)*
Üst Dal (Branch Level Denklemi)			
Tam Zamanlı Çalışma (Yarı Zamanlı-Temel sınıf)			
Emeklilik Geliri (Ortalama Üstü) (dummy)		-0,423	
(z)		(-2,92)	
Hanedeki Diğer Bireylerin Geliri (Ortalama Üstü) (dummy)		-0,599	
(z)		(-3,61)	
Tasarruf (dummy)		0,128	
(z)		(0,94)*	
Hane Büyüklüğü		0,137	
(z)		(2,48)	
IV Parametreleri			
Tam Zamanlı		Yarı Zamanlı	
2,9917		1,961	
IIA için LR testi (Tam zamanlı) (iv=1): $\chi^2(2) = 8,75$		prob>chi2: 0,0126	
Log likelihood: - 1033,6391 N: 1034		Wald chi2(22): 76,98 Prob > chi2: 0,0000	

* %10 istatistiksel olarak anlamsız olduğunu ifade etmektedir.

NLM analizinde, tam zamanlı çalışmada aile işçisi (faile) yarı zamanlı çalışmada ise işveren/kendi hesabına çalışma (pisveren) tercihleri temel sınıf olarak kullanılmıştır.

Analiz sonuçları incelendiğinde; üst dal denklemine yer alan tasarruf değişkeni hariç diğer değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Emeklilik gelir düzeyindeki artış, yarı zamanlı çalışma türüne kıyasla tam zamanlı çalışmanın tercih olasılığını 0,423 azaltmaktadır. Hanedeki diğer bireylerin gelir seviyesindeki artış da emeklilik gelir düzeyindeki artış gibi yarı zamanlı çalışma türüne göre tam zamanlı çalışma türünün tercih edilme olasılığını negatif yönde etkilemektedir. Hane büyüklüğü değişkeni ise tam zamanlı çalışma tercihinin olasılık değerini olumlu yönde etkilemektedir.

Alt dal denklemleri incelendiğinde; tam zamanlı çalışma üst dalında yer alan ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan (fücretli) bağımlı değişkenine ait emeklilerin çalışarak elde ettiği gelir ve hane büyüklüğü değişkenleri ile aynı üst dalda yer alan işveren/kendi hesabına çalışan (fisveren) bağımlı değişkenine ait sağlık durumu ve eğitim değişkenleri hariç diğer tüm değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Yarı zamanlı çalışma üst dal grubunda bulunan ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan (pücretli) bağımlı değişkeninde ise hane büyüklüğü değişkeni hariç diğer tüm değişkenler istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur.

Çalışma karşılığı elde edilen geliri ortalamanın üstünde olan emekli bireyler, ortalamanın altında olan bireylere kıyasla daha fazla yarı zamanlı-ücretli çalışmayı tercih etmektedir. Eğer emeklilik geliri ve hanedeki diğer bireylerin geliri ortalamanın üstünde ise bu durumda bireyler ortalamanın altında olan bireylere kıyasla daha az tam ve yarı zamanlı ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışmayı tercih etmektedir.

Emekli bireyin sağlık probleminin varlığı, yarı zamanlı ücretli (pücretli), tam zamanlı işveren (fisveren) ve tam zamanlı ücretli (fücretli) çalışma tercihine olan olasılığı azaltmaktadır.

Emekli bireylerin yaşı, tam zamanlı işveren çalışma şekli hariç diğer çalışma şekli tercihlerinde istatistiki olarak anlamlıdır. Yaş faktörü emekli bireyin, tam zamanlı çalışma tercihinde aile işçisi olarak çalışma yerine ücretli olarak çalışmayı; yarı zamanlı çalışma tercihinde ise işveren olarak çalışma yerine ücretli olarak çalışmayı tercih etmelerine neden olmaktadır.

Model tahmin sonuçlarına göre Hanoch ve Honig (1983) çalışmasından farklı olarak hane büyüklüğünün tercih olasılığı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir.

Modele ilişkin IV (inclusive value) parametreleri incelendiğinde, parametrelerin 1'den büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla analizde yerel maksimizasyon koşulları sağlanmaktadır (Boersch-Supan, 1990, s. 376).

5. SONUÇ

Çalışmada, emekli bireylerin çalışma tercihinde etkili olan faktörler Nested Logit Modeli (NLM) kullanılarak analiz edilmiştir. NLM üst dal analiz bulgularına göre, emeklinin emeklilik geliri ile hanedeki diğer bireylerin toplam geliri ve hane büyüklüğü değişkenleri çalışma türü tercihini etkilemektedir.

Emeklilik geliri ortalamasının üstünde olan bireyler, ortalamasının altında olan bireylere kıyasla yarı zamanlı çalışmayı tam zamanlı çalışmaya %42,3 olasılıkla tercih etmektedir. Hanedeki diğer bireylerin toplam geliri de emekli bireyin çalışma türü tercihinde etkilidir. Eğer bu gelir ortalamasının üstünde ise emekli birey çalışma türü tercihini tam zamanlı çalışma yerine yarı zamanlı çalışma yönünde kullanmaktadır. Söz konusu tercihe ait olasılık oranı da yaklaşık %60'dır. Dolayısıyla, emekli bireyin toplam geliri (hanedeki diğer bireylerin geliri+emeklilik geliri) arttıkça emek arzı (çalışma süresi boyutunda) azalmakta ve birey normal mal olan boş zamanı çalışmaya tercih edilmektedir. Diğer bir ifade ile gelir etkisi ortaya çıkmakta ve emekli birey dinlenmeyi, eğlenmeyi ve ailesi ile zaman geçirmeyi çalışmaya tercih etmektedir.

Çalışma türü tercihinde etkili olan bir diğer unsur da hane büyüklüğüdür. Hane büyüklüğü emeklinin işgücüne katılım olasılığını artırmaktadır. Emekli birey, hanedeki birey sayısı arttıkça tam zamanlı çalışmayı yarı zamanlı çalışmaya %13,7 olasılıkla tercih etmektedir. Bu durum, hanedeki kişi başına düşen otonom tüketim düzeyindeki düşüşten kaynaklanmaktadır.

NLM analizden elde edilen alt dal tahmin sonuçları incelendiğinde; çalışma türü tercihinde etkili olan emeklilik geliri ile hanedeki diğer bireylerin elde ettiği toplam gelir düzeyinin çalışma şekli tercihinde etkin olduğu görülmektedir. Bu değişkenlere ek olarak, emekli bireyin çalışarak elde ettiği gelir düzeyi, sağlık durumu ve yaş bağımsız değişkenleri de çalışma şekli tercihinde etkilidir. Analiz sonuçları, Hanoch ve Honig'in (1983) çalışması ile uyumludur.

Ortalamasının üstünde emeklilik gelirin sahip olan bireyler, %41,7 olasılıkla, tam zamanlı ücretli çalışmayı tam zamanlı aile işçisi olarak çalışmaya ve %10,4 olasılıkla yarı zamanlı ücretli olarak çalışmayı da yarı zamanlı işveren olarak çalışmaya (%10,4) tercih etmektedirler. Hanedeki diğer bireylerin gelir düzeyi de emekli bireylerin çalışma tercihinde etkili olan diğer bir unsurdur. Bu unsur, emeklinin kendi gelirin kıyasla çalışma şekli tercihinde daha etkilidir. Nitekim, hanedeki diğer bireyler ortalamasının üstünde bir gelire sahip ise emekli birey tam zamanlı ücretli çalışma yerine %57,7 olasılık değeri ile tam zamanlı aile işçisi olarak çalışmaya ve yarı zamanlı işveren olarak çalışma yerine de %84,8 olasılıkla yarı zamanlı ücretli olarak çalışmaya tercih etmektedir. Analiz sonucuna göre, emekli birey için yarı zamanlı ücretli çalışmanın fırsat maliyeti yarı zamanlı işveren olarak çalışma ve tam zamanlı ücretli çalışmanın fırsat maliyeti ise tam zamanlı aile işçisi olarak çalışmadır.

NLM alt dal tahmin sonuçlarına göre emeklinin yarı veya tam zamanlı çalışma karşılığında elde ettiği gelir düzeyi çalışma şekli tercihinde belirleyici role sahiptir. Söz konusu gelir düzeyi ortalamasının üstünde ise emekli birey yarı zamanlı ücretli çalışmayı yarı zamanlı işveren olarak çalışmaya (%74,2 olasılıkla) tercih edecektir. Bu durum, emekli bireyin emekli olduktan sonra süreklilik ve kontrol gerektiren çalışma şekli yerine, sorumluluk gerektirmeyen ve istediği zaman ayrılabilen çalışma şeklini tercih ettiğini ifade etmektedir.

Emekli bireyin çalışma şekli tercihinde etkili olan bir diğer bağımsız değişken de bireyin yaşıdır. Söz konusu değişkenin olasılık değeri tam zamanlı ücretli çalışma tercihinde 0,097 ve yarı zamanlı ücretli çalışma tercihinde 0,082'dir. Yaş bağımsız değişkeni çalışma şekli tercihinde gelir bağımsız değişkenleri kadar büyük bir etkiye sahip

değildir. Elde edilen analiz sonuçları, OECD'nin "Tam zamanlı-yarı zamanlı istihdam" verileri ile uyumluluk göstermektedir. OECD'nin 2018 yılı verilerine göre, istihdam edilen birey sayısı yaşa bağlı olarak azalmaktadır. İstihdam düzeyindeki azalışa rağmen istihdam yapısı da yaşa bağlı olarak değişmekte ve yarı zamanlı çalışmaya doğru artış eğilimi göstermektedir. Türkiye'nin 2018 yılı istihdam yapısı incelendiğinde; 50-54 yaş aralığında yer alan erkeklerin %92,7'si tam zamanlı çalışırken bu oran, 65 ve üstü (erkek) bireylerde %78,8'e kadar gerilemektedir. Yarı zamanlı çalışmada ise tam zamanlı çalışmanın tam tersi bir durum yaşanmaktadır. Nitekim, 50-54 yaş grubu (erkek) bireylerin %7,3'ü yarı zamanlı çalışırken; 65 ve üstü bireylerde bu oran %21,2'ye kadar yükselmiştir (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. OECD, 2019).

Sağlık durumu da emekli bireylerin işgücü arzında önemli bir yere sahiptir. Çalışmaya engel sağlık problemi bulunmayan emekliler emek piyasasında aktif rol alma konusunda isteklidirler. 2018 yılı Gelir ve Yaşam Koşulları Anketi verileri de bu durumu destekler niteliktedir. Anket verilerine göre, emeklilerin yaklaşık %39,95'i hala çalışmaya devam etmektedir. Sağlık durumu iyi olan emekli bireyler, tam zamanlı çalışma tercihini ücretli çalışmada (0,918 olasılıkla) pozitif yönde, işveren olarak çalışmada ise negatif (3,620 olasılık) yönde kullanmaktadır. Yarı zamanlı ücretli çalışmada ise tercih 3,12 olasılık değeri ile negatif yönde gerçekleşmektedir.

Sonuç olarak, emekli bireylerin çalışma tercihi sosyo-ekonomik faktörlerden doğrudan etkilenmektedir. Ek gelir elde etmek isteyen emekli birey, işgücü piyasasına emek arz ederken gelir etkisi ile hareket etmektedir. Gelir etkisine emeklilik geliri dışında hanedeki diğer bireylerin elde ettiği toplam gelir ile emeklinin çalışma karşılığı elde ettiği gelir düzeyi de katkı sağlamaktadır. Gelir düzeyi arttıkça boş zaman tercihi artmakta ve bireyin emek arzı azalmaktadır. Aynı durum sağlık ve yaş bağımsız değişkenleri için de geçerlidir. Emekli bireyin yaşı ilerledikçe ve sağlık durumu çalışmaya izin vermediği durumda emek arzı azalmaktadır. Ters durumda ise emek arzı artmaktadır. Emekli bireylerin emek arzındaki artış kıt kaynakların ekonomiye kazandırılması hususunda ekonomiye pozitif katkı sağlayabilecektir. Ancak bu durum diğer taraftan genç bireylerin istihdam oranını da olumsuz yönde etkileyebilecektir. Ayrıca emek piyasasında ortaya çıkan arz fazlası nominal ücretlerde düşüş yönü bir etkiye de sahip olabilecektir. Emek piyasasında ortaya çıkabilecek bu etkileri ortadan kaldırmak için; (i) emeklilerin gelirleri artırılabilir, (ii) erken emeklilik sisteminin şartları zorlaştırılabilir, (iii) emekli istihdamının sağladığı avantajlar yeniden düzenlenebilir, (iv) yasal düzenlemelere gidilerek emeklilerinde içinde bulunduğu kayıt dışı istihdama yönelik cezalar artırılabilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Akın, F. (2002). Kadınların işgücüne katılımı ve işteki durum tercihlerinin nested logit model ile analizi. *Uluslararası Ekonomi Kongresi*, 2002, Ankara, Türkiye.
- Amemiya, T. ve Shimono, K. (1989). An application of nested logit models to the labor supply of the elderly. *The Economic Studies Quarterly*, 40(1), 14-22.
- Anward, A. M. (2012). Determinants of modal choice behavior using nested logit model: A journey to work trip in Dhaka city. *Dhaka Metropolitan Area and Its Planning: Problems, Issues and Policies*, 1-10.
- Ben-Akiva, M. E. (1973). *Structure of passenger travel demand models* [Doktora Tezi], Massachusetts Institute of Technology.
- Ben-Akiva, M. ve Lerman, R. (1994). *Discrete choice analysis: theory and application to travel demand* (6. Baskı). Cambridge Massachusetts, The MIT Press.
- Boersch-Supan, A. (1990). On the compatibility of nested logit models with utility maximisation. *Journal of Econometrics*, 43, 373-388.

- Dayıoğlu, M. ve Kırdar, M. G. (2010). *Türkiye'de kadınların işgücüne katılımında belirleyici etkenler ve eğilimler*. (Çalışma Raporu). Ankara: T.C. Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası Refah ve Sosyal Politika Analitik Çalışma Programı.
- Greene, W. H. (2012). *Econometric analysis* (6. Baskı). New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Gumbel, E. J. (1958). *Statistics of extremes*. Columbia University Press.
- Gürsel, S., Uysal, G. ve Acar, A. (2013). *Her üç emekliden biri çalışıyor*. (Arastırma Notu 157). Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, <https://betam.bahcesehir.edu.tr/2013/11/her-uc-emekliden-biri-calisiyor/>
- Hanoch, G. ve Honig, M. (1983). Retirement, wages, and labor supply of the elderly. *Journal of Labor Economics*, 1(2), 131-151.
- Hausman, J. ve McFadden, D. (1984). Specification tests for the multinomial logit model. *Econometrica*, 52(5), 1219-1240.
- Hensher, D. A. ve Greene, W. (2003). The mixed logit model: The state of practice. *Transportation*, 30, 133-176.
- Hoffman, S. D. ve Duncan, G. (1988). A comparison of choice-based multinomial and nested logit models: The family structure and welfare use decisions of divorced or separated women. *The Journal of Human Resources*, 23(4), 550-562.
- ILO. (2018). *World employment and social outlook: Trends for women 2018 – Global snapshot*. <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2019/lang--en/index.htm> adresinden 3 Mart 2020 tarihinde alınmıştır.
- ILO. (2019). *World employment and social outlook – trends 2019*. <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2019/lang--en/index.htm> adresinden 3 Mart 2020 tarihinde alınmıştır.
- Kızılgöl, Ö. A. (2012). Kadınların işgücüne katılımının belirleyicileri: Ekonometrik bir analiz. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(1), 88-100.
- Korkmaz, A. ve Korkut, G. (2012). Türkiye’de kadının işgücüne katılımının belirleyicileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 41-65.
- Krugman, P. ve Wells, R. (2012). *Mikro iktisat*. Palme Yayıncılık.
- McFadden, D. (1973). Frontiers in econometrics. P. Zarembka (Ed.), *Conditional logit analysis of qualitative choice behavior* içinde (s. 105-142), Academic Press.
- McFadden, D. (1981). Econometric models of qualitative choice. F. M. Charles ve D. McFadden (Ed.), *Structural analysis of discrete choice data with econometric applications* içinde (s. 198-269), CambridgeMIT Press.
- Munizaga, M. A. ve Alvarez-Daziano, R. (2001). Mixed logit vs. nested logit and probit models. *5th tri-annual Invitational Choice Symposium*, Universidad de Chile: Tech. rep.1-25, https://www.cec.uchile.cl/~dicidet/mmunizaga/mixed_logit.pdf adresinden 10 Ekim 2020 tarihinde alınmıştır.
- OECD. (2019). *Society at a glance 2019*. https://www.oecdlibrary.org/search?value1=men+average+retirement+age&option1=quicksearch&facetOptions=51&facetNames=pub_igoId_facet&operator51=AND&option51=pub_igoId_facet&value51=%27igo%2Foecd%27&publisherId=%2Fcontent%2Figo%2Foecd&searchType=quick adresinden 11 Mayıs 2020 tarihinde alınmıştır.
- Sarrias, M. ve Daziano, R. A. (2017). Multinomial logit models with continuous and discrete individual heterogeneity in R : The gnm1 package. *Journal of Statistical Software*, 79(1), 1-46.
- Savaş, O. V. (2007). “Varsayalım ki” iktisat. Nobel Yayınları.
- SGK. (2018). *İstatistik*, http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari adresinden 20 Nisan 2020 tarihinde alınmıştır.

- Silberhorn, N., Boztuğ, Y. ve Hildebrandt, L. (2007). *Estimation with the nested logit model: specifications and software particularities*. Humboldt-Universität zu Berlin.
- Tachibanaki, T. ve Shimono, K. (1985). Labor supply of the elderly--their desires and realities about full-time jobs, part-time jobs, self-employed jobs or retirement. *Economic Review*, 36(3), 239-250.
- Takeshi, A. ve Shimono, K. (1989). An application of nested logit models to the labor supply of the elderly. *Economic Studies Quarterly*, 40, 14-22.
- Train, K. (2003). *Discrete choice methods with simulation* (2. Baskı). Cambridge University Press.
- TÜİK. (2019a). *İşgücü istatistikleri*, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 adresinden 12 Nisan 2020 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2019b). *İl düzeyinde temel işgücü göstergeleri*. Haber bülteni sayı: 8536, <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do;jsessionid=BZjWfF4LMg7v1nG1qJ1L42pLkc2RC85YgTMqpvhKyYHBWGyMvpQF!582973489?id=8536#:~:text=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BCn%C3%BCn%20%C3%B6nemli%20bir%20g%C3%B6stergesi%20olan,48%2C8%20olarak%20tahmin%20edilmi%C5%9Ftir> adresinden 22 Nisan 2020 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2019c). *İşgücü istatistikleri*. Aralık 2019, Sayı:33783, <https://tuikweb.tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=33783> adresinden 22 Nisan 2020 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2019d). *İşgücü istatistikleri*. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr> adresinden 20 Nisan 2020 tarihinde alınmıştır.
- Yıldırım, K. ve Doğrul, G. (2008). ‘Çalışmak ya da çalışmamak’: Türkiye’de kentsel alanlarda yaşayan kadınların işgücüne katılmama kararlarının olası belirleyicileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 239-262.

35 YILLIK SOSYAL SORUMLULUK ARAŞTIRMALARININ ANALİZİ: YÜKSEK LİSANS VE DOKTORA TEZLERİNİN İNCELENMESİ

ANALYSIS OF 35 YEARS OF SOCIAL RESPONSIBILITY RESEARCH: EXAMINATION OF MASTER AND DOCTORAL THESES

Doç. Dr. Sibel HOŞTUT¹

Gülten Sevda SIRSAT²

Özge ARSLAN³

ÖZ

Sosyal sorumluluk kavramının kapsam alanı hem kurumsal düzeyde hem de akademide net olmadığından kavramın sınırlarını belirlemek oldukça güçtür. Bu konuya açıklık getirebilmek, çalışmaların tematik dağılımına ve literatür yapısına ilişkin açıklamalar yapabilmek için Türkiye’de son 35 yılda sosyal sorumluluk konusunda yazılan lisansüstü tezler bibliyometrik analiz ve içerik analizi teknikleriyle incelenmiştir. Sosyal sorumluluk kavramının merkezinde işletme literatürünün olması, lisansüstü tezlerin %90’ının Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde ve %40’ının İşletme Ana Bilim Dalı’nda yazılmasını açıklamaktadır. Çalışmaların başlıkları arasında önemli bir kümeyi Türkiye özelinde özel sektöre ilişkin sosyal sorumluluk uygulamalarının markaya/kurum imajına, kurumsal itibara, etik değerlere ve finansal performansa etkisi ve ilişkisi oluşturmaktadır. Kurum paydaşlarından en fazla çalışma tüketicilerin satın alma davranışları ile çalışanların kuruma bağlılık ilişkisine yöneliktir. Sektör konusunda ise turizm ve bankacılık sektörlerine özel ilgi gösterilmiş, ancak diğer sektörler yeterince araştırılmamıştır. Ayrıca sivil toplum kuruluşları, gönüllülük, uluslararası standartlar gibi konular çok sınırlı sayıda çalışılmıştır. En sık atıf yapılan yazarlar listesinde yer alan A.B. Carroll, hem en sık atıf alan ilk üç makalenin yazarı olarak hem de diğer yazarlarla arasında oldukça belirgin bir farkla sıralamada birinci sırada yer alarak tek baskın yazar olarak bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sorumluluk, Lisansüstü Tezler, Bibliyometrik Analiz, Başlık Analizi, Anahtar Kelime Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: M14, Y40, Y80.

ABSTRACT

Since the scope of social responsibility is not clear both at the institutional level and the academy, it is difficult to determine its limits. In order to clarify this issue, explain the thematic distribution, and structure of the literature social responsibility theses written in Turkey in the last 35 years are analyzed by bibliometric analysis and content analysis. The fact that business literature is at the center of the concept social responsibility explains that 90% of the theses are written in the Institute of Social Sciences, and 40% in the Business Department which is also reflected in the theses titles. The strongest cluster of studies focuses on social responsibility practices in the Turkish private sector regarding brand and corporate image, reputation, ethical values, and financial performance. Most of the stakeholder studies are about consumer buying behavior and employee loyalty relationship. Special attention has been paid to the tourism and banking sectors, other sectors have not been adequately researched. Non-governmental organizations, volunteering, and international standards have been studied in a limited number. A.B.Carroll, is the dominant author, both as the author of the top three most cited articles, and the first in the ranking with a distinct difference from other authors.

Keywords: Social Responsibility, Master and Doctoral Theses, Bibliometric Analysis, Title Analysis, Keyword Analysis.

JEL Classification Codes: M14, Y40, Y80.

¹ Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, shostut@akdeniz.edu.tr

² Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, sevdasirsat@gmail.com

³ Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, ozge_arslan@outlook.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

This article examines the social responsibility Masters and Doctoral Theses written in Turkey in the last 35 years to make explanations about the thematic distribution, and the intellectual and academic structure of the field.

Design/methodology/approach:

To explain the thematic distribution, and structure of the social responsibility theses titles, key words, and scientific publications were analyzed by bibliometric analysis and content analysis. It is aimed to answer the following research questions: How does the interest in social responsibility studies develop over time? What subjects do the theses concentrate on? Is the multi-faceted nature of the concept of social responsibility reflected in the keywords expressed in the theses? Which type of source is used most frequently? Despite the vast social responsibility literature, is it possible to talk about the dominance of a group of writers?

Findings:

Until December 2020, 532 theses were studied in 82 departments. While three theses on the subject were counted between 1985-1989, this number reached 268 theses between 2015-2020. The exponential increase of the studies shows how popular social responsibility theses are in universities. 90% of the graduate theses are written in the Institute of Social Sciences and 40% in the Business Department. The subject of social responsibility is subject of 82 departments such as archeology, information systems, environmental sciences, educational sciences, industrial engineering, philosophy and religious sciences, public relations, communication sciences, financial institutions, human resources, architecture, psychology, advertising, recreation, health sciences, art and design, non-governmental organizations management, political science, sociology, sports sciences, tourism management etc. The vast scope of social responsibility and being the subject of many departments is also reflected in the theses titles. A total of 6363 words were used in the theses titles. In the second step, after the synonyms were combined, 1660 different words were counted. Considering the frequency analysis of these words, the concepts of social, responsibility, corporate, business, research, projects, impact, relationship and perception are the most frequently expressed words. The words in the titles and the relationships between them can be explained in various clusters. The strongest cluster consists of the words Turkey, brand and corporate image, corporate reputation, ethical values, and financial performance. The words perception, effect, relationship, and role are also frequently used. Most research on stakeholders is about consumers purchasing behavior and employees loyalty relationship. In addition, the relationship and impact of projects on customer loyalty is also among the popular topics. Other researched groups were community and students. Although the field of social responsibility covers all industries and sectors, special attention has been paid to the tourism, banking, textile and telecommunications sector, other sectors have not been adequately researched. Among the thesis titles, the words Non-Governmental Organizations, citizenship, sustainability, education, environment, volunteering, and international standards are rarely mentioned. The term "CSR", which is abbreviated for the concept of corporate social responsibility, is frequently preferred (88%) among the keywords, but rarely used in titles (12%). A total of 701 kinds of keywords were counted, and the most frequently expressed are corporate social responsibility (60%) and social responsibility (32%). All other words expressed are as diverse as the broad scope of the research subjects. According to the study, 49% of the references are made to published scientific articles and 29% to books. Other sources are master and doctoral theses, web pages, institutional publications, newspapers and magazines, conference papers, university publications and research project reports. The preference of scientific articles as the primary source among all references can be explained by the rich and easy access of the literature on the internet. Citing a total of 6145 articles published between 1931-2019 indicates the existence of a heterogeneous literature on the field. CSR related journals and mainstream management journals are among the most frequently cited journals: the Journal of Business Ethics, Business & Society, Business and Society Review, Business Ethics Quarterly, Academy of Management Review, Academy of Management Journal, California Management Review, Strategic Management Journal, Administrative Science Quarterly, and Harvard Business Review. One of the authors, A.B.Carroll, is at the first place in the list of the most cited authors with a very distinct difference from other authors. He is also the top cited author of the top three articles. This is indicative of the dominance of the most cited author, despite the vast social responsibility literature.

Conclusion and Discussion:

The main contribution of the study is to provide information that will guide future studies by explaining the themes of the field and the basic literature in the field by making the first systematic analysis of the postgraduate theses written in the last 35 years in the field of social responsibility. Social responsibility practices have been investigated especially in the tourism, banking, textile and telecommunication sectors. It may be suggested to investigate various sectors in future studies in order to determine the practices related to sectors and to make inter-sectoral comparisons. In addition, if sustainability, corporate citizenship, non-governmental organizations, volunteering and international standards are studied more, more contribution can be made to the field.

1. GİRİŞ

Google Akademik’te “social responsibility” (sosyal sorumluluk) kavramları ile tüm zamanları içeren bir araştırma yapıldığında, 3.920.000 sonuç gösterilmektedir (Google Akademik, 2021). Bu zengin literatür çokluğunun nedeni, dünya genelinde birçok farklı disiplinden bilim insanlarının, uzmanlarının ve uygulayıcıların sosyal sorumluluk uygulamasını anlamaya ve yönlendirmeye yardımcı olmak için araştırmalar yapmaları ve kuram geliştirme çabalarıdır (Carroll, 2015, s. 1). Her ne kadar merkezinde yönetim literatürü olsa da burada konuya strateji, pazarlama, muhasebe, operasyon yönetimi ve organizasyonel davranış gibi çeşitli alt disiplinlerden yaklaşılmış ve bunlara artan biçimde hukuk, ekonomi, siyaset bilimi, kalkınma çalışmaları, coğrafya, alan çalışmaları, sosyoloji ve tarih kaynakları da dahil olmuştur (Crane vd., 2008, s. 7). Bu büyük sayıda, parçalara bölünmüş ve heterojen sosyal sorumluluk literatüründe (Aguinis ve Glavas, 2012, s. 959; Ortiz-Avram vd., 2018, s. 264) bazen paralel ve bazen de kafa karıştırıcı evrensel kümeler bulunmakta (Waddock, 2004, s. 5) ya da farklı konulara odaklanan bir dizi farklı araştırma gelenekleri açıklanmaya çalışılmaktadır (Lockett vd., 2006, s. 117). McWilliams ve diğerlerine (2006, s. 2,10) göre sosyal sorumluluk analizi (literatür çokluğuna rağmen) hem akademisyenler hem de uygulayıcılar için hala gelişim aşamasındadır ve bu nedenle teorik çerçeveler, ölçümler ve ampirik yöntemler henüz netliğe kavuşturulamamıştır. Yazarlara göre ilgili çalışmalar, alana ilişkin kuram ve araştırmalar yeterince anlaşılana kadar devam etmelidir.

Zengin literatüre sahip konular içerisindeki araştırma alanlarının belirlenmesinde, başlıklar, alıntılar, anahtar kelimeler, yayın özetleri ve hatta tüm içerik düzeyindeki ilişkilerin derinlemesine analiz edilmesinde bibliyometrik analiz önemli bir tekniktir. Bu teknik ile açıklanan araştırma sonuçları konuya ilişkin kapsamlı bilgiler sağladığı gibi, araştırma alanının geliştirilmesi konusunda yönlerin belirlenmesini de sağlamaktadır (Lulewicz-Sas, 2017, s. 412-413; Feng vd., 2017, s. 298). Ayrıca alanda yeni olan araştırmacıların alanın yapısını hızlı bir şekilde kavramalarını da kolaylaştırmaktadır (Zupic ve Carter, 2015, s. 457). Bugüne kadar bibliyometrik analiz tekniği ile sosyal sorumluluk konularına ve araştırmalarına ilişkin yapılan çalışmalar ile; çalışanlar (Low ve Siegel, 2020), tedarik zinciri yönetimi (Feng vd., 2017), iletişim literatürü (Ji vd., 2020), tanımlar (Dahlsrud, 2006; Sarkar ve Searcy, 2016), genel literatürün incelenmesi (Aguinis ve Glavas, 2012), tarih ve gelişme (Ghobadian vd., 2015; Agudelo vd., 2019), yönetim bilimi (Lockett vd., 2006, Lulewicz-Sas, 2017), sektör (Dabic vd., 2016), sürdürülebilir gelişme (Ye vd., 2020), küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (Vázquez-Carrasco ve López-Pérez, 2013; Ortiz-Avram vd., 2018, Bartolacci vd., 2020), insan kaynakları (Stefano vd., 2018) gibi birçok konulara ilişkin sistematik açıklamalar yapılmıştır.

Yapılan çalışmanın amacı, Türkiye’de sosyal sorumluluk konusunda yazılmış lisansüstü tezleri inceleyerek sosyal sorumluluk çalışma konusuna ilişkin akademik birikimi ve genel eğilimleri bütünsel bir yaklaşımla açıklamaktır. Araştırma bulgularımıza göre özellikle Web of Science da yayınlanan makalelere ilişkin çok sayıda bibliyometrik çalışmalar yapılmıştır. Oysa SSCI dışı dergilerde yayınlanan makaleler, kitaplar, kitap bölümleri, kongre makaleleri ve yayınlanmamış tezlerin de çalışılması sosyal sorumluluk araştırmalarının gelişimine katkı sağlayacaktır (Ji vd., 2020, s. 13). Gelecekteki araştırmalarda bu tür kaynakların çalışılması, alana değerli katkı sağlayacağı gibi bu konularda çalışmak isteyen araştırmacılar için de önemli bir bilgi kaynağı olacaktır.

2. KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK KAVRAMI

Özel sektöre ilişkin bir kavram olarak kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) 1950’lerde ABD’de ve 1960’lı yıllardan itibaren de küresel arenada farklı disiplinlerce tartışılmaya başlanmıştır. Ancak kavramın ortaya çıkışı çok daha öncesine dayanmaktadır. KSS kavramı 1870’lerde ABD’de kapitalizmin hızlı büyümesine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Mullerat, 2013, s. 13). Bu yıllarda Amerika’da büyük servete kavuşmuş Henry Ford ve John D. Rockefeller gibi sanayicileri tanımlamak için soyguncu veya hırsız baronlar adlandırması sıkça kullanılan bir terimdi (Kenton, 2020). Bu iş insanları genellikle acımasız, etik dışı ve yasalara uygun olmayan uygulamalarla kasıtlı olarak mal üretimini kısıtlayan ve ardından fiyatları yükselterek kar elde eden tekelcilere (Kenton, 2020) dönüşmüşlerdir. Bu türden uygulamalar, karşı antitröst hareketlerinin ortaya çıkmasına ve kurumsal sosyal sözleşme doktrininin gelişimine yol açmıştır (Mullerat, 2013, s. 13). Bu kapsamda Sherman Antitröst Yasası ABD Kongresi (1890) tarafından yürürlüğe giren ilk antitröst yasasıdır (Britannica, 2020). Kavram, tekelcilere ilişkin yasanın kabulünden yüzyıl sonra ekonomik, sosyal ve çevresel performans ile sürdürülebilirlik stratejisi ve yönetimi ekseninde tartışılmaya başlanmış, ancak kavramın geniş uygulama ve kapsam alanı kavramın kavramsallaştırılmasını zorlaştırmıştır (Sajjad ve Eweje, 2014, s. 166).

KSS kavramının akademik anlamdaki ilk tanımı Bowen'in *İş adamlarının Sorumluluğu* (1953) kitabında sunulmuştur. Yazar, KSS'yi toplumun amaçları ve değerleri ile uyumlu kararlar almak ve eylemleri izlemek için yöneticilerin ilgili politikaları izleme yükümlülüğü olarak tanımlamıştır (Bowen, 1953). Carroll'a (1999, s. 270) göre bu kitap 1950'lerde en önemli literatürü temsil etmekte ve yazara göre Bowen bu ufuk açıcı çalışması nedeniyle, "Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Babası" olarak adlandırılmalıdır.

Kavramın ilk tanımdan bugüne kadar geçen zamanda KSS'nin birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan yaygın olarak alıntılanan tanımlardan bir tanesi Avrupa Komisyonu'nun KSS tanımıdır. Avrupa Komisyonu 2001 yılında KSS'yi basitçe şirketlerin toplum üzerindeki etkileri için sorumluluk almaları olarak tanımlarken, bu tanıma 2011 yılında yayınladığı yeni bir politika ile açıklayıcı ifadeler dahil etmiştir. Avrupa Komisyonu'nun (2011) yeni tanımına göre şirketler, sorumluluklarını yerine getirebilmek için sosyal, çevresel, etik ve insan hakları konularını paydaşlarıyla yakın iş birliği içinde ticari faaliyetlerine ve temel stratejilerine entegre etmelidir. Böylece birinci tanımda ifade edilen toplumun yerini paydaş kavramı almış ve paydaşlarla yakın iş birliği vurgulanmıştır. Dahlsrud (2006) literatüre giren KSS tanımlarını incelediği çalışmasında mevcut tanımların büyük ölçüde uyumlu olduğunu ve kavramın sosyal, paydaş, ekonomik, gönüllülük ve çevre boyutları üzerinden tanımlandığını açıklamaktadır. Ancak yazar, kavramın tanımının yapılmasının halen komplike olduğunu ve bu durumun KSS'nin nasıl tanımlandığıyla ilgili değil, sosyal olarak belirli bir bağlamda nasıl inşa edildiğiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir. KSS tanımlarının incelendiği bir diğer çalışma Sarkar ve Searcy'nin (2016) çalışmasıdır. Yazarlar, kavramın son 60 yılda nasıl geliştiğini açıklamak için (1953-2014) literatüre girmiş 110 KSS tanımının nicel bir analizini yapmışlar ve KSS kavramının temelini oluşturan, tekrar edilen ve kalıcı boyutların ekonomik, toplum, etik, paydaş, sürdürülebilirlik ve gönüllük olduğunu açıklamışlardır. Nitekim her ne kadar KSS'nin tanımı ve sınırları konusunda bir fikir birliği olmasa da (Frynas ve Stephens, 2014, s. 3) yapılan akademik çalışmalar kavramın sınırlarının belirlenmesini sağlamaktadır.

3. ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

Şirketler, 1940'larda sosyal sorumlulukları olan kurumlar olarak görülmeye başlanıp tartışılmalı da (Heald, 1970 aktaran Agudelo vd., 2019, s. 3), KSS'nin akademik araştırma ve kurumsal odağı 1950'ler ve 1960'lardır. O günlerde başlayan akademik çalışmalarla bugün engin ve heterojen bir literatür söz konusudur. Sosyal sorumluluk çalışmalarıyla her ne kadar çeşitli konulara ilişkin bibliyometrik analizler yapılmış olsa da bilim dallarını ayırt etmeksizin tüm bilim dallarını kapsayan lisansüstü tez çalışmalarına ilişkin bir çalışma yapılmamıştır. Oysa lisansüstü tezlerin bilimsel bilgi birikimini ve gelişimini yansıtmak gibi önemli işlevleri vardır (Yaşın, Çetin ve Sönmez, 2017, s. 454). Yapılan çalışmada sosyal sorumluluk konusuna ilişkin lisansüstü tezlerin künye bilgileri, başlıkları ve anahtar kelimeleri analiz edilerek çalışmaların yoğunlaştığı temalar, akademik birikim ile genel eğilimler bütünsel bir yaklaşımla resmedilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bibliyometrik analiz ile tezlerde atıf alan yazarlar, dergiler, kitaplar gibi alanın entelektüel ve akademik yapısı açıklanmıştır. Çalışmanın evrenini Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nde (2020) *Sosyal Sorumluluk* tarama terimi ile açıklanan 532 lisansüstü tez oluşturmaktadır. Çalışmada zaman sınırlanmamış, ilk tez (doktora tezi) 1985 yılında yazıldığından çalışma 35 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

Yapılan araştırma ile ilgili aşağıda ifade edilen araştırma sorularının cevaplanması hedeflenmektedir:

- (1) Sosyal sorumluluk çalışmalarına olan ilgi zaman içerisinde nasıl bir gelişim izlemektedir?
- (2) Tezler hangi konularda yoğunlaşmaktadır?
- (3) Sosyal sorumluluk kavramının çok yönlü doğası tezlerde ifade edilen anahtar kelimelerine yansımakta mıdır?
- (4) Tezlerde en sık hangi kaynak türüne başvurulmaktadır?
- (5) Engin sosyal sorumluluk literatürüne rağmen bir grup yazarın egemenliğinden bahsedilebilir mi?

Araştırma iki bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde 532 lisansüstü tezin künye bilgilerine ulaşılmış ve analiz edilmiştir. Çalışmada tüm tezlerin incelenmesi hedeflendiğinden belirli bir örneklem yöntemi uygulanmamış, tam sayı yöntemi uygulanmıştır. Arıkan'a (2017) göre tam sayı yöntemi evren hakkında en geniş ve en doğru bilginin sunulmasını sağlamaktadır. Çalışmanın temel sorularını cevaplayabilmek için nitel araştırma grubu içerisinde sınıflandırılan içerik analizi tekniğine başvurulmuştur. İçerik analizini Berelson (1952) nesnel, sistematik ve nitel bir araştırma yöntemi olarak tanımlamaktadır. İçerik analizinin aşamaları; verilerin kodlanması ve düzenlenmesi, temaların bulunması, kodların ve temaların organize edilmesi ve bulguların yorumlanması şeklindedir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Lisansüstü tezlerden çıkarılan kavramlara göre bir kod listesi çıkartılarak

tümevarımcı bir yaklaşım izlenmiştir. Kodlayıcılar arası güvenilirlik sorunlarından kaçınmak için kaynakların kodlanmasında kararsız kılınan kaynaklar yeterli anlaşmaya varıncaya kadar araştırmacılar arasında tartışılmıştır. Önceden hazırlanan veri formuna veriler iki araştırmacı tarafından kodlanmıştır. Kodlama sonunda veriler karşılaştırılmış ve %96 güvenilirlik düzeyi bulgulanmıştır. Bu kapsamda lisansüstü tezlerin yayın yılı, yazarların cinsiyeti, sayfa sayıları, yazı dili, üniversiteler, enstitüler ve anabilim dalları doğrudan sayılarak açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde tezlerin başlıkları ve çalışmalarda ifade edilen anahtar kelimeler ile salt doktora tezlerinde (75 doktora tezin kaynakça bilgilerine erişilmiştir) referans gösterilen kaynaklar yazar ve kaynak türüne göre MAXQDA 12 programı ile kodlanarak analiz edilmiştir. Nitel içerik analizini desteklemeye yönelik kullanılan bilgisayar programının nedeni, araştırmacıların tüm analiz aşamalarını kaydetmesi, analizlerin anlaşılır, kategorilerin frekanslarının karşılaştırılabilir ve tekrarlanabilir olmasıdır (Mayring, 2000, s. 7).

Başlık analizinde özellikle başlıkların uzunlukları incelenmiş, kelime frekanslarının listesi oluşturmuş ve kelimelerin birlikte kullanım analizi ile kelimeler arası ilişkiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Kelimelerin gruplar halinde kümelenerek ağ haritasında gösterilmesi alt alanlar arasındaki bağlantıların açıklanmasını ve eğilimlerin izlenmesini sağlamıştır (He, 1999, s. 134-139). Genelleme yapabilmek için eş anlamlı kelimeler bir arada değerlendirilerek sözcük sayıları küçültülmeye çalışılmıştır. Örneğin işletme, firma, örgüt ve şirket gibi eş anlamlı kelimeler işletme gibi tek bir kavram içerisinde kodlanarak ya da araştırma sözcüğüne inceleme ve değerlendirme kavramları dahil edilerek kümeler oluşturulmuş ve 1985'ten 2020'ye kadar yazılan tüm tezlere dayanan ampirik bulgular sunulmuştur.

4. BULGULAR

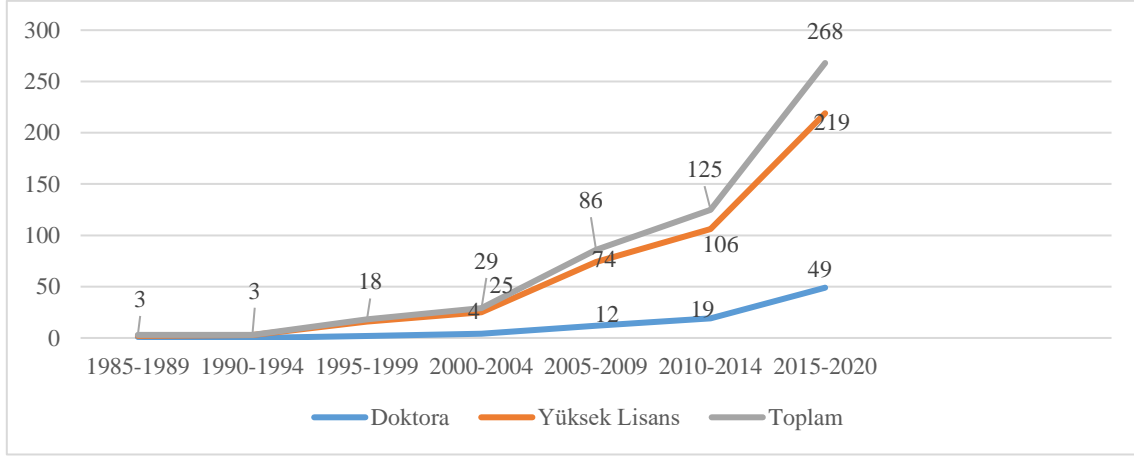
1985 – 2020 yıllarını kapsayan 35 yıl içinde sosyal sorumluluk alanında 445 yüksek lisans ve 87 doktora tezi yazılmıştır. Yüksek lisans tezlerinin ortalama sayfa sayısı 144 iken doktora tezlerinin ortalama sayfa sayısı 236'dır. Tezlerin ağırlıklı ortalama olarak %90'ı Türkçe, %9,5'i İngilizce ve %0,5'i ise Almanca, Fransızca ve Arapça dillerinde yazılmıştır.

Yazarların isimlerinin değerlendirilmesiyle cinsiyetler belirlenmiştir. Sosyal sorumluluk konusunda yüksek lisans tezi yazarların %61'i kadın, %36'sı erkek iken, doktora tezi yazarların %56'si erkek, %44'ü kadındır. Hem kadınlara hem de erkeklere konulan isimler internet ortamında araştırılarak belirlenmiştir. Ancak yüksek lisans tezi yazarların %3'ünün cinsiyetleri yapılan araştırmalar kapsamında belirlenememiştir.

Tablo 1. Tez Yazarlarının Cinsiyeti

Cinsiyet	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam
	Frekans	%	Frekans	%	
Kadın	270	61	38	44	308
Erkek	162	36	49	56	211
Bilinmiyor	13	3	--	--	13
Toplam	445	100	87	100	532

Sosyal sorumluluk konulu tezlerin popülerliği 1985 yılından itibaren sürekli bir artış göstermektedir (şekil 1). En fazla artış 268 tez ile 2015-2020 yılları arasında gerçekleşmiştir.

Şekil 1. Tezlerin Yazıldıkları Yıllara Göre Dağılımı

Sosyal sorumluluk konulu yüksek lisans tezleri 91 üniversitede doktora tezleri ise 33 üniversitede yazılmıştır; bu konuda en fazla tez çalışması Marmara Üniversitesi'nde yazılmıştır. Tablo 2'de en fazla çalışmanın yapıldığı beş üniversite gösterilmektedir.

Tablo 2. Üniversitelere Göre Lisansüstü Tezlerin Sayıları

Üniversite Adı	Devlet/Vakıf	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Marmara Üniversitesi	Devlet	61	13	74
İstanbul Üniversitesi	Devlet	27	6	33
Dokuz Eylül Üniversitesi	Devlet	19	6	25
Selçuk Üniversitesi	Devlet	15	10	25
Gazi Üniversitesi	Devlet	18	5	23

Tezlerin %90'ı Sosyal Bilimler Enstitüsünde yazılmıştır, diğer enstitüler ise Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Finans Enstitüsü ve İşletme Enstitüsü'dür.

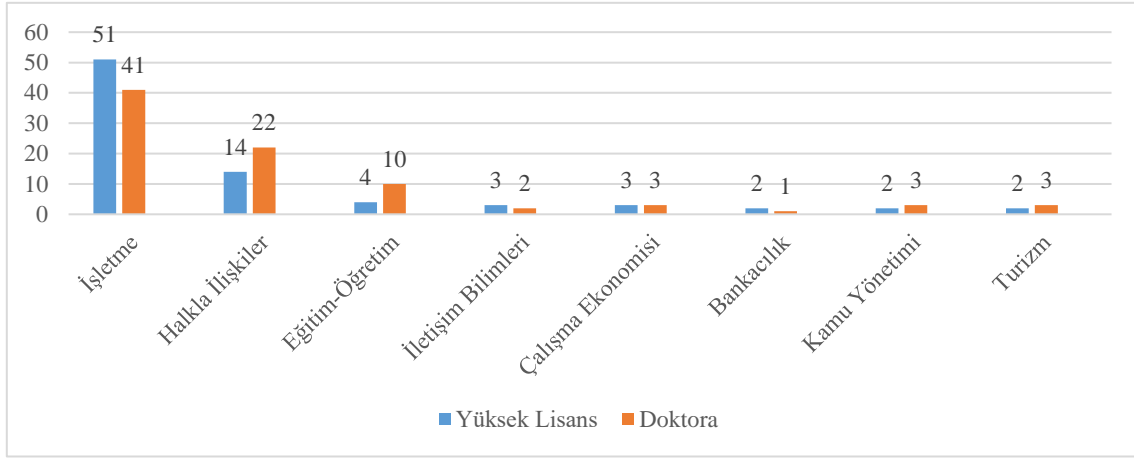
Tablo 3. Enstitülere Göre Sosyal Sorumluluk Tezleri

Enstitü	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Sosyal Bilimler Enstitüsü	399	90	78	90	477	90
Eğitim Bilimleri Enstitüsü	23	5	6	7	29	5
Diğer	23	5	3	3	26	5
Toplam	445	100	87	100	532	100

82 Anabilim Dalı'nda yazılan tezlerin %42'si İşletme Anabilim Dalı'nda, %14'ü ise Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı'nda yazılmıştır. Tezlerin açık ara ile en fazla İşletme Ana Bilim Dalı'nda yazılmış olması çalışmaların konularına da yansımıştır.

Şekil 2. Sosyal Sorumluluk Tezlerinin Konuları (%)

Tezlerin konuları ağırlıklı ortalamaya göre %49'u işletme, %15'i halkla ilişkiler ve %5'i eğitim ve öğretimdir. Diğer konular ise iletişim bilimleri, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri, bankacılık, kamu yönetimi, turizm, arkeoloji, çevre mühendisliği, demografi, dilbilim, din, ekonomi, endüstri mühendisliği, endüstri ve denizcilik, gazetecilik, giyim endüstrisi, güzel sanatlar, halk sağlığı, hastaneler, hemşirelik, hukuk, inşaat mühendisliği, istatistik, kazalar, maliye, mimarlık, radyo-televizyon, mühendislik bilimleri, müzecilik, psikoloji, reklamcılık, sağlık kurumları yönetimi, sigortacılık, sivil havacılık, siyasi bilimler, sosyal hizmetler, sosyoloji, spor, tarih, trafik ve uluslararası ilişkilerdir.

4.1. Tez Başlıkları

Tezlerin %48'inde (258) konu başlığında kurumsal sosyal sorumluluk, %42'sinde (224) ise sosyal sorumluluk başlığı kullanılmıştır. 1985-2001 tarihleri arasında yazılan tezlerde "sosyal sorumluluk" kavramı tercih edilirken, 2002 yılından itibaren "kurumsal sosyal sorumluluk" başlığı kullanılmaya başlanmıştır.

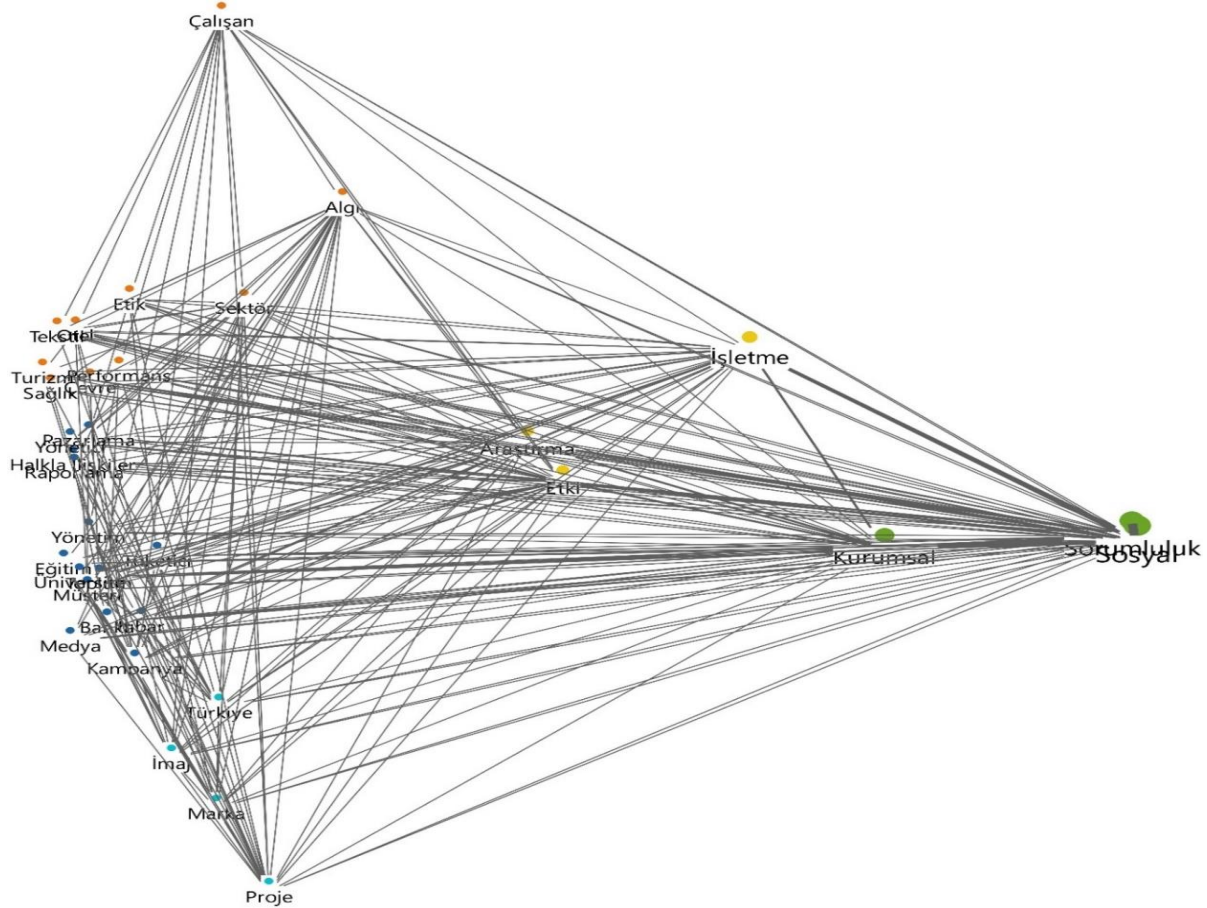
Tez başlıkları en az 3 kelime en fazla 33 kelimeden oluşmaktadır, ortalama kelime sayısı 12'dir Yüksek lisans tez başlıklarında ortalama 11 sözcük kullanılırken, doktora tez başlıklarında ortalama 13 sözcük kullanılmaktadır. Tez başlıklarında toplam 6363 sözcük sayılmıştır, ancak eşanlamlı kelimeler ve kelime eklerinden oluşan farklılıklar giderildikten ve rakamlar çıkartıldıktan sonra sayılan sözcük sayısı 1660'dır. Tez başlıklarında en sık kullanılan kelimeler ve frekansları tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Başlıklarda En Sık İfade Edilen Sözcükler

Başlık	Frekans	Tez Sayısı	Tezlerin %	Başlık	Frekans	Tez Sayısı	Tezlerin %
Sosyal	577	529	99,43	İmaj	37	36	6,76
Sorumluluk	552	529	99,43	Tüketici	36	31	5,82
Kurumsal	317	274	51,50	Etik/Ahlak	32	29	5,45
İşletme	254	221	41,54	İş	29	26	4,88
Araştırma	226	221	41,54	İtibar	27	23	4,32
Proje	230	216	40,60	Banka	25	23	4,32
Etki	154	153	28,75	Performans	24	23	4,32
İlişki	96	94	17,66	Davranış	23	21	3,94
Algı	84	80	15,03	Toplum	21	18	3,38
Örnek	75	75	14,09	Öğrenci	19	18	3,38
Sektör	59	59	11,09	İletişim	21	17	3,19
Türkiye	52	51	9,58	Üniversite	19	16	3,01
Marka	52	49	9,21	Çevre	18	15	2,81
Çalışan	48	45	8,45	Pazarlama	18	15	2,81
Rol	40	40	7,52	Müşteri	19	14	2,63

Sosyal, sorumluluk, kurumsal, işletme, araştırma, proje ve etki kavramları en sık ifade edilen sözcüklerdir.

Şekil 3. Tez Başlıklarının Birbirlerine Olan İlişkisi

Lisansüstü tez başlıklarında kullanılan sözcükler ve sözcükler arasındaki ilişkiler ekil 3'te gösterilmektedir. Genel olarak birlikte atanan kodların sıklığı ile kodların üst üste yazılmış olması kavramların birbirlerine yakınlığını gösterir. Başlıklarda birbirine en yakın kodlar "sosyal" ve "sorumluluk" sözcükleridir. Şekillerin (daire veya kare) ile etiketin yazı tipi boyutu kodlanmış kavramların sayısı ve yoğunluğu ile orantılıdır.

Lisansüstü tez başlıkları çeşitli kümelerde açıklanabilir. Burada kümeleri temsil eden renkler (yeşil, sarı, turuncu, turkuaz, mavi) ve kümelerarası bağlantı çizgileri (ince, kalın) kümeleri ve kümelerin birbirleriyle ilişkilerini göstermektedir. Sözcükler arasındaki bağlantı çizgilerine göre en fazla kesişim sosyal, sorumluluk, kurumsal ve işletme kavramları arasındadır.

Sosyal, sorumluluk ve kurumsal sözcükleri en büyük kümeyi, ikinci büyük kümede ise işletme, etki, araştırma, uygulama ve ilişki sözcükleri vardır. Üçüncü büyük kümeyi algı, sektör, çalışanlar, etik ve performans oluştururken, dördüncü kümeyi marka, imaj ve projeler oluşturmaktadır. Özellikle beşinci kümede (mavi) çok sayıda sözcüğün üst üste yer alması sözcüklerin birbirlerine çok yakın olduklarını göstermektedir.

4.2. Anahtar Kelimeler

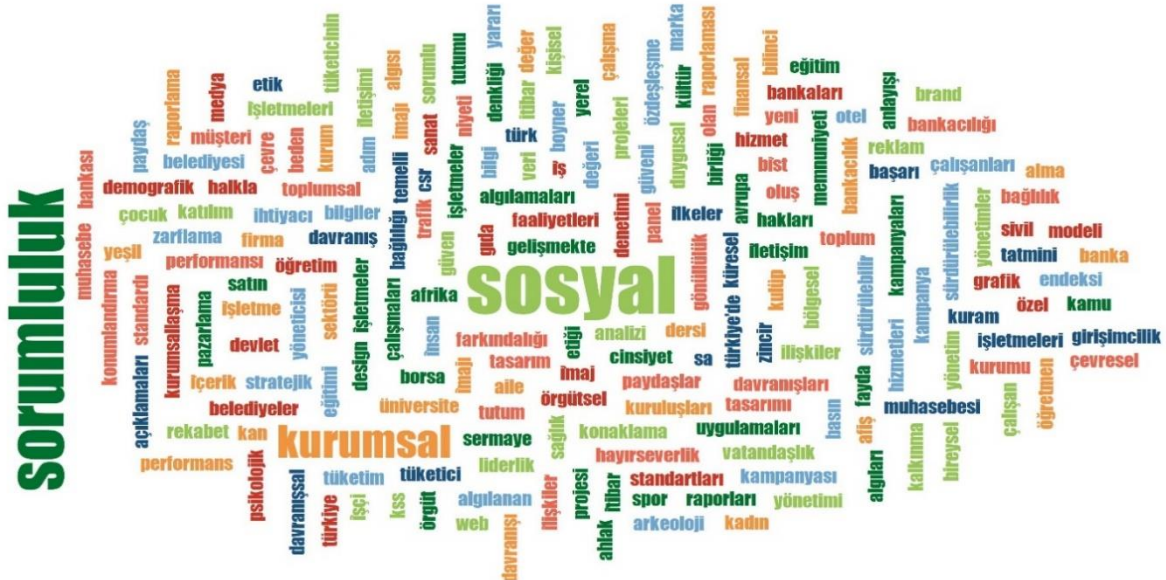
Lisansüstü tezlerin %69'unda (368) anahtar kelimeler ifade edilmiştir. İfade edilen anahtar kelime sayısı en az iki en fazla dokuz'dur, ortalama anahtar kelime sayısı 4'tür. Tezlerin %60'ında kurumsal sosyal sorumluluk, %32'inde ise sosyal sorumluluk anahtar kelimesi kullanılmıştır.

Tablo 5. En Sık İfade Edilen Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelimeler (368)	Frekans	Belgeler %
Kurumsal Sosyal Sorumluluk	221	60,05
Sosyal Sorumluluk	117	31,79
Kurumsal İtibar	19	5,16
Marka	17	4,61
Örgütsel Bağlılık	16	4,34
Sürdürülebilirlik	13	3,53
Sosyal Sorumluluk Projesi	13	3,53
Marka İmajı	13	3,53
Kurumsal İmaj	11	2,98
Halkla İlişkiler	10	2,71
Etik	10	2,71
Sosyal Sorumluluk Kampanyası	8	2,17
Finansal Performans	7	1,90
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	7	1,90
Sivil Toplum Kuruluşları	6	1,63
Yerel Yönetimler	6	1,63
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Raporlaması	6	1,63
İçerik Analizi	6	1,63
Kurumsal Yönetim	6	1,63
İş Tatmini	6	1,63

Tezlerin çok sayıda ana bilim dalında yazılmış ve çeşitli temaları içermesi anahtar kelimelerin çeşitliliğine yansımıştır. Toplam 701 anahtar kelimesi sayılmıştır. Bu kelimelerden en sık ifade edilenler Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Sosyal Sorumluluk, Kurumsal İtibar, Marka, Örgütsel Bağlılık, Sürdürülebilirlik, Sosyal Sorumluluk Projesi ve Marka İmajı kelimeleridir.

Şekil 4. Anahtar Kelimelerindeki Sözcüklerin Görselleştirilmesi

Yapılan anahtar kelime analiziyle son 35 yılda yazılan tezlerdeki temel kelimeler resmedilmektedir. Şekilde ifade edilen kelimeler toplam kelimelerin %29'unu yansıtmaktadır. Bu kelimelerden sosyal, sorumluluk ve kurumsal sözcükleri en sık kullanılan kelimelerdir.

4.3. Literatür Bilgisi

Doktora tezlerinde referans gösterilen kaynak sayısı en az 68 en fazla 865'dir, ortalama referans gösterme sayısı 232 iken, medyan 206'dır. Kaynakların ayrıntılı dağılımı tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Kaynakların Kullanımına Göre Dağılımları

Kaynak Türü	Frekans	Tüm Tezler %
Makale	8238	49,04
Kitap	4904	29,19
Lisansüstü Tezi	979	5,82
Web Sayfası	911	5,42
Kurum Yayını	458	2,73
Basın (Gazete, dergi, bülten, broşür)	387	2,30
Konferans/Bildiri	311	1,85
Araştırma Yayını/Proje/Rapor	277	1,65
Üniversite Yayınları	237	1,41
Diğer: Ansiklopedi, sözlük görüşme, uzmanlık tezi, doçentlik tezi, bitirme tezi, yeterlilik tezi, ders notları	99	0,59
Toplam Atıf	16.801	100

Doktora tezlerinde gösterilen referansların %49'u bilimsel makalelerden, %29'u kitaplardan oluşmaktadır. Tüm atıf yapılan kaynaklar içerisinde makale ve kitaplar dışındaki kaynaklara toplam %21,41 atıf yapılmıştır. Bu kaynak grubu içerisinde yüksek lisans ve doktora tezleri, web sayfaları, kurum yayınları, gazete ve dergiler, konferans bildirileri, üniversite yayınları ve araştırma proje/raporları yer almaktadır.

Tablo 7. En Sık Alıntı Yapılan Dergiler

Dergi	Yayın	Atıf
Journal of Business Ethics	312	437
Academy of Management Review	85	260
Academy of Management Journal	81	139
Business & Society	58	100
Journal of Marketing	58	96
Corporate Reputation Review	70	85
California Management Review	39	82
Business Horizons	22	78
Strategic Management Journal	41	74
Journal of Business Research	57	72
Administrative Science Quarterly	48	67
Harvard Business Review	36	63
Business and Society Review	22	63
Journal of Consumer Marketing	37	60
Journal of Management	26	58

Doktora tezlerinde 1931-2019 yılları arasında yayınlanmış toplam 6145 makaleye atıf yapılmış olup, en eski tarihli yayın Berle'nin (1931) *Corporate Powers as Powers in Trust* adlı çalışmasıdır. Atıf yapılan makalelerin büyük çoğunluğu Journal of Business Ethics, Academy of Management Review ve Academy of Management Journal dergilerinde yayınlanmıştır.

Tablo 8. En Sık Atıf Yapılan Yazarların Listesi

Yazar	Makalelerde Toplam Atıf	Yazar	Kitaplarda Toplam Atıf
Carroll, A.B.	190	Kotler, P.	80
Bhattacharya, C.B.	45	Lee, N.	49
Fombrun, C. J.	40	Aktan, C.C.	49
Maignan, I.	32	Freeman, E.R.	42
McWilliams, A.	32	Eren, E.	38
Siegel, D.	32	Creswell, J.W.	31
Wright, P.M.	32	Argüden, Y.	31
Mohr, L.A.	30	Davis, K.	29
Webb, D.J.	29	Post, J.E.	28
Davis, K.	27	Sabuncuoğlu, Z.	28
Wood, D.J.	27	Carroll, A.B.	27
Dowling, G.R.	25	Özüpek, M.N.	26
Porter, M.E.	25	Aaeker, D.	23
Sen, S.	25	Okay, A.	24
Cochran, P.L.	24	Peltekoglu, F.B.	24
Waddock, S.	23	Börü, D.	23
Brammer, S.	22	Torlak, Ö.	23
Preston, L.E.	22	Yamak, S.	23
Lantos, G.P.	21	Bowen, H.R.	23
Freeman, R.E.	20	Bayraktaroğlu, G.	22
Matten, D.	20	Tanyeri, M.	21
Schwartz, M.S.	20	İlter, B.	21

Makale kaynaklarından en sık atıf Carroll, Bhattacharya ve Fombrun'a yapılırken, kitaplarda Kotler, Lee ve Aktan'a yapılmıştır. Carroll, diğer yazarlarla arasında oldukça belirgin bir fark ile en çok atıf yapılan yazarlar listesinde birinci sırada yer almaktadır.

Tablo 9. En Sık Alıntı Yapılan Makaleler

Yazar/Yıl	Makale Başlığı	Dergi	Atıf
Carroll, A.B. (1991)	The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders.	Business Horizons	53
Carroll, A.B. (1979)	A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance.	Academy of Management Review	38
Carroll, A.B. (1999)	Corporate Social Responsibility: Evolution of Definitional Construct.	Business & Society	25
Wood, J. (1991)	Corporate Social Performance Revisited.	Academy of Management Review	20
Lantos, G.P. (2001)	The boundaries of strategic corporate social responsibility.	The Journal of Consumer Marketing	19
Dahlsrud, A. (2008)	How Corporate Social Responsibility is Defined: An Analysis of 37 Definitions.	Corporate Social Responsibility and Environmental Management	18
Clarkson, M.E. (1995)	A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance.	Academy of Management Review	15
Halıcı, A. (2001)	İşletmelerde Sosyal Sorumluluk Stratejileri: Çanakkale İlinde Bir Araştırma.	Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniv. İİBF Dergisi	15
Yönet, E. (2005)	Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışında Son Dönemeç: Stratejik Sorumluluk,	Balıkesir Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi	15
McWilliams, A. ve Siegel, D. (2001)	Corporate social responsibility: A theory of the firm perspective.	The Academy of Management Review	15

Yazarlardan Carroll, Wood, Lantos, Dahlsrud, McWilliams ve Clarkson hem en sık alıntı yapılan makalelerin yazarları, hem de en sık atıf alan yazarlar sıralamasında yer almaktadır. En sık atıf yapılan kitaplar tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10. En Sık Alıntı Yapılan Kitaplar

Yazar/Yıl	Kitap Başlığı	Atıf
Kotler P. ve Lee, N. (2006)	Kurumsal sosyal sorumluluk (çev.)	47
Aktan, C.C. (Ed.) (2007)	Kurumsal sosyal sorumluluk: İşletmeler ve sosyal sorumluluk	27
Peltekoğlu, F.B. (1997)	Halkla İlişkiler Nedir?	24
Özüpek, N. (2013)	Kurum İmajı ve Sosyal Sorumluluk,	23
Freeman, R.E. (1984)	Strategic Management: A Stakeholder Approach	23
Bayraktaroğlu, G., İltar, B. ve Tanyeri, M. (2009)	Kurumsal Sosyal Sorumluluk: Pazarlamada Yeni Bir Paradigmaya Doğru.	22
Bowen, H.R. (1953)	Social Responsibilities of the Businessman	22
Yamak, S. (2007)	Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Gelişimi	22
Argüden, Y. (2002)	Kurumsal Sosyal Sorumluluk	21
Bayrak, S. (2001)	İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk	20
Eren, E. (1997)	İşletmelerde Stratejik Yönetim ve İşletme Politikaları	20
Carroll, A.B. ve Buchholtz, A.K. (2006)	Business & Society – Ethics and Stakeholder Management	19
Özgener, Ş. (2004)	İş Ahlakının Temelleri	19

P. Kotler, kitaplar kategorisinde en sık atıf yapılan yazardır. Makale kategorisinde en sık atıf alan yazarlar arasında Türk isimleri yer almazken, kitaplar kategorisinde Aktan, Eren, Argüden ve Sabuncuoğlu gibi Türk yazarlar ilk 10 sıralamada listelenmektedir.

5. SONUÇ

Bibliyometrik teknik ile bilimsel çalışmalarda öznel olarak türetilmiş kategorilerin nicel olarak belgelenmesi, araştırma alanının keşfedilmesi ve kategorilerin tanımlanması sağlanır (Zupic ve Carter, 2015, s. 457). Yapılan çalışma ile Türkiye’de yazılmış sosyal sorumluluk konu başlığını taşıyan lisans üstü tezlerin akademik birikiminin ve genel eğilimlerinin resmedilmesi amaçlanmaktadır. Genellikle bibliyometrik çalışmalarda bilimsel dergilerde yayınlanmış makaleler incelenmektedir (Lisée vd., 2008, s. 1776), ancak bu çalışmada sosyal sorumluluk konusunda yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinin analizi araştırma konusudur.

Bir akademik araştırma alanının ve disiplinin gelişme eğilimi, genellikle çalışılan ve yayınlanan araştırma miktarıyla gösterilir (Low ve Siegel, 2020, s. 694). Sosyal sorumluluk tezleri beş yıllık periyotlarda incelendiğinde 1985-1989 yılları arasında konuyla ilgili üç tez sayılırken, 2015-2020 yılları arasında bu sayı 268’e ulaşmıştır. Katlanarak büyüyen çalışmaların bu durumu, üniversitelerde sosyal sorumluluk tez konularının ne kadar popüler olduğunu göstermektedir. Bu durum Price (1963) yasasıyla şu şekilde açıklanır: Price (1963, s. 241) yasasının temel varsayımına göre bilimin gelişmesi katlanarak bir büyüme izlemektedir, ancak bir alandaki bilimsel büyüme sürdürülebilir, er ya da geç doygunluğa ulaşılır. Price (1963), bilimsel bir alanın büyümesini dört aşamada açıklar. İlki, az sayıda araştırmacının yeni bir alanda yayın yapmaya başladığı öncü aşamasıdır. İkinci aşama; alanın genişlemesiyle artan sayıda bilim insanının konunun çeşitli yönlerini araştırmasıyla katlanarak büyüme gösteren aşamadır. Üçüncü aşamada, bilgi birikiminin pekişmesiyle yayınların sayısında bir düşüş ile önemli ölçüde azalma gözlemlenirken bilimsel üretimin büyümesi de doğrusal bir çizgide devam etmektedir. Dördüncü aşamada ise yayınların önemli ölçüde azalması alanın (çöküşüne veya daralmasına karşılık gelmektedir (Fernández-Cano, Torralbo ve Vallejo, 2004; Dabi vd., 2016). Yapılan çalışmada, sosyal sorumluluk konulu lisansüstü tez çalışmalarının hem katlanarak artış göstermeleri hem de çalışılan konu başlıklarının çeşitliliği bilimsel gelişmenin ikinci aşamada olduğunu göstermektedir.

Sosyal sorumluluk konulu tez çalışmalarına 95 üniversite katkıda bulunmuş ve çalışmaların büyük çoğunluğu Türkiye’nin çeşitli bölgelerini temsil eden köklü devlet üniversiteleri arasında yer alan Marmara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi’nde yazılmıştır. Tüm

üniversiteler arasında Marmara Üniversitesi hem yüksek lisans tezlerinde hem de doktora tezlerinde sosyal sorumluluk konusunun en çok çalışıldığı üniversitedir.

Türkiye’de sosyal sorumluluk eğitiminin lisansüstü programlarında yer alması 1980’li yıllara dayanmaktadır. Aralık 2020 tarihine kadar 532 tez 82 anabilim dalında çalışılmıştır. Anabilim dalı sayısının bu kadar yüksek olması kavramın özel sektörü, kamu kurumlarını ve sivil toplum kuruluşlarını kapsayan bir iş felsefesi (Gomez, 2014, s. 242) ve ekonomik, sosyal, çevresel, sürdürülebilirlik, paydaş, etik ve gönüllülük gibi çeşitli boyutlarda (Dahlsrud, 2006; Sarkar ve Searcy, 2016) tanımlanıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Sosyal sorumluluk kavramının merkezinde işletme literatürünün olması, en fazla tezin Sosyal Bilimler Enstitüsünde (%90) ve İşletme Ana Bilim Dalı’nda (%40) yazılmış olmasını açıklar. Ancak sosyal sorumluluk konusunun temsil ettiği bilim alanının birçok perspektiften, ideolojiden, disiplin ve alt disiplinlerden tartışmaları içeren bir alanı kapsamaması durumu (Crane vd., 2008, s. 4) tezlerin arkeoloji, bankacılık, bilişim sistemleri, çevre bilimleri, eğitim bilimleri, endüstri mühendisliği, felsefe ve din bilimleri, halkla ilişkiler, iletişim bilimleri, İslam iktisadi ve hukuku, finansal kurumlar, giyim endüstrisi, insan kaynakları, mimarlık, psikoloji, spor, toplam kalite, reklamcılık, rekreasyon, sağlık bilimleri, sanat ve tasarım, sivil havacılık, sivil toplum kuruluşları yönetimi, siyaset bilimi, sosyoloji, spor bilimleri ve turizm işletmeciliği gibi 82 anabilim dalının konusu olmasına açıklık getirmektedir. Sosyal sorumluluk araştırmalarının bu disiplinlerarası karakteristiği (Low ve Siegel, 2020, s. 696), alana ilişkin kuramsal perspektifler, kavramsal yaklaşımlar ve deneysel geleneklerden oluşan bir çeşitlilik getirirse de temel kavramlar etrafında fikir birliği ve sosyal sorumluluk araştırmaları için temel bir paradigmanın oluşmasını zorlaştırmaktadır (Crane vd., 2008, s. 7).

Sosyal sorumluluk konusunun bu engin kapsam alanı ve birçok anabilim dalının çalışma konusu olması tezlerin başlıklarına da yansımıştır. Tez başlıklarında toplam 6363 sözcük kullanılmıştır. İkinci adımında, sözcük eklerinden oluşan farklılıklar ve eşanlamli kelimeler birleştirildikten sonra tez başlıklarında 1660 farklı sözcük sayılmıştır. Bu sözcüklerin frekans analizleri dikkate alındığında sosyal, sorumluluk, kurumsal, işletme, araştırma, projeler/kampanyalar, etki, ilişki ve algı kavramları en sık ifade edilen kavramlardır. Başlıklarda kullanılan sözcükler ve sözcükler arasındaki ilişkiler çeşitli kümelerde açıklanabilir. Çalışmalar arasında önemli bir kümeyi Türkiye özelinde özel sektöre ilişkin sosyal sorumluluk uygulamalarının marka ve kurum imajına, kurumsal itibara, etik değerlere ve finansal performansa etkisi veya ilişkisi oluşturmaktadır. Tez başlıklarında algı, etki, ilişki ve rol sözcükleri sıkça kullanılmaktadır. Bu kavramlar, tezlerdeki konular veya değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisine yönelik bir durumun saptanmasına, değişkenler arasındaki ilişki ve etkinin yarattığı bağlantıların ve sonuçların ortaya konmasına yönelik çalışmaların yaygın olarak çalışıldığını göstermektedir (Boyraz vd., 2020, s. 1447). Kurum paydaşlarından en fazla çalışma tüketicilerin satın alma davranışına ve çalışanların kuruma bağlılık ilişkisine yöneliktir. Ayrıca sosyal sorumluluk projelerinin müşteri bağlılığına ilişkisi ve etkisi de popüler konular arasındadır. Çalışılan diğer çalışma grupları ise toplum ve öğrenciler olmuştur. Sosyal sorumluluk alanı tüm endüstrileri ve sektörleri kapsamasına rağmen sektör konusunda turizm, bankacılık, tekstil ve telekomünikasyon sektörüne özel ilgi gösterilmiş, ancak diğer sektörler yeterince araştırılmamıştır.

Tez başlıkları sosyal sorumluluk kavramının tanımlandığı ekonomik, sosyal, çevresel boyutlar veya ilişkili olduğu kavramlar üzerinden incelendiğinde çevre, eğitim, vatandaşlık, sürdürülebilirlik, sağlık, sivil toplum kuruluşları, gönüllülük ve hayırseverlik ve paydaş sözcükleri çok az çalışmanın başlığında yer bulmuştur. Benzer şekilde devlet, uluslararası standartlar ve eleştirel perspektif konuları da çok sınırlı sayıda çalışılmıştır.

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının kısaltılmış “KSS” ifadesi tezlerin %7’sinde tercih edilmiştir. KSS, anahtar kelimeleri arasında sıkça (%88) tercih edilirken, tez başlıklarında (%12) çok nadir kullanılmaktadır. Tezlerdeki anahtar kelimeler analiz edilerek alanın anlamsal bir haritası oluşturulmuştur (Zupic ve Cater, 2015). Tezlerin çok sayıda ana bilim dalında ve çeşitli temalarda yazılmış olması tezlerdeki anahtar kelimelerin çeşitliliğine yansımıştır. Tezlerde toplam 701 çeşit anahtar kelimesi sayılmıştır ve bu kelimelerden en sık ifade edilenler kurumsal sosyal sorumluluk (%60) ve sosyal sorumluluk (%32) kelimeleridir. İfade edilen diğer tüm kelimeler çalışma konularının geniş kapsam alanı kadar çeşitlilik içermektedir.

Alıntı yapılan kaynak türleri, hangi yayınların ve ne tür araştırmaların literatür üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (De Bakker vd., 2005, s. 300). Yapılan çalışmaya göre doktora tezlerinde ortalama referans gösterme sayısı 232, medyan 206’dır. Referansların %49’u bilimsel makalelere, %29’u kitaplara yapılmaktadır. Diğer kaynaklar ise yüksek lisans ve doktora tezleri, web sayfaları, kurum yayınları, gazete ve dergiler, konferans bildirileri, üniversite yayınları ve araştırma proje raporlarıdır. Tüm referanslar arasında bilimsel makalelerin birincil kaynak olarak tercih edilmesi durumu internet ortamındaki zengin ve erişimi kolay literatür ile

açıklanabilir. Ayrıca çalışmaların erişime açık olma durumu da önemli bir faktördür. Wang vd., (2015) *Nature Communications*'daki erişime açık ve erişime açık olmayan makaleleri karşılaştırmış ve erişime açık makalelerinin daha fazla alıntı ve sayfa görüntülemesi aldığını, daha uzun süreli indirildiğini ve sosyal medyada daha belirgin şekilde yer aldığını açıklamıştır.

Genel olarak çalışmaların çok sayıda dergide yayınlanması, KSS araştırmalarının çok disiplinli karakteri ile engin araştırma temaları ile açıklanabilir. Yakın tarihli yapılan çalışmalara göre KSS ile ilgili yayınlanmış makaleler en fazla *Journal of Business Ethics, Corporate Social Responsibility and Environmental Management, Sustainability, Journal of Cleaner Production, Business Strategy and the Environment* ve *Social Responsibility Journal* dergilerinde yayınlanmaktadır (Aguinis ve Glavas, 2012; Dabic vd., 2016; Feng vd., 2017; Bartolacci vd., 2020; Low ve Siegel, 2020; Ye vd., 2020). Ancak Türkiye'deki doktora tezlerinde atıf alan kaynakların incelendiğinde *Journal of Business Ethics* dergisi dışında ifade edilen sosyal sorumluluk dergilerine düşük sayıda atıf yapılmıştır.

Doktora tezlerinde 1931-2019 yılları arasında yayınlanan toplam 6145 makaleye atıf yapılması alana ilişkin heterojen bir literatürün varlığını göstermektedir. Lockett ve diğerlerinin (2006, s. 131) tanımına göre en sık atıf yapılan dergilerden *Journal of Business Ethics, Business & Society, Business and Society Review* ve *Business Ethics Quarterly* KSS ilişkili dergiler arasında tanımlanırken, *Academy of Management Review, Academy of Management Journal, California Management Review, Strategic Management Journal, Administrative Science Quarterly* ve *Harvard Business Review* ana akım yönetim dergileri olarak sınıflandırılmaktadır.

Alıntılar, araştırma politikasında ve araştırma sistemi içinde performans göstergeleri olarak görülmekte ve genellikle araştırmanın etkisini, değerini veya kalitesini yansıttığı varsayılmaktadır (Smith, 1981; Aksnes vd., 2019, s. 5). Yapılan çalışmada Carroll, Wood, Lantos, Dahlsrud, McWilliams ve Clarkson hem en çok alıntı yapılan makalelerin yazarları, hem de en çok atıf alan yazarların sıralamasında yer almaktadır. Bu yazarlardan Carroll, en çok atıf yapılan yazarlar listesinde birinci sırada diğer yazarlarla arasında oldukça belirgin bir fark ile yer alarak ve en çok atıf yapılan ilk üç makalenin yazarı olarak tek başın yazar olarak değerlendirilebilir. Garfield'e (1979, s. 372) göre yüksek alıntı sayıları bilimsel mükemmellik, yazarın çalışmasıyla alana yaptığı katkı, sağladığı fayda ve gördüğü ilgi konusunda bilgi vermektedir. Özellikle Carroll'un KSS piramidi ile şirketlerin dört temel sorumluluklarının belirlendiği, KSS'nin modern çağına işaret eden 1950'lerden başlayarak KSS yapısının tanımlarının tarihsel gelişiminin araştırıldığı ve şirketlerin sosyal performans yönlerinin açıklandığı *The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders* (Carroll, 1991), *A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance* (Carroll, 1979) ve *Corporate Social Responsibility: Evolution of Definitional Construct* (Carroll, 1999) makaleleri en çok bilinen ve alıntı yapılan ilk üç makale arasında yer almaktadır. Bu durum, aynı zamanda zengin sosyal sorumluluk literatürüne rağmen, en çok alıntı yapılan bir grup yazarın egemenliğinin göstergesidir.

Araştırmada son 35 yılda çalışılan sosyal sorumluluk konulu lisansüstü tezlerin tez başlıkları, tezlerde ifade edilen anahtar kelimeler, atıf alan yazarlar, dergiler, kitaplar gibi alanın entelektüel ve akademik yapısına ilişkin analizler sunulmaktadır. Çalışmanın temel katkısı sosyal sorumluluk konusuna ilişkin temaların ve alana ilişkin temel literatürün sistemli analiziyle gelecekteki çalışmaların konu seçimini ve araştırmacıların kaynak tercihini yönlendirecek bilgiler sunmasıdır. Ancak çalışmanın önemli sınırlılığı da vardır: tezlerde kullanılan yöntemler ile kuramsal ve ampirik konular incelenmemiştir. Dolayısıyla tezlerin bu konularda da ayrıntılı incelenmesi alana katkı sağlanması ve kuramsal gelişim için önemlidir.

Sosyal sorumluluk uygulamaları özellikle turizm, bankacılık, tekstil ve telekomünikasyon sektörleri üzerinden araştırılmıştır. Sektörlere ilişkin uygulamaların tespiti ve sektörlerarası karşılaştırmaların yapılabilmesi için gelecekteki araştırmalarda en çok istihdamın ve yatırımın yapıldığı sektörlerin araştırılması önerilebilir. Ayrıca sürdürülebilirlik, kurumsal vatandaşlık, sivil toplum kuruluşları, gönüllülük ve uluslararası standartlar/girişimler konularına da odaklanılırsa alana daha fazla katkı sağlanabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %50 oranında, ikinci yazar %25, üçüncü yazar %25 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Agudelo, M. A., Jóhannsdóttir, L. ve Davidsdottir, B. (2019). A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 4, 1-23.
- Aguinis, H. ve Glavas, A. (2012). What we know and don't know about corporate social responsibility: A review and research agenda. *Journal of Management*, 38(4), 932-968.
- Aksnes, D. W., Langfeldt, L. ve Wouters, P. (2019). Citations, citation indicators, and research quality: An overview of basic concepts and theories. *SAGE Open*, 9(1), 1-17. <https://doi.org/10.1177/2158244019829575>
- Arıkan, R. (2017). *Araştırma yöntem ve teknikleri*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Avrupa Komisyonu. (2001). *Green paper – Promoting a European framework for corporate social responsibility*. Brussels, Commission of the European Communities. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0366en01.pdf adresinden 25 Temmuz 2020 tarihinde alınmıştır.
- Avrupa Komisyonu. (2011). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Brussels, 25.10.2011, COM (2011) 681 final.
- Bartolacci, F., Caputo, A. ve Soverchia, M. (2020). Sustainability and financial performance of small and medium sized enterprises: A bibliometric and systematic literature review. *Business Strategy and the Environment*, 29, 1297-1309.
- Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*. Free Press.
- Berle, A. A. (1931). Corporate powers as powers in trust. *Harvard Law Review*, 44(7), 1049.
- Bowen, H. R. (1953). *Social responsibility of the businessman*. Harper and Row.
- Boyraz, M., Kabakulak, A. ve Mutlu, A. S. (2020). Hazırlanmakta olan turizm konulu lisansüstü tezlerin veri görselleştirme tekniği ile bibliyometrik analizi: 2006-2020 yılları örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1434-1453.
- Britannica. (2020). *Sherman Antitrust Act*. <https://www.britannica.com/event/Sherman-Antitrust-Act> adresinden 26 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Carroll, A. B. (1999). Corporate social responsibility: Evolution of a definitional construct. *Business Society*, 38, 268-295.
- Carroll, A. B. (2015). Corporate social responsibility (CSR) is on a sustainable trajectory. *Journal of Defence Management*, 5(2), 1-2.
- Crane, A., McWilliams, A., Matten, D., Moon, J. ve Siegel, D. S. (2008). The corporate social responsibility agenda. A. Crane, D. Matten, A. McWilliams, J. Moon ve D. S. Siegel (Ed.), *The Oxford handbook of corporate social responsibility* içinde (s. 3-15), Oxford University Press.
- Dabi, Y., Darrigues, L., Katsahian, S., Azoulay, D., De Antonio, M. ve Lazzati, A. (2016). Publication trends in bariatric surgery: A bibliometric study. *Obesity Surgery*, 26(11), 2691-2699.
- Dabic, M., Colovic, A., Lamotte, O., Painter-Morland, M. ve Brozovic, S. (2016). Industry-specific CSR: Analysis of 20 years of research. *European Business Review*, 28, 250-273.
- Dahlsrud, A. (2006). How corporate social responsibility is defined: An analysis of 37 definitions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15, 1-13.
- De Bakker, F. G., Groenewegen, P. ve Den Hond, F. (2005). A bibliometric analysis of 30 years of research and theory on corporate social responsibility and corporate social performance. *Business & Society*, 44(3), 283-317. <https://doi.org/10.1177/0007650305278086>

- Feng, Y., Zhu, Q. ve Lai, K. (2017). Corporate social responsibility for supply chain management: A literature review and bibliometric analysis. *Journal of Cleaner Production*, 158, 296-307.
- Fernández-Cano, A., Torralbo, M. ve Vallejo, M. (2004). Reconsidering Price's model of scientific growth: An overview. *Scientometrics*, 61(3), 301-321. <https://doi.org/10.1023/b:scie.0000045112.11562.11>
- Frynas, J. G. ve Stephens, S. (2014). Political corporate social responsibility: Reviewing theories and setting new agendas. *International Journal of Management Reviews*, 1-27.
- Garfield, E. (1979). Is citation analysis a legitimate evaluation tool? *Scientometrics*, 1(4), 359-375. <https://doi.org/10.1007/bf02019306>
- Ghobadian, A., Money, K. ve Hillenbrand, C. (2015). Corporate responsibility research: Past—present—future. *Group & Organization Management*, 40(3), 271-294.
- Gomez, L. (2014). The Importance of university social responsibility in Hispanic America: A responsible trend in developing countries. G. Eweje (Ed.), *Critical Studies on corporate responsibility, governance and sustainability*, Emerald Group Publishing Limited.
- Google Akademik. (2021). *Social responsibility*. https://scholar.google.com.tr/scholar?q=%22social+responsibility%22&hl=tr&as_sdt=0,5 adresinden 16 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- He, Q. (1999). Knowledge discovery through co-word analysis. *Library Trends*, 48(1), 133-59.
- Heald, M. (1970). *The social responsibilities of business: Company and community 1900–1960*. Pr. of Case Western Reserve Univ.
- Ji, Y., Tao, W. ve Rim, H. (2020). Mapping corporate social responsibility research in communication: A network and bibliometric analysis. *Public Relations Review*, 46, 101963, 1-16.
- Kenton, W. (2020). *Robber Barons*. <https://www.investopedia.com/terms/r/robberbarons.asp#:~:text=A%20robber%20baron%20is%20a%20term%20used%20frequently%20in%20the,Cornelius%20Vanderbilt%2C%20and%20John%20D> adresinden 26 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Lisée, C., Larivière, V. ve Archambault, É. (2008). Conference proceedings as a source of scientific information: A bibliometric analysis. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 59(11), 1776-1784. <https://doi.org/10.1002/asi.20888>
- Lockett, A., Moon, J. ve Visser, W. (2006). Corporate social responsibility in management research: Focus, nature, salience and sources of influence. *Journal of Management Studies*, 43(1), 115-136.
- Low, M. ve Siegel, D. (2020). A bibliometric analysis of employee-centred corporate social responsibility research in the 2000s. *Social Responsibility Journal*, 16, 691-717.
- Lulewicz-Sas, A. (2017). Corporate social responsibility in the light of management science – bibliometric analysis. *Procedia Engineering*, 182, 412-417.
- Mayring, P. (2000). Qualitative content analysis. *Qualitative Methods in Various Disciplines I: Psychology*, 1(2), 1-10.
- McWilliams, A., Siegel, D. S. ve Wright, P. M. (2006). Corporate social responsibility: Strategic implications. *Journal of Management Studies*, 43(1), 1-18.
- Mullerat, R. (2013). Corporate social responsibility: A European perspective. *The Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*, 13(6), 1-22.
- Ortiz-Avram, D., Domnanovich, J., Kronenberg, C. ve Scholz, M. (2018). Exploring the integration of corporate social responsibility into the strategies of small- and medium-sized enterprises: A systematic literature review. *Journal of Cleaner Production*, 201, 254-271.
- Price, D. (1963). *Little science, big science*. Columbia University Press.

- Sajjad, A. ve Eweje, G. (2014). Corporate social responsibility in Pakistan: current trends and future directions. G. Eweje (Ed.), *Corporate social responsibility and sustainability: Emerging trends in developing economies* içinde (s. 163-187). Bingley, Emerald.
- Sarkar, S. ve Searcy, C. (2016). Zeitgeist or chameleon? A quantitative analysis of CSR definitions. *Journal of Cleaner Production*, 135, 1423-1435.
- Smith, L. C. (1981). Citation analysis. *Library Trends*, 30, 83-106.
- Stefano, F. D., Bagdadli, S. ve Camuffo, A. (2018). The HR role in corporate social responsibility and sustainability: A boundary-shifting literature review. *Human Resource Management*, 57, 549-566.
- Vázquez-Carrasco, R. ve López-Pérez, M. E. (2013). Small & medium-sized enterprises and Corporate Social Responsibility: A systematic review of the literature. *Quality & Quantity*, 47, 3205-3218.
- Waddock, S. A. (2004). Parallel universes: Companies, academics, and the progress of corporate citizenship. *Business and Society Review*, 109, 5-42.
- Wang, X., Chen, L., Wenli, M. ve Zhichao, F. (2015). The open access advantage considering citation, article usage and social media attention. *Scientometrics*, 103, 555-564.
- Yaşın, C., Çetin, M. ve Sönmez, B. (2017). Halkla ilişkiler alanındaki doktora tezleri üzerinden Türkiye ve ABD’de bilimsel bilginin gelişiminin analizi. *Selçuk İletişim*, 10(1), 454-480.
- Ye, N., Kueh, T., Hou, L., Liu, Y. ve Yu, H. (2020). A bibliometric analysis of corporate social responsibility in sustainable development. *Journal of Cleaner Production*, 272, 1-15.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. (2020). *Tez merkezi*. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden 31 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Zupic, I. ve Cater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472.

EKONOMİK ÖZGÜRLÜĞÜN DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR, GAYRI SAFİ YURTİÇİ HASILA VE VERGİ GELİRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: OECD ÜLKELERİNDEN KANITLAR

THE EFFECT OF ECONOMIC FREEDOM ON FOREIGN DIRECT INVESTMENT, GROSS DOMESTIC PRODUCT AND TAX REVENUES: EVIDENCE FROM OECD COUNTRIES

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÖSTEKÇİ¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) ve vergi gelirleri üzerindeki etkisini araştırmaktır. Değişkenler arasındaki ilişkinin test edilmesi için 1995-2019 dönemi temel alınarak 37 OECD ülkesinden oluşan bir veri seti kullanılmıştır. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) panel eşbütünleşme testiyle incelendiği çalışmada, panelin genelinde tüm modellerde eşbütünleşme ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Eşbütünleşme katsayı tahmin sonuçlarına göre ekonomik özgürlük, doğrudan yabancı yatırımları negatif ve GSYH'yi pozitif yönde etkilemiştir. Ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri üzerindeki etkisi pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Konya (2006) ve Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testlerine göre, OECD ülkelerinde ekonomik özgürlükten doğrudan yabancı yatırımlara, GSYH'ye ve vergi gelirlerine doğru nedensellik ilişkilerinin olduğu görülmüştür. Panelin geneli için ve bireysel olarak elde edilen bulgular, hipotezi kısmen desteklerken, bu sonuçların tüm OECD ülkeleri için genelleştirilmeyeceğini de ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Özgürlük, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, GSYH, Vergi Gelirleri, Panel Veri Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: O40, H20, F20, D73.

ABSTRACT

The aim of the study is to investigate the effect of economic freedom on foreign direct investment, gross domestic product (GDP) and tax revenues. A data set which consistf of 37 OECD countries based on the period 1995-2019 is used to examine the relationship between variables. In the research, where the cointegration relation between the series is examined with the Banerjee and Carrion-i-Silvestre (2017) panel cointegration test, it is determined that there is a cointegration relationship in all models throughout the panel. According to the cointegration coefficient estimation results, economic freedom affected foreign direct investments negatively and GDP positively. The effect of economic freedom on tax revenues is positive but statistically insignificant. According to the panel causality tests of Konya (2006) and Dumitrescu and Hurlin (2012), in OECD countries it is observed that there are causality relations from economic freedom to foreign direct investments, GDP and tax revenues. While the findings of the panel and results obtained on individual basis partially support the hypothesis, it also revealed that these results cannot be generalized to all OECD countries.

Keywords: Economic Freedom, Foreign Direct Investment, GDP, Tax Revenues, Panel Data Analysis.

JEL Classification Codes: O40, H20, F20, D73.

¹ Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, akostekci@firat.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

This study aims to examine the impact of economic freedom on foreign direct investments, GDP and tax revenues by taking the period between the years of 1995-2019 as basis and using a data set consisting of 37 OECD countries. The main argument of this study, examining the relationship of economic freedom with foreign direct investments, GDP and tax revenues, is based on the theoretical perspective which argues that increasing economic freedom will reduce risks and uncertainties and facilitate capital inflows to the target country, increased capital inflow will have a positive impact on production, investment and GDP, and this will increase the tax revenues of the government. The basic hypotheses established in accordance with this theoretical perspective are that a relatively higher level of economic freedom will increase foreign direct investment inflow, GDP and tax revenues. In order to test the hypotheses, models were created by reviewing the theoretical and empirical literature, and the study was completed by conducting analysis over models.

Design/methodology/approach:

In the study, initially the existence of cross-section dependence among the countries forming the panel, was examined by means of Breusch and Pagan (1980) LM test, Pesaran (2004) LM_S test, Pesaran (2004) LM_{CD} test, Pesaran, Ullah and Yamagata (2008) LM_{Adj} test and Baltagi, Feng and Kao (2012) LM_{BC} test. The homogeneity of the slope coefficients was analyzed with the Swamy (1970) Delta Test ($\hat{\Delta}$) and Pesaran and Yamagata (2008) Corrected Delta Test ($\hat{\Delta}_{Adj}$). The stability of the series was examined with the Pesaran (2007) CADF test. The existence of the cointegration relations was examined with the second generation cointegration test of Banerjee and Carrion-i-Silvestre (2017), which takes the cross-section dependence into account and can give results for each cross-section and the overall panel. Estimation of cointegration coefficients was estimated by Pesaran (2006) CCE and CCEMG methods. The causality relationships between the series were examined with the help of the Konya (2006) SUR causality test, which takes the cross-section dependence into account and can give the results for each cross-section, and the Dumitrescu and Hurlin (2012) panel causality test, which can give the results of the panel in general.

Findings:

In the study examining the cross-section dependence, it was found that there was a cross-section dependence between OECD countries in the tests conducted for both series and models. According to the homogeneity test results, it was decided that the slope coefficients of all models were not homogeneous in all models. In the study where the stability of the series was examined with the Pesaran (2007) CADF and CIPS tests, it was observed that some series were stable at the level for the countries and some series were stable at the first difference in the CADF test. According to the CIPS test, it has been determined that all series are not stable at the level and become stable at the first difference I(1). In the study, according to the results obtained from the second generation cointegration test of Banerjee and Carrion-i-Silvestre (2017), which can give the results of each cross-section and the overall panel, a cointegration relationship was found between the series in the models and in some of the countries in terms of individual results. According to the cointegration coefficient estimations made by Pesaran (2006) CCE and CCEMG methods, it is observed that the economic freedom affects foreign direct investments negatively and GDP positively in general in the panel. When the individual results were considered, evidence has been obtained that the effects of economic freedoms on foreign direct investment, GDP and tax revenues may differ. The findings of the study, in which the causality relations between the series were examined with the help of Konya (2006) SUR and Dumitrescu and Hurlin (2012) panel causality tests, it was found that there were causality relations from economic freedom to foreign direct investments, GDP and tax revenues in most of the countries and throughout the panel.

Conclusion and Discussion:

In contrast with the results in the literature, the findings obtained from this study have shown that the assumption arguing that more economic freedom can activate the economic growth process through foreign direct investment, expand the volume of economic activities and increase the tax revenues of the state cannot be generalized. According to these findings, factors such as a well-established legal system protecting the property rights, monopoly rights, high commercial profits, competitive conditions, hidden income distribution through transfer pricing, and low-cost labor despite the strengths of economic freedom such as free markets and efficiency of regulation, determines the trends in investment and production activities. At this point, policy makers and practitioners in OECD countries, which mostly send foreign direct capital abroad, should evaluate their strengths and weaknesses in attracting foreign direct investments that have the potential to expand the production capacity of the economy and increase the financial revenues of the state and ensure the feasibility of policies that will increase investment. Otherwise, the trend in investment and capital inflows will not change, the capital inflow to the target country will decrease and the production activities of local investors will take place outside the country over time as the probable outcome. However, in the study, considering the result that the changes in economic freedom are the cause of the changes in foreign direct investments, GDP and tax revenues, it is clear that this result should be taken into account by policy makers in terms of ensuring investment in the production capacity of the economy, creating income growth and increasing the tax revenues of the state.

1. GİRİŞ

Özgürlüğün, ekonomik aktörlere geniş bir ekonomik fırsat yelpazesi yarattığı anlayışı ve ekonomik büyüme ile kalkınma üzerindeki önemli rolü, John Locke ve Adam Smith'e dayanan uzun bir gelenekten gelmektedir (Egger ve Winner, 2004). Bireysel amaçlara ulaşmak ve toplumsal faydayı artırmak, ancak özgürlük koşullarının ve ilkelerinin var olmasıyla mümkün olmaktadır. Özgürlüğün var olduğu yerde yatırım ve üretim fırsatları, farklı birey ve ekonomik birimler için önemli düzeyde eşit hale gelmektedir. Piyasanın keşif süreci olarak ifade edilen bu durum (Hayek, 1979), bireyler ve diğer ekonomik birimler için eşit rekabet koşulları yaratarak çıktı düzeyinin yükselmesine, büyüme ile kalkınmanın sağlanmasına ve genel refahın artmasına katkıda bulunur.

Ekonomik olarak özgür bir toplumda özel mülkiyetin korunması ve sözleşmelerin uygulanmasının sağlanması, devletin temel işlevidir. Şayet devlet, özel mülkiyeti koruyamadığında veya gönüllü mübadeleyi sınırlayan kısıtlamalara başvurduğunda ekonomik özgürlüğün ihlal edilmesi kaçınılmaz olacaktır. Ticari faaliyetleri kısıtlayan, işlem maliyetlerini yükselten, mülkiyet haklarını zayıflatan ve sonuç olarak risk ile belirsizlik yaratan böylesi bir yapıda ticari faaliyetlerden elde edilen kazançlar düşecek ve bireylerin üretken faaliyetlerde bulunma istekleri azalacaktır (Haan ve Sturm, 2000). Hedef ülkelere yönelik doğrudan yabancı yatırımları olumsuz etkileyen bu gelişmeler, sermaye birikimini uzun vadede azaltabilecektir (Roy ve Mandal, 2012). Teknoloji transferi de dâhil olmak üzere sermaye birikimi, yatırım ve üretim faaliyetlerindeki daralma ise çıktı düzeyini ve uzun vadeli büyüme beklentilerini düşürecektir. Buna karşın artan ekonomik özgürlük, risk ve belirsizlikleri azaltıp hedef ülkeye daha fazla doğrudan yabancı yatırım girişini sağlayabilecektir. Ekonomik özgürlüğün, doğrudan yabancı yatırımlar kanalıyla iktisadi ve ticari faaliyetlerin hacmini genişletip ekonomik büyüme sürecine işlerlik kazandırması, devletin vergi gelirlerini artırabilecektir.

Burada temel soru, artan ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım kanalıyla ekonomik büyüme sürecine işlerlik kazandırabileceği, iktisadi ve ticari faaliyetlerin hacmini genişletip devletin vergi gelirlerini artırabileceği varsayımının genelleştirilip genelleştirilmeyeceğidir. Çünkü ekonomik özgürlüğün daha yüksek olduğu ortamlarda büyük ölçüde düşen risk ve belirsizlikler yatırımcıları cesaretlendirebilirken (Gwartney ve Lawson, 2004; Savaşan ve Dursun, 2006), diğer taraftan düşük ücretler (Chakrabati, 2001), transfer fiyatlandırması (Choi vd., 2020), tekel hakları ve vergilerin de dâhil olduğu kapsamlı yatırım ayrıcalıkları da yatırımcıları cezbetmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde ekonomik özgürlüğün rolü ülke grupları açısından farklılaşabilmekte ve ekonomik özgürlüğün yatırım, büyüme ve vergi gelirleri üzerindeki olumlu etkisinin aksine farklı sonuçların da gözlemlenmesi muhtemel olmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, liberalleşme senaryolarını benimseyen ve görece olarak daha yüksek ekonomik özgürlüğe sahip OECD ülkelerinde ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH ve vergi gelirleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Literatürde ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların yapıldığı, ancak ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların ise daha sınırlı olduğu görülmektedir. Bu koşullar altında ileri panel veri analizi yöntemleri ile yapılan araştırmada, hem çoğunluğu gelişmiş AB üyesi olan OECD ülkelerinin çalışılması bakımından hem de ekonomik özgürlük ile vergi gelirleri ilişkisini konu edinen çalışmaların sınırlılığı bakımından literatüre katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Bu çalışma, yükselen ekonomik özgürlüğün risk ve belirsizlikleri azaltarak hedef ülkeye sermaye girişini kolaylaştıracağı, artan sermaye girişinin üretim, yatırım ve GSYH'yi olumlu etkileyeceği ve bunun ise devletin vergi gelirlerini artıracığı yönünde oluşturulan temel varsayıma dayanmaktadır. Bu temel varsayımı test etmek amacıyla girişten sonraki bölümde, öncelikle ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri ile ilişkisi teorik çerçevede ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, seriler arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik literatür sonuçları özetlenmiştir. Dördüncü bölümde veri seti, model ve yöntem açıklanmıştır. Beşinci bölümde ise oluşturulan modeller üzerinden yapılan analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışma, sonuç ve politika önerilerinin sunulduğu kısım ile tamamlanmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Oldukça geniş bir kavram olan, birçok faktör ekseninde şekillenen ve kişisel mülkiyet anlayışına dayanan ekonomik özgürlük, bireylerin başkalarının haklarına müdahale etmeksizin kendi hayatlarını şekillendirmek için zamanlarını, yeteneklerini ve mülkiyetlerini nasıl kullanacaklarına karar verme imkânı tanımaktadır. Bu anlamda bireysel seçim, gönüllü değişim, serbest piyasa ve açıkça tanımlanmış mülkiyet hakları ekonomik özgürlüğün temel taşlarını oluşturmaktadır. Ekonomik özgürlük mevcut olduğunda, bireyler tercihlerinde özgür olmakta ve siyasi süreç veya başkalarınca engellenmemektedirler (Gwartney vd., 2020, s. 1).

Ekonomik, mali, siyasi ve sosyal yapıyı önemli düzeyde etkileme potansiyeline sahip ekonomik özgürlük endeksinin uluslararası düzeyde ölçülmesi ve tanımlanması işlemleri, 1986 yılında başlamıştır (Cole, 2005, s. 102). Ekonomik özgürlük; hukukun üstünlüğü (mülkiyet hakları, yolsuzluktan uzaklık, yargının etkinliği), devletin büyüklüğü (kamu harcamaları, vergi yükü, mali sağlamlık), düzenlemelerin verimliliği (iş yapma özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, parasal özgürlük) ve serbest piyasa (ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük) gibi dört farklı kategori ve on iki alt faktöre dayalı olarak ölçülmektedir. Ölçülen bu endeksin sistematik olarak yayımlanması ise 1995'te başlamıştır (The Heritage Foundation, 2020). Ekonomik özgürlüğün gelişim süreciyle ilgili bu bilgiler, ekonomik büyümenin ve refahın temellerini açıklayan ekonomik özgürlüğün ölçülmesi ve tanımlanması işlemlerinin kısa bir geçmişi sahip olduğunu göstermektedir. Ancak ekonomik kalkınma için özgürlüğün hayati rolünü vurgulayan geleneğin çok eskiye dayandığını belirtmek mümkündür. Nitekim demokrasinin temel fikirlerini düzenleyen John Locke ve liberal düşüncenin savunucusu Adam Smith, özgürlüğün ekonomik aktörlere geniş bir ekonomik fırsat yelpazesi yarattığını belirtmişlerdir (Egger ve Winner, 2004, s. 271). Bu anlamda ekonomilerde serbest ticaret, serbest piyasa ve düşük düzeyde kamu müdahalesi gibi ilkeler uzun bir süre benimsenmiştir.

Smith'in ekonomik büyüme tablosunda, özgürlüğün hayati rolünü vurgulayan geleneğe serbest ticaret, mülkiyet hakları ve minimum düzeyde kamu müdahalesi söz konusudur. Bu kapsamda giderek artan üretkenlik ve yüksek çıktı düzeyine yol açan faktör ise şüphesiz yatırım sürecidir. Yatırımlardaki genişleme ise kişisel çıkar tarafından motive edilen bireysel eylemlerin bir ürünü olduğu yönündedir. Diğer bir ifade ile ekonomik büyüme sürecine işlerlik kazandıran, üretim yapısını iyileştiren ve yatırım kapasitesini genişleten unsur, girişimcinin kendi faaliyet alanında göstermiş olduğu bireysel çabasıdır (Grieve, 1983, s. 43-44). Bu anlamda bireysel ve ekonomik özgürlüğün temellerini oluşturduğu piyasa ekonomisi uzun süre yoğun bir şekilde tartışılabilir da bu tartışmanın esasında günümüzde çözüldüğü ve Smith'in piyasa ekonomisi anlayışının, uluslarda zenginlik yaratma kabiliyetine dair erken öngörüsünün doğru olduğu kanıtlanmıştır (Berggren ve Nilsson, 2020, s. 187). Dolayısıyla ekonomik özgürlük endeksinin ölçülmesi ve tanımlanmasında, Smith'in "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde yer alan tanımlamaların kullanıldığı görülmüştür (Öztürk ve Uzlaşır, 2019, s. 351). Bu durum aynı zamanda, geniş tabanlı uygulanan mülkiyet haklarının uzun dönemde ekonomik büyümenin nedeni olduğu görüşünden de kaynaklanmış (Acemoğlu vd., 2005) ve ekonomik özgürlüğün, yatırım ile üretim hacminin genişlemesinde ve çıktı düzeyinin artmasında kritik bir öneme sahip olduğunu göstermiştir.

Geniş anlamda bir ülkenin kurumsal yapının kalitesini gösteren ekonomik özgürlük, firmaların ekonomik işlem maliyetlerini azalttığı gibi doğrudan bir şekilde firmaların maliyet fonksiyonlarına girmektedir (Egger ve Winner, 2004, s. 272). Bu anlamda daha yüksek düzeyde bir ekonomik özgürlük, potansiyel yatırımcılar için ülke çekiciliğini artırmakta (Bengoa ve Sanchez-Robles, 2003, s. 529) ve hedef ülkeye yatırım girişini kolaylaştırabilmektedir. Bu yatırım şüphesiz, portföy yatırımları dışında kalan doğrudan yabancı yatırımlar olarak ön plana çıkmaktadır. Bir ekonomide yerleşik bir kişinin veya şirketin, başka bir ekonomide bir işletme kurmak, satın almak veya bir işletmeye ortak olmak amacıyla yaptığı sınır ötesi sermaye yatırımı olarak ifade edilen doğrudan yabancı yatırım (Sudha, 2013, s. 175), hedef ülkelerdeki birçok faktörden etkilenmektedir. Ucuz işgücü, hedef ülkeler tarafından sunulan özel yatırım ayrıcalıkları, düşük üretim maliyetleri, esnek yasal düzenlemeler, düşük vergi yükü, transfer fiyatlandırması, hammadde, rekabet koşulları, ulaşım olanakları ve tekel hakları gibi unsurlar doğrudan yabancı yatırımları etkileyen faktörler olarak belirtilebilir. Bu faktörlerden biri de risk ve belirsizlikleri önemli ölçüde azaltan ekonomik özgürlüktür. Burada yatırımlar, büyük ölçüde risk ve belirsizlikleri azaltan yüksek ekonomik özgürlük ekseninde şekillenmekle birlikte ekonomik özgürlüğün görece olarak yüksek olmadığı ülkelerde tekel hakları, düşük üretim maliyetleri, transfer fiyatlandırması, rekabet koşulları ve ucuz işgücü ekseninde de şekillenebilmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki ekonomik özgürlüğün yüksek ve risk ile belirsizliklerin düşük olduğu ortamlar, yatırımcıları daha çok cezbetmektedir (Rabushka, 1991; Gwartney ve Lawson, 2004).

Daha yüksek düzeyde ekonomik özgürlük, sermaye piyasalarını daha aktif hale getirerek hedef ülkeye yatırım girişini kolaylaştırmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımın verimlilik kazanımları, teknoloji transferi, yönetim teknikleri, yerel piyasada teknik bilgi birikimi, sermaye birikimi ve yöneticilik yetilerinin gelişmesindeki rolü dikkate alındığında (Herzer, Klansen ve Nowak-Lehmann, 2008, s. 793-794; Azman-Saini vd., 2010, s. 1079) bunun, üretim ve yatırım hacminin genişlemesine bağlı olarak istihdam olanaklarının sağlanmasına yardımcı olduğu belirtilebilir (Sudha, 2013, s. 175). Çünkü ekonominin üretim kapasitesine yatırım yapan yurtdışı kaynaklı sermaye girişlerinin (Roy ve Mandal, 2012, s. 414) üretim hacmini genişletmesi ve büyüme ile uzun dönemli bir ilişkiye sahip olması (Sağdıç, Yıldız ve Sayın, 2020) beklenen bir sonuç olmaktadır. Teorik olarak bu görüş üretim,

yatırım ve büyümeyi teşvik etmede teknolojiye, verimlilikteki ve üretkenlikteki iyileşmelerin önemini vurgulayan büyüme teorisindeki gelişmelerle desteklenmektedir. Bu anlamda yabancı firmalar tarafından kullanılan ileri teknoloji ve yönetim uygulamalarının sırayet etkisi yoluyla hedef ülkede teknik ilerleme oranını artırdığı varsayılmaktadır. Böylesi bir yapıda bilgi yayılımı, yerel firmaların yabancı firmalar tarafından kullanılan bazı teknolojileri kullanmalarına, sonuç olarak verimlilik ve büyüme üzerindeki etkisinin bu şekilde ortaya çıkmasına imkân tanımaktadır (Lim, 2001, s. 3). Ekonomik özgürlüğün büyümeyi doğrudan yabancı yatırım kanalıyla etkilediği göz önüne alındığında (Corbi, 2007, s. 517), daha yüksek ekonomik özgürlük düzeyine sahip ülkelerin yabancı yatırımcılar için daha cazip olacağı (Bengoa ve Sanchez-Robles, 2003, s. 530) tezinin kabul edilebilirliği artmaktadır.

Ekonomik özgürlük ve doğrudan yabancı yatırım ilişkisinin şekillenmesi ve içsel büyüme modellerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, beşeri ve fiziki sermaye yatırımları ile kurumların uzun vadeli ekonomik büyüme üzerindeki rolü daha belirginleşmiştir (Borensztein vd., 1998, s. 116-118; Carlsson ve Lundstöm, 2001, s. 3). Bu süreçte yatırım girişini kolaylaştıran ve uzun vadeli bir ekonomik büyümeyi teşvik eden ekonomik özgürlüğün yatırımcılar için önemli bir kıstas olması, yabancı sermayeyi kendi ülkelerine çekebilmek için gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkenin bu noktada yasal, yapısal ve kurumsal düzenlemelere gitmesini zorunlu kılmıştır. Sonuç olarak küresel düzeyde doğrudan yabancı yatırım girişleri önemli düzeyde artmış; 1982’de 57 milyar \$ seviyesinde olan doğrudan yabancı yatırım girişi 2000’de 1.2 trilyon \$ (Azman-Saini vd., 2010, s. 1079), 2015’te ise 2 trilyon \$ seviyesine çıkmıştır. 2016’dan itibaren düşüşe geçen doğrudan yabancı sermaye girişleri 2019 yılında 1.5 trilyon \$’a kadar gerilemiştir. Kovid-19 salgınının yarattığı belirsizlik ve küresel yatırım politikaları nedeniyle 2020 yılında bu rakam, 859 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2021, s. 1).

Ekonomik özgürlüğün, doğrudan yabancı yatırım girişini kolaylaştırdığı ve bunun da GSYH’yi olumlu etkilediği yapılan çalışmalarla genel olarak desteklenmiştir (Barro, 1997; Gwartney ve Lawson, 2004; Azman-Saini vd. 2010). Bu durum esasında, ekonominin üretim kapasitesine yapılan yatırımların, sermaye birikimi ve bilgi yayılımı kanalıyla iktisadi ve ticari faaliyetlerin hacmini genişleterek uzun vadeli bir ekonomik büyümeyi teşvik edeceği görüşüne dayanmaktadır (Herzer vd., 2008, s. 794). Ancak literatürde bu olumlu ilişkinin aksine farklı sonuçlar da elde edilmiştir. Örneğin, yerel piyasaların düzgün işleyememesi ve yerel yatırımcıların üretkenliklerini artıracak piyasa ile kurumsal yapının olmaması gibi nedenler Latin Amerika ülkelerinde yerel şirketlerin yabancılara satışında belirleyici birer faktör olduğu tespit edilmiştir (Hausman ve Fernandez-Arias, 2001). Benzer şekilde finansal kriz dönemlerinde yaşanan likidite kaynaklı sorunlar, yabancı firmaların yerel firma satışlarından yararlandıkları (Krugman, 2000, s. 44-46) ve bu koşullar altında birleşme ile devralma şeklinde gerçekleşen doğrudan yabancı yatırımların hedef ülke ekonomilerinde sermaye stokunu artırmadığı belirtilmiştir. Bunun temel dayanağı, birleşme ile devralma durumlarında sermayenin sadece el değiştirdiği (Agosin ve Mayer, 2000, s. 2-3) ve varlıkların satışından elde edilen gelirin özellikle tüketime yönelmesi durumunda sermaye stokunun oluşmayacağı ve büyümeye uzun vadeli bir katkı sağlamayacağı şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımların, yerel yatırımcılar için yatırım fırsatlarını engellemesi durumunda da hedef ülke ekonomilerinin fiilen zarar görebileceği belirtilmiştir (Herzer vd., 2008, s. 794). Bu olumsuzluğun nedeni ise yabancı yatırımcılara yönelik özel yatırım avantajları ve teşviklerin yabancı yatırımcıların marjinal maliyetlerini düşürdüğü ve bunun ise eksik rekabet gücü ile üretim yapan yerel yatırımcıların üretkenliklerini olumsuz etkilediği şeklinde açıklanmıştır (Aitken ve Harrison, 1999, s. 607).

Ekonomik özgürlüğün alt faktörlerinden birinin vergi yükü (The Heritage Foundation, 2020) olduğu dikkate alındığında, bu doğrultuda hedef ülkelerde ekonomik özgürlük ve vergi gelirleri ilişkisi de ön plana çıkmaktadır. Çünkü yatırımcı birimlerin bakış açısına göre ekonomik özgürlük ile vergiler arasında bir denge ilişkisi var ve hedef ülkelerdeki düşük vergi yükü gibi avantajlar ile yüksek vergi yükü gibi dezavantajlar yatırımın yapılmasında belirleyici olmaktadır (Egger ve Winner, 2004, s. 272). Bu kapsamda birçok ülke, doğrudan yabancı yatırımların önündeki engelleri azaltmak adına vergileri de kapsayan özel yatırım ayrıcalıklarını önemli bir politika aracı olarak kullanmışlardır (Herzer vd., 2008, s. 793). Buradaki temel anlayış, doğrudan yabancı yatırım çekmek isteyen ülkelerin vergi gibi önemli bir mali araçla diğer ülkelere karşı rekabet üstünlüğü elde etme düşüncesine dayanmaktadır. Ekonomik özgürlük, liberalleşme ve küreselleşme senaryolarının sağlamış olduğu bu imkânlar, sermaye hareketleri ve vergi gelirleri arasında nedensellik ilişkisini ortaya çıkarmış (Odabaş, 2016, s. 17) ve ekonomik özgürlük ile vergi gelirleri ilişkisinin çok boyutlu bir bakış açısı ile değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Daha yüksek seviyede ekonomik özgürlük, sermaye girişini kolaylaştırarak ve ülke yatırım hacmini genişleterek ekonomik büyüme sürecine katkı sağlayabilmektedir. Ekonomik büyüme ise vergi gelirlerinin artışında itici bir güç olmaktadır. Diğer bir ifade ile ekonomik özgürlüğün yarattığı uygun yatırım ortamı ve daha üretken ekonomik

faaliyetler, daha yüksek vergi gelirleriyle sonuçlanabilmektedir (Alabede, 2018, s. 610-611). Böylesi bir durumda ekonomik özgürlük ve vergi gelirleri ilişkisi daha da belirginleşmekte, artan ekonomik özgürlük düşük vergi yükü ve devletin ekonomide düşük pay sahipliğini gerekli kıldığından, daha düşük vergi kaçakçılığı da mümkün olabilmektedir (Islam vd., 2020, s. 1-2). Bu durum, ekonomik özgürlüğün üretim ve yatırım kanalıyla vergi gelirlerini etkilediği gibi vergi kaçakçılığını azaltarak vergi gelirleri performansını da artırdığını göstermektedir.

Literatürde ekonomik özgürlüğün, vergi gelirleri üzerinde olumlu etkiler yarattığına ilişkin genel bir kanı vardır. Ancak ekonomik özgürlük, uzun vadede ekonomik büyüme sürecine katkı sağlayabilecek doğrudan yabancı yatırımlar için gerekli olmasına rağmen bazı sektörler için bir risk unsuru olabilir (Savaşan ve Dursun, 2006, s. 32). Örneğin ülkeler doğrudan yabancı sermayeyi kendi iç piyasalarına çekmek için yatırımcılara özel yatırım ayrıcalıkları ve vergisel avantajlar sağlayabilmektedirler. Bu durum, hedef ülkelerde sermaye stokunu artırarak üretim ve yatırım hacminin genişlemesine imkân tanıma potansiyeline sahip olmakla birlikte, özel yatırım ayrıcalıkları ve vergisel teşviklerden faydalanan yabancı yatırımcıların yerel yatırımcılar karşısında rekabet üstünlüğü elde etmelerine de neden olabilmektedir. Diğer bir ifade ile marjinal maliyetleri düşen yabancı firmaların yerel firmalar karşısında elde ettiği avantajlar, yerel firmaların yatırım fırsatlarını engelleyerek üretkenliklerini olumsuz etkileyebilmektedir (Aitken ve Harrison, 1999; Harzer vd., 2008). Transfer fiyatlandırması yoluyla hedef ülkede daha az verginin ödendiği (UNCTAD, 1999, s. 235), yabancı yatırımcıların vergisel avantajlardan yararlandığı ve yerel yatırımcıların iktisadi faaliyetlerinde daralmanın söz konusu olabileceği böylesi bir yapıda devletin vergi gelirleri azalabilecektir. Ancak ekonomik özgürlük seviyesi ve vergi gelirleri ilişkisini konu edinen çalışmaların sınırlılığı, bu alanda elde edilen sonuçlarla kesin bir kanıya varmayı güçleştirmektedir.

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Literatürde ekonomik özgürlük, doğrudan yabancı yatırımlar ve büyüme ilişkisini inceleyen birçok çalışma vardır. Buna karşın ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri ile olan ilişkisini inceleyen literatürün daha sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu makale, ileri panel veri analiz yöntemleriyle hem genel literatüre katkı sağlamayı hem de ekonomik özgürlük ile vergi gelirleri ilişkisini konu edinen sınırlı sayıda çalışmalardan kaynaklı literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Literatürde ekonomik özgürlük ve doğrudan yabancı yatırım ilişkisini inceleyen Gwartney, Lawson ve Holcombe (1999), Bengoa ve Sanchez-Robles (2003) ve Kobeissi (2005), doğrudan yabancı yatırım girişinin olumlu bir belirleyicisinin ekonomik özgürlük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Barry ve Bradley (1997) ve Lipsey (1999) ekonomik özgürlüğün alt bileşenlerini kullanarak yaptıkları çalışmada, ekonomik özgürlüğün alt bileşenlerinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde olumlu etkiler yarattığına ilişkin sonuçlar elde etmişlerdir. Ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım üzerinde olumlu etkiler yarattığını gösteren yakın dönem çalışmalara bakıldığında; Savaşan ve Dursun (2006), Gwartney (2009), Azman-Saini vd. (2010), Subasat ve Beellos (2011), Hossain (2016) ve Şenalp (2019) tarafından yapılan çalışmalar birer örnek olarak gösterilebilir. Bheemul, Rasool ve Sooreea (2020) 1997-2016 dönemini baz alarak 40 Sahra Altı Afrika ülkesinden oluşan bir örneklem için yaptıkları çalışmada, ticaret özgürlüğünün doğrudan yabancı yatırım çekme eğiliminde olduğunu göstermiştir. Ancak Sayari vd. (2018) tarafından, 30 AB ülkesi için yapılan çalışmada, ekonomik özgürlük ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında literatürün aksine sonuçlar elde edilmiş, ekonomik özgürlük ile yatırımlar arasında negatif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Çiftçi ve Durusu-Çiftçi (2021) 1995-2019 dönemini baz alarak ilgili dönem içerisinde en çok doğrudan yabancı yatırım çeken ülke grubu veri seti ile yaptıkları çalışmada, ekonomik özgürlük ve doğrudan yabancı yatırım arasındaki nedensellik ilişkilerini araştırmışlardır. Ekonomik özgürlük genel endeksi ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında zayıf nedensellik ilişkilerinin bulunduğu çalışmada, ekonomik özgürlük alt bileşenleri ile doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkileri daha yoğun çıkmıştır.

Ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmaların çoğunda ekonomik özgürlüğün büyüme ile pozitif bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir. Easton ve Walker (1997), ekonomik özgürlüğün gelir düzeyi üzerinde belirleyici olduğunu ve Ayal ve Karras (1998) ise ekonomik özgürlüğün toplam faktör verimliliği ve sermaye birikimi üzerinde olumlu etki yaratarak büyümeyi artırdığını tespit etmişlerdir. Bu alanda Carlsson ve Lundström (2001), Bengoa ve Sanchez-Robles (2003), Dawson (2003), Corbi (2007) ve Azman-Saini vd. (2010) tarafından yapılan çalışmalardan da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Gwartney (2009), yüksek ekonomik özgürlüğe sahip ülkelerde kişi başına düşen gelir seviyesinin de yüksek olduğuna ilişkin kanıtlar elde etmiştir. Hossain (2016) tarafından yapılan çalışma bulguları da ekonomik özgürlüğün büyümeyi teşvik ettiği belirlenmiştir. Akıncı vd.

(2014) ve Gövdeli (2018) tarafından yapılan çalışmalarda ise ekonomik özgürlük ile büyüme arasında nedensellik ilişkilerinin varlığına dair bulgular elde edilmiştir. Taş ve Ulusoy (2021), 159 ülke veri seti ve 1995-2014 dönemini baz alarak ekonomik özgürlük ve kişi başı gelir artışı ilişkisini incelemiştir. Yapılan çalışma sonuçlarına göre, ekonomik özgürlük ile kişi başı gelir arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Malanski ve Povoia (2021) tarafından yapılan benzer bir diğer çalışmada, 2000-2017 dönemi baz alınarak Latin Amerika ve Pasifik Asya'daki gelişmekte olan ülkelerde ekonomik özgürlük ve büyüme ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular, her iki ülke grubunda da daha yüksek ekonomik özgürlüğün kişi başı GSYH artışını olumlu etkilediğini göstermiştir. Ancak literatürde Haan ve Sturm (2000), farklı gelişmişlik düzeyine sahip 80 ülke için yaptıkları çalışmada ekonomik özgürlüğün, ülkelerin belirli bir seviyenin altında olmaları durumunda ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini aksi takdirde büyümenin özgürlükten etkilenmediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Dam ve Şanlı (2019) tarafından yapılan araştırma bulguları da ekonomik özgürlük ile büyümenin negatif bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Literatürde ekonomik özgürlük ve vergi gelirleri ilişkisine bakıldığında, bu ilişkiyi inceleyen çalışmaların daha sınırlı olduğu görülmektedir. Egger ve Winner (2004) gelişmiş ve gelişmekte olan 46 ülkeye ait veri setini kullanmış oldukları çalışmada, ekonomik özgürlük ve vergi gelirleri arasındaki ilişkinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirlemiştir. Dioda (2012) ve Nezhad vd. (2016) tarafından yapılan benzer çalışmalarda ise ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri ile pozitif bir ilişki içinde olduğuna ilişkin kanıtlar elde edilmiştir. Alabede (2018) yaptığı çalışmada, ekonomik özgürlük ve ekonomik özgürlüğün alt bileşenlerinin vergi gelirleri performansı üzerinde olumlu bir etki yarattığını tespit etmiştir. Benzer bir diğer çalışmada Tekin, Güney ve Sağdıç (2018), ekonomik özgürlük ve vergi kaçakçılığı konusunu incelemiştir. 63 ülke veri setinden oluşan araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, artan ekonomik özgürlük vergi kaçakçılığını azaltmıştır. Kutbay (2020) ve Bahtiyar ve Odabaş (2020) tarafından yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. İlgili literatürde, farklı ülke grupları ve farklı dönemler baz alınarak yapılan çalışma sonuçlarının genellikle benzer ve seriler arasındaki ilişkinin pozitif olması, ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyümeyi ve vergi gelirlerini açıklamada güçlü bir değişken olduğunu göstermektedir.

4. VERİ SETİ, MODEL VE YÖNTEM

4.1. Veri Seti

Bu çalışmada 37 OECD ülkesinde ekonomik özgürlüklerin (EO), doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ve vergi gelirleri (VG) üzerindeki etkilerini analiz etmek için 1995-2019 dönemi temel alınarak kullanılan yıllık veriler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Veriler

Veri	Birimi	Kaynak
Ekonomik Özgürlük Endeksi (EO)	Endeks Değerleri (0-100)	The Heritage Foundation (2020)
Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)	Reel, Milyar Dolar (\$)	The World Bank (2020)
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)	2010 yılı sabit fiyatlarıyla hesaplanmış GSYH, Milyar Dolar (\$)	The World Bank (2020)
Vergi Gelirleri (VG)	Reel, Milyar Dolar	OECD Revenue Statistics (2020)

Çalışmada, analizler sonucunda değişen varyans sorunu ile karşılaşılma riskinin azaltılması amacıyla serilere logaritmik dönüşüm yapılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan EO Endeksi, 1995'ten itibaren her yıl Heritage Vakfı tarafından hazırlanan ve ülkelerin ekonomik özgürlüklerini veren bir endekstir. Heritage Vakfı tarafından yapılan hesaplamalarda 0-100 arasında değer alan bu endeks, niteliksel ve niceliksel olmak üzere toplam 12 faktöre dayalı olarak ölçülmektedir. Endeks puanının yükselmesi, özgürlük derecesinin artışı ifade etmektedir (The Heritage Foundation, 2020). DYY, hedef ülkeye \$ cinsinden giren net doğrudan yabancı yatırımları ifade etmektedir. GSYH, 2010 yılı sabit fiyatlarla \$ cinsinden hesaplanmış yıllık verilerini göstermektedir (The World Bank, 2020). VG ise \$ cinsinden genel yönetim toplam vergi gelirlerinden oluşmaktadır (OECD, 2020).

4.2. Model

Bu araştırma, yükselen ekonomik özgürlüğün, risk ve belirsizlikleri azaltarak hedef ülkeye sermaye girişini kolaylaştıracağı, artan sermaye girişinin üretim, yatırım ve GSYH'yi olumlu etkileyeceği ve bunun ise devletin vergi gelirlerini artıracacağı yönünde oluşturulan kuramsal düşünceye dayanmaktadır. Belirtilen varsayımlara dayanan bu çalışmada ekonomik özgürlüklerin (EO) doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) ve vergi gelirleri (VG) üzerindeki etkilerini analiz edebilmek için aşağıdaki modeller kurulmuştur:

$$\text{Model 1: } LnDYY_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LnEO_{it} + \alpha_2 LnGSYH_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

$$\text{Model 2: } LnGSYH_{it} = \beta_0 + \beta_1 LnEO_{it} + \beta_2 LnDYY_{it} + \epsilon_{it} \quad (2)$$

$$\text{Model 3: } LnVG_{it} = \delta_0 + \delta_1 LnEO_{it} + \delta_2 LnGSYH_{it} + e_{it} \quad (3)$$

Bu modellerin kurulmasında ekonomik özgürlükler temel bağımsız (açıklayıcı) değişken, modellerde yer alan diğer değişkenler ise birer kontrol değişkeni (ilave bağımsız değişken) olarak kullanılmıştır. Model (1)'de bağımlı değişken DYY, bağımsız değişkenler EO ve GSYH iken Model (2)'de bağımlı değişken olarak GSYH, bağımsız değişkenler olarak EO ve DYY kullanılmıştır. Model (3)'te ise bağımlı değişken VG, bağımsız değişkenler EO ve DYY'dir. Bu modellerde i ; ülkeleri ($i = 1, \dots, 37$), t ; zamanı ($t = 1, \dots, 25$), ϵ_{it} , ϵ_{it} ve e_{it} ; ekonometrik sorunlardan arındırılmış hata terimleri serilerini göstermektedir.

4.3. Yöntem

Çalışmada ilk olarak paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı, Breusch ve Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) LM_S testi, Pesaran (2004) LM_{CD} testi, Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM_{Adj} testi ve Baltagi, Feng ve Kao (2012) LM_{BC} testi yardımıyla incelenmiştir. Eğim katsayılarının homojenliği, Swamy (1970) Delta Testi ($\hat{\Delta}$) ve Pesaran ve Yamagata (2008) Düzeltilmiş Delta Testi ($\hat{\Delta}_{Adj}$) ile analiz edilmiştir. Serilerin durağanlığı, her bir yatay kesite ve panelin geneline ait sonuçları verebilen ikinci nesil birim kök testlerinden Pesaran (2007) CADF testiyle incelenmiştir. Eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran, her bir yatay kesite ve panelin geneline ait sonuçları verebilen Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) ikinci nesil eşbütünlüşme testi ile incelenmiştir. Eşbütünlüşme katsayılarının tahmini, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran, her bir yatay kesite ve panelin geneline ait sonuçları verebilen Pesaran (2006) CCE ve CCEMG yöntemleriyle tahmin edilmiştir. Seriler arasındaki nedensellik ilişkileri, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran ve her bir yatay kesite ait sonuçları verebilen Konya (2006) SUR nedensellik testi ve panelin geneline ait sonuçları verebilen Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi yardımıyla incelenmiştir.

5. METODOLOJİ VE UYGULAMA

5.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı Breusch ve Pagan (1980) Lagrange Çarpanı (LM) testi, Pesaran (2004) ölçekli Lagrange Çarpanı (LM_S) testi, Pesaran (2004) yatay kesit bağımlılığı (LM_{CD}) testi, Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) düzeltilmiş Lagrange Çarpanı (LM_{Adj}) testi ve Baltagi, Feng ve Kao (2012) sapması düzeltilmiş Lagrange Çarpanı (LM_{BC}) testiyle incelenmiştir. Breusch ve Pagan (1980) Lagrange testlerini geliştirirken aşağıdaki panel veri modelini temel almışlardır:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i x_{it} + \epsilon_{it}, \quad i = 1, \dots, N, t = 1, \dots, T \quad (4)$$

Burada x_{it} ; $k \times 1$ boyutundaki açıklayıcı değişkenler matrisini, α_i ve β_i ; sırasıyla ülkeler için geçerli sabit terim ve eğim katsayılarını göstermektedir. N ve T ise sırasıyla yatay kesit sayısı ve zaman boyutunu ifade etmektedir. Yatay kesit bağımlılığı testleri temel olarak ϵ_{it} hata terimleri arasındaki kovaryansa dayanmaktadır. Bu testlerin hipotezleri aşağıda belirtildiği şekilde oluşturulmaktadır:

$H_0: Cov(\epsilon_{it}, \epsilon_{jt}) = 0$, bütün t 'ler ve $i \neq j$ için, yani tüm i ve j ülke çiftleri arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur.

$H_1: Cov(\epsilon_{it}, \epsilon_{jt}) \neq 0$, $i \neq j$ için, yani en az bir ülke çifti (i ve j) için ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır.

Breusch ve Pagan (1980) bu hipotezleri test edebilmek için LM test istatistiğini şöyle elde etmişlerdir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (5)$$

Buradaki $\hat{\rho}_{ij}^2$, en küçük kareler yöntemiyle tahmini sonrasında ülke çiftleri için elde edilen kovaryanslardır. LM test istatistiği, N görece küçük ve T yeterince büyük olduğunda geçerlidir. Pesaran (2004) $N \rightarrow \infty$ ve $T \rightarrow \infty$ durumu için LM_S test istatistiğini geliştirmiştir:

$$LM_S = \left(\frac{1}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (6)$$

Pesaran (2004), N yeterince büyük ve T görece küçük olduğunda LM_S testinde boyut bozulması sorununun meydana geldiğini tespit ederek, bu sorunu da çözebilmek için LM_{CD} testini geliştirmiştir:

$$LM_{CD} = \left(\frac{2T}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (7)$$

Pesaran (2004) tarafından geliştirilen LM_S ve LM_{CD} testleri, ortalamanın sıfır olduğu heterojen dinamik modeller için geçerlidir. Ancak heterojenite koşulu sağlanmadığında sonuçlar sapmalı olabilmektedir. Dolayısıyla Pesaran vd. (2008) bu sapmayı düzeltebilmek için LM_{Adj} test istatistiğini geliştirmişlerdir:

$$LM_{Adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left(\hat{\rho}_{ij}^2 \frac{(T-K-1)\hat{\rho}_{ij} - \hat{\mu}_{Tij}}{v_{Tij}} \right) \quad (8)$$

Burada $\hat{\mu}_{Tij}$ ortalamayı ve v_{Tij} varyansı göstermektedir. Baltagi vd. (2012) ise LM_{Adj} testindeki asimptotik sapmaları düzelterek LM_{BC} test istatistiğini elde etmişlerdir:

$$LM_{BC} = \left(\frac{1}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left((T_i \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) - \frac{1}{2(T-1)} \right) \quad (9)$$

Bu doğrultuda çalışmada, seriler ve modeller için yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

	LM İstatistiği	LM _S İstatistiği	LM _{CD} İstatistiği	LM _{Adj} İstatistiği	LM _{BC} İstatistiği
LnEO	4404,16*** (0,00)	102,42*** (0,00)	43,95*** (0,00)	40,25*** (0,00)	101,65*** (0,00)
LnDYY	1053,17*** (0,00)	10,60*** (0,00)	14,05*** (0,00)	9,76*** (0,00)	9,83*** (0,00)
LnGSYH	14318,83*** (0,00)	374,08*** (0,00)	117,91*** (0,00)	117,79*** (0,00)	373,31*** (0,00)
LnVG	14378,91*** (0,00)	375,73*** (0,00)	119,57*** (0,00)	97,03*** (0,00)	374,96*** (0,00)
Model 1	2499,57*** (0,00)	50,23*** (0,00)	40,88*** (0,00)	8,29*** (0,00)	49,18*** (0,00)
Model 2	6815,92*** (0,00)	168,50*** (0,00)	76,36*** (0,00)	35,77*** (0,00)	167,12*** (0,00)
Model 3	6285,35*** (0,00)	153,96*** (0,00)	73,01*** (0,00)	90,81*** (0,00)	152,48*** (0,00)

Not: ***, İstatistiksel olarak %1 güvenilirlik düzeyinde yatay kesit bağımlılığının var olduğunu göstermektedir. Parantez içindekiler olasılık değerleridir.

Tablo 2’de yer alan LM , LM_S , LM_{CD} , LM_{Adj} ve LM_{BC} testlerine ilişkin olasılık değerleri 0,05’den küçük olduğundan H_0 güçlü bir şekilde reddedilmiş, hem serilerde hem de modellerde yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul edilmiştir. Bu sonuç, analize dâhil edilen ülkelerin herhangi birinde yaşanabilecek bir değişimin diğer ülkeleri de etkileyeceğini göstermektedir. Örneğin, doğrudan yabancı yatırımları gerçekleştirecek çok uluslu şirketlerin yatırım yapacakları hedef ülkeleri belirlerken tüm ülkeleri ve koşulları göz önünde bulundurdıkları söylenebilir. Bu sonuçlar, analizin sonraki aşamalarında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel veri analiz yöntemlerinin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır.

5.2. Homojenite Testi

Modellerde yer alan eğim katsayılarının homojenliğini test etmeye yönelik ilk test, Swamy (1970) Delta Testidir ($\hat{\Delta}$). Pesaran ve Yamagata (2008), Swamy testinin büyük örneklerde güçlü olduğunu, buna karşın küçük örneklerde sapmaların düzeltilmesi gerektiği koşulu altında Düzeltilmiş Delta Testini ($\hat{\Delta}_{Adj}$) geliştirmişlerdir. Bu test, Denklem 4'teki gibi bir panel veri modelini temel almakta ve teste ilişkin temel hipotez (H_0) hipotez, eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade etmektedir.

Bu hipotezlerin sıranabilmesi için sırasıyla büyük ve küçük örneklerde gerekli olan test istatistikleri ise aşağıdaki denklemler aracılığıyla elde edilmektedir (Pesaran ve Yamagata, 2008, s. 8):

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{2k} \right) \quad (10)$$

$$\hat{\Delta}_{Adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{v(T, k)} \right) \quad (11)$$

Burada N yatay kesit adedini, S Swamy test istatistiğini, k modelde yer alan bağımsız değişken sayısını, $v(T, k)$ ise standart hatayı göstermektedir. Bu doğrultuda çalışmada homojenite testi yapılmış ve elde edilen sonuçlar, Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Homojenite Testi Sonuçları

Modeller		Delta Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Model 1	$\tilde{\Delta}$	4,69***	0,00
	$\tilde{\Delta}_{adj}$	4,99***	0,00
Model 2	$\tilde{\Delta}$	11,87***	0,00
	$\tilde{\Delta}_{adj}$	12,62***	0,00
Model 3	$\tilde{\Delta}$	9,90***	0,00
	$\tilde{\Delta}_{adj}$	10,53***	0,00

Not: ***; ilgili seride %1 anlamlılık düzeyinde eğim katsayılarının homojen olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 3'teki sonuçlara göre, olasılık değerleri 0.01'den bile daha küçük olduğu için H_0 güçlü bir şekilde reddedilmiş ve bütün modellerde eğim katsayılarının homojen olmadığına karar verilmiştir. Bu durum, panelin geneline ait sonuçların yanında bireysel sonuçlara ilişkin yapılacak yorumların da geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

5.3. Panel Birim Kök Testi

Bu çalışmada, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı görüldüğü için birim kök sınavasının ikinci nesil birim kök testlerinden biriyle yapılması kararlaştırılmıştır. Bu testler arasında Pesaran (2007) testi, hem panelin geneline ait sonucu hem de bireysel sonuçları vermesi açısından ön plana çıkmaktadır. Bu testte CADF (Cross-sectional Augmented Dickey Fuller) istatistiği ile yatay kesite ait her bir ülke için bireysel sonuçlar türetilirken, CIPS (Cross-sectional IPS) test istatistiği ile de panelin geneline ait sonuçlar oluşturulmaktadır. Bir y_{it} serisinin durağanlığını CADF yöntemiyle inceleyebilmek için seri, zaman serilerindeki ADF testinde olduğu gibi öncelikle AR(1) sürecine göre açılmaktadır:

$$y_{it} = \rho_i x_{it} + u_{it} \quad (12)$$

Pesaran (2007) Denklem (13)'teki hata terimi serisinin (u_{it}), gözlemlenemeyen ortak faktörler (f_t) ve rassal hata teriminden oluştuğunu belirtmiştir:

$$u_{it} = \lambda_i f_t + v_{it} \quad (13)$$

Pesaran (2007) yatay kesit bağımlılığının, serilerdeki gözlemlenemeyen ortak faktörlerden kaynaklandığını ifade etmiştir. $T > N$ ve $N > T$ gibi her iki durumda da tutarlı sonuçlar veren bu teste ilişkin temel hipotez (H_0), seri durağan

değildir şeklinde kurulmaktadır. Bu yöntemde önce her bir ülkeye ait CADF test istatistikleri hesaplanmakta, sonra Denklem (14) kullanılarak, panelin geneline ait CIPS istatistiği elde edilmektedir:

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (14)$$

Elde edilen CADF ve CIPS istatistikleri, Pesaran (2007) çalışmasında yer alan kritik tablo değerleriyle karşılaştırılmakta ve temel hipotezin kabul edilip edilmeyeceğine karar verilmektedir. Test istatistikleri mutlak değerce kritik tablo değerlerinden büyük ise temel hipotez reddedilmektedir.

Tablo 4. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Ülke	CADF Test İstatistikleri							
	Düzyer Değerleri				Birinci Farkları			
	LnEO	LnDYY	LnGSYH	LnVG	LnEO	LnDYY	LnGSYH	LnVG
Almanya	-3,537	-3,758*	-2,462	-1,325	-4,125**	-5,173***	-1,459	-3,132
ABD	-3,257	-3,257	-2,454	-3,988*	-4,198**	-4,341**	-1,281	-3,143
Avustralya	-2,559	-2,640	-2,045	-3,408	-3,774*	-2,936	-5,912***	-5,148***
Avusturya	-3,087	-2,568	-2,107	-2,908	-4,164**	-3,467	-5,183	-4,403**
Belçika	-3,465	-2,883	-2,154	-2,856	-4,317**	-4,495**	-1,438	-1,011
İngiltere	-2,712	-3,938*	-2,145	-2,775	-4,845***	-6,936***	-1,452	-0,964
Çek Cum,	-3,017	-3,171	-3,525	-3,358	-5,108***	-4,41**	-3,704*	-3,441
Danimarka	-1,156	-3,629*	-4,124**	-3,781*	-4,819***	-4,477**	-4,249**	-4,205**
Estonya	-3,672*	-3,740*	-4,009**	-3,578*	-3,591*	-4,529**	-4,284**	-4,287**
Finlandiya	-3,727*	-1,287	-3,933*	-3,741	-3,451	-7,718***	-4,856**	-4,379**
Fransa	-4,194**	-3,152	-3,899*	-3,642	-4,31**	-3,628*	-4,725**	-4,418**
Hollanda	-3,811*	-2,451	-3,967*	-3,599*	-3,58*	-3,939*	-4,789**	-4,457**
İrlanda	-2,813	-1,060	-3,982*	-3,499	-4,678**	-4,622**	-4,842**	-4,335
İspanya	-2,921	-3,963*	-2,82	-2,707	-4,778***	-5,03***	-4,199**	-4,073**
İsrail	-1,312	-3,338	-2,378	-2,664	-5,033***	-3,6*	-3,688*	-4,055**
İsveç	-3,278	-3,156	-2,75	-2,807	-5,229***	-2,554	-3,375	-5,059***
İsviçre	-3,935*	-3,964*	-2,921	-2,881	-4,733***	-6,173***	-3,341	-3,41
İtalya	-1,75	-2,730	-1,139	-1,508	-5,027***	-4,127**	-2,723	-2,816
İzlanda	-3,202	-2,564	-1,714	-1,591	-4,56**	-1,579	-2,828	-2,659
Japonya	-2,892	-2,984	-3,203	-2,946	-4,36**	-4,329**	-3,654*	-3,182
Kanada	-3,557*	-2,420	-2,764	-1,955	-4,128**	-4,94***	-6,007***	-5,61***
Kolombiya	-2,399	-1,306	-2,871	-1,75	-3,7*	-5,341***	-6,227***	-1,549
Güney Kore	-1,885	-3,735	-2,981	-1,534	-2,631	-8,604***	-6,438***	-5,653***
Letonya	-2,972	-1,386	-1,307	-1,881	-4,696**	-5,09***	-5,962***	-5,622***
Litvanya	-3,008	-2,666	-3,644*	-3,639*	-5,328***	-6,268***	-5,257***	-5,337***
Lüksemburg	-2,53	-1,507	-2,457	-3,485	-5,184***	-6,112***	-5,506***	-5,217***
Macaristan	-2,424	-1,625	-3,629*	-3,74	-4,324**	-5,384***	-5,633***	-5,431***
Meksika	-2,172	-1,960	-3,693*	-3,732*	-3,881*	-4,679**	-5,722***	-5,053***
Norveç	-3,319	-3,178	-1,726	-1,315	-5,472***	-5,035***	-6,75***	-5,872***
Polonya	-2,065	-2,781	-2,383	-1,117	-6,979***	-2,428	-6,491***	-5,924***
Portekiz	-3,469	-3,471	-1,388	-1,902	-8,376***	-3,341	-6,675***	-6,578***
Slovakya	-1,883	-1,972	-2,629	-2,636	-8,001***	-4,5**	-2,369	-3,231

Ülke	CADF Test İstatistikleri							
	Düzyer Değerleri				Birinci Farkları			
	LnEO	LnDYY	LnGSYH	LnVG	LnEO	LnDYY	LnGSYH	LnVG
Slovenya	-2,286	-3,342	-2,626	-2,534	-6,843***	-3,44	-2,385	-3,355
Şili	-2,218	-2,228	-2,615	-2,832	-5,797***	-2,955	-2,269	-3,123
Türkiye	-2,67	-3,958*	-2,631	-3,257	-6,806***	-4,105**	-2,508	-3,652*
Y, Zelanda	-1,318	-3,500	-2,571	-2,929	-6,056***	-5,458***	-2,468	-3,559*
Yunanistan	-5,331***	-3,430	-2,609	-2,668	-7,434***	-1,834	-2,442	-3,308
CIPS	-2,82	-2,81	-2,73	-2,76	-4,982***	-4,529***	-4,138***	-4,072***
	CADF İçin Kritik Değerler				CIPS İçin Kritik Değerler			
	%1	%5	%10		%1	%5	%10	
	-4,69	-3,88	-3,49		-3,88	-3,27	-2,98	

Not: Kritik değerler CADF için Pesaran (2007, s. 276) Tablo Ic Case III'ten ve CIPS için Pesaran (2007, s. 281) Tablo Ic Case III'ten alınmıştır. ***, ** ve *; ilgili değişkenin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 4'teki bulgulara bakıldığında bireysel olarak serilerin farklı seviyelerde durağan oldukları; ancak panelin geneli için hesaplanan CIPS istatistiklerine göre bütün serilerin birinci farkta durağan hale geldikleri, yani I(1) oldukları görülmektedir. Seriler dzyer değerlerinde durağan olmadıkları için analizlerde sahte regresyon sorunu ile karşılaşılabilecektir. Dolayısıyla modellerdeki değişkenler arasındaki ilişkilerin doğru biçimde belirlenmesi için öncelikle eşbütünleşme testi yapılması gerekmektedir.

5.4. Panel Eşbütünleşme Testi

Çalışmada, yatay kesit bağımlılığı tespit edildiği için kullanılacak eşbütünleşme testinin de bu durumu göz önünde bulunduran ikinci nesil panel eşbütünleşme testlerinden biri olması gerekmektedir. Başlıca ikinci nesil panel eşbütünleşme testleri arasında; Westerlung ve Edgerton (2007), Westerlund (2008) ve Basher ve Westerlund (2009) sayılabilir. Ancak bu testler panelin geneline ait sonuçları üretebilmekte, nelere ait eşbütünleşme testi sonuçlarını rapor edememektedir. Bu konuda Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) tarafından geliştirilmiş CADFC (Cross-Section Augmented Dickey-Fuller Cointegration) testine ulaşılmıştır. Bu teste ait Gauss kodları Prof. Josep Lluís Carrion-i-Silvestre'nin web sayfasından indirilmiş ve yapılan revizyonlarla bu çalışmada kullanılmıştır. Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) alışmalarında, Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF panel birim kök testinin eşbütünleşme testi versiyonunu geliştirmişlerdir. Yazarlar, Pesaran (2007) ve Pesaran (2013) alışmalarını takip ederek aşağıdaki modelleri kurmuşlardır:

$$y_{i,t} = D_{i,t} + x'_{i,t}\beta_i + \zeta_{i,t} \quad (15)$$

$$\zeta_{i,t} = \theta_i\zeta_{i,t-1} + f'_t\lambda_i + \epsilon_{i,t} \quad (16)$$

Burada $D_{i,t}$ deterministik bileşenleri, f_t ($rx1$) ltnde bir I(0) ortak faktörler vektörünü, $\epsilon_{i,t}$ ise I(0) iid² dağılımına sahip hata terimlerini göstermektedir. Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) Denklem (15)'i yeniden düzenleyerek Denklem (17)'yi, bireysel eşbütünleşme test istatistikleri ($t_{\hat{\alpha}_{i,0}}$) için Denklem (18)'i ve söz konusu panelde bir tane ortak faktörün olması durumu için ise Denklem (19)'u elde etmişlerdir:

$$\tilde{y}_{i,t} = D_{i,t} + v_{i,t} \quad (17)$$

$$\Delta\hat{v}_{i,t} = \alpha_{i,0}\hat{v}_{i,t-1} + \sum_{j=1}^p \alpha_{i,j}\Delta\hat{v}_{i,t-j} + \varphi_i\hat{v}_{i,t-1} + \sum_{j=0}^p \kappa_{i,j}\Delta\hat{v}_{i,t-j} + u_{i,t} \quad (18)$$

¹ Prof. Josep Lluís Carrion-i-Silvestre'e ve aynı şekilde mailimize nezaketle cevap verdiği için Prof. Anindya Banerjee'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

² iid: idiosyncratic (bağımsız zdeşce dağılmış).

$$\Delta \hat{v}_{i,t} = \alpha_{i,0} \hat{v}_{i,t-1} + \sum_{j=1}^p \alpha_{i,j} \Delta \hat{v}_{i,t-j} + \varphi_i' \bar{A}_{t-1} + \sum_{j=0}^p \kappa'_{i,j} \Delta \bar{A}_{t-j} + u_{i,t} \quad (19)$$

Burada $\bar{A}_t = (\bar{v}_t, \bar{x}_{1,t}, \dots, \bar{x}_{k,t})$, yatay kesit ortalama genişletilmiş $k + 1$ ortak faktörlerini ifade etmektedir (Banerjee ve Carrion-i-Silvestre, 2017, s. 617). Denklem (18) ve/veya Denklem (19)'un tahmini sonucunda $\alpha_{i,0}$ 'a ait t istatistikleri, bireysel eşbütünleşme test istatistikleri ($CADFC_i$) olmaktadır. Burada panelin geneline ait eşbütünleşme test istatistiği Denklem (20) yardımıyla elde edilmektedir:

$$CADFC_p = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_{\alpha_{i,0}} \quad (20)$$

Bu teste ilişkin hipotezler aşağıda belirtildiği şekilde kurulmaktadır.

$H_0: |\alpha_{i,0}| = 1$ Seriler arasında eşbütünleşme yoktur.

$H_1: |\alpha_{i,0}| < 1$ Seriler arasında eşbütünleşme vardır.

Bu çalışmada Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) panel eşbütünleşme testi yapılarak hem bireysel hem de panelin geneline ilişkin eşbütünleşme test sonuçları üretilmiş ve bu sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	Model 1	Model 2	Model 3
Almanya	1,29	-3,21	-2,94
ABD	-1,81	-2,29	-6,86***
Avustralya	-10,89***	-2,75	8,72***
Avusturya	-21,59***	-11,97***	-4,73***
Belçika	-4,84***	-2,77	0,88
İngiltere	-16,06***	-1,01	1,15
Çek Cum,	-1,38	-40,96***	5,20***
Danimarka	-3,80*	0,24	-7,77***
Estonya	-143,15***	2,06	0,42
Finlandiya	-4,09**	1,68	-2,31
Fransa	-3,62*	-2,33	28,12***
Hollanda	-11,73***	-3,01	-66,43***
İrlanda	-18,30***	0,61	3,61*
İspanya	-1,00	-1,52	0,41
İsrail	-1,67	-1,92	0,14
İsveç	-0,42	0,09	-2,81
İsviçre	-27,72***	-1,70	-6,05***
İtalya	-13,41***	-4,18**	-6,28***
İzlanda	-0,91	-26,44***	-2,40
Japonya	-10,69***	-41,45***	-2,66
Kanada	0,25	-64,87***	-3,87**
Kolombiya	-0,06	-12,46***	-12,68***
Güney Kore	-0,79	85,26***	-1,54
Letonya	-14,47***	-0,06	0,82
Litvanya	0,42	-5,19***	-135,57***
Lüksemburg	-1,05	-3,18	-0,06

	Model 1	Model 2	Model 3
Macaristan	-2,04	-12,54***	0,61
Meksika	-1,29	-1,13	2,68
Norveç	-1,65	-3,59*	3,64*
Polonya	-8,55***	-1,91	16,94***
Portekiz	-3,23	-1,86	0,11
Slovakya	1,13	21,25***	-52,26***
Slovenya	-9,33***	15,37***	-20,87***
Şili	-0,85	4,86***	-4,66**
Türkiye	-1,79	-0,24	-11,04***
Y, Zelanda	2,00	1,64	-26,83***
Yunanistan	-2,30	1,41	-15,03***
CADFCp	-9,17**	-3,25**	-8,71**
Kritik Değerler			
	% 1	% 5	% 10
CADFCi	-4,69	-3,88	-3,49
CADFCp	-	-2,66	-2,56

Not: Kritik değerler Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) Tablo III'ten alınmıştır. ***, ** ve *; modelde yer alan değişkenler arasında sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde eşbütünlüğün var olduğunu göstermektedir. Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017)'de CADFCp için %1 anlamlılık düzeyine ait kritik değerin yer alması, Prof. Banerjee tarafından maille verilen cevapta "yer kısıtı nedeniyle" şeklinde belirtilmiştir.

Tablo 5'teki bulgulara göre, tüm modeller için panelin genelinde %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünlük ilişkisinin olduğu saptanmıştır. Ayrıca modellerde yer alan seriler arasında ve bireysel sonuçlar bakımından ülkelerin bir kısmında da eşbütünlük ilişkisi vardır. Bu durumda eşbütünlük katsayılarının tahminine geçilebilir.

5.5. Panel Eşbütünlük Katsayılarının Tahmini

Çalışmada yatay kesit bağımlılığının varlığı nedeniyle, eşbütünlük katsayılarının tahmini için yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yöntemlerden birinin kullanılması gereği doğmuştur. Bu anlamda kullanılacak başlıca yöntemler arasında; Mark vd. (2005) Panel DSUR tahmincisi, Breitung (2005) İki Aşamalı tahmincisi ve Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE (Common Correlated Estimator) sayılabilir. CCE tahmincisi hem yatay kesitler hem de panelin geneli için sonuçlar ürettiğinden, çalışmada panel eşbütünlük katsayılarının CCE yöntemiyle elde edilmesine karar verilmiştir. Pesaran (2006) CCE modelinde Denklem (21)'i temel alarak yola çıkmıştır:

$$y_{i,t} = \alpha'_i d_t + \beta'_i x_{i,t} + e_{i,t} \quad (21)$$

Burada d_t ($nx1$) boyutundaki gözlemlenen ortak faktörleri ve $x_{i,t}$ ise ($kx1$) boyutundaki açıklayıcı değişkenler vektörünü göstermektedir. Pesaran (2006) buradan da bireysel eşbütünlük katsayılarını Denklem (22) yardımıyla hesaplamıştır:

$$\hat{\beta}_i = (X'_i \bar{M}_w X_i)^{-1} X'_i \bar{M}_w y_i \quad (22)$$

Bu denklemde yer alan $\bar{M}_w = I_T - \bar{H}_w (\bar{H}'_w \bar{H}_w)^{-1} \bar{H}'_w$, $\bar{H}_w = (D, \bar{Z}_w)$, D ve $\bar{Z}_w$ ise d_t ve $\bar{z}_{wt}$ 'nin sırasıyla (Txn) ve $Tx(k+1)$ boyutlarındaki gözlem matrisleridir. Pesaran (2006) bireysel eşbütünlük katsayılarını ($\hat{\beta}_i$) kullanarak panelin geneline ait panel eşbütünlük katsayısını ($\hat{\beta}_{MG}$), CCEMG (CCE Mean Group) yöntemiyle elde etmiştir. Çalışmada, eşbütünlük katsayıları CCE ve CCEMG yöntemleriyle elde edilmiş³ ve elde edilen bireysel ve panelin geneline ait sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

³ Bu işlemler yapılırken değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarına karşı dirençli (robust) kodlar kullanılmıştır.

Tablo 6. Panel Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları

	Model 1 (Bağımlı Değişken: LnDYY)		Model 2 (Bağımlı Değişken: LnGSYH)		Model 3 (Bağımlı Değişken: LnVG)	
	LnEO	LnGSYH	LnEO	LnDYY	LnEO	LnGSYH
Almanya	-14,74 (0,32)	41,11** (0,02)	0,20 (0,28)	0,005** (0,02)	0,49 (0,30)	1,61** (0,01)
ABD	-8,36** (0,01)	6,74 (0,12)	-0,02 (0,91)	0,016 (0,12)	-0,50 (0,20)	0,67 (0,45)
Avustralya	4,67 (0,86)	6,29 (0,67)	0,89** (0,01)	0,001 (0,67)	1,30 (0,31)	1,72*** (0,00)
Avusturya	1,59 (0,92)	39,37 (0,40)	-0,02 (0,70)	0,0008 (0,40)	0,01 (0,96)	-1,03 (0,28)
Belçika	-2,17 (0,88)	8,97 (0,87)	-0,08 (0,13)	0,001 (0,87)	-0,30 (0,27)	-0,65 (0,40)
İngiltere	4,26 (0,52)	22,17** (0,03)	0,08 (0,50)	0,008** (0,03)	0,73 (0,24)	5,34*** (0,00)
Çek Cum,	-6,31 (0,19)	-3,13 (0,38)	0,06 (0,83)	-0,01 (0,38)	-1,22*** (0,00)	1,58*** (0,00)
Danimarka	-28,94 (0,11)	-3,42 (0,87)	-0,54*** (0,00)	-0,0003 (0,87)	0,36 (0,37)	0,81 (0,12)
Estonya	-2,55 (0,41)	5,99*** (0,00)	0,57** (0,02)	0,04*** (0,00)	0,87* (0,05)	-0,14 (0,54)
Finlandiya	0,47 (0,97)	11,21 (0,42)	0,40* (0,07)	0,002 (0,42)	0,02 (0,87)	0,16 (0,18)
Fransa	-1,85 (0,68)	17,10 (0,25)	-0,16*** (0,00)	0,003 (0,25)	0,46** (0,02)	-0,05 (0,90)
Hollanda	-25,13 (0,31)	-25,61 (0,22)	0,02 (0,93)	-0,002 (0,22)	1,36*** (0,00)	0,22 (0,62)
İrlanda	-24,08 (0,10)	0,81 (0,89)	1,31*** (0,00)	0,001 (0,89)	2,55*** (0,00)	0,76** (0,04)
İspanya	4,11 (0,38)	2,13 (0,60)	0,22 (0,38)	0,006 (0,60)	0,04 (0,90)	2,61*** (0,00)
İsrail	1,48 (0,64)	-0,04 (0,98)	0,81*** (0,00)	-0,0003 (0,98)	-0,09 (0,81)	2,33*** (0,00)
İsveç	1,97 (0,92)	-6,15 (0,79)	0,05 (0,78)	-0,0005 (0,79)	0,16 (0,68)	1,00* (0,07)
İsviçre	26,63 (0,45)	15,50 (0,48)	0,27 (0,44)	0,001 (0,48)	2,79*** (0,00)	3,41*** (0,00)
İtalya	37,79** (0,04)	-13,00 (0,51)	0,69*** (0,00)	-0,01 (0,51)	-0,02 (0,91)	0,75*** (0,00)
İzlanda	14,18 (0,39)	-14,50 (0,47)	0,61*** (0,00)	-0,001 (0,47)	1,62 (0,31)	2,11 (0,24)
Japonya	-12,90 (0,15)	15,94 (0,63)	0,009 (0,84)	0,0007 (0,63)	1,07* (0,05)	-2,87 (0,11)
Kanada	-28,53*** (0,00)	31,37*** (0,00)	0,73*** (0,00)	0,01*** (0,00)	-0,16 (0,79)	1,69*** (0,00)
Kolombiya	-4,25 (0,11)	5,47*** (0,00)	1,01*** (0,00)	0,06*** (0,00)	1,35 (0,18)	1,21* (0,08)
Güney Kore	-4,81 (0,17)	-3,19 (0,12)	-0,20 (0,58)	-0,03 (0,12)	0,07 (0,93)	1,62*** (0,00)
Letonya	-4,92 (0,17)	4,84* (0,05)	0,14 (0,63)	0,03* (0,05)	0,49 (0,30)	0,58*** (0,00)
Litvanya	2,42 (0,35)	1,09 (0,74)	0,04 (0,81)	0,004 (0,74)	-0,12 (0,82)	0,96 (0,22)
Lüksemburg	-23,02 (0,16)	4,12 (0,83)	0,37** (0,03)	0,0005 (0,83)	-0,25 (0,56)	0,62 (0,30)
Macaristan	1,07 (0,94)	16,50 (0,16)	-0,23 (0,44)	0,005 (0,16)	0,61 (0,19)	2,24*** (0,00)
Meksika	0,99 (0,66)	0,89 (0,75)	-0,53*** (0,00)	0,005 (0,75)	0,78 (0,17)	3,22*** (0,00)
Norveç	-6,11 (0,62)	-4,36 (0,87)	0,05 (0,61)	-0,0003 (0,87)	-1,44** (0,02)	2,92* (0,05)
Polonya	-3,94 (0,26)	0,74 (0,84)	0,25 (0,24)	0,002 (0,84)	-0,35 (0,44)	0,75** (0,04)
Portekiz	-12,61 (0,28)	1,85 (0,75)	0,84** (0,04)	0,002 (0,75)	0,12 (0,79)	1,14*** (0,00)
Slovakya	3,05 (0,16)	-8,83*** (0,00)	0,40*** (0,00)	-0,04*** (0,00)	0,11 (0,73)	0,35 (0,27)
Slovenya	-7,83 (0,12)	9,80 (0,29)	0,03 (0,78)	0,005 (0,29)	-0,002 (0,99)	2,17*** (0,00)
Şili	2,00 (0,70)	8,16*** (0,00)	0,40 (0,35)	0,05*** (0,00)	-1,72 (0,15)	1,99*** (0,00)
Türkiye	-2,12 (0,50)	7,18** (0,04)	0,59*** (0,00)	0,02** (0,04)	0,39 (0,51)	0,08 (0,88)
Y. Zelanda	-43,05* (0,05)	4,05 (0,79)	0,05 (0,88)	0,0008 (0,79)	-1,12 (0,30)	3,28*** (0,00)
Yunanistan	3,69 (0,78)	3,40 (0,51)	0,93* (0,08)	0,006 (0,51)	-0,33 (0,19)	1,06*** (0,00)
Panel (β_{MG})	-3,23* (0,05)	3,93** (0,02)	0,25*** (0,00)	0,002*** (0,00)	0,19 (0,17)	1,23*** (0,00)

Not: Kritik değerler Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) Tablo III'ten alınmıştır. ***, ** ve *; modelde yer alan değişkenler arasında sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Parantez içindekiler bootstrap ile elde edilmiş olasılık değerleridir.

Tablo 6'daki sonuçlara bakıldığında, ekonomik özgürlüklerin doğrudan yabancı yatırımları İtalya'da pozitif ABD, Kanada ve Yeni Zelanda'da negatif etkilediği görülmüştür. Panelin genelinde ise ekonomik özgürlükler doğrudan yabancı yatırımları negatif yönde etkilemiştir. Panelin geneline ilişkin bulgular, literatürde Sayari vd. (2018) tarafından yapılan çalışma bulgularıyla örtüşmektedir. GSYH'nin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkilerine bakıldığında; Almanya, İngiltere, Estonya, Kanada, Kolombiya, Letonya, Şili ve Türkiye'de GSYH'de meydana gelen artışın doğrudan yabancı yatırım girişlerini pozitif yönde, Slovakya'da ise negatif yönde etkilediği görülmektedir. Doğrudan yabancı yatırım yapacak firmalar, hedef ülkenin pazar büyüklüğünü ve alım gücünü de göz önünde bulundurdıkları için GSYH, doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde önemli bir faktör olmaktadır. Dolayısıyla panelin genelinde GSYH'nin doğrudan yabancı yatırım girişlerini artırıcı etkisi bu kapsamda değerlendirilebilir.

Çalışmada panelin geneli için yapılan eşbütünleşme katsayı tahminlerine göre ekonomik özgürlüklerin GSYH'yi pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Bireysel sonuçlara göre ise ekonomik özgürlükler GSYH'yi Avustralya, Estonya, Finlandiya, İrlanda, İsrail, İtalya, İzlanda, Kanada, Kolombiya, Lüksemburg, Portekiz, Slovenya, Türkiye ve Yunanistan'da pozitif yönde etkilerken Danimarka, Fransa ve Meksika'da negatif yönde etkilemiştir. Ekonomik özgürlüğün GSYH üzerindeki pozitif etkisi; literatürde Carlsson ve Lundström (2001), Corbi (2007), Gwartyne (2009) ve Akıncı vd. (2014) tarafından yapılan çalışma bulgularıyla paralellik göstermektedir.

Ekonomik özgürlüklerin vergi gelirlerini Hollanda, İrlanda, İsviçre ve Japonya'da pozitif, Çek Cumhuriyeti ve Norveç'te negatif etkilediği, panelin genelinde ise ekonomik özgürlüklerin vergi gelirleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bireysel sonuçlarda ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri üzerindeki pozitif etkisi; Egger ve Winner (2004), Nezhad vd. (2016) ile Bahtiyar ve Odabaş (2020) tarafından yapılan çalışma bulgularınca desteklenmiştir.

5.6. Panel Nedensellik Testi

Seriler arasındaki nedensellik ilişkileri, Konya (2006) ve Dumitrescu ve Hurlin (2012) yöntemleriyle test edilmiştir. Konya (2006) yöntemi, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulundurabilmekte ve paneli oluşturan her bir yatay kesit için nedensellik testi sonuçlarını ayrı ayrı üretebilmektedir. N tane yatay kesitten oluşan bir panelde, X ve Y şeklinde iki seri arasındaki nedensellik ilişkilerini Konya (2006) yöntemiyle test edebilmek için aşağıdaki eşanlı denklem sisteminden yararlanılmaktadır:

$$Y_{1,t} = \varphi_{1,1} + \sum_{i=1}^{p_{y_1}} \alpha_{1,1,i} Y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{p_{x_1}} \gamma_{1,1,i} X_{1,t-i} + \epsilon_{1,1,t} \quad (23)$$

$$Y_{2,t} = \varphi_{1,2} + \sum_{i=1}^{p_{y_1}} \alpha_{1,2,i} Y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{p_{x_1}} \gamma_{1,2,i} X_{2,t-i} + \epsilon_{1,2,t} \quad (24)$$

$$Y_{N,t} = \varphi_{1,N} + \sum_{i=1}^{p_{y_1}} \alpha_{1,N,i} Y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{p_{x_1}} \gamma_{1,N,i} X_{N,t-i} + \epsilon_{1,N,t} \quad (25)$$

Kurulan bu modellerde X 'ten Y 'ye doğru olan nedensellik ilişkileri sınanmaktadır. Burada p_{y_1} ve p_{x_1} Y ve X için belirlenmiş optimum gecikme uzunluklarıdır. Denklem (23) için testin hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır.

$H_0: \gamma_{1,1,i} = 0$, her i için, X_1 'den Y_1 'e doğru nedensellik yoktur.

$H_1: \gamma_{1,1,i} \neq 0$, En az bir i için, X_1 'den Y_1 'e doğru nedensellik vardır.

Bu hipotezleri test edebilmek için SUR (Seemingly Unrelated) yöntemine dayalı bir Wald istatistiği elde edilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı durumunda bootstrap yardımıyla elde edilmiş kritik değerler veya olasılık değerinden yararlanılmaktadır. Konya (2006) testinin zayıf yanı ise panelin geneline ait sonuçları üretmemesidir. Söz konusu açığı kapatabilmek için literatürde yer alan Ak ve İnal (2019) çalışması izlenerek, Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testinden yararlanılmıştır. N tane yatay kesitten oluşan bir panelde, X ve Y şeklindeki iki seri için kullanılacak eşanlı denklem sistemi aşağıda verilmiştir:

$$Y_{1,t} = \delta_{1,i} + \sum_{k=1}^K \phi_{1,i}^{(k)} Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \psi_{1,i}^{(k)} X_{i,t-k} + \epsilon_{i,t} \quad (26)$$

$$X_{1,t} = \delta_{2,i} + \sum_{k=1}^K \phi_{2,i}^{(k)} Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \psi_{2,i}^{(k)} X_{i,t-k} + \epsilon_{i,t} \quad (27)$$

Burada K , optimum gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Bu test için sınanacak hipotezler aşağıdaki gibi kurulmaktadır.

$H_0: \phi_{1,i}^{(k)} = 0$, her i için, X 'ten Y 'ye doğru nedensellik yoktur.

$H_1: \phi_{1,i}^{(k)} = 0$, $i = 1, \dots, N_1$ için.

$H_1: \phi_{1,i}^{(k)} \neq 0$, $i = N_1 + 1, \dots, N$ için, bazı yatay kesitlerde X 'ten Y 'ye doğru nedensellik vardır.

Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testinin en önemli avantajlarından biri, panelin bir kısmında var olan nedensellik ilişkilerini de belirleyebiliyor olmasıdır. Çalışmada, Konya (2006) ve Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi yapılmış ve elde edilen bulgular Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Panel Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkerler	EO → DYY	EO → GSYH	EO → VG
	Wald İst,	Wald İst,	Wald İst,
Almanya	15,33*** (0,00)	6,81*** (0,00)	507,48*** (0,00)
ABD	17,81*** (0,00)	263,23*** (0,00)	51,40*** (0,00)
Avustralya	484,69*** (0,00)	0,59 (0,43)	6,85*** (0,00)
Avusturya	2,38 (0,12)	122,35*** (0,00)	403,75*** (0,00)
Belçika	16,08*** (0,00)	5,52** (0,01)	161,91*** (0,00)
İngiltere	0,84 (0,35)	216,60*** (0,00)	0,97 (0,75)
Çek Cum,	0,98 (0,32)	47,27*** (0,00)	35,57*** (0,00)
Danimarka	1,61 (0,20)	123,97*** (0,00)	98,64*** (0,00)
Estonya	1,97 (0,15)	0,92 (0,76)	43,76*** (0,00)
Finlandiya	7,61*** (0,00)	1,87 (0,17)	226,63*** (0,00)
Fransa	31,28*** (0,00)	289,61*** (0,00)	72,71*** (0,00)
Hollanda	9,83*** (0,00)	164,76*** (0,00)	205,51*** (0,00)
İrlanda	28,52*** (0,00)	142,50*** (0,00)	1,62 (0,20)
İspanya	30,93*** (0,00)	738,57*** (0,00)	79,46*** (0,00)
İsrail	53,03*** (0,00)	2,84* (0,09)	31,99*** (0,00)
İsveç	6,14** (0,01)	231,10*** (0,00)	44,06*** (0,00)
İsviçre	75,97*** (0,00)	17,01*** (0,00)	20,08*** (0,00)
İtalya	280,79*** (0,00)	1013,68*** (0,00)	83,15*** (0,00)
İzlanda	0,71 (0,39)	14,39*** (0,00)	3,44* (0,06)
Japonya	4,75** (0,02)	2,08 (0,14)	6,45** (0,01)
Kanada	0,27 (0,98)	0,88 (0,34)	88,85*** (0,00)
Kolombiya	0,24 (0,87)	54,98*** (0,00)	54,05*** (0,00)
Güney Kore	2,77* (0,09)	3,83* (0,05)	0,16 (0,98)
Letonya	1,24 (0,26)	11,57*** (0,00)	3,04* (0,08)
Litvanya	0,28 (0,86)	8,07*** (0,00)	0,64 (0,42)
Lüksemburg	0,72 (0,39)	0,70 (0,40)	1,89 (0,16)

Ülkerler	EO → DYY	EO → GSYH	EO → VG
	Wald İst,	Wald İst,	Wald İst,
Macaristan	1,41 (0,23)	0,89 (0,34)	35,41*** (0,00)
Meksika	1,00 (0,31)	0,76 (0,38)	2,88* (0,08)
Norveç	0,25 (0,87)	3,24* (0,07)	5,45** (0,01)
Polonya	0,94 (0,75)	0,37 (0,53)	0,31 (0,57)
Portekiz	0,52 (0,98)	0,78 (0,37)	8,28*** (0,00)
Slovakya	3,00* (0,08)	46,01*** (0,00)	28,25*** (0,00)
Slovenya	0,10 (0,74)	0,27 (0,86)	3,05* (0,08)
Şili	0,20 (0,65)	1,15 (0,28)	2,33 (0,12)
Türkiye	7,77*** (0,00)	10,04*** (0,00)	19,51*** (0,00)
Y, Zelanda	0,85 (0,35)	1,75 (0,18)	3,64* (0,05)
Yunanistan	15,82*** (0,00)	0,33 (0,85)	1,60 (0,20)
Panel	1,94*** (0,00)	1,68** (0,03)	6,12*** (0,00)

Not: ***, ** ve *; X'ten Y'ye doğru ($X \rightarrow Y$) sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisinin var olduğunu göstermektedir. Parantez içindekiler olasılık değerleridir.

Tablo 7'deki bireysel sonuçlar incelendiğinde, ülkelerin çoğunda ekonomik özgürlükten doğrudan yabancı yatırımlara, GSYH'ye ve vergi gelirlerine doğru nedensellik ilişkilerinin olduğu bulunmuştur. Panelin geneline ait sonuçlar değerlendirildiğinde ise OECD ülkelerinde genel olarak ekonomik özgürlükten doğrudan yabancı yatırımlara, GSYH'ye ve vergi gelirlerine doğru nedensellik ilişkilerinin var olduğu tespit edilmiş ve H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu sonuçlar, literatürde Dawson (2003), Corbi (2007), Akıncı vd. (2014) ve Gövdeli (2018) tarafından nedensellik testleri ile yapılan çalışma bulguları ile örtüşmektedir.

6. SONUÇ

Ekonomik birimlere geniş bir yatırım fırsatı yaratma potansiyeline sahip ekonomik özgürlüğün, risk ve belirsizlikleri azaltarak hedef ülke üretim kapasitesine daha fazla yatırım yapılmasını sağladığı, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ve böylesi bir yapının ise devletin vergi gelirlerinde artış yaratacağı savunulmaktadır. Bu görüşten hareketle 37 OECD ülkesinin 1995-2019 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada, ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım, GSYH ve vergi gelirleri üzerindeki etkisi analiz edilmiş ve bu sonuçların genelleştirilip genelleştirilmeyeceği açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda öncelikle çalışmada ülkeler arasındaki yatay kesit bağımlılığı; LM testi, LM_S testi, LM_{CD} testi, LM_{Adj} testi ve LM_{BC} testi ile incelenmiş ve ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Katsayıların homojenliği, $\hat{\Delta}$ ve $\hat{\Delta}_{Adj}$ testleriyle analiz edilmiş ve katsayıların heterojen yapıda oldukları bulgusuna ulaşılmıştır. Serilerin durağanlıkları; CADF ve CIPS testleriyle incelenmiş ve serilerin genel olarak $I(1)$ oldukları belirlenmiştir. Eşbütünleşme sınaması; Banerjee ve Carrion-i-Silvestre (2017) testiyle gerçekleştirilmiş ve modellerde yer verilen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Pesaran (2006) CCE ve CCEMG yöntemleriyle yapılan eşbütünleşme katsayı tahminlerine göre, panelin genelinde ekonomik özgürlüklerin doğrudan yabancı yatırımları negatif ve GSYH'yi ise pozitif yönde etkilediği görülmüştür.

Literatürdeki genel sonuçların aksine ekonomik özgürlüğün OECD ülkelerinde doğrudan yabancı yatırım girişi üzerindeki negatif etkisi birkaç nedenle açıklanabilir. Bilindiği üzere ucuz işgücü, düşük üretim maliyetleri, hammadde, tekel hakları, düşük vergi yükü, özel yatırım ayrıcalıkları ve ekonomik özgürlük gibi faktörler doğrudan yabancı yatırım girişini önemli düzeyde belirlemektedir. Bu anlamda liberalleşme genel olarak yüksek ekonomik özgürlüğe sahip OECD ülkelerinde ucuz işgücü, devletin ekonomide yüksek pay sahipliği ve tekel haklarının sınırlılığı ile yüksek vergi yükü gibi karlılığı düşüren faktörlerin ekonomik özgürlüğe rağmen doğrudan yabancı yatırımları olumsuz yönde etkileme gücüne sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Ayrıca bu negatif etkinin; yatırım yapacak yabancı şirketlerin kendilerine tekel hakları ve geniş yatırım ayrıcalıkları gibi çeşitli avantajlar talep ediyor olmalarından ve söz konusu ülkelerin, piyasalarında ekonomik özgürlükleri hâkim kılma çabalarının bir sonucu olarak yabancı şirketlerin taleplerini karşılamadıklarından, sonuç olarak yabancı şirketlerin yatırım için bu hak ve avantajları geniş ölçüde kullanabilecekleri diğer ülkelere yönelmelerinden kaynaklandığı

değerlendirilmektedir. Bununla birlikte OECD ülkelerinde devletin ekonomideki payında meydana gelen artışın, devletin karar alma mekanizmasının bireysel seçim tercihlerinin yerini almasına (Gwartney vd., 2020) ve sonuç olarak hedef ülkeye yönelik yabancı yatırım girişlerinin olumsuz etkilenmesine neden olabileceği de düşünülmektedir.

Eşbütünleşme katsayı tahminlerine göre, panelin genelinde ekonomik özgürlüklerin GSYH'yi pozitif yönde etkilediği, buna karşın bireysel sonuçlarda bu etkinin bazı ülkeler için negatif olduğu görülmüştür. Çalışmada negatif etkinin, Fransa ile Danimarka'da yüksek vergi yükü, devletin ekonomideki payının yüksekliği gibi faktörlerden kaynaklanmış olabileceği; Meksika'da ise hem ekonomik özgürlüğün hem de iş yapma kolaylığının düşüklüğü nedeniyle olabileceği değerlendirilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların GSYH'yi Almanya, İngiltere, Estonya, Kanada, Kolombiya, Letonya, Şili ve Türkiye'de pozitif, Slovakya'da ise negatif yönde etkilediği belirlenmiştir. Panelin genelinde ise doğrudan yabancı yatırımların GSYH'yi olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların GSYH üzerindeki pozitif etkisi, uygun koşullar altına ve yerleşik üretim birimlerinin dezavantajlı konuma getirilmeden yapılan yatırımların, ekonominin üretim kapasitesine katkı sağlayarak büyüme sürecine işlerlik kazandıracak şekilde yorumlanabilir.

Ekonomik özgürlüklerin vergi gelirleri üzerindeki etkisi pozitif, ancak istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Bireysel sonuçlar dikkate alındığında, ekonomik özgürlüklerin doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH ve vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin farklılaşabileceğine ilişkin kanıtlar elde edilmiştir. Bu sonuca göre artan ekonomik özgürlük, üretken ekonomik faaliyetleri teşvik ederek daha yüksek vergi gelirleri yaratabilecektir. Ancak panelin geneli için elde edilen sonuçların istatistiksel olarak anlamsız çıkması ve elde edilen bireysel sonuçların ise sınırlı düzeyde kalması, literatürde ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri artışını teşvik ettiğine ilişkin genel sonuçların bu çalışmada doğrulanmadığını göstermektedir. GSYH artışlarının vergi gelirleri üzerindeki etkisi, ülkelerin çoğunda ve panelin genelinde pozitif çıkmıştır. Bu sonuç, geleneksel ekonomi teorisi ve önsel beklentilerimizle uyumlu bir sonuç olmuştur. Çünkü artan GSYH, ülkedeki üretim ve tüketim faaliyetlerindeki artışın, diğer bir ifade ile iktisadi ve ticari faaliyetlerin hacmindeki genişlemenin göstergesidir. Artan iktisadi ve ticari faaliyetlerindeki artış ise bu faaliyetler üzerinden tahsil edilecek verginin daha yüksek olacağını göstermektedir.

Seriler arasındaki nedensellik ilişkilerinin Konya (2006) SUR ve Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testleri yardımıyla incelendiği çalışma bulguları, ülkelerin çoğunda ve panelin genelinde ekonomik özgürlükten doğrudan yabancı yatırımlara, GSYH'ye ve vergi gelirlerine doğru nedensellik ilişkilerinin olduğu görülmüştür. Elde edilen bu sonuçlar, ekonomik özgürlükteki değişimlerin, doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH ve vergi gelirlerinde meydana gelen değişimlerin nedeni olduğunu göstermiştir. Bu yönüyle ülkelerde politika yapıcı ve uygulayıcılar, doğrudan yabancı yatırımları çekmek, ekonominin üretim kapasitesine yatırım yapılmasını sağlamak, gelir artışı yaratmak ve çıktı düzeyinin artışına bağlı olarak devletin vergi gelirlerini artırmak için ekonomik özgürlüklere ilişkin yasal, yapısal ve kurumsal düzenlemeleri birer politika aracı olarak kullanabilirler.

Literatürdeki sonuçların aksine bu çalışmada elde edilen bulgular, daha fazla ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım kanalıyla ekonomik büyüme sürecine işlerlik kazandırabileceği, iktisadi faaliyetlerin hacmini genişletip devletin vergi gelirlerini artırabileceği varsayımın genelleştirilmeyeceğini göstermektedir. Bu sonuçlara göre, mülkiyet haklarını koruyan iyi bir hukuk sistemi, serbest piyasa ve düzenlemelerin verimliliği gibi ekonomik özgürlüğün güçlü yanlarına rağmen tekel hakları, yüksek ticari kar, rekabet koşulları, transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımı ve ucuz işgücü gibi faktörler yatırım ve üretim faaliyetlerine ilişkin eğilimlerde belirleyici olmaktadır. Bu noktada daha çok dışarıya doğrudan yabancı sermaye gönderen OECD ülkelerindeki politika yapıcı ve uygulayıcılar, ekonominin üretim kapasitesini genişletme ve devletin mali gelirlerini artırma potansiyeline sahip doğrudan yabancı yatırımları çekme konusunda güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirmeli ve yatırım artışını sağlayacak politikaların uygulanabilirliğini sağlamalıdır. Çalışmada, ekonomik özgürlükteki değişimlerin doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH ve vergi gelirlerinde meydana gelen değişimlerin nedeni olduğu sonucu dikkate alındığında; bu sonucun politika yapıcılar tarafından ekonominin üretim kapasitesine yatırım yapılmasını sağlama, gelir artışı yaratma ve devletin vergi gelirlerini artırma noktasında dikkate alınması gerektiği açıktır. Bununla birlikte ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH ve vergi gelirleri üzerindeki pozitif etkisine ilişkin ülkelere özgü bireysel sonuçlar değerlendirildiğinde, ilgili ülkelerdeki iyi uygulamaların politika yapıcılar tarafından takip edilmesi gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D., Johnson, S ve Robinson, J. A. (2005), Institutions as a fundamental cause of long-run growth. P. Aghion ve S.vN. Durlauf, (Ed.), *Handbook of economic growth* içinde (s. 385–472), Elsevier.
- Agosin, M. R. ve Mayer, R. (2000). *Foreign direct investment in developing countries* (Discussion Paper: 146). UNCTAD Discussion Paper.
- Aitken, B. J. ve Harrison, A. E. (1999). Do domestic firms benefit from direct foreign investment? Evidence from Venezuela. *American Economic Review*, 89(3), 605-618.
- Ak, M. Z. ve İnal, V. (2019). Yükselen piyasa ekonomilerinde ticari açıklık, finansal gelişme ve ekonomik büyüme: Bir panel nedensellik analizi. *Journal of Econometrics and Statistics*, 31, 1-16.
- Akıncı, M., Akıncı, G. Y. ve Yılmaz, O. (2014). Ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri: Bir panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 81-96.
- Alabede, J. O. (2018). Economic freedom and tax revenue performance in Sub-Saharan Africa. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 16(4), 610-638.
- Ayal, E. B. ve Karras, G. (1998). Components of economic freedom and growth: An empirical study. *Journal of Developing Areas*, 32(3), 327-38.
- Azman-Saini, W. N. W., Baharumshah, A. Z. ve Law, S. H. (2010). Foreign direct investment, economic freedom and economic growth: International evidence. *Economic Modelling*, 27(5), 1079-1089.
- Bahtiyar, E. ve Odabaş, H. (2020). Vergi gelirlerini etkileyen bir faktör olarak ekonomik özgürlükler: OECD ülkeleri üzerinde bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 137-161.
- Baltagi, B. H., Feng, Q. ve Kao, C. (2012). A lagrange multiplier test for cross-sectional dependence in a fixed effects panel data model. *Journal of Econometrics*, 170(1), 164-177.
- Banerjee, A. ve Carrion-i-Sivestre, J.A. (2017). Testing for panel cointegration using common correlated effects estimators. *Journal of Time Series Analysis*, 38(4), 610-636.
- Barro, R. J. (1997). *Determinants of economic growth: A cross country empirical study*. The MIT Press.
- Barry, F.ve Bradley, J. (1997). FDI and trade: The Irish host-country experience. *Economic Journal*, 107, 1798-1811.
- Bengoa, M. ve Sanchez-Robles, B. (2003). Foreign direct investment, economic freedom and growth: New evidence from Latin America, *European Journal of Political Economy*, 19(3), 529-545.
- Berggren, N. ve Nilsson, T. (2020). Economic freedom as a driver of trust and tolerance. J. Gwartney, R. Lawson, J. Hall, ve R. Murphy, (Ed.), *Economic freedom of the world: 2020 edition* içinde (s. 187-212), Fraser Institute.
- Borensztein, E., De Gregorio, J. ve Lee, J. W., (1998). How does foreign direct investment affect growth?, *Journal of International Economics*, 45, 115-135.
- Breitung, J. (2005). A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data. *Econometric Reviews*, 24, 151-173.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.

- Carlsson, F. ve Lundström, S. (2001). *Economic freedom and growth: Decomposing the effects* (No. 33). Göteborg University Working Paper in Economics.
- Cole, J. H. (2005). Economic freedom and world economic growth: evidence and implications. *Revista Latinoamericana de Desarrollo Económico*, 5, 101-123.
- Corbi, R. B. (2007). The components of economic freedom, income and growth: An empirical analysis. *Estudios Economicos*, 37(3), 515-545.
- Çiftçi, C. ve Durusu-Çiftçi, D. (2021). Economic freedom, foreign direct investment and economic growth: The role of sub-components of freedom. *Journal of International Trade&Economic Development*, <https://doi.org/10.1080/09638199.2021.1962392>.
- Dam, M. M. ve Şanlı, O. (2019). Ekonomik özgürlüğün büyüme üzerindeki etkisi: BRIC-T ülkeleri üzerine bir panel ARDL analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(4), 1027-1044.
- Dawson, J. W. (2003). Causality in the freedom-growth relationship. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 479-495.
- Dioda, L. (2012). Structural determinants of tax revenue in Latin America and the Caribbean. 1990-2009. *Comisión Económica para América Latina y el Caribe*, 41.
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Easton, S. T. ve Walker, M. A. (1997). Income, growth, and economic freedom. *American Economic Review*, 87(2), 328-32.
- Egger, P. ve Winner, H. (2004). Economic freedom and taxation: is there a trade-off in the locational competition between countries?. *Public Choice*, 118, 271-288.
- Gövdeli, T. (2018). Ekonomik özgürlük, turizm ve ekonomik büyüme: BRICST ülkelerinde Konya bootstrap nedensellik analizi. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, (Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı), 379-390.
- Grieve, R. H. (1983). Adam Smith's wealth of nations: the legacy of a Great Scottish economist. K. P. D. Ingham ve J. Love, (Ed.), *Understanding the Scottish economy* içinde (s. 41-54), Wiley-Blackwell.
- Gwartney, J. (2009). Institutions, economic freedom and cross-country differences in performance. *Southern Economic Journal*, 75(4), 937-956.
- Gwartney, J. D., Lawson, R. A. ve Holcombe, R. G. (1999). Economic freedom and the environment for economic growth. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 155(4), 643-663.
- Gwartney, J. ve Lawson, R. (2004). *Economic freedom of the world: 2004 annual report*. The Fraser Institute.
- Gwartney, J., Lawson, R. A., Hall, J. C., Murphy, R., Berggren, N., McMahon, F. ve Nilsson, T. (2020). *Economic freedom of the world: 2020 annual report*. Fraser Institute.
- Haan, J. ve Sturm, J. E. (2000). On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy*, 16, 215-241.
- Hausmann, R. ve Fernández-Arias, F. (2001). Foreign direct investment: good cholesterol? B. Jorge, J. Macedo ve E. Iglesias, (Ed.), *Foreign direct investments versus other flows to Latin America* içinde (s. 19-49), Paris: OECD Publishing.
- Hayek, F. A. (1979). *Law, legislation, and liberty, the political order of a free people*, Vol. 3, Routledge and Kegan Paul.
- Herzer, D., Klasen, S. ve Nowak-Lehmann F. (2008). In search of FDI-led growth in developing countries: The way forward. *Economic Modelling*, 25, 793-810.
- Hossain, S. (2016). Foreign direct investment, economic freedom and economic growth: Evidence from developing countries. *International Journal of Economics and Finance*, 8(11), 200-214.

- Islam, A., Rashid, M. H. U., Hossain, S. Z. ve Hashmi, R. (2020). Public policies and tax evasion: Evidence from SAARC countries. *Heliyon*, 6(11), 1-10.
- Kobeissi, N. (2005). Impact of governance, legal system and economic freedom on foreign investment in the Mena Region. *Journal of Comparative International Management*, 8(1), 20-41.
- Konya, L. (2006). Exports and growth: granger causality analysis on OECD countries. *Economic Modelling*, 23(6), 978-992.
- Krugman, P. (2000). Fire-sale FDI. S. Edwards, (Ed.), *Capital flows and the emerging economies* içinde (s. 43-58), The University of Chicago Press.
- Kutbay, H. (2020). Ekonomik özgürlük ve vergi gelir performansı arasındaki ilişki: yükselen piyasa ekonomileri için panel veri analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 303-318.
- Lim, E. G. (2001). *Determinants of, and the relation between foreign direct investment and growth: A summary of the recent literature* (WP/01/175). IMF Working Papers.
- Lipsev, R. (1999). *The location and characteristics of U.S. affiliates in Asia* (No. 6876). NBER Working Paper.
- Malanski, L. K. ve Povoia, A. C. S. (2021). Economic growth and corruption in emerging markets: Does economic freedom matter?. *International Economics*, 166, 58-70.
- Mark, N. C., Ogaki, M. ve Sul, D. (2005). Dynamic seemingly unrelated cointegration regression. *The Review of Economic Studies*, 72(3), 797-820.
- Nezhad, M. Z., Ansari, M. S. ve Moradi, M. (2016). Determinants of tax revenue: does liberalization boost or decline it?. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 3(2), 103-126.
- Odabaş, H. (2016). Foreign direct investment inflows on tax revenues in the transition economies of European Union. *Global Journal on Humanities and Social Sciences*, 2, 17-22.
- OECD. (2020). *Global revenue statistics*. <https://stats.oecd.org/> adresinden 1 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Öztürk Çetenek, Ö. ve Yılmaz Uzlaşır, S. (2019). Doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik özgürlük ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine bir nedensellik ilişkisi. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 9(2), 350-360.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels* (No. 0435). University of Cambridge Working Paper.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, (22), 365-312.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Smith, L. V. ve Yamagata, T. (2013). Panel unit root tests in the presence of a multifactor error structure. *Journal of Econometrics*, 175, 94-115.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127.
- Rabushka, A. (1991). Freedom house survey of economic freedoms. W. E Block, (Ed.), *Economic freedom: toward a theory of measurement* içinde (s. 57-86), The Fraser Institute.
- Roy, S. ve Mandal, K. (2012). Empirical evidence on the relationship between foreign direct investment and economic growth: A cross-country exploration in Asia. *Seoul Journal of Economics*, 25(4), 413-439.
- Sağdıç, E. N., Yıldız, F. ve Sayın, H. H. (2020). Doğrudan yabancı yatırımlar, vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Kırılğan beşli ülkeler örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(28), 680-699.

- Savaşan, F. ve Dursun, İ. (2006). Ekonomik özgürlükler ve doğrudan yabancı yatırımlar: İstatistiksel bir analiz. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 29-52.
- Sayari, N., Sari R. ve Shawkat H. (2018). The impact of value added components of GDP and FDI on economic freedom in Europe. *Economic Systems*, 42, 282-94.
- Sooreea-Bheemul, B., Rasool, U. S. ve Sooreea, R. (2020). Does economic freedom matter to foreign direct investment in Sub-Saharan Africa?. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(3), 195-207.
- Subasat, T. ve Bellos, S. K. (2011). Economic freedom and foreign direct investment: A panel gravity model approach. *The Empirical Economics Letters*, 10(7), 697-704.
- Sudha, B. (2013). Foreign direct investment. *International Journal of Scientific Research*, 2(4), 175-177.
- Swamy, P. A. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 38(2), 311-323.
- Şenalp, B. (2019). FDI and economic growth: the role of economic freedom. *Journal of Economic Policy Researches*, 6(1), 54-73.
- Taş, C. ve Ulusoy, V. (2021). Economic freedom and endogenous economic growth. *TESAM Akademi Dergisi*, 8(2), 265-296.
- Tekin, A., Güney, T. ve Sağdıç, E. N. (2018). The effect of economic freedom on tax evasion and social welfare: An empirical evidence. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(1), 1-13.
- The Heritage Foundation. (2020). Index of economic freedom. <https://www.heritage.org/index/visualize> adresinden 20 Kasım 2020 tarihinde alınmıştır.
- UNCTAD. (1999). Foreign direct investment and the challenge of development. *World Investment Report*.
- UNCTAD. (2021). *Global investment trend monitors*. <https://unctad.org/webflyer/global-investment-trend-monitor-no-38> adresinden 26 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- World Bank. (2020). *World development indicators*. <https://data.worldbank.org/> adresinden 1 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.

EVALUATION OF RESEARCH UNIVERSITIES' THIRD MISSION IN TURKEY

TÜRKİYE'DEKİ ARAŞTIRMA ÜNİVERSİTELERİNİN ÜÇÜNCÜ MİSYONLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Asst. Prof. Dr. Aslı GÜNAY¹

Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU²

ABSTRACT

This study aims to evaluate the efficiency performance of third mission activities of research universities in Turkey regarding their social dimension, which has become prominent in recent years. Data Envelopment Analysis was used to evaluate the efficiency of the third mission of universities for 2019. The findings show that the number of relatively efficient research universities is only four out of sixteen, and the overall mean score of universities is 0.422. Thus, in total, universities are inefficient regarding their third mission activities as of 2019. Besides, in order to get reasonable results, a Tobit model was applied to examine the extent to which exogenous factors influence the third mission efficiencies of research universities in Turkey. The results indicate that only the foundation year has a significantly positive impact on university efficiency; in other words, the possibility of third mission efficiency is greater for the older ones, which were founded before 1981. The university ranking was used as a proxy for external factors affecting both the research mission and the third mission of research universities. No significant linkage between the performance of the third mission activities conducted within the scope of social dimension and the research mission of research universities is determined for Turkey.

Keywords: Data Envelopment Analysis, Efficiency, Research University, Tobit Model, Third Mission of the University.

JEL Classification Codes: I23, I21, L25, D61.

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'deki araştırma üniversitelerinin üçüncü misyon faaliyetlerinin etkinlik performanslarını son yıllarda öne çıkan toplumsal boyut açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma üniversitelerinin 2019 yılı için üçüncü misyonları kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin etkinliklerini ölçmek için Veri Zarflama Analizi uygulanmıştır. Bulgular, on altı üniversiteden sadece dördünün üçüncü misyon faaliyetlerini etkin bir şekilde yürüttüklerini ortaya koymuştur. Ayrıca üniversitelerin genel ortalama etkinlik puanı 0.422 olduğundan, tüm araştırma üniversiteleri birlikte değerlendirildiğinde bu üniversitelerin üçüncü misyonlarının toplumsal boyuta göre etkin olmadıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra, araştırma üniversitelerinin üçüncü misyon faaliyetlerinin etkinliğini etkileyen dışsal faktörleri belirlemek için Tobit modeli kullanılmıştır. Bulgular kuruluş yılının üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetlerini pozitif yönde etkilediğini bir başka değişle 1981 yılından önce kurulan araştırma üniversitelerinin topluma hizmet faaliyetlerini daha etkin yürütme potansiyeline sahip olduklarını ortaya koymuştur. Böylelikle, Türkiye'de araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonlarının toplumsal boyutu kapsamında yürütülen faaliyetlerin performansı ile araştırma misyonları arasında önemli bir bağlantı bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Araştırma Üniversitesi, Etkinlik, Tobit Model, Üniversitenin Üçüncü Misyonu, Veri Zarflama Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: I23, I21, L25, D61.

¹ Social Sciences University of Ankara, Faculty of Political Science, Department of Economics, asli.gunay@asbu.edu.tr

² Süleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, muratdulupcu@sdu.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Son yıllarda üniversitelerin “eğitim” ve “araştırma” misyonlarını yerine getirmelerinin yanı sıra “topluma hizmet” olarak adlandırılan üçüncü bir misyonu yerine getirmelerine yönelik dolaylı bir baskı ile karşı karşıya kaldıkları gözlenmektedir. Bununla birlikte, üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetleri üç boyutta gruplandırılmaktadır: araştırma (teknolojik transfer ve inovasyon), eğitim (hayat boyu öğrenme) ve sosyal ve kültürel hayata katılım. Ancak yükseköğretimde üniversitelerin üçüncü misyonları kapsamında yürüttükleri faaliyetleri üniversitenin araştırma ve eğitim faaliyetlerinden ayırmak kolay değildir. Çünkü günümüzde girişimci ve tematik üniversite modellerinin, üniversiteler tarafından üniversite-sanayi işbirliği kapsamında yürütülen çalışmaların, inovasyon ve teknoloji transfer çalışmalarının yükseköğretimde üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetleri ile ne ölçüde kesiştiği ayrı bir tartışma konusudur. Türkiye’de üniversitelerin araştırma üniversitesi statüsü kazanması yeni bir süreç olduğundan üniversitelerin araştırma misyonları ile üçüncü misyonlarını ne ölçüde ayırıştırabildikleri bu çalışmanın çıkış noktalarından biridir. Bu kapsamda çalışmanın amaçları: (i) araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonlarının toplumsal boyutu kapsamında yürüttükleri faaliyetlerinin görelî etkinliklerini incelemek; (ii) araştırma üniversitelerinin üçüncü misyon faaliyetlerinin etkinliklerini etkileyen dışsal faktörleri (üniversitenin kuruluş yılı, bulunduğu şehir, tıp fakültesi ve uluslararası üniversite sıralaması) belirlemektir. Literatürde üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetlerinin etkinliğine yönelik yapılan çalışmaların araştırma ve eğitim üzerine yapılan çalışmalara kıyasla azlığı dikkate alındığında yapılan bu çalışmanın bu alandaki noksanlığa katkıda bulunacağı öngörülmektedir. Özellikle bu çalışmanın öncelikli misyonu araştırma yapmak olan araştırma üniversiteleri bazında yapılmasının üniversitelerin araştırma misyonları ve üçüncü misyonları kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin ne ölçüde örtüştüğü ya da ayrıştığı tartışmasına bir ışık tutabileceği düşünülmektedir.

Yöntem:

Bu çalışmada öncelikle Türkiye’de 2017 yılında Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından ilan edilen on bir araştırma üniversitesi ve beş aday araştırma üniversitesinin üçüncü misyonlarının toplumsal boyutu kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin görelî etkinlikleri hesaplanmıştır. Üniversitelerin 2019 yılı için etkinlik değerlerinin hesaplanmasında Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi kullanılmıştır. YÖK tarafından yıllık olarak yayınlanan Üniversite İzleme ve Değerlendirme Raporları Türkiye’de üniversitelerin üçüncü misyonlarının toplumsal boyutu kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin topluma hizmet başlığı altında yer aldığını göstermektedir. Ayrıca, dışsal faktörlerin araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonları kapsamında yürüttükleri topluma hizmet faaliyetlerinin etkinliği üzerine etkisini belirlemek için Tobit Modeli uygulanmıştır. Çalışmada kullanılacak girdi ve çıktılar öncelikle mevcut verilerin ulaşılabilirliği ve güvenilirliği dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu kapsamda araştırma üniversitelerine ait toplam öğrenci sayısı, öğretim elemanı sayısı ve üniversite bütçesi girdi olarak kullanılırken sosyal sorumluluk projesi sayısı ile üniversitenin sürekli eğitim merkezi ve dil merkezlerinde verilen sertifika sayısı gibi üniversiteler tarafından yalnızca topluma hizmet kapsamında yürütülen faaliyetler çıktı olarak kullanılmıştır.

Bulgular:

Bulgular, 2019 yılında Türkiye’de ki üç araştırma üniversitesinin ve bir aday araştırma üniversitesinin üçüncü misyonları kapsamında yürüttükleri topluma hizmet faaliyetleri için beşeri sermaye ve mali girdilerini etkin kullandığını ortaya koymuştur. Ayrıca üniversitelerin genel ortalama etkinlik puanı 2019 yılında 0,422 olduğundan, tüm üniversiteler birlikte değerlendirildiğinde araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonlarının toplumsal boyut kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin etkin olmadıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra, araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonlarının etkinliğini etkileyen dışsal faktörleri belirlemek için uygulanan Tobit modeli sonuçlarına göre üniversitelerin kuruluş yılının üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetlerini pozitif yönde etkilediği bir başka değişle 1981 yılından önce kurulan araştırma üniversitelerinin üçüncü misyon faaliyetlerini daha etkin yürütme potansiyeline sahip oldukları ortaya konmuştur. Ancak araştırma üniversitelerinin Türkiye’de üç büyükşehirde (Ankara, İstanbul ve İzmir) kurulmasının ve tıp fakültesine sahip olmasının bu üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetlerinin performansına önemli bir katkı sağlamadığı görülmektedir. Araştırma üniversitelerinin temel misyonu araştırma olduğundan Times Higher Education (THE) uluslararası üniversite sıralaması üniversitelerin üçüncü misyonu ve araştırma misyonu arasındaki bağlantıyı incelemek için vekil olarak kullanılmış olup, bulgular üniversite sıralamasının Türkiye’de araştırma üniversitelerinin üçüncü misyon faaliyetlerinin performansına önemli bir katkısı olmadığını ortaya koymuştur. Bir başka ifadeyle, Türkiye’de araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonlarının toplumsal boyutu kapsamında yürütülen faaliyetlerin performansı ile araştırma misyonları arasında önemli bir bağlantı bulunamamıştır.

Sonuç ve Tartışma:

Araştırma üniversitelerinin temel misyonu araştırma olmakla birlikte üniversiteler tarafından yürütülen üçüncü misyon faaliyetlerinin bir kısmının araştırma faaliyetleri ile ilişkili olduğu fakat bu hususta net bir ayırım yapılamadığı görülmektedir. Bu çalışmada üniversitelerin üçüncü misyon faaliyetlerinin ağırlıklı olarak toplumsal boyutu ele alınmış olup, çalışmanın içeriği araştırma üniversitelerinin üçüncü misyonunun araştırma boyutu da dahil edilerek genişletilebilir. Son yıllarda YÖK ve Yükseköğretim Kalite Kurulu (YÖKAK) üniversitelerin topluma hizmet faaliyetlerine yönelik veriler toplamaya başlamış olup, bu durumun Türkiye’de üniversitelerin üçüncü misyon performanslarının ölçümüne önemli bir katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Ayrıca, bu çalışmanın bulgularının Türkiye’de araştırma üniversitelerinin yöneticilerinin üçüncü misyonları kapsamında yürüttükleri topluma hizmet faaliyetlerinin performansını artırmada yol gösterici olabileceği düşünülmektedir. Diğer yandan, Türkiye’de araştırma üniversiteleri çok uzun bir geçmişe sahip olmadığından üniversite yönetimlerinin araştırma faaliyetlerinin yanı sıra topluma hizmet faaliyetlerine ne ölçüde önem vermek isteyeceği ayrı bir tartışma konusudur.

1. INTRODUCTION

Although teaching and research have long been the primary missions of universities, a third mission generally known as "contribution to society" has emerged in recent years (Compagnucci & Spigarelli, 2020; Rubens, Spigarelli et al., 2017; Urdari et al., 2017; Spiel, 2017; Brundenius & Göransson, 2011). According to Marhl and Pausits (2011), the third mission is as a vehicle for universities to remain in the ivory tower even while improving collaboration and exchange with society. As a result, universities' third mission is to contribute to regional socioeconomic development through fostering relationships and knowledge transformation between universities and society, as well as non-university stakeholders in their region (Fronzini et al., 2019; Mora et al., 2015; Agasisti et al., 2019).

The third mission of universities is an ambiguous concept in contrast to the other well-known missions of teaching and research, since it has several dimensions (Laredo, 2007). While the processes and structures related to teaching and research are pretty clearly defined and studied, the third mission is a difficult task due to the challenges of putting it into effect and complicated measurement methods (Papadimitriou, 2020). However, there are two main approaches to defining the third mission of universities. The first one is the "triple helix" model, which analyses relationships between universities, industry, and government. It claims that universities can promote innovation and economic development in a knowledge-based society (Leydesdorff & Etzkowitz, 1996). The comprehensive and repeating notions of "entrepreneurial university" and "technology transfer" are also now part of this approach (Trencher et al., 2014). The second one refers to all activities that generate, use, apply, or transfer knowledge outside the university (Molas-Gallart & Castro-Martinez, 2007; Urdari et al., 2017). However, the activities of the third mission can be grouped into three categories: research (technological transfer and innovation), teaching (lifelong learning), and social engagement (Carrion et al., 2012; Compagnucci & Spigarelli, 2020; Marhl & Pausits, 2011). In this context, facilities conducting research in technology transfer offices (TTOs), incubators, and technoparks to create direct and indirect mechanisms to link universities to businesses can be defined as research activities regarding the third mission. Additionally, curriculum alignment to society's demands, distance education, the commercialization of facilities, certificate programs, and the hosting of conferences are all examples of activities in teaching. Moreover, personnel services, summer schools for employees' children, courses offered to university staff, and sports and cultural activities are all examples of social engagement activities (Montesinos et al., 2008). Therefore, all activities related to lifelong learning and social engagement in universities can be defined as the social dimension of third mission in addition to the research dimension (Günay, 2021).

Furthermore, research universities are described as academic institutions dedicated to the creation and transmission of knowledge across a wide range of disciplines and fields, with the appropriate infrastructure to allow for the highest quality of education and research (Altbach, 2009). These universities, on the other side, are intended to place a greater emphasis on research-related activities. In addition to research-related activities, research universities often seek to address and focus on social issues (Alliance of Turkish Research Universities [ALTRU], 2016). Since they are more involved in consultancy activities, especially with small and medium enterprises (SMEs), industry, and government, research universities are involved in various third mission activities with them, such as research projects, consulting services, patents, copyright, industrial design, and trade marks (Sánchez Barrioluengo et al., 2016). It is consequently more vital than ever to look into the connections between research mission and third mission activities (Innocenti et al., 2019).

In Turkey, officially classifying universities as "research universities" is a new phenomenon. The massive expansion of Turkey's higher education system since 2006 has necessitated enhancing university differentiation and ensuring the efficient use of all resources. Today, the number of universities is 203 and the number of higher education students is more than 8 million and 2 hundred thousand (Council of Higher Education [CoHE], 2021a). In this context, Turkish research universities were identified through the CoHE's mission differentiation and specialization studies as among the country's existing, long-established universities in 2017 (CoHE, 2020).

Besides, the contribution to society activities of universities as a part of their third mission has been widely reported in the Turkish universities' strategic plan reports in recent years. In this context, some objectives and performance criteria have been defined for improving and increasing the performance of universities' contribution to society activities. Furthermore, the CoHE has been publishing "University Monitoring and Evaluation Reports" since 2019, composed of 45 indicators under five main categories, and one of them is labelled as the "contribution to society and responsibility" category (CoHE, 2021b). Similarly, the Turkish Higher Education Quality Council (THEQC) publishes "Institutional Indicator Reports" under five main headings, and one of them is "service to

society" (THEQC, 2021). Therefore, it is evident that in Turkey, as in many other countries, universities' contribution to society activities have begun to be considered as one of the most important performance criteria in higher education. Moreover, the CoHE has presented high achievement awards in the contribution to society category as a part of their third mission since 2017 to encourage Turkish universities to engage in activities and projects relevant to this subject (CoHE, 2021c). It can be said that third mission activities are carried out and monitored through the social dimension of third mission activities in the Turkish higher education system.

The main objective of this study is to evaluate the performance of the third mission activities of research universities in Turkey within the scope of the social dimension. In this context, the connections between the research mission and the third mission of Turkish research universities might be intensively investigated. Here, Data Envelopment Analysis (DEA) was utilized to estimate the efficiency of the third mission activities, and the Tobit model was applied to analyse the determinants of efficiency in research universities in Turkey. When the shortage of studies measuring and investigating the performance of third mission activities in higher education is considered, the study might fill a gap in the literature. Also, the findings of this study might provide managerial information and act as a guide for research university administrators in Turkey to efficiently allocate their resources to improve and enhance their third mission activities from a policy standpoint.

The following is how the rest of the paper is organized: The next section presents a review of literature on university efficiency and performance measurement. The methodology is explained in section three, and the data is presented in section four. In section five, empirical findings are given. Finally, the study is concluded in the last section.

2. LITERATURE

Efficiency is a measurement tool that assesses how well a company's or organization's actions are linked with its strategic goals (Wehrich & Koontz, 2005). In particular, efficiency is a critical issue for people in charge of public services, and especially university efficiency, has gotten a lot of attention in the last several decades in three main contexts: financial efficiency (Günay & Dulupçu, 2019; Kuo & Ho, 2008; Tran & Villano, 2018); teaching efficiency (Agasisti & Bonomi, 2014; Abbott & Doucouliagos, 2003; Barra & Zotti, 2016; Mikušová, 2017; Baysal et al., 2005; Yeşilyurt, 2009), and research efficiency (Johnes & Yu, 2008; Johnes & Johnes, 1995; Munoz, 2016; Ng & Li, 2000; Günay & Yüksel-Haliloğlu, 2018; Karacabey, 2001).

Since universities are non-profit organizations and motivated by different goals, measuring the efficiency of universities is difficult due to their characteristic features. Firstly, universities have multiple inputs and outputs, so measuring the impact of each input on each output individually becomes difficult. Second, some university outputs cannot be measured quantitatively, such as skill development, socialization, etc. (Worthington, 2001; Engert, 1996; Günay & Yüksel-Haliloğlu, 2018).

Due to changing stakeholder and government expectations of what universities can deliver over the last few decades, there has been an increased emphasis on enhancing the performance of universities' third mission activities (Zomer & Benneworth, 2011). While many studies focus on universities' efficiency in research and teaching missions, there are few studies on third mission efficiency, owing to a lack of data and the difficulty of defining and measuring third mission activities (Giuri et al., 2019; Innocenti et al., 2019; Urdari et al., 2017). Setting criteria and identifying the impacts to be measured, according to Rosli and Rossi (2016), is relatively difficult. Furthermore, according to Frondizi et al. (2019), universities are reluctant to focus more on third mission activities within the scope of the social dimension because the total weight of these activities in the leading international rankings is minimal or none.

In this context, Urdari et al. (2017) analyzed the methods of measurement used by global university rankings and their relation to universities' third mission activities. Besides, Rubens et al. (2017) examined how universities fulfill their third mission as entrepreneurial universities. According to Jaeger and Kopper (2014), there is a strong link between universities' emphasis on education and research on the one hand and regional economic structure on the other, suggesting that universities' regional engagement and third mission activities have a greater potential. Moreover, Knudsen et al. (2019) identified some models of how universities aim to accomplish their third mission. According to Kesten (2019) and Günay (2021), universities in Turkey have adopted the third mission notion to some extent in recent years, owing to the pressure of the CoHE, but they need to do more in terms of the social dimension activities. In particular, Günay (2021) evaluated the efficiency of the third mission activities of regional

development-oriented universities in Turkey with regard to the social dimension of third mission activities. While Mammadov and Aypay (2019) investigated the overall efficiency of research universities in Turkey, there is no study that examines the efficiency of third-mission activities of Turkish research universities.

Few studies, on the other hand, have looked at the relationship between universities' research missions and their third missions. Innocenti et al. (2019) found higher positive correlations between the third mission and research mission at more research-oriented universities. According to preliminary research conducted as part of this study, there is no study on the efficiency of universities in Turkey that focuses on both these dual missions. This study tried to look at the relationship between the activities carried out within the scope of these two missions, although indirectly. So, this research might help to close this gap in the literature.

3. METHODOLOGY

3.1. DEA

The DEA allows for the comparison of various inputs and outputs as a non-parametric application. DEA is a linear programming-based technique for measuring the relative performance of decision-making units (DMU) at any time when comparing inputs and outputs with different measurement units (Karacaer, 1998). DMUs are chosen as institutions that must employ the same inputs to create the same outputs and have the same objectives (Oruç et al., 2014).

The DEA model in this study is formulated concerning the constant returns to scale assumption; hence, it is expected that when inputs are increased proportionately, outputs will also rise by the same ratio without any change in the composition of DMUs' inputs (Oruç et al., 2014). Each DMU has m inputs and s outputs, and there are n DMUs to evaluate. An output-oriented model was set up to obtain the optimal level of third mission outputs while not altering universities' inputs related to third mission activities since an output-oriented approach focuses on maximizing outputs while retaining the same level of inputs (Matthews & Mahadzir, 2006). The Charnes, Cooper and Rhodes (CCR) DEA model's output formula is as follows (Charnes et al., 1978; Charnes et al., 1994):

$$\text{Min } h_k = \sum_{k=1}^m v_{ik} X_{ik} \quad (1)$$

Constraints:

$$\sum_{r=1}^s u_{rk} Y_{rk} - \sum_{i=1}^m v_{ik} X_{ij} \leq 0; k = 1, \dots, n \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^m u_{rk} Y_{rk} = 1 \quad (3)$$

$$u_{rk} \geq \varepsilon > 0; r = 1, \dots, s \quad (4)$$

$$v_{ik} \geq \varepsilon > 0; i = 1, \dots, m \quad (5)$$

where the k_{th} DMU uses x_{ik} units of input i to produce y_{rk} units of output r and their weights are represented by v_{ik} and u_{rk} , respectively.

3.2. Tobit Model

Tobin (1958) developed the Tobit model, which is used to determine the variables that influence the DEA's efficiency scores. Because of the censored dependent variable of institutional efficiency, the Tobit model is favoured over OLS regression to exclude the impacts of variables that can be observed but not assessed (Hsiao et al., 2010; Kao et al., 2011). In this case, the Tobit model's mathematical formula is defined (Tobin, 1958; Bierens, 2014):

$$y_j^* = x_j \alpha + e_j \quad (6)$$

where y_j^* is a latent variable as in a linear regression model, and x_j is the vector of the explanatory variable. The relationship between y_j^* and x_j is determined by the unobservable vector (α). Under the normal distribution assumption, e_j is the error term.

4. DATA

On the basis of mission differentiation and specialization studies, the CoHE categorized sixteen public universities in Turkey as either research universities or candidate research universities in 2017. Although the main objective of research universities is to promote the universities' research mission activities to become world-class universities, carrying out third mission activities in their regions with the government, industry, and society is also important due to the research and social dimension of universities' third mission. Hence, the research mission and the third mission activities of research universities might be related or complement each other. For this reason, research universities in Turkey were selected as DMUs for this study. Due to a lack of data for investigating the research dimension, the data set for 2019 was used to assess the relative efficiency performance of these universities' third mission activities, particularly on the basis of social dimension. Table 1 presents the inputs and outputs that were considered in this study.

Table 1. Inputs and Outputs

Inputs	Outputs
Number of academic personnel (total)	Number of social responsibility projects
Number of students (total)	Number of certificates issued by the Continuous Education Center and Language Center
University budget (total)	

According to Carrion et al. (2012), the number of academic personnel, students who participate in social engagement activities, and the university budget allocated to third mission activities are classified among the set of social dimension indicators to measure the third mission activities of universities. Hence, academic personnel, students and the university budget were selected as human capital inputs and financial inputs, respectively, as proxy variables for social dimension indicators. The number of academic personnel and students (including all undergraduate and graduate students) was taken from the Higher Education Statistics published by the CoHE (CoHE, 2021a). Public research universities in Turkey are funded through the annual central government budget, and the total budget amount for universities was obtained from the National Education Statistics published by the Ministry of National Education (MoNE) (MoNE, 2019).

Third mission outputs are annually published in "University Monitoring and Evaluation Reports" by the CoHE. There are eight indicators in this report for the "contribution to society and responsibility" category: the number of university's social projects, the number of certificates given through the Continuous Education Center (CEC) and Language Center, the number of activities carried out for students and graduates by the Career Center, the number of activities on social integration and inclusion for disadvantaged groups, the number of the university's barrier-free university awards, barrier-free flag award, barrier-free program medal, and disability-friendly award, the number of awards received by the university in the fields of zero waste, green campus, and environmentalism, and the ranking of the university in the greenmetric index. On the other hand, the THEQC indicators for evaluating the third mission of universities are the number of service to society projects carried out by the university, the CEC's annual hours of education, and the number of people receiving training through the CEC, Lifelong Learning Centre, etc.

Since the common indicators in the two reports for the third mission activities are social responsibility projects and training provided by CECs, the university's number of social projects and the number of certificates given through the Continuous Education Center (CEC) and Language Center were used as the third mission outputs in this study (CoHE, 2021b). Data availability is one main reason why only these two outputs were chosen among others. The other one is that the social dimension of the third mission activities of universities in Turkey are conducted mainly by the Continuous Education Centre. In addition, the DEA model rule, which was developed to calculate the link between the number of universities and the number of inputs and outputs, $[(m+s) \leq n/3]$, where m is the number of inputs, s the number of outputs, and n the number of universities (Banker, Charnes and Cooper, 1984), implies that only two outputs can be used for analysis. While the Win4DEAP software package program, developed by Coelli (1996), was used to perform the DEA calculations, the Tobit model regressions were done using the EViews 10 software package program.

5. EMPIRICAL FINDINGS

Efficiency analysis results for the third mission regarding the social dimension of research universities in Turkey are displayed in Table 2. Regarding the third mission activity efficiency, overall universities' mean score in 2019 was 0.422. Also, the number of relatively efficient universities was only four out of sixteen universities in 2019. Overall, research universities in Turkey were inefficient in terms of third mission activities considering a social dimension. Moreover, eleven universities' efficiency scores were below the mean value in 2019. While Ankara University, Erciyes University, and Istanbul Technical University are the best performing research universities with regard to their third mission activities, Ege University is the only efficient research candidate university among them. Thus, it is obvious that both human and financial resources have not been used efficiently for the third mission activities related to the social dimension in the research universities in Turkey along with the regional development-oriented universities (Günay, 2021).

Table 2. Third Mission Efficiency Scores of Research Universities

	University	Foundation Year	Efficiency Score
Research University	Ankara University	1946	1.000
	Bogazici University	1971	0.835
	Erciyes University	1978	1.000
	Gazi University	1982	0.267
	Gebze Technical University	1992	0.045
	Hacettepe University	1967	0.096
	Istanbul Technical University	1944	1.000
	Istanbul University	1933	0.330
	Istanbul University-Cerrahpasa	2018	0.011
	Izmir Institute of Technology	1992	0.172
	Middle East Technical University	1956	0.206
Candidate University	Bursa Uludag University	1975	0.107
	Cukurova University	1973	0.076
	Ege University	1955	1.000
	Selcuk University	1975	0.361
	Yildiz Technical University	1982	0.243
	Mean		0.422
	E = 1		4
	E < 1		12

The mean efficiency scores of universities, listed in Table 2, were used as a dependent variable in the Tobit model analysis (Table 3). The Tobit model enables us to assess the hypothesis of this study about the impact of exogenous variables on the efficiency of university third mission activities (Kempkes & Pohl, 2008). A range of factors shape the ability of a university to engage in third mission activities: geographical location, historical context, the organizational structure of the university, its management vision, and the nature of the stakeholders it is seeking to engage with (Fonseca, 2019). From this perspective, medical school, foundation year, city, and ranking are selected as exogenous factors impacting on research universities' third mission efficiency in Turkey since it was predicted that universities with medical schools with an older foundation date and located in big cities might carry out more third mission activities in Turkey compared to others. On the other hand, ranking was used as an exogenous variable, which might give some insights into the linkage between the research mission and the third mission of universities since there is no data for direct measurement of the efficiency of the research dimension of the third mission activities of universities. Because international ranking scores are mostly calculated based on the research activities of universities, the Times Higher Education (THE) World University Rankings was used for exogenous variables in the Tobit model. The World University Rankings are the global performance tables that

rank research-intensive universities in which the total weight of research related activities (research, citations, international outlook, and knowledge transfer) is nearly 70% (THE, 2019).

Therefore, dummy variables were used in the regression to analyze how having medical schools, establishment in the cities of Ankara, Istanbul, and Izmir, founded before 1981 or after the establishment of CoHE, and placed in the international ranking list might affect the efficiency of third mission activities. The results showed that only the foundation year of universities has a statistically significant effect on the efficiency of third mission activities concerning the social dimension; in other words, research universities founded before 1981 might have displayed better performance than others. In particular, the possibility of third mission efficiency is greater for the older ones than expected (Innocenti et al., 2019). On the basis of this result, location and having a medical school have no impact on the efficiency of the third mission activities of research universities in Turkey. Besides, there is no international ranking impact on the universities' third mission activities in terms of social dimension, as expected, most probably because the weight of third mission indicators in total scores is little or none (Urdari et al., 2017; THE, 2019).

Table 3. Tobit Model Results

Dependent Variable: Overall Efficiency Score				
Variables	Coefficient	Standard Error	z-Statistics	Probability
Ranking	0.011654	0.159923	0.072871	0.9419
Foundation Year	0.459776***	0.176084	2.611.112	0.0090
City	0.209246	0.144380	1.449.269	0.1473
Medical School	-0.075560	0.156602	-0.482497	0.6295
Error Distribution				
SCALE: C(5)	0.314878***	0.055663	5.656.854	0.0000
Mean dependent variable	0.421813	Standard deviation dependent var		0.393326
Standard error of regression	0.382639	Akaike info criterion		1.151.736
Sum squared residuals	1.610.541	Schwarz criterion		1.393.170
Log likelihood	-4.213.886	Hannan-Quinn criterion		1.164.099
Avg. log likelihood	-0.263368			

Note: *** 1%, ** 5%, * the 10 % significance level.

6. CONCLUSION

This study evaluated the efficiency of the third mission activities of sixteen research universities (eleven of them are research universities and five of them are candidate research universities) with regard to the social dimension in Turkey for 2019 by applying the DEA method. Then, the Tobit model was used to identify the exogenous factors that affected the third mission efficiency of universities. The results showed that only four research universities out of sixteen were efficient relative to others, considering human and financial inputs as they conducted their third mission activities related to the social dimension. Besides, the findings indicated that there was a positively significant relationship between the universities' foundation years (before 1981) and their efficiency scores.

Although increasing performance in third mission activities is not a main priority of research universities, the contribution of both research and social dimensions of the third mission activities to university performance should not be ignored. Hence, it is possible to deduce that Turkey's research universities need effective policies to improve their performance in the third mission along with the research mission. Since the third mission of universities is still a new paradigm change for universities in Turkey, it requires a certain time to make its effects felt on higher education. For this reason, the suitability of the existing indicators defined by the CoHE and THEQC for assessing third mission performance is wide open to debate. As a result, more collaboration between the CoHE and THEQC and research universities is needed to improve the third mission performance in Turkey. In this context, new indicators for monitoring and evaluating the third mission performance of universities might be developed. Besides, the current indicators employed by global international university rankings should place more emphasis on universities' third mission globally.

On the other hand, this study also has some limitations. Due to a lack of data in this study area, it is difficult to assess current practices and develop policies to improve the performance of universities' third mission activities. Lastly, increasing the weight of third mission activities, especially for the social dimension, in the leading international rankings might be beneficial to improve the performance of research universities in this area. Therefore, universities should give more attention to data collection for their third mission activities in Turkey and the world.

However, the CoHE and THEQC reports are only interested in the social dimension of the third mission of Turkish universities. As a result, potentially profitable research mission activities directly related to universities' third mission, such as patents, copyright, technology transfer, and innovations, might be included as an output to the formulated model in this study. Because of the financial pressures on universities, profit-oriented research activities in research universities have increased in recent years (Altbach, 2009). Because only ranking was used as a proxy for examining the relationship between the third mission and the research mission of research universities in Turkey, other proxies might be developed for investigation. Moreover, future studies might focus more on these dual dimensions of the third mission activities of research universities in Turkey. In short, the findings of this study are likely to provide university administrations with critical managerial information on their performance of third mission activities.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Abbott, M., & Doucouliagos, C. (2003). The efficiency of Australian universities: A data envelopment analysis. *Economics of Education Review*, 22(1), 89-97.
- Agasisti, T., & Bonomi, F. (2014). Benchmarking universities' efficiency indicators in the presence of internal heterogeneity. *Studies in Higher Education*, 39(7), 1237-1255.
- Agasisti, T., Barra, C., & Zotti, R. (2019). Research, knowledge transfer, and innovation: The effect of Italian universities' efficiency on local economic development 2006–2012. *Journal of Regional Science*, 59, 819-849.
- Alliance of Turkish Research Universities [ALTRU]. (2016). *International competition in research universities and higher education, research and innovation*. Retrieved September 11, 2021 from https://pdo.metu.edu.tr/system/files/duyuru/TAUG_Arastirma_Universiteleri_ve_Yuksekokretim_Arastirma_ve_Inovasyonda_Uluslararası_Rekabet_Raporu_2016.pdf
- Altbach, P. G. (2009). Peripheries and centers: research universities in developing countries. *Asia Pacific Education Review*, 10, 15–27.
- Banker, R. D., Charnes, A., & Cooper, W. W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30(9), 1078-1092.
- Barra, C., & Zotti, R. (2016). A directional distance approach applied to higher education: An analysis of teaching-related output efficiency. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 87(2), 145-173.
- Baysal, M. E., Alçılar, B., Çerçioğlu, H., & Toklu, B. (2005). Türkiye'deki devlet üniversitelerinin 2004 yılı performanslarının veri zarflama analizi yöntemiyle belirlenip buna göre 2005 yılı bütçe tahsislerinin yapılması. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 67-73.
- Bierens, H. J. (2014). *The tobit model*. Retrieved September 30, 2021 from http://php.scripts.psu.edu/users/h/x/hxb11/EasyRegTours/TOBIT_Tourfiles/TOBIT.PDF
- Brundenius C., & Göransson B. (2011). The three missions of universities: A synthesis of UniDev project findings. In B. Göransson, & C. Brundenius (Ed.), *Universities in transition: Insight and innovation in international development* (p. 329-352). Springer.

- Carrion, A., García-Gutiérrez, V. R., Bas, M.C., & Carot, J. M. (2012). A new methodology for measuring third mission activities of universities. *Proceedings of 6th International Technology, Education and Development Conference INTED 2012* (p. 1218-1223). IATED, Valencia, Spain.
- Charnes, A., Cooper, W. W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision-making units. *European Journal of Operational Research*, 2, 429-444.
- Charnes, A., Cooper, W., Lewin, A. Y., & Seiford, L. M. (1994). *Data envelopment analysis: Theory, methodology and applications*. Kluwer Academic Publishers.
- Coelli, T. (1996). *A guide to DEAP version 2.1: A data envelopment analysis (computer) program* (No. 08). CEPA Working Papers, Armidale.
- Compagnucci, L., & Spigarelli, F. (2020). The third mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints. *Technological Forecasting and Social Change*, 16, 120284. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120284>
- Council of Higher Education [CoHE]. (2020). *Yükseköğretimde ihtisaslaşma ve misyon farklılaşması araştırma üniversiteleri*. YÖK.
- Council of Higher Education [CoHE]. (2021a). *Higher education information and management system*. Retrieved September 17, 2021 from <https://istatistik.yok.gov.tr/>
- Council of Higher Education [CoHE]. (2021b). *University monitoring and evaluation report*. Retrieved September 21, 2021 from <https://www.yok.gov.tr/universiteler/izleme-ve-degerlendirme-raporlari>
- Council of Higher Education [CoHE]. (2021c). *YÖK üstün başarı ödülleri*. Retrieved September 23, 2021 from <https://odul.yok.gov.tr/>
- Engert, F. (1996). The reporting of school district efficiency: The adequacy of ratio measures. *Public Budgeting and Financial Management*, 8, 247-271.
- Fonseca, L. (2019). *Third mission accomplished? Why are universities bad at engaging with local and regional government and what we can do about it*. Retrieved September 11, 2021 from <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2019/03/13/third-mission-accomplished-why-are-universities-bad-at-engaging-with-local-and-regional-government-and-what-we-can-do-about-it/>
- Fronzizi, R., Fantauzzi, C., Colasanti, N., & Fiorani, G. (2019). The evaluation of universities' third mission and intellectual capital: Theoretical analysis and application to Italy. *Sustainability*, 11, 3455. <https://doi.org/10.3390/su11123455>
- Giuri, P., Munari, F., Scandura, A., & Toschi, L. (2019). The strategic orientation of universities in knowledge transfer activities. *Technological Forecasting and Social Change*, 138, 261-278.
- Günay, A. (2021). A case study on evaluating regional development-oriented universities' contribution to society activities in Turkey. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 168-174. <https://doi.org/10.26701/uad.975179>
- Günay, A., & Dulupçu, M. A. (2019). Measurement of financial efficiency and productivity of Turkish public universities by using non-parametric methods. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 11(4), 876-896. <https://doi.org/10.1108/JARHE-07-2018-0116>
- Günay, A., & Yüksel-Haliloğlu, E. (2018). A case study on measuring research efficiency of public universities in Turkey. *Journal of University Research*, 1(2), 36-42.
- Hsiao, H. C., Chang, H., Cianci, A. M., & Huang, L. H. (2010). First financial restructuring and operating efficiency: Evidence from Taiwanese commercial banks. *Journal of Banking and Finance*, 34(7), 1461- 1471.
- Innocenti, D., Matousek, M. R., & Tzeremes, N. G. (2019). The interconnections of academic research and universities "third mission": Evidence from the UK. *Research Policy*, 48.
- Jager, A., & Kopper, J. (2014). Third mission potential in higher education: Measuring the regional focus of different types of HEIs. *Review of Regional Research*, 34, 95-118.

- Johnes, J., & Johnes, G. (1995). Research funding and performance in UK university departments of economics: A frontier analysis. *Economics of Education Review*, 14(4), 301-314.
- Johnes, J., & Yu, L. (2008). Measuring the research performance of Chinese higher education institutions using data envelopment analysis. *China Economic Review*, 19(4), 679-696.
- Kao, M., Lin, C., Hsu, P., & Chen, Y. (2011). Impact of the financial crisis and risk management on performance of financial holding companies in Taiwan. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 50, 413-417.
- Karacabey, A. (2001). Veri zarflama analizi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi Tartışma Metinleri*, 33, 1-12.
- Karacaer, Ş. (1998). *Antalya yöresindeki 4 ve 5 yıldızlı otellerde toplam etkinlik ölçümü: Bir veri zarflama analizi uygulaması* [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Kempkes, K., & Pohl, C. (2008). Do institutions matter for university cost efficiency? Evidence from Germany. *CESifo Economic Studies*, 54, 177-203.
- Kesten, A. (2019). Analysis of the missions of higher education institutions within the scope of third mission understanding. *International Journal of Educational Methodology*, 5(3), 387-400. <https://doi.org/10.12973/ijem.5.3.387>
- Knudsen, M. P., Frederiksen, M. H., & Goduscheit, R. C. (2019). New forms of engagement in third mission activities: A multi-level universitycentric approach. *Innovation*, 23(2), 209-240. <https://doi.org/10.1080/14479338.2019.1670666>
- Kuo, J. S., & Ho, Y. C. (2008). The cost efficiency impact of the university operation fund on public universities in Taiwan. *Economics of Education Review*, 27(5), 603-612.
- Laredo, P. (2007). Revisiting the third mission of universities: Toward a renewed categorization of university activities?. *Higher Education Policy*, 20(4), 441-456.
- Leydesdorff, L., & Etzkowitz, H. (1996). Emergence of a Triple Helix of university—industry—government relations. *Science and Public Policy*, 23(5), 279-286. <https://doi.org/10.1093/spp/23.5.279>
- Mammadov, R., & Aypay, A. (2020). Efficiency analysis of research universities in Turkey. *International Journal of Educational Development*, 75, 102176. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2020.102176>
- Marhl, M., & Pausits, A. (2011). Third mission indicators for new ranking methodologies. *Evaluation in Higher Education*, 5(1), 43-64.
- Matthews, K., & Mahadzir, I. (2006). *Efficiency and productivity growth of domestic and foreign commercial banks in Malaysia* (E2006/2). Cardiff Economics Working Papers.
- Mikušová, P. (2017). Measuring the efficiency of the Czech public higher education institutions: an application of DEA. *Journal on Efficiency and Responsibility in Education and Science*, 10(2), 58-63.
- Molas-Gallart, J., & Castro-Martinez, E. (2007). Ambiguity and conflict in the development of "Third Mission" indicators. *Research Evaluation*, 16(4), 321-330.
- MoNE. (2019). *National education statistics formal education 2018/19*. Retrieved September 25, 2021 from http://sgb.meb.gov.tr/www/icerik_goruntule.php?KNO=361
- Montesinos, P., Carot, J. M., Martinez, J.-M., & Mora, F. (2008). Third mission ranking for world class universities: Beyond teaching and research. *Higher Education in Europe*, 33(2-3), 259-271.
- Mora, J.-G., Ferreira, C., Vidal, J., & Vieira, M.-J. (2015). Higher education in Albania: Developing third mission activities. *Tertiary Education and Management*, 21(1), 29-40. <https://doi.org/10.1080/13583883.2014.994556>
- Munoz, D. A. (2016). Assessing the research efficiency of higher education institutions in Chile: A data envelopment analysis approach. *International Journal of Educational Management*, 30(6), 809-825.

- Ng, Y. C., & Li, S. K. (2000). Measuring the research performance of Chinese higher education institutions: An application of data envelopment analysis. *Education Economics*, 8(2), 139-156.
- Oruç, K. O., Çuhadar, M., Kiliç, M., & Osmancik, S. (2014). Veri zarflama analizi ile mermer işletmelerinin etkinlik ölçümü. *15th International Symposium on Econometrics, Operations Research and Statistics* (p. 977-994). Isparta., Turkey.
- Papadimitriou, A. (2020). Beyond rhetoric: reinventing the public mission of higher education. *Tertiary Education and Management*, 26, 1-4.
- Rosli, A., & Rossi, F. (2016). Third-mission policy goals and incentives from performance-based funding: Are they aligned?. *Research Evaluation*, 25, 427-441.
- Rubens, A., Spigarelli, F., Cavicchi, A., & Rinaldi, C. (2017). Universities' third mission and the entrepreneurial university and the challenges they bring to higher education institutions. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 11(03), 354-372. <https://doi.org/10.1108/JEC-01-2017-0006>
- Sánchez Barrioluengo, M., Uyarra, E., & Kitagawa, F. (2016). *Understanding the dynamics of triple helix interactions* (WP32). The Case of English Higher Education Institution. Birkbeck Centre for Innovation Management Research (CIMR) Working Paper Series.
- Spiel, C. (2017). *How education can promote social progress*. Retrieved September 21, 2021 from <http://iauptriennial2017.com/wp-content/uploads/2017/07/ys-1-keynote-spiel-christiane.pdf>
- Times Higher Education [THE]. (2019). *World university rankings 2019*. Retrieved August 9, 2021 from <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings>
- Tobin, J. (1958). Estimation of relationships for limited dependent variables. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 26(1), 24-36. <https://doi.org/10.2307/1907382>.
- Tran, Carolyn-Dung, T. T., & Villano, R. A. (2018). Financial efficiency of tertiary education institutions: A second-stage dynamic network Data Envelopment Analysis method. *The Singapore Economic Review*, 63(1), 1-22.
- Trencher, G., Yarime, M., McCormick, K. B., Doll, C. N. H., & Kraines, S. B. (2014). Beyond the third mission: Exploring the emerging university function of co-creation for sustainability. *Science and Public Policy* 41(2), 151-179.
- Turkish Higher Education Quality Council [THEQC]. (2021). *Institutional indicator reports*. Retrieved September 26, 2021 from <https://yokak.gov.tr/raporlar/kurum-gosterge-raporlari>
- Urdari, C., Farcas, T. V., & Tiron-Tudor, A. (2017). Assessing the legitimacy of HEIs' contributions to society. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 8(2), 191-215. <https://doi.org/10.1108/sampj-12-2015-0108>
- Wehrich, H., & Koontz, H. (2005). *Management: A global perspective*. Tata McGraw-Hill.
- Worthington, A. (2001). An empirical survey of frontier efficiency measurement techniques in education. *Education Economics*, 9(3), 245-268.
- Yeşilyurt, C. (2009). Türkiye'deki iktisat bölümlerinin göreceli performanslarının veri zarflama analizi yöntemiyle ölçülmesi: KPSS 2007 verilerine dayalı bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 135-147.
- Zomer, A., & Bennenworth, P. (2011). The rise of the university's third mission. In J. Enders et al. (Ed.), *Reform of higher education in Europe* (p. 81-101), Sense Publishers.

ÖZEL HASTANELERDE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ UNSURLARI ve SADAKATIN BÜYÜKŞEHİR-ŞEHİR KIYASLAMASI*

A COMPARISON OF CUSTOMER SATISFACTION FACTORS AND LOYALTY BETWEEN METROPOLITAN AND CITY PRIVATE HOSPITALS

Dr. Öğr. Üyesi Asude Yasemin ZENGİN¹
Şengül SAĞLAM²

ÖZ

Araştırmanın amacı büyükşehirlerdeki özel hastanelerden sağlık hizmeti alan hastalar/müşteriler ile daha küçük ölçekteki şehirlerdeki memnuniyetlerini belirleyen unsurlar ile sadakatleri arasındaki farklılığı ortaya koymaktır. Araştırmada Kocaeli Büyükşehir’de ve Aksaray ilinde toplamda 322 hasta/müşteri ile yüz yüze anket yapılmıştır. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistikler dışında gruplar arası kıyaslamalarda Mann Whitney U Testi ve Kruskal Wallis H analizi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; her iki şehirde de gelir seviyesine göre memnuniyet ve sadakatte gruplar arasında farklılaşma olmadığı, ilde cinsiyete göre gruplar arasında fark yokken, büyükşehirde erkeklerin memnuniyet ve sadakat düzeyinin daha yüksek olduğu, hem ilde hem de büyükşehirde öğrencilerin hasta memnuniyeti ve sadakatinin daha düşük olduğu belirlenmiştir. Genel itibarıyla değerlendirildiğinde ise özel hastanelerde hizmetten memnuniyet ve hasta sadakati bakımından sosyo-demografik özelliklere göre büyükşehir ve il arasında farklılıklar olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler:Müşteri Memnuniyeti, Müşteri Sadakati, Özel Hastaneler, Büyükşehir, İl.

JEL Sınıflandırma Kodları: I10, M31, L78, L88.

ABSTRACT

The purpose of the study is to reveal the difference between the loyalties and the factors that determine the satisfaction of patients/customers receiving healthcare services from private hospitals in metropolitan cities and those in smaller cities. Three hundred twenty-two face to face questionnaires are conducted among the patients/customers in Kocaeli metropolitan and the city of Aksaray. In addition to descriptive statistics, Mann Whitney U Test and Kruskal Wallis H analysis are used to compare groups. Results show no differences in income in both cities; men are more satisfied and loyal in the metropolitan whereas there is no difference among the groups regarding gender in the city. The level of satisfaction and loyalty is lesser among student patients both in the metropolitan and the city. Results indicate that there are differences regarding the socio-demographics between the metropolitan and the city private hospitals in patients' satisfaction and loyalty.

Keywords: Customer Satisfaction, Customer Loyalty, Private Hospitals, Metropolitan, City.

JEL Classification Codes: I10, M31, L78, L88.

* Bu çalışma için Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 2020/08-19 sayılı ve 31.08.2020 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Aksaray Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, yaseminzengin@aksaray.edu.tr

² Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, sengulsaglammm61@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Turkey is one of the Countries that act diligently in the provision of health services and encourage the presence of private health institutions in the health sector in recent years. In the last years, developments in private health service delivery have reached a remarkable level. On the other hand, the competition among private hospitals is getting more challenging as their numbers increase. A numerical increase is observed in private hospitals in proportion to their population densities and economic development, both in metropolitan cities and in medium-sized provinces of Anatolia. Today, consumers have many different hospital alternatives, and if they face an inconvenience, they may shift to others. At this point, private hospitals should carefully monitor the factors that will satisfy their consumers and make them loyal customers. There are studies in the literature that deal with the determinants of patient satisfaction and loyalty. However, there is no research to reveal the difference between the factors that determine the satisfaction of consumers in metropolitans and those who receive health services in smaller cities and their loyalty. Based on the gap in the literature, the aim of this study is to make a metropolitan-city comparison of patient satisfaction factors and patient loyalty in private hospitals.

Design/methodology/approach:

In this research, a questionnaire was applied to 322 patients who received health services from private hospitals in Kocaeli Metropolitan and Aksaray province. Scales used in this study are largely adopted from Erdem, et al. (2008), Şantaş et al. (2016), Varinli and Çakır (2004), and Papatya et al. (2012). Four different types of scales are examined. These are 'physical environment and conditions', 'nutrition and safety', 'information, attitudes, and behaviors', and 'patient loyalty'. All of the scales are directed through 5 point Likert scale. A total of 184 questionnaires were conducted in Kocaeli metropolitan city. In this context, the customers of 3 private hospitals operating in Kocaeli were investigated. In Aksaray, a total of 138 questionnaires were conducted. In this context, the customers of 2 private hospitals operating in Aksaray were discussed. In the first part of the questionnaire, questions regarding the socio-demographic characteristics of the participants, the frequency of visits to the private hospital, the unit they will be examined, etc., and hospital experiences are directed to the customers/patients. In the second part, there are questions to determine the satisfaction factors related to the physical environmental conditions of the hospital, nutrition and safety services, informational attitudes, and behaviors, as well as questions directed to determine patient loyalty.

Findings:

In line with the purpose of the study, it is determined that there are differences in customer/patient satisfaction factors and loyalty between private metropolitan and private city hospitals. In terms of the education level of the customers/patients in metropolitan Kocaeli, the results reveal that there is a significant difference between the groups regarding the satisfaction factors and patient loyalty. When it comes to the source of this difference, it was seen that the satisfaction levels of the patients with postgraduate education were higher. Statistically significant differences were found in all factors of patient satisfaction regarding the socio-demographics according to the results in Aksaray. In terms of marital status, a significant difference was determined in the information, attitudes and behaviors, and patient loyalty scales in Aksaray. The satisfaction level with the information activities, attitudes and behaviors of the hospital staff of married customers/patients is higher compared to those who are single. In the metropolitan city of Kocaeli, there is a difference in terms of both patient satisfaction, and patient loyalty. This difference is due to the higher scores of married individuals. Additionally, while there is no difference between groups in terms of gender in Aksaray, satisfaction, and loyalty scores were higher for male customers in Kocaeli. The results indicate that there is no difference between groups in satisfaction and loyalty regarding the income level in both cities. Furthermore, it is found that satisfaction and loyalty scores of student customers/patients are the lowest both in Kocaeli and Aksaray.

Conclusion and Discussion:

In line with the purpose whether patient satisfaction and patient loyalty differ in terms of socio-demographics, the study was carried out in Kocaeli metropolitan and Aksaray city. Accordingly, it is determined that there are differences in patient satisfaction factors and loyalty between the two provinces. While no difference could be observed in Aksaray according to gender, it is observed that both patient satisfaction and patient loyalty values were higher for men in Kocaeli. The results indicate that married customers are more satisfied and more loyal in the metropolitan city of Kocaeli regarding marital status. In the metropolitan city of Kocaeli, it is determined that the values of patient satisfaction and patient loyalty are low in young people. Other findings claim that managers of private hospitals should develop strategies to improve the quality of health services for students to increase their satisfaction and loyalty. Moreover, customer/patient satisfaction does not differ in income level both in the metropolitan and the city. In general, this research revealed differences in terms of customer satisfaction and customer loyalty among customers receiving health services from private hospitals in terms of age, gender, occupation, education level, marital status, and social security. In this context, the findings are in line with studies in the literature pointing out that socio-demographic characteristics are related to the differences in patient satisfaction and patient loyalty (For example, Yılmaz, 2001; Özer & Çakıl, 2007; Edirne et al., 2009).

1. GİRİŞ

Türkiye sağlık hizmet sunumunda dünyada önde gelen ülkeler arasında yer almaktadır. 2018 yılı verilerine göre Türkiye'deki toplam sağlık kurumu sayısı 35559 adettir. Türkiye sadece sağlık kurumlarının niceliksel artışına odaklanmamakta bununla beraber her geçen gün sunulan sağlık hizmetinin kalitesini artırmaya çalışmaktadır. Bu yöndeki çabalar hem kamu hastanelerinde hem de özel hastanelerde önemini giderek artırmaktadır. Esasında Türkiye'de artan refah seviyesine bağlı olarak özel hastanelerden hizmet almaya istekli hasta sayısında da bir artış gözlemlenmektedir. 2002 yılında sayıları 271 olan özel hastanelerin toplam hastaneler içindeki payı %23 iken 2015'te sayıları 562 olmuş ve tüm hastaneler içindeki payları %37'ye çıkmıştır (Kalanlar, 2018, s. 501). Bu doğrultuda gelişen talep söz konusu olsa da aynı şekilde özel hastanelerin sayısındaki artış aralarındaki rekabeti artırmaya başlamıştır. Keza 2019 yılında özel hastanelerin sağlık pazarından aldıkları pay %13'e gerilemiştir (Dünya Gazetesi, 2020). Dolayısıyla da özel hastanelerde hasta memnuniyeti ve hasta sadakatini de önemli bir konu haline gelmiştir.

Temel olarak pazarlama literatüründe marka sadakati kavramı ya da müşteri bağlılığı kavramları sağlık sektöründe hasta sadakati/bağlılığı ile özdeşleşmektedir. Hasta memnuniyeti ve sadakati sağlık işletmelerinin satışlarını ve rekabet üstünlüğünü artıran oldukça önemli bir unsurdur. Marka sadakati tüketicinin zaman içerisinde bir kategorideki belli bir markanın satın alımına yoğunlaşmasıdır. Sağlık hizmetleri kapsamında değerlendirildiğinde bireylerin daha önce sağlık hizmeti aldığı sağlık kurumlarından memnuniyetleri ve sağlık kuruluşlarının ortaya koyduğu fiziksel özellikleri, personel farklılığı gibi unsurlar marka sadakatine yol açabilmektedir. Sadık müşteriler (hastalar) aldıkları hizmetin fiyatı ve özelliklerinde değişim olduğu durumda diğer bir markaya geçme olasılığının oldukça düşük olduğu müşterilerdir. Dolayısıyla sağlık işletmelerinin sadık ve kendilerine güvenen müşterilere sahip olması onlara rekabet avantajı sağlayacaktır. Bu kapsamda Türkiye'de faaliyet gösteren özel sağlık kuruluşlarında hasta memnuniyeti ve hasta sadakatini belirleyen unsurlar arasında bir farklılık olup olmadığının kıyaslanması bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Türkiye sağlık hizmeti sunumunda tüm dünyada önemli bir pozisyona ulaşmak için yoğun bir çaba sarf etmektedir. Gelir seviyesinin yükselmesiyle beraber hastalar için özel hastaneler daha kolay ulaşılabilir hale gelmektedir. Bu doğrultuda her geçen gün Türkiye'de faaliyet gösteren özel sağlık kuruluşlarının sayısı artmaktadır. Gelir seviyesi ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi göz önüne alındığında büyük şehirlerde özel hastanelerde hasta sadakatini belirleyen unsurların araştırılması önem arz etmektedir. Büyük şehirler dışındaki diğer illerde de her geçen gün özel hastane sayısı artmakta, daha önceleri sadece kamu hastanelerinden hizmet alan hastalar için alternatifler artmaktadır. Bu da hastaneler arasında rekabeti doğurmaktadır. Literatürde sosyo-demografik özellikler bakımından büyük şehir ve diğer illeri bir arada değerlendirerek hasta memnuniyeti ve sadakati arasındaki farklılıkları belirlemeye yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla araştırma mevcut hasta memnuniyeti ve sadakati literatürüne katkı sağlayacaktır. Elde edilen veriler hem büyük şehirlerde hem de daha orta büyüklükteki şehirlerde hizmet sağlayan özel sağlık kuruluşlarında hasta memnuniyeti ve sadakati için işletmelere ve Türk sağlık sistemine sağlık hizmeti sunumunda kalitenin ve hasta memnuniyeti ile hasta sadakatinin belirleyici unsurlarının geliştirilmesi için önemli ipuçları sunacaktır.

2. LİTERATÜR

2.1. Sağlık Kurumlarında Müşteri Memnuniyeti

Sağlık hizmetleri, insan yaşamının sürdürülmesinde, yaşam kalitesinin korunmasında ve geliştirilmesinde etkileyici bir rol almaktadır (Derin ve Demirel, 2013, s. 1113). Özel hastanelerin sayısının artması, hasta beklentilerinin yükselmesi, hastaların hastane ve doktor tercihi yapabilme hakkının bulunması, özel sektör ve kamu sektörünün hem kendi içinde hem de birbirleri arasındaki rekabeti arttırmıştır (Erdem vd., 2008, s. 108). Sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde edebilmek için sağlık kurumlarında müşteri memnuniyeti ve sadakatinin önemi gün geçtikçe daha da artmaktadır. Bu kapsamda hasta memnuniyeti ve hasta sadakatinin sağlanması, pazarı korumak veya genişletmek, pazardaki açığı keşfetmek, hastanenin varlığını korumak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için stratejik bir hedeftir (Anbori vd., 2010, s. 310).

Hizmet alanların memnuniyetinin bir hizmet sağlayıcı ile uzun süreli bir ilişki sürdürmek için iyi bir koşul olduğunu gösteren çok sayıda araştırma bulunmaktadır (Cronin vd., 2000; Choi vd., 2004; Anderson vd., 2004; Sweeney vd., 2007). Tıbbi açıdan, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ, 2000), memnun olan hastaların tedavi rejimlerini izleme ve uygulama konusunda daha yakın işbirliği yapacaklarını belirtmektedir (Giao vd. 2020, s. 323).

Sağlık hizmetlerinde, hasta memnuniyeti başlatmak için işlevsel kalitede bir eşik değer gereklidir. Hastanelerde bu eşik değer, öncelikle hastanın sağlıkla ilgili beklentilerinin karşılanması (şifa bulması, iyileşmesi vd.) ile mümkündür. Böylelikle bu fonksiyonel kalite, onun sonucu olan sadakate yol açmaktadır (Rundle-Thiele ve Russel-Bennet, 2010, s. 200).

Sağlık hizmeti sunumunda memnuniyet, son yıllarda yaşanan gelişmelerle özellikle daha çok önem kazanmıştır. Sağlık hizmetinin sonuçlarının memnun etmesi gereken geniş ve istek, ihtiyaç ve beklentileri bakımından oldukça farklı bir tüketici grubu bulunmaktadır (Özer ve Çakıl, 2007, s. 142). Hasta memnuniyeti birçok değişkenin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Ancak kavramı tanımlarken yazarların en çok dikkat çektiği yer, hastanın sağlık hizmeti almadan önceki beklentileri ile aldıktan sonra algılamalarının arasındaki farktır (Agustin ve Singh, 2005, s. 104).

Hasta memnuniyeti, hastanelerde iletişim, personelin hastaya yönelik tutum ve davranışı, bilgilendirme gibi pek çok faktörden etkilenebilir (Özer ve Çakıl, 2007, s. 141). Memnuniyet unsurları sağlık kuruluşunun ulaşılabilirliği, ortamı, çalışma saatleri, aydınlatma, havalandırma, gürültü, bekleme odaları, otopark, güvenlik, ısı, temizlik, yiyecek hizmetlerinin kalitesi gibi hem çevresel hem de kurumsal belirleyicilerden oluşmaktadır. Hastanelerin fiziksel veya sosyal yönden sağlayacağı rahatlık bireylerin kendilerini evinde hissetmelerine neden olmakta ve memnuniyetlerini arttırmaktadır. Yeterince bilgilendirilen, değer verilen ve kendini evindeymiş gibi hisseden hastalar hem almış oldukları tedavi ve bakıma, hem de bu hizmeti veren sağlık ekibine daha çok güven duymaktadır (Yılmaz, 2001, s. 69).

Hasta memnuniyetini oluşturan boyutlar ise şu şekilde açıklanabilir:

- **Hastanenin Fiziki Ortam ve Koşulları:** Hastaların sağlık hizmeti aldığı ortamda rahatsız edici bir gürültünün olmaması, kurumun tedavi yöntemlerini ve son teknoloji cihazları takip etmesi, hastanın geçmişte yaşamış olduğu sıkıntılarının tekrar gittiğinde düzeltilmiş olmasıdır. Hizmet sunum sırasında kullanılan, bina, araç-gereç, sağlık hizmeti sağlayıcıların görünümü, hizmetin fiziki simgeleridir (Papatya vd., 2012, s. 90).
- **Beslenme ve Güvenlik Hizmeti:** Güvenlik hizmetlerinin yeterli olması, kantin, kafeterya ve beslenme hizmetlerinin hasta bütçesine uygun ve kaliteli olmasıdır. Verilen hizmetler konusunda tehlike, risk ve kuşku ortadan kaldırılmasıdır (Papatya vd., 2012, s. 90).
- **Bilgilendirme Tutum ve Davranışlar:** Hastane içerisindeki levhaların kolay okunabilir ve bekleme alanlarının yeterli olması, hastaya sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından gerekli hassasiyet ve nezaketin gösterilmesi güler yüzlü sabırlı ve hoşgörülü davranılması, laboratuvar ve diğer tıbbi hizmetlerden kolayca yararlanılabilmesidir. Hasta beklentilerini anlamak için çaba gösterilmesi, düzenli hizmet alan hastaların tanınması, hastaları bilgilendirilme, sorunlarının dinlenip çözümlerinin sağlanmasıdır (Papatya vd., 2012, s. 90).

Hasta memnuniyeti daha çok geçmiş deneyim ve tecrübeler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra memnuniyet hastaların doktorların kendilerine yönelik davranışları sonucunda oluşan görüşlerini yansıtmaktadır (Thom vd., 2004, s. 127). Hastaların sağlık hizmetinden genel memnuniyet düzeyi onları sağlık hizmetlerinden daha fazla yararlanma konusunda cesaretlendirebilmektedir (Gilson, 2005, s. 1381).

Günümüzde özel sağlık kuruluşlarının rekabet edebilmeleri, pazardaki gelişmeleri yakından takip edebilme yeteneğini geliştirmelerine bağlıdır. Pazar odaklı olmak, müşteri memnuniyeti ile ilişkili bir kavramdır (Aslan vd., 2017, s. 24). Kayaoğlu ve Gülmez' in (2020, s. 1267) Diyarbakır'da yaptıkları araştırma sonucunda özel hastane tercihi, hizmet kalitesi, tecrübe ve başarı, maliyet, itibar, memnuniyet, erişim/ulaşım kolaylığı faktörlerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Müşterilerinden korkmayan, onlar ile iletişim kurmanın önemine inanmış, başarısızlıklarının üstünü örtmek ve bahaneler üretmek yerine, onları yeni şeyler öğrenme fırsatı olarak algılayan işletmeler için müşteri memnuniyetini kavramak çok önemlidir (Barış, 2008, s. 22).

2.2. Sağlık Kurumlarında Müşteri Sadakati

Sadakat, asırlardır bilinen bir kavram olmakla birlikte, bu kavramın eski zamanlarda gücü ve kontrolü güçlendirmek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Benzer şekilde günümüzün artan rekabet çevresinde işletmeler açısından birtakım finansal parametrelerin verimlilik göstergesi açısından yetersiz kalması; işletmelerin rekabet potansiyelini gösteren kalite, tatmin ve sadakat göstergelerinin devreye girmesine ortam hazırlamıştır (Selvi ve Ercan, 2006, s. 161).

Aeker'a (1991) göre marka sadakati temel olarak, davranışın (yani markanın tekrar satın alınması) ve tutumun (yani markayla ilişkili bazı benzersiz değerler açısından tutumsal bağlılık) bir işlevidir. Sağlık sektöründe hizmet markası sadakati, aynı sağlık kuruluşunun (veya sağlayıcısının) hizmetlerini tercih etmeye devam eden ve kendileri üzerinde olumlu etkisi olan tüketicilerin sadakati anlamına gelmektedir. Hizmet markası sadakati, tüketicilerin hastaneye karşı olumlu tutum (tutumsal sadakat) ve tekrar satın alma davranışı (davranışsal sadakat) ile açıklanmaktadır. Örneğin memnun hastalar aynı veya farklı tedaviler için aynı hastaneyi tercih eder ve aynı hastanede tedavilerini bırakabilen memnun olmayan hastaların aksine arkadaşlarına ve akrabalarına tavsiye edebilirler (Chalal ve Bala, 2012, s. 346).

Sağlık kurumları çerçevesinde müşteri sadakati hasta sadakati ile özdeşleşmektedir. Hasta/müşteri sadakati; psikolojik bir süreçten sonra gözlenen davranışsal satın alma faaliyetini ifade etmektedir. Alışkanlıklar, rahata düşkünlük, merak, kültür, çalışanlar ve diğer müşteriler ile etkileşim, kişinin karakteri gibi faktörler sadakatının oluşmasında etkili olabilmektedir. Hasta/müşteri bu süreçlerin sonunda sürekli olarak aynı sağlık kurumundan hizmet almaktadır (Derin ve Demirel, 2011, s. 215).

Küreselleşmeyle beraber hizmet sektörünün her alanında olduğu gibi sağlık hizmetlerinde de rekabet artmıştır. Yoğun rekabet ortamında sağlık kuruluşlarının müşterilerin ilgisini çekmek için ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacak ve müşterilerini koruyacak mal ve hizmeti temin etmede daha yenilikçi olmaları gerekmektedir (Bentum-Micah vd., 2020, s. 87). Son yıllarda özel hastanelerin gelişmesi, kaliteli ve mükemmel sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyan insanları olumlu yönde etkilemektedir. Ancak bu durum özel hastaneler ile kamu hastaneleri arasındaki rekabeti de beraberinde getirmiştir (Akob vd., 2021, s. 420). Sağlık kurumları arasındaki rekabet, hizmet kalitesini artırmaya yardımcı olmakta ve yenilikçi müdahaleleri teşvik etmekte, böylece tüketiciler olarak hastalara fayda sağlamaktadır (Setyawan vd., 2020, s. 140).

Artan rekabet yoğunluğu özel hastanelerin sadece diğer özel hastanelerle değil kamu sektöründe faaliyet gösteren hastanelerle de bir rekabet içinde olduğuna işaret etmektedir. Böylesi bir rekabet ise özel sağlık kurumlarının hasta/müşteri sadakatine daha fazla önem vermelerinin altını çizmektedir. Bununla beraber özel hastanelerde, müşterilerin sağlık kalitesi algısı, müşteri sadakati ve bağlılığının kamu hastanelerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Afridi vd., 2020, s. 27). Sağlık kurumlarına yeni müşteriler kazandırmanın zor ve maliyetli bir süreç olması, hasta/müşteri sadakatine önem verilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Bir yandan yeni hastalar kuruma gelmeleri için teşvik edilirken diğer taraftan eldeki mevcut hastaların kaybedilmesi sağlık işletmeleri için istenilen bir durum değildir. Bu açıdan sağlık kuruluşunun, mevcut hastalarıyla ilişkilerini uzun dönemde sürdürülebilir kılması önem taşımaktadır. Kurumdan memnun olan hastaların bir kısmı sadık müşteri olacak ve beraberinde yeni hastaları da getirme olasılığı yükselecektir (Hoşgör vd., 2017, s. 443).

Özel hastanelerin ilgili olan hasta ile bağ geliştirmeleri önemlidir, çünkü hastalarla geliştirilen bu bağlar sadakatlerini ve ilişkiyi kaybetme korkularını etkilemektedir. Bağ kurmak, hastalarla sosyal etkileşimler yoluyla ilişkilerin kişiselleştirilmesini içeren sosyal ilişki pazarlama programlarıyla veya onlara özel statüler vererek (örneğin etkileşimli web siteleri geliştirilmesi, hastaları etkinliklere davet etme, haber bültenleri ve doğum günü kartları gönderme, telefon görüşmeleri yapma ve yüz yüze toplantılara davet etme) gerçekleştirilebilir. Özel hastaneler ayrıca, sadakatleri karşılığında hastalara ekonomik faydalar sunan finansal ödül programlarına (örneğin sadakat programları, indirimler, hediye verme ve ücretsiz hizmet örnekleri) ve değer yaratan yapısal ödül programlarına (örneğin motivasyon programları ve mal ve hizmetlerinin kalitesini sergilemeye) odaklanmalıdır (Spies ve Mackay, 2020, s. 341).

2.3. Demografik Özellikler, Sağlık Kurumlarında Müşteri Memnuniyeti ve Sadakati

Hastanın yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi, sosyal güvence durumu, gelir durumu, yerleşim yeri, hastalığın tanısı, tedavisi ve yatış süresi hasta memnuniyetini etkilemektedir (Özer ve Çakıl, 2007, s. 140). Bireyin geçmiş deneyimleri, arkadaşları ve yakın çevresi arayıcılığıyla edindiği bilgiler, yazılı ve sözlü basın aracılığı ile edindiği beklentileri, sosyal statüsü, sağlık durumu, hastanın kendi sağlık durumunu algılayışı da hasta memnuniyetini etkileyebilmektedir. Hasta/müşteri memnuniyeti ile ilgili literatürde sosyo-demografik değişkenler ile ilgili bulgular tutarlı değildir. Örneğin, bazı çalışmalarda yaşlı hastaların genç hastalara göre daha fazla memnun oldukları ifade edilirken, bazılarında ise yaş ile memnuniyet arasında ilişki bulunamamıştır (Yılmaz, 2001, s. 72).

Cinsiyet bakımından sonuçlar değerlendirildiğinde araştırmaların bazılarında kadınların, bazılarında da erkeklerin daha memnun oldukları belirlenmiştir. Kimi çalışmalarda ise cinsiyet ile memnuniyet arasında ilişki tespit edilememiştir. Memnuniyet ve eğitim düzeyi arasındaki ilişkiye yönelik bulgular benzer şekilde birbiriyile

örtüşmemektedir. Bununla beraber eğitim düzeyi yüksek olan hastaların daha yüksek standart beklentileri nedeniyle daha az memnun olabilecekleri üzerinde durulmaktadır (Yılmaz, 2001, s. 72).

Edirne vd. (2009, s. 147)'ne göre hasta memnuniyetinde gelir düzeyine göre düşük ve yüksek gelirli arasında dikkat çekici farklar ortaya çıkmıştır. Gelir düzeyi arttıkça hastanın hekimin yanında kendine güvenme oranının anlamlı olarak arttığını bunun da hasta memnuniyetini etkilediği ileri sürülmüştür. Gelir düzeyi düşük olanların sağlık kuruluşlarına anlamlı derecede daha çok başvurmaları da elde edilen başka bir sonuçtur. Türkiye'de sosyo-ekonomik koşulların hastalanma oranlarını etkilediği, sosyal güvencesi olmayanların birinci basamağa daha fazla başvurdukları saptanmıştır.

Sağlık sektöründe müşteri sadakati ile demografik özellikler arasındaki ilişkiye yönelik gerçekleştirilen çalışmada tüketicilerin yaş, eğitim nitelikleri ve medeni duruma göre hastane değiştirme konusundaki görüşlerindeki varyansın istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda müşterilerin marka ısrarı algısındaki eğitimsel durumuna göre farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu ortaya koyulmuştur (Borishade vd., 2018, s. 355).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmada Veri Toplama Yöntemi ve Ölçekler

Araştırmada veriler anket yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Anket formunun ilk bölümünde katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile özel hastaneye ilişkin ziyaret sıklıkları, muayene olacakları birim vb. gibi hastane deneyimlerine ilişkin 12 soru yer almaktadır. İkinci kısmında ise hastanenin fiziki ortam koşulları ile ilgili 3 soru, beslenme ve güvenlik hizmetleri ile ilgili 2 soru, bilgilendirme tutum ve davranışları ile ilgili 6 soru, hasta sadakati ile ilgili 9 soru olmak üzere memnuniyet unsurlarını belirlemeye yönelik sorular ile hasta sadakatini belirlemek amacıyla yönlendirilen toplam 20 soru bulunmaktadır. Anket formunun ikinci kısmında 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Anket soruları büyük ölçüde Erdem, vd. (2008)'den uyarlanmakla beraber, Şantaş vd., (2016), Varinli ve Çakır (2004) ve Papatya vd. (2012)'den de yararlanılarak derlenmiştir. Burada dört farklı faktör üzerinden inceleme yapılmaktadır. Bunlar "fiziki ortam ve koşullar", "beslenme ve güvenlik", "bilgilendirme, tutum ve davranışlar" ve "hasta sadakati" dir.

3.2. Araştırmanın Etik Yönü

Araştırmaya başlamadan önce Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır (Tarih: 31.08.2020; Sayı: 2020/08-19).

3.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma evrenini Aksaray'da ve Kocaeli'de yaşayan 18 yaş üzerindeki bireyler oluşturmaktadır. Araştırmada seçkisiz örnekleme yöntemlerinden rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Kocaeli ve Aksaray'da özel hastanelerde tedavi görmekte olan veya görmüş olan ya da özel hastanelere başvurarak sağlık hizmeti alan hastalara/müşterilere toplamda 400 adet anket formu dağıtılmış 322 anketin analizlere elverişli olduğu belirlenmiştir. 322 anketin 184 adedi Kocaeli büyükşehirde, 138 adedi ise Aksaray ilinde yapılmıştır. Araştırma kapsamında büyükşehir olarak Kocaeli ve Aksaray ilinin seçilmesinin nedenlerinden ilki Kocaeli'nin Marmara Bölgesi'nin sosyo-ekonomik gelişmiş düzeyinin önemli bir sanayi merkezi olması ve Aksaray ilinin ise sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan tipik bir Orta Anadolu ili özelliğinde olmasıdır. Bir diğer neden ise Kocaeli büyükşehirde nüfus yoğunluğunun yüksek ve daha gelişmiş teknolojik imkânların sağlandığı sağlık kurumlarının sayıca fazla olması, Aksaray'ın bulunduğu coğrafi konum itibarıyla büyükşehirlerle ve oradaki sağlık kuruluşlarına ulaşımın uygun olmasıdır.

3.4. Araştırmanın Hipotezleri

H₁: Hasta memnuniyeti unsurlarında cinsiyete göre istatistiksel olarak fark vardır.

H_{1a}: Fiziki ortam ve koşullar itibarıyla hasta memnuniyetinde cinsiyete göre istatistiksel olarak fark vardır.

H_{1b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibarıyla hasta memnuniyetinde cinsiyete göre istatistiksel olarak fark vardır.

H_{1c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibarıyla hasta memnuniyetinde cinsiyete göre istatistiksel olarak fark vardır.

- H₂: Hasta sadakatinde cinsiyete göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₃: Hasta memnuniyeti unsurlarında medeni duruma göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{3a}: Fiziki ortam ve koşullar itibariyle medeni duruma göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{3b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibariyle medeni duruma göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{3c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibariyle medeni duruma göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₄: Hasta sadakatinde medeni duruma göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₅: Hasta memnuniyeti unsurlarında eğitim durumuna göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{5a}: Fiziki ortam ve koşullar itibariyle eğitim durumuna göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{5b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibariyle eğitim durumuna göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{5c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibariyle eğitim durumuna göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₆: Hasta sadakatinde eğitim durumuna göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₇: Hasta memnuniyeti unsurlarında gelir seviyesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{7a}: Fiziki ortam ve koşullar itibariyle gelir seviyesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{7b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibariyle gelir seviyesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{7c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibariyle gelir seviyesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₈: Hasta sadakatinde gelir seviyesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₉: Hasta memnuniyeti unsurlarında yaşa göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{9a}: Fiziki ortam ve koşullar itibariyle yaşa göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{9b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibariyle yaşa göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{9c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibariyle yaşa göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₁₀: Hasta sadakatinde yaşa göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₁₁: Hasta memnuniyeti unsurlarında mesleğe göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{11a}: Fiziki ortam ve koşullar itibariyle mesleğe göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{11b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibariyle mesleğe göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{11c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibariyle mesleğe göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₁₂: Hasta sadakatinde mesleğe göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₁₃: Hasta memnuniyeti unsurlarında sağlık güvencesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{13a}: Fiziki ortam ve koşullar itibariyle sağlık güvencesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{13b}: Beslenme ve güvenlik unsurları itibariyle sağlık güvencesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H_{13c}: Bilgilendirme, tutum ve davranışlar itibariyle sağlık güvencesine göre istatikselsel olarak fark vardır.
- H₁₄: Hasta sadakatinde sağlık güvencesine göre istatikselsel olarak fark vardır.

3.5. Araştırmanın Bulguları

Hastaların sosyo-demografik özelliklerine ilişkin veriler Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1. Aksaray İlinde Araştırma Grubunun Sosyo-Demografik Özellikleri

Değişken	Kategori	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	67,4
	Erkek	32,6
Medeni Durum	Bekâr	32,6
	Evli	67,6
Yaş Grubu	18 - 24 yaş arası	29,0
	25 - 34 yaş arası	34,1
	35 - 44 yaş arası	22,5
	45 -54 yaş arası	6,5
	55 - 64 yaş arası	2,9
	65 Yaş ve üzeri	5,1
Eğitim Durumu	Eğitimi yok	4,3
	Lise ve Öncesi	52,9
	Fakülte veya Yüksek Okul	34,1
	Lisansüstü (Yüksek Lisans veya Doktora)	8,7
Aylık Gelir	2020₺ ve altı	14,5
	2325₺ - 3000₺ arası	29,7
	3001₺ - 4000₺ arası	8,7
	4001₺ - 5000₺ arası	9,4
	5001₺ - 6000₺ arası	20,3
	6001 - 7000₺ arası	3,6
	7001₺ - 8000₺ arası	8,0
	8001₺ ve üzeri	5,8
Meslek	Öğrenci	17,4
	Memur	15,9
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	8,7
	Özel Sektör Çalışanı	23,2
	Emekli	2,2
	Ev Hanımı	21,0
	Diğer	10,1
Sosyal Güvence	Memur (Çalışan)	12,3
	Emekli Sandığı	13,8
	SGK	50,7
	BAĞ-KUR	13,0
	Yeşil Kart	2,9
Güvencesiz	7,2	

Betimleyici istatistikler itibarıyla Aksaray ilinde araştırmaya katılan bireylerin %67,4'ü kadın iken %32,6'sı erkeklerden oluşmaktadır. Yaş istatistikleri incelendiğinde hastane hizmetlerinden en çok faydalanan bireyler Aksaray ilinde 25 – 34 yaş aralığındadır. Bu bireylerin toplam içerisindeki payı %34,2'dir. Bunu sırası ile 18-24, 35-44, 45-54, 65 yaş ve üzeri ile 55-64 yaş aralığı takip etmektedir. Eğitim düzeyi bakımından çalışmaya katılan hastaların büyük bir çoğunluğunu %73 oran ile lise ve öncesi okul mezunları oluşturmaktadır. Lise ve öncesi gruba sırasıyla fakülte ve yüksekokul mezunları, lisansüstü eğitim mezunları takip etmektedir. Aksaray ilinde incelenen

bireylerin aylık gelirlerine bakıldığında %29,7 oran ile 2325₺ – 3000₺ gelir yani asgari ücretten yüksek ilk aralık en yüksek değeri alırken en az sayıda hastanın 8001₺ ve üzeri geliri olan grupta olduğu görülmektedir. Çalışmada yer alan bireylerin meslekleri incelendiğinde; en fazla bireyin bulunduğu grup olan %23,2 oran ile özel sektör çalışanları ve sonrasında ise bunu %21 oran ile ev hanımları izlemektedir. Aksaray’da özel hastane hizmetlerinden en az faydalanan bireyler ise emekliler olarak belirlenmiştir. Araştırma grubunun çok büyük bir kısmının (%50,7) sosyal güvencesi SGK iken diğer sağlık güvencesi gruplarının birbirileri ile oldukça yakın ortalamaya sahiptir. En düşük ortalama ise yeşil kart sahiplerine aittir.

Güvenilirliğe ilişkin Cronbach’s Alpha değerinin Taber (2018), 0,77’den büyük olması gerektiğini ifade etmiştir. Burada yapılan analiz sonucu çalışmada elde edilen değer 0,879 olarak hesaplanmıştır. Bu da ankete verilen yanıtların güvenilir olduğunu göstermektedir. Değişkenlerin normal dağılıp dağılmadıklarına ilişkin yapılan Kolmogorov-Smirnov testine göre değişkenlerin normal dağılım göstermedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Normal dağılım göstermeyen değişkenler ile yapılacak çalışmalarda parametrik testlerin uygulanması mümkün değildir. Bu nedenlerle çalışmaya parametrik olmayan testler ile devam edilmiştir. İlk olarak demografik değişkenlerin memnuniyet unsurları ve sadakat üzerindeki etkileri incelenmiştir. Buradan elde edilen sonuçlarda değişkenlerin normal dağılım göstermemesi üzerine ortalamalar üzerinden yorumlar yapılması hatalı sonuçlara neden olmaktadır. Bunun yerine ranklar üzerinden yorumlamalara yer verilecektir. Gruplar arasındaki farklılığın iki grup için test edilmek istendiğinde Mann-Whitney U testi kullanılırken, ikiden fazla grup olduğunda ise Kruskal-Wallis H testi kullanılmaktadır. Bunun için medeni durum ve cinsiyet değişkenleri iki alt gruba sahip olduğundan bu değişkenler için Mann Whitney U testi uygulanmıştır (Tablo 2).

Tablo 2. Cinsiyet-Mann Whitney U Testi Sonuçları

Değişken	Cinsiyet	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Kadın	70,81	1784,5	0,310
	Erkek	63,50		
Beslenme ve Güvenlik	Kadın	69,95	1865	0,522
	Erkek	65,37		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Kadın	71,37	1733	0,207
	Erkek	62,30		
Hasta Sadakati	Kadın	69,59	1898,5	0,636
	Erkek	66,15		

Elde edilen olasılık değerlerinin %5’ten büyük olması nedeni ile boş hipotez reddedilememiştir. Bu ölçek için Aksaray ilinde cinsiyete göre bir fark istatistiksel olarak %95 güven düzeyinde elde edilememiştir. Bu sonuçlara göre H_1 ve H_2 hipotezleri reddedilmiştir.

Medeni duruma göre gruplar arasındaki farklılaşmanın sonuçlarına ilişkin veriler Tablo 3’de görülmektedir.

Tablo 3. Medeni durum- Mann Whitney U Testi Sonuçları

Değişken	Cinsiyet	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Bekâr	61,47	2,113	0,146
	Evli	71,86		
Beslenme ve Güvenlik	Bekâr	65,95	0,281	0,546
	Evli	69,72		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Bekâr	56,65	6,033	0,014
	Evli	74,17		
Hasta Sadakati	Bekâr	55,41	7,201	0,007
	Evli	74,76		

Medeni duruma göre Aksaray ilinde araştırmaya katılan bireyler açısından fiziki ortam ve koşullar ile beslenme ve güvenlik açısından farklılık gözlenmemiştir. Ancak bilgilendirme, tutum ve davranışlar ile hasta sadakati

açısından evli bireyler ile bekâr bireyler arasında istatistiksel olarak fark bulunmaktadır. Buna göre evli hastaların personelin bilgilendirme, tutum ve davranışlarına yönelik ve hasta sadakatine ilişkin skorları bekârlara göre daha yüksektir. Bu durumda Aksaray ili için H_{3a} ve H_{3b} hipotezleri reddedilmiş H_{3c} ve H_4 hipotezleri kabul edilmiştir.

Aksaray ilindeki hastaların eğitim düzeyleri açısından hasta memnuniyeti ve sadakatinde gruplar arasında farklılığın incelenmesi için Kruskal Wallis analizi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Eğitim Durumu-Kruskal Wallis

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Eğitimi Yok	67,75	13,301	0,004
	Lise ve Öncesi	65,78		
	Fakültesi veya Yüksekokul	56,03		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	99,96		
Beslenme ve Güvenlik	Eğitimi Yok	83,00	8,412	0,038
	Lise ve Öncesi	66,91		
	Fakültesi veya Yüksekokul	55,96		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	86,50		
Bilgilendirme Tutum ve Davranışlar	Eğitimi Yok	76,00	10,010	0,018
	Lise ve Öncesi	65,57		
	Fakültesi veya Yüksekokul	56,82		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	93,88		
Hasta Sadakati	Eğitimi Yok	79,75	6,203	0,102
	Lise ve Öncesi	68,26		
	Fakültesi veya Yüksekokul	55,97		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	80,75		

Aksaray ilindeki hastaların eğitim seviyesi bakımından yapılan testlerde bilgilendirme, tutum ve davranışlar değişkeni hariç diğer tüm değişkenlerde istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Buradan elde edilen sonuçlara göre en yüksek değer lisansüstü eğitime sahip olan hastalarda olduğu görülmektedir. Aksaray ili için bakıldığında hipotezlerden H_5 kısmen kabul edilmiş ve H_6 kabul edilmiştir.

Tablo 5. Gelir Seviyesi-Aksaray

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	2324₺ ve altı	64,63	3,474	0,627
	2325₺ - 3000₺ arası	51,80		
	3001₺ - 4000₺ arası	51,04		
	4001 - 5000₺ arası	63,96		
	5001₺ - 6000₺ arası	62,00		
	6001 - 7000₺ arası	58,70		
Beslenme ve Güvenlik	2324₺ ve altı	55,42	1,813	0,874
	2325₺ - 3000₺ arası	59,86		
	3001₺ - 4000₺ arası	58,92		
	4001 - 5000₺ arası	49,08		
	5001₺ - 6000₺ arası	62,05		
	6001 - 7000₺ arası	52,00		

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	2324₺ ve altı	70,11	3,475	0,637
	2325₺ - 3000₺ arası	53,75		
	3001₺ - 4000₺ arası	60,04		
	4001 - 5000₺ arası	55,88		
	5001₺ - 6000₺ arası	56,57		
	6001 - 7000₺ arası	52,90		
Hasta sadakati	2324₺ ve altı	69,13	4,756	0,446
	2325₺ - 3000₺ arası	54,26		
	3001₺ - 4000₺ arası	55,96		
	4001 - 5000₺ arası	46,23		
	5001₺ - 6000₺ arası	62,27		
	6001 - 7000₺ arası	55,70		

Gelir değişkeni açısından Aksaray ilinde değişkenler açısından bir farklılık istatistiksel olarak izlenememiştir. Bir başka ifade ile Aksaray'da özel hastanelerden sağlık hizmeti alan hastaların memnuniyetleri ve sadakatleri gelirlerine göre değişmemektedir. Bu sonuçlara göre H_7 ve H_8 hipotezleri Aksaray ili için reddedilmiştir.

Tablo 6. Yaşa Göre Farklılık-Aksaray

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	18 - 24 Yaş Arası	53,56	10,408	0,064
	25 - 34 Yaş Arası	74,33		
	35 - 44 Yaş Arası	73,87		
	45 -54 Yaş Arası	80,50		
	55 - 64 Yaş Arası	52,63		
	65 Yaş ve Üzeri	86,21		
Beslenme ve Güvenlik	18 - 24 Yaş Arası	59,08	10,593	0,060
	25 - 34 Yaş Arası	64,65		
	35 - 44 Yaş Arası	71,85		
	45 -54 Yaş Arası	87,50		
	55 - 64 Yaş Arası	105,38		
	65 Yaş ve Üzeri	87,79		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	18 - 24 Yaş Arası	50,75	15,390	0,009
	25 - 34 Yaş Arası	72,66		
	35 - 44 Yaş Arası	72,07		
	45 -54 Yaş Arası	82,94		
	55 - 64 Yaş Arası	102,50		
	65 Yaş ve Üzeri	89,29		
Hasta sadakati	18 - 24 Yaş Arası	53,06	10,576	0,060
	25 - 34 Yaş Arası	70,73		
	35 - 44 Yaş Arası	74,70		
	45 -54 Yaş Arası	85,44		
	55 - 64 Yaş Arası	87,13		
	65 Yaş ve Üzeri	83,07		

Aksaray ilindeki hastanelerde yapılan anket çalışmasına göre beslenme ve güvenlik değişkeni hariç diğer değişkenler açısından bireylerde yaş açısından bir farklılık istatistiksel olarak tespit edilememiştir. Beslenme ve güvenlik açısından izlendiğinde ise 18-24 yaş arası bireylerin bu değişkene verdikleri skor oldukça düşük olarak izlenmiştir. Bu bulgulara göre H_{9b} hipotezi kabul edilmiş, H_{9a} , H_{9c} ve H_{10} reddedilmiştir.

Tablo 7. Meslek- Aksaray

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Öğrenci	57,46	10,460	0,107
	Memur	65,66		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	54,68		
	Özel Sektör Çalışanı	71,06		
	Emekli	27,67		
	Ev Hanımı	81,52		
	Diğer	73,86		
Beslenme ve Güvenlik	Öğrenci	69,83	11,760	0,068
	Memur	58,30		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	62,86		
	Özel Sektör Çalışanı	56,08		
	Emekli	106,50		
	Ev Hanımı	81,22		
	Diğer	75,75		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Öğrenci	59,54	20,804	0,002
	Memur	57,50		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	47,36		
	Özel Sektör Çalışanı	61,44		
	Emekli	107,33		
	Ev Hanımı	91,36		
	Diğer	73,39		
Hasta sadakati	Öğrenci	51,77	14,115	0,028
	Memur	63,41		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	70,14		
	Özel Sektör Çalışanı	60,23		
	Emekli	82,17		
	Ev Hanımı	87,93		
	Diğer	74,79		

Analizlere göre fiziki ortam ve koşullar değişkeni ile beslenme ve güvenlik değişkeni açısından hastalarda meslek açısından bir farklılık istatistiksel olarak tespit edilememiştir. Bilgilendirme, tutum ve davranışlar bakımından emekliler ile ev hanımı olan bireylerin ortalama değerlerinin diğerlerinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Hasta sadakati açısından ise öğrencilerin değeri oldukça düşük iken en yüksek değer ev hanımlarına aittir. Buna göre Aksaray ili için H_{11a} ve H_{11b} hipotezleri reddedilmiş, H_{11c} ve H_{12} hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 8. Sağlık Güvencesi

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Memur (Çalışan)	69,74	3,037	0,694
	Emekli Sandığı	63,22		
	SGK	67,11		
	BAĞ-KUR	70,56		
	Yeşil Kart	99,63		
	Güvencesiz	69,61		
Beslenme ve Güvenlik	Memur (Çalışan)	70,09	8,884	0,114
	Emekli Sandığı	78,78		
	SGK	62,16		
	BAĞ-KUR	87,67		
	Yeşil Kart	47,00		
	Güvencesiz	65,50		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Memur (Çalışan)	69,97	8,664	0,123
	Emekli Sandığı	76,08		
	SGK	60,84		
	BAĞ-KUR	74,44		
	Yeşil Kart	106,75		
	Güvencesiz	81,22		
Hasta sadakati	Memur (Çalışan)	76,88	7,749	0,171
	Emekli Sandığı	74,92		
	SGK	60,04		
	BAĞ-KUR	73,86		
	Yeşil Kart	92,25		
	Güvencesiz	84,39		

Aksaray’da özel hastanelerden hizmet alan hastaların sosyal güvenceleri açısından incelendiğinde; hasta memnuniyeti unsurları ve hasta sadakati bakımından gruplar arasında bir farklılık istatistiksel olarak görülmemiştir. Bu sonuçlara göre H_{13} ve H_{14} hipotezleri reddedilmiştir.

Araştırmaya konu olan veri setinin ikinci alt bölümü ise Kocaeli büyükşehirinde toplanan verilerden oluşmaktadır. Kocaeli büyükşehirinde çalışmaya katılan bireylerin sosyo-demografik özellikleri Tablo 9’da sunulmuştur. Buna göre katılımcıların %50,5’i erkek iken %49,5’i kadınlardan oluşmaktadır. Araştırmada Kocaeli’nde katılan bireylerin yaş istatistikleri incelendiğinde; özel hastane hizmetlerinden en çok faydalanan hastalar 18 – 24 yaş aralığındadır. Bu bireylerin toplam içerisindeki payı %40,2’dir. Bunu sırası ile 25-34, 35-44, 45-54, 55 yaş ve üzeri aralığı takip etmektedir. Burada yer alan 65 yaş ve üzeri bireylerin sayısının bir olması analizi tek başına anlamsız hale getireceğinden bir alt grup ile birleştirilmiştir. Araştırmada yer alan bireylerin büyük bir çoğunluğunu %75 oran ile lise ve öncesi okul mezunları oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla fakülte ve yüksekokul mezunları, bir eğitim kurumundan mezun olmayanlar ve lisansüstü eğitim mezunları takip etmektedir. Kocaeli’nde incelenen bireylerin aylık gelirlerine bakıldığında ise en yüksek gelir %28,8 oran ile 23241₺ – 3000₺ iken en az 6001₺ - 7000₺ gelir aralığındaki hastalar bulunmaktadır. Araştırmada yer alan bireylerin meslekleri incelendiğinde en fazla bireyin bulunduğu grup olan %32,1 oran ile öğrenciler ve sonrasında ise bunu %26,1 oran ile özel sektör çalışanları izlemektedir. Ev hanımlarının oranı ise %25’tir. Kocaeli’nde özel hastane hizmetlerinden en az faydalanan bireyler ise emeklilerdir. Araştırmaya katılan bireylerin çok büyük bir oranının (%82,6) sosyal güvencesi SGK olmaktadır. En düşük oran ise memur çalışanlara aittir.

Tablo 9. Kocaeli Büyükşehirdeki Araştırma Grubunun Demografik Özellikleri

Değişken	Kategori	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	49,5
	Erkek	50,5
Medeni Durum	Bekâr	73,4
	Evli	26,6
Yaş Grubu	18 - 24 yaş arası	40,2
	25 - 34 yaş arası	25,0
	35 - 44 yaş arası	22,3
	45 -54 yaş arası	9,8
	55 ve üzeri	2,7
Eğitim Durumu	Eğitimi yok	4,9
	Lise ve Öncesi	75,0
	Fakülte veya Yüksek Okul	16,8
	Lisansüstü (Yüksek Lisans veya Doktora)	3,3
Aylık Gelir	2324₺ ve altı	8,7
	2325₺ - 3000₺ arası	28,8
	3001₺ - 4000₺ arası	22,3
	4001₺ - 5000₺ arası	17,4
	5001₺ - 6000₺ arası	9,8
	6001 - 7000₺ arası	3,3
	7001₺ - 8000₺ arası	5,4
	8001₺ ve üzeri	4,3
Meslek	Öğrenci	32,1
	Memur	4,3
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	2,2
	Özel Sektör Çalışanı	26,1
	Emekli	1,6
	Ev Hanımı	25,0
	Diğer	8,7
Sosyal Güvence	Memur (Çalışan)	1,6
	Emekli Sandığı	7,1
	SGK	82,6
	BAĞ-KUR	2,2
	Yeşil Kart	1,1
Güvencesiz	5,4	

Ölçüm aracının güvenilirliğine ilişkin Cronbach's Alpha 0,882 olarak hesaplanmıştır. Bu da ankete verilen yanıtların güvenilir olduğunu göstermektedir. Kolmogorov-Smirnov testine göre değişkenlerin normal dağılım göstermedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Kocaeli büyükşehir için yapılacak analizlerde parametrik testlerin uygulanması mümkün değildir. Bu nedenle çalışmaya parametrik olmayan testler ile devam edilmiştir. İlk olarak sosyo-demografik değişkenlerin memnuniyet unsurları ve sadakat üzerindeki etkileri incelenmiştir. Buradan elde edilen sonuçlarda değişkenlerin normal dağılım göstermemesi üzerine ortalamalar üzerinden yorumlar yapılması hatalı sonuçlara neden olmaktadır. Bunun yerine ranklar üzerinden yorumlamalara yer verilecektir.

Tablo 10. Cinsiyet- Kocaeli

Değişken	Cinsiyet	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Kadın	86,42	2535,5	0,018
	Erkek	107,26		
Beslenme ve Güvenlik	Kadın	84,64	2297	0,002
	Erkek	112,12		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Kadın	83,87	2193,5	0,001
	Erkek	114,23		
Hasta Sadakati	Kadın	86,59	2557,5	0,022
	Erkek	106,81		

Burada kurulan hipotezler de şu şekildedir;

Elde edilen olasılık değerlerinin %5'ten küçük olması nedeni ile alternatif hipotez reddedilememiştir. Bu ölçek için Kocaeli ilinde cinsiyete göre bir fark olmadığı istatistiksel olarak %95 güven düzeyinde elde edilememiştir. Erkek hastaların skorlarının kadınlara oranla daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Kocaeli büyükşehirdeki hastalar açısından bakıldığında H_1 ve H_2 hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 11. Medeni Durum- Kocaeli

Değişken	Cinsiyet	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Bekâr	75,49	2699	0,000
	Evli	107,98		
Beslenme ve Güvenlik	Bekâr	71,30	2322	0,000
	Evli	112,03		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Bekâr	68,74	2092	0,000
	Evli	114,51		
Hasta Sadakati	Bekâr	70,72	2269,5	0,000
	Evli	74,76		

Medeni duruma göre Mann Whitney U testi sonuçları Tablo 11'de görülmektedir. Elde edilen olasılık değerlerinin %5'ten küçük olması nedeni ile alternatif hipotez reddedilememiştir. Kocaeli büyükşehirde medeni duruma göre bir fark olmadığı istatistiksel olarak %95 güven düzeyinde elde edilememiştir. Burada evli bireylerin memnuniyet unsurları ve hasta sadakati değerlerinin bekârlardan daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu sonuçlara göre H_3 ve H_4 hipotezleri Kocaeli Büyükşehir için kabul edilmiştir.

Tablo 12. Eğitim Durumu- Kocaeli

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Eğitimi Yok	106,33	1,981	0,576
	Lise ve Öncesi	91,83		
	Fakülte veya Yüksekokul	93,32		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	67,58		
Beslenme ve Güvenlik	Eğitimi Yok	116,83	5,380	0,146
	Lise ve Öncesi	93,02		
	Fakülte veya Yüksekokul	87,50		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	54,67		

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Eğitimi Yok	90,39	1,733	0,630
	Lise ve Öncesi	91,20		
	Fakülte veya Yüksekokul	100,10		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	70,83		
Hasta sadakati	Eğitimi Yok	93,78	1,959	0,581
	Lise ve Öncesi	94,04		
	Fakülte veya Yüksekokul	87,63		
	Lisansüstü (Y,Lisans Doktora)	65,25		

Hastaların eğitim durumuna ilişkin yapılan analizlerde sonuçlar incelendiğinde; tüm değişkenlerde istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Buna göre; fiziki ortam ve koşullar ile beslenme ve güvenlikten memnuniyetin en yüksek olduğu grup eğitimi olmayan hastalardır. Bilgilendirme, tutum ve davranışlardan ise en yüksek memnuniyet değerleri fakülte veya yüksekokul mezunlarıdır. Hasta sadakatinin en yüksek olduğu hasta grubu ise lise ve öncesi eğitim seviyesindekilerdir. Kocaeli büyükşehirde bu sonuçlara göre H_5 ve H_6 hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 13: Gelir Seviyesi- Kocaeli

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	2324₺ ve altı	74,69	2,431	0,787
	2325₺ - 3000₺ arası	80,68		
	3001₺ - 4000₺ arası	81,25		
	4001 - 5000₺ arası	94,05		
	5001₺ - 6000₺ arası	81,33		
	6001 - 7000₺ arası	83,42		
Beslenme ve Güvenlik	2020₺ ve altı	51,16	10,460	0,063
	2021₺ - 3000₺ arası	86,75		
	3001₺ - 4000₺ arası	81,46		
	4001 - 5000₺ arası	82,72		
	5001₺ - 6000₺ arası	97,94		
	6001 - 7000₺ arası	101,67		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	2020₺ ve altı	64,56	3,324	0,650
	2021₺ - 3000₺ arası	82,96		
	3001₺ - 4000₺ arası	84,63		
	4001 - 5000₺ arası	90,16		
	5001₺ - 6000₺ arası	80,92		
	6001 - 7000₺ arası	89,75		
Hasta sadakati	2020₺ ve altı	73,22	2,349	0,799
	2021₺ - 3000₺ arası	84,94		
	3001₺ - 4000₺ arası	84,91		
	4001 - 5000₺ arası	86,20		
	5001₺ - 6000₺ arası	71,89		
	6001 - 7000₺ arası	95,42		

Kocaeli büyükşehirindeki hastaların gelir durumu bakımından hasta memnuniyeti unsurları ve hasta sadakati değerleri arasında istatistiksel olarak bir farklılık saptanmamıştır. Buna göre H_7 ve H_8 hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 14. Yaş- Kocaeli

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	18 - 24 Yaş Arası	71,13	22,093	0,000
	25 - 34 Yaş Arası	94,35		
	35 - 44 Yaş Arası	111,44		
	45 -54 Yaş Arası	117,81		
	55 Yaş ve Üzeri	107,75		
Beslenme ve Güvenlik	18 - 24 Yaş Arası	71,94	21,300	0,000
	25 - 34 Yaş Arası	94,45		
	35 - 44 Yaş Arası	116,49		
	45 -54 Yaş Arası	105,36		
	55 Yaş ve Üzeri	96,13		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	18 - 24 Yaş Arası	65,58	33,682	0,000
	25 - 34 Yaş Arası	103,52		
	35 - 44 Yaş Arası	106,22		
	45 -54 Yaş Arası	118,81		
	55 Yaş ve Üzeri	152,50		
Hasta sadakati	18 - 24 Yaş Arası	71,69	27,207	0,000
	25 - 34 Yaş Arası	87,20		
	35 - 44 Yaş Arası	113,13		
	45 -54 Yaş Arası	128,47		
	55 Yaş ve Üzeri	114,38		

Kocaeli ilinde özel hastanelerden hizmet alan hastaların memnuniyet ve sadakat değişkenleri açısından yaş grupları arasında istatistiksel olarak bir farklılık tespit edilmiştir. Tüm değişkenlerde en genç hasta grubu olarak nitelendirilebilecek yaş aralığı olan 18 ile 24 yaş aralığındaki hastalara ait değerler diğer tüm yaş aralıklarından daha düşük olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre H_0 ve H_{10} hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 15. Meslek-Kocaeli

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Öğrenci	62,43	31,038	0,000
	Memur	90,81		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	83,63		
	Özel Sektör Çalışmanı	104,42		
	Emekli	103,50		
	Ev Hanımı	104,10		
	Diğer	127,69		
Beslenme ve Güvenlik	Öğrenci	68,21	25,707	0,000
	Memur	72,50		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	67,63		
	Özel Sektör Çalışmanı	98,41		
	Emekli	98,00		
	Ev Hanımı	109,55		
	Diğer	123,28		

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Öğrenci	55,20	43,162	0,000
	Memur	111,06		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	79,50		
	Özel Sektör Çalışanı	108,49		
	Emekli	125,50		
	Ev Hanımı	108,18		
	Diğer	116,72		
Hasta Sadakati	Öğrenci	67,03	25,518	0,000
	Memur	80,00		
	Tüccar, Sanayici ya da Esnaf	63,75		
	Özel Sektör Çalışanı	100,64		
	Emekli	144,50		
	Ev Hanımı	108,73		
	Diğer	111,75		

Analiz sonuçlarına göre Kocaeli büyükşehirinde meslek grupları arasında hasta memnuniyeti unsurları ve hasta sadakati ölçek değerleri açısından istatistiksel olarak farklılık tespit edilmiştir. Farklılığın sebebi ise öğrencilerin bu ölçeklere verdiği skorların düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Kocaeli büyükşehir için H_{11} ve H_{12} hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 16. Sağlık Güvencesi- Kocaeli

Değişken	Gruplar	Ortalama Rank	Test İstatistiği	P Değeri
Fiziki Ortam ve Koşullar	Memur (Çalışan)	67,33	6,220	0,285
	Emekli Sandığı	91,96		
	SGK	95,10		
	BAĞ-KUR	80,88		
	Yeşil Kart	26,00		
	Güvencesiz	70,25		
Beslenme ve Güvenlik	Memur (Çalışan)	88,17	7,842	0,165
	Emekli Sandığı	105,85		
	SGK	93,52		
	BAĞ-KUR	71,75		
	Yeşil Kart	6,00		
	Güvencesiz	77,55		
Bilgilendirme, Tutum ve Davranışlar	Memur (Çalışan)	114,83	9,921	0,078
	Emekli Sandığı	109,27		
	SGK	93,42		
	BAĞ-KUR	75,13		
	Yeşil Kart	11,50		
	Güvencesiz	64,05		
Hasta Sadakati	Memur (Çalışan)	62,33	11,952	0,035
	Emekli Sandığı	106,54		
	SGK	95,39		
	BAĞ-KUR	50,75		
	Yeşil Kart	20,00		
	Güvencesiz	61,70		

Bireylerin sosyal güvencesi bakımından incelendiğinde gruplar arasında yalnızca hasta sadakati açısından istatistiksel olarak bir farklılık izlenebilmiştir. Yeşil kart sahibi olan bireylerin hasta sadakati açısından skorlarının oldukça düşük olduğu izlenmektedir. Kocaeli Büyükşehir açısından H_{13} hipotezi reddedilirken H_{14} hipotezi kabul edilmiştir.

4. SONUÇ

Türkiye her geçen gün ekonomik kalkınma ve büyümeyle beraber sağlık sektöründe de giderek daha büyük atılımlar gerçekleştirmektedir. Bu yönde kayda değer gelişmelerden birisi özel sağlık kuruluşlarının önünün açılması konusundaki adımlardır. Özel sağlık kuruluşlarındaki hizmetlerden yararlanma çerçevesinin genişletilmesi de sağlık sektörünü ivmelendiren unsurlardan biri olmuştur. Bununla beraber, gelir seviyesinin yükselmesiyle beraber hastalar için özel hastaneler daha kolay ulaşılabilir hale gelmekte dolayısıyla her geçen gün Türkiye’de faaliyet gösteren özel sağlık kuruluşlarının sayısını artırmaktadır. Artık sadece büyükşehirlerdeki hastalar için değil Anadolu’daki diğer illerde de özel hastanelerin yaygın hale geldiği gözle görülmektedir. Gerek büyükşehirdeki gerekse diğer illerdeki tüm hastaneler için ise hasta memnuniyeti ve sadakati yoluyla rekabet üstünlüğü elde etmek bir zorunluluk haline gelmektedir. Buradan hareketle sosyo-ekonomik bakımdan farklı gelişmişlik nitelikleri gösteren büyükşehir ve illerde sosyo-demografik özellikler itibariyle hastaların memnuniyetini belirleyen unsurlarda ve sadakatlerinde farklılaşmanın incelenmesi amaçlanmıştır. Literatürde özel hastanelerde hasta memnuniyeti ve sadakatine odaklanan ve şehir-büyükşehir karşılaştırmasına yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma yazındaki boşluğu doldurması bakımından katkı sağlayacaktır.

Kocaeli büyükşehir ve Aksaray ilinde gerçekleştirilen çalışmanın amacı doğrultusunda hasta memnuniyeti ve hasta sadakatinin sosyo-demografik değişkenler bakımından farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Buna göre iki il arasında hasta memnuniyeti unsurları ve sadakatinde farklılıklar gözlenmektedir. Cinsiyete göre Aksaray ilinde farklılık gözlenemezken, Kocaeli ilinde erkeklerin hem hasta memnuniyeti hem de hasta sadakati değerlerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Buna göre Kocaeli’nde kadınların özel hastane hizmetlerinden memnuniyetlerinin artırılması yönünde bilgilendirme, tutum ve davranışlar, fiziksel koşullar ve beslenme ve güvenlik hizmetlerinde yeni uygulamalar geliştirilmesi ve düzenlemeler yapılması gerektiği söylenebilir.

Medeni durum açısından Aksaray ilinde bilgilendirme, tutum ve davranışlar ile hasta sadakati unsurlarında anlamlı bir farklılık belirlenmiştir. Aksaray’da özel hastanelerden sağlık hizmeti alan evli hastaların hastane personelinin bilgilendirme faaliyetleri, hastaya yönelik tutum ve davranışından memnuniyet düzeyleri bekârlarla karşılaştırıldığında daha yüksektir. Kocaeli büyükşehirinde ise hem hasta memnuniyeti unsurları hem de hasta sadakati açısından bir farklılık görülmektedir. Bu farklılık yine evli bireylerin skorlarının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Özel hastanelerde sunulan hizmetlerden memnuniyet düzeyinin yükseltilerek hasta sadakatini artırılması için bekâr hastaların beklentilerinin tespit edilerek onları tatmin etmeye yönelik çalışmalar yürütülebilir.

Hastaların eğitim düzeyi itibariyle araştırma sonuçları; Kocaeli büyükşehirinde memnuniyet unsurları ve hasta sadakatinde gruplar arasında anlamlı bir fark olduğunu ortaya koymaktadır. Aksaray’daki sonuçlara göre ise hasta sadakatinde olmasa da hasta memnuniyetinin tüm unsurlarında istatistiksel olarak anlamlı farklar tespit edilmiştir. Bu farklılığın kaynağına inildiğinde ise lisansüstü eğitime sahip hastaların memnuniyet değerlerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.

Sonuçlara göre hasta memnuniyet unsurları ve hasta sadakati değerlerinin gelir grupları arasında bir farklılık göstermediği istatistiksel olarak tespit edilmiştir. Bir başka ifade ile özel hastanelerden sağlık hizmeti alan hastaların gelir seviyesi; hasta memnuniyeti ve hasta sadakatinde farklılık oluşturmamaktadır. Bu durum hem büyükşehir hem de ilde aynı yöndedir.

Araştırma sonuçları yaş grupları bakımından Aksaray ilinde beslenme ve güvenlikle ilişkili değerlerin yaş aralığı 18-24 olan hastalar için oldukça düşük olduğuna işaret etmektedir. Kocaeli büyükşehirinde ise hasta memnuniyet unsurları değerlerinin ve hasta sadakatinin gençlerde düşük olduğu belirlenmiştir. Özel hastanelerde her yaş grubunda memnuniyetin yükseltilmesi ve hasta sadakatini artırılması için gençlerin istek, ihtiyaç ve beklentileri göz önüne alınarak hastane hizmetlerinde ve müşteri iletişimde yeni yaklaşımlar geliştirilmelidir.

Meslek gruplarına ilişkin sonuçlar incelendiğinde Aksaray ilinde memnuniyet unsurlarından bilgilendirme, tutum ve davranış ile hasta sadakatinde gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar görülmektedir. Bu farklılığın sebebinin ise öğrenciler olduğu sonucuna varılmıştır. Kocaeli büyükşehirinde ise öğrencilerin hasta memnuniyeti ve sadakati değerlerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Her iki ilde de özel hastanede öğrencilere yönelik sağlık hizmetlerinin kalitesini artıracak çalışmalar memnuniyetin ve sadakatin artmasına katkı sağlayacaktır.

Hastaların sosyal güvenceleri açısından Aksaray ilinde hastane hizmetlerinden memnuniyette ve hasta sadakatinde gruplar arasında anlamlı bir fark belirlenmemiştir. Ancak Kocaeli’nde yeşil kart sahibi olan hastaların memnuniyet ve hasta sadakati düzeylerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir.

Genel itibarıyla değerlendirildiğinde bu araştırmanın sonuçları yaş, cinsiyet, meslek, eğitim düzeyi, medeni durum ve sosyal güvence bakımından özel hastanelerden sağlık hizmeti alan müşteriler arasında hem müşteri memnuniyeti unsurları hem de müşteri sadakati bakımından farklılıklar belirlenmiştir. Bu kapsamda literatürde sosyo-demografik özelliklerin hasta memnuniyeti ve hasta sadakatinde farklılıklar olduğuna işaret eden çalışmalarla aynı yönde bulgulara ulaşılmıştır (Örn. Yılmaz, 2001; Özer ve Çakıl, 2007; Edirne vd., 2009).

Araştırmanın en büyük sınırlılığı örneklem büyüklüğünün genelleme yapmaya olanak tanımasıdır. Bir diğer kısıt ise araştırmanın gerçekleştirildiği il ve büyükşehirin tek olmasıdır. Ayrıca araştırma Marmara ve İç Anadolu Bölgelerinden birer şehirde gerçekleştirilmiştir. İlerleyen çalışmalarda daha fazla sayıda il ve büyükşehirin bir arada değerlendirilmesi daha genellenebilir sonuçlar elde edilmesine olanak tanıyabilecektir. Bununla beraber sonraki çalışmalarda Türkiye’nin farklı bölgelerinde şehir-büyükşehir karşılaştırmaları yapılarak literatüre katkı sağlanabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity*, The Free Press.
- Afridi, S. A., Haider, M. ve Shahjehan, A. (2020). Customers loyalty through healthcare quality; mediating role of customers commitment: A comparative study of public and private hospitals. *City University Research Journal*, 10(1), 27-46.
- Agustin, C. ve Jadgiph, S. (2005). Curvilinear effects of consumer loyalty determinants in relational exchanges. *Journal of Marketing Research*, 96-108.
- Akob, M., Yantahın, M., Ilyas, G. B., Hala, Y. ve Putra, A. H. P. K.(2021). Element of marketing: SERVQUAL toward patient loyalty in the private hospital sector. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1), 419-430.
- Anbori, A., Ghani, S. N., Yadav, H., Daher, A. M. ve Su, T. T. (2010). Patient satisfaction and loyalty to the private hospitals in Sana’a Yemen. *International Journal for Quality in Health Care*, 22(4), 310-315.
- Aslan, Ş., Sezgin, M. ve Haşiloğlu, S. B. (2017). Özel sağlık kuruluşlarında müşteri memnuniyeti ve memnuniyeti oluşturan unsurların araştırılması. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 23-40.
- Barış, G. (2008). *Kusursuz müşteri memnuniyeti için şikâyet yönetimi*, Mediat Kitapları.
- Bentum-Micah, G., Wang, W., Ameyaw, M. A., Ma, Z. ve Bondzie-Micah, V. (2020). Satisfaction equally drive patients loyalty in private healthcare delivery: Thinking the future. *International Journal of Management, Accounting and Economics*, 7(2), 86-101.
- Borishade, T., Worlu, R. E. Kehinde, O. B., Ibidunni, A. S., Ogunnaike, O. O., Dirisu, J. ve Peter, F. (2018). A dataset of customer loyalty and variation in perception of customers across demographic characteristics in healthcare sector of Nigeria. *Data in Brief*, 20, 353-357.
- Chahal, H. ve Bala, M. (2012). Significant components of service brand equity in healthcare sector. *International Journal of Healthcare Quality Assurance*, 25(4), 343-362.
- Derin, N. ve Demirel, E. T. (2013). Sağlık hizmetlerinde kalitenin göstergesi olan hasta memnuniyetine yönelik ölçek geliştirme çalışması. *The Journal of Academic Social Science Studies Jassss*, 6(2), 1111-1130.

- Derin, N. ve Demirel, T. E. (2011). Hasta görüşlerine göre oluşan kurum ünü ile hasta tutum ve davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi: Turgut Özal Tıp Merkezi örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 208-235.
- Dünya Gazetesi. (2020). *Özel hastaneler turizme tutundu*. <https://www.dunya.com/sectorler/ozel-hastaneler-turizme-tutundu-haberi-460459> adresinden 14 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Edirne, T., Kuşaslan Avcı, D. ve Atmaca, B. (2009). Van ilinde birinci basamakta hasta memnuniyeti: Ankete dayalı kesitsel çalışma. *Türk Aile Hekimleri Dergisi*, 13(3), 137-147.
- Erdem, R., Rahman, S., Avcı, L., Demirel, B., Köseoğlu, S., Fırat, G., Kesici, T., Kırmızıgül, Ş., Üzel, S. ve Kubat, C. (2008). Hasta memnuniyetinin hasta sadakatinin üzerine etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31, 95-110.
- Giao, H. N. K., Thy, N. T. A., Vuong, B. N., Kiet, T. V. ve Lien, L. T. P. (2020). Out patient satisfaction at private general hospitals in HoChiMinh city, Vietnam. *Journal of Asian Finance, Economic and Business*, 7(7), 323-334.
- Gilson, L. (2005). Editorial: Building Trust and value in health systems in low and middle income countries. *Social Science & Medicine*, 61(7), 1381-1384.
- Hoşgör, H., Memiş, K., Gündüz Hoşgör, D. ve Koç Tütüncü, S. (2017). Kurumsal hastane imajı, algılanan fiyat uygunluğu, hasta tatmini ve sadakati arasındaki ilişkilerin yapısal eşitlik modeliyle incelenmesi. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(16), 439-453.
- Kalanlar, B. (2018). Türkiye'nin yüzüncü yılında sağlık sektörü, mevcut durum ve öngörüler. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(3), 495-510.
- Özer, A. ve Çakıl, E. (2007). Sağlık hizmetlerinde hasta memnuniyetini etkileyen faktörler. *Tıp Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 140-143.
- Papatya, G., Papatya, N. ve Hamşioğlu, A. B. (2012). Sağlık işletmelerinde algılanan hizmet kalitesi ve hasta memnuniyeti: İki özel hastanede karşılaştırmalı bir araştırma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 87-108.
- Rundle-Thiele, S. ve Russel-Bennet, R. (2010). Patient influences on satisfaction and loyalty for GP services. *Health Marketing Quarterly*, 27(2), 195-214.
- Selvi, M. S. ve Ercan, F. (2006). Otel işletmelerinde müşteri sadakatinin değerlendirilmesi: İstanbul'daki beş yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama. *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(9), 159-168.
- Setyawan, F., Supriyanto, S., Ernawaty, E. ve Lestari, R. (2020). Understanding patient satisfaction and loyalty in public and private primary healthcare. *Journal of Public Health Search*, 9(2), 18-23. <https://doi.org/10.4081/jphr.2020.1823>
- Spies, H. ve Mackay, N. (2020). An empirical investigation of the mediating role of customer attachment in South African private hospitals. *Organizacija*, 53(4), .
- Şantaş, F., Kurşun, A. ve Kar, A. (2016). Hastane tercihine etki eden faktörler: Sağlık hizmetleri pazarlaması perspektifinden alan araştırması. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(1), 17-33.
- Taber, K. (2018). The use of cronbach's alpha when developing and reporting research instruments in science education, *Research in Science Education*, 48(6), 1273-1296. <https://doi.org/10.1007/s11165-016-9602-2>
- Thom, D. H., Hall, M. A. ve Pawlson, G. (2004). Measuring patients trust in physicians when assessing quality of care. *Health Affairs*, 23(4), 124-132.
- Varinli, İ. ve Çakır, A. (2004). Hizmet kalitesi, değer, hasta tatmini ve davranışsal niyetler arasındaki ilişki: Kayseri'de poliklinik hastalarına yönelik bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 33-52.
- Yılmaz, M. (2001). Sağlık bakım kalitesinin bir ölçütü: Hasta memnuniyeti, *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokul Dergisi*, 5(2), 69-74.

KÜRESEL ÇÖZÜMSÜZLÜKTEN VATAN MUHAREBESİNE: DAĞLIK KARABAĞ'DA MINSK GRUBU'NUN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

FROM GLOBAL DEADLOCK TO THE PATRIOTIC WAR: AN EVALUATION ON THE ROLE OF THE MINSK GROUP IN NAGORNO-KARABAKH

Dr. Öğr. Üyesi Bahar ÖZSOY¹

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ²

ÖZ

Sovyetlerin dağılması ile etnik temelli çatışma alanlarından birine dönüşen Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun 1992 yılında AGİT'in konuya müdahil olmasıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Çok geçmeden imzalanan anlaşmayla soruna barışçıl yollardan çözüm aranmasına karşın gerek tarafların ortak paydada buluşamaması gerekse de Temas Hattında zaman zaman artan sıcak çatışmalar bölgede savaş ihtimalini her daim canlı tutmuştur. Nitekim, üzerine onlarca senaryo yazılan bu ihtimal 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve Minsk Grubu'nun masada sağlayamadığı çözüm sahada Azerbaycan'ın üstünlüğü ile sağlanmıştır. Çalışma, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun çözümünde arzu edilmeyen seçenek olan savaş ihtimalinin gerçekleşmesinde en büyük sorumluluğu Minsk Grubu'nun taşıdığı iddia etmektedir. Bu kapsamda çalışmada, Dağlık Karabağ meselesinin bölgesel bir sorun iken tarafların AGİT'e üye olması ile küresel çözümsüzlüğe, oradan da Vatan Muharebesine dönüşmesinde Minsk Grubu'nun etkisi ele alınmaktadır. Ayrıca çalışmanın son bölümünde 44 günlük savaşa giden süreç ve imzalanan anlaşmaya yer verilerek Savaşın taraflar üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Minsk, 44 Günlük Savaş.

JEL Sınıflandırma Kodları: F5, F50, F53.

ABSTRACT

The problem between Azerbaijan and Armenia in the Caucasus, which turned into one of the areas of ethnic-based conflict with the dissolution of the Soviets, gained an international character in 1992 with the involvement of the OSCE in the issue. Despite seeking a peaceful solution to the problem with the agreement signed shortly after, both parties could not meet on a common ground and the hot conflicts that increased from time to time in the Front Line kept the possibility of war in the region always alive. Thus, this possibility, on which dozens of scenarios were written, took place between September 27 and November 10, 2020 and the solution that the Minsk Group could not provide on the table was achieved with the superiority of Azerbaijan in the field. The study claims that the Minsk Group bears the greatest responsibility for the realization of the possibility of war, which is an undesirable option in solving the problem between Azerbaijan and Armenia. In this context, in the study the influence of the Minsk Group is discussed on the transformation of the Nagorno-Karabakh issue from a regional problem to a global deadlock and then into the patriotic war. In addition, in the last part of the study, the process leading to the "Forty-Four Day War" and the agreement signed and the effects of the war on the parties are evaluated.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Minsk, Forty-Four Day War.

JEL Classification Codes: : F5, F50, F53.

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, b.ozsoy@hbv.edu.tr

² Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi Bölümü, fbetulaydemir@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

In the 21st century, which is known as the century of diplomacy, it is desirable to resolve regional and global problems through international organizations or mediation systems. However, the influence of international actors in war and conflict zones is generally shaped by the power of some country or countries. This situation causes the prioritization of the third parties' interests rather than the belligerent countries for the solution of the problems. The problem between Azerbaijan and Armenia in the Caucasus, which turned into one of the areas of ethnic conflict with the dissolution of the Soviets, gained an international character in 1992 with the involvement of the OSCE in the issue. In the negotiations carried out within the framework of the Minsk Group and the co-chairmanship of the USA-Russia-France, it was aimed to solve the problem peacefully and liberate the Azerbaijani territories from the occupation of Armenia. However, in the past 30 years, the Minsk Group has not been able to make the necessary effort for a peaceful solution to the problem. The study focuses on the claim that the Minsk Group bears the greatest responsibility for the actualization of the possibility of war, which is an undesirable option in solving the problem between Azerbaijan and Armenia. Within this context, this study discusses the following points: the transformation of the Nagorno-Karabakh issue from a regional problem to a global deadlock due to the parties' participation in OSCE; then, the transformation of the conflict into patriotic war; and the effect of the Minsk Group upon this; lastly the agreement after the 44-day war.

Design/methodology/approach:

The research is based on the claim that the Minsk Group is responsible for the solution of the Nagorno-Karabakh conflict known as 'the frozen conflict' in the Caucasus through war, which can also be defined as a hard power. In this context, firstly, the emergence of the problem has been featured from a historical perspective. Then, activities of the Minsk Process and solution proposals were included until the mid-2000, when the OSCE was partially active, and the passive attitude of the Minsk Group in the solution of the Nagorno-Karabakh conflict in the 26-year period that can be characterized by the discourse of "no war, no peace" was evaluated. Here, together with the structure of the Minsk Group, the actions and attitudes of the co-chair countries towards the protection of the status quo rather than the solution of the problem have been analyzed. Finally, the 44-day war and the process leading to the signing of the peace agreements is examined; the possible effect of the war on Azerbaijan, Armenia, Russia, Turkey and the Minsk Group are evaluated.

Findings:

Considering the role of the OSCE in the Karabakh conflict, whose activities include preventing conflicts and solving problems, in about 30 years, neither conflicts have been prevented nor a peaceful solution has been achieved. Moreover, it can be said that the formed Minsk Group adopted the attitude of "neither war nor peace" rather than finding a solution to the problem. The structure and functioning of the Minsk Group, the lack of sanctions in its decisions, the attitude of the countries holding the co-chairmanship are among the reasons for the war that lasted for 44 days in the Caucasus. In addition, the Minsk Group's failure to propose a remarkable solution to solve the problem since 2007 and the fact that it does not take any action other than a call for restraint during the periods when conflicts intensify are the factors in the collapse of diplomacy in the Caucasus. In this context, both the increasing military expenditures of the parties since 2015 and the intensification of the rhetoric that increased the tension pointed out that the problem could not be solved peacefully. Finally, after Nikol Pashinyan came to power in 2018, the silence of the OSCE, international organizations and Minsk members to the actions of Armenia that provoked Azerbaijan are among the reasons for the actualization of the war option.

Conclusion and Discussion:

The problem between Azerbaijan and Armenia was largely resolved by the 44-day war, while Azerbaijan reclaimed its occupied territories to a large extent; Armenia lost in military, political and social spheres. Russia, which is also a member of Minsk, has strengthened its presence in the region without using the title of co-chairman. Turkey, which is the greatest supporter of Azerbaijan, took the opportunity to connect the Turkic region particularly with the Nakhichevan corridor. One of the defeated parties of the war and the whole process is the Minsk Group; and the problem, which could not be solved in about 30 years, was solved by Azerbaijan in the field with 44 days of encounter. In this context, the functions of the Minsk Group and the co-chair system should be reviewed. Otherwise, the Minsk Group will either continue to be a "tourist group" that makes regular visits to the region, as the Azerbaijani press has stated, or it will completely disappear.

1. GİRİŞ

Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettiğinde Sovyetler Birliği tarafından oluşturulmuş nüfus politikasının olumsuz sonuçları ile karşı karşıya kalmıştır. Çatışmadan savaşa dönüşen olaylar ve iç siyasetteki iktidar mücadelesi ülkeyi bir yandan siyasal ve toplumsal alanlarda krize sürüklerken diğer yandan Hocalı katliamının yaraları sarılmadan gelen toprak kayıpları ile karşı karşıya bırakmıştır. Dahası savaşın taraflarının 1992 yılında AGİK'e üye olarak soruna uluslararası nitelik kazandırmasına rağmen, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgali durdurulamamıştır. Ancak 1993 yılında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile Azerbaycan iç ve dış siyasetinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu kapsamda 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bışkek'te Ermenistan ile ateşkese dair protokol imzalanmasıyla Dağlık Karabağ Savaşı literatüre "dondurulmuş çatışma" olarak geçmiştir. Aradan geçen sürede iki taraf arasındaki gerginlik, Kafkasya'da güvenliği tehdit eden en büyük sorunlardan biri haline gelmiştir. Söz konusu sorunun çözümünü AGİT bünyesinde kurulan Minsk Grubu çerçevesinde barışçıl yollardan arayan Azerbaycan, yaklaşık 30 yıl boyunca uluslararası alanda büyük bir mücadele vermiştir. Nitekim, bir yandan işgal edilen topraklardan göç etmek zorunda kalan yaklaşık bir milyon mülteci ve zorunlu göçmenin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan Bakü yönetimi, diğer yandan Ermenistan işgali altında kalan toprakları "öncelikli" olarak müzakere yoluyla geri almak için çabalamıştır.

Sorunun çözümü için oluşturulan Minsk Grubu 2000 yılının ortalarına kadar taraflara çeşitli öneriler getirmiş olmasına karşın zaman içerisinde söz konusu çabanın azaldığını söylemek mümkündür. Dahası işgalin uzaması, Ermenistan'a uluslararası alanda herhangi bir yaptırım uygulanmaması, Minsk Grubu içerisindeki ülkelerin Ermenistan'ı destekleyen tutumları ve uluslararası kamuoyunun Dağlık Karabağ sorununa olan ilgisinin zaman geçtikçe azalması Azerbaycan'ı sorunun çözümünde yalnız bırakmıştır. Bu kapsamda çalışma AGİT içerisinde oluşturulan Minsk Grubu'nun sorunun çözümünden ziyade, mevcut statünün korunmasına yönelik bir yaklaşım benimsediğini iddia etmektedir. Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun çözümünde taraf iradelerinin önemi birincil olmakla birlikte 1992 yılında Azerbaycan ve Ermenistan AGİT'e üye olmak suretiyle konuyu uluslararası gündeme taşımış oldular. Bu sebeple mevcut makale, ayrı bir makalenin konusu olabilecek sorunun çözüme tarafların yetersiz ve isteksiz katılımını tartışmamaktadır.

Çalışmada ilk olarak *Rusya'nın Kafkasya'ya Yayılma Siyaseti* başlığı altında Çarlık Dönemi ve Sovyet Dönemi'nde Rusya'nın Azerbaycan toprakları üzerindeki işgal siyaseti, Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesi ve tarafların bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile birlikte çatışmaların savaşa evrilme süreci üzerinde durulmuştur. İkinci olarak *Minsk Grubu'nun Önerileri ve Çözumsuzlük* başlığı altında AGİT'in aktif olduğu dönemde Minsk sürecinin faaliyetlerine ve çözüm önerilerine yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca "savaş yok barış yok" söylemi ile karakterize edilebilecek 26 yıllık süreçte Minsk Grubu'nun rolü üzerinde durulmuştur. Son olarak, *Dondurulmuş Savaşın Vatan Muharebesine* başlığı altında 44 günlük savaşa giden süreç ve imzalanan anlaşma ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise Savaşın Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, Türkiye ve AGİT üzerindeki olası etkileri değerlendirilmiştir.

2. RUSYA'NIN KAFKASYA'YA YAYILMA SİYASETİ

Tarihsel süreç içerisinde Doğu ve Batı arasında köprü vazifesi gören Kafkasya, aynı zamanda Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin güzergahı olması nedeniyle stratejik bir öneme sahip olmuş, bu durum Kafkasya'yı üzerinde hakimiyet kurulmak istenen bir alan haline getirmiştir. Nitekim 18. yüzyılın başlarında Rusya'nın topraklarını genişletme ve sıcak denizlere inme politikası bölgede kendini göstermeye başlamıştır. I. Petro dönemi (1682-1725)'nde şekillenmeye başlayan söz konusu plan, 1722 yılında Derbent ve Bakü'nün ele geçirilmesi ile uygulanmaya konulmuştur (Kurat, 1999, s. 262). İran ve Rusya arasında kalan Kafkasya, iki devlet arasında uzun süren çekişmelere sahne olmuş; Ruslar bölgede ele geçirilen topraklara Ermenileri yerleştirmek suretiyle bölgedeki varlığını güçlendirmeye çalışmıştır.

18. yüzyılın ortalarında Kuzey Azerbaycan topraklarında bulunan hanlıklar (Karabağ, Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Nahçıvan, Taliş, Derbend) arasındaki hakimiyeti genişletme çabaları Azerbaycan topraklarında siyasi birliğin oluşmasına engel olmanın yanı sıra Rusya'nın bölgede nüfuzunun güçlenmesini de kolaylaştırmıştır. Öyle ki, 1805 yılında Karabağ Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan Kürekçay anlaşması ile Kuba ve Karabağ hanlıkları Rusya'nın hakimiyetine girmiştir (Azerbaycan Tarixi, 2007, s. 599). Söz konusu anlaşmada bölgedeki Ermeni varlığına yönelik herhangi bir söylemin olmaması dikkat çekicidir. 1828 yılında İran'da bulunan Kaçar hanedanlığı ile Türkmençay Antlaşmasının imzalanmasıyla Kuzey Azerbaycan'ı hakimiyeti altına alan Rusya, bölgedeki demografik yapıyı değiştirmek için Ermenileri kullanmıştır (Saray, 1984, s. 29; Kurat, 1999, s. 323). Örneğin 1829

yılında Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Edirne anlaşmasının, Ermenilere Rusya hakimiyeti altına girme hakkı tanınması ile bölgeye getirilen Ermeni nüfus Azerbaycan'ın işgal edilen topraklarına yerleştirilmiştir. Neticede 1828-1830 yılları arasında İran'dan 40 bin Türkiye'den ise 84 bin Ermeni Kafkasya'ya göç ettirilmiştir (Arzumanlı ve Mustafa, 1998, s. 29; Özyılmaz, 2013, s. 198). Taşkiran, Rusya'nın söz konusu politika ile Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türkleri ile ilişkisinin kesilmek istendiğini ifade etmektedir ki, göç ettirilen Ermeniler özellikle Karabağ bölgesine yerleştirilmiştir (1997, s. 1192). Bu kapsamda 1832 yılına gelindiğinde Karabağ nüfusunun %64'ü Azerbaycanlılardan oluşurken, Ermeni nüfusu %34'e kadar yükselmiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 735). Yine söz konusu iki anlaşmanın ardından Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın birçok yerinde siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda Rus etkisi artmaya başlamıştır (Bayrakdar, 2020, s. 3390).

Rusya'nın genel olarak Kafkasya'ya, özelde ise Karabağ bölgesine olan göç ettirme politikasının bir diğer sonucu Karabağ ve Revan (Erivan)'da yaşayan Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında birtakım sorunların ortaya çıkması olmuştur. Bu dönemde taraflar arasında yaşanan gerginliklerde Ermenilerin, Ruslar tarafından desteklendiğine yönelik bazı kanıtlar da bulunmaktadır. Örneğin, 1905 yılından itibaren Gence ve Tiflis'te yaşanan çatışmalarda Ermeniler, Rus askeri birliklerinden yardım almışlardır (Taşkiran, 1997, s. 1192). Söz konusu destek ve göz yumma politikası neticesinde Ermeniler daha da cesaretlenmiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Azerbaycan'ın güney ve batı kısmında bulunan şehir ve kasabalar Ermeni saldırılarına maruz kalmıştır (Sarıay, 2006, s. 292).

Bolşevik Devrimi'nden faydalanan Azerbaycan, 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu dönemde Rusya'nın desteklediği Ermeniler, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde sivil halka yönelik saldırılarını artırmış, düzenli bir ordusu bulunmayan Azerbaycan ise Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Çok geçmeden Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış ve taraflar arasında 4 Haziran 1918'de Dostluk antlaşması imzalanmıştır (Resulzade, t.y., s. 50). Antlaşmanın 4. maddesi gereğince Azerbaycan herhangi bir tehlikeye düşerse Osmanlı Devleti askeri yardımda bulunabilecektir. Bu çerçevede çok geçmeden Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Bakü'ye girmiş ve 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü, Bolşevik işgalinden kurtarılmıştır (Gökçe, 2012, s. 76). Bununla birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemi kısa sürmüş, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, Osmanlı birlikleri Azerbaycan topraklarından çekilmiştir. Bu dönemde Osmanlı ordusunun bölgeden çıkışıyla oluşan boşluğu dolduran İngiliz birlikleri Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ilan etmişlerdir (Yalçınkaya, 2006, s. 130). Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla, İngiliz ordusu Azerbaycan topraklarından çekilmiş ve 28 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermiştir.

Karabağ'a dair Sovyet politikaları Bolşeviklerden genel itibariyle farklı olmamış, 1923 yılında Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgeleri içine alan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. 1936 tarihli Sovyet Anayasası bölgenin Azerbaycan SSC'ye ait olduğunu teyit etse de (Yalçınkaya, 2006, s. 131) bir yandan Ermenilerin Ruslar tarafından bölgeye göçü teşvik edilmiş, diğer yandan bölgedeki Azerbaycanlı nüfus bir şekilde bölgeden çıkmaya zorlanmıştır. Örneğin, 23 Aralık 1947 tarihinde SSCB Bakanlar Kurulu'nda "Ermenistan SSC'sinden kolhozcular ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına aktarılması" hakkında Kanunun kabul edilmesiyle, 1948-1953 yılları arası Ermenistan'da yaşayan 150 bin Azerbaycanlı Ermenistan topraklarından sınır dışı edilmiştir (Mehmetov, 2009, s. 671-675). Süreç içerisinde ise yaklaşık olarak 1.300.000 Ermeni'nin bölgeye iskânı sağlanmış ve şimdiki Ermenistan topraklarında mono etnik bir yapı oluşturulmuştur (Özyılmaz, 2013, s. 198). Diğer taraftan Sovyetler döneminde devam eden nüfus ve göç politikasının bir sonucu olarak 1989 yılına gelindiğinde, Dağlık Karabağ'da 189 bin olan bölge nüfusunun %77'si Ermenilerden, %22'si ise Azerbaycanlılar'dan oluşan bir demografik yapı inşa edilmiştir (Azarova, 2015:4).

2.1. Kafkasya'da Kördüğüm: Çatışmadan-Savaşa

Çarlık Rusya'nın çözülmeye başlaması ile Kafkasya'da bağımsızlık elde eden 3 devletten biri olan Azerbaycan'da bu dönem uzun sürmemiş ve 1920 yılında Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girmesi ile 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi son bulmuştur. Çok geçmeden Dağlık Karabağ'a özerklik verilmiş ancak bölgenin Azerbaycan'a bağlı olduğunun vurgulanması Ermeni siyasilerin Sovyet yönetimine baskı yapmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Sovyet hakimiyeti boyunca Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olması gerçeği değiştirilememiştir. SSCB'nin dağılmaya başladığı bir dönemde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi bir sorun alanı olarak Ermeniler tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. Bölgenin ayrılıkçı yönetimi 20 Şubat 1988 tarihinde, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan ile birleşme isteğini beyan etmiş, ancak bir gün sonra toplanan Sovyetler Birliği Komünist Parti yönetimi buna izin vermediğini açıklamıştır. Bu istekleri kabul edilmeyen Ermeniler, Karabağ'da yaşayan Azerbaycanlılara önce siyasi ve ekonomik baskılar uygulamaya başlamış, daha sonra bu baskı

çok geçmeden silahlı saldırılara dönüşmüştür. Adı geçen dönemde uygulanan baskı neticesinde Ermenistan'da yaşayan 300 bin Azerbaycanlı bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır (Yalçınkaya, 2006, s. 132).

Gorbaçov'un politikalarının etkisi ile Dağlık Karabağ yönetimi bir kez daha Ermenistan'a bağlanma yönünde karar almış, Azerbaycan SSC ise bu kararın geçersiz olduğunu ilan etmiştir. Belirtmek gerekir ki, SSCB Anayasası Birlik cumhuriyetlerine Birlikten ayrılma hakkı tanıırken anayasada özerk kuruluşlara böyle bir hak tanınmamıştır (Armenia Az, 2019). Nitekim, 18 Temmuz'da toplanan SSCB yönetimi konuyu değerlendirmeye almış ve Gorbaçov, SSCB Anayasası'nın 78. maddesine göre "bir Sovyet Cumhuriyeti onun rızası olmadan değiştirilemez" hükmüne istinaden sınırların değişmeyeceğini beyan etmiştir (Cabbarlı, 2010, s. 313). Bu kapsamda Tuncel, Dağlık Karabağ sorununun bir bağımsızlık hareketi olarak değil, bu bölgelerin Ermenistan ile birleşmesini isteyen bir hareket olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Öyle ki, Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesi 1993 yılına kadar Ermeni tarafının resmi duruşu olmuş ancak, bu tarihten sonra "bağımsızlık" Ermeni tarafının ana söylemi haline gelmiştir (2020a, s. 8).

1989 yılında Ermenistan'ın silahlanmaya başlaması ile Azerbaycan'daki halk hareketine önderlik eden Azerbaycan Halk Cephesi (AHC), Azerbaycan halkının haklarını korumak için birtakım önlemler almaya başlamıştır. Bu amaçla AHC, mitingler düzenlemiş, grevler yapmış, demiryolu ağını tahrip ederek ülkenin Ermenistan ve Gürcistan ile bağlantısının kesilmesini sağlamıştır (Özyılmaz, 2013, s. 200). Yaşanan gelişmeler neticesinde Sovyet liderliği Olağanüstü Hal ilan ederek Kızıl ordu birliklerini Bakü'ye göndermiştir. Birliklerin sivil halkı hedef almasıyla, 20 Ocak 1990 tarihinde yüzden fazla kişi yaşamını yitirmiş, yüzlerce kişi ise yaralanmıştır. Ordunun müdahalesi bir yandan Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecini hızlandırırken diğer yandan söz konusu müdahale merkezin ortaya çıkan sorunlarla baş etme konusundaki yetersizliğini gözler önüne sermiştir (Wall, 2003, s. 93-94). Sonuçta, 18 Ekim 1991 tarihine gelindiğinde 70 yıl Sovyet hakimiyeti altında kalan Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Çatışmalarla başlayıp bağımsızlıkla birlikte savaşa dönüşen Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunda, Ermeniler tarafından gösterilen şiddetin sistematik bir şekilde sivillere yöneltildiği görülmektedir. Örneğin, 1991 yılının sonlarında Ermeniler'in öncelikli hedeflerinden biri bölgenin tek havaalanına sahip olan Hocalı kasabası olmuştur. 25-26 Şubat 1992 tarihinde Sovyet 366. alayının da yardımıyla bölge Ermeni birlikleri tarafından kuşatılmış ve saldırılar sırasında aralarında kadın ve çocukların olduğu yüzlerce sivil yaşamını yitirmiştir (Wall, 2003, s. 170-171)³. Diğer taraftan olaylarda sivillerin bilinçli bir şekilde hedef alındığını gösteren kimi söylemler ise kamuoyuna yansımıştır. Örneğin Ermeni asıllı yazar Markar Melkonian "Hocalı stratejik bir hedefti, ancak aynı zamanda bir intikam hareketiydi..." diyerek yaşananları kabul etmiştir. Yine, Ermenistan eski başbakanı Serj Sarkisyan, "Hocalı'dan önce Azeriler, Ermenilerin sivil nüfusa el kaldırmayan bir halk olduğunu düşünüyordu. Biz bu anlayışı sona erdirmeye muvaffak olduk" diyerek sivil katliamları onaylamıştır (Agos, 2012; Mustafayev, 2013, s. 46).

1992-1993 yıllarında toprak kayıpları ve çatışmalar devam ederken Azerbaycan'da siyasi birliğin sağlanması bir yana ülkede ciddi bir hükümet krizi söz konusu olmuştur. Buna göre Hocalı Katliamı, Ağdam, Cebrayıl ve Fuzuli'nin işgali⁴ gibi birbirini takip eden olaylar sonrasında Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile Karabağ'daki Azerbaycan Birliklerinin Komutanı Suret Hüseyinov arasındaki anlaşmazlık Hüseyinov'un askeri ayaklanma çıkarması ile sonuçlanmıştır. Süregiden savaşa rağmen ortaya çıkan kaotik ortam ve iç siyasetteki kriz toprak kayıplarını ise sistematik bir hale getirmiştir. 1993 yılına gelindiğinde Halk Cephesi hükümetinin Nahçıvan'da bulunan Haydar Aliyev'i Bakü'ye yardıma davet etmesi ile (Waal, 2003, s. 214) ülkedeki siyasi kriz kontrol altına alınmıştır. Aynı yıl Cumhurbaşkanı seçilen Haydar Aliyev, 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek'de Ermenistan ile ateşkese dair protokol imzalamıştır. Böylece literatüre "dondurulmuş çatışma" olarak geçen ateşkes, Kafkasya'daki güvenliği tehdit eden en büyük sorun haline gelmiştir.

Yaklaşık 6 yıl süren savaş ve çatışmalarda Dağlık Karabağ'ın yanı sıra Azerbaycan'ın 7 kenti Ermenistan silahlı güçleri tarafından işgal edilmiştir. 1988-1993 yılları arasında 20 bin Azerbaycanlı yaşamını yitirmiş, 100 bin kişi yaralanmış ve 1 milyondan fazla insan Azerbaycan'ın çeşitli kentlerine göç etmek zorunda kalmıştır (Əhmədov,

³ Azerbaycan resmi verilerine göre olaylarda 3'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı olmak üzere 613 kişi yaşamını yitirmiş; 487 kişi yaralanırken, 1275 kişi rehin alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Aliyev, 2021, s. 2).

⁴ Thomas de Wall saldırının, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'daki en büyük mülteci göçlerinden birine neden olduğunu ve yaklaşık 350 bin kişinin göçe zorlandığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Wall, 2003, s. 215).

2009, s. 21). Birleşmiş Milletler tarafından yapılan hesaplamalara göre, savaşın Azerbaycan'a getirdiği toplam ekonomik zarar ise yaklaşık 53,5 milyar ABD dolarıdır (UN, 2001, s. 52).

3. MİNSK GRUBU'NUN ÖNERİLERİ VE ÇÖZÜMSÜZLÜK

Azerbaycan ve Ermenistan 30 Ocak 1992 tarihinde AGİT'e üye olarak aralarındaki anlaşmazlığın çözümünü uluslararası alana taşımışlardır. Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı (CSCE) tarafından oluşturulan resmi heyetler adı geçen dönemde ilk olarak bölgeye çeşitli ziyaretlerde bulunurken 27-28 Şubat 1992 tarihinde Prag'da yapılan toplantıda Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilmiştir (Əhmədov, 2015, s. 21). Aynı yıl, CSCE Konseyi'nin, Ofis Başkanı Jiří Dienstbier, çatışmayı çözmek için barışçıl ve kapsamlı müzakereleri kolaylaştıracak bir Dağlık Karabağ konferansının düzenlenmesi önerisinde bulunmuştur. Konsey tarafından kabul edilen teklif çerçevesinde barış müzakerelerinin Belarus'un başkenti Minsk⁵'te, yapılmasının kararlaştırılması ile Minsk Süreci başlamıştır. Ayrıca bu dönemde gerek Minsk ülkeleri gerekse üçüncü ülkelerden üst düzey görevlilerin Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabuluculuk yapmaya çalıştığı görüşmeler gerçekleşmiştir. Bu sebeple, 1993 yılındaki çabaların "mekik diplomasisi"ne evrildiği görülmektedir (Cavanaugh, 2016, s. 426-427).

5-6 Aralık 1994 tarihinde gerçekleşen Budapeşte Zirvesi'nde AGİK, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı'na (AGİT) dönüşürken Minsk Grubu, kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Zirve, silahlı çatışmanın durdurulmasına ilişkin anlaşmanın sonuçlandırılmasına yönelik müzakere mekanizmasını onaylayarak, oluşturulacak olan Minsk Grubu eş başkanlarına çatışmanın tarafları arasında müzakereleri sürdürme talimatı vermiştir (Kazimirov, 2014, s. 373). Görüşmede, Minsk Grubu'nun ana hedefleri şu şekilde özetlenmiştir (Abilov, 2018, s. 146):

- Minsk Grubu tarafından desteklenen müzakere sürecini teminat altına almak amacıyla uyumsuzluğun çözümü için uygun bir çerçeve sağlamak;
- Minsk Konferansı'nın toplanmasına izin vermek için taraflarca silahlı çatışmanın durdurulmasına ilişkin bir anlaşmaya varılması;
- AGİT Çokuluslu Barışı Koruma Güçlerini konuşlandırarak barış sürecini desteklemek⁶.

1997 yılından sonra Dağlık Karabağ'ın görüşmelerde taraf olarak sayılmamasına karşın, Budapeşte Zirvesi'nde AGİT Dönem Başkanı, Dağlık Karabağ'ın bu çatışmanın bir tarafı olduğunu beyan etmiştir (Kazimirov, 2014, s. 411). Yine, Zirve'de alınan karar kapsamında -günümüzde Rusya, ABD ve Fransa'nın olduğu- 1995 yılında Minsk Grubu eş başkanlık sistemi oluşturulmuştur. Eş başkanlar; taraflar arasında üst düzey seviyede toplantılar organize etmekte, bölgeye çeşitli zamanlarda ziyaretler gerçekleştirmekte ve Minsk Grubu'nun diğer üyelerine bilgi aktarımı sağlamaktadır. Eş başkanların faaliyetlerini AGİT'ten bağımsız fakat belirli bir koordinasyon içinde sürdürdüğü görülmektedir (Barutcu, 2012, s. 128).

Budapeşte Zirvesi'nden sonra çalışmalarını yoğunlaştıran Minsk Grubu sorunun çözümüne yönelik olarak 1996 yılındaki AGİT Lizbon Zirvesi'nde, çözüm önerisi olarak üç ilke benimsemiştir. Söz konusu ilkeler kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan'ın arazi bütünlüğünün sağlanması, Azerbaycan himayesinde kalacak olan Dağlık Karabağ Bölgesi'ne en yüksek düzeyde özerklik verilmesi ve Dağlık Karabağ'ın nüfusunun güvenliğinin uluslararası teminat altına alınması kararlaştırılmıştır (Qurbanov, 2010, s. 52). Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'a en yüksek düzeyde özerklik vermesi fikrine karşın Zirve kararları, Rusya dahil 54 katılımcı devletten 53'ü tarafından kabul edilirken, Ermenistan bu ilkeleri reddetmiştir. Sonuç olarak mutabakat kuralları nedeniyle adı geçen ilkelerin Lizbon belgesine yansıtılması mümkün olmamıştır (Rzayev, 2015, s. 101).

Temmuz 1997 tarihinde Silahlı çatışmalara son vermek (Anlaşma I) ve Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusunda bir anlaşmaya varmak (Anlaşma II) şeklinde iki kısımdan oluşan Paket Çözüm (Package deal) önerisi AGİT tarafından taraflara sunulmuştur. Anlaşmanın birinci kısmı Ermenistan ve Dağlık Karabağ askeri kuvvetlerinin Azerbaycan'ın Laçın bölgesi hariç, Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1988 sınırlarına çekilmesi, geri çekilmenin tamamlanmasının ardından, tampon bölge oluşturulması, AGİT Barış Gücü'nün bir daimi Ortak Komisyon ile

⁵ Bu tarihte Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarının devam etmesi nedeniyle Minsk'te herhangi bir toplantı gerçekleştirilmemiş ancak süreç Minsk Süreci olarak adlandırılmaya devam etmiştir.

⁶ 1994 yılında OSCE, 3.000 kişilik çok uluslu bir barış gücü göndermeyi düşünmüştür. Üst Düzey Planlama Grubu (High-Level Planning Group) tahminlerine göre bu tür bir kuvvetin maliyeti yılda 150 milyon dolara kadar çıkmaktadır ki, söz konusu dönemde bu miktar OSCE'nin tüm yıllık bütçesinden neredeyse 5 kat daha fazladır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Cavanaugh, 2016, s. 432).

birlikte güvenlik koşullarını izlemesi gibi maddeler içermektedir. Ayrıca anlaşmanın bu kısmında yerinden edilmiş kişilerin kalıcı yerleşim yerlerine geri gönderilmesi ve güvenliklerinin AGİT Barış Gücü daimi Ortak Komisyonu ile birlikte sağlanması kararlaştırılmıştır (OSCE, 1997a). Çözüm önerisinin ikinci kısmında statü konusu ele alınmıştır. Buna göre, çatışmanın tüm taraflarının Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını kabul ettiği anlaşmada, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğu belirtilmekle birlikte, Dağlık Karabağ'a geniş bir özerklik verilmiştir. Anlaşmaya göre, Dağlık Karabağ'ın, Dağlık Karabağ halkı tarafından referandum temelinde kabul edilen kendi anayasası olacaktır. Bu anayasa, Dağlık Karabağ yetkilileri ile Azerbaycan arasında mevcut belgeye dayalı olarak kendi kaderini tayin biçimine ilişkin resmi bir anlaşmayı içermektedir. Ayrıca, Dağlık Karabağ'ın kendi bayrağı, ulusal sembolleri ve marşının olacağı; Azerbaycan kanunlarının, kurallarının ve icra kararlarının Dağlık Karabağ topraklarında, ancak Karabağ'ın anayasası ve kanunlarına aykırı olmadıkça geçerli olacağı beyan edilmiştir. Anlaşmada, Dağlık Karabağ vatandaşlarının 'Dağlık Karabağ' damgalı Azerbaycan pasaportlarına sahip olacağı belirtilmekle birlikte, bu kişilerin Ermenistan yasalarına göre yabancı sayılmadığı, istedikleri zaman Ermenistan'a göç etme hakkına sahip olacakları da belirtilmiştir (OSCE, 1997a). Paket çözüm önerisine yönelik olarak Karabağ Ermenilerinin çekincelerine rağmen, Ermenistan ve Azerbaycan liderleri çözüme daha sıcak bakmışlardır. Öyle ki, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, ilk etapta Laçın ve Şuşa'yı kapsamasa da, Azerbaycan'ın bir çözüme hazır olduğunu ifade etmiştir (Wall, 2003, s. 258). Ancak Ermenistan, Dağlık Karabağ Ermenilerinin baskısı nedeniyle bu öneriyi reddetmiştir.

Bu süreçte özellikle Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'dan farklı olarak taviz verme noktasındaki tutumunun daha yumuşak olduğu ifade edilebilir. Nitekim, 26 Eylül 1997 tarihinde bir basın toplantısı düzenleyen Ter-Petrosyan, uluslararası toplumun Karabağ'ın bağımsızlığını veya Ermenistan ile birleşmesini hiçbir zaman tanımayacağını; mevcut durumun ise kabul edilemez olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca, Ermenistan'ın bir gün "zengin ve güçlü Azerbaycan" ile yüzleşmek zorunda kalacağını vurgulayan Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ ihtilafı nedeniyle ülkesinin ekonomik ablukasının Ermenistan'ın uzun vadeli ekonomik çıkarlarına zarar vereceğinden endişe duyduğunu dile getirmiştir (Abilov, 2018, s. 148). Çok geçmeden -Aralık 1997'de- AGİT tarafından sorunun çözümünü aşamalı bir şekilde ele alan adım-adım (step-by-step) barış planı sunulmuştur. Plan'a göre, ilk olarak Dağlık Karabağ'ın doğu ve güneyindeki temas hattı üzerinde yer alan silahlı kuvvetler, belirtilen zaman çizelgesine uygun olarak geri çekilecektir. Silahlı kuvvetlerin geri çekilmesinin ardından tampon bölge, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1988 sınırları ve Laçın koridorunun kuzey ve güney sınırları boyunca yer alacaktır. Taraflar, yerlerinden edilmiş kişilerin eski daimi ikamet yerlerine güvenli ve gönüllü olarak geri dönmelerine yardımcı olacaktır. Ayrıca teklifin 4. maddesinde, 1994 tarihli AGİT Zirvesi'nin nihai bildirgesinde öngörüldüğü gibi, ilk adımların atılmasının ardından bölgeye bir Barış Gücü yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır (OSCE, 1997b). Ancak Dağlık Karabağ'daki de facto yetkililer 'adım-adım' çözüm önerisini güvenlikle ilgili çekincelerini öne sürerek reddetmiştir (Wall, 2003, s. 259). Burada 'adım-adım' barış planının Ermenistan ve Karabağ arasında bir siyasi krize dönüştüğünü vurgulamak gerekmektedir. Öyle ki bu öneri, Ermenistan'da cumhurbaşkanına karşı anayasal darbeye sonuçlanmış ve 3 Şubat 1998 tarihinde başkanlık görevinden istifa eden Ter-Petrosyan'ın yerine söz konusu barış teklifine karşı çıkan Robert Koçaryan gelmiştir (W. Miller, 2009, aktaran Abilov, 2018, s. 149).

Kasım 1998 tarihindeki Ortak Devlet (common state deal) çözüm önerisi, Azerbaycan sınırları içinde kurulacak olan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin ortak bir devlet niteliğinde olacağını öngörmektedir. Ortak Devlet önerisi, paket çözüm önerisinde küçük bir değişiklik yapılarak hazırlandığından paket yaklaşımına geri dönüş olarak nitelendirilmiştir. Teklif'e göre bu devlet, Dağlık Karabağ halkı tarafından referandum yoluyla kabul edilen bir anayasaya, kendi bayrağına, ulusal sembollere ve milli marşa sahip olacaktır. Dağlık Karabağ hükümeti, elçiliklerde veya konsolosluklarda temsilciler bulundurabilecek, Cumhuriyetin yasama, yürütme ve yargı organları anayasaya uygun olarak bağımsız bir şekilde oluşturulacaktır. Dağlık Karabağ vatandaşları, 'Dağlık Karabağ'ı gösteren özel damgalı bir Azerbaycan pasaportuna sahip olabilecekken, Azerbaycan ordusu, güvenlik güçleri ve polisi, bölgeye girme hakkına sahip olmayacaktır. Ayrıca teklif, taraflar arasında temasları sürdürmek ve ortak faaliyetleri koordine etmek amacıyla Bakü ve Hankendi (Stepanakert)'nde Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'ın temsilci heyetleri kurulmasını öngörmüştür (OSCE, 1998). Adı geçen öneri Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir.

2000'li yılların başlarında özellikle Rusya, ABD ve Fransa gibi ülkelerin önderliğinde Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları arasında çeşitli görüşmeler gerçekleşse de, sorunun çözümüne yönelik etkili bir adım atılamamıştır (Aslanlı, 2009, s. 64-66). Ancak bu dönemde bazı gelişmeler öne çıkmaktadır. Örneğin, Mart 2001'de Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanları Paris'te bir araya gelmiş, görüşme sonrasında basına Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasındaki Laçın koridoru karşılığında, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki Meghri koridorunun açılacağı gibi söylentiler yansımıştır (Armenpress, 2002). Başlangıçta bu iddiayı reddeden

Aliyev, kısmi uzlaşmayı kabul etmiş ancak Ermenistan'ın Nisan ayında Florida'da ve daha sonraki görüşmelerde bu anlaşmadan vazgeçtiğini sözlerine eklemiştir (RFE/RL, 2002). Nitekim, Laçın ve Meghri bölgelerinin mübadelesi ya da sadece dar şeritli koridorlar ile ilgili ilk konsept Ermenistan-İran sınır güvenliğine verilen stratejik önemin kaybedileceği sebebi ile Ermenistan'da güçlü bir direnişle karşılaşmıştır (Zourabian, 2006, s. 261)

Yine bu dönemde, mekik diplomasisinden tarafları doğrudan diyaloga yönlendiren düzenli toplantıların yapıldığı Prag sürecine doğru bir evrilme söz konusu olmuştur. Prag süreci ile birlikte, 2004 yılından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasında doğrudan görüşmeler başlamış; çok geçmeden süreci tamamlayan bir çerçeve anlaşma hazırlanmıştır. Bu kapsamda Minsk Grubu eş başkanları tarafından Kasım 2007'de Madrid'de AGİT bakanlar Konferansında Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarına Madrid İlkeleri olarak bilinen anlaşma sunulmuştur. Üzerinde kesin bir uzlaşma sağlanamayan Madrid Kriterleri Minsk Grubu tarafından 2009 yılında güncellenmiştir. Güncellenen 14 maddelik anlaşmanın kamuoyuyla paylaşılan temel ilkeleri şunlardır (OSCE, 2009):

- Dağlık Karabağ'ın çevresindeki bölgelerin Azerbaycan'ın kontrolüne geri verilmesi;
- Dağlık Karabağ'a güvenlik ve öz yönetim garantileri sağlayan geçici bir statü verilmesi;
- Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayan bir koridor belirlenmesi;
- Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün gelecekte yasal olarak bağlayıcı bir irade bildiriyle belirlenmesi⁷;
- Tüm yerlerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin eskiden yaşadıkları yerlere dönme hakkı;
- Barış gücü operasyonunu da içeren uluslararası güvenlik garantilerinin verilmesi.

Anlaşmanın maddeleri incelendiğinde, aşamalı çözüm önerisinde olduğu gibi Madrid İlkeleri'nde de sorunların kısım kısım çözümlenmesi öngörülmüştür. Statü konusunun işgal altındaki toprakların iade edilmesinden sonra çözümlenmesini benimseyen Madrid İlkelerine göre, Dağlık Karabağ'a geçici bir statü verilmektedir. Ayrıca çözüm önerilerinde dikkat çeken bir diğer konu da Kelbecer'in iadesidir. Buna göre, Paket Çözüm önerisinde Ermenistan güçlerinin, ilk aşamada, işgal ettikleri, Kelbecer dâhil, 6 ilden geri çekilmeleri önerilmiştir. Ancak sonraki önerilerde Kelbecer'in stratejik önemi nedeniyle Laçın gibi özel olarak ele alınması söz konusu olmuş, planlanan 5+1+1 formülü ile bu iki ilçenin Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü belirlendikten sonra Azerbaycan'a geri verilmesi gündeme gelmiştir (International Crisis Group, 2005, s. 25).

Bu tarihten sonra Minsk Grubu üyeleri tarafından yeni bir çözüm önerisi sunulmadığı gibi, daha çok sorunun taraflar arasında görüşülmesi yöntemi benimsenmiştir. Bunun yanında 25 Nisan 2008 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesini talep eden kararına Minsk Grubu'nun eş başkanlığını yapan üç ülkenin aleyhte oy kullanmış olması dikkat çekicidir (Remler, 2016, s. 98). Bu durumu AGİT'in sorunun çözülmesinden ziyade mevcut statünün korunmasını, başka bir deyişle "savaş yok barış yok" halinin sürdürülmesini tercih ettiği yönünde de yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla Madrid ilkelerinden sonraki süreçte herhangi etkili bir adım atamayan Minsk Grubu'nun pasif tutumu sorunun diplomatik yollardan çözümüne olan inancı zayıflatmıştır.⁸

3.1. Kafkasya'da Diplomasinin Çöküşünde Minsk Grubu'nun Etkisi

Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1992 yılında AGİK'e üye olması ile birlikte, dönemin AGİK Konseyi dönem başkanı, Dağlık Karabağ sorununu görüşmek üzere Minsk'te bir konferansın toplanmasını ve müzakerelerin başlatılmasını talep etmiştir. Ancak, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarının devam etmesi söz konusu konferansın düzenlenmesine engel olmuştur. 1994 yılında Budapeşte Zirvesi'nde AGİK bir uluslararası teşkilata dönüşerek, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı-AGİT adını alırken söz konusu konferansın gerçekleştirilebileceği koşulların oluşturulması için Minsk Grubu kurulmuştur.

⁷ 2007 yılındaki belgede bu ilke; "Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün belirleneceği, tarihi ve yöntemi sonraki görüşmelerde belirlenecek bir referandum veya halk oylaması" şeklinde yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Tuncel, 2020c).

⁸ Bu süreçte Minsk Grubu tarafından yeni bir çözüm önerisi sunulmamasına karşın Moskova'nın kamuoyuna Lavrov Planı olarak yansıyan bir teklif ile 2015 yılında taraflar arasındaki diplomasiyi yeniden canlandırmaya çalıştığı görülmektedir. Plana göre Ermenistan, işgal altındaki 7 rayondan beşini (Kelbecer ve Laçın hariç) Azerbaycan'a teslim edecek, Azerbaycan ve Türkiye Ermenistan ile sınırlarını açacaktır. Dağlık Karabağ'a yönelik kesin bir karar alınmayan planda bölgeye "geçici bir statü" verilecektir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (International Crisis Group, 2017, s. 28; Eroğlu, 2020).

Alınan karar doğrultusunda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun çözülmesine yönelik olarak AGİT tarafından Cumhurbaşkanları ve Dışişleri Bakanları düzeyinde çok sayıda toplantı düzenlenmiştir. Örneğin, cumhurbaşkanlarının katılımı ile sadece 1993-2003 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte yirmi üç Zirve yapılmış, Minsk Grubu eş başkanlarının dahil olduğu 140 görüşme gerçekleştirilmiştir (Askerov, 2020, s. 62). Buna karşın önceki bölümde ifade edildiği gibi, 2007 Madrid ilkelerinden sonra Minsk Grubu'nun sorunun çözülmesi yönünde kayda değer bir öneri, teklif ya da girişimde bulunmamış olması taraflar arasındaki iletişime yansımış; gerek sınır hattındaki şiddetli çatışmaların artması, gerekse de liderlerin söylemleri Kafkasya'da yeni bir dönemin başladığına işaret etmiştir. Bu çerçevede aradan geçen onca yılda sorunun masada neden çözülmediği sorusuna Minsk Grubunun yapısı, işleyişi ve eş başkanları bağlamında cevap vermek mümkündür.

Thomas de Waal, sorunun çözülmemişliğini Minsk Grubu'nun yapısı ve işleyişi ile açıklamaktadır. Minsk Süreci'nin ara sıra toplanan bir konferanstan ve çok az yetki ile işleyen bir eş başkanlıktan oluştuğunu söyleyen Waal, Grubun herhangi bir sözcüsünün olmadığı ve neredeyse hiçbir kamu profilinin bulunmadığını altını çizmektedir. Waal'a göre Minsk Grubu'nun eş başkanlığını yapan üç büyükelçi çatışan taraflar arasında mekik diplomasisi yapmakta, ancak "barış" ifadesi gündeme yeterli ölçüde getirilmemektedir. Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan güçlerini ayıran sözde Temas Hattının yalnızca altı gözlemci tarafından izleniyor olması, Minsk Grubunun iradesinin yeterliliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır (Waal, 2010a).

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun barışçıl yollarla çözülmemesinin bir nedeni olarak da Minsk Grubu eş başkanlarının tutumları gösterilebilir. Bu kapsamda Garibov, Minsk Grubu eş başkanlarının, Dağlık Karabağ sorununa ilişkin söylemlerinin, Erivan ve Bakü'de olmalarına göre değiştiğini, açıklamaların genel ve muğlak yapıldığını belirtmektedir. Taraflar arasında mekik diplomasisi yoluyla sorunu çözmeye çalışan Minsk Grubu'nun başarısızlığı, AGİT Minsk Grubu'nun faaliyetlerine olan güvenin sarsılmasına yol açmıştır ki (Garibov, 2015, s. 87), Azerbaycan medyası eş başkanların bölgeye yaptığı ziyaretleri "turistik geziler" olarak nitelendirmeye başlamıştır (CİA, 2020). Dahası Minsk Grubu'na olan güvensizlik Azerbaycanlılar ile sınırlı değildir. Buna göre, yapılan bir araştırmada Dağlık Karabağ sakinlerinin dörtte birinden azı Minsk Grubunun en çok güvendikleri kuruluşlardan biri olduğunu söylerken; yalnızca dörtte biri Grubun Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ı en çok destekleyen kuruluşlardan biri olduğunu ifade etmiştir (Cooper ve Morris, 2013, s. 94-95).

AGİT kararlarının yaptırımdan yoksun olması ve oy çokluğu karar mekanizmasının bulunmamasını sorunun barışçıl yollardan çözülmesini engelleyen bir başka neden olarak belirtmek mümkündür. Buna göre, 1992 yılından sonra AGİT'in almış olduğu karar ve talimatlar genel itibariyle uygulanmamıştır. Özellikle çatışmanın taraflarına silah teminini yasaklama, abluka kaldırma, insani yardım koridoru açma, insani yardım gönderme, mültecileri iade etme, rehinelere- tutuklular ve savaş esirlerini serbest bırakma kararları hayata geçmemiştir (Золян, 2001). Aradan geçen süreçte tam olarak "hiçbir şey" başarılmadığını ifade eden Gauin ise, diplomatik başarısızlığa vurgu yapmakta, Ermenilerin tek bir kilometrekare toprak boşaltmayışının nedeni olarak Minsk Grubunu işaret etmektedir. Dahası Gauin, Minsk Grubu'nun kuruluşundan bu yana oynadığı rolü "ahlaki açıdan iflas etmiş" olarak nitelendirmektedir (Gauin, 2020).

Minsk Grubu eş başkanların ve ülkelerinin sorunun çözümünde adil rol almamış olmaları Kafkasya'da 44 günlük savaşın bir başka nedenidir. Bu kapsamda 90'lı yıllardan itibaren gerek Rusya, gerekse de ABD ve Fransa'nın Ermenistan yanlısı söylem ve politikaları dikkat çekmektedir. Örneğin 90'lı yıllarda Moskova'nın Ermenistan'a yapmış olduğu silah yardımı 1997 yılında Rus general Lev Rokhlin tarafından açıkça dile getirilmiştir. Rokhlin, Rus parlamentosu Devlet Dumasına sunulan bir raporda, toplam maliyetinin bir milyar dolar olarak tahmin edildiği anlaşma çerçevesinde Ermenistan'ın silahlandırıldığını söylemiştir (Wall, 2003, s. 199). Yine yakın zamanda Rusya yanlısı Ermeni parlamenter Artashes Geghamian, kaynaklarını açıklamayı reddetmesine rağmen, yalnızca 2012 yılında Ermenistan'a 120 uçak dolusu Rus silahının gönderildiğini açıklamıştır (Giragosian, 2013). Minsk Grubu'nun diğer eş başkanı ABD ise, 90'lı yıllardan itibaren Karabağ'a önemli yardımlarda bulunmuştur. Buna göre 1998 yılında Kongre tarafından alınan karar çerçevesinde Washington, Dağlık Karabağ'a doğrudan devlet yardımı sağlayan tek eyalet olmuştur. Adı geçen yardımın verilmesinde Ermeni lobi grupları etkili olurken, 1998-2004 yılları arasında ABD, Dağlık Karabağ'a 23 milyon 274 bin 992 dolar taahhüt etmiş ve 17 milyon 831 bin 608 dolar harcamıştır. Dağlık Karabağ'ın 2005 yılı bütçesinin 24.18 milyar dram (yaklaşık 53.73 milyon \$) olduğu düşünüldüğünde söz konusu yardımın Karabağ için ne kadar önemli olduğu görülmektedir (Azarova, 2015, s. 24). Bunun yanında söz konusu dönemde Ermeni diasporasının çabasıyla, Washington'un Azerbaycan'a "Özgürlük Destek Yasası"nda hükümet yardımını kısıtlayan 907. maddeyi onayladığı belirtilmelidir. Kongre'nin bu kararı, George W. Bush'un başkanlığa gelerek Azerbaycan ile askeri iş birliğine yöneleceği 2001 yılına kadar devam

etmiştir. Buna karşın Ermenistan, ABD dış yardımını dünyada kişi başına en çok alan üçüncü ülke (İsrail ve Mısır'dan sonra) konumundadır (Walker, 1998, s. 32). Diğer taraftan, 2018 yılında Karabağ'daki de facto yönetimin sözde başkanı Bako Sahakyan'ın, Fransa'yı ziyaret etmesi, bazı Fransız kentlerinin belediye başkanlarının ise işgal altındaki Azerbaycan topraklarını yasadışı bir şekilde ziyaret etmeleri ve işgal altındaki kentler ile Fransa kentleri arasında "eşleştirme" anlaşmaları imzalamaları Fransa'nın da Minsk Grubu eş başkanlığı ile çelişmektedir (Hacixanlı, 2018). Thomas de Waal'e göre Fransa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki güçlü Ermeni lobilerinin, Erivan ile ilişkileri her ülkenin dış politikası olarak değil, bir iç politika meselesi haline getirdiğini ifade etmektedir (2010a, s. 165). Bu durum, sorunun çözümünde en etkili örgüt olan Minsk Grubu eş başkanlarının adil ve çözüme yönelik karar almalarını olumsuz etkilemiştir.

Uzun yıllar boyunca sorunun çözümünden ziyade mevcut durumun korunmasına yol açan Minsk Grubu'nun söz konusu pasif tutumunun Ermenistan'a özellikle son yıllarda daha da özgüven sağladığı görülmektedir. Öyle ki, Azerbaycan ve Ermenistan arasında 2016 ve 2018 yıllarındaki sıcak çatışmaların ardından Erivan'ın kimi eylem ve söylemleri zaten tıkanmış olan diplomasi sürecini tamamen durdurmuştur. Örneğin 30 Mart 2019 tarihinde Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan, New Yorkta Amerikalı Ermenilerin düzenlediği bir toplantıda "barış için topraklar" ölçeğinin değiştiğini 'yeni topraklar için yeni bir savaş' formülasyonu ile hareket edilerek düşmanlıkları düşman topraklarına taşıyabilecek birimlerin sayısını artıracaklarını beyan etmiştir (TERT AM, 2019). Aynı yılın Ağustos ayında Karabağ'daki de facto Ermeni yönetiminin başkent olarak nitelediği Hankendi'nde halka yaptığı bir konuşmada Paşinyan'ın, "Karabağ Ermenistandır.(nokta)"⁹ söylemi, 31 Mart ve 14 Nisan'da Karabağ'daki de facto yönetimin genel seçime gitmesi, 21 Mayıs'ta seçimin galibi Ara Harutyunyan'ın göreve başlama töreninin Azerbaycan için tarihi, kültürel ve manevi önemi olan Şuşa kentinde gerçekleştirilmesi, 8 Haziran'da Ermenistan'daki Kapan kentini Karabağ'daki Hadrut kentine bağlayacak yolun inşasına yakın zamanda başlanacağı açıklanması gibi gelişmeler (Tuncel, 2020b) ve uluslararası alanda da yaşananlara karşı önleyici/uyarıcı tedbirler alınmaması Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin kontrolden çıkmasına ve Temmuz ayı içerisinde Tovuz Hadiseleri'nin yaşanmasına sebep olmuştur¹⁰. Son olarak Eylül ayı içerisinde sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" Cumhurbaşkanı Arayik Harutyunyan parlamentonun Şuşa'ya taşınması kararının alındığını duyurmuş, taşınmanın işgalin 30.yıl dönümü olan Mayıs 2022'de gerçekleşeceğini beyan etmiştir. Ayrıca Eylül ayının başında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın eşi Anna Akopyan'ın, "eğitim kursu" (Karabağ'da Ermeni basınına göre) adı altında kalaşnikof silah ile poz vermesi sorunun barışçıl yollardan halledilemeyeceğini göstermiştir.

4. DONDURULMUŞ SAVAŞTAN VATAN MUHAREBESİNE

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde en yetkili kuruluş olan AGİT Minsk Grubu'nun 2007 yılından bu yana tarafları memnun eden bir yol haritası belirleyememiş olması ve Minsk Grubu eş başkanlarının sorunu Azerbaycan ve Ermenistan'ın kendi aralarında çözmesi gerektiğine dair tutumları Kafkasya'da silahlanma yarışının hız kesmeden devam etmesine neden olmuştur. Örneğin; 2015 yılında Azerbaycan, Rusya başta olmak üzere Türkiye, İsrail ve Pakistan'dan 3 milyar dolar askeri harcama yapmıştır¹¹. Bu meblağ her ne kadar Ermenistan'ın ulusal bütçesinin tamamından fazla olsa da, Erivan açığı Moskova'dan sağladığı kredi ve yardımlardan kapatmaya çalışmaktadır ki (Grono, 2017), Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) verileri de bunu doğrular niteliktedir. Buna göre 2019 yılında Ermenistan GSYİH'sının %4,9'unu (630 milyon dolar) askeri amaçlara harçayarak askeri harcamaların GSYİH'ye oranına göre tüm dünya ülkeleri arasında altıncı sırada yer almıştır. Erivan 2015-2019 döneminde hemen tüm silahları Rusya'dan, Azerbaycan ise %60'ını İsrail'den, %31'ini Rusya'dan ve %3,2'sini Türkiye'den ithal etmiştir (EurAsia Daily, 2020).

Silahlanma yarışı devam ederken Rusya Dışişleri bakanı Sergey Lavrov'un 2015 yılında sunmuş olduğu çözüm önerisi Eylül 2020'de yeniden gündeme gelmiş ancak taraflar arasında bir anlaşma sağlanamamıştır. Ayrıca, AGİT

⁹ Ekim ayında Rusya'nın Soçi kentinde düzenlenen Valday Uluslararası Düşünce ve Tartışma Kulübü (Valdai Discussion Club)'nün 16. yıllık toplantısının genel oturumunda konuşan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan başbakanının sözlerine "Karabağ Azerbaycan'dır! (ünlem)" şeklinde cevap vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (AZ TV, 2019).

¹⁰ 12 Temmuz'da Karabağ bölgesi ile bağlantısı olmayan ancak enerji koridorlarının geçmesi nedeniyle Azerbaycan açısından stratejik önemi bulunan Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında yaşanan çatışmalar. Rusya'nın araya girmesi ise son bulan çatışmalarda Azerbaycan 12 asker ve bir sivilini kaybederken; Ermenistan'ın 4 askeri ve bir sivil vatandaşı yaşamını yitirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Özsoy, 2020).

¹¹ İsrail askeri alandaki ihracatının yüzde 17'sini Azerbaycan'a yapmaktadır. Bakınız: (Köker, 2020).

Minsk Grubu eş başkanları 2019 Ekim ayından bu yana bölgeye herhangi yeni bir ziyarette bulunmamış ve Ocak 2020'den bu yana Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri bakanları ile yüz yüze görüşme yapmamışlardır. Dahası Temmuz ayındaki çatışmalar sonrasında da Minsk Grubu tarafından taraflar bir araya getirilmemiş ve ortamın yumuşatılması adına etkili bir yol haritası belirlenmemiştir. Neticede karşılıklı suçlamalar ve ithamlar ile 27 Eylül'de bölgedeki gerilim savaşa dönüşmüştür. Savaşın ilk günlerinden itibaren Azerbaycan ordusu Terter-Ağdam, Fuzuli-Cebrail ve Murovdağ yönünde Ermenilerin işgali altında olan önemli yükseklikleri ele geçirmek için yoğun mücadele vermiş ve Murov zirvesinin ele geçirilmesi ile stratejik bir üstünlük kazanan Azerbaycan'ın bölgeyi kontrol altına alması kolaylaşmıştır.

AB, AGİT, BM Güvenlik Konseyi başta olmak üzere bölgesel ve küresel güçler ilk andan itibaren itidal ve savaşın sonlandırılmasına yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin, 29 Eylül'de AB tarafından başlatılan BM Güvenlik Konseyi toplantısı ve 1 Ekim'de Macron, Putin ve ABD Başkanı Donald Trump tarafından savaşın sonlandırılmasına yönelik üç yönlü bir çağrı yapılmıştır. Ancak gerek Covid 19 salgını, gerekse de ülke gündemlerinin öncelikleri (AB'nin Doğu Akdeniz'e, Rusya'nın Kafkasya'yı gözden çıkarmasa da Orta Doğu'ya, ABD'nin ise kendi başkanlık seçimlerine yönelmiş olması) adı geçen ülkelerin Kafkasya'ya yönelik ilgilerini sınırlamıştır. Azerbaycan açısından oldukça doğru bir zamanlama olmasına karşın, taraflar arasındaki gerilimin yaklaşık otuz yıl sonra savaşa dönmüş olması AGİT Minsk Grubu liderliğindeki müzakerelerin ihmalinin sonucunu açıkça göstermektedir (International Crisis Group, 2020).

Savaşın ilk gününden itibaren Erivan yönetiminin Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)'ne olan üyeliğini kullanmak suretiyle Rusya'yı savaşa çekme çabaları¹² sonuçsuz kalınca, Ermenistan başbakanı Pashinyan tarihe atıfta bulunarak Avrupa'dan destek görmeyi beklemiştir.¹³ Bununla birlikte, Ermenistan yönetimi, tüm çabalarına rağmen savaşı bölgesel ya da küresel bir ölçeğe taşıyamamış, Azerbaycan'ın üstünlüğü ile devam eden savaşta 8 Kasım tarihinde iki taraf için de stratejik önemi olan Şuşa kentinin işgalden kurtarılması savaşın gidişatı için bir dönüm noktası olmuştur. Bir gün sonra Bakü tarafından Rusya'ya ait Mi-24 tipi askeri uçağın yanlışlıkla düşürülmesinin ardından Moskova araya girmiş ve savaş sona erdiren bir anlaşmanın kabul edildiği kamuoyuna duyurulmuştur.

Azerbaycan Savunma Bakanlığı 44 gün devam eden savaş sırasında 2.841 Silahlı Kuvvetler askerinin hayatını kaybettiğini, 64 askerin ise kayıp olduğunu açıklamıştır (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2021). Ayrıca resmi verilere göre ülkede 98 sivil yaşamını yitirmiş; 3.410 ev, 120 daire ve 512 sivil tesis hasar görmüştür (Azerbaijan General Prosecutor, 2020a; Azerbaijan General Prosecutor, 2020b). Ermenistan savaş sırasında 2.317 askerinin hayatını kaybettiğini açıklarken (The Hindu, 2020), Ermeni basını Dağlık Karabağ'da 50 sivilin yaşamını yitirdiğini duyurmuştur (Arka News Agency, 2020). Taraflar arasında Moskova'nın arabuluculuğu ile 10 Kasım 2020 tarihinde 9 maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma maddeleri şu şekildedir (President of the Republic of Azerbaijan, 2020):

- 1) Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00'dan itibaren tam ateşkes sağlandığı ve tüm askeri faaliyetlerin durdurulduğu ilan edilir. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti buldukları pozisyonlarda kalacaktır.
- 2) Ağdam bölgesi 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a iade edilecektir.
- 3) Dağlık Karabağ'daki ateşkes hattı ve Laçın koridoru boyunca 1960 silahlı asker, 90 zırhlı personel taşıyıcısı, 380 askeri otomobil ve özel teknik araçtan oluşan Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü konuşlandırılacaktır.
- 4) Rusya Federasyonu Barış Gücü, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin bölgeden çekilmesine paralel olarak bölgeye yerleştirilecektir. Barış Gücü'nün görev süresi 5 yıl olup, taraflardan hiçbirinin bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmaması halinde, süre sonraki 5 yıllık dönem için kendiliğinde uzayacaktır.

¹² 1992 yılında kurulan KGAÖ'ne göre bir üye devlete yapılan saldırının tüm üye devletlere yapılmış bir saldırı olarak değerlendirileceği ifade edilmektedir. Ancak Kremlin, Örgüt'ün yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır olduğunu fakat Dağlık Karabağ'daki savaşın söz konusu anlaşma çerçevesinde olmadığı yönünde açıklama yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (PŞK, 2020).

¹³ Pashinyan yaptığı röportajda Türkiye'nin Karabağ politikasının geniş bir çerçeveyi kapsadığı ve uluslararası toplumun ve Avrupa'nın bu durumu göz ardı etmesi halinde Türkiye'yi, Viyana kapılarında beklemesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Akit, 2020; Sputnik Türkiye, 2020).

- 5) Çatışma tarafları anlaşmanın hayata geçirilmesinin güçlendirilmesi için ateşkese izlemek üzere bir Gözlem Merkezi kuracaktır.
- 6) Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer ilçesini 15 Kasım 2020 tarihine, Laçın ilçesini ise 1 Aralık 2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak olan ve Şuşa'yı etkilemeyen 5 km genişliğinde bir koridor açılacaktır ve koridor, Rusya Federasyonu barışı koruma birliğinin kontrolü altında kalacaktır.

Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve bu rotayı korumak için Rus barışı koruma birliğinin yeniden konuşlandırılmasıyla Laçın koridoru boyunca yeni güzergahın inşası için bir plan belirlenecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti, Laçın koridoru boyunca her iki yönde seyahat eden vatandaşların, araçların ve malların güvenliğini garanti edecektir.

- 7) Zorla yerinden edilmiş kişiler (IDP) ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere dönebileceklerdir.
- 8) Savaş esirleri, tutsaklar ve diğer tutuklular ile cenazelerin değişimi yapılacaktır.
- 9) Bölgede tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları yenilenecektir. Ermenistan vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantıları/kanalları sağlayacaktır. Ulaşım kanalları üzerindeki kontrol, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Servisi organları tarafından yürütülecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım hattının inşası sağlanacaktır.

Laçın, Kelbecer ve Ağdam askeri harekate gerek kalmadan anlaşma ile Azerbaycan'a iade edilmiştir. Hankendi, Hocavend, Hocalı ve Ağdere Ermeni kontrolünde kalmış ve bölgeye Rus Barış Gücü'nün yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Yılmaz, 2020, s. 36). Anlaşma maddeleri incelendiğinde bazı başlıkların öne çıktığı görülmektedir. Örneğin anlaşmanın 4. maddesine göre bölgeye yerleştirilecek olan Barış Gücü Rusya'nın uzun yıllardır gerçekleştirmeyi arzuladığı bir durumdur. Öyle ki, 90'lı yıllarda gündemde olan bölgeye Barış Gücü yerleştirilmesi fikri Erivan tarafından olumlu karşılanırken Azerbaycan, Rus barış gücünün bölgeye konuşlandırılmasına ya da AGİT izleme görevini güçlendirecek her türlü harekete karşı çıkmıştır (Waal, 2010a). Ancak son anlaşma ile Rus Barış Gücü'nün bölgeye yerleştirilmesi Minsk Grubu bağlamında da Rusya'nın bölgedeki merkezi rolünü hatırlatması açısından Moskova için önemli bir kazanım olmuştur.

Beşinci madde kapsamında anlaşma metninde yer almamasına karşın, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev kamuoyuna yaptığı açıklamada, Gözlem Merkezi'nde Rusya'yla birlikte Türkiye'nin de yer alacağını belirtmiştir. Türkiye açısından bir kazanım olarak görülebilecek Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi 30 Ocak 2021 tarihinde açılmıştır. Güvenliği Azerbaycan ordusu tarafından sağlanacak olan Merkez'de 60 Türk, 60 Rus askeri görev alacaktır (Sezer, 2021).

Anlaşmanın öne çıkan maddelerinden biri de Ermenistan-Dağlık Karabağ bağlantısını sağlayacak olan Koridor (md.6)'dur. Bu kapsamda Şuşa'dan geçen Laçın yolu anlaşma ile değişmiştir. 3 yıl içerisinde oluşturulacak Laçın Koridoru'nun kontrolü Rus Barış Gücü'nde olacaktır. Yılmaz'a göre aradaki sürede, Hankendi –Ermenistan ulaşımının Şuşa'dan mı yoksa Kelbecer üzerinden mi gerçekleşeceği konusu belirsizliğini korumaktadır (Yılmaz, 2020, s. 36).

Anlaşma ile birlikte, Ağdam, Qubadlı, Kelbecer, Laçın, Cebrayıl, Fuzuli, Zengilan ve Şuşa Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiştir ki, 2019 yılı verilerine göre bölgenin toplam nüfusu 711 bin 191 kişidir (Reliefweb, 2020, s. 34). Yine, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Hadrut kasabası da Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiştir. Yedinci madde çerçevesinde Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere IDP ve mültecilerin dönüşü sağlanacaktır. Böylece işgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarına Ermenilerin dönüşü söz konusu olabilecektir. Ancak söz konusu dönüşün zamanı, kapsamı gibi detaylar anlaşmada net olarak belirlenmemiştir.

Son olarak anlaşmanın 9. maddesine göre Azerbaycan-Nahçıvan arasında bir ulaşım koridorunun açılacak olması Türkiye'nin kara yolu ile Türk coğrafyasına bağlanması sebebi ile önemli bir kazanımdır. Bunun yanında söz konusu koridorun özellikleri ve yapım zamanı konusunda da bir belirsizlik söz konusudur. Ayrıca Yılmaz, Rus tarafının açıklamasında Nahçıvan koridorunun sadece insanlar ve yiyecek geçişi için öngörüldüğünü ifade etmektedir ki, bu

durum bölgede kurulması planlanan ticari ilişkilerin geleceğine yönelik belirsizliğe neden olmaktadır (2020, s. 37).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME: VATAN MUHARİBESİNİN ETKİLERİ

Bu çalışma, Dağlık Karabağ'daki diplomasi sürecinin başarısızlığının en büyük nedenlerinden birinin Minsk Grubu'nun pasif tutumu olduğunu savunmaktadır. Faaliyetleri arasında çatışmaların engellenmesi ve sorunların çözülmesi bulunan AGİT'in Karabağ anlaşmazlığındaki rolü düşünüldüğünde Teşkilat, yaklaşık 30 yılda ne bölgeye barışçıl bir çözüm sunabilmiş ne de çatışmaları engelleyebilmiştir. Dahası oluşturulan Minsk Grubu'nun soruna çözüm bulmaktan ziyade "ne savaş ne barış" durumunu benimsediği dahi söylenebilir. Minsk Grubu'nun 2007 yılından bu yana sorunu çözmeye yönelik dikkate değer bir çözüm önerisi getirmemesi ve çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde itidal çağrısından öte bir eylemde bulunmaması Kafkasya'da diplomasinin çöküşündeki en önemli nedenlerdendir. Bu kapsamda, 2015 yılından bu yana gerek tarafların artan askeri harcamaları gerekse de gerginliği artıran söylemlerin yoğunlaşması sorunun barışçıl yollardan çözülemeyeceğine işaret etmiştir. Nitekim 2018 yılında Nikol Pashinyan'ın iktidara gelmesinden sonra, Ermenistan'ın Azerbaycan'ı tahrik eden eylemlerine AGİT başta olmak üzere uluslararası kuruluşlar ve Minsk üyelerinin sessiz kalması, savaş seçeneğinin gerçekleşmesinin nedenleri arasındadır.

Anlaşmanın taraflar açısından sonuçlarına bakıldığında ise, Azerbaycan açısından genel itibarı ile bir zafer olduğu söylenebilir. 30 yıldır işgal altındaki toprakların geri alınmasını bekleyen Azerbaycan halkı savaş kararında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i büyük oranda desteklemiştir. Özellikle İşgal altındaki 7 rayonun ve Dağlık Karabağ'daki tarihi, kültürel ve simgesel önemi büyük olan Şuşa'nın işgalden bütünüyle kurtarılmış olması önemlidir. Minsk önerileri düşünüldüğünde bu alanların eksiksiz Azerbaycan kontrolüne geçmesi askeri ve siyasi anlamda büyük bir başarıdır. Kuşkusuz savaşın sonucu Cumhurbaşkanıya duyulan güvenin artmasını sağlamıştır ki, orta ve uzun vadede iç siyasette İlham Aliyev'e verilen destek artacaktır. Bunun yanında Cumhurbaşkanı her ne kadar statü konusunun ortadan kalktığını vurgulasa da, Hankendi, Hocavend, Hocalı ve Ağdere Ermenistan kontrolündedir ve Azerbaycan halkı geçmişte olduğu gibi şimdi de Dağlık Karabağ için herhangi bir bağımsızlığa sıcak bakmamaktadır¹⁴. Bu durum şimdilik ötelenen statü konusunun uzun vadede taraflar arasında sorun yaratma potansiyeli olduğunu göstermektedir. Ayrıca işgalden kurtarılan kimi bölgelere Ermenilerin döneceği düşünüldüğünde bölgede güvenliğe yönelik endişelerin giderilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Bakü yönetimi, Ermeni halkının güvenini sağlayacak politikaların yanı sıra, toplumlar arasındaki düşmanlığı ve nefreti ortadan kaldıracak stratejileri vakit kaybetmeden hazırlamalıdır.

Kabul etmiş olduğu barış anlaşmasını "acı verici" olarak halkına duyuran Pashinyan'ın açıklamasının ardından Ermenistan'da ciddi bir siyasi ve toplumsal kriz yaşanmaktadır. Savaşta yenilgi sonrası meclis binası basılmış ve sokak gösterileri ile halk anlaşmaya olan tepkisini göstermiştir. Ayrıca muhalif kesimler tarafından bir yandan Dağlık Karabağ'daki silahlı çatışmaya sebep olmakla suçlanan mevcut yönetime istifâ çağrıları yapılırken diğer yandan hükümette birbiri ardına istifalar ve yeni atamalar gerçekleşmektedir (Agos, 2020).

Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'deki yoğun gündemi ile birlikte AB ve ABD ile ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde Azerbaycan'a en büyük desteği veren Ankara'nın Rusya ve Ermenistan tarafından süreçten dışlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Minsk üyelerinin de süreçte aktif yer almamış olması uzun vadede Azerbaycan için sorun yaratma potansiyeline sahiptir. Bu durum kontrollü ve stratejik hareket edilmediğinde Bakü'nün sahada elde ettiği başarıyı kaybetmesine sebep olabilir. Bunun yanında Nahcivan koridorunun açılması Türkiye-Türk dünyası ilişkileri açısından olumlu olmakla birlikte bu koridorun kara ve demir yolu şeklinde bir ulaşım ağına dönüştürülmesi büyük bir kazanım olacaktır. Son olarak zaten kopmuş durumda olan Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin geleceği açısından da yeni politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan'a verilen destekten dolayı Ermenilerin Türkiye'ye olan tutumunun daha da sertleşmesi söz konusu olabilir. Çözülmemiş konuların varlığı ile birlikte, orta ve uzun vadede Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesi ve halklar arasındaki güvenin oluşturulmasına yönelik bir dış politika stratejisi geliştirilmesi iki ülke açısından da önemli bir kazanım olacaktır.

¹⁴ Örneğin, Şubat 2009'da Azerbaycan'da yapılan bir kamuoyu yoklamasına göre, katılımcıların sadece yüzde 0,1'i Dağlık Karabağ için bağımsızlık seçeneğini ve yüzde 0,9'u mümkün olan en yüksek özerklik fikrini desteklerken, Ermenistan'da ise katılımcıların ancak yüzde 1'inin Karabağ'ı Azerbaycan egemenliği altına alan bir seçeneği tercih ettiğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Waal, 2010b: 125).

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde büyük rolü bulunan Moskova, ilki 1994 Bişkek protokolünden kısa bir süre sonra ve ikincisi 2015 yılındaki Lavrov planı ile Karabağ'a barış güçleri göndermeyi açıkça taahhüt eden tek bölgesel güçtür (International Crisis Group, 2019, s. 19). Karabağ'daki olası bir değişikliğe karşı AGİT'in diğer eş başkanları tarafından belirgin bir politika belirlenmemişken; Rusya Azerbaycan'a rağmen her fırsatta oluşturulacak bir barışı koruma gücünü bölgedeki nüfuzunu sürdürmenin yolu olarak görmüştür (Waal, 2010a, s. 168). Bu kapsamda Moskova'nın istediğini büyük oranda elde ettiği Rus Barış Gücü ile, Kafkasya'daki gelişmelere yeterli ilgi göstermeyen Batı ve ABD'ye karşı büyük bir başarı kazandığı ifade edilebilir. Bununla birlikte yakın dönemde Ermeni halkının Rusya'ya olan tutumunda da bir değişiklik söz konusu olabilir. Öyle ki 2016 yılındaki Nisan Çatışmaları sonrasında yapılan bir araştırmada Rusya'yı "dost" olarak gören Ermenilerin oranının yüzde 86'dan yüzde 69'a gerilediği (Spina, 2018, s. 6) düşünüldüğünde, son gelişmelerle birlikte bu düşüşün daha da artması olasıdır. Özellikle Pashinyan'ın iktidarda kalmayı sürdürmesi durumunda Erivan'ın dış politika yöneliminde Batı ya da ABD merkezli bir değişiklik söz konusu olabilir.

Son olarak Azerbaycan topraklarının kazanılmasında yeterli çabayı gösteremeyen Minsk Grubu'nun sorumluluğu gayri resmi olarak Rusya'ya indirgenmiş görünümündedir. Ermenistan-Rusya ilişkilerinin tarihi düşünüldüğünde bu durum eşitlik ve denge noktasında Azerbaycan açısından önümüzdeki süreçte bazı sorunların ortaya çıkmasına sebep olabilir. Bunun yanında Dağlık Karabağ'ın statüsü, Azerbaycan topraklarına zorla yerinden edilmiş insanların ve göçmenlerin yerleştirilmesi, halkların yeniden kaynaştırılması noktasında güçlü bir diplomasiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu süreçte Minsk Grubu'nun işlevlerinin ve eş başkanlık sisteminin yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Aksi halde Minsk Grubu ya Azerbaycan basınının ifade ettiği gibi bölgeye düzenli aralıklarla ziyaretlerde bulunan bir "turist kafilesi" olmaya devam edecektir ya da tamamen ortadan kalkacaktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir

KAYNAKÇA

- Abilov, S. (2018). OSCE Minsk Group: Proposals and failure, the view from Azerbaijan. *Insight Turkey*, 20(1), 143-163.
- Agos. (2012, 10 Mart). *20 yıl önce Hocalı'da ne olmuştu*. <http://www.agos.com.tr> adresinden 1 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Agos. (2020, 24 Kasım). *Paşinyan kabinesi: İstifalar ve atamalar sürüyor*. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24941/pasinyan-kabinesi-istifalar-ve-atamalar-suruyor> adresinden 12 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Akit. (2020, 4 Ekim). *Türkler, Viyana'ya dayanacak*. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/turkler-viyanaya-dayanacak-1404387.html> adresinden 14 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Arka News Agency. (2020, 16 Aralık). *Армия обороны Арцаха будет выступать гарантом суверенитета Арцаха, а по переговорам формируется новая повестка – Пашинян*. http://arka.am/ru/news/politics/armiya_oborony_artsakha_budet_vystupat_garantom_suvereniteta_artsakha_a_po_peregovoram_formiruetsya/ adresinden 3 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Armenia Az. (2019, 28 Ağustos). *Аяз Муталибов отвечает Пашиняну: «Азербайджан имел право на выход из СССР, а Карабах - нет»*. <https://armenia.az/ru/article/83796/> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Armenpress. (2002, 15 Haziran). *Azeri president reveals Paris principles on land swap*. <https://armenpress.am/eng/news/-515670/azeri-president-reveals-paris-principles-on-land-swap.html> adresinden 12 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Arzumanlı, V. ve Nazim, M. (1998). *Tarixin qara səhifələri Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*. Qartal Nəşriyyat.

- Askerov, A. (2020). The Nagorno Karabakh conflict the beginning of the Soviet end. A. Askerov, S. Brooks ve L. Tchantouridze (Ed.), *Post-Soviet conflicts the thirty years' crisis* içinde (s. 55-82). Lexington Books, Illustrated edition.
- Aslanlı, A. (2009). *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesi*. Nurlar mətbəəsi.
- AZ TV. (2019, 3 Ekim). *Prezident İlham Əliyev: Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi*. <http://www.aztv.az/index.php/az/news/1752/prezident-ilham-eliyev-qarabag-azerbaycandir-ve-nida-isaresi-markvideomark> adresinden 12 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azarova, V. (2015). *Chiragov and others v. Armenia judgment* (Application no: 13216/05). Strasbourg.
- Azerbaijan General Prosecutor. (2020a, 16 Kasım). *The statistic of the Prosecutor General's office of the republic of Azerbaijan on crimes committed by the Armenian armed forces against the civilians from 27.09.2020-16.11.2020*. <https://genprosecutor.gov.az/en/post/3212> adresinden 12 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azerbaijan General Prosecutor. (2020b, 30 Kasım). *Latest news for 30.11.2020 - crimes committed against the civilian population of Azerbaijan*. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3234> adresinden 12 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2021). *Vətən müharibəsində şəhid olmuş hərbi qulluqçuların siyahısı*. <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34521.html> adresinden 12 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Aliyev. (2021). *Qan yaddaşı*. <https://president.az/azerbaijan/memories> adresinden 5 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azərbaycan Tarixi. (2007). *Cilt I. Çırağ nəşriyyəti*.
- Barutcu, A. (2012). *Uluslararası anlaşmazlıkların çözümünde AGİT'in rolü: Dağlık Karabağ olayı* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Bayrakdar, O. K. (2020). Bir dönüşüm dinamiği olarak petrolün Bakü şehir kimliğine ve şehirleşmesine etkisi. *Turkish Studies - Social*, 15(8), 3387-3402.
- Cabbarlı, H. (2010). *Dağlık Karabağ savaşı ve kaçkın ve göçgün sorunu, Qarabağ bildiklerimiz ve bilmediklerimiz*. Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Munaqişələri Araşdırma Mərkəzi, 2.
- Cavanaugh, C. (2016). OSCE and the Nagorno-Karabakh peace process. *Security and Human Rights*, 27, 422-441.
- CİA. (2020, 16 Aralık). *Dəvətsiz gələn həmsədrlər əliboş getdilər, amma yenə gəlmək istəyirlər*. <http://www.cia.az/news-view/140764-Devetsiz-gelen-hemsedrler-elibosh-getdiler-amma-yene-gelmek-isteyirler---nonsens> adresinden 12 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Cooper, A. ve Morris, K. (2013). The Nagorno-Karabakh conflict in light of polls in Armenia and Nagorno-Karabakh. K. Michael ve G. Sargis (Ed.), *Europe's next avoidable war Nagorno-Karabakh* içinde (s. 89-100). Palgrave Macmillan.
- Əhmədov, E. (2009). Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və işğalçılıq siyasətinin nəticələri. Ə. Abbasov, A. Balayev, A. Tağızadə və Ş. Mehdi (Ed.), *Qarabağ Dünən Bu gün və Sabah* içinde (s. 15-22), Qarabağ Azadlıq Təşkilatı 8-ci Elmi-Əməli Konfransının Materialları.
- Əhmədov, E. (2015). *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü Beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.
- Eroğlu, A. (2020, 31 Ekim). *Lavrov planı artık çöpte*. <https://www.yenisafak.com> adresinden 12 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- EurAsia Daily. (2020, 10 Haziran). *Стратегия армянской армии: Ереван обуздает «реванистские амбиции» Баку*. <https://eadaily.com/ru/news/2020/06/10/strategiya-armyanskoy-armii-erevan-obuzdaet-revanshistskie-ambicii-baku> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.

- Garibov, A. (2015). OSCE and conflict resolution in the post-soviet area: The case of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict. *Caucasus International*, 5(2), 75-90.
- Giragosian, R. (2013). *Cause for concern: The shifting balance of power in the South Caucasus*. RSC special analysis, Yerevan: Regional Studies Center, 1.
- Gökçe, M. (2012). *Siyah altın peşinde Hazar'da bin yıl*. Berikan Yayınları.
- Gömeç, S. (1999). *Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Grono, M. (2017). *Looming dangers one year after Nagorno-Karabakh escalation*. International Crisis Group.
- Hacixanlı, M. (2018, 16 Kasım). *Fransanın ermənipərəst mövqeyi ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi ilə bir araya sığmur*. <http://xalqgazeti.com> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Halaçoğlu, Y. (2001). Ermeni meselesi ile ilgili birkaç Rus kaynağı. *Yeni Türkiye*, 7(38), Ankara.
- International Crisis Group. (2005). *Dağlıq Qarabağ: Sülh planı*. Rapor no 167. <https://www.crisisgroup.org/az/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-azerbaijan/nagorno-karabakh-plan-peace> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- International Crisis Group. (2017). *Nagorno-Karabakh's gathering war clouds Europe report*. No: 244. Belgium.
- International Crisis Group. (2019, 20 Aralık). *Digging out of deadlock in Nagorno-Karabakh*. Europe Report No: 255, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/255-digging-out-deadlock-nagorno-karabakh> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- International Crisis Group. (2020, 2 Ekim). *De-escalating the new Nagorno-Karabakh war*. <https://www.crisisgroup.org> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kazimirov, V. (2014). *Peace to Karabakh Russia's mediation in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict*. Moscow: VES MIR Publishers.
- Köker, İ. (2020, 1 Ekim). Dağlık Karabağ: Azerbaycan ve Ermenistan'ın askeri kapasiteleri ne?. <https://www.bbc.com> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kurat, A. N. (1999). *Rusya tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda siyasi ve etnik yapı Eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi*. Ötüken Yayınları.
- Mustafayev, B. (2013). 26 Şubat 1992 Hocalı soykırımı üzerine. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi IX/2 Karabağ Özel Sayısı*, 41-54.
- OSCE. (1997a). *Minsk group proposal ("Package deal"): Comprehensive agreement on the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict*. Vienna/Baku/Yerevan.
- OSCE. (1997b). *Minsk Group proposal ('step by step deal')*. December.
- OSCE. (1998). *Minsk Group proposal ('common state deal')*. November.
- OSCE. (2009, 1 Aralık). *OSCE Minsk group issues statement*. Athens. <https://www.osce.org/mg/51685> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Özsoy, B. (2020). *Kafkasya'da dondurulamayan ihtilaf: Tovuz çatışmaları üzerine bir değerlendirme*. Blog No: 2020/18.
- Özyılmaz, E. V. (2013). Geçmişten günümüze Dağlık Karabağ. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 191-208.
- President of the Republic of Azerbaijan. (2020, 10 Kasım). *Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation*. <https://en.president.az/articles/45923> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Qurbanov, R. (2010). *Azərbaycan və ATƏT*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

- Reliefweb. (2020, 21 Aralık). *Azerbaijan Pre-existing situation and impact of the 2020 Nagorno-Karabakh conflict, Secondary Data Review, Assessment Capacities Project*. <https://reliefweb.int> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Remler, P. (2016). *Chained to the Caucasus: Peacemaking in Karabakh 1987-2012*. International Peace Institute.
- Rəsulzadə, Mehmet Emin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. İdiot yay.
- RFE/RL. (2002, 1 Temmuz). *Caucasus Report*. 5(23), <https://www.rferl.org/a/1341865.html> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Rzayev, R. (2015). Azerbaijani community of the Nagorno Karabakh region: Deported community's quest for peace. *Caucasus International*, 5(1), 101-106.
- Saray, M. (1984). Azeri Türkleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*. Portret
- Sarımay, Y. (2006) Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi. *Belleten*, LXX(257), 289-310
- Sezer, K. (2021, 30 Ocak). *Karabağ'da gözlem başladı*. <https://www.yenisafak.com/-gundem/karabagda-gozlem-basladi-3596814> adresinden 25 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Spina, N. (2018). Threats to national security and public support for integration: the case of Armenia and Nagorno-Karabakh. *Caucasus Survey*, 1-22.
- Sputnik Türkiye. (2020, 8 Ekim). *Ermeni lider Paşinyan: Avrupa Türkiye'yi şimdi durdurmazsa, Viyana kapılarında beklesin*. <https://tr.sputniknews.com/asya/202010081042996050-ermeni-lider-pasinyan-avrupa-turkiyeyi-simdi-durdurmazsa-viyana-kapilarinda-beklesin/> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Taşkıran, C. (1997). Karabağ'da son durum. *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos(16), 1192-1198
- TERT AM. (2019, 30 Mart). *Նոր պայտերսով՝ նոր տարածքների դիմաց. Դավիթ Տոնոյանը Նյու Յորքում վերաձևակերպել է «տարածքներ՝ խաղաղության դիմաց» բանաձևը (տեսակցում)*. <https://www.tert.am/am/news> adresinden 20 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- The Hindu. (2020, 14 Kasım). *Armenia says 2,317 soldiers dead in Karabakh conflict*. <https://www.thehindu.com/news/international/armenia-says-2317-soldiers-dead-in-karabakh-conflict/article33100464.ece#> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Tuncel, T. K. (2020a). *The Karabakh conflict and the lawfare of Armenia: Armenia's campaign for remedial secession (II)*. AVİM, Analysis No 2020(a) /33.
- Tuncel, T. K. (2020b). *Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında 12 temmuz 2020'de patlak veren çatışma ve Karabağ ihtilafı hakkında değerlendirmeler*. Analiz No: 2020(b)/27, AVİM.
- Tuncel, T. K. (2020c). Güney Kafkasya'da bitmeyen savaş: Dağlık Karabağ ihtilafı ve yürü(tüle)meyen barış süreci. *Avrasya Dünyası*, 7 October, 23-29.
- United Nations Development Programme. (2001). *Azerbaijan Human Development Report 2000*. Baku.
- Waal, T. (2003). *Blcak garden, Armenia and Azerbaijan through peace and war*. New York University Press.
- Waal, T. (2010a). Remaking the Nagorno-Karabakh peace process. *Survival: Global Politics and Strategy*, 52(4), 159-176.
- Waal, T. (2010b). *The Caucasus an introduction*. Oxford University Press.
- Walker, E. (1998). No peace, no war in the Caucasus: Secessionist conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh. Center for Science and International Affairs Occasional Paper.
- Yalçinkaya, A. (2006). *Kafkasya'da siyasi gelişmeler*. Lalezar Kitabevi.
- Yılmaz, S. (2020). Ermenistan-Azerbaycan barış anlaşmasının değerlendirilmesi. *Karabağ Zaferi: Kafkasya'da yeni dengelerden Türk ve İslam Dünyasında yeni işbirliği modeline* içinde (s. 34-39). Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü.

- Zourabian, L. (2006). The Nagorno-Karabakh settlement revisited: Is peace achievable. *Demokratizatsiya*, 14(2), 252-265.
- Золян, С. (2001). *Нагорный Карабах: проблема и конфликт*. Издательство "Лингва". <http://armenianhouse.org> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- РБК, (2020, 07 окт). *В Кремле заявили об отсутствии у России обязательств перед Карабахом*. <https://www.rbc.ru/politics/29/03/2021/60618e659a79470937adce11> adresinden 20 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.

ENGELSİZ PARKLARIN ERİŞİLEBİLİRLİĞİ: ESKİŞEHİR VE DİYARBAKIR ÖRNEKLERİ

THE ACCESSIBILITY OF BARRIER-FREE PARKS: CASES OF ESKİŞEHİR AND DİYARBAKIR

Dr. Öğr. Üyesi Canan KOÇ¹

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KOÇ²

ÖZ

Çoğunlukla, göz ardı edilen bir grup olan engelliler, erişilebilirlik standartlarının sağlanamaması sebebiyle sınırlandırılmakta, ulaşmak istediklerine ulaşamamakta ve yapmak istedikleri birçok faaliyete ya da aktiviteye katılamamaktadır. Erişilebilirliğin sağlanamaması çok sayıda sorunu beraberinde getirmektedir. Kent ölçeğinden bina ölçeğine kadar tüm alanların erişilebilir olması engelli bireylerin toplumsal katılımını kolaylaştırmaktadır. Engelli bireyler de engelli olmayanlar gibi haklara sahiptir. Kamusal dış mekanlardan biri olan açık yeşil alanlardan yararlanmak da bu haklar arasında sayılmaktadır. Engelsiz parkların ülkemizde giderek yaygınlaşması ile engelli çocuklar ve bireyler için kısmen oyun, dinlenme, eğlenme, gezme olanağı sunulmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Eskişehir ve Diyarbakır'da bulunan engelsiz parkların karşılaştırılması yapılmakta ve erişilebilirlik açısından uygunluğu değerlendirilmektedir. Engelsiz parkların farklı engel gruplarına hizmet edecek nitelikte olması ve engelli çocukların diğer çocuklar ile birlikte oyun oynamalarına olanak verecek şekilde düzenlenmesi gereklidir. Ülke genelinde engelli sayısı ve nüfusu dikkate alan yeterli büyüklükte engelsiz parklara ihtiyaç duyulmaktadır. "Herkes için tasarım" prensibi açık ve yeşil alanlar başta olmak üzere tüm alanlarda yaygınlaştırılmalıdır. Böylelikle engelsiz parkların erişilebilirliği sağlanarak engelli bireylerin yaşam kalitesi artırılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Engelsiz Park, Engelli Parkı, Engelsiz Yaşam Parkı, Erişilebilirlik.

JEL Sınıflandırma Kodları: I14, K38, R14, R52.

ABSTRACT

Disabled people, a group that is often ignored, are restricted due to lack of accessibility standards, and cannot reach what they want to achieve and cannot participate in many activities they want to do. Lack of accessibility brings along various problems. Accessibility of all areas from urban scale to the building scale facilitates social participation of individuals with disabilities. People with disabilities have rights just like those who are not disabled. Benefiting from open green spaces, which is one of the public outdoor spaces, is also considered among these rights. With the increasing widespread use of barrier-free parks in our country, children and individuals with disabilities are partially offered to play, rest and have fun. In this context, the study compares the barrier-free parks in Eskişehir and Diyarbakır, and evaluates their suitability in terms of accessibility. Barrier-free parks should be qualified to serve different disability groups and should be designed to allow disabled children to play with other children. There is a need for sufficiently large barrier-free parks, taking into account the number and population of disabled people. The principle of "design for all" should be extended to all areas, especially open and green areas. Thus, the quality of life of disabled individuals will be improved by ensuring the accessibility of barrier-free parks.

Keywords: Barrier-free Parks, Parks for Disabled People, Barrier-Free Life Parks, Accessibility.

JEL Classification Codes: I14, K38, R14, R52.

¹ Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, canan.koca@dicle.edu.tr

² Dicle Üniversitesi, Diyarbakır Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Park ve Bahçe Bitkileri Bölümü, ahmetkoc0625@hotmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

In cases where accessibility cannot be achieved in cities, living conditions of disabled individuals are limited and their access to many elements they need is restricted. The lack of accessibility in urban open spaces and public buildings and especially the transportation system, creates various problems. Spatial and social limitations complicate the lives of disabled people and negatively affect their socio-cultural and economic lives. The rights of persons with disabilities are determined in the Constitution, as well as in many laws and regulations. Various arrangements are required indoors and outdoors areas in order to increase the social participation of the disabled. While the design of open green areas suitable for the disabled does not pose a problem for the people are not disabled, it facilitates the lives of disabled individuals, strengthens their social relations, and provides psychological relaxation. Parks that form the basis of open green areas are generally classified as playgrounds, neighborhood parks, district parks and city parks. Recently, park areas called as barrier-free park or parks for disabled are becoming widespread in our country. It is aimed to ensure that disabled children benefit from the play elements and to meet the recreational needs of adults with the barrier-free parks, which are the size of a neighborhood park or a district park. Barrier-free parks should be qualified to serve different disability groups and should be designed to allow disabled children to play with other children. The aim of the study is to reveal the accessibility of barrier-free parks. According to the Disabled Friendly Provinces Ranking, barrier-free parks in Eskişehir which is in the 6th place and in Diyarbakır which is in the 70th place, have been examined and compared.

Design/methodology/approach:

In the study, one barrier-free park in Eskişehir and two barrier-free parks in Diyarbakır were evaluated. The "Disabled Friendly Provinces Ranking Study" conducted by Eliöz et al. in 2017 has been effective in the selection of these cities. Isparta is the best city for disabled people in Turkey according to the Disabled Friendly Provinces Ranking Study. According to the Disabled Friendly Provinces Ranking, Eskişehir is 6th with 46.61 overall score and Diyarbakır is 70th with 27.48 overall score. In the study, by comparing the parks for the disabled in two provinces, the relationship between the characteristics of these parks and whether they are disabled friendly or not was revealed. Although the construction of barrier-free parks is widespread in provinces, the existence of one or two barrier-free parks throughout the city are not sufficient for the disabled population. While determining the accessibility framework of barrier-free parks in the study, Accessibility Monitoring and Inspection Regulation (2013), TS 12576 (1999) Urban Roads - Structural Preventive And Sign Design Criteria on Accessibility in Sidewalks and Pedestrian Crossings and TS ISO 23599 (2012) Assistive Products For Blind and Vision Impaired Persons - Tactile Walking Surface Indicators and national and international literature were used.

Findings:

Within the scope of the study, the criteria required for barrier-free design are discussed first. After assessed barrier-free parks practices in Turkey, Eskişehir and Diyarbakır samples are evaluated. Odunpazarı Municipality Barrier-Free Park opened in 2013 in Eskişehir and Bağcılar District Barrier-Free Life Park opened in 2018 and Bağlar Municipality Barrier-Free Life Park opened in 2012 in Diyarbakır have been studied. Regulations that should be in barrier-free parks are explained under the headings of "walking paths, ramps and stairs, children's playgrounds, sports areas, sitting elements and tables, resting pockets, signs, water element, dustbins, lighting, planting and structures in the park area". Barrier-free parks in Eskişehir and Diyarbakır were examined within this framework and it was determined that they had similar problems.

Conclusion and Discussion:

Barrier-free parks, which have become increasingly widespread in our country, have similar characteristics. Generally, these parks, which are shaped around the barrier-free children's playground, include urban furniture and the arrangements in walking paths, are designed without considering different disability groups, and various solutions are produced for the physically disabled. It is important to consider the barrier-free parks as a whole with open green areas without being labeled and to be designed so that they can play with other children. However, while equipment or regulations to be used by disabled children are lacked in many parks, some park areas restrict disabled and non-disabled children playing together. In the study, it was seen that the barrier-free parking practices in Eskişehir and Diyarbakır are not much different from each other. In general, the width of the walkways is sufficient, the curb ramp arrangements are incorrect. There are errors where the tactile surfaces. Seating elements and tables do not contain special designs for disabled individuals, but wheelchair users can approach them. The rest pockets are resolved by the spaces between the benches on the walkways. Planting does not constitute an obstacle. The dustbin, lighting, and positioning of signs were generally in the right place. Disabled children's playgrounds are available. Diyarbakır Bağcılar District Barrier-Free Life Park, which is larger than the other two parks, is better than the others in terms of including arrangements such as children's playgrounds and sports fields for disabled and non-disabled individuals. However, in this park, there is no tactile surface application that enables the visually impaired to walk around comfortably. The wc and café in accordance with the standards can be seen in the Bağcılar District Barrier-Free Life Park. As a result, Diyarbakır Bağcılar District Barrier-Free Life Park is more accessible than others in terms of design criteria, despite its deficiencies. The design form of Diyarbakır Bağlar Municipality Barrier-Free Life Park, which includes two facing wheelchairs, has restricted accessibility. The criteria for being a disabled-friendly province have not been effective in the design of barrier-free parks.

1. GİRİŞ

Engelli bireylerin özellikleri ile uyumlu olmayan fiziki mekânların varlığı, engellilerin sosyo-kültürel, ekonomik ve çevresel ihtiyaçlarına erişimi önleyen önemli bir sorundur. Kentlerde erişilebilirliğin sağlanmadığı durumlarda engelli bireylerin yaşam koşulları sınırlandırılmakta ve ihtiyaç duydukları birçok unsura ulaşmaları kısıtlanmaktadır. Ulaşım sistemi başta olmak üzere kentsel açık alanlar ve kamusal binalarda erişilebilirliğin olmaması çeşitli sorunları ortaya çıkarmaktadır. Mekânsal ve toplumsal sınırlılıklar engellilerin hayatlarını zorlaştırmakta, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. Toplum hayatına katılımda yaşamın tüm alanlarındaki hak ve hizmetlere ulaşabilmek ve bunlardan yararlanabilmek engelliler için büyük önem taşımaktadır (BÖDB, 2011; Çelik vd., 2015). Engelli bireylerin hakları Anayasa ile birlikte çok sayıda yasa ve yönetmelikte belirlenmiştir. Engelli olmayanlarla aynı şartlarda yaşama hakkına sahip olan engelli bireylerin sınırlılık hallerinin tamamen ya da kısmen ortadan kalkması “herkes için erişilebilirlik” düzenlemelerinin uygulanması ile mümkün olmaktadır.

Toplumsal hayata tam, eşit ve etkin katılım için yapıları çevreye ve kamu kullanımına açık tüm yerlere bağımsız ve güvenli olarak erişebilmek ve kullanabilmek gereklidir (Henden Şolt, 2019). Tüm kullanıcıların kentsel mekânı güvenli ve bağımsız kullanımını kolaylaştıran bir unsur olan erişilebilirlik, genellikle insanların belirli bir varış noktasına ulaşmak için yapmaları gereken mesafe, zaman tüketimi ve harcamalarla ölçülen çaba düzeyi şeklinde tanımlanmaktadır (Burton ve Mitchell, 2006; Henden Şolt, 2019, Song vd., 2019). Diğer bir ifadeyle erişilebilirlik, engellilerin fiziksel çevreye, ulaşım sistemine, kamuya açık tesis ve hizmetler ile bilgi ve iletişim teknolojilerine toplumun diğer üyeleri ile eşit şekilde erişebilmeleridir (Ören, 2015). Dünya Sağlık Örgütü ise erişilebilirliği, “bir şeye veya birine ulaşma, anlama veya yaklaşma yeteneği” olarak tanımlamaktadır (WHO, 2011; Erten ve Aktel, 2020).

1985 yılında Amerikalı Mimar Ronald L. Mace tarafından ortaya konan evrensel tasarım kavramı engellilere yönelik tasarımda önemli bir adım olmuştur. Ronald L. Mace evrensel tasarımı; “ürünlerin ve çevrenin, her yaşta ve her yeterlilik seviyesinden mümkün olan en fazla insan tarafından kullanılabilir olacak biçimde tasarlanması” şeklinde tanımlanmıştır (D’souza, 2004; Kuter ve Erciyez Çapraz, 2020). Günümüzde ise engelliler için tasarım çalışmaları genellikle “dezavantajlı gruplar için tasarım, kapsayıcı tasarım, engelsiz tasarım, herkes için tasarım, herkes için erişilebilirlik” gibi kavramlar kapsamında ele alınmaktadır.

Engellilerin toplumsal yaşama katılımlarının sağlanması, içinde buldukları durumun iyileştirilerek fiziksel çevrede sağlıklı bireylerle birlikte yaşayabilmeleri gerekmektedir (Bekiroğlu, 2002; Çelik vd., 2015). Bunun için iç ve dış mekânlarda çeşitli düzenlemeler önem taşımaktadır. Kentsel ölçekte erişilebilirlik çalışmaları; açık alanlara ve binalara erişilebilirlik (konutlar, alışveriş ve iş merkezleri, eğitim ve sağlık mekanları), ulaşımında erişilebilirlik (toplu taşıma araçları, demiryolları, metro ve otobüs işletmeleri, hava ulaşımı, vb.), hizmetlere erişilebilirlik (sağlık ve eğitim uygulamaları, istihdam, adalet, kültürel yaşam, spor faaliyetleri, dinlenme, boş zaman aktiviteleri, siyasal ve toplumsal yaşam), bilgi ve iletişim teknolojilerine erişilebilirlik (e-devlet uygulamaları, internet teknolojileri ve sanal kütüphanelere erişim) gibi başlıklar çerçevesinde irdelenmektedir (Mamatoğlu, 2015). Özellikle kamusal alanlarda erişilebilirliğin sağlanması toplumsal katılımı artırmaktadır. Açık yeşil alanların engellilere uygun tasarımı engelsiz birey için sorun oluşturmazken, engelli bireylerin yaşamlarını kolaylaştırmakta, sosyal ilişkilerini güçlendirmekte, psikolojik olarak rahatlama sağlanmaktadır. Açık yeşil alanların temelini oluşturan parklar genel olarak çocuk parkları, mahalle parkları, semt parkları ve kent parkları şeklinde sınıflandırılmaktadır. Son dönemde ülkemizde engelsiz park ya da engelli parkı olarak adlandırılan park alanları giderek yaygınlaşmaktadır. Mahalle parkı ya da semt parkı büyüklüğünde olan engelsiz parklar ile engelli çocukların oyun elemanlarından yararlanmasını sağlamak ve yetişkinlerin rekreasyon ihtiyaçlarını gidermek amaçlanmaktadır.

“Engelsiz park tasarımlarının, kullanıcılara katılabilecekleri değişik aktiviteler sağlamanın yanı sıra tüm kullanıcılar için ulaşılabilir, erişilebilir, güvenli, bakımlı, rahat, konforlu, çekici ve bütün duyuları ile hissedilebilir nitelikte olması önemlidir. Engelsiz park tasarımının temeli, park alanlarında mekânsal kullanım çeşitliliği ve bu mekânlarda kullanılan ürünlerin niteliğini kapsamaktadır. Tasarım açısından engelli bireylerin gereksinimleri, engelli olmayanlarla benzer olmakla birlikte biçim açısından bazı özel düzenlemeler gerektirmektedir”(Çelik vd., 2015). Engelsiz parkların farklı gruplarına hizmet edecek nitelikte olması ve engelli çocukların diğer çocuklar ile birlikte oyun oynamaları için verecek şekilde düzenlenmesi gereklidir. Özellikle fiziksel yetersizliği bulunan çocukların diğer çocuklar ile birlikte oyun oynamalarına olanak veren tasarımlara yer verilmelidir (Uslu, 2008). Çalışmada engelsiz parkların erişilebilirliği üzerine araştırma yapılmıştır. Engelli Dostu İller Sıralamasına göre, 6. sırada olan Eskişehir ile 70. sırada yer alan Diyarbakır’daki engelsiz parklar incelenerek karşılaştırılmıştır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Literatürde daha çok rekreasyon alanları, kamusal dış mekanlar, açık ve yeşil alanların erişilebilirliğine ya da engelliler için uygunluğuna ilişkin çalışmalar bulunmasına rağmen engelsiz parkların erişilebilirliğini konu alan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Şen ve Öksüz, 2016'da yaptıkları çalışmada Ankara'da bulunan, belediyelerin internet sitelerinde engellilerin kullanımı için tasarlandığı belirtilen beş parkın engelli çocukların kullanımına uygunluğunu değerlendirmişlerdir (Şen ve Öksüz, 2016). Engelsiz parklarla ilgili çalışmaların az sayıda olmasına bağlı olarak çalışmada Eskişehir'de bir adet, Diyarbakır'da ise iki adet engelsiz park değerlendirilmiştir. Bu kentlerin seçilmesinde Eliöz ve diğerlerinin 2017'de yapmış oldukları "Engelli Dostu İller Sıralaması Çalışması" etkili olmuştur. Engelli Dostu İller Sıralaması Çalışması'nda sağlık kategorisinde 10, ekonomi kategorisinde 4, eğitim kategorisinde 5 ve yaşam kalitesi kategorisinde 11 olmak üzere toplamda 30 gösterge kullanılarak Türkiye'deki tüm illerin bu kategorilerdeki puanları hesaplanmış ve engelli dostu iller sıralanmıştır. "Göstergelerde ağırlıklar engelliler ile direk alakaları olmaları durumuna göre belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre: sağlıkta 2, ekonomide 2, eğitimde 1 ve yaşam kalitesinde 3 gösterge engelliler ile doğrudan ilgili olduğundan daha fazla ağırlıkla değerlendirilmiştir" (Eliöz vd., 2017). "Sağlık, ekonomi, eğitim ve yaşam kalitesi kategorilerinin sonuçlarının toplanması ile oluşturulan Engelli Dostu İller Sıralamasına göre Isparta engelli bireylerin Türkiye'de en iyi avantaja sahip oldukları il olarak belirlenmiştir. Isparta'yı sırasıyla Ankara, Bolu, İstanbul ve Yalova takip etmektedir. İlk on ilin ağırlığı Marmara Bölgesinde ve bu bölgeye yakın illerde dir. Son 10 ile bakıldığında Doğu ve Güneydoğu illerinden oluştuğu görülmektedir" (Eliöz vd., 2017).

Engelli Dostu İller Sıralamasına göre Eskişehir 46.61 genel toplam puanı ile 6.sırada, Diyarbakır ise 27.48 genel toplam puanı ile 70.sırada yer almaktadır (Eliöz vd., 2017). Çalışmada iki ildeki engellilere yönelik parklar karşılaştırılarak, bu parklardaki özelliklerin engelli dostu olup olmama durumu ile ilişkisi ortaya konmuştur. Engelli dostu iller sıralamasına göre ilk sırada olan Isparta yerine Eskişehir'in, son sırada olan Muş yerine Diyarbakır'ın seçilmesinde öncelikle bu iki ilin büyükşehir olması ve nüfuslarının fazlalığı etkili olmuştur. 2020 yılı nüfus verilerine göre Isparta'da 440.304, Eskişehir'de 888.828, Muş'ta 411.117, Diyarbakır'da ise 1.783.431 kişi yaşamaktadır (Nüfusu, 2021). Eskişehir ve Diyarbakır diğer iki ile kıyasla daha fazla nüfusu barındırmakta olup, bu iki kent eğitim, sağlık, sosyo-kültürel tesisler, alışveriş merkezi ya da çarşı gibi sosyal donatı alanları ile çevredeki il ve ilçelere hizmet etmektedir. Tarihi, kültürel ve doğal değerleri de bu kentleri turistik açıdan ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla, diğer iki ile göre Eskişehir ve Diyarbakır'ın hinterlandının daha geniş olması nüfus hareketliliğini ve buna bağlı olarak rekreasyonel alanlara olan gereksinimi artırmaktadır.

Ülkemizdeki engelli verilerine ilişkin güncel ve doğru sayılara ulaşmak kolay olmamaktadır. 2011 yılı Nüfus ve Konut Araştırması sonuçlarına göre, Diyarbakır'daki engelli oranı % 7.86 - 9.10 arasında, Eskişehir'deki engelli oranı ise % 4.33-6.36 arasındadır (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2020). Bu oranlara göre 2020 yılında Diyarbakır'da yaklaşık 15.123, Eskişehir'de ise 4.750 kişi engelli nüfus yaşamaktadır. Açık ve yeşil alanlar içinde engellilerin gereksinimleri düşünülerek, tasarım ve uygulamalarda erişilebilirlik düzenlemelerine yer verilmesi bu kentleri ziyaret edenler ve yaşayanlar açısından faydalı olmaktadır. Her ne kadar engelsiz park yapımı illerde yaygınlaşsa da kent bütününde bir ya da iki engelsiz parkın oluşu bu rakamlar için yeterli görünmemektedir. Bu bağlamda incelenen engelsiz parkların erişilebilirlik durumlarının değerlendirilmesi ve "engelli dostu il olma" durumu ile ilişkilendirilmesi, çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışmada engelsiz parkların erişilebilirlik çerçevesini belirlerken Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği (2013), 1999 yılında hazırlanan TS 12576 Şehir içi yollar - Kaldırım ve Yaya Geçitlerinde Ulaşılabilirlik İçin Yapısal Önlemler ve İşaretlemelerin Tasarım Kuralları ve 2012 yılında çıkarılan TS İSO 23599 sayılı Görme Özürlü veya Az Görenler İçin Yardımcı Mamuller - Hissedilebilir Yürüme Yüzeyi İşaretleri standartları ile ulusal ve uluslara arası literatürden yararlanılmıştır.

Çalışma kapsamında, Eskişehir'de Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı, Diyarbakır'da ise Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı ile Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkları yerinde gözlem ve fotoğraflama teknikleri kullanılarak detaylı olarak incelenmekte ve literatür doğrultusunda belirlenen engelsiz park tasarım kriterlerine uygunluğu irdelenmektedir.

3. ENGELSİZ PARK TASARIMI VE TÜRKİYE'DEKİ UYGULAMALAR

Çalışmanın bu bölümünde engelsiz park tasarımı için gerekli olan kriterler ele alınarak, Türkiye'deki engelsiz park uygulamaları değerlendirilmektedir.

3.1. Engelsiz Park Tasarım Kriterleri

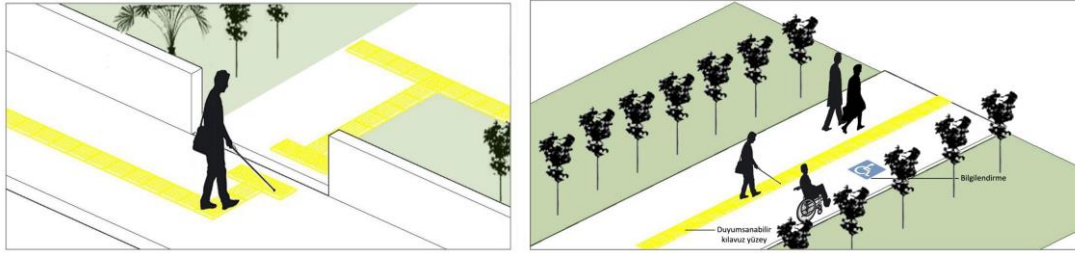
Engelsiz parklar, genel anlamıyla engelli ve engelli olmayan bireylerin bir arada olmasına imkân tanıyan, standartlara uygun olarak tasarlanmış, erişilebilirliği sağlayan park alanlarını ifade etmektedir. Peyzaj elemanlarının farklı engel gruplarının kullanımına uygun olması, rahat ve konforlu dolaşımın sağlanması engelsiz parkların amaçları arasında sayılmaktadır.

Engelsiz parklarda olması gereken düzenlemelere ilişkin kriterler “yürüyüş yolu, rampa ve merdivenler, çocuk oyun alanları, spor alanları, oturma elemanları ve masalar, dinlenme cepler, işaret ve levhalar, su ögesi, çöp kovalar, aydınlatma, bitkilendirme ve park alanı içindeki yapılar” başlıkları altında detaylı olarak açıklanmaktadır.

• Yürüyüş yolu, rampa ve merdivenler

Engelsiz park alanlarındaki ulaşım düzenlemelerinin park çevresi ile birlikte düşünülmesi erişilebilirlik açısından önemlidir. Parkların büyüklükleri hizmet ettikleri nüfus ile doğru orantılıdır. Sadece yakın çevrede yaşayan nüfusla sınırlı kalmayıp daha büyük alanlara hizmet eden semt ya da kent parklarındaki ulaşım düzenlemesinde toplu taşıma araçlarının da engellilere uygunluğu erişilebilirlik açısından avantaj sağlamaktadır. Tekerlekli sandalye kullanıcılarının rahatlıkla binebildiği düzenlemelere sahip araçlarda sesli ve görsel uyarıların bulunması görme ve işitme engellilerin ulaşımını da kolaylaştırmaktadır. Park çevresinde ve park içinde yaya yollarında kılavuz iz bulunması, yaya yolu genişliği ve yüksekliği ile rampa düzenlemelerinin standartlara uygun olması engellilerin rahat dolaşımını sağlamaktadır.

Şekil 1. Kılavuz İz Düzenlemeleri

Kaynak: (Çukurova Gelişim Derneği, 2013).

TS 12576'ya göre yürüyüş yolları ve kaldırımların genişliği kullanım yoğunluğuna bağlı olarak boyutlandırılmalı ve tüm yayaların serbestçe hareket edebilmeleri için yaya kaldırımı en az net 150 cm olmalıdır. Yürüyüş yollarının eğimi % 2 olabilirken rampaların eğimi en çok % 5 olabilir (Yerel Yönetimler İçin Ulaşılabilirlik Temel Bilgiler El Kitabı, 2011). Park alanlarında mümkün olduğu kadar merdiven yerine rampa kullanılmalıdır. Rampa genişliği en az 90 cm olmalıdır. Rampa kenarındaki küpeşmeler, rampa başlangıç ve bitiminde 45 cm daha devam etmelidir. 20 cm yüksekten fazla bir kot farkını geçerken rampanın bir veya iki tarafına küpeşte yapılmalıdır (Kuter ve Çakmak, 2017).

Merdiven yapılması halinde yükseklik ve genişlikleri standartlara uygun olmalıdır (Çelik vd., 2015). Maksimum rıht yüksekliği 15 cm olmalıdır (Kuter ve Çakmak, 2017). “Park içi yollar, rampa ve merdivenler dolaşmayı kolaylaştırıcı olmalı ve her tür hava koşulunda tehlikesizce kullanılabilir. Yüzey kaplamasında iklimsel koşullar düşünülmesi, kullanım yoğunluğu dikkate alınmak koşulu ile pürüzlü, kaymaz, yürürken ses çıkaran nitelikte malzeme seçilmelidir” (Çelik vd., 2015). Konforlu geçişlere yardımcı olmak için yaya yolu boyunca korkuluklar, kılavuzlar ve dinlenme alanları peyzaj düzenlemelerinde gereklidir (Evans vd., 1993) Yürüyüş yollarında renk ve dokulardaki zıtlıklar bank kenarlarına ve diğer tökezlenme tehlikelerine karşı uyarı görevi görmektedir. Ayrıca, sürekliliği olan şerit renkleri bir alandan diğer ilgili geçişlerde ziyaretçilere yol gösterir (Evans vd., 1993).

• Çocuk oyun alanları

Parklarda bulunan çocuk oyun alanlarında engelli olan çocuklar ile engelli olmayan çocukların bir arada oynayacağı şekilde düzenlenmesi ve ötekileştirmenin önlenmesi, engelli çocukların toplumsal katılımında faydalı olmaktadır. Aynı zamanda oyun alanlarının farklı engel gruplarına hizmet etmesi, daha çok sayıda engelli çocuğun bu imkânlardan yararlanmasını sağlamaktadır. Çocuk oyun alanlarında basamaklardan kaçınılmalı ya da bunlar rampalarla desteklenmelidir. “Oyun ekipmanları tekerlekli sandalye için özel salıncaklar ve oyun alanına girilebilmesi için özel rampalı girişleri içermelidir. Oyun ekipmanları arasındaki mesafe çocukların bir birinden

diğerine geçmesini kolaylaştıracak kadar yakın ve aynı zamanda tehlike yaratmayacak oranda da mesafeli olmalıdır. Ekipmanlar arasında minimum 180 cm mesafe olacak şekilde düzenlenmelidir” (Çelik vd., 2015).

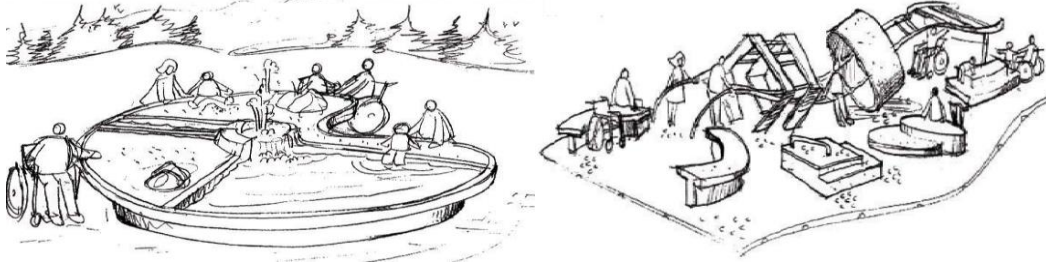
Şekil 2. Engelli Çocuklara Yönelik Oyun Ekipmanları

Kaynak: (Çelik vd., 2015; Soylugrup, 2021; Pinterest, 2021).

Oyun alanında yer verilecek oyun aletleri, ölçü ve formları ile çocukların fiziksel yetilerine uygun biçimde ve ergonomik olmalıdır (Uslu, 2008). “Ayrıca, kullanılan tasarım elemanlarının organik, canlı malzemeler ile yapılması çocuğun daha fazla ilgisini çekecektir. Çocuklara yönelik oyun alanları tasarımında doğal malzemelere (su, bitki vb.) ağırlık verilmelidir” (Uslu, 2008). Parklarda, kum ve su masası gibi fiziksel aktiviteler için fırsatlar sunan oyun ekipmanları da çocukların dikkatini çekmektedir (Evans vd., 1993).

Şekil 3. Kum ve Su Masası

Kaynak: (Evans vd., 1993).

“Çocukların benzer yaş grubundaki diğer çocuklar ile birlikte oyun oynaması, sosyal ve psikolojik gelişim açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle, çocuk oyun alanları yaş gruplarına göre ayrılmalıdır. Genel olarak; okul öncesi (0-5 yaş grubu), okul çağı (5-12 yaş grubu) ve 12 yaş üstü genç gruplar olmak üzere ayırım yapılmalıdır” (Uslu, 2008). 0-6 yaş grubu çocukların ve engelli çocukların ebeveynleri ile park alanına geleceği dikkate alınarak, onlar için de oturma dinlenme alanlarına yer verilmelidir (Çelik vd., 2015). “Tüm oyun elemanları ve zemin kaplaması olarak kullanılacak olan malzemenin, düşme, çarpma halinde yaralanmaları engellemek üzere yumuşak, doğal ve kesinlikle statik elektriklenmenin olmayacağı malzemeden olması gerekir. Bunlar; ahşap, ahşap talaşı, kum, doğal kauçuk gibi malzemeler olabilir. Oyun grupları ve donatı elemanlarında sürekli ve düzenli bakım yapılmalıdır” (Çelik vd., 2015)

• Spor alanları

Spora yönelik donatı elemanlarında tutma, bükme, çekme faaliyetlerine yönelik farklı el ölçülerine uygun olarak çeşitlilik sağlanmalıdır (Çelik vd., 2015). Zemin kaplamaları kaymaz ve tehlike oluşturmayacak nitelikte olmalıdır. Spor aletleri arasında tekerlekli sandalye kullanıcıları düşünülerek gerekli açıklıklar bırakılmalıdır.

Şekil 4. Engelli Bireylerin Kullanımına Uygun Tasarlanmış Spora Yönelik Donatı Elemanlarından Örnekler

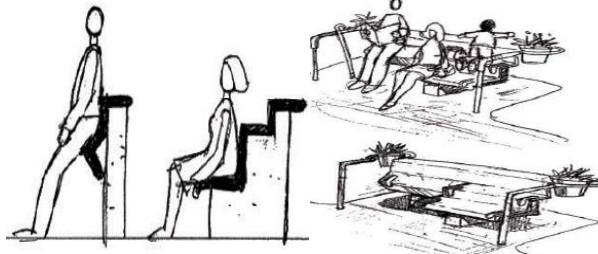

Kaynak: (Çelik vd., 2015).

• Oturma elemanları ve masalar

Oturma elemanları sosyal iletişim açısından önemli bir unsur olup, geçici dinlenme, yeme-içme, gözlem ve konuşma amaçlı kullanılmaktadır. Fiziksel engelliler için banka ulaşım, daha rahat oturma yeri ve daha iyi yaslanma yerleri önemlidir (Evans vd., 1993). Oturma elemanlarında kolay oturup kalkmayı sağlayan sırt ve kol dayama bölümleri bulunmalıdır (Özdemir, 2017). “Oturma bankaları 100 m-200 m gibi düzenli aralıklarla yerleştirilmeli, oturma bankasının yanında tekerlekli sandalyeler için 120 cm’lik alan bırakılmalı, bankın zeminden yüksekliği 45 cm, sırt yaslama yerinin yüksekliği 70 cm olmalıdır” (Kuter ve Çakmak, 2017). Oturup kalkmada zorluk çekenler için yarım oturma yerlerine tasarımda yer vermek doğru bir karar olmaktadır (Evans vd., 1993).

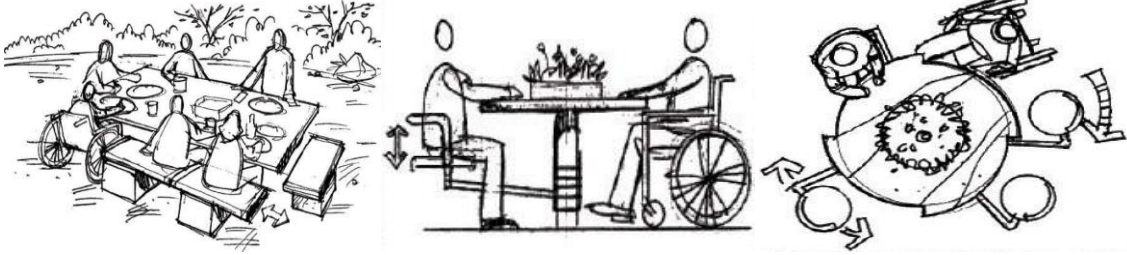
Şekil 5. Yarı Oturma Yerleri

Kaynak: (Evans vd., 1993).

Sürgülü oturma elemanları da tekerlekli sandalye kullanıcılarına yer açmak amacıyla kullanıldığında konfor sağlamaktadır. Bu sürgülü özellik bankın arkasına ya da altına ray koyulması ile mümkün olmaktadır ve oturma yerleri her iki yöne hareket ettirilerek açık alan oluşturulmaktadır (Evans vd., 1993).

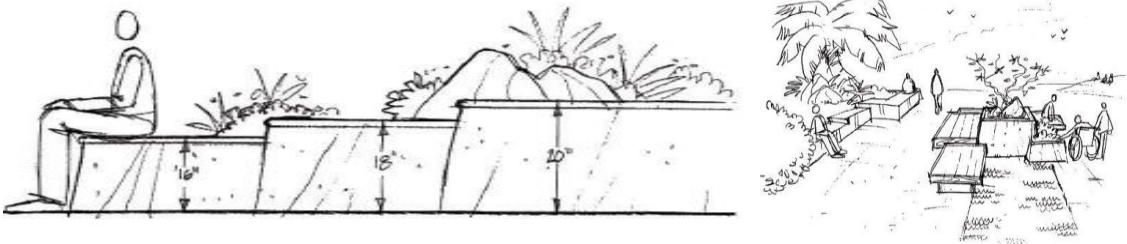
Şekil 6. Sürgülü Oturma Yeri

Kaynak: (Evans vd., 1993).

Yapılan araştırmalar oturma elemanlarında çeşitli yüksekliklere ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Yükseklik seçeneklerinin olması çevreyi herkes için daha kullanışlı hale getirmektedir (Evans vd., 1993).

Şekil 7. Farklı Yükseklikteki Oturma Elemanları

Kaynak: (Evans vd., 1993).

Açık mekân mobilyaları keskin ve çıkıntılı kenarlarından arındırılmış olmalıdır. Masaların altına tekerlekli sandalyenin yanaşabilmesi için gerekli açıklık bırakılmalıdır. “Dinlenme alanlarındaki masaların yüksekliği 75 cm ile 90 cm arasında olmalı, bütün yönlerden tekerlekli sandalyenin yaklaşabilmesi için masanın altındaki minimum derinlik 60 cm olmalıdır” (Kuter ve Çakmak, 2017).

Şekil 8. Tekerlekli Sandalye Kullanıcısı İçin Uygun Piknik Masası Örnekleri

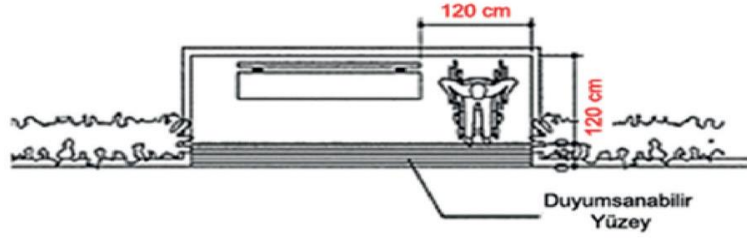

Kaynak: (Pinterest, 2021).

• Dinlenme cepleri

Parklar içindeki ana yol boyunca her 100 m’de bir ve yaya akımına engel olmayacak şekilde engelliler dâhil tüm yayaların kullanabileceği dinlenme cepleri tasarlanmalıdır. Park alanları içerisindeki dinlenme ceplerinin detaylandırılmasında engelli kişilerin kullanımına uygun olması çok önemlidir (Çelik vd., 2015).

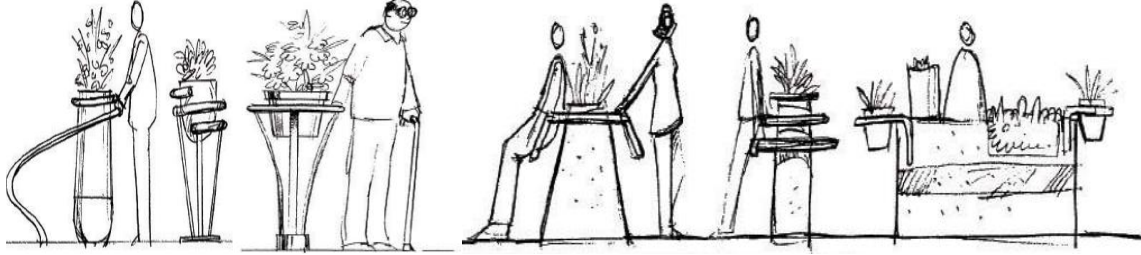
Şekil 9. Dinlenme Ceplerinde Standartlar

Kaynak: (Çelik vd., 2015).

Engelli ve yaşlı bireylerin dinlenmesi amacıyla bitki tarhları ya da saksıların etrafında tutunma barı kullanarak destek ve dayanma imkanı sunmak mümkündür (Evans vd., 1993).

Şekil 10. Bitkilerin Etrafında Tutunma Barı Kullanımı

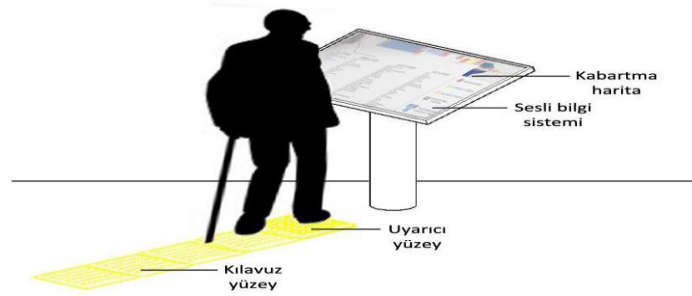

Kaynak: (Evans vd., 1993).

• İşaret ve levhalar

Farklı engel gruplarına hizmet etmesi açısından işaret ve levhalarda renk, doku, koku ve ses gibi uyaranların kullanılması önem taşımaktadır. Görme engelli insanlar için alanın girişinde dokunma yoluyla okunabilen ve park içinde bağımsız ve tehlikesiz bir şekilde hareket edebilmelerine imkân tanıyan yönlendirme panoları yer almalıdır (Özdemir, 2017). Kabartmalı haritalar ve sesli bilgilendirme panolarının bulunması rotanın bulunmasında yararlı olmaktadır.

Şekil 11. Bilgilendirme Panosu

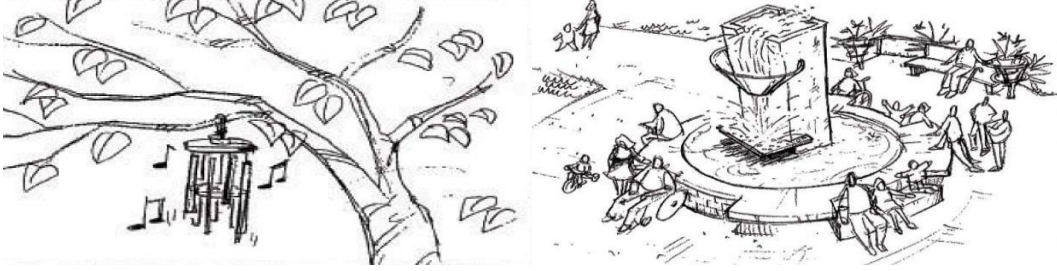

Kaynak: (Çukurova Gelişim Derneği, 2013).

İşaretler basit, kolay anlaşılabilir, açık sembollü, uzaktan görülebilir ve yönlendirici olmalıdır (Çelik vd., 2015). İşaret ve levhalardaki harf tipleri ve büyüklükleri, kişilerin okuyabileceği ölçüde düzenlenmelidir (Evans vd., 1993). Engellilerin geçişini engellemeyecek şekilde konumlandırılmalı, baş kurtarma mesafesi 220 cm’den yüksek

olmalıdır (Kuter ve Çakmak, 2017). Kalıcı veya geçici görme engelli olan kişiler için ses, ilk yönlendirme sağlayan işaretlerdendir. Sesler ve güzel koku, görme engelliler için mekâna ait yönlendirme sağlamaktadır. Yaya yollarında yeteri kadar yükseklikte ve yakınlıkta olan ıtrılı bilgilerin yer alması görme engellinin rotasını bulmasını kolaylaştırır (Evans vd., 1993). Benzer şekilde su sesi, çan sesi ve rüzgarla çalışan diğer materyaller, yönlendirmede kişilere yardımcı olur (Evans vd., 1993).

Şekil 12. Rüzgar Çanı ve Su Ögesi

Kaynak: (Evans vd., 1993).

• Su ögesi

“Peyzajda su kullanımı ile odak noktası oluşturulmakta, mekân tanımlanmakta, hatırlatıcı ve akılda kalıcı olmaktadır. Böylece engelli bireyler için yön bulmada kolaylık sağlanabilecektir. Park alanlarındaki havuzlarda güvenlik önlemleri alınması koşulu ile suya erişim tekerlekli sandalye kullanıcıları için uygun olmalıdır” (Çelik vd., 2015). Havuz, gölet gibi su öğelerinin yanı sıra çeşme de parklarda sıklıkla karşılaştığımız kent mobilyalarından biridir. Çeşmeler tekerlekli sandalye kullanıcıları için 85 cm yükseklikte olmalı ya da esnek çeşmeler tercih edilerek boyu ayarlanabilir olmalıdır (Kuter ve Çakmak, 2017). Bu tür çeşmelerde tekerlekli sandalye kullanıcıları oturur pozisyonda rahatlıkla çeşmeyi kullanabilmekte, düğmeye basıldığında su akmaktadır.

Şekil 13. Çeşme

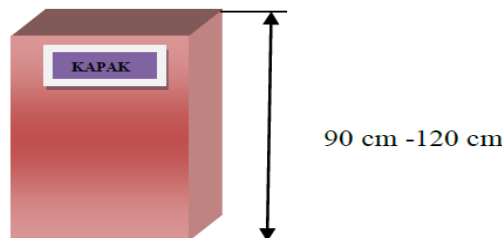

Kaynak: (Pinterest, 2021, Evans vd., 1993).

• Çöp kovaları

Çöp kutuları, yaya kaldırım kenarında bordür taşına en az 40 cm uzaklıkta monte edilmeli ve yüksekliği en az 90 cm, en çok 120 cm olmalıdır (Kuter ve Çakmak, 2017). Bu öğeler yol genişliği ve hareket alanını daraltmamalı, engellilerin geçişini engellememelidir. Tehlike oluşturmayacak malzemeden yapılmalı; kapaklı ise kapak, tek elle kullanılabilir. Kutular zıt renklere boyanmalı veya üzerlerinde farklı renklerde şeritler bulunmalıdır (Ören, 2015).

Şekil 14. Çöp Kutularında Olması Gereken Ölçüler

Kaynak: (Ören, 2015).

- **Aydınlatma**

Yetersiz gece aydınlatmasının olduğu yerlerde, yaya yolu boyunca ışıklandırma yapılmalıdır (Evans vd., 1993). Yan yolların aydınlatmasında aydınlık alanın profili en az 90 cm genişliğinde, 230 cm yüksekliğinde olmalıdır (Kuter ve Çakmak, 2017).

- **Bitkilendirme**

Peyzaj tasarımları için bitkiler, hem estetik hem de işlevsel öneme sahip tasarım elemanlarıdır. İstenmeyen ses ve gürültüler bitkilendirme ile azaltılabilir. Bazı bitkilerin sarkık dalları, yüzlek kökleri görme engelli ya da tekerlekli sandalye kullanıcılarına engel olabilir (Uslu, 2008). Bu tür bitki kullanımından kaçınılmalıdır. Engelsiz parklarda başarılı bir bitkisel tasarım için, bitkilerin renk, ölçü, şekil, doku, koku gibi özelliklerinden yararlanmak gerekir (Çelik vd., 2015). Gerekli olan yerlerde ağaçların görme engelliler tarafından fark edilebilmesi için, ağaç diplerinde çevre ile zıt renklere sahip ızgaralar veya çakıllar yerleştirilmelidir.

“200 cm’den daha dar kaldırımlarda ağaçlandırma yapılmamalıdır. Tohum, meyve, diken, kozalak, kırık dal parçaları yollarda tehlike yaratacağından (kayganlaştırma, tekerlekli sandalyeli ve bastonlu kullanıcıların destek araçlarını kullanmalarını kısıtlama, her tür bireyin rahat yürümesini engelleme) bu tür bitkiler ile meyveleri ya da diğer organları zehirli olan bitki türleri yol yakınlarında ve erişim kolaylığı olan alanlarda kullanılmamalıdır” (Çelik vd., 2015)

Çocuk oyun alanlarında, çocukların görme, duyma, dokunma ve koklama duyuları ile algılayabilecekleri bahçe uygulanmalıdır (Çelik vd., 2015). "Görme duyusu için; kırmızı, turuncu, sarı ve iri çiçekli bitkiler mavi ve pembe çiçeklilere göre daha çabuk algılanırlar. Duyma için; çim, bambu ve Titrek kavak (*Populus tremula*) gibi rüzgar hareketi ile ses çıkaran bitkiler kullanılmalıdır. Dokunma için, etli yapraklı (*Sedum* gibi) ya da dokulu yaprak, gövde özelliklerine sahip bitkisel elemanlar uygundur. Koklama duyusu için, çeşitli tek yıllık ya da çok yıllık çiçek ya da yaprak özellikleri nedeni ile aromatik yapıdaki (lavanta, yasemin gibi) kokulu bitkilere yer verilebilir” (Uslu, 2008).

Bitkiler sadece çocukların ilgisini çekmez, farklı yaş grupları ve farklı engel grupları için de eğlenme, dinlenme, vakit geçirme gibi amaçlara yönelik olarak kullanılabilir. Tekerlekli sandalye kullanıcılarının yanaşabildiği çiçek tarhlarına parklarda yer vermek kullanıcı için cazip olabilmektedir.

Şekil 15. Tekerlekli Sandalye Kullanıcıları İçin Çiçek Tarhları

Kaynak: (Pinterest, 2021).

Engelsiz parklarda, alanın hakim rüzgar yönü, bitkilerin alandaki dağılımı ve sert zeminlerin de dikkate alındığı iyi tasarlanmış sulama projelerinin yapılması önemlidir (Çelik vd., 2015).

- **Park alanı içindeki yapılar**

Park içinde satış büfeleri ya da tuvaletler gibi yapılar bulunabilmektedir. Satış büfeleri ve tuvaletler engelliler için kolay ulaşılabilir şekilde konumlanmalı, basamak bulunuyorsa yanında rampa düzenlenmelidir. Görme engelliler için hissedilebilir yüzey ile yönlendirme yapılmalıdır. Büfe girişlerinin yüksekliği tekerlekli sandalyelilerin işlemler yapabilmesi için 90 – 120 cm olmalıdır” (Ören, 2015).

Erkek ve kadın bölümlerinde en az bir kabin tekerlekli sandalyeli engellilere tahsis edilip, onların gereksinimleri dikkate alınarak tasarlanmalıdır (Ören, 2015). Engellilerin kullanımı için düzenlenen wc’ler TS 9111’e uygun olarak yapılmalıdır. “Bu tuvaletleri belirten tabelalar, görme engelliler için kabartma yazılar bulunmalıdır. Engelli tuvaletinde, acil çağrı düzeneği olmalı, engelli düşse bile çağrı yapabilmelidir. Tuvalet kapısı dışarı açılmalı, acil

durumda kapı dışarıdan açılabilir. Engelli tuvaletinin boş olup olmadığı bildirir yazılı, sesli, ışıklı bir sistem olmalıdır” (Ören, 2015).

3.2. Türkiye’deki Engelsiz Park Uygulamaları

Dünya’da ve Türkiye’de “engelsiz park”, “engelli parkı”, “engelsiz yaşam parkı” gibi isimler verilen dezavantajlı gruplar için düzenlenen park alanları günümüzde giderek yaygınlaşmaktadır. Engelsiz park olarak belirlenen İngiltere’deki birçok parkta genel olarak araç park yeri ve engelli tuvaleti bulunmaktadır. Blakers Park, Dyke Road Park, East Brighton Park, Easthill Park, Hollingbury Park, Hove Park, Kipling Gardens, Royal Pavilion Garden, Preston Park gibi çok sayıda parkta engellilerin erişilebileceği tenis kortu, kafe, erişilebilir yürüyüş yolları, oyun alanları gibi çeşitli imkânlar bulunmaktadır (Brighton & Hove City Council, 2021). ABD’ de ise Nebraska State Parks, Georgia State Parks, California State Parks gibi 48 eyalet parkında engelliler için ücretsiz giriş ve kamp alanı yer almaktadır (AUCD, 2021). Benzer çalışmalar farklı ülkelerde de uygulanmakta olup, engellilerin kentsel dış mekânları kullanmaları ve toplumsal katılımları desteklenmektedir.

Türkiye’de birçok kentte uygulanan bu parklar genel olarak benzer özellik taşımaktadır. Farklı büyüklüklerde tasarlanan engelsiz parklar, diğer parklardan farklı olarak engellilere yönelik oyun elemanları bulundurmaktadır.

Şekil 16. Türkiye’deki Engelsiz Park Uygulama Örnekleri

Tekirdağ Engelsiz Parkı (Gündem Tekirdağ, 2021)

Kocaeli/ Gölcük İhsaniye Sahili Engelsiz Parkı (EnKocaeli, 2021)

Ankara/ Doğan Çağlar Bedensel Engelliler İlkokulu ve Ortaokulu Bahçesindeki Engelsiz Parkı (Anadolu Ajansı, 2021)

Şanlıurfa/Karaköprü Engelsiz Parkı (Karaköprü Belediyesi, 2021)

Ankara Etimesgut Engelsiz Yaşam Parkı (Etimesgut Belediyesi, 2021)

İzmir/ Selçuk Efes Engelsiz Park (Gerçek İzmir, 2021)

Konya/ Kayacık Engelsiz Yaşam Parkı (Hürriyet, 2021)

Denizli Engelsiz Park (Denizli Muhabir, 2021)

Kocaeli Körfez Belediyesi Engelsiz Park (Körfez Belediyesi, 2021)

Antalya/Manavgat Engelsiz Park (Manavgat Belediyesi, 2021)

Balıkesir/ Ayvalık Engelsiz Parkı (Medya Ege, 2021)

Mersin/Silifke Engelsiz Oyun Alanı (Akdeniz Haberler, 2021)

Adana/Seyhan Engelsiz Park (Çukurova Barış Gazetesi, 2021)

İstanbul/Kadıköy Engelsiz Çocuk Parkı (Yeşilist, 2021)

“Ülkemizdeki çocuk oyun alanları ile ilgili yapılan araştırmalar, gerek engeli olan gerekse engeli olmayan çocuklara yönelik oyun alanlarının “engeli olan–olmayan çocukların birlikte etkinlik yapabilmesi” bağlamında yeterli düzeyde olmadığına dikkat çekmektedir” (Özdemir, 2017). Çocuk oyun alanları tasarımının engelli veya ‘engelsiz’ biçiminde mekânsal ve işlevsel farklılaşma düzeyi ve düzenlemelerdeki eksiklikler, parklarda yaşanan temel sorunlar arasındadır (Özdemir, 2017).

Engelsiz parklardaki yürüyüş yolları genellikle yeterli genişliktedir. Çoğunlukla düz bir alanda tasarlanan engelsiz parklarda rampa ve merdiven düzenlemeleri yaygın değildir. Parkın büyüklüğüne göre spor alanları ve diğer yapıların mevcudiyeti değişmektedir. Spor alanı ayrılmışsa ekipmanlar genellikle engelli olmayan bireylerin kullanımına uygundur. Bazı engelsiz park alanlarda engellilere uygun wc bulunmaktadır. Ancak wc’ye erişilebilirliğin tam olarak sağlanmadığı görülmektedir. Oturma elemanları ve masalarda tekerlekli sandalye kullanıcıları için ayrı bir alana çoğunlukla rastlanmamaktadır. Ankara Etimesgut Engelsiz Yaşam Parkı’nda olduğu gibi engelli bireylere uygun oturma alanları bulunan park alanları da bulunmaktadır (Şekil 16). Parkların büyüklüklerine bağlı olarak yürüme yollarının banklarla desteklendiği görülmektedir. Bu oturma elemanları gerektiğinde dinlenme alanı olarak kullanılabilir.

Çok büyük olmayan bu parklarda işaret ve levha kullanımı yaygın değildir. Ancak birçoğunda “engelsiz yaşam alanı” ya da “engelsiz park” tabelası bulunmaktadır. Su ögesi kullanımına büyük parklarda daha çok rastlanmaktadır. Çeşme bulunan parklarda engellilerin çeşmeye erişimi sorun teşkil edebilmektedir. Çöp kovaları ve aydınlatma elemanı ölçüleri diğer parklardaki uygulamalarla benzerlik göstermektedir. Yerleşim düzenleri çoğunlukla engelli bireylerin geçişlerini engellemeyecek şekildedir. Bitki türleri engelli bireyler için çekici ya da yönlendirici özellik taşımamakta, diğer park alanlarındaki uygulamalara benzer niteliktedir. Bazı bitkilerin etrafında ızgara bulunurken, bazıları tehlike oluşturacak şekilde boş alanla çevrilidir. Çeşitli eksikliklere rağmen ülkemizdeki engelsiz park düzenlemelerinde artış olması önemli bir adımdır.

4. BULGULAR

Çalışmada, Eskişehir’de 2013 yılında açılan Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı, Diyarbakır’da ise 2018 yılında açılan Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı ile 2012 yılında açılan Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkı değerlendirilmektedir.

4.1. Eskişehir Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı

Çalışmada ele alınan Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı 2013 yılında tamamlanmış olup, 0,17 ha büyüklüğünde bir alan kaplamaktadır. Engelsiz Park’ın doğusunda boş alan, batısında 0,19 ha büyüklüğünde park alanı, güneyinde spor alanı ve kuzeyinde konut alanları bulunmaktadır.

Şekil 17. Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı'nın Konumu

Kaynak: (Google Earth, 2021).

Yürüyüş yolu, rampa ve merdivenler: Engelsiz Park'ın yakın çevresindeki erişilebilirlik durumu incelendiğinde bunun tam anlamıyla sağlanmadığı görülmektedir. Tekerlekli sandalye kullanıcılarının geçişini kolaylaştırmak için yapılan kaldırım rampaları standartlara uygun olmayıp, bunların devamlılığı sağlanamamıştır.

Şekil 18. Kaldırım Rampası

Kaynak:(Google Earth, 2021).

Parka farklı giriş noktaları bulunmakta olup, kaldırım ile taşıt yolu arasındaki kot farkını aşmak amacıyla yapılan rampalar standartlara uygun değildir.

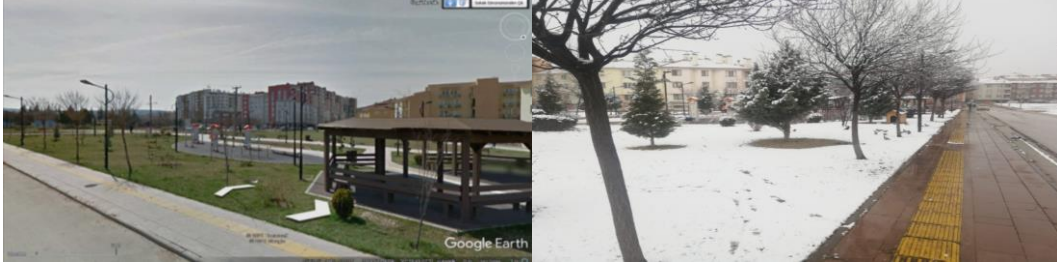
Şekil 19. Park Girişindeki Kaldırım Rampası

Kaynak: (Google Earth, 2021).

Parkı çevreleyen kaldırımda ve park içinde görme engelliler için hissedilebilir yüzey (kılavuz izler) bulunmaktadır. Ancak bunlar bazı yerlerde yıpranmış ve tadilata ihtiyaç duymaktadır. Bazı yerlerde ise kesintiye uğramakta, devamlılığı sağlanamamaktadır. Park içindeki kılavuz izlerinin bir kısmının zeminle aynı renkte olması sebebiyle fark edilmesi kolay değildir. Park içindeki yürüme yollarında zemin kaplaması farklılık göstermekte, parke taşı ya da karo taşların kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan karo taşlar ıslandığında tehlikeli olabilmektedir.

Şekil 20. Parkı Çevreleyen Kılavuz İz

Kaynak: (Google Earth, 2021).

Şekil 21. Park İçindeki Kılavuz İz

Çocuk oyun alanları: Engelli çocukların kullanımına yönelik farklı oyun elemanları mevcuttur. Engelli olmayan çocukların da ilgisini çekecek nitelikte olan bu oyun ekipmanları her iki grubun birlikte oyun oynamasına imkân sunacak niteliktedir. Çocuk oyun alanının zemin yüzeyi kaygan olmayan ve yumuşak dokudadır. Çocuk oyun alanı farklı yaş gruplarına hizmet edecek şekilde tasarlanmamıştır.

Şekil 22. Çocuk Oyun Alanı

Spor alanları: Engelsiz Park'ta bulunan spor aletleri engelli bireylerin spor yapmasına imkan tanımaktadır. Zemin kaplamasında yumuşak malzeme kullanılmıştır.

Şekil 23. Spor Alanı

Oturma elemanları ve masalar: Park içinde farklı oturma elemanları kullanılmış, masa bulunmamaktadır. Tekerlekli sandalye kullanıcıları için ayrı bir alan ayrılmamıştır. Ancak gerektiğinde tekerlekli sandalye kullanıcıları oturma elemanlarına yaklaşım toplumsal ilişkileri sağlayabilmektedir.

Şekil 24. Oturma Elemanları

Dinlenme cepleri: Park içindeki ana yürüme yolu üzerinde belli aralıklarla dinlenme amaçlı kullanılmak üzere banklar yerleştirilmiştir.

Şekil 25. Ana Yürüyüş Yolu Üzerindeki Oturma Elemanları

İşaret ve levhalar: Parkın görünür bir noktasında “Engelsiz Park” levhası bulunmaktadır. Oyun elemanları ve spor ekipmanlarının bulunduğu alanda uyarı levhaları tehlike oluşturmayacak şekilde konumlandırılmıştır.

Şekil 26. Park İçindeki İşaret ve Levhalar

Su ögesi: Park içinde su ögesi bulunmamaktadır.

Çöp kovaları: Park içinde belli aralıklarla engel oluşturmayacak şekilde çöp kovaları düzenlenmiştir. Ölçü ve büyüklük olarak standartlara uygun tasarlanmıştır.

Şekil 27. Çöp Kovası

Aydınlatma: Park içinde belli aralıklarla engel oluşturmayacak şekilde ve standartlara uygun olarak aydınlatma elemanları yerleştirilmiştir.

Şekil 28. Aydınlatma Elemanı

Bitkilendirme: Park içinde farklı bitki türleri kullanılmıştır. Parktaki bitkiler arasında *Robinia pseudoacacia* 'Umbraculifera' (top akasya), *Morus alba* 'Pendula' (sarı dut), *Cupressus arizonica* (mavi servi), *Picea pungens* *Glauca* (mavi ladin), *Cornus alba* sibirica (süs kızılcağı), *Prunus serrulata* (süs kirazı), *Spirea Vanhouttei* (keçi sakalı) bulunmaktadır. Engelliler açısından tehlike oluşturmayan bitkiler tercih edilmiştir.

Şekil 29. Park İçindeki Bitki Örnekleri

Park alanı içindeki yapılar: Park içinde büfe, kafe ya da wc gibi bir yapı bulunmamaktadır.

4.2. Diyarbakır Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı

Çalışmada ele alınan Bağlar ilçesi Bağcılar Mahallesi'nde yer alan Engelsiz Park 2018 yılında açılmış ve 2.40 ha büyüklüğünde bir alan kaplamaktadır. Engelsiz Park'ın doğusunda boş alan, kuzey batısında 0.90 ha büyüklüğünde park alanı, güneyinde ve batısında çok katlı yapılardan oluşan site şeklinde konut alanı, güneyinde ise dubleks yapılardan oluşan konut alanları bulunmaktadır.

Şekil 30. Şekil Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı'nın Konumu

Kaynak: (Google Earth, 2021).

Yürüyüş yolu, rampa ve merdivenler: Engelsiz Park'ın yakın çevresindeki erişilebilirlik durumu incelendiğinde özellikle boş alanın bulunduğu doğu tarafından parka ulaşmada sorun yaşandığı gözlemlenmektedir. Parkın kuzey ve doğu tarafında kaldırım bulunmaktadır. Kaldırım üzerinde rengi çok ayırt edilemeyen kılavuz izler bulunmakta ve parkın kuzey tarafındaki sitelerin bulunduğu güzergahta devam etmektedir. Park içinde kılavuz iz düzenlenmemiştir. Park girişlerindeki kot farkını aşmak adına rampa düzenlenmiş, ancak standartlara uygun değildir.

Şekil 31. Park Çevresindeki Kılavuz İzler

Park içindeki yürüme yolları yeterli genişlikte olup, aynı seviyede devam etmektedir. Yürüme yollarının yanında bulunan bisiklet yolu toprak malzeme ile ayrılmıştır. Zemin kaplamasında kaygan olmayan malzeme kullanılmıştır.

Şekil 32. Yürüme Yolları

Çocuk oyun alanları: Park alanı içinde engelli ve engelli olmayan çocuklar için düzenleniş iki ayrı oyun alanı bulunmaktadır. Her iki oyun alanının zemin yüzeyi kaygan olmayan ve yumuşak dokudadır. Çocuk oyun alanları farklı yaş gruplarına hizmet edecek şekilde tasarlanmamıştır.

Şekil 33. Çocuk Oyun Alanı

Şekil 34. Engelli Çocuklar İçin Oyun Alanı

Spor alanları: Park alanı içinde engelli ve engelli olmayanlara spor yapma imkânı sunan iki ayrı spor alanı bulunmaktadır. Her iki spor alanının zemin kaplamasında yumuşak malzeme kullanılmıştır. Aynı zamanda basketbol ve futbol sahası da bulunmaktadır.

Şekil 35. Engelli Olmayanlar ve Engelliler İçin Spor Alanı

Şekil 36. Basketbol Sahası

Otuma elemanları ve masalar: Park içinde farklı oturma elemanları kullanılmış ve masalı oturma elemanları bulunmaktadır. Tekerlekli sandalye kullanıcıları için ayrı bir alan ayrılmamıştır. Gerektiğinde tekerlekli sandalye kullanıcıları oturma elemanlarına yaklaşabilmektedir. Ancak masalar tekerlekli sandalye kullanıcıları için uygun değildir.

Şekil 37. Oturma Elemanları

Dinlenme cepleri: Park içindeki ana yürüme yolu üzerinde ve yer yer belli aralıklarla dinlenme amaçlı kullanılmak üzere banklar yerleştirilmiştir.

İşaret ve levhalar: Oyun elemanları ve spor ekipmanlarının bulunduğu alandaki uyarı levhaları ile park içindeki fonksiyon alanlarını gösteren yönlendirme levhası tehlike oluşturmayacak şekilde konumlandırılmıştır.

Şekil 38. Park İçindeki İşaret ve Levhalar

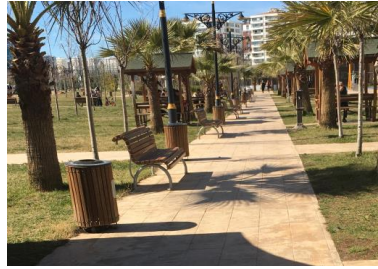
Su ögesi: Park içinde su ögesi olarak çeşme bulunmaktadır. Belli aralıklarla yerleştirilen çeşmelere tekerlekli sandalye kullanıcısının erişimi zordur.

Şekil 39. Park Alanı İçindeki Çeşmeler

Çöp kovaları: Park içinde belli aralıklarla engel oluşturmayacak şekilde çöp kovaları düzenlenmiştir. Ölçü ve büyüklük olarak standartlara uygun tasarlanmıştır.

Şekil 40. Çöp Kovası

Aydınlatma: Park içinde belli aralıklarla engel oluşturmayacak şekilde ve standartlara uygun olarak aydınlatma elemanları yerleştirilmiştir.

Şekil 41. Aydınlatma Elemanı

Bitkilendirme: Parkta; *Washingtonia robusta* (plimiyw), *Acer platanoides L.* (çınar yapraklı akçaağaç), *Platanus orientalis L* (çınar), *Cupressus sempervirens L* (servi), *Morus alba 'Pendula'* (sarkık dut), *Magnolia grandiflora* (manolya) gibi farklı bitkiler kullanılmıştır. Engelliler açısından tehlike oluşturmayan bitkiler tercih edilmiştir.

Şekil 42. Park İçindeki Bitki Örnekleri

Park alanı içindeki yapılar: Park içinde restoran, cafe ve wc gibi yapılar bulunmaktadır. Restoran ve kafelere farklı girişlerden erişim sağlanmaktadır. Bu yapılarda yürüyüş yolları ile aynı seviyede, eşik bulunmayan girişler yer almaktadır. Rampası olan engelli tuvaleti ile kısmi çözümler sağlamıştır.

Şekil 43. Kafe ve Restoran Yapıları

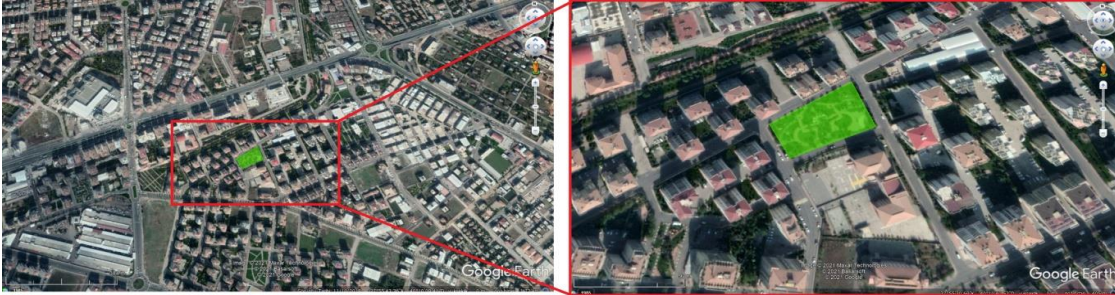
Şekil 44. Engelli Tuvaleti

4.3. Diyarbakır Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkı

Çalışmada ele alınan Bağlar ilçesinde yer alan Engelsiz Park 2012 yılında tamamlanmış olup, 0,51 ha büyüklüğünde bir alan kaplamaktadır. Engelsiz Park'ın güneyinde eğitim tesisi, diğer yönlerde konut alanları yer almaktadır.

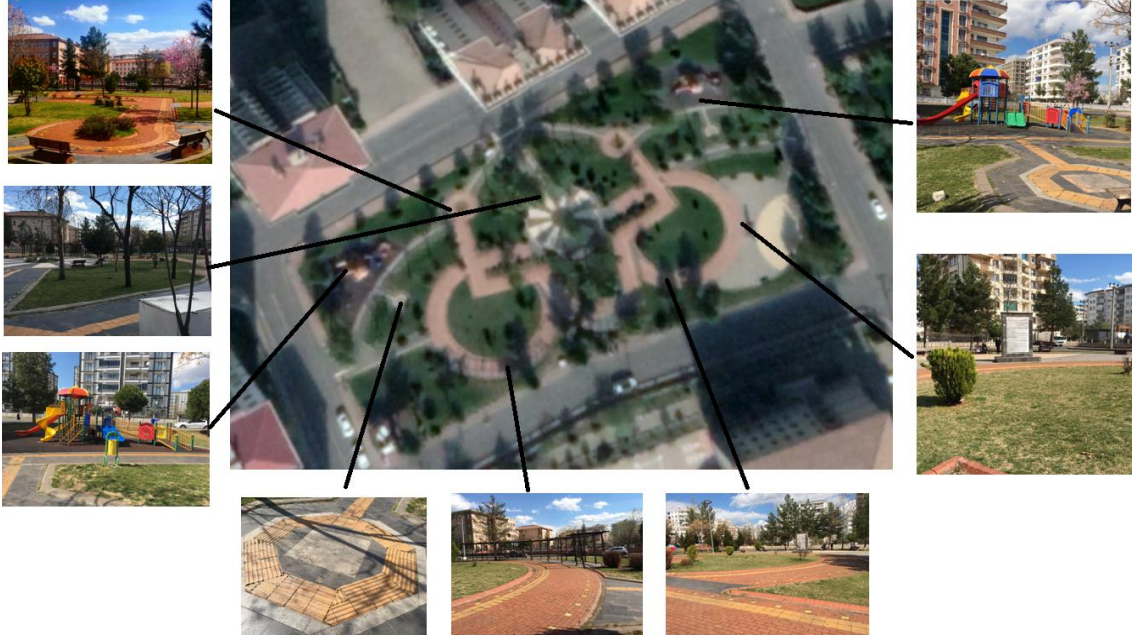
Şekil 45. Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkı'nın Konumu

Kaynak: (Google Earth, 2021).

Parkin tasarımında birbirine bakan iki tekerlekli sandalye sembolü kullanılmıştır. Dolayısıyla bazı yerlerde engelliler açısından uygun olmayan düzenlemelerle karşılaşmaktadır.

Şekil 46. Parkın Tasarımı

Yürüyüş yolu, rampa ve merdivenler: Engelsiz Yaşam Parkı'nın yakın çevresinde standartlara uygun olarak erişilebilirliğin sağlanmadığı görülmektedir. Parkı çevreleyen kaldırımda belli noktalarda kaldırım rampası yer almakta, ancak standartlara uygun olarak tasarlanmamıştır. Park içindeki yürüyüş yolları yeterli genişlikte olup, zemin kaplaması olarak parke taş kullanılmıştır.

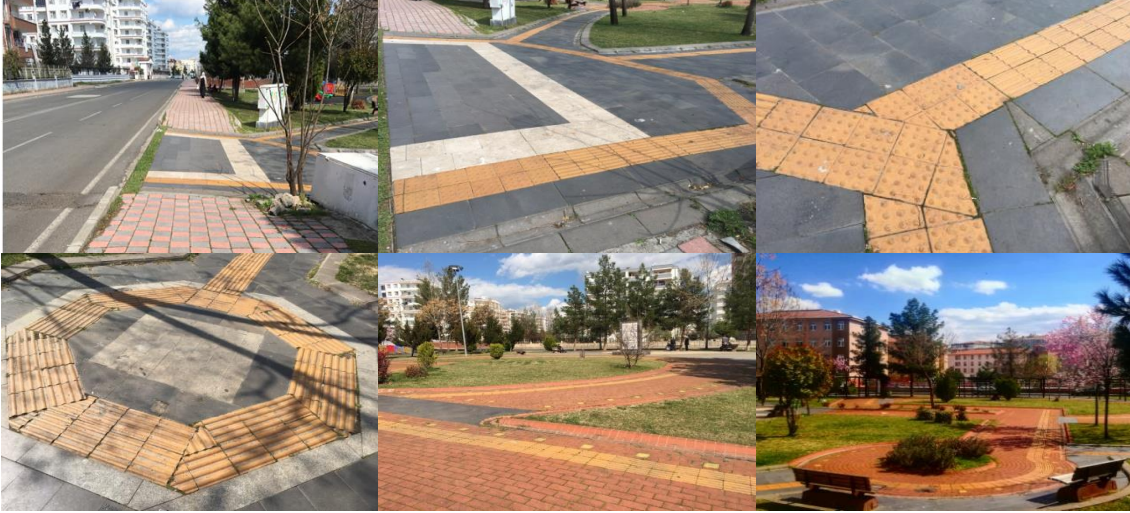
Şekil 47. Kaldırım Rampası

Kaynak: (Google Earth, 2021).

Parkı çevreleyen kaldırımda kılavuz iz bulunmamakta olup, park içinde kullanımı yaygındır. Parkın ana girişinde başlayan kılavuz izler kullanıcıyı iki farklı yöne yönlendirmektedir. Kılavuz izlerin düzenlenmesinde standartlara uygunluk tam olarak sağlanamamıştır. Parkın tasarımına bağlı olarak park içindeki düzenlemelerde amaç dışı kullanımlar mevcut olup, bazı yerlerde kesintiye uğramaktadır.

Şekil 48. Park İçindeki Kılavuz İzler

Çocuk oyun alanları: Park alanı içinde engelli çocuklar için düzenleniş iki ayrı oyun alanı bulunmaktadır. Her iki oyun alanının zemin yüzeyi kaygan olmayan ve yumuşak dokudadır. Çocuk oyun alanları farklı yaş gruplarına hizmet edecek şekilde tasarlanmamıştır.

Şekil 49. Engelli Çocuklar İçin Oyun Alanı

Spor alanları: Park alanı içinde s spor alanı bulunmamaktadır.

Oturma elemanları ve masalar: Park içinde bank şeklindeki oturma elemanları kullanılmış ve masalı oturma elemanları bulunmamaktadır. Tekerlekli sandalye kullanıcıları için ayrı bir alan ayrılmamıştır. Gerekliğinde tekerlekli sandalye kullanıcıları oturma elemanlarına yaklaşabilmektedir.

Şekil 50. Oturma Elemanları

Dinlenme cepleri: Çok büyük olmayan parkta dinlenme cebi bulunmamakta ancak yürüme yolu üzerinde dinlenme amaçlı kullanılmak üzere banklar yerleştirilmiştir.

İşaret ve levhalar: Park içinde işaret ya da yönlendirme tabelası bulunmamaktadır. BM Engelli Hakları Sözleşmesi'nin yer aldığı bilgilendirme panosu bulunmaktadır.

Şekil 51. Park İçindeki Bilgilendirme Panosu

Su ögesi: Park içinde su ögesi bulunmamaktadır.

Çöp kovaları: Park içinde çöp kovası kullanımı yaygın değildir. Bazıları tahrip edilmiş durumdadır. Gerektiğinde engelliler çöp kovalarını kullanabilmektedir.

Şekil 52. Çöp Kovası

Aydınlatma: Park içinde aydınlatma elemanları belli aralıklarla engel oluşturmayacak şekilde yerde döşenmiştir.

Şekil 53. Aydınlatma Elemanı

Bitkilendirme: Park içinde farklı bitki türleri kullanılmıştır. Parkta, *Cupressus arizonica* (mavi servi), *Ficus benjamin Starlight* (kaucuk), *Thuja plicata* (mazı), *Melia azedarach* (tesbih ağacı), *Cercis siliquastrum* (erguvan) gibi bitkiler bulunmaktadır. Engelliler açısından tehlike oluşturmayan bitkiler tercih edilmiştir.

Şekil 54. Park İçindeki Bitki Örnekleri

Park alanı içindeki yapılar: Parkın güneybatı köşesinde büfe bulunmaktadır. Büfeye erişim parkı çevreleyen kaldırım ile sağlanmaktadır.

Şekil 55. Parkın Köşesindeki Büfe

Çalışmada Eskişehir ile Diyarbakır'daki engelsiz park uygulamaları birbirinden çok farklı olmadığı görülmüştür. Her iki kentteki parklarda benzer sorunlar tespit edilmiştir (Tablo 1). Genel olarak, yürüyüş yollarının genişliği yeterlidir, kaldırım rampası düzenlemeleri hatalıdır. Kılavuz iz ya kullanılmamış ya da kullanıldığı yerlerde hatalar ve eksikler mevcuttur. Oturma elemanları ve masalar engelli bireyler için özel tasarımlar içermemekte, ancak tekerlekli sandalye kullanıcısı bunlara yaklaşabilmektedir. Dinlenme cepleri yürüyüş yolları üzerindeki banklar ve banklar arasındaki boşluklarla çözümlenmiştir. Bitkilendirme engel teşkil etmemektedir. Çöp kovası, aydınlatma ve işaret ve levhaların konumlandırılması genel olarak doğru yerde olmuştur.

Engelli çocuk oyun alanları mevcuttur. Diğer iki parktan daha büyük olan Diyarbakır Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı engelli ve engelli olamayan bireyler için çocuk oyun alanı, spor alanı gibi düzenlemeler içermesi açısından diğerlerine göre daha iyi durumdadır. Ancak bu parkta da görme engellilerin rahat dolaşmasını sağlayan hissedilebilir yüzey uygulaması bulunmamaktadır. Su ögesi olarak çeşme kullanımını görmektedir. Parkların büyüklükleri içerdikleri fonksiyonları etkilemiştir. Park alanı içinde standartlara uygun wc ve kafe Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkında görülmektedir.

Tablo 1. Engelsiz Parkların Karşılaştırılması

Tasarım Kriteri	Eskişehir Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı	Diyarbakır Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı	Diyarbakır Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkı
Yürüyüş yolu genişliği	Uygun	Uygun	Uygun
Yürüyüş yolu zemin kaplaması	Bazı yerlerde uygun değil	Uygun	Bazı yerlerde uygun değil
Merdiven	Yok	Yok	Yok
Kaldırım rampası	Uygun değil	Uygun değil	Uygun değil
Park çevresinde kılavuz iz kullanımı	Uygun	Bazı yerlerde yok	Yok
Park içinde kılavuz iz kullanımı	Bazı yerlerde uygun değil	Yok	Bazı yerlerde uygun değil
Çocuk oyun alanları	Engelli çocuklar için oyun alanı Engelli olmayan çocuklar için oyun alanı	Uygun Uygun	Uygun Yok
Spor alanları	Engelli bireyler için spor alanı Engelli olmayan bireyler için spor alanı	Uygun Uygun	Yok Yok
Oturma elemanları ve masalar	Oturma elemanları Masalar	Tekerlekli sandalye kullanıcıları gerektiğinde yaşayabilmekte Yok	Tekerlekli sandalye kullanıcıları gerektiğinde yaşayabilmekte Yok
Dinlenme cepleri	Dinlenme amaçlı oturma elemanı bulunmakta	Dinlenme amaçlı oturma elemanı bulunmakta	Dinlenme amaçlı oturma elemanı bulunmakta

Tasarım Kriteri		Eskişehir Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı	Diyarbakır Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı	Diyarbakır Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkı
İşaret ve levhalar	Konum	Uygun	Uygun	Uygun değil
	Yükseklik	Uygun	Uygun	Uygun değil
Su ögesi	Konum	Yok	Uygun	Yok
	Yükseklik	Yok	Uygun değil	Yok
Çöp kovaları	Konum	Uygun	Uygun	Uygun
	Yükseklik	Uygun	Uygun	Kısmen uygun
Aydınlatma	Konum	Uygun	Uygun	Uygun
	Yükseklik	Uygun	Uygun	Yere döşenmiş
Bitkilendirme		Uygun	Uygun	Uygun
Park alanı içindeki yapılar	Erişilebilirlik	Yok	Uygun	Kısmen uygun

İncelenen engelsiz parkların üçü de tam anlamıyla erişilebilirliği sağlayamamakta, çeşitli eksiklikleri ve sorunları barındırmaktadır. Buna rağmen, kentlerde engelsiz parkların mevcut olması ve sayılarının artması önemli çalışmalarlardır.

5. SONUÇ

Ülkemizde son dönemde gittikçe yaygınlaşan engelsiz parklar, benzer özellikler taşımaktadır. Genellikle, engelsiz çocuk oyun alanı çevresinde şekillenmekte, kent mobilyaları ve yürüyüş yollarındaki düzenlemeleri içeren bu parklar farklı engel grupları düşünülmeden tasarlanmakta, fiziksel engelliler için çeşitli çözümler üretilmektedir. Engelsiz parkların etiketlenmeden açık yeşil alanlarla bir bütün olarak düşünülüp, diğer çocuklarla birlikte oyun oynama imkânları sunacak şekilde tasarlanması önem taşımaktadır. Ancak birçok parkta engelli çocukların kullanacağı ekipmanlar ya da düzenlemeler eksik iken, bazı park alanları ise engelli ve engelli olmayan çocukların birlikte oynamalarını kısıtlamaktadır.

İncelenen parklarda yapılan yerinde gözlemler neticesinde bu parkların engelliler tarafından aktif olarak kullanılmadığını göstermiştir. Park alanlarındaki erişilebilirlik düzenlemelerinin yetersiz ya da hatalı olması kullanımı sınırlandırmaktadır. Diyarbakır Bağcılar Mahallesi Engelsiz Yaşam Parkı eksikleri olmasına rağmen tasarım kriterleri açısından diğer iki parka kıyasla daha erişilebilir durumdadır. Diyarbakır Bağlar Belediyesi Engelsiz Yaşam Parkında birbirine bakan iki tekerlekli sandalyeyi içeren tasarım formu bir anlamda erişilebilirliği kısıtlamıştır. Eskişehir Odunpazarı Belediyesi Engelsiz Parkı'nda da düzenlemelerdeki yetersizliklere bağlı sorunlar bulunmaktadır.

Ülkemizin birçok kentinde uygulamalarını gördüğümüz engelsiz parkların, erişilebilirlik standartları ve çalışmada belirtilen tasarım kriterlerine uygun olarak ele alınması herkes için konforlu mekanların oluşmasını sağlayarak eğlenme ve dinlenme ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli rol oynayacaktır. Toplumsal katılımında önemli bir paya sahip olan parkların erişilebilir olması ve engelli ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmesi gereklidir. Parklardaki eksikliklerin giderilmesi daha fazla sayıda engelli bireyin kullanımına imkân tanıyacaktır. Dolayısıyla, sahip oldukları olanaklar nedeniyle çevredeki il ve ilçelerden gelenler tarafından yoğun olarak ziyaret edilen Eskişehir ve Diyarbakır gibi büyükşehirlerde standartlara uygun olarak tasarlanmış engelsiz parkların sayısı artırılmalıdır.

Sonuç olarak, engelli dostu il olma kriterleri engelsiz parkların tasarımında etkili olmamıştır. Ülke genelinde engelli sayısı ve nüfusu dikkate alan yeterli büyüklükte ve sayıda engelsiz parklara ihtiyaç duyulmaktadır. Erişilebilirliği esas alan Evrensel Tasarım Prensipleri, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından 2020'de hazırlanan Erişilebilirlik Kılavuzu ve Türk Standartları ile uyumlu uygulamaların artırılması gereklidir. "Herkes için tasarım" prensibi açık ve yeşil alanlar başta olmak üzere tüm alanlarda yaygınlaştırılmalıdır. Böylelikle engelsiz parkların erişilebilirliği sağlanarak engelli bireylerin yaşam kalitesi artırılması olacaktır. Bu bağlamda, bütüncül planlama anlayışı çerçevesinde mevcut parklar iyileştirilerek engellilerin kullanımına uygun hale getirilmeli ve yeni planlama kararları içinde engellileri düşünen tasarımlara yer verilmelidir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %60 oranında, ikinci yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2020). *Engelli ve yaşlı hizmetleri genel müdürlüğü istatistik bülteni*.
- Akdeniz Haberler. (2021). *Silifke'ye engelsiz park*. www.akdenizhaberler.net/yasam/silifkeye-engelsiz-park-h1910.html adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Anadolu Ajansı. (2021). *Engelli çocuklara özel 'engelsiz park'ta yüzler gülüyor*. www.aa.com.tr/tr/yasam/engelli-cocuklara-ozel-engelsiz-parkta-yuzler-guluyor/1661116 adresinde 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- AUCD. (2021). *Access pass programs in state parks*. www.aucd.org/meetings/186/13185/Access%20Programs%20in%20State%20Parks.pdf adresinden 12 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Bekiroğlu, M. S. (2002). *Peyzaj düzenlemelerinde özürülülerin kullandıkları ile ilgili sorunların saptanması* [Doktora Tezi]. İÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Brighton & Hove City Council. (2021). *Disabled access parks*. www.brighton-hove.gov.uk/content/leisure-and-libraries/parks-and-green-spaces/disabled-access-parks#blakers adresinden 12 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Burton, E. ve Mitchell, L. (2006). *Inclusive Urban Design: Streets For Life*. Elsevier.
- Çelik, A., Ender, E. ve Seyidoğlu Akdeniz, N. (2015). Engelsiz parklarda peyzaj tasarımı, *Tarım Bilimleri Araştırma Dergisi*, 8(2), 05-11.
- Çukurova Barış Gazetesi. (2021). *Seyhan'da 'engelsiz' park açıldı*. <http://cukurovabarisgazetesi.net/mobil/haber.php?id=14073> adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Çukurova Gelişim Derneği. (2013). *Çukurova ilçesi ulaşılabilirlik raporu*, Proje Koordinatörü: Aydın Sarıgül, Mimar: Seçil Seçal.
- D'souza, N. (2004). Is universal design a critical theory?, S. Keates, J. Clarkson, P. Langdon ve P. Robinson, (Ed.), *Designing a More Inclusive World*. Chapter 1. Publisher Springer-Verlag, London.
- Denizli Muhabir. (2021). *Engelsiz yaşam parkına görkemli açılış*. www.denizlimuhabir.com/engelsiz-yasam-parki-na-gorkemli-acilis/22642/ adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Eliöz, M., Demir, A. Z. ve Akbuğa, E. (2017). Engelli dostu iller sıralaması çalışması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(50), 348-365
- EnKocaeli. (2021). *Bu park engelsiz*. www.enkocaeli.com/haber/5112885/bu-park-engelsiz-park adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Erten, Ş. ve Aktel, M. (2020). Engellilerin erişebilirlik hakkı: Engelsiz kent yaklaşımı çerçevesinde bir değerlendirme, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(28), 898-912.
- Etimesgut Belediyesi. (2021). *Engelsiz yaşam parkı*. www.etimesgut.bel.tr/parklar/engelsiz-yasam-parki-314.aspx adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Evans, P. S., Donnelly, B., Natata, R. (1993). *Accessible landscape designing for inclusion*, San Francisco State Univ P L O P.
- Gerçek İzmir. (2021). *Selçuk'ta bir ilk: engelsiz park*. www.gercekizmir.com/haber/Selcuk-ta-bir-ilk-Engelsiz-park/68621 adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Google Earth. (2021). earth.google.com adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.

- Gündem Tekirdağ. (2021). *Tekirdağ'ın ilk engelsiz parkı açılıyor.* www.gundemtekirdag.com/detay/4130/tekirdag-in-ilk-engelsiz-parki-aciliyor adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Henden Şolt, H. B. (2019). Çağdaş kent planlama anlayışına bir örnek: Engelsiz kent yaklaşımı, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 6(8), 36-44.
- Hürriyet. (2021). *Konya'da Kayacık engelsiz yaşam parkı açıldı.* www.hurriyet.com.tr/gundem/konyada-kayacik-engelsiz-yasam-parki-acildi-41660153 adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Karaköprü Belediyesi. (2021). *Karaköprü'de engelsiz park açılışa hazır.* www.karakopru.bel.tr/icerik/761/12/-karakoprude-engelsiz-park-acilisa-hazir- adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Körfez Belediyesi. (2021). *Yavuz Sultan Selim'e 'engelsiz' park.* www.korfez.bel.tr/modul/haberyonetimi/haberdetay?k_id=1&id=5213 adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kuter, N. ve Erciyez Çapraz, M. N. (2020). Kamusal dış mekânda engelliler için tasarım: Çankırı, Recep Tayyip Erdoğan kent parkı örneği, *Anadolu Orman Araştırmaları Dergisi*, 6, 14-27.
- Kuter, N. ve Çakmak, M. (2017). Kamusal dış mekânlarda engelliler için tasarım: Ankara, Seğmenler parkı örneği, *Anadolu Orman Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 93-110.
- Mamatoğlu, N. (2015). Türkiyede engelliler için erişilebilirlik uygulamaları algısı, *Dosya* 36, 3, 6-13.
- Manavgat Belediyesi. (2021). *Engelsiz park ve engelsiz cafe.* www.manavgat.bel.tr/sonuclanan-bazi-projeler/engelsiz-park-ve-engelsiz-cafe adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Medya Ege. (2021). *Ayvalık'ta engelsiz park'ın açılışı yapıldı.* www.medyaege.com.tr/ayvalikta-engelsiz-parkin-acilisi-yapildi-158262h.htm adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Nüfusu. (2021). *Türkiye nüfusu.* www.nufusu.com/il/ adresinden 19 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- ÖDB. (2011). T.C Başbakanlık Özürlüler Daire Başkanlığı, *Ulaşılabilirlik stratejisi ve ulusal eylem planı 2010-2011*, Ankara
- Ören, Ö. (2015). *Kent parklarının engelli standartları açısından değerlendirilmesi (Recep Yazıcıoğlu ve Adalet Parkları-Denizli)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dönem Projesi, Denizli.
- Özdemir, A. (2017). Engelsiz oyun alanları için kapsayıcı tasarım yaklaşımı, *Ege Mimarlık*, 20-23.
- Pinterest, (2021). tr.pinterest.com adresinden 19 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Song, G., Zeyuan, F., Jiaqi, H., Zailiu., L. (2019). Park accessibility of Xixiang Tang district in nanning based on network analysis method [j], *China Garden*, 35(01), 68-72.
- Soyluguup, (2021). *Engelli çocuk parkları.* <https://soyluguup.com/cocuk-oyun-parklari/engelli-cocuk-parklari/> adresinden 17 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Söylemez, A. (2021). Yerel yönetimler ve erişilebilir kentler: Sağlıklı kentler birliği'ne üye belediyeler örneği, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 78-88.
- Şen, E. B. ve Öksüz, Ç. (2016). Ankara'daki Engelsiz Parkların Engelli Çocukların Kullanımına Uygunluğunun Değerlendirilmesi, *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 4(1), 15-26.
- Uslu, A. (2008). Engelli çocuklara dost oyun alanı ve dış mekân tasarımı, *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 8(1-2), 67-86.
- WHO. (2011). *World report on disability*. WHO Publications.
- Yerel yönetimler için ulaşılabilirlik temel bilgiler el kitabı. (2011). TC Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Özürlü Ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Yeşilist. (2021). *Kadıköy Belediyesi'nden engelsiz çocuk parkı.* www.yesilist.com/kadikoy-belediyesinden-engelsiz-cocuk-parki/ adresinden 16 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.

KÜRESEL ENERJİ VE GIDA FİYATLARININ TÜRKİYE'DE ENFLASYONA ETKİSİNİN ZAMANLA DEĞİŞEN NEDENSELLİK ANALİZİYLE İNCELENMESİ

THE DETERMINATION OF THE IMPACT OF GLOBAL ENERGY AND FOOD PRICES ON INFLATION IN TURKEY WITH TIME-VARYING CAUSALITY METHOD

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf DEMİR¹

ÖZ

Mevcut üretim, tüketim yapısı çoğunlukla ithal girdilere bağımlı olan Türkiye ekonomisinde, enflasyonun uluslararası belirleyicilerini araştırmak bu çalışmanın temel amacıdır. Bu amaçla, 2006:Q1-2020:Q3 döneminde çeyreklik verilerle, uluslararası düzeyde küresel enerji fiyatlarının ve küresel gıda fiyatlarının yurt içindeki fiyatlar üzerindeki etkisini görebilmek için küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatları, geniş tanımlı para arzı M3'ün GSYİH'ya oranı ve döviz kuru değişkenleri kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler VAR blok Granger ve zamanla değişen nedensellik yöntemleriyle analiz edilmiştir. Test sonuçları, enflasyon ile küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatları, döviz kuru, kişi başına düşen milli gelir ve para arzı arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Zamanla değişen nedensellik yöntemi, 2008:Q4 döneminde enflasyon ile küresel emtia ve gıda fiyatları, para arzı ve döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Küresel Enerji ve Gıda Fiyatları, Zamanla Değişen Nedensellik Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: E31, F31.

ABSTRACT

The main aim of the study is to investigate the international determinants of inflation in Turkish economy, whose current production and consumption structure is mostly dependent on imported inputs. With this aim, , global commodity prices, global food prices, the ratio of broadly defined money supply M3 to GDP and exchange rate variables are used to see the impact of global energy prices and global food prices on domestic prices at the international level for the period 2006:Q1-2020:Q3. Relations between variables is analyzed by means of VAR blok Granger and time-varying causality analysis. The test results reveal that there exists a long-term relationship between inflation and global commodity prices, global food prices, the money supply and the exchange rate. As a result of examining the relationships between variables with the time-varying causality analysis, it is observed that there are bidirectional causalities between inflation and global commodity and food prices, money supply and exchange rate in the 2008:Q4 period.

Keywords: Inflation, Global Energy and Food Prices, Time-Varying Causality Analysis.

JEL Classification Codes: E31, F31.

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ydemir@cumhuriyet.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Inflation is the most common reason for the absolute price level change. Inflation, which has many effects on the economy, which varies greatly over time and from country to country, is simply an increase in the average price level and price is the amount of money exchanged for a good and service. Inflation, as a concept, refers to the continuous increase in the general price level. Inflation refers to the change in the level of general prices within a certain period of time. The amount of increase in the price level means that the money has lost its value. Keeping inflation low and constant provides the conditions for the development of the market economy. Many developing countries have faced high inflation due to the rapid increase in oil and food prices, and these products make up a much larger proportion of the average household budget in developing countries than in rich countries. The high and unstable inflation environment distorts decision-making in the economy, reduces the available resources for development and narrows the horizons of the capital markets. Gains and losses become more dependent on changes in inflation than productivity efforts. The uncertainty and complex structure of the future brought by inflation makes it impossible to determine the causes and easily control. Periodic changes in data and differences in society's expectations and habits are the main reasons for the limitations in determining the factors that cause inflation. However, the general level of prices has been adversely affected due to the increasing demand for food and energy in the world with the development of economic relations between countries, the globalization of international markets and the increase in competition. Prices of goods imported from abroad, especially commodity prices, may contain dynamics that increase inflation. One of the most important problems of Turkey's economy is high inflation. Exchange rate movements and food prices are the main factors that cause inflation to rise. Also, depending on the existing production structure, which is mostly dependent on imported inputs, and rising oil prices, energy imports, which have significantly rising energy prices are creating inflationary pressures to the economy of Turkey. It is a fact that in this period, international production processes were intertwined and the effect of globalization on the expectations and habits of the society was undeniable. Therefore, the main purpose of this study was to investigate the effect of global energy and food prices, inflation in Turkey.

Methodology:

For Turkey, in 2006: Q1-2020: Q3 period with quarterly, adjusted data logarithm taken and seasonality, inflation, commodity prices, global food prices, broad-based impact of money supply M3 to GDP ratio and exchange rate variables were investigated. In order to determine possible moving relationships between variables, the following model is established: $ENF_{it} = \beta_0 + \beta_1 EMTIA_{it} + \beta_2 GIDA_{it} + \beta_3 DK_{it} + \beta_4 M3/GSY\dot{I}H_{it} + \mu_{it}$. In the model, ENF variable is the dependent variable, and KEF, KGF, DK and M3 / GDP variables are determined as independent variables. Relationships between variables were analyzed using VAR block Granger and time varying causality methods.

Findings:

As a result of the unit root tests performed for stationarity analysis, it was observed that the variables became stationary after taking their first differences. Following this, the results measuring / showing cointegration between variables show that there is a long-term relationship, namely cointegration, between inflation and the variables that explain it, global commodity prices, global food prices, money supply and exchange rate. For the reliability of the cointegration test results, vector error correction estimation was made. When the results regarding the error correction model are examined, it is seen that the coefficients of the error terms of the variables other than global commodity prices are between -1 and 0. The fact that even one of the coefficients of the variables comes out like this supports the view that the variables converge towards equilibrium in the long run and at the same time there is a causality between variables. The Block Granger causality test results show that the Granger cause of inflation is the exchange rate, global commodity prices and money supply. Granger reasons for the exchange rate are inflation, global commodity prices, global food prices. Granger cause of global commodity prices is global food prices. Causal relationships may change over time, under the influence of economic and political events. For this reason, the relationships between variables were also examined with time-varying causality methods, and it was investigated whether there were different causality relationships in different periods.

Conclusion and Discussion:

Governments, financiers, businesses, and even ordinary people can suffer from inflation. Today, the endless struggle to reduce and control inflation has become the most important economic priority. Once inflation begins, it will be difficult to get under control. Moreover, since the cost of inflation reversal, deflation is very high, it is best to try to fix this problem immediately. It is an inevitable necessity for nations to implement policies that prevent high inflation rates from occurring. Inflation generally occurs as a result of the interaction of four factors. These are the financial deficit, financial institutions, shocks that shook the government budget, and the nation's ability to implement corrective fiscal measures against crises. The combination of these four metals can cause inflation softening or hyperinflation. As a policy recommendation, countries that follow stability-oriented policies in environments where imported goods prices bounce, and that do not prevent the markets from adapting to rising import prices can avoid inflation, and at least keep the effects of increasing import prices at very low levels. The point to be kept in mind here is that over time, market dynamics can absorb the inflationary reflections of imported goods prices to a large extent, with the declines in prices of some domestic goods, provided that monetary expansion is not implemented.

1. GİRİŞ

Piyasada alınıp satılan her ürünün para birimi cinsinden ölçülen parasal bir fiyatı vardır. Bu fiyatlar, alıcıların metalleri bir birleriyle karşılaştırmasına yardımcı olur. Farklı metallerin fiyatlarını karşılaştırırken bakılan şey, bir metanın başka bir metaya göre fiyatı yani göreceli fiyatlarıdır. Farklı metallerin değişen üretim koşullarını yansıtacak şekilde göreceli fiyatlar zamanla değişir. Fiyat düzeyi ise bir ekonomide geçerli olan mutlak fiyatların genel düzeyidir. Mutlak fiyat düzeyinin değişmesinin en yaygın nedeni de enflasyondur (Stanford, 2015, s. 200-201).

Zaman içerisinde ve ülkeden ülkeye büyük değişiklikler gösteren, ekonomi üzerinde birçok etkiye sahip olan enflasyon, basitçe ortalama fiyat düzeyinde bir artış ve fiyat paranın bir mal ve hizmet ile değişim miktarıdır (Mankiw, 2009, s. 84-85). Genel olarak kabul gören, mal ve hizmet sepetlerindeki malların bir defalık artışı enflasyon olarak kabul edilmez. Enflasyon genel fiyatların seviyesindeki artışın belirli bir zaman dilimi içerisinde değişimini ifade etmektedir. Fiyat seviyesindeki artışın miktarı bir nevi paranın değerini kaybettiği anlamına gelmektedir. Bu tanımla ilgili birkaç şeye dikkat edilmelidir. Bunlardan birincisi, enflasyon genel fiyat seviyesindeki hareketi ifade eder. İkincisi, fiyat seviyesindeki artış sürekli olmalıdır. Enflasyon; ilgili mal ve/veya hizmet grubunun belirli bir dönemde, ne kadar daha pahalı hale geldiğini gösterir (Labonte ve Makinen, 2008, s. 1-2; Sloman, 2004, s. 61). Enflasyon genellikle talep çekişli enflasyon ve maliyet-itişli enflasyon olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mal ve hizmetlere olan talebin artmasının neden olduğu fiyat artışı talep çekişli enflasyon olarak tanımlanırken, buna karşılık mal ve hizmet üretiminde maliyetlerin artmasının neden olduğu fiyattır artışına ise maliyet itişli enflasyon adı verilmektedir (Boyes ve Melvin, 2013, s. 238).

Ülkeler, küresel ekonominin bir parçası olarak kalmaya devam ettikçe, uluslararası fiyatların yerel fiyatlara etkilerini sınırlamak için önlemler almadıkça, uluslararası gıda ve enerji fiyatları arttığında bu ürünlerin yerel fiyatları da artmak zorunda kalmaktadır. Enflasyonun düşük kalması ve sabit tutulması piyasa ekonomisinin gelişmesi için gereken şartlara imkan tanımaktadır. Kalkınmakta olan birçok ülke, petrol ve gıda fiyatlarındaki hızlı artıştan dolayı yüksek enflasyonla karşı karşıya kalmıştır ve bu ürünler kalkınma olan ülkelerdeki ortalama hane halkı bütçesinin zengin ülkelere göre çok daha büyük bir kısmını oluşturmaktadır (Stiglitz, 2018, s. 317, 339).

Dünyanın neresinde olursa olsun bir ülkede enflasyon oranı ne kadar çok değişkenlik gösteriyor ise belirsizlik de o kadar fazla olmaktadır. Değişken enflasyon demek ise yüksek enflasyon demektir. Yani, yüksek ortalama enflasyona sahip olan ülkeler aynı zamanda yıldan yıla büyük ölçüde değişen enflasyon oranına sahip olma eğilimindedir (Mankiw, 2009, s. 111). Yüksek ve istikrarsız enflasyon ortamı, ekonomide karar almayı saptırır, gelişme için uygun kaynakları azaltır ve sermaye piyasalarının ufku daraltır. Kazanç ve kayıplar, üretkenlik çabalarından daha çok enflasyondaki değişime bağlı hale gelir (Kotler vd., 2000, s. 252). Enflasyonun beraberinde getirdiği geleceğin belirsizliği ve karmaşık yapısı, nedenlerinin belirlenmesini ve kolayca kontrol edilmesini imkansız hale getirmektedir. Dönemsel olarak verilerin değişmesi ve toplumun beklenti ve alışkanlıklarının farklılık göstermesi enflasyona neden olan unsurların belirlenmesinde kısıtların yaşanmasına başlıca nedenlerdir. Bununla beraber, günümüzdeki uluslararası faaliyetlerde, özellikle de uluslararası ekonomik akımlarda meydana gelen büyük artışları açıklamak için kullanılan küreselleşmede, ülkelerarası ekonomik ilişkilerin gelişerek uluslararası piyasaların globalleşmesi ve rekabetin artması ile birlikte dünyada artan gıda ve enerji talebi nedeniyle fiyatlar genel düzeyi olumsuz etkilenmiştir.

Yurt dışından ithal edilen malların fiyatları, özellikle emtia fiyatları, enflasyonu yükseltici dinamikler içerebilmektedir (Paya, 2013, s. 376). Türkiye ekonomisinin güncelliğini hiç kaybetmeyen en önemli sorunlarının başında yüksek enflasyon yer almıştır. Enflasyonun yükselmesine neden olan faktörlerin başında ise döviz kuru hareketleri ve gıda fiyatları gelmektedir (On Birinci Kalkınma Planı Enflasyonla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018, s. 12). Ayrıca, mevcut üretim yapısı çoğunlukla ithal girdilere bağımlı olan ve artan petrol fiyatlarına bağlı olarak, yükselen enerji fiyatları önemli ölçüde enerji ithalatı yapan Türkiye ekonomisi için enflasyonist bir baskı oluşturmaktadır. Bu dönemde, uluslararası üretim süreçlerinin iç içe geçtiği ve küreselleşmenin toplumun beklenti ve alışkanlıklarına olan etkisinin yadsınamaz bir seviyede olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla bu çalışmadaki temel gaye, küresel enerji ve gıda fiyatlarının Türkiye'de enflasyona etkisini araştırmaktır. Bunu yaparken, 2006:Q1-2020:Q3 döneminde, uluslararası düzeyde küresel enerji fiyatlarının ve küresel gıda fiyatlarının yurt içindeki fiyatlar üzerindeki etkisini görebilmek için küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatları, geniş tanımlı para arzı M3'ün GSYİH'ya oranı ve döviz kuru değişkenleri kullanılarak ekonometrik analiz yapılmıştır. Çalışmanın izleyen kısmında, ilgili literatüre yer verilmiş, ardından da uygulama yapılmış ve sonuçları değerlendirilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Enflasyonunun birçok değişkenle olan etkileşimi literatürde önemli çalışmaların yapılmasına konu teşkil etmiştir. Türkiye ve dünya ekonomileri için enflasyonun belirleyicilerine yönelik oldukça fazla çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Türkiye özelindekilerden bazıları aşağıda açıklanmaktadır.

Tablo 1. İlgili Literatür

Yazar / Yıl	Dönem / Değişken	Ülke	Yöntem	Sonuç
Peker ve Görmüş (2008)	1987:I-2006:III çeyreklik veri, petrol fiyatları, sanayi üretim endeksi, para arzı, döviz kuru ve ÜFE.	Türkiye	VAR analizi	Döviz kuru enflasyonu belirler.
Zortuk (2008)	1986:01-2004:12 aylık veri, TEFE, TÜFE	Türkiye	Granger nedensellik analizi	TÜFE'den TEFE'ye doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Şahinoğlu vd. (2010)	1987:01-2008:04 çeyreklik veri, yurtdışı fiyatlar, ücretler ve çıktı açığı, enflasyon, bütçe açığı, para arzı.	Türkiye	ARDL analizi	Yurtdışı fiyatlar, ücretler ve çıktı açığı enflasyonu pozitif yönde etkiler.
Abdioğlu ve Korkmaz (2012)	2003:01-2012:02 aylık veri, TÜFE ve ÜFE alt sektörlerinin fiyat endeksleri.	Türkiye	Granger nedensellik analizi	TÜFE ve ÜFE birbirini karşılıklı olarak etkiler.
Özmen ve Koçak (2012)	1994Q1-2011Q4 çeyreklik veri, enflasyon, para arzı ve bütçe açığı.	Türkiye	ARDL analizi	Para arzı ile enflasyon arasında anlamlı ilişki vardır.
Selim ve Ayvaz Güven (2014)	1990-2012 yıllık veri, reel efektif döviz kuru, TÜFE ve işsizlik.	Türkiye	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi	Reel efektif döviz kuru TÜFE'yi etkiler.
Şahin ve Karanfil (2015)	1980- 2013 yıllık veri, TÜFE, M2, bütçe açığı, reel döviz kuru	Türkiye	Eşbütünleşme, Granger nedensellik analizi	Enflasyon ve para arzı arasında herhangi bir ilişki yoktur.
Yıldırım (2015)	1987:1-2013:12 aylık veri, ÜFE, TÜFE.	Türkiye	ARDL, Granger nedensellik analizi	Enflasyon yüksek olduğunda ÜFE'den TÜFE'ye tek yönlü nedensellik vardır.
Altıntaş (2016)	2000-2013 üç aylık veri, petrol fiyatları, gıda fiyatları.	Türkiye	Doğrusal olmayan ARDL, eşbütünleşme (NARDL) analizi	Petrol fiyatındaki artışlar, gıda fiyatlarını etkiler.
Göçer vd. (2016)	2006:M1- 2015:M6 aylık veri, TÜFE, ÜFE yurtiçi kredi hacmi, tüketici güven endeksi ve özel tüketim vergisi	Türkiye	Dinamik sıradan EKK analizi	Enflasyonun en önemli belirleyicisi yaşanan maliyeti ve tüketicilerden alınan vergilerdir.
Taban ve Şengür (2016)	2003:2-2014:12 aylık veri, nominal faiz, TÜFE, ÜFE.	Türkiye	VAR analizi	Enflasyonun kaynağı maliyetlerdir.
Utkulu ve İkinci (2016)	2003:2-2015:2 aylık veri, ham petrol fiyatları, küresel gıda fiyatları, enflasyon.	Türkiye	Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (NARDL) Modeli	Küresel petrol ve gıda fiyatlarından enflasyona doğru asimetric bir fiyat geçişkenliği vardır.
Eren vd. (2017)	1994- 2016 yıllık veri, TÜFE, üreticiye ödenen fiyat, üretim, ihracat ve ithalat.	Türkiye	Panel Vektör Otoregresyon analizi	TÜFE'yi üreticiye ödenen fiyat ve yurtiçine arz etkiler.
İslatince (2017)	1988:1 – 2016:4 üç aylık veri, TÜFE, M1, M2, ücret.	Türkiye	Granger nedensellik analizi	Para arzı fiyatları etkiler.
Kokrmaz (2017)	1998:01-2015:04 çeyreklik veri, enflasyon, GSYİH, para arzı, vadeli mevduat faiz oranı, nominal ücretler, yurtiçi reel kredi hacmi ile reel döviz kuru	Türkiye	Regresyon analizi	Enflasyon, reel döviz kurunu, GSYİH'ı etkiler.
Akgül ve Özdemir (2018)	2003-2016 aylık veri, faiz, enflasyon ve döviz kuru.	Türkiye	Doğrusal olmayan nedensellik analizi	Döviz kurundan enflasyona geçişkenlik yüksektir.
Öner (2018)	2005:1-2018:2 aylık veri, ÜFE ve hesap grupları.	Türkiye	Granger nedensellik analizi	ÜFE ile hesap grupları arasında nedensellik vardır.

Yazar / Yıl	Dönem / Değişken	Ülke	Yöntem	Sonuç
Dinç ve Yıldırım (2019)	2000Q1-2017Q4 petrol fiyatı, TÜFE, nominal döviz kuru, iskonto oranı.	Türkiye	Fourier nedensellik analizi	Petrol fiyatından enflasyona tek yönlü nedensellik vardır.
Alev (2019)	2006:Q1-2018:Q2 çeyreklik veri, TÜFE, para arzı, döviz kuru, kredi mevduat faiz oranı, GSYİH ve bütçe açığı.	Türkiye	ARDL analizi	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki vardır.
Şahin Kutlu ve Bayır (2019)	2003-2018 çeyreklik veri, enflasyon, GSYİH, döviz kuru, küresel emtia fiyatları ve küresel gıda fiyatları.	Türkiye	ARDL analizi	Döviz kuru, küresel emtia fiyatları ve gelir enflasyonu pozitif etkiler.
Şıklar (2019)	2003:01- 2019:10 aylık veri, enflasyon.	Türkiye	ARCH ve GARCH	Enflasyon tahmini gerçekleşen enflasyon sonucu ile uyumludur.
Yenisu (2019)	2010M1-2017M12 aylık veri, enflasyon, para arzı, bütçe açığı, döviz kuru, faiz, dış borçlar, petrol fiyatları ve banka kredileri.	Türkiye	Toda-Yamamoto nedensellik analizi	Para arzı ve petrol fiyatları enflasyonun nedenidir.
Kılavuz ve Altınöz (2020)	2006:Q4-2018:Q4 çeyreklik veri, para arzı, faiz oranı, döviz kuru, enflasyon.	Türkiye	ARDL analizi	Faiz oranı ve para arzı ile enflasyon arasında pozitif ilişki vardır.

3. VERİ, MODEL, YÖNTEM VE BULGULAR

Çalışmada, Türkiye için, 2006:Q1-2020:Q3 döneminde çeyreklik, logaritması alınmış ve mevsimsellikten arındırılmış verilerle, enflasyon üzerinde, küresel emtia fiyatları (EMTIA), küresel gıda fiyatları (GIDA), döviz kuru (ABD Doları döviz satışı) (DK) ve geniş tabanlı para arzı M3'ün GSYİH'ya oranı (M3/GSYİH) değişkenlerinin etkisi araştırılmıştır. Değişkenler arası olası hareketli ilişkileri tespit etmek amacıyla VAR modeli kurulmuş ve denklem (1)'de gösterilmiştir. Çalışmada kullanılan bu ampirik model oluşturulurken referans alınan çalışmalar, Utkulu ve Ekinci (2016), Korkmaz (2017) ve Şahin Kutlu ve Bayır (2019)'dur. Denklem (1)'de gösterilen modele göre, ENF değişkeni bağımlı değişken olup, KEF, KGF, DK ve M3/GSYİH değişkenleri ise bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir:

$$ENF_{it} = \beta_0 + \beta_1 EMTIA_{it} + \beta_2 GIDA_{it} + \beta_3 DK_{it} + \beta_4 M3/GSYİH_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

Tablo 2. Değişken Bilgileri

Değişkenler	Açıklaması	Kaynak	Dönem
ENF	TÜFE Enflasyon oranı (Gözlem)		
DK	Döviz kuru (ABD Doları döviz satışı)	TCMB ²	
M3/GSYİH	Geniş tanımlı para arzı (ABD Doları)		2006:Q1-2020:Q3
EMTIA	Küresel emtia fiyatları (ABD Doları)	World Bank Commodity Price Data (The Pink Sheet) ³	
GIDA	Küresel gıda fiyatları (ABD Doları)		

Tablo 3'te değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Ele alınan dönemde değişkenlerin logaritmik dönüşümünün yapıldığını akılda tutarak, oynaklık göstergesi olan standart hatalara bakıldığında, en fazla oynaklığın sırasıyla, kişi başına düşen gelirden, döviz kurunda ve para arzında olduğunu söyleyebiliriz. Benzer şekilde serilerin normal dağılıp dağılmadıklarını gösteren Jargue-Bera istatistiğine baktığımızda, enflasyon, emtia, gıda serilerinin olasılık değerlerinin % 5'ten büyük olduğu için normal olarak dağıldıklarını, ancak döviz kuru, kişi başına düşen gelir ve para arzının serilerinin ise olasılık değerlerinin % 5'ten küçük oldukları için normal olarak dağılmadıklarını söyleyebiliriz.

² <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket>

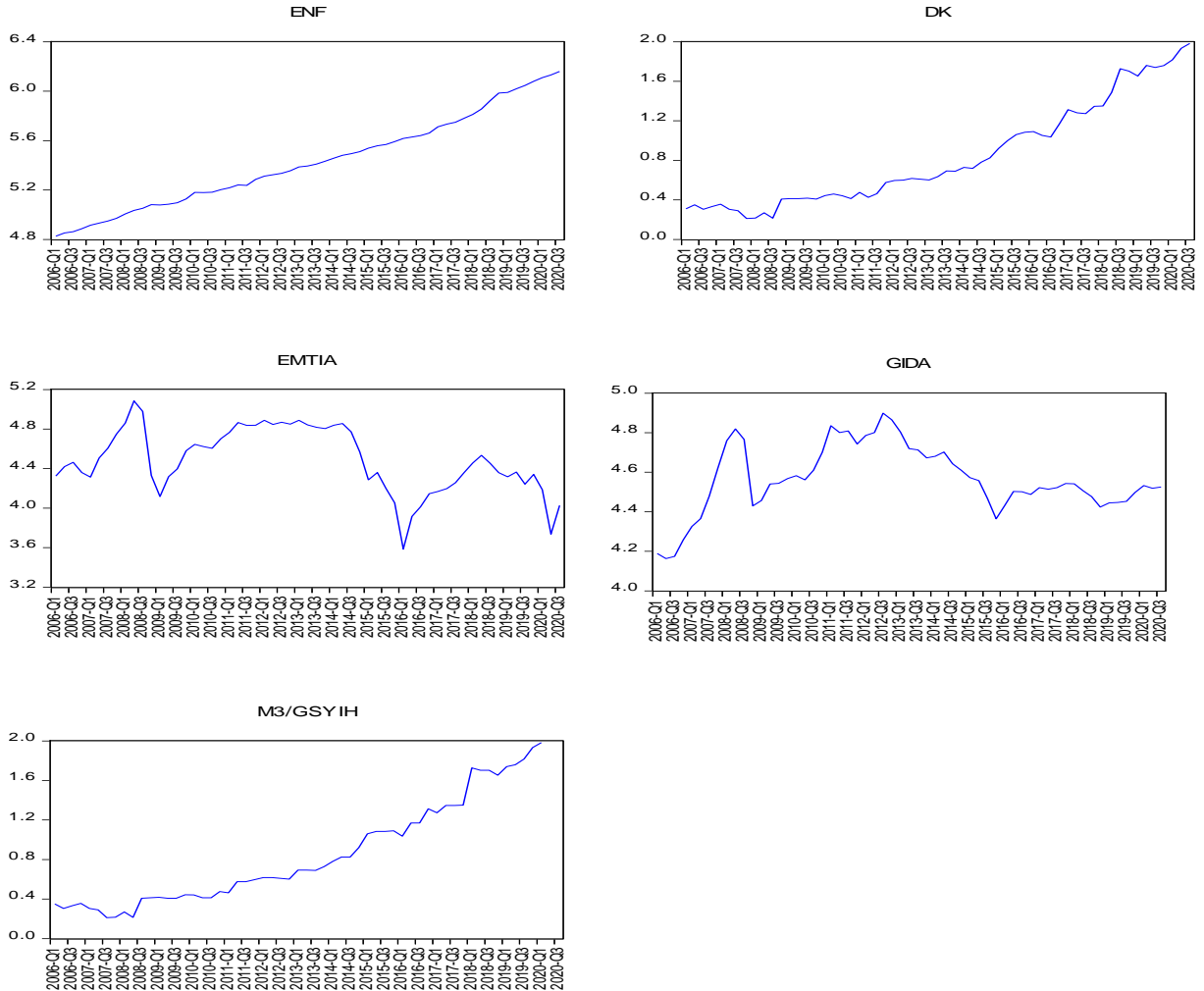
³ <https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets>

Tablo 3. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	ENF	DK	EMTIA	GIDA	M3/GSYİH
Ortalama	5,428	0,840	4,486	4,565	0,847
Medyan	5,394	0,635	4,457	4,542	0,690
Maksimum	6,160	1,982	5,085	4,899	1,982
Minimum	4,826	0,212	3,586	4,163	0,212
St, Hata	0,376	0,524	0,326	0,171	0,521
Çarpıklık	0,286	0,721	-0,397	-0,187	0,705
Basıklık	2,070	2,238	2,715	2,820	2,247
Jarque-Bera	2,930	6,537	1,746	0,425	6,074
J,B, Olasılık	0,231	0,038	0,418	0,809	0,048

Değişkenlerin zaman yolu Şekil 1’de gösterilmiştir. Buna göre, incelenen dönemde enflasyonun sürekli olarak nerdeyse hiç kesintiye uğramadan arttığı söyleyebiliriz. Aynı şekilde para arzının ve döviz kurunun da genel görünümünün sürekli artış şeklinde olduğunu söyleyebiliriz. Dolar bazındaki kişi başına düşen gelirin ise özellikle incelenen dönemin sonlarına doğru sürekli azalış gösterdiğini ve bu azalışın arkasında da döviz kurunun artması olduğu söylenebilir. Küresel emtia ve küresel gıda fiyatları ise dalgalı bir görünüm vardır.

Şekil 1. Değişkenlerin Zaman Yolu

Serilerin durağanlık sınamaları en çok kullanılan ADF (1981) ve PP (1988) birim kök testleriyle yapılmıştır. Buna göre her iki birim kök test sonucu değişkenlerin ancak birinci farkları alındıktan sonra durağanlaştıkları göstermektedir.

Tablo 4. Birim Kök Test Sonuçları

ADF Test Sonuçları				
Değişken	DÜZEY			
	Sabitli		Sabitli+Trendli	
	t istatistiği	p-değeri	t istatistiği	p-değeri
ENF	2,132	1,000	-0,082	0,994
DK	1,742	1,000	-1,478	0,826
EMTIA	-1,809	0,373	-2,436	0,358
GIDA	-2,436	0,137	-2,415	0,368
M3/GSYIH	1,431	0,999	-1,931	0,625
BİRİNCİ FARK				
Değişken	Sabitli		Sabitli+Trendli	
	t istatistiği	p-değeri	t istatistiği	p-değeri
	ENF	-6,211	0,000	-6,664
DK	-5,966	0,000	-6,892	0,000
EMTIA	-6,308	0,000	-6,270	0,000
GIDA	-5,424	0,000	-5,546	0,000
M3/GSYIH	-8,926	0,000	-9,688	0,000
PP Test Sonuçları				
Değişken	DÜZEY			
	Sabitli		Sabitli+Trendli	
	t istatistiği	p-değeri	t istatistiği	p-değeri
ENF	2,288	1,000	-0,050	0,995
DK	3,000	1,000	-1,195	0,902
EMTIA	-2,026	0,275	-2,610	0,278
GIDA	-2,563	0,107	-2,408	0,372
M3/GSYIH	3,727	1,000	-1,576	0,790
BİRİNCİ FARK				
Değişken	Sabitli		Sabitli+Trendli	
	t istatistiği	p-değeri	t istatistiği	p-değeri
	ENF	-6,177	0,000	-6,615
DK	-7,183	0,000	-9,330	0,000
EMTIA	-6,160	0,000	-6,094	0,000
GIDA	-5,235	0,000	-5,307	0,000
M3/GSYIH	-8,971	0,000	-18,248	0,000

Değişkenlerin aynı dereceden durağan oldukları anlaşılmasından sonra Johansen (1988 ve 1991) ve Johansen ve Juselius (1990)'un geliştirdiği eşbütünleşme testi ile uzun dönemli bir ilişkinin varlığı analiz edilecektir. Johansen eşbütünleşme analizi yapmadan önce uygun gecikme sayısının tespit edilmesi gerekmektedir.

Tablo 5. Uygun Gecikme

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	1,28e-11	-8,056147	-7,835148	-7,970916
1	544,7591*	4,52e-16*	-18,31343*	-16,76644*	-17,71682*
2	43,67841	6,21e-16	-18,04543	-15,17245	-16,93743
3	37,48441	9,20e-16	-17,78308	-13,58411	-16,16370

*LR: sıralı modifiye LR test istatistiği (her test % 5 seviyesinde), FPE: Son tahmin hatası, AIC: Akaike bilgi kriteri, SC: Schwarz bilgi kriteri, HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteridir.

En uygun gecikme, yapılan test sonuçlarına göre en çok yıldız (*) alan gecikmedir.

Tablo 6. Johansen Eşbütünlük Testi

Hypothesized No, of CE(s)	Özdeğer	İz (Trace) İstatistiği	0,05 Kritik Değer	Olasılık
H0: r = 0	0,746	156,820	103,847	0,000
H0: r ≤ 1	0,484	81,431	76,972	0,021
Hypothesized No, of CE(s)	Özdeğer	Maksimum Öz Değer İstatistiği	0,05 Kritik Değer	Olasılık
H0: r = 0	0,746	75,389	40,956	0,000
H0: r ≤ 1	0,484	36,477	34,805	0,031

Tablo 6’da değişkenler arasında eş bütünlük ölçen/gösteren sonuçlara toplu olarak bakıldığında hem iz (trace) istatistiği hem de maksimum özdeğer istatistiği kritik değerden büyük olduğu için değişkenlerin eşbütünlük oldukları anlaşılmış ve hiç eşbütünlük vektörü olmadığını söyleyen yokluk hipotezi reddedilmiştir. Ayrıca prob. değerleri de bu görüşü desteklemektedir. Bu sonuçlar, enflasyon ile onu açıklayan değişkenler küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatları, döviz kuru ve para arzı arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eşbütünlük) olduğunu göstermektedir. Johansen test sonuçlarının güvenilirliği için ise vektör hata düzeltme tahminin yapılması gerekmektedir.

Tablo 7. Hata Düzeltme Modeli (VECM) Sonuçları

	ENF	DK	EMTIA	GIDA	M3/GSYİH
CointEq1	-0,016674	-0,037570	0,009561	-0,017064	-0,003200
St,Hatalar	(0,00310)	(0,00974)	(0,04661)	(0,02095)	(0,02501)
t- istatistiği	[-5,37284]	[-3,85728]	[0,20511]	[-0,81455]	[-0,12797]

Tablo 7’deki hata düzeltme modeline ilişkin sonuçlara bakıldığında, küresel emtia fiyatları dışındaki diğer değişkenlerin hata terimlerinin katsayılarının -1 ile 0 arasında olduğu görülmektedir. Bu sonuç, değişkenleri uzun dönemde dengeye doğru yakınlştırır ve aynı zamanda değişkenler arasında bir nedensellik olduğu anlamına gelir.

Nedensellik analizi yapılırken ikiden fazla değişkenin olduğu durumlarda blok Granger nedensellik testi kullanılır (Selim ve Ayvaz Güven, 2014, s. 127; Taban ve Şengür, 2016, s. 56). Tablo 8’de gösterilen Blok Granger Nedensellik Test Sonuçları, enflasyonun Granger nedeninin döviz kuru, küresel emtia fiyatları ve para arzı olduğunu göstermektedir. Döviz kurunun Granger nedeni ise, enflasyon, küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatlarıdır. Küresel emtia fiyatlarının Granger nedeni küresel gıda fiyatlarıdır.

Tablo 8. Blok Granger Nedensellik Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: ENF			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob,
DK	23,09425	2	0,0000***
EMTIA	4,632356	2	0,0986*
GIDA	3,074286	2	0,2150
M3/GSYIH	18,22098	2	0,0001***
Tümü	49,96173	10	0,0000

Bağımlı Değişken: DK			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob,
ENF	5,476922	2	0,0647*
EMTIA	5,479258	2	0,0646*
GIDA	5,354230	2	0,0688*
M3/GSYIH	2,846215	2	0,2410
Tümü	31,58714	10	0,0005

Bağımlı Değişken: EMTIA			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob,
ENF	0,558584	2	0,7563
DK	0,848741	2	0,6542
GIDA	5,969778	2	0,0505*
M3/GSYIH	0,977845	2	0,6133
Tümü	14,48502	10	0,1520

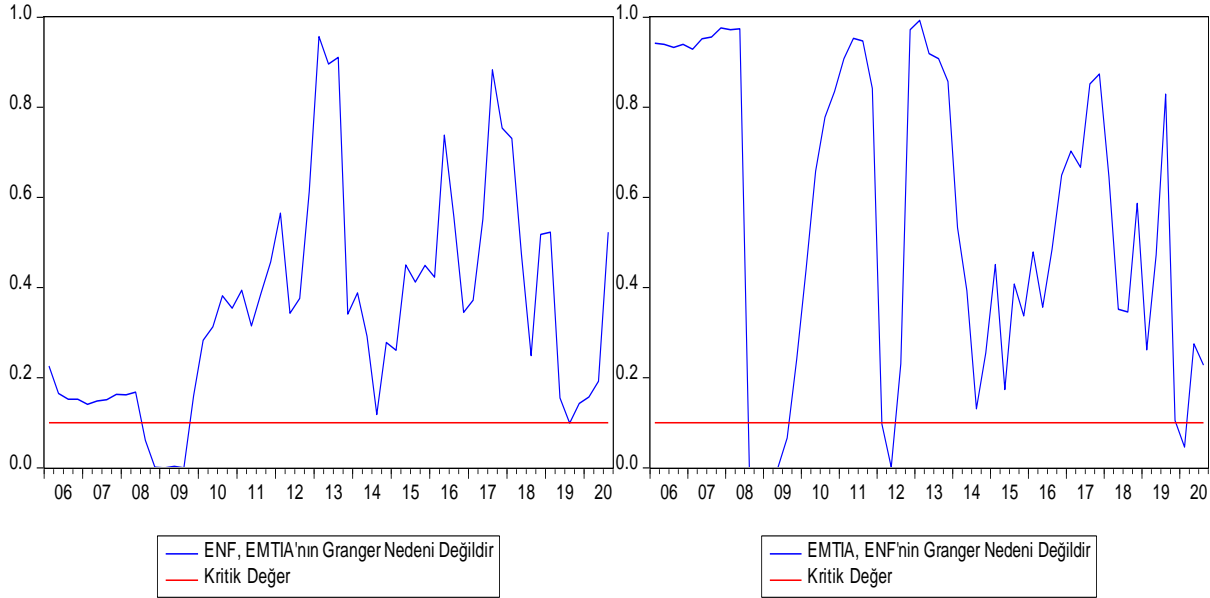
Bağımlı Değişken: GIDA			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob,
ENF	3,484119	2	0,1752
DK	3,526382	2	0,1715
EMTIA	2,497429	2	0,2869
M3/GSYIH	4,517089	2	0,1045
Tümü	12,90178	10	0,2292

Bağımlı Değişken: M3/GSYIH			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob,
ENF	0,141542	2	0,9317
DK	0,041348	2	0,9795
EMTIA	0,482815	2	0,7855
GIDA	0,481643	2	0,7860
Tümü	2,988829	10	0,9817

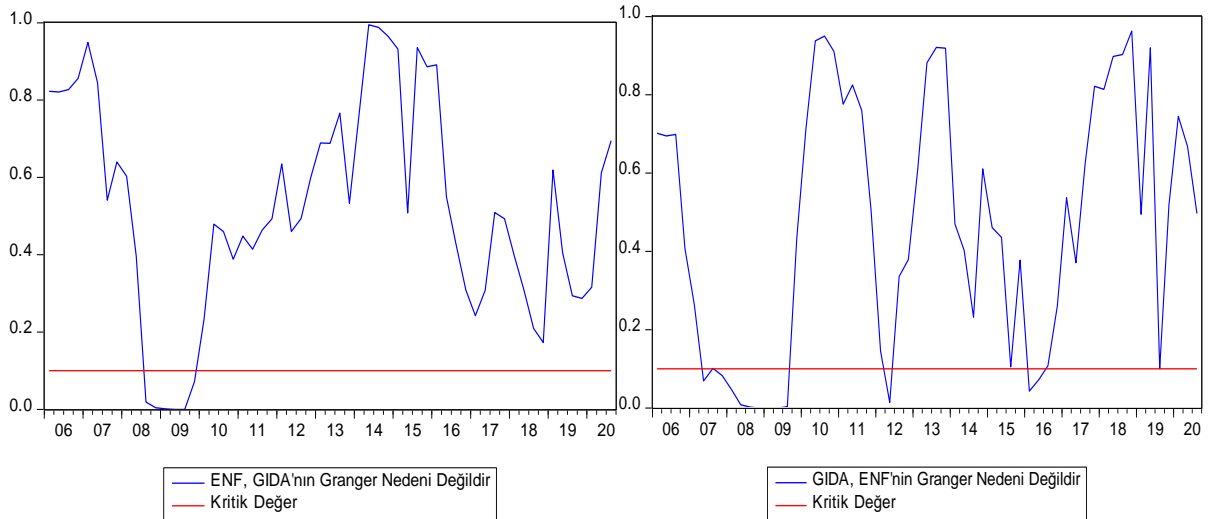
Tang (2008) ve Arslantürk vd. (2011) ekonomik ve politik olayların etkisi nedensel ilişkileri zamanla değiştirdiğini ifade etmişlerdir. Bu nedenle değişkenler arasındaki ilişkilerin zamanla değişen nedensellik yöntemleriyle de inceleyerek, farklı dönemler de farklı nedensellik ilişkilerinin olup olmadığının incelenmesinde yarar vardır (Kırca ve Yıldız, 2020, s. 22). Zamanla değişen nedensellik test sonuçlarına Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te yer verilmiştir.

Şekil 2. Zamanla Değişen Nedensellik Sonuçları: ENF-EMTIA

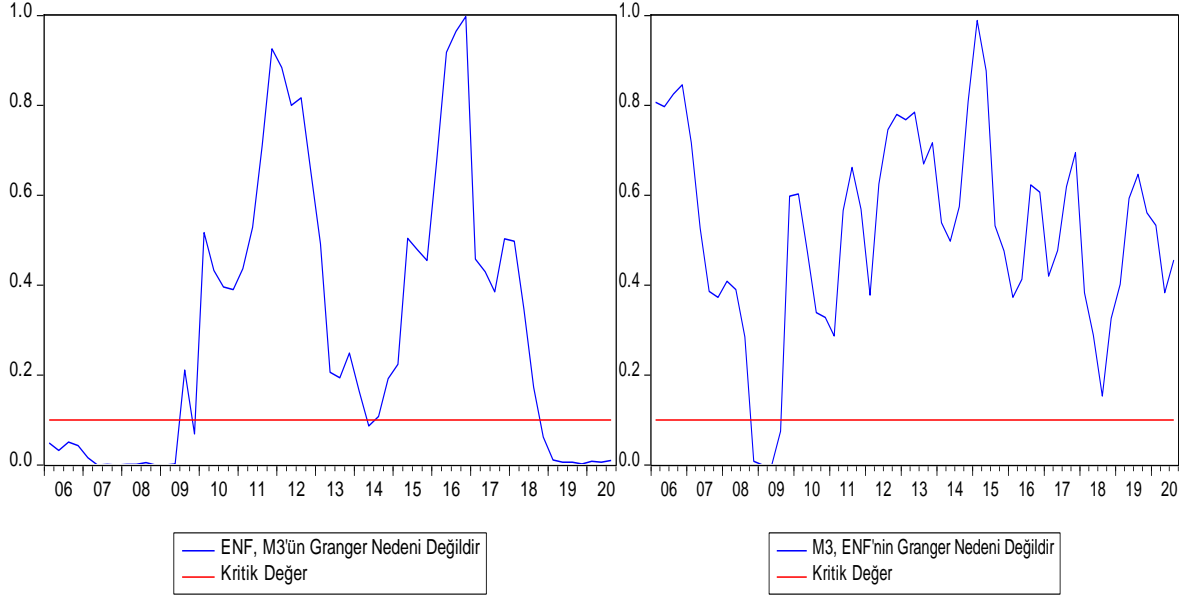
Şekil 2'ye göre; enflasyondan küresel emtia fiyatlarına doğru, 2008Q3; 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2, 2009Q3, 2009Q4; 2019Q3 dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Küresel emtia fiyatlarından enflasyona doğru, 2008Q3, 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2, 2009Q3; 2012Q1, 2012Q2; 2019Q4; 2020Q1 dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2008Q3, 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2 ve 2009Q3'de hem enflasyondan küresel emtia fiyatlarına doğru hem de küresel emtia fiyatlarından enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Şekil 3. Zamanla Değişen Nedensellik Sonuçları: ENF-GIDA

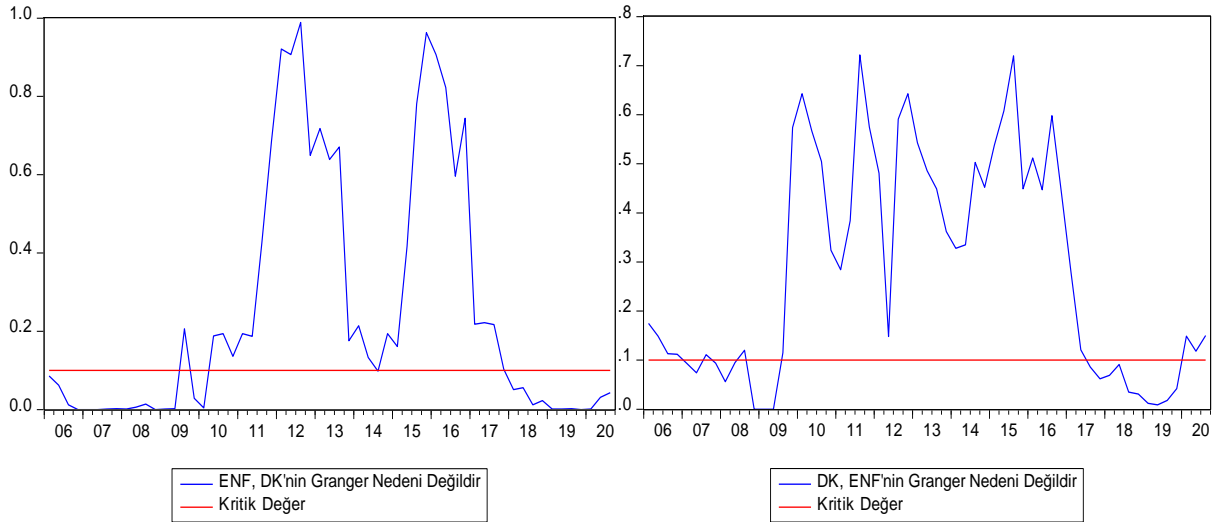
Şekil 3'e göre; enflasyondan küresel gıda fiyatlarına doğru, 2008Q3; 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2; 2009Q3, 2009Q4 dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Küresel gıda fiyatlarından enflasyona doğru, 2007Q2, 2007Q4; 2008Q1, 2008Q2, 2008Q3, 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2, 2009Q3; 2012Q1, 2012Q2; 2016Q1, 2016Q2, 2016Q3; 2019Q3 dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2008Q3; 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2; 2009Q3'de hem enflasyondan küresel gıda fiyatlarına doğru hem de küresel gıda fiyatlarından enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Şekil 4. Zamanla Değişen Nedensellik Sonuçları: ENF-EMTIA

Şekil 4'e göre; enflasyondan para arzına doğru, 2006Q1-Q4; 2007Q1-Q4; 2008Q1-Q4; 2009Q2, 2009Q4; 2014Q2, 2014Q3; 2018Q4; 2019Q1-Q4; 2020Q1-Q3 dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Para arzından enflasyona doğru, 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2, 2009Q3; dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2008Q4; 2009Q2'de hem enflasyondan para arzına doğru hem de para arzından enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Şekil 5. Zamanla Değişen Nedensellik Sonuçları: ENF-EMTIA

Şekil 5'e göre; enflasyondan döviz kuruna doğru, 2006Q1-Q4; 2007Q1-Q4; 2008Q1-Q4; 2009Q2, 2009Q4; 2010Q1, 2010Q2; 2017Q4; 2018Q1-Q4; 2019Q1-Q4; 2020Q1-Q3'de dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Döviz kurundan enflasyona doğru, 2007Q1, 2007Q2, 2007Q4; 2008Q1, 2008Q2, 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2, 2009Q3; 2017Q3, 2017Q4; 2018Q1-Q4; 2019Q1-Q4; 2020Q1 dönemlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2007Q1, 2007Q2, 2007Q4; 2008Q1, 2008Q2, 2008Q4; 2009Q2; 2017Q4; 2018Q1-Q4; 2019Q1-Q4; 2020Q1'de hem enflasyondan döviz kuruna doğru hem de döviz kurundan enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

4. SONUÇ

Ekonominin küresel işleyişinin bir sonucu olarak hiçbir ülke ya da grup kendisini diğer ülkelere ya da gruplara kapatamaz, bu karşılıklı bağımlılığın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla da uluslararası piyasalarda meydana gelen küresel enerji ve küresel gıda fiyatlarında yaşanan gelişmeler ülkelerin iç piyasalarını doğrudan ve çok hızlı olarak etkiler. Bir ülkede fiyatlar genel düzeyindeki değişimler toplumdaki tüm birimleri etkiler. Fiyatlar genel düzeyinde istikrarının sağlanması tüm toplumun yararına olduğu için de, fiyatlar genel düzeyindeki değişimlerin hangi kaynaklardan beslendiğinin ortaya çıkartılması, fiyat istikrarı için çok önemlidir. Bu temel amaçla, bu çalışmada, Türkiye için, 2006:Q1-2020:Q3 döneminde çeyreklik, logaritması alınmış ve mevsimsellikten arındırılmış verilerle, enflasyon üzerinde, küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatları, geniş tabanlı para arzı M3'ün GSYİH'ya oranı ve döviz kuru değişkenlerinin etkisi araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki muhtemel ilişkiler VAR blok Granger ve zamanla değişen nedensellik yöntemleriyle analiz edilmiştir. Bu analiz ile birlikte, durağanlık analizi için yapılan, birim kök testleri sonucu ilgili değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra durağan hale geldikleri görülmüştür. Bunu takiben, değişkenler arasında eş bütünleşmeyi ölçen/gösteren sonuçlar, enflasyon ile onu açıklayan değişkenler küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatları, para arzı ve döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin yani eşbütünleşmenin olduğunu göstermektedir. Eşbütünleşme test sonuçlarının güvenilirliği için ise vektör hata düzeltme tahmini yapılmıştır. Hata düzeltme modeline ilişkin sonuçlara bakıldığında da, küresel emtia fiyatları dışındaki diğer değişkenlerin hata terimlerinin katsayılarının -1 ile 0 arasında olduğu görülmektedir. Değişkenlerin katsayılardan birinin bile böyle çıkması, değişkenleri uzun dönemde dengeye doğru yakınlaştırdığını ve aynı zamanda değişkenler arasında bir nedensellik olduğu görüşünü destekler. Blok Granger nedensellik test sonuçları, enflasyonun Granger nedeninin döviz kuru, küresel emtia fiyatları ve para arzı olduğunu göstermektedir. Döviz kurunun Granger nedeni ise, enflasyon, küresel emtia fiyatları, küresel gıda fiyatlarıdır. Küresel emtia fiyatlarının Granger nedeni küresel gıda fiyatlarıdır.

Ekonomik ve politik olayların etkisiyle nedensel ilişkiler zamanla değişebilir. Bu nedenle değişkenler arasındaki ilişkilerin zamanla değişip değişmediğinin tespiti için de değişen nedensellik yöntemleriyle de incelenmiş ve farklı dönemler de farklı nedensellik ilişkilerinin olup olmadığı araştırılmıştır. Buna göre, 2008Q3, 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2 ve 2009Q3 dönemlerinin her birinde hem enflasyondan küresel emtia fiyatlarına doğru hem de küresel emtia fiyatlarından enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2008Q3; 2008Q4; 2009Q1, 2009Q2; 2009Q3 dönemlerinin her birinde de hem enflasyondan küresel gıda fiyatlarına doğru hem de küresel gıda fiyatlarından enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2008Q4; 2009Q2'de hem enflasyondan para arzına doğru hem de para arzından enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. 2007Q1, 2007Q2, 2007Q4; 2008Q1, 2008Q2, 2008Q4; 2009Q2; 2017Q4; 2018Q1-Q4; 2019Q1-Q4; 2020Q1 dönemlerinin her birinde de hem enflasyondan döviz kuruna doğru hem de döviz kurundan enflasyona doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Devletler, finansçılar, işletmeler ve hatta sıradan insanlar enflasyon karşısında sıkıntıya düşebilirler. Günümüzde, enflasyonu azaltıp kontrol altına almak amacıyla yürütülen ve sonu bir türlü gelmeyen mücadele en önemli ekonomik öncelik haline gelmiştir (Stanford, 2015, s. 202). Enflasyon başladığında kontrol altına almak zor olur. Dahası, enflasyonu geri döndürmenin, deflasyonun maliyeti çok yüksek olduğundan, bu sorunu nereden kaynaklandığını tespit ederek hemen gidermeye çalışmak en iyi çözümdür (Stiglitz, 2018, s. 340). Ulusların, yüksek enflasyon oranlarının oluşmasını engelleyecek politikalar uygulamaları kaçınılmaz bir zorunluluktur. Enflasyonun nedenlerine bakıldığında da genellikle dört faktörün karşılıklı etkileşimi sonucu oluştuğu göze çarpmaktadır. Bu faktörler, finans açığı, finansal kuruluşlar, hükümet bütçesini sarsan şoklar ve ulusun krizlere karşı düzeltici etki yapan mali önlemleri uygulayabilme yeteneğidir. Bu dört faktörün birleşimi, enflasyonun yumuşatılmasına veya hiperenflasyona neden olabilmektedir (Kotler vd., 2000, s. 251). Bu çalışmanın kapsamına giren küresel enerji ve küresel gıda fiyatlarından, günümüzde, küresel enerji sektörünün yüzleşmek zorunda olduğu iki temel sorun bulunmaktadır. Bu sorunlardan ilki, iklim değişikliğidir. 1990'ların başından itibaren enerji tüketimine dayalı karbondioksit emisyonunu azaltmak amaçlı pek çok uluslararası zirve düzenlenmiş olsa da; ancak bu konuyla ilgili gerekli politik destek sağlanmadığı için söz konusu zirveler başarısız olmuştur. İklim değişikliği ile mücadele amaçlı gerçekleştirilmiş bu uluslararası zirvelerde sanayileşmiş ve hızlı sanayileşen devletler hayat standartlarında bir dönüşüme sıcak bakmadıkları için gerekli politik desteği sağlamamışlardır. Enerji piyasalarının yüzleşmek zorunda kaldığı ikinci büyük sorun ise artan enerji talebinin nasıl karşılanacağı ve bunun için yeterli fosil yakıt kalıp kalmadığıdır. Fosil olmayan yakıt ve enerji türlerinin kısa dönemde yüksek hızla artmakta olan enerji talebine cevap vermeleri pek mümkün gözükmemektedir (Sevim, 2015, s. 139). Enerji, tarımdan sanayiye her alanda kullanılır. Diğer bir ifadeyle, bugün, bir ürünün üretilmesinden tüketiciye

sunulmasına kadar olan tedarik zincirinin her safhasında kullanılmaktadır. Enerji fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar petrolün kullanıldığı tüm sektörlerde olduğu gibi gıda sektörünü de etkilemektedir. Gıda, fizyolojik etkisi olan her şeyle ilişkilendirilebilir ve insanlığın varlığını devam ettirmesi açısından en temel öğelerden birisidir. Genel olarak gıda, besin öğelerini içeren maddeler anlamına gelir ve organizmanın varlığının sağlanmasının devamı, büyümesi, kaybettiklerini yerine koyması ve yaşamanın gereği olan fizyolojik fonksiyonlarını yapabilmesi için vücuda alınan besin maddesi olarak tanımlanır (Tayar ve Çıbık, 2011, s. 2). Gıda, tüketimde ve üretimde tüm insanlık tarafından bolca kullanılan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Küresel gıda fiyatlarında meydana gelecek gelişmeler doğrudan doğruya tüketimi ve üretimi etkilemektedir. Küresel gıda fiyatlarının izlendiği piyasalarda üç piyasa koşuluna bağlı olarak fiyat dalgalanmaları görülmektedir. Bu koşullardan ilki, tarımsal üretimde, kuraklık, sel gibi hava olayları, zararlılar ve hastalıklar gibi doğal şoklar nedeniyle dönem dönem değişimin olmasıdır. İkinci olarak ise, tarımsal üretim arzı ve talebi kısa sürede esnek olmaması nedeniyle, bu üretimin kısa dönemde artırılmasının pek mümkün olmamasından dolayı, bilhassa stok düzeyinin düşük olduğu piyasaları temizlemek için geniş fiyat ayarlamalarının gerekli olması durumudur. Üçüncü olarak, tarımda üretimin uzun bir zaman alması sebebiyle, eğer üretimdeki değişimlere karşı gerekli stoklar bulundurulmamış ise arz kısa sürede fiyat değişikliklerine çok fazla tepki vermemesi aşamasıdır. Genel olarak tarımsal üretimde görülen fiyat dalgalanmaları bu temel faktörler kaynaklı olmaktadır (FAO, 2012, s. 2). Politika önerisi olarak, ithal mal fiyatlarının sıçramalar sergilediği ortamlarda, istikrar odaklı politikalar izleyen, piyasaların, yükselen ithalat fiyatlarına gerekli uyumu sağlamasını engellemeyen ülkeler enflasyondan kaçınabilmekte, en azından artan ithal fiyatlarının etkilerini çok düşük düzeylerde tutabilmektedir. Burada göz önünde tutulması gereken nokta, parasal genişlemeye gidilmemesi koşuluyla, zamanla piyasa dinamiklerinin, içeride üretilen bazı mal fiyatlarındaki gerilemelerle, ithal mal fiyatlarının enflasyonist yansımalarını geniş ölçüde emebileceğidir (Paya, 2013, s. 376).

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Z. ve Korkmaz, Ö. (2012). Tüketici ve üretici fiyat endekslerinde fiyat geçişkenliği: Alt sektörler. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(2), 65-81.
- Akgül, I. ve Özdemir S. (2018), Enflasyon-faiz oranı ve enflasyon-döviz kuru ikilemi: GEG programı döneminde Türkiye gerçeği. *Ege Akademik Bakış*, 18(1), 153-165.
- Alev, N. (2019). Türkiye’de enflasyonun belirleyicileri: ARDL sınır testi yaklaşımı (2006:Q1-2018:Q2 dönemi). *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 3(1), 1-18.
- Altıntaş, H. (2016). Petrol fiyatlarının gıda fiyatlarına asimetric etkisi: Türkiye için NARDL modeli uygulaması. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(4), 1-24.
- Arslantürk, Y., Balcılar, M. ve Özdemir, M. (2011). Time-varying linkages between tourism receipts and economic growth in a small open economy. *Economic Modelling*, 28(1), 664-671.
- Boyes, W. ve Melvin, M. (2013). *Ekonominin temelleri*. E. Telatar (Çev.), Nobel Yayıncılık.
- Brito, R. D. ve Brianne, B. (2010). Inflation targeting in emerging economies: Panel evidence. *Journal of Development Economics*, 91, 198-210.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressivetime series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dinç, M. ve Yıldırım, S. (2019). Oil prices and monetary policy: the case of Turkey. R. Yılmaz ve Löschnigg, G. (Ed.) *Studies on Balkan and Near Eastern Social Sciences* içinde (s. 277-291), Peter Lang.

- Eren, O., Kal, S. H. ve Özmen, M. U. (2017). Türkiye’de gıda enflasyonunun belirleyicileri. *TCMB ekonomi notları*, 5, 1-16.
- FAO. (2012), *Food price volatility and the role of speculation, price volatility from a global perspective, Rome*. http://www.fao.org/fileadmin/templates/est/meetings/price_volatility/Price_volatility_TechPaper_V3_clean.pdf adresinden 10 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Göçer, İ., Ayfin, N. ve Sümer, A. L. (2016). Türkiye’de son yıllarda enflasyonun belirleyicileri: Çok yapısal kırılmalı zaman serisi analizi. *Bankacılık Dergisi*, 98, 3-22.
- Habermeier, K., İnci, Ö. R., Luis, J., Alessandrom, G., Kotaro, I., David, V., Turgut, K. ve Francisco V. (2009). *Inflation pressures and monetary policy options in emerging and developing countries: A cross regional perspective* (No. 09/01). IMF Working Paper.
- Islatince, H. (2017). Para arzı ve enflasyon ilişkisi: Türkiye için nedensellik analizi (1988-2016). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 544-547.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in gaussian vector autoregressive model. *Econometrica*, 59, 1551-1580.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Kılavuz, E. ve Altınöz, B. (2020). Türkiye’de para arzı ile enflasyon arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 242-260.
- Kırca, M. ve Yıldız, Ü. (2020). Türkiye için kredi risk primi (CDS) ve ekonomik büyüme arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkileri. *Uluslararası AFRO-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 17-24.
- Korkmaz, Ö. (2017). Enflasyon oranını etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 109-142.
- Kotler P., Jatusripitak, S. ve Maesincee, S. (2000). *Ulusların pazarlanması*. A. Buğdaycı (Çev.), İş Bankası Kültür Yayınları.
- Labonte, M. ve Makinen, G.E. (2008). *Inflation: causes, costs, and current status*. Congressional Research Service.
- Mankiw, G. N. (2009). *Makroekonomi*. (Ö. F. Çolak, Çev.), Eflatun Yayınevi.
- On Birinci Kalkınma Planı Enflasyonla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu. (2018). Kalkınma Bakanlığı, <https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2020/04/EnflasyonlaMucadeleOzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf> adresinden 10 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Öner, H. (2018). Yurt içi üretici fiyat endeksi ile alt enflasyon kalemleri arasındaki ilişki. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 42-53.
- Özmen M. ve Koçak F. İ. (2012). Enflasyon bütçe açığı ve para arzı ilişkisinin ARDL yaklaşımı ile tahmini: Türkiye örneği. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 1-19.
- Paya, M. (2013). *Küresel ortamda iktisat politikaları*. Türkmen Kitabevi.
- Peker, O. ve Görmüş, Ş. (2008). Türkiye’de döviz kurunun enflasyonist etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 187-202.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Selim, S. ve Ayyaz Güven, T. A. (2014). Türkiye’de enflasyon, döviz kuru ve işsizlik arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 127-145.

- Sevim, C. (2015). *Küresel enerji stratejileri ve jeopolitik*. Seçkin Yayıncılık.
- Sloman, J. (2004). *İktisat makro*. A. Çakmak (Çev.), Bilim Teknik Yayınevi.
- Stanford, J. (2015). *Herkes için iktisat*. T. Öncel (Çev.), Yordam Kitap.
- Stiglitz, J. E. (2018). *Eşitsizliğin bedeli: bugünün bölünmüş toplumu geleceğimizi nasıl tehlikeye atıyor?* O. İşler (Çev.), İletişim Yayınları.
- Şahin Kutlu, Ş. ve Bayır, M. (2019). Enflasyonun içsel ve dışsal belirleyicilerine yönelik ampirik bir analiz. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 251-270.
- Şahin, İ. ve Karanfil, M. (2015). Türkiye ekonomisinde 1980-2013 dönemi para arzının enflasyon üzerindeki etkisi. *Business and Economics Research Journal*, 6(4), 97-113.
- Şahinoğlu, T., Özden, K., Başar, S. ve Aksu, H. (2010). Türkiye’de enflasyonun oluşumu: ARDL yaklaşımı. *Sosyo-Ekonomi*, 1, 27-46.
- Şıklar, İ. (2019). Türkiye’de enflasyonun zaman serisi dinamikleri. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 2-14.
- Taban, S. ve Şengür, M. (2016). Türkiye’de enflasyonun kaynağının belirlenmesine yönelik ekonometrik bir analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(47), 47-64.
- Tang, C. F. (2008). Wagner’s law versus keynesian hypothesis: New evidence from recursive regression-based causality approaches. *ICFAI Journal of Public Finance*, 6(4), 29-38.
- Tayyar, M. ve Çıbık, R. (2011). *Gıda Kimyası*. Dora Yayınları.
- Utkulu, U. ve Ekinci, R. (2016). Uluslararası petrol ve gıda fiyatlarından iç fiyatlara asimetric ve doğrusal olmayan fiyat geçişkenliği: Türkiye için NARDL modeli bulguları. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(617), 10-22.
- Yenisu, E. (2019). Türkiye’de enflasyonun makroekonomik belirleyicileri: Toda-Yamamoto nedensellik analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 43-58.
- Yıldırım, Z. (2015). Enflasyon rejimleri ve üretici enflasyonundan tüketici enflasyonuna geçişkenlik. *Central Bank Review Forthcoming*, 1-26.
- Zortuk, M. (2008). Türkiye’de tüketici ve toptan eşya fiyat endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi: 1986–2004. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 181-190.

POZİTİF PSİKOLOJİK SERMAYENİN TÜKENMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DUYGUSAL ZEKÂNIN ARACILIK ROLÜ: ÇALIŞANLAR ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA*

MEDIATING ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE IMPACT OF POSITIVE PSYCHOLOGICAL CAPITAL ON BURNOUT: A RESEARCH ON EMPLOYEES

Öğr. Gör. Dr. Ayşe Nihan ARIBAŞ¹

Doç. Dr. Yusuf ESMER²

ÖZ

Günümüz iş yaşamında çalışanların başarılı olabilmeleri, örgütlerine daha fazla katkıda bulunabilmeleri ve tükenmişlik duygusu ile baş edebilmeleri için duygusal zekâlarını gerektiğinde kullanabilmeleri ve pozitif psikolojik sermaye ile donatılmış olmaları gerekmektedir. Bu araştırma, pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda ilgili literatür taranarak değişkenler arasındaki ilişkilere yönelik dört hipotez belirlenmiştir. Araştırma evreni, Türkiye’de Aksaray ve Konya illerinde çeşitli meslek gruplarında görev yapan çalışanlardan oluşmaktadır. Kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen 408 kişi araştırmanın örneklemini olarak belirlenmiştir. Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırmada veriler, anket tekniğiyle toplanmıştır. Araştırma hipotezleri Regresyon analizi ile sınanmıştır. Analiz sonucunda bütün hipotezler kabul edilmiş olup, pozitif psikolojik sermayenin duygusal zekâyı pozitif yönde, tükenmişliği ise negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca duygusal zekânın tükenmişliği negatif yönde etkilediği ve pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisinde tam aracılık rolünün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Sermaye, Duygusal Zekâ, Tükenmişlik.

JEL Sınıflandırma Kodları: M54, D23, C91, C92.

ABSTRACT

In today's business life, employees need to be able to use their emotional intelligence when necessary and be equipped with positive psychological capital to be successful, contribute more to their organizations and cope with the feeling of burnout. The research is carried out to determine the relationships between positive psychological capital, emotional intelligence, and burnout. For this purpose, four hypotheses regarding the relationships between the variables are determined by scanning the relevant literature. The research population consists of employees working in various occupational groups in the provinces of Aksaray and Konya in Turkey. 408 people selected by convenience sampling method are determined as the sample of the research. Quantitative research method is used in the study. In this context, the data in the research are collected by the questionnaire technique. The research hypotheses are tested by regression analysis. As a result of the analysis, all hypotheses are accepted, and it is determined that positive psychological capital affects emotional intelligence positively and burnout negatively. In addition, it is concluded that emotional intelligence negatively affects burnout, and that positive psychological capital has a full mediating role in the effect of burnout.

Keywords: Psychological Capital, Emotional Intelligence, Burnout.

JEL Classification Codes: M54, D23, C91, C92.

* Bu çalışma için Aksaray Üniversitesi Etik Kurulundan 2021/04-16 sayılı ve 26/04/2021 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Aksaray Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, nihan_dinc85@hotmail.com

² Bayburt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, yesmer@bayburt.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

In the research, the relationships between employees' positive psychological capital, emotional intelligence and burnout perceptions were examined and it was tried to determine whether emotional intelligence had a mediating effect in the relationship between positive psychological capital and burnout. In addition, the demographic characteristics of the employees (age, gender, marital status, occupation, job satisfaction, average daily working time, total working time at the current workplace, education level, suitability of the profession, the most common problems in business life) Another aim of the research is to determine whether there is a statistical difference in emotional intelligence perception. When the literature is examined, it is seen that there are limited studies on the relationship between positive psychological capital, emotional intelligence and burnout. In this context, it is thought that the study is important in terms of revealing the relationship between these three variables. In line with the purpose of the research, a model showing the relationships between the variables was developed by scanning the relevant literature. In the research model, "Positive Psychological Capital" is determined as the independent variable, "Emotional Intelligence" as the mediating variable and "Burnout" as the dependent variable, and it is assumed that there are some relations between the variables. Four hypotheses were developed in line with the research model: H₁: Positive psychological capital has a positive effect on emotional intelligence. H₂: Emotional intelligence has a negative effect on burnout. H₃: Positive psychological capital has a negative effect on burnout. H₄: Emotional intelligence has a mediating effect on the effect of positive psychological capital on burnout.

Design/methodology/approach:

The population of the research consists of employees working in various occupational groups in Aksaray and Konya provinces in Turkey. The sample of the research consists of 408 people who agreed to participate in the research and were determined by convenience sampling method. Persons who volunteered to participate in the study and filled out the questionnaires were included in the study. Quantitative research method was used in the study. In this context, the data in the research were collected between April-May 2021 in the Google Form environment and using the survey technique. The questionnaire form consists of four parts. In the first part; There is a "Demographic Information Form" that aims to determine the demographic characteristics of the participants. In the second part, there is the "Positive Psychological Capital Scale", which aims to determine the positive psychological capital perceptions of the employees. In the third part, there is the "Emotional Intelligence Scale", which is used to determine the emotional intelligence levels of the employees, and in the last section, the Burnout Scale to determine the burnout levels of the employees.

Findings:

Multiple Correlation Analysis was used to determine the relationships between the variables, and Binary and Multiple Regression Analysis was used to test the research model and hypotheses. As a result of the Multiple Correlation Analysis, it was found that there is a positive relationship between positive psychological capital and emotional intelligence, a negative relationship between positive psychological capital and burnout, and a negative relationship between emotional intelligence and burnout. As a result of Binary and Multiple Regression Analysis, the following findings were reached: Positive psychological capital affects emotional intelligence significantly and positively. Emotional intelligence affects the perception of burnout significantly and negatively. Positive psychological capital affects the perception of burnout significantly and negatively. In Multiple Regression Analysis, when emotional intelligence is included in the model, it is seen that the effect of positive psychological capital on the perception of burnout is zero, in other words, it disappears. In this case, it can be said that the effect of positive psychological capital on burnout occurs entirely through emotional intelligence, that is, emotional intelligence has a full mediation effect. Whether the full mediation effect was significant was analyzed with the Sobel Test, and it was determined that the full mediation effect of emotional intelligence was significant in the effect of positive psychological capital on burnout.

Conclusion and Discussion:

All hypotheses (H₁, H₂, H₃, H₄) determined as a result of the research were accepted. Accordingly, it has been determined that positive psychological capital has a positive effect on emotional intelligence and a negative effect on burnout. While emotional intelligence has a negative effect on burnout, it has been determined that positive psychological capital has a full mediating role in the effect of burnout. Therefore, it can be said that as individuals' positive psychological capital levels and emotional intelligence levels increase, their burnout levels decrease and as a result of individuals having positive psychological capital and emotional intelligence, burnout may disappear. According to the results of the difference analysis, a difference was found between positive psychological capital perception and marital status, occupation, job satisfaction, and the suitability of the occupation for the person. In the perception of emotional intelligence, marital status, age, job satisfaction and the suitability of the profession to the person reveal a statistically significant difference. In the perception of burnout, it was determined age, gender, marital status, education level, occupation, total working time at the current workplace, daily average working hours, suitability of the profession, job satisfaction, the most encountered problem in business life and salary satisfaction revealed statistically significant differences. As a result, to reduce the burnout perceptions of employees, it is necessary to make some social and legal regulations that will improve working conditions to increase positive psychological capital and emotional intelligence levels. In this respect, important duties fall on employers, managers, and all relevant stakeholders.

1. GİRİŞ

Günümüzde çalışanların etkili ve verimli şekilde çalışarak örgütlerini başarıya taşıyabilmeleri konusunda örgütlerde üzerinde durulması veya dikkat edilmesi gereken birçok kavram bulunmaktadır. Bunların başında duygusal zekâ, pozitif psikolojik sermaye ve tükenmişlik gelmektedir. Bu bağlamda bireyler örgüte bilgi, beceri ve deneyimleri ile katkıda bulunurken, duygusal zekânın sağladığı birtakım özelliklerin de örgüte aktarılması oldukça önemlidir. Duygusal zekâ düzeyi yüksek olan bireylerin genellikle empati, duygularının farkında olma, duygularını kontrol etme, kendini motive etme ve sosyal beceriler gibi özelliklere sahip oldukları için tükenmişlik hissine kapılmamaları beklenmemektedir. Diğer yandan pozitif psikolojik sermaye sahibi bir birey öz yeterlilik, umut, dayanıklılık ve iyimserlik gibi özelliklere sahip olduğundan, örgütün başarısı için emek vermekten ve çalışmaktan kaçınmadığı bilinmektedir. Bu bakımdan duygusal zekâ ve pozitif psikolojik sermaye kavramları olumluluk barındırmakta iken; tükenmişlik kavramı ise olumsuzluk barındırmaktadır. Bu nedenle örgütlerin başarıya ulaşmalarında duygusal zekâ, pozitif psikolojik sermaye ve tükenmişlik duygusunun önemli düzeyde rol oynadığı söylenebilmektedir.

Bireyin kendi duygularını ve başkalarının duygularını gözleme, farklı duygular arasında ayırım gerçekleştirme ve bunları uygun şekilde etiketleme, duygusal bilgiyi düşünme ve davranışa rehberlik ederek kullanma yeteneği olarak tanımlanan duygusal zekâ, aynı zamanda bireylerarası dinamiklerin düşünce ve anlayışını geliştirmek için zekâ, empati ve duyguları birleştirme yeteneklerini de ifade etmektedir (Ebrahimi vd., 2018, s. 438). Psikolojik sermaye, pozitif kaynakları ve yetenekleri destekleyen bireysel özelliklerin ve niteliklerin bir varlığı olmakta ve gerçek anlamda mutluluğun tanımına yakın düşünülebilmektedir. Bu yapı, insanları günlük yaşamla etkin bir şekilde başa çıkma, proaktif davranma, imkânlarına güvenme ve zorluklar yüzünden cesaretleri kırılmadan gelecekteki senaryolara olumlu bakma konularında da desteklemektedir (Santisi vd., 2020, s. 14). Literatürde tutarlı olarak denge ve uyum eksikliğinden kaynaklandığı belirtilen tükenmişlik ise genellikle, iş ile ilgili talepler çalışanın başa çıkma kapasitesini aşacak şekilde olduğunda ya da bireyin sarf ettiği çaba karşısında adil ödüller verilmediğinde ortaya çıkan birey ve çalışma ortamı arasındaki olumsuz ilişki olarak açıklanmaktadır (Maslach, 2003, s. 192).

Duygusal zekâ ve pozitif psikolojik sermaye günümüz iş dünyasında çalışanlarda bulunması beklenen olgular olup, çalışanların buldukları örgütlerin başarısına daha fazla katkıda bulunmak için duygusal zekâlarını da gerektiğinde ortaya koyabilmeleri ve pozitif psikolojik sermaye ile donatılmış olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda duygusal zekâ düzeyi yüksek olan ve pozitif psikolojik sermayenin getirilerini yeterince kullanabilen çalışanların tükenmişlik duygusuna kapılma olasılığı düşük olmaktadır. Dolayısıyla bu bireylerin duygusal zekâ, pozitif psikolojik sermaye ve tükenmişlikleri arasında bir ilişkinin olduğu söylenebilmektedir. Bu çalışmada pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik ilişkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, ulaşılan sonuçları tüm çalışanlara genelledebilmek için farklı meslek gruplarında görev yapan çalışanlar üzerinden elde edilen veriler birtakım istatistikî analiz teknikleri kullanılarak bu kavramlar arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Literatürde bu üç değişkeni birlikte inceleyen çalışmaların kısıtlı olması nedeniyle bu çalışmanın alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde sırasıyla pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik kavramları açıklandıktan sonra bu kavramlar arasındaki ilişkilere yönelik gerçekleştirilmiş araştırmalar özetlenerek ilgili literatür doğrultusunda araştırma modeli ve hipotezler belirlenmiştir.

2.1. Pozitif Psikolojik Sermaye

Pozitif psikolojik sermaye, pozitif örgütsel davranış ve pozitif psikoloji disiplinlerinin literatüre kazandırdığı bir kavramdır. Zayıflıklar yerine üstünlüklere odaklanan, özgün ve esnek bir anlayışı ve daha proaktif bir düşüncüyü benimseyen pozitif örgütsel davranış, geleneksel sermaye türlerinden başka “psikolojik sermaye” kavramını örgütsel çalışmalara dâhil etmiştir (Kesken ve Ayyıldız, 2008, s. 738). Pozitif psikolojinin örgütlere yansımaları olan pozitif örgütsel davranış, örgütlerde performansın geliştirilmesi noktasında ölçülebilen, yönetilebilen ve geliştirilebilen insan kaynağının gücü ve psikolojik bakımdan gösterdiği kapasiteye vurgu yapmaktadır (Özen Kutanis ve Yıldız, 2014, s. 136). Pozitif psikolojide ise öncelikli hedef tedavi değildir. Ancak pozitif psikolojinin, aile, örgüt ve toplum yaşamına katkısı olduğu gibi aynı zamanda tedavi sürecine de etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla pozitif psikolojinin insan yaşamının her alanında olumlu bir etkiye sahip olduğu

söylenmektedir (Şahinbaş ve Erigüç, 2019, s. 1203). Psikolojideki pozitif yaklaşım, insan kaynakları yönetimini de etkileyerek, pozitif psikolojik sermaye kavramının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Akçay, 2011, s. 77). Psikolojik sermaye kavramının temelinde çalışanların gelişme ve büyüme yeteneğine sahip olmaları yer almaktadır. Bununla birlikte yöneticiler, insanı nesne olarak görme riskine rağmen, çalışanların belirli özellik ve kapasitelerini örgütün bir kaynağı olarak görmemelidir. Bu nedenle psikolojik sermaye kavramının açıklanmasında örgütten değil, örgüt çalışanlarından bahsetmek daha doğru olmaktadır. Psikolojik sermaye kavramı, özellikle umut geliştirme stratejisi olarak, hedeflerin belirlenmesini de desteklemektedir. Bu durum çalışanların özgür iradeye sahip olmaları sebebiyle işleriyle ilgili bağımsız kararlar alıp, bu tür kararların sonuçlarına yönelik sorumluluk üstlenebilecekleri varsayımıyla uyumlu olmaktadır. Kendi başına hedefler belirlemek, kişinin yaptığı işi daha fazla anlamlandırmasını sağlamakta ve bu hedef belirleme ekiple birlikte gerçekleştirildiği zaman da topluluk olma duygusunu artırmaktadır (Bozek, 2015, s. 28). Psikolojik sermaye, sermayenin tanımına dayanmaktadır. İnsanlar, olumlu psikolojik durumlarını öğrenmenin, kendilerinin işte ve yaşamda mutluluk duygusu oluşturmalarına katkıda bulunabileceğini düşünmekte ve bu durum insanlar için bir tür "kaynak" olarak adlandırılabilir. Bununla birlikte psikolojik sermaye kavramı için, farklı bilim insanları tarafından farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Örneğin, bazı bilim insanları, psikolojik sermayenin, insanların çocukluk ve gençlik dönemlerinde oluşan psikolojik bir özellik olduğuna ve bunların insanların çalışma, tutum ve verimliliğini etkileyebileceğine inanmaktadırlar. Bazı bilim insanları ise psikolojik özelliklerle karşılaştırıldığında, insanın içinde bulunduğu psikolojik durumunun psikolojik sermayeyi tanımlamak için daha uygun olduğuna ve bunun rastgele olmayan bir pozitif psikolojik durum olduğuna inanmaktadırlar. Pozitif psikolojik durum, insanların tutumlarını daha fazla harekete geçirmeye yardımcı olmakta ve böylece iş verimliliklerini de önemli ölçüde geliştirebilmektedir. Psikolojik sermayenin öz yeterlilik, umut, iyimserlik ve dayanıklılık olmak üzere dört alt boyutta incelenmesi gerektiğine inanan bilim insanları da bulunmaktadır. Ayrıca iyi bir psikolojik sermayeye sahip olmak için, bu boyutların koordineli olarak geliştirilmesi gerekmektedir. Psikolojik sermaye, temelde bir bireyin kişisel özellikleri olarak tanımlanabilmekte ve doğuştan gelen faktörlerden etkilenebilmektedir. Ancak daha sonradan uygulama yoluyla da edinilebilmektedir. Doğuştan gelen faktörleri kontrol etmek zor olmakta, bu nedenle psikolojik sermayeyi iyileştirmek için yetiştirme ve düzenlemeye güvenmek gerekmektedir (Chen, 2020, s. 1326). Çalışanlara kendileri ile ilgili farkındalık kazandıran psikolojik sermaye, ortak bir amaca ulaşabilmek için çalışanlara mücadele gücü ve başarı hissi aşılamaktadır (Pelenk, 2018, s. 359). Psikolojik sermayenin bileşenlerinden olan *öz yeterlilik (self-efficacy)*, kişinin kendine olan güveni ve inancından doğmuş bir kavramdır. Çetin ve Basım (2012, s. 125), öz yeterliliğin, bir faaliyetin başlamasından önce çalışanların kendi yetenekleri ile ilgili bilgileri ölçtüğünü, topladığını ve kendini yeterli bulan çalışanların, daha zor işleri tercih ettikleri ve aksiliklerle karşılaşsalar bile bu tavırlarını sürdürdüklerini belirtmektedir. Diğer bir bileşen olan *umut (hope)*, Luthans vd. (2006, s. 389)'ne göre, çeşitli aşamalardan oluşmaktadır. Öncelikle kişisel hedefler belirlenmekte ve bu hedefler belirlendikten sonra, yollar geliştirilmekte ve öncelikli olarak katılımcılardan bu hedefe giden birden fazla yol oluşturmaları istenmektedir. Katılımcılar bu noktada mümkün olduğunca çok sayıda alternatif yol üzerinde beyin fırtınası yapmaya teşvik edilmekte ve daha sonraki aşamada ise çeşitli hedeflere ulaşmak için küçük gruplar oluşturulmaktadır. Son adı ise envanter yolları olup, bu süreç, her bir yolu takip etmek için gereken kaynakların dikkate alınmasını gerektirmekte, dikkatli davranarak yapılan incelemelerden sonra gerçekçi olmayan yollar çıkarılmakta, sonrasında ise hedefe gitmeden daha işlevsel olan ve daha az sayıda ama daha gerçekçi yol belirlenmektedir. Kesken ve Ayyıldız (2008, s. 739) ise örgütlerde umudu fazla olan çalışanların hedeflerine ulaşabilmek için mevcut yollar tıkanıldığında, alternatif yollar üretmekten çekinmediklerini belirtmektedir. İbrahimli (2020, s. 12), *iyimserlik (optimism)* özelliğinin pozitif olayları durağan, içsel ve genel gerekçeler ile anlamlandırabilme anlamına gelen bir tutum ve kişilik özelliği olduğunu belirtmekte olup başarı ve yüksek performansın elde edilmesi ve sürdürülebilmesinde bir fırsat olarak algılandığını belirtmektedir. Korkmazer vd. (2016, s. 272-273)'ne göre iyimserlik, gelecekte iyi şeyler olacağına dair kişinin beklentisini ifade etmekte ve olumlu olayları kişisel, kalıcı ve genel nedenlere; olumsuzları ise dışsal, geçici ve durumsal faktörlere dayandırmaktadırlar. Pozitif psikolojik sermayenin son özelliği olan *dayanıklılık (resiliency)* ise, ciddi risklerle karşılaşıldığı zaman bile kişinin kendini toparlamayı başarması olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada kişi, bu risklere maruz kaldığında, olaylara olumlu bir şekilde uyum sağlamaktadır. Bu bağlamda yüksek dayanıklılık özelliği gösteren kişiler, olumsuz koşullarda bile kendilerine hâkim olmakta ve performanslarını da aşarak hayatlarına yeni anlamlar yükleyebilmektedirler.

2.2. Duygusal Zekâ

Geçmişten günümüze, zamanla, zekâ katsayıları geliştirilmiş ve 20. yüzyılın ilk yarısında zekâ ölçüleri olarak kullanılmıştır. Psikologlar daha sonra diğer modern zekâ testi hareketini başlatmışlar ve *Intelligence Quotient* (IQ)'in geçerliliği, kısa süre içinde başarıyı tahmin ettiği ancak çevre veya sosyo-kültürel ortam gibi durumsal faktörleri dikkate almadığı gerekçesiyle sorgulanmıştır. Bu bağlamda teorisyenler, belki de IQ testleri ile ölçülen bilişsel zekânın, zekâyı tamamen kapsamadığını ancak belki de zekâ türlerinden birkaçının tek bir kişi ile çakışabileceğini varsaymaya başlamışlardır (Ugoani vd., 2015, s. 566). Goleman (1998, s. 26-27)'a göre; duygusal zekâ; öz farkındalık, oto kontrol, motivasyon, empati ve sosyal beceriler olmak üzere 5 bileşenden oluşmaktadır. *Öz farkındalık* (*self awareness*) duygusal farkındalık ile (kişinin duygularını ve duygularının etkilerini bilmesi), doğru öz değerlendirme (kişinin kendi güç ve sınırlarını bilmesi) ile ve kendine güven (kişinin kendi değer ve kapasitesine ilişkin güçlü bir algı) ile ilişkilidir. *Oto kontrol* (*self-regulation*), öz kontrol (yıkıcı olan duygu ve dürtüleri kontrol edebilme), güvenilirlik (dürüstlük ve doğruluk standartlarını koruma, vicdanlılık (kişisel performans için sorumluluk alma), uyum sağlama (değişimle başa çıkmada esnek olma) ve yenilikçilik (yeni fikir, bilgi ve yaklaşımlar konusunda rahatlık) ile ilişkilidir. *Motivasyon* (*motivation*), başarı güdüsü (bir standardı karşılama ya da mükemmelliğe ulaşma çabası), örgütsel bağlılık (takım veya örgütün hedefleriyle uyumlu olma), inisiyatif (fırsatlara göre hareket etmeye hazır olma) ve iyimserlik (engellere ve aksaklıklara rağmen hedeflere ulaşmada ısrarcı olma) olarak tanımlanmaktadır. *Empati* (*empathy*), başkalarını anlamak ve geliştirmek, diğer kişilerin duygularını ve bakış açılarını anlayabilmek ve endişelerine aktif şekilde ilgi duymak, başkalarının gelişim ihtiyaçlarını anlamak ve yeteneklerini teşvik etmek), hizmet odaklılık (müşterilerin ihtiyaçlarını bilmek ve karşılamayı öngörmek), çeşitliliği geliştirmek (farklı türden olan insanlar aracılığıyla fırsatları geliştirmek) ve politik farkındalık (bir takımın duygusal akımlarını ve güç ilişkilerini okuma) olarak tanımlanmaktadır. *Sosyal beceriler* (*social skills*), etkileme (ikna etmek için etkili taktikler kullanma), iletişim (net bir şekilde dinlemek ve ikna edici iletiler göndermek), çatışma yönetimi (anlaşmazlıklar üzerinde tartışmak ve onları çözmek), liderlik (kişilere ve gruplara ilham vererek yol göstermek), değişim katalizörü (değişimi başlatmak veya yönetmek), bağ kurmak (etkili ilişkileri beslemek), uyum ve işbirliği (ortak amaçlara ulaşabilmek için diğer kişiler ile çalışmak) takım yeteneklerini (kolektif hedeflere ulaşmada grup sinerjisi oluşturmak) açıklamaktadır (Özdemir vd., 2009, s. 368).

2.3. Tükenmişlik

Tükenmişlik, iş yerinde kronikleşmiş bireylerarası stres faktörlerine karşı gösterilen uzun dönemli tepkilerden oluşan psikolojik bir bozukluktur (Maslach ve Leiter, 2016, s. 103). Maslach ve Jackson tükenmişliğin 3 yönünü şöyle tanımlamaktadır: 1) Çalışanlar tarafından artan duygusal tükenme ve yorgunluk duygularının gelişmesi - duygusal kaynaklar tükendikçe, çalışanlar daha önce yapabildikleri gibi artık kendilerini işe veremeyeceklerini hissetmektedir. 2) Çalışanların müşterilerine karşı olumsuz, alaycı tavırlar içinde olma eğilimi- bu durum duygu ve kişiliğini yitirme olarak tanımlanmaktadır. 3) Kendini, özellikle müşterileri açısından olumsuz değerlendirme eğilimi- bu durum ise tükenmişliğin duygu eksikliği ya da kişisel başarının azalması yönünü hisseden bireylerin işlerinden veya kendilerinden memnun olmaması şeklinde açıklanmaktadır (Adekola, 2009, s. 886). Maslach tükenmişlik tiplerini; tükenme, sinizm ve etkisizlik olarak üç boyutta tanımlamıştır (Chowdhury, 2018, s. 1-2).

Tükenmişlik (*emotional burnout*); tükenmişliğin stres boyutunu yansıtsa da insanların iş ilişkilerinin kritik yönlerini bulmak konusunda başarısız olmaktadır. Tükenme, gereğinden fazla iş yükü ile başa çıkabilmek için bireyin kendisini duygusal ve bilişsel olarak işinden uzaklaştırmasına neden olmaktadır. *Duyarsızlaşma/sinizizm* (*depersonalization/cynicism*); duyarsızlaşma, aktif olarak bireyin kendisi ile hizmet alıcıları arasına mesafe koyarak, onları benzersiz ve çekici insanlar yapan nitelikleri görmezden gelme girişimidir. Talepler, bireyin işinin bireysel olmayan nesnelere kabul edildiğinde daha kolay şekilde yönetilebilmektedir. Bireyler kendilerini bitkin hissettikleri ve cesaretleri kırıldığı zaman kayıtsızlık veya alaycı bir tavır takınarak bilişsel mesafeyi kullanırlar. *Etkisizlik* (*ineffectiveness*); yorgunluğa veya sinizme katkı sağlayan kronik ve zorlayıcı talepleri barındıran olan bir çalışma durumu, kişinin etkinlik duygusunu aşındırabilmektedir. Etkisizlik, kaynakların eksik olması durumundan daha net şekilde ortaya çıkarken; tükenme ve sinizm, aşırı iş yükü ve sosyal çatışmanın bulunmasından dolayı ortaya çıkmaktadır (Chowdhury, 2018, s. 1-2). İş tükenmişliği (*job burnout*) ise; işten kaynaklanan stresin birikimi sebebiyle meydana gelen, çalışanlar açısından ve örgütsel bakımdan da olumsuz sonuçları olan bir bilinçaltı bozukluğu olarak tanımlanmaktadır (Lubbadeh, 2020, s. 7). İş tükenmişliği, bireyin mesleki alanında da kendini göstermekte ve duyarsızlaşma, başarısızlık hissi ve duygusal tükenme gibi belirtiler vermektedir. Kişiselleştirme, bireylerin kendilerini inkâr etme, başkalarını yabancılaştırma ve olaylara kayıtsız

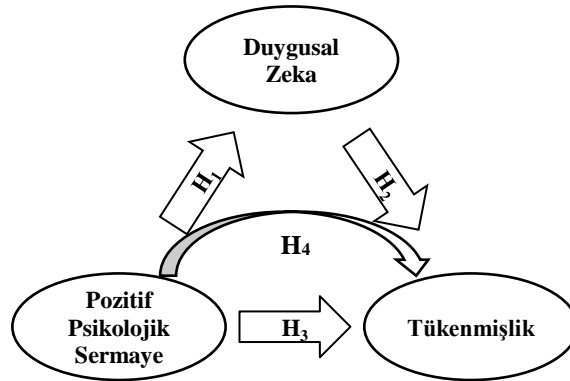
kalma tutumunu ifade etmektedir. Başarısızlık duygusu, düşük iş başarısı, yeterlilik duygusuna sahip olma ve kişinin kendi değeri ile ilgili hakkında olumsuz yorumlamaları, kişinin işe karşı tutkusunun olmaması, insanlara kayıtsız olması ve son derece duygusal davranışlar sergilemesi tükenmişliğin göstergeleridir (Wu, 2020, s. 311).

2.4. Pozitif Psikolojik Sermaye, Duygusal Zekâ ve Tükenmişlik İlişkisi

İlgili literatür incelendiğinde, pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik kavramları arasındaki ilişkilere yönelik birçok araştırmanın yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmaların birkaçı şu şekilde özetlenebilmektedir: Mellão ve Mónico (2013) duygusal zekâ düzeyi ve psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu ve duygusal zekânın kendini motive etme ve duyguları kontrol etme alt boyutlarının psikolojik sermayeyi en çok artıran boyutlar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Peng vd. (2013) pozitif psikolojik sermayenin sağlanmasının iş tükenmişliğini azalttığı bulgusuna ulaşmıştır. Năstăsă ve Fărcaş (2015) tükenmişlik ile duygusal zekâ arasında negatif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Ocak ve Güler (2016) tükenmişliğin, kişisel başarı hissi azalması alt boyutu üzerinde, psikolojik sermayenin iyimserlik alt boyutunun ve tükenmişliğin duyarsızlaşma alt boyutu üzerinde ve psikolojik sermayenin psikolojik dayanıklılık alt boyutunun olumsuz yönde etkisinin varlığını ortaya koymuştur. Tösten vd. (2017)'nin çalışmasında ise pozitif psikolojik sermaye ile tükenmişlik arasında negatif yönlü ve orta düzeyde bir ilişkinin varlığından söz edilmektedir. Erdoğan (2018) pozitif psikolojik sermaye ile tükenmişlik arasında negatif ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Molero vd. (2018), duygusal zekâ ve beden dilinin tükenmişlik duygusunu önlediği sonucuna ulaşmıştır. Gong vd. (2019) duygusal zekânın pozitif psikolojik sermaye üzerinde yordayıcı etkisinin bulunduğu ve iş tükenmişliği ile duygusal zekâ arasında da negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Söylemez (2019) pozitif psikolojik sermayenin alt boyutlarından olan öz yeterlilik ve dayanıklılığın, tükenmişliğin alt boyutlarından olan düşük kişisel başarıyı negatif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Uslu (2019) duygusal zekâ ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmıştır.

İlgili literatürdeki araştırmaların sonuçları incelendiğinde, pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik kavramları arasında ilişkilerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Goleman (1998)'in duygusal zekâ modeline göre, bireylerin kendi ruhsal durumlarının bilincine vardıkça duygusal zekâ düzeylerinde artış görüldüğü ve duygusal zekâ yetilerini doğru kullanabilen bireylerin olumsuz duygularıyla daha iyi başa çıkabildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Buna göre pozitif psikolojik sermaye ile tükenmişlik arasındaki ilişkide duygusal zekânın aracılık etkisinden söz etmek mümkündür. Ancak pozitif psikolojik sermaye ve tükenmişlik ilişkisinde duygusal zekânın aracılık etkisinden söz edebilmek için literatürdeki araştırmaların yanı sıra Baron ve Kenny (1986, s. 1176-1177) tarafından aracılık etkisine yönelik ileri sürülen dört koşulun da sağlanması gerekmektedir. Bunlar; "(1) Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde bir etkisi olmalıdır, (2) Aracı değişkenin bağımlı değişken üzerinde bir etkisi olmalıdır, (3) Bağımsız değişkenin aracı değişken üzerinde bir etkisi olmalıdır, (4) Aracı değişken bağımsız değişkenle birlikte regresyon analizine tabi tutulduğunda, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi azalırken, aracı değişkenin de bağımsız değişken üzerinde anlamlı bir etkisi olmalıdır." Tüm bu bilgiler doğrultusunda oluşturulan araştırma modeli Şekil 1'deki gibidir.

Şekil. 1. Araştırma Modeli

Araştırma modelinde, “Pozitif Psikolojik Sermaye” bağımsız değişken, “Duygusal Zekâ” aracı değişken ve “Tükenmişlik” bağımlı değişken olarak belirlenmekte ve değişkenler arasında birtakım ilişkilerin olduğu varsayılmaktadır. İlgili literatür ve araştırmanın amacı doğrultusunda dört hipotez geliştirilmiştir:

H₁: Pozitif psikolojik sermayenin, duygusal zekâ üzerinde pozitif yönde bir etkisi vardır.

H₂: Duygusal zekânın, tükenmişlik üzerinde negatif yönde bir etkisi vardır.

H₃: Pozitif psikolojik sermayenin, tükenmişlik üzerinde negatif yönde bir etkisi vardır.

H₄: Pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerinde etkisinde duygusal zekânın aracılık etkisi vardır.

3. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümü, araştırmanın amacı ve önemi, evren ve örnekleme, veri toplama araçları ve analiz yöntemleri ve ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilikleri kısımlarından oluşmaktadır.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmada, çalışanların pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik algıları arasındaki ilişkiler incelenerek, pozitif psikolojik sermaye ile tükenmişlik ilişkisinde duygusal zekânın aracılık etkisinin olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışanların demografik özelliklerinin (yaş, cinsiyet, medeni durum, meslek, iş memnuniyeti, günlük ortalama çalışılan süre, mevcut iş yerinde toplam çalışma süresi, eğitim durumu, mesleğin kişiye uygunluğu, iş yaşamında en çok karşılaşılan problemler) pozitif psikolojik sermaye, tükenmişlik ve duygusal zekâ algısında istatistiksel olarak fark gösterip göstermediğinin belirlenmesi araştırmanın diğer bir amacıdır.

Literatürde pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik ilişkisine yönelik sınırlı sayıda araştırmanın olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın, bu üç değişken arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evreni, Türkiye`de Aksaray ve Konya illerinde çeşitli meslek gruplarında görev yapan çalışanlardan oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise araştırmaya katılmayı kabul eden ve kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen 408 kişi oluşturmaktadır. Araştırmaya katılmak için gönüllü olan ve anketleri eksiksiz olarak dolduran kişiler araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmada veriler, Google Form ortamında anket tekniği ile Nisan-Mayıs 2021 tarihlerinde toplanmıştır. Anketlerin yapılabilmesi için Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu`ndan yazılı izin alınmıştır (Tarih: 26/04/2021 ve No: 2021/04-16).

3.3. Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemleri

Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda veri toplama aşamasında anket tekniği tercih edilmiştir. Anket formu, dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde; katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeyi amaçlayan “Demografik Bilgi Formu” bulunmaktadır. İkinci bölümde çalışanların pozitif psikolojik sermaye algılarını belirlemeyi amaçlayan “Pozitif Psikolojik Sermaye Ölçeği (PPSÖ)” bulunmaktadır. Luthans ve arkadaşları tarafından 2007 yılında geliştirilen bu ölçek, Erkmen ve Esen (2013) tarafından Türkçe`ye çevrilmiştir. Ölçek, 6`lı Likert tipinde olup (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 6= Tamamen Katılıyorum), ölçek maddelerinden 13, 20 ve 23 numaralı maddeler ters kodlanmıştır. Ölçeğin 4 alt boyutu vardır. Ölçeğin ilk altı ifadesi ‘öz yeterlilik’ boyutunu, ikinci altı ifadesi ‘ümit’ boyutunu, üçüncü altı maddesi ‘dayanıklılık’ boyutunu ve son altı maddesi ise ‘iyimserlik’ alt boyutunu ifade etmekte ve ölçeğin tamamı genel pozitif psikolojik sermaye düzeyini ölçmektedir. Ölçeğin geneli ve alt boyutlarına yönelik hesaplanan puanın yüksek olması ise o boyuta yönelik bireyin algısını ifade etmektedir (Arslaner ve Artan, 2019, s. 1671). Üçüncü bölümde katılımcıların duygusal zekâ düzeylerini ölçmeyi amaçlayan “Duygusal Zekâ Ölçeği (DZÖ)” bulunmaktadır. Hall tarafından 1999 yılında geliştirilen, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Ergin (2000) tarafından yapılan bu ölçek, her birisi 6 maddeden oluşan duygularının farkında olma, duygularını kontrol etme, kendini motive etme, empati, sosyal beceriler olmak üzere 5 alt boyuttan oluşmaktadır. 6`lı Likert tipindeki bu ölçek 30 maddeden oluşmakta ve “1: Tamamen Katılmıyorum, 6: Tamamen Katılıyorum” şeklinde puanlanmaktadır ve ölçekte ters kodlanan ifade bulunmamaktadır. Alt ölçeklerin puanlarının hesaplanmasında, alt ölçeklerin puanları toplanmakta ve puanlar arttıkça duygusal zekânın o alt boyutunun yüksekliğini göstermektedir. Dördüncü bölümde ise katılımcıların tükenmişlik durumlarını tespit etmeyi amaçlayan “Tükenmişlik Ölçeği (TÜKÖ)” yer almaktadır. Maslach ve

Jackson'ın 1986 yılında geliştirdiği bu ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Ergin (1993) tarafından yapılmıştır. Ölçek, duygusal tükenmişlik, duyarsızlaşma ve kişisel başarı olmak üzere 3 alt boyuttan oluşmakta olup, 5'li Likert tipindedir (1=Hiçbir Zaman; 5=Her Zaman). Ölçeğin değerlendirilmesinde, duygusal tükenmişlik ve duyarsızlaşma boyutlarında puan arttıkça tükenmişlik artmakta ve kişisel başarı boyutunda ise puan azaldıkça tükenmişlik azalmaktadır (Uğurluoğlu vd., 2013, s. 9). Ölçeğin 3 alt boyutunun maddeleri şu şekildedir (Ergin, 1993, s. 144-145): Duygusal tükenmişlik boyutu 9 maddeden (1, 2, 3, 6, 8, 13, 14, 16, 20), duyarsızlaşma boyutu 5 maddeden oluşmaktadır (5, 10, 11, 15, 22) ve kişisel başarısızlık boyutu 8 maddeden oluşmaktadır (4, 7, 9, 12, 17, 18, 19, 21).

Verilerin istatistiksel analizi SPSS 24.0 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Verilerin normal dağılıp dağılmadığı çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine bakılarak değerlendirilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde; frekans, yüzde, toplam puan, ortalama, standart sapma, normal dağılmayan veriler için Mann Whitney U Testi ve Kruskal Wallis Testi, normal dağılan veriler için ise Bağımsız Örneklem T- Testi ve ANOVA Analizi kullanılmıştır. Pozitif psikolojik sermaye, tükenmişlik ve duygusal zekâ düzeyleri arasındaki ilişkiler Çoklu Korelasyon Analizi kullanılarak, etkiler ise İkili ve Çoklu Regresyon Analizi kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Ölçeklerin güvenilirliklerinin test edilmesinde Cronbach Alfa (α) değerlerine bakılmış, yapı geçerliliklerini test etmek için ise Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır.

3.4. Ölçeklerin Güvenilirlik ve Geçerlilikleri

Ölçeklerin güvenilirlik analizi Cronbach Alfa (α) katsayısına göre yapılmıştır. Güvenilirlik analizi bulguları Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Güvenilirlik Analizi Bulguları

Ölçekler	Boyutlar	Cronbach's Alpha (α)
PPSÖ	Özyeterlilik	0,83
	Ümit	0,79
	Dayanıklılık	0,85
	İyimserlik	0,78
DZÖ	Duygularının Farkında Olma	0,71
	Duygularını Kontrol etme	0,77
	Kendini Motive etme	0,80
	Empati	0,80
	Sosyal Beceriler	0,74
TÜKÖ	Duygusal tükenmişlik	0,91
	Duyarsızlaşma	0,75
	Kişisel başarısızlık	0,72

Tablo 1'de sunulan verilere göre, PPSÖ'nün güvenilirliği 0,84, DZÖ'nün güvenilirliği 0,92 ve TÜKÖ'nün güvenilirliği ise 0,81 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca alt boyutların güvenilirlik değerleri incelendiğinde tüm boyutların güvenilirlik değerlerinin 0,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Genel olarak güvenilirlik değerleri 0,70-1,00 arasında olduğundan tüm ölçeklerin ve alt boyutlarının oldukça güvenilir oldukları söylenebilmektedir (Kayış, 2009, s. 403-405).

Araştırmada, yabancı literatürdeki çalışmalardan Türkçe'ye çevrilmiş, geçerliliği ve güvenilirliği Türkiye'de test edilmiş ölçekler katılımcılara uygulanacak şekilde uyarlandığından ölçeklerin yapı geçerliliklerini test etmek ve faktör yapılarını belirlemek için Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılması uygun görülmüştür (Büyüköztürk, 2002, s. 472; Yaşoğlu, 2017, s. 75). Açıklayıcı Faktör Analizi bulguları Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2. Açıklayıcı Faktör Analizi Bulguları

Ölçekler	Boyutlar	Faktör Dağılımı (Min-Max)	Varyanslı Birikimli Açıklama Yüzdesi (%)	KMO	P
PPSÖ	Özyeterlilik	0,619-0,796	55,457	0,921	0,000
	Ümit	0,627-0,835			
	Dayanıklılık	0,530-0,828			
	İyimserlik	0,536-0,750			
DZÖ	Duygularının Farkında Olma	0,502-0,871	54,936	0,920	0,000
	Duygularını Kontrol etme	0,542-0,776			
	Kendini Motive etme	0,697-0,816			
	Empati	0,532-0,824			
TÜKÖ	Sosyal Beceriler	0,595-0,788	51,224	0,905	0,000
	Duygusal tükenmişlik	0,616-0,886			
	Duyarsızlaşma	0,562-0,836			
	Kişisel başarısızlık	0,465-0,659			

Tablo 2`deki Açıklayıcı Faktör Analizi bulguları incelendiğinde ölçeklerin KMO değerlerinin 0,5 düzeyinin bir hayli üzerinde olması ölçeklerin örneklem yeterliliği bakımından iyi durumda olduklarını göstermektedir (Field, 2009, s. 647). Ayrıca ölçeklerin tüm maddelerinin faktör yüklerinin 0,40 düzeyinin üzerinde olduğu ve tüm ölçeklerde maddelerin aslına uygun bir şekilde alt boyutlara dağıldığı görülmektedir (Hair Jr vd., 2014, s. 115). Bu bulgular tüm ölçeklerin faktör yapılarının aslına uygun dağıldığını ve yapı geçerliliklerinin olduğunu kanıtlamaktadır.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde demografik bulgular, betimleyici istatistiki bulgular, hipotez bulguları ve farklılık analizi bulguları verilerek değerlendirilmektedir.

4.1. Demografik Bulgular

Katılımcıların %81,6'sının kadın, %64'ünün evli, %45,3'ünün 26-33 yaş aralığında olduğu, %51,2 'sinin lisans mezunu olduğu, %31,9 'unun memur olduğu ve %40,4'ünün mevcut iş yerinde 1-5 yıl aralında çalışma süresine sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca katılımcıların %52,5'inin günlük ortalama 8 saat ve altında çalıştığı, %63'ünün işinden memnun olduğu, %69,9'unun mesleğini kendine uygun bulduğu, %35'inin iş yaşamında eğitim ve iletişim gibi problemlerine sahip olduğu ve %54,2'sinin ise aldığı maaştan memnun olmadığını belirtmiştir.

4.2. Betimleyici İstatistiki Bulgular

Katılımcıların pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik düzeylerine ilişkin betimleyici istatistiki bulgular Tablo 3`te verilmektedir.

Tablo 3. Betimleyici İstatistiki Bulgular

Ölçekler/Alt Boyutlar	N	X	SS	Çarpıklık	Basıklık
PPSÖ	408	4,0818	0,62348	-0,061	-0,441
Öz yeterlilik	408	4,5400	0,86946	-0,165	-0,582
Ümit	408	4,3133	0,90223	-0,106	-0,430
Dayanıklılık	408	3,7676	0,77567	-0,156	-0,518
İyimserlik	408	3,7063	0,50684	-0,094	0,252

Ölçekler/Alt Boyutlar	N	X	SS	Çarpıklık	Basıklık
DZÖ	408	4,8071	0,70439	-1,660	5,338
Duyularının Farkında Olma	408	4,3113	0,96112	-0,697	0,300
Duyularını Kontrol Etme	408	5,0114	0,83289	-1,606	3,947
Kendini Motive Etme	408	4,9698	0,82310	-1,727	4,326
Empati	408	4,9886	0,79524	-1,722	4,727
Sosyal Beceriler	408	4,7545	0,86155	-1,358	2,665
TÜKÖ	408	3,0313	0,48960	0,594	0,731
Duyusal Tükenmişlik	408	2,7791	0,93908	0,381	-0,467
Duyarsızlaşma	408	2,1520	0,85260	0,754	0,257
Kişisel Başarısızlık	408	3,7518	0,56584	-0,182	0,108

Tablo 3'teki katılımcıların pozitif psikolojik sermaye ortalamaları incelendiğinde, genel ortalama $4,0818 \pm 0,62348$, alt boyutlar için sırasıyla ortalamaları öz yeterlilik için $4,5400 \pm 0,86946$, ümit için $4,3133 \pm 0,90223$, dayanıklılık için $3,7676 \pm 0,77567$ ve iyimserlik için ise $3,7063 \pm 0,50684$ 'tür. Hesaplanan ortalamalara göre, katılımcıların pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin genel olarak yüksek olduğu söylenebilmektedir. Alt boyutlar bazında hesaplanan ortalamalar değerlendirildiğinde ise öz yeterlilik en yüksek ortalamaya sahip iken, iyimserlik en düşük ortalamaya sahiptir. Duyusal zekâ ortalamaları incelendiğinde, genel ortalama $4,8071 \pm 0,70439$, alt boyutlar bazında sırasıyla duygularının farkında olma için $4,3113 \pm 0,96112$, duygularını kontrol etme için $5,0114 \pm 0,83289$, kendini motive etme için $4,9698 \pm 0,82310$, empati toplam için $4,9886 \pm 0,79524$ ve sosyal beceriler için ise $4,7545 \pm 0,86155$ 'tir. Hesaplanan ortalamalara göre, katılımcıların duygusal zekâ genel ve alt boyutlarının hepsinin normal düzeyde oldukları söylenebilmektedir. Tükenmişlik ortalamaları incelendiğinde ise genel ortalama $3,0313 \pm 0,48960$, alt boyutlar bazında sırasıyla, duygusal tükenmişlik için $2,7791 \pm 0,93908$, duyarsızlaşma için $2,1520 \pm 0,85260$ ve kişisel başarısızlık için ise $3,7518 \pm 0,56584$ 'tür. Hesaplanan ortalamalara göre, katılımcıların duygusal tükenmişlik ortalamalarının orta düzeyde olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca duyarsızlaşma ortalamasının düşük olduğu dolayısıyla duyarsızlaşma boyutunda az tükenmişlik yaşandığı söylenebilmektedir.

Verilerin normal dağılıp dağılmadığı çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılarak değerlendirilmiştir. Tabachnick ve Fidell (2013, s. 94-97)'e göre verilerin normal dağılım göstermesi için çarpıklık ve basıklık değerlerinin $-1,5$ ile $+1,5$ arasında olmaları gerekmektedir. Tablo 3'teki değerler incelendiğinde pozitif psikolojik sermaye ve tükenmişlik ölçeklerinin normal dağılım gösterdiği ancak duygusal zekâ ölçeğinin normal dağılım göstermediği görülmektedir.

4.3. Hipotez Bulguları

Değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek için Çoklu Korelasyon Analizi, araştırma modelini ve hipotezleri test etmek için ise İkili ve Çoklu Regresyon Analizi yapılmıştır. Araştırmada Korelasyon ve Regresyon analizleri gizil değişkenler üzerinden yapılmış ve alt değişkenler analizlere dâhil edilmemiştir. Çünkü gizil değişkenlerle yapılan analizlerde, değişkenler arası ilişkiler hatalardan arınmış bir şekilde hesaplanabilmekte ve gözlemlenen değişkenlerle yapılan analizlere nazaran daha güvenilir sonuçlar ortaya konulabilmektedir (Meydan ve Şeşen, 2015, s. 30).

Katılımcıların pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkileri tespit etmek amacıyla yapılan Korelasyon Analizi bulguları Tablo 4'te verilmektedir.

Tablo 4. Korelasyon Analizi Bulguları

Değişkenler	X	PPS	DZ	TÜK
Pozitif Psikolojik Sermaye (PPS)	4,0818	1		
Duyusal Zekâ (DZ)	4,8071	0,437**	1	
Tükenmişlik (TÜK)	3,0313	-0,265**	-0,173**	1

**p: 0,000, p<0,01

Çoklu Korelasyon Analizi sonucunda pozitif psikolojik sermaye ile duygusal zekâ arasında pozitif yönlü ($r: 0,0437, p<0,01$), pozitif psikolojik sermaye ile tükenmişlik arasında negatif yönlü ($r: -0,265, p<0,01$) ve duygusal zekâ ile tükenmişlik arasında negatif yönlü ($r: -0,173, p<0,01$) bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Pozitif psikolojik sermayenin duygusal zekâ üzerindeki etkisini (H_1), duygusal zekânın tükenmişlik üzerindeki etkisini (H_2) ve pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisini (H_3) ve pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisinde duygusal zekânın aracılık etkisini (H_4) belirlemek amacıyla yapılan İkili ve Çoklu Regresyon Analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 5`te verilmektedir.

Tablo 5. Regresyon Analizi Bulguları

Model		β	St, β	SS	t	p
PPS--->DZ		0,494	0,437	0,050	9,802	0,000
DZ--->TÜK		-0,120	-0,173	0,034	-3,541	0,000
PPS--->TÜK		-0,208	-0,265	0,038	-5,547	0,000
PPS--->DZ--->TÜK	PPS--->TÜK	-0,184	-0,235	0,042	-4,413	0,000
	DZ--->TÜK	-0,049	-0,070	0,037	-1,325	0,186**

Tablo 5`te araştırma modeline ilişkin değişkenler arasındaki ilişkiler ve etkilere yönelik bulgular verilmektedir. Bu bulgular doğrultusunda:

Pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâyı anlamlı düzeyde ve pozitif yönde etkilemektedir. Pozitif psikolojik sermaye düzeyindeki 1 birimlik değişim, duygusal zekâ düzeyinde 0,494 birimlik değişime neden olmaktadır. Buna göre, H_1 kabul edilmiştir.

Duygusal zekâ, tükenmişlik algısını anlamlı düzeyde ve negatif yönde etkilemektedir. Pozitif psikolojik sermaye düzeyindeki 1 birimlik değişim, duygusal zekâ düzeyinde 0,120 birimlik değişime neden olmaktadır. Buna göre, H_2 kabul edilmiştir.

Pozitif psikolojik sermaye, tükenmişlik algısını anlamlı düzeyde ve negatif yönde etkilemektedir. Pozitif psikolojik sermaye düzeyindeki 1 birimlik değişim, tükenmişlik algısında 0,208 birimlik değişime neden olmaktadır. Buna göre, H_3 kabul edilmiştir.

Çoklu Regresyon Analizinde duygusal zekâ modele dâhil edildiğinde pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik algısı üzerindeki etkisinin sıfırlandığı (anlamsızlaştığı) başka bir ifade ile ortadan kalktığı görülmektedir. Bu durumda pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisinin tamamen duygusal zekâ üzerinden gerçekleştiği yani duygusal zekânın tam aracılık etkisinin olduğunu söylemek mümkündür (Baron ve Kenny, 1986, s. 1176). Tam aracılık etkisinin anlamlı olup olmadığı Sobel Testi ile analiz edilmiştir. Sobel Testi bulguları Tablo 6`da verilmektedir (Pracher ve Leonardelli, 2001, s. 1).

Tablo 6. Sobel Testi Bulguları

Model	t	Test İstatistiği	p
PPS---->DZ	9,802	3,33035058	0,00086737
DZ--->TÜK	-3,541		

** $p<0,01$

Sobel testi bulguları incelendiğinde pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisinde duygusal zekânın tam aracılık etkisinin anlamlı olduğu ($p<0,01$) görülmektedir. Buna göre, H_4 de kabul edilmiştir.

4.4. Farklılık Analizi Bulguları

Psikolojik sermaye, tükenmişlik ve duygusal zekâ düzeyleri yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, meslek, mevcut iş yerinde toplam çalışma süresi, günlük ortalama çalışma saati, iş memnuniyeti, mesleğin kişiye uygunluğu, iş yaşamında en çok etkilenen problem ve maaş memnuniyeti demografik değişkenleri bakımından istatistiksel olarak farklılık gösterip göstermediği Mann Whitney U Testi, Kruskal Wallis Testi, Bağımsız Örneklem T- Testi ve ANOVA Analizi ile incelenmiştir. Mann Whitney U Testi, 2'li değişkenli sorular için, Kruskal Wallis Testi ise ikiden fazla değişken içeren sorularda hangi değişkenler arasında istatistiksel anlamda

fark olup olmadığının tespiti için kullanılmıştır. Farklılık analizlerine ilişkin elde edilen bulgular Tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7. Farklılık Analizi Bulguları

Değişkenler	PPS		DZ		TÜK		
	X	SS	X	SS	X	SS	
Yaş	19-25 yaş	95,93	16,29	140,69	19,85	67,61	12,30
	26-33 yaş	98,08	14,75	143,13	23,17	67,60	11,56
	34-41 yaş	96,75	15,31	145,97	16,25	64,28	10,06
	42 ve üzeri yaş	102,18	12,77	148,50	23,03	60,45	7,26
	F	2,092		X ^{2*}	7,878	F	7,441
	p	0,101		p	0,049	p	0,000
Cinsiyet	Kadın	97,70	15,06	145,19	19,91	66,33	11,51
	Erkek	99,09	14,56	139,85	25,57	63,45	8,65
	t	-0,724		Z	-1,390	T	2,025
	p	0,470		p	0,164	p	0,004
Medeni Durum	Bekar	95,72	14,99	140,64	23,31	68,17	12,89
	Evli	99,22	14,82	146,22	19,55	64,44	9,70
	t	-2,283		Z	-2,552	T	3,298
	p	0,023		p	0,011	p	0,001
Eğitim Durumu	İlköğretim	95,50	18,44	155,00	15,25	68,25	10,27
	Lise	100,54	15,79	145,59	20,46	69,07	10,68
	Ön lisans	96,53	16,53	146,84	18,96	68,12	12,29
	Lisans	96,93	15,22	142,89	23,38	65,49	11,50
	Lisansüstü	100,25	12,35	144,32	17,25	63,18	8,67
	F	1,262		X ^{2*}	2,785	F	3,002
p	0,284		p	0,594	p	0,018	
Meslek	Akademisyen	102,63	10,13	146,19	18,92	60,87	8,42
	Veteriner hekim	99,35	12,46	141,14	12,13	64,42	8,28
	Öğretmen	102,16	14,03	146,08	17,20	52,05	9,32
	Sağlık personeli	93,84	15,73	144,83	18,73	69,10	11,31
	Memur	97,31	15,74	144,17	21,69	65,86	10,63
	Diğer	99,82	13,76	135,68	37,02	69,09	15,22
	F	4,125		X ^{2*}	1,747	F	6,501
p	0,001		p	0,883	p	0,000	
Mevcut iş yerinde toplam çalışma süresi	1 yıldan az	97,79	16,61	142,79	20,23	64,37	11,56
	1-5 yıl	96,67	15,60	141,56	23,81	67,39	11,77
	6-10 yıl	100,46	13,59	147,26	17,45	66,50	10,35
	10 yıl ve üzeri	97,97	13,77	146,95	19,37	63,16	9,65
	F	1,240		X ^{2*}	4,843	F	3,393
	p	0,295		p	0,184	p	0,018
Günlük ortalama çalışma saati	8 saat ve altı	98,09	14,96	143,92	22,81	63,01	10,74
	9-11 saat	97,51	15,16	144,74	19,02	68,71	10,36
	12 saat ve üzeri	99,17	17,11	143,57	20,00	69,42	12,13
	F	0,193		X ^{2*}	0,268	F	15,111
p	0,824		p	0,874	p	0,001	
İş memnuniyeti	Evet	102,24	13,47	147,79	19,27	61,43	8,47
	Hayır	87,45	13,93	133,88	26,62	77,05	12,06
	Kararsızım	93,59	14,62	141,96	17,87	69,67	8,84
	F	37,295		X ^{2*}	26,053	F	88,356
p	0,000		p	0,000	p	0,000	
Mesleğin kişiye uygunluğu	Evet	100,76	14,12	146,43	19,17	63,40	9,92
	Hayır	90,30	14,50	139,93	20,51	73,25	10,79
	Kararsızım	92,84	15,33	138,03	28,41	69,05	12,38
	F	18,422		X ^{2*}	9,423	F	27,124
p	0,000		p	0,009	p	0,000	

Değişkenler	PPS		DZ		TÜK		
	X	SS	X	SS	X	SS	
İş yaşamında en çok etkilenen problem	Eğitim standartları	104,22	12,97	149,72	17,84	60,27	10,41
	Çalışma sistemindeki uygunsuzluklar	100,08	15,05	146,13	17,65	64,61	9,77
	Çalışma ortamındaki iletişim sıkıntıları	98,70	13,76	142,85	24,97	64,66	9,26
	Hepsi	92,79	14,19	141,61	22,13	70,96	11,50
	Hiçbiri	102,04	15,72	145,77	19,76	60,40	9,36
	F	8,085		X ^{2*}	6,108	F	16,526
	p	0,000		p	0,191	p	0,000
Maaş memnuniyeti	Evet	102,65	13,67	146,76	21,36	60,73	8,35
	Hayır	95,34	14,96	142,43	22,44	68,70	11,93
	Kararsızım	97,96	15,33	145,43	14,72	65,43	9,06
	F	9,839		X ^{2*}	4,523	F	22,623
	p	0,000		p	0,104	p	0,000

Tablo 7'deki pozitif psikolojik sermaye değerleri incelendiğinde; yaş, cinsiyet, eğitim durumu, günlük ortalama çalışma saati ve mevcut iş yerinde toplam çalışma süresine göre pozitif psikolojik sermaye algısında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olmadığı, medeni durum, meslek, iş memnuniyeti, mesleğin kişiye uygunluğu, iş yaşamında en çok etkilenilen problem ve maaş memnuniyetine göre pozitif psikolojik sermaye algısında ise istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olduğu bulgusuna ulaşılmıştır ($p<0,05$). Duygusal zekâ değerleri incelendiğinde; cinsiyet, eğitim durumu, meslek, mevcut iş yerinde toplam çalışma süresi, günlük ortalama çalışma saati, iş yaşamında en çok etkilenilen problem ve maaş memnuniyeti durumuna göre duygusal zekâ düzeyinde istatistiksel olarak bir farkın anlamlı olmadığı, medeni durum, yaş, iş memnuniyeti, mesleğin kişiye uygunluğu durumuna göre duygusal zekâ düzeyinde ise istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olduğu bulgusuna ulaşılmıştır ($p<0,05$). Tükenmişlik değerleri incelendiğinde ise; cinsiyet, medeni durum, yaş, meslek eğitim durumu, mevcut iş yerinde toplam çalışma süresi, günlük ortalama çalışma saati, iş yaşamında en çok etkilenilen problem ve maaştan memnun olma durumuna göre tükenmişlik algısında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olduğu bulgusuna ulaşılmıştır ($p<0,05$).

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

İnsan ilişkilerinin yoğun bir şekilde yaşadığı günümüz iş dünyasında pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik örgütler için oldukça önem arz eden kavramlar olarak görülmektedir. Pozitif psikolojik sermaye, öz yeterlilik, umut, dayanıklılık ve iyimserlik bileşenleri ile çalışanların örgüte olan katkılarını ortaya koymaktadır. Duygusal zekâ, empati, duygularının farkında olma, duygularını kontrol etme, kendini motive etme ve sosyal beceriler bileşenleri ile bireylerin örgütlerde başarılı olabildiklerini ve bu bileşenlerin getirdiği avantajları kullanarak örgüt performansı üzerinde önemli ölçüde rol oynayabildiklerini belirtmektedir. Tükenmişlik ise duygusal tükenmişlik, duyarsızlaşma ve kişisel başarısızlık alt boyutları ile bireyin iş yaşamı üzerinde oldukça olumsuz etki bıraktığını göstermektedir. Bu çalışmada, pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Bu kapsamda çalışmada, pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerindeki etkisi ve duygusal zekânın bu ilişkide aracılık etkisinin olup olmadığını belirlemeye çalışılmıştır.

Araştırma sonucunda belirlenen tüm hipotezler kabul edilmiştir. Birinci olarak, pozitif psikolojik sermayenin çalışanların duygusal zekâ düzeylerini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeyleri arttıkça duygusal zekâ düzeyleri de artmaktadır. Bu sonuç, Uslu (2019)'nın çalışmasında ulaştığı duygusal zekâ düzeyi ile pozitif psikolojik sermaye düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucu ile örtüşmektedir.

İkinci olarak, duygusal zekânın, çalışanların tükenmişlik algılarını negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, çalışanların duygusal zekâ düzeyleri arttıkça tükenmişlik algıları azalmaktadır. Bu sonuç, Năstăsă ve Fărcaş (2015)'in ulaştığı tükenmişlik ile duygusal zekâ arasında negatif bir ilişki olduğu sonucu ile örtüşmektedir.

Üçüncü olarak, pozitif psikolojik sermayenin, çalışanların tükenmişlik algılarını negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Buna göre, çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeyleri arttıkça tükenmişlik algıları azalmaktadır. Bu sonuç, Bitmiş ve Ergeneli (2015)'nin ulaştığı psikolojik sermaye ile tükenmişlik arasında negatif bir ilişki

bulunduğu sonucu ve Bayarçelik vd. (2019)`in ulaştığı pozitif psikolojik sermaye düzeyinin duygusal tükenme düzeyini azalttığı sonucu ile örtüşmektedir.

Dördüncü olarak, pozitif psikolojik sermayenin çalışanların tükenmişlik algıları üzerindeki etkisinde duygusal zekânın tam aracılık etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, çalışanların pozitif psikolojik sermayeyle birlikte duygusal zekâyâ da sahip olmaları sonucunda yaşanan tükenmişliğin ortadan kalkabileceği söylenebilmektedir. Bu sonucun, Sarvar vd. (2017)`in ulaştığı çalışanların psikolojik sermayelerinin duygusal zekâ düzeyleri ile ilişkili olduğu ve pozitif sermayenin alt boyutları ile proje başarısı arasında duygusal zekânın aracılık etkisine sahip olduğu sonucu ile örtüştüğü söylenebilmektedir.

Araştırmada pozitif psikolojik sermaye, duygusal zekâ ve tükenmişlik algılarının bazı demografik değişkenler açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Farklılık analizi sonuçlarına göre; pozitif psikolojik sermaye algısı ile medeni durum, meslek, iş memnuniyeti, mesleğin kişiye uygunluğu arasında fark bulunmuştur. Duygusal zekâ algısında medeni durum, yaş, iş memnuniyeti ve mesleğin kişiye uygunluğu istatistiksel olarak anlamlı fark ortaya koymaktadır. Tükenmişlik algısında ise yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, meslek, mevcut iş yerinde toplam çalışma süresi, günlük ortalama çalışma saati, mesleğin kişiye uygunluğu, iş memnuniyeti, iş yaşamında en çok karşılaşılan problem ve maaş memnuniyetinin istatistiksel olarak anlamlı farklar ortaya koyduğu tespit edilmiştir. İlgili literatür incelendiğinde farklılık sonuçlarını destekleyen çalışmaların olduğu görülmektedir. Şen vd. (2019) çalışmadan farklı olarak, çalışanların psikolojik sermaye alt boyutlarının yaş ve kurumdaki çalışma süresine bağlı olarak değiştiği ancak cinsiyete bağlı olarak değişmediği sonucuna ulaşmışlardır. Salavera vd. (2018) cinsiyetin duygusal zekâ bağlamında istatistiksel olarak anlamlı farklar ortaya koymadığı sonucuna ulaşmışlardır. Lindeman vd. (2017) katılımcıların yarısından fazlasının şiddetli tükenmişlik yaşadıkları ve kadınların erkeklere göre daha fazla tükenmişlik yaşadıkları sonucuna ulaşmışlardır. Sak (2017) yine kadınların erkeklerden daha fazla tükenmişlik yaşadıkları sonucuna ulaşmıştır. Fuente vd. (2018) ise cinsiyet ve medeni durumun tükenmişlik bağlamında istatistiksel olarak anlamlı farklar ortaya koyduğunu belirtmişlerdir.

Sonuç olarak; çalışanların tükenmişlik algılarını azaltmak için pozitif psikolojik sermaye ve duygusal zekâ düzeylerini artırmaya yönelik çalışma şartlarını iyileştirecek birtakım sosyal (eğitim, konferans, seminer vb.), ekonomik (ücret, performans primi vb.) ve yasal (sosyal güvenlik, özlük hakları, çalışma saatleri vb.) düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda işverenlere, yöneticilere ve ilgili tüm paydaşlara önemli görevler düşmektedir. Ayrıca bu çalışmanın sadece Konya ve Aksaray illerinde birkaç meslek grubunu kapsayacak şekilde yapılmış ve değişkenlerin alt boyutları arasındaki ilişkilerin incelenmemiş olması çalışmanın önemli bir sınırlılığı olarak görülebilmektedir. Bu bağlamda bundan sonraki çalışmalarda Türkiye genelinde, daha fazla meslek grubunu içeren ve alt boyutlar arasındaki ilişkilerin de incelendiği bir araştırmanın yapılması önerilmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Adekola, B. (2010). Gender differences in the experience of work burnout among university staff. *African Journal of Business Management*, 4(6), 886-889.
- Akçay, V. H. (2011). Pozitif psikolojik sermaye kavramı ve işletmelerde sürdürülebilir rekabet üstünlüğünü sağlamadaki rolü. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 73-98.
- Arslaner, F. ve Artan, F. İ. (2019). Pozitif psikolojik sermayenin lider-üye etkileşimi vasıtasıyla bireysel performansı etkilemedeki rolü: Perakende sektöründe bir araştırma. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(4), 1657-1689. <https://doi.org/10.15295/bmij.v7i4.1195>
- Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.51.6.1173>

- Bayarçelik, E. B., Vatansver Durmaz, B. ve Gürler, N. (2019). İş stresi ve pozitif psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerine etkisi: Bankacılık sektöründe bir araştırma. *İnsan & İnsan Dergisi*, 6(21), 493-523. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.513475>
- Bitmiş, G. M. ve Ergeneli, A. (2015). How psychological capital influences burnout: The mediating role of job insecurity. *Procedia-Social And Behavioral Sciences*, 207, 363-368. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.10.106>
- Boztek, A. (2015). Positive psychological capital concept: A critical analysis in the context of participatory management. *Management and Business Administration, Central Europe*, 22(3), 19-11.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, (32), 470-483.
- Chen, J. (2020). Relationship between psychological capital, job stress and job burnout of special education workers. *Revista Argentina de Clínica Psicológica*, 29(1), 1325- 1331.
- Chowdhury, A. R. (2018). Burnout and its organizational effects: A study on literature review. *Journal of Business & Financial Affairs*, 7(4), 1-3.
- Çetin, F. ve Basım, H. N. (2012). Örgütsel psikolojik sermaye: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 121-137.
- Ebrahimi, R. M., Khoshsima, H. ve Zare-Behtash, E. (2018). The impacts of emotional intelligence enhancement on Iranian intermediate EFL learners writing skill. *International Journal of Instruction*, 11(1), 437-452. <https://doi.org/0.12973/iji.2018.11130a>
- Erdoğan, P. (2018). *Pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel sinizm ve tükenmişlik üzerine etkisi: Sağlık sektöründe bir uygulama* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Ergin, C. (1993). Doktor ve hemşirelerde tükenmişlik ve Maslach tükenmişlik ölçeğinin uyarlanması. *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları* (s. 143-154). Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Ergin, F. E. (2000). *Üniversite öğrencilerinin sahip oldukları duygusal zekâ düzeyi ile 16 kişilik özelliği arasındaki ilişki üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Erkmen, T. ve Esen, E. (2013). Psikolojik sermaye ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Öneri Dergisi*, 10(39), 23-30.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS* (3. Baskı). SAGE Publications, Inc.
- Fuente, C. A. G., Ortega, E., Baena, R. L., Solana, F. I. E., Vargas, C. ve Urquiza, G. L. J. (2018). Gender, marital status, and children as risk factors for burnout in nurses: A meta-analytic study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(2102), 1-13.
- Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. Random House, Inc.
- Gong, Z., Chen, Y. ve Wang, Y. (2019). The influence of emotional intelligence on job burnout and job performance: Mediating effect of psychological capital. *Frontiers in Psychology*, 10(2707), 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02707>
- Hair Jr, J. F., Black, W., Babin, B. J. ve Anderson, R. (2014). *Multivariate data analysis* (7. Baskı). Pearson Education Limited.
- İbrahimli, N. (2020). *Hizmet sektöründe pozitif psikolojik sermaye ile iş tatmini arasındaki ilişki* [Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Kayış, A. (2009). Güvenilirlik analizi (reliability analysis). Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri içinde* (s. 403-419). Asil Yayın Dağıtım.
- Kesken, J. ve Ayyıldız, N. A. (2008). Liderlik yaklaşımlarında yeni perspektifler: Pozitif ve otantik liderlik. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 8(2), 729-754.

- Korkmaz, F., Ekingen, E. ve Yıldız, A. (2016). Psikolojik sermayenin çalışan performansına etkisi: Sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(3), 271-281.
- Lindeman, B., Petrusa, E., McKinley, S., Hashimoto, A. D., Gee, D., Smink, S. D., Mullen, T. J ve Phitayakorn, R. (2017). Association of burnout with emotional intelligence and personality in surgical residents: Can we predict who is most at risk?. *Journal of Surgical Education*, 74(6), 22-30.
- Lubbadeh, T. (2020). Job burnout: A general literature review. *International Review of Management and Marketing*, 10(3), 7-15.
- Luthans, F., Avey, J., Avolio, B., Norman, S. M., ve Combs, G. (2006). Psychological capital development: Toward a micro-intervention. *Journal of Organizational Behavior*, 27(3), 387-393. <https://doi.org/10.1002/job.373>
- Maslach, C. (2003). Job burnout: New directions in research and intervention. *American Psychological Society*, 12(5), 189-192.
- Maslach, C. ve Leiter, P. M. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 15(2), 103-111.
- Mellão, N. ve Mónico, M. S. L. (2013). The relation between emotional intelligence and psychological capital of employees. *International Journal of Developmental and Educational Psychology*, 1(2), 545-550.
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi amos uygulamaları* (2. Baskı). Detay Yayıncılık.
- Molero, P. P., Ortega, Z. F., Cuberos, C. R., Martinez, M. A., Sanchez, C. M. ve Valero, G. G. (2018). An explanatory model of emotional intelligence and its association with stress, burnout syndrome, and non-verbal communication in the university teachers. *Journal of Clinical Medicine*, 7(12), 1-12. <https://doi.org/10.3390/jcm7120524>
- Nastasa, E. L. ve Farcaş, D. A. (2015). The effect of emotional intelligence on burnout in healthcare professionals. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 187, 78-82.
- Ocak, M. ve Güler, M. (2016). Psikolojik sermayenin tükenmişlik üzerine etkisi: Görgül bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 49, 117- 134.
- Özdemir, A., Kösecik, M. ve Kök, S. B. (2009). The relationship between emotional intelligence dimensions and conflict management strategies of academics in selected Turkish universities. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 367-390.
- Özen Kutanis, R. ve Yıldız, E. (2014). Pozitif psikoloji ile pozitif örgütsel davranış ilişkisi ve pozitif örgütsel davranış boyutları üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 5(11), 135-154.
- Pelenk, S. E. (2018). Psikolojik sermaye ve iş tatmininin performans üzerindeki etkisi: Teknoloji sektöründe bir araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 357-370. <https://doi.org/10.15869/itobiad.466760>
- Peng, J., Jiang, X., Zhang, J., Xiao, R., Song, Y., Feng, X., Zhang, Y. ve Miao, D. (2013). The impact of psychological capital on job burnout of chinese nurses: The mediator role of organizational commitment. *PLoS ONE*, 8(12), 1-7. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0084193>
- Pracher, K. J. ve Leonardelli, G. J. (2001). *Calculation for the Sobel test: An interactive calculation tool for mediation tests*. <http://quantpsy.org/sobel/sobel.htm> adresinden 28 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- Sak, R. (2018). Gender differences in Turkish early childhood teachers' job satisfaction, job burnout and organizational cynicism. *Early Childhood Education Journal*, 46, 643-653.
- Salavera, C., Usan, P. ve Jarie, L. (2018). Emotional intelligence and social skills on self-efficacy in secondary education students. Are there gender differences?. *Journal of Adolescence*, 60, 39-46. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.07.009>

- Santisi, G., Lodi, E., Magnano, P., Zarbo, R. ve Zammitti, A. (2020). Relationship between psychological capital and quality of life: The role of courage. *Sustainability*, 12(13), 1-14. <https://doi.org/10.3390/su12135238>
- Sarvar, H., Nadeem, K. ve Aftab, J. (2017). The Impact of psychological capital on project success mediating role of emotional intelligence in construction organizations of pakistan. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 7(22), 1-14. <https://doi.org/10.1186/s40497-017-0080-4>
- Söylemez, M. (2019). *Pozitif psikolojik sermaye ile tükenmişlik arasındaki ilişkiler ve bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Şahinbaş, F. ve Erigüç, G. (2019). Pozitif örgütsel davranış yaklaşımıyla işyeri arkadaşlığı ve işe adanma ilişkisi: Sağlık çalışanları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(4), 1201-1225. <https://doi.org/10.17130/ijmeh.2019456405>
- Şen, C., Mert, S. İ. ve Eroğlu, K. (2019). Çalışanların psikolojik sermaye alt boyutlarının demografik özellikler bağlamında değişkenliği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4) 1171-1192. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.475957>
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6. Baskı). Pearson Education, Inc.
- Tösten, R. , Arslantaş, H. ve Şahin, G. (2017). Öğretmenlerin pozitif psikolojik sermayelerinin tükenmişliğe etkisi. *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1) , 726-744.
- Ugoani, J. N. N., Amu, C. U. ve Kalu, E. O. (2015). Dimensions of emotional intelligence and transformational leadership: A correlation analysis. *Independent Journal of Management & Production (IJM&P)*, 6(2), 563-584. <https://doi.org/10.14807/ijmp.v6i2.278>
- Uğurluoğlu, Ö., Şantaş, F. ve Demirgil, B. (2013). Lider-üye etkileşimi ve tükenmişlik ilişkisi: Hastanelerde bir uygulama. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 16(1), 1-21.
- Uslu, M. (2019). *Duygusal zekâ ve pozitif psikolojik sermaye ilişkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Wu, D. (2020). Relationship between job burnout and mental health of teachers under work stress. *Revista Argentina de Clínica Psicológica*, 29(1), 310-315.
- Yaşloğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46(Özel Sayı), 74-85.

ONLİNE ALIŞVERİŞLERDE SATIŞ SONRASI HİZMETLER İLE E-SADAKAT İLİŞKİSİNDE E-MEMNUNİYETİN ARACILIK ROLÜ: Y KUŞAĞI TÜKETİCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

THE MEDIATION ROLE OF E-SATISFACTION IN THE RELATIONSHIP BETWEEN AFTER-SALES SERVICES AND E-LOYALTY IN ONLINE SHOPPING: A RESEARCH ON CONSUMERS OF Y GENERATION

Öğr. Gör. Dr. Talha BAYIR¹

ÖZ

E-ticaret siteleri üzerinden gerçekleştirilen çevrimiçi alışverişlerde tüketiciler, satış sonrası hizmetler noktasında yüksek beklentilere sahip olabilmektedirler. Memnuniyet ve sadakat yaratmak isteyen online alışveriş siteleri, müşteri beklentileri karşılayarak, işletme ile müşterileri arasında bir değer zinciri yaratmaya çabalamaktadırlar. Bu araştırma ile genel anlamda, tüketicilerin sıklıkla ziyaret ettiği online alışveriş sitelerinin, satış sonrası hizmet koşulları incelenmiştir. Bu doğrultuda, müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal koşullarının, e-memnuniyet ve e-sadakat düzeylerine etkisi tespit edilmiştir. Araştırmanın örneklem kitlesini, Y kuşağı olarak nitelendirilen, 418 online alışveriş tüketicisi oluşturmaktadır. Araştırma verileri öncelikle, tanımlayıcı ve betimleyici istatistiklere tabii tutulmuştur. Ardından, güvenilirlik ve geçerlilik analizleri gerçekleştirilmiştir. Daha sonra ise, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve Yol (PATH) analizi uygulanmıştır. Araştırma bulgularına göre, müşteri hizmetleri, kargo/takip, iade/iptal gibi satış sonrası hizmet koşullarının, e-memnuniyetin aracılık rolü ile e-sadakatı etkilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Online Alışveriş, E-Ticaret, E-Memnuniyet, E-Sadakat, Y Kuşağı.

JEL Sınıflandırma Kodları: M3, M300, M310.

ABSTRACT

Consumers may have high expectations in terms of after-sales services in online shopping carried out through e-commerce sites. Online shopping sites desiring to create satisfaction and loyalty, try to create a value chain between the business and its customers by meeting customer expectations. The after-sales service conditions of the online shopping sites that consumers frequently visit were examined with this research. Accordingly, the effects of customer service, shipping/tracking and return/cancellation conditions on e-satisfaction and e-loyalty levels were determined. The sample of the study consists of 418 online shopping consumers, who are referred to as generation Y. Firstly, research data were subjected to descriptive statistics. Then, reliability and validity analyzes were performed. Finally, confirmatory factor analysis (CFA) and PATH analysis were applied. According to the research findings, it has been determined that after-sales service conditions such as customer service, shipping/tracking, return/cancellation has an effect on e-loyalty with the mediating role of e-satisfaction.

Keywords: Online Shopping, E-Commerce, E-Satisfaction, E-Loyalty, Generation Y.

JEL Classification Codes: M3, M300, M310.

* Bu çalışma için Şırnak Üniversitesi Etik Kurulundan 2020/31 sayılı ve 15.09.2020 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Şırnak Üniversitesi, Silopi Meslek Yüksekokulu, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bölümü, talhabayir@sirnak.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

E-commerce is in continuous development to provide fast shipping/tracking, easy return/cancellation and effective customer service. The Y-Generation consumers, who constitute the research audience, have great expectations about such after-sales services in online shopping. Therefore, e-commerce businesses should analyze how to satisfy Generation Y consumers in order to maintain their current market share. The primary purpose of this research is to measure the effects of post-purchase services (customer service, shipping/tracking, shipping and return/cancellation) on e-satisfaction. Its secondary purpose is to determine the effect levels of after-sales services on e-loyalty levels through e-satisfaction. Various results were obtained with the statistical analysis performed on the data obtained within the scope of the research. All of the hypotheses created within the scope of the research have been accepted. In this direction; customer service, shipping/tracking and return/cancellation conditions positively affect customer satisfaction. Customer satisfaction positively affects customer loyalty. E-satisfaction has a positive mediating role on the effect of customer service, shipping/tracking and return/cancellation conditions on e-loyalty.

Design/methodology/approach:

The sample of the research consists of 418 online shopping consumers, who were born between 1979 and 1999 and called Generation Y. According to Baş (2006), it is sufficient to reach 384 people for the sample size to have 95% reliability. Survey method was used as a data collection tool within the scope of the research. While selecting the scales used within the scope of the research, it was taken into account that they have been tested in different cultures and sectors and their reliability/validity has been tested. The five-point likert-type scale was used in all of the questionnaire expressions. Finally, the data obtained through electronic media were transferred to SPSS and AMOS programs and analyzes were carried out. Descriptive statistics, validity and reliability analyzes were performed in the research data. At the point of tests related to scale factors; confirmatory factor analysis was used. Finally, the model designed within the framework of the research variables was subjected to PATH analysis and the “mediation and effect” levels between the model compatibility values and the variables were determined.

Findings:

When the literature is examined, it is seen that there are many factors that affect the e-satisfaction and e-loyalty levels of online shopping sites. Accordingly, Liu et al. (2008) revealed 8 factors affecting e-satisfaction (information quality, website design, product features, transaction capacity, security/privacy, payment, delivery and customer service). McKinney et al. (2002) found in their research that information and system quality are two main factors affecting customer satisfaction. According to the research conducted by Szymanski and Hise (2000), factors affecting customer satisfaction; product knowledge, website design/ease of use, and financial security. Especially in factors such as on-time delivery, shipping and tracking, e-commerce research is frequently discussed. These factors are still important in ensuring customer satisfaction even when compared with a critical purchasing parameter such as price. In research, it has been found that delivering products and services to customers in a correct and timely manner or dealing with returned products and services are two main factors affecting the satisfaction of online shopping customers (Hsu, 2008; Reibstein, 2002). In the studies conducted by Norizan and Abdullah (2010) and Reibstein (2002), it was found that after-purchase customer service has a significant effect on satisfaction. Ho and Wu (1999) found that the logistics facilities offered are the most important factors determining the customer satisfaction in e-commerce. Finally, Cao et al. (2018) found that shipping, tracking, returns and customer services affect satisfaction.

Conclusion and Discussion:

This research has proven the argument that the effectiveness of online after-sales services such as customer service, shipping/tracking and return/cancellation conditions provide customer satisfaction and ultimately create loyal customers. So much so that online after sales services are also in relation with each other. In other words, it contains comprehensive information about the post-purchase behaviors that make the relevant consumption. For all products and services in e-commerce; customer service, shipping and tracking, cancellation and return, stock management, order processing and payment transactions are carried out online. In this direction, there is a need for an after-sales logistics system management that works effectively to meet customers' requests. Effective use of the logistics functions subject to the research by managers is of great importance to compete in national and international markets. E-commerce sites should manage their after-sales services according to the market, country and cultural norms they serve. In addition, the market scale and growth potential of the countries where we operate should be taken into consideration.

1. GİRİŞ

Son yıllarda dijital ekonomiler, e-ticaret işletmeleri için bir büyüme ve rekabet fırsatı olarak belirmiştir. Bu dönemde e-ticaret, işletmelere büyük pazar payı fırsatları sunan yeni bir ticari sanal varlık olarak konumlanmıştır (Cui vd., 2017, s. 10). E-ticaretin tüketicilere sunmuş olduğu; geniş ürün yelpazesi, fiyat ve karşılaştırma seçenekleri, kargolama ve teslimat koşulları, kolay iade ve değişim şartları ile müşteri hizmetleri büyümeyi sağlayan en önemli faktörlerdendir (Yaralı ve Kırık, 2017, s. 526). Bu doğrultuda online alışveriş, mal ve hizmet satın almak adına tercih edilen popüler bir araç haline almıştır. TÜBİSAD ve Deloitte (2019) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, e-ticaret sektör büyüklükleri sırasıyla; perakende dışı için 28,4 milyar TL, perakende işlemleri için ise 31,5 milyar TL olarak belirtilmektedir. 2018'in yıllık büyüme değerlerine incelendiğinde ise TL bazında %42'lik, dolar bazında da %7'lik bir büyüme gerçekleşmiştir.

Küreselleşmenin etkisi ile sürekli olarak değişen toplumsal yapılarda belirginleşen benzer özellikler, kuşakların oluşumunu sağlamıştır. Kuşaklar literatürde Baby Boomers (1946-1964), X Kuşağı (1965-1980), Y Kuşağı (1981-1999) ve Z Kuşağı (2000 ve sonrası) olarak gruplandırılmıştır. Günümüzde, internet, dijital medya ve sosyal medya platformları popüleritesini artırmıştır. Bu durum, pazarlama yöneticilerinin tüketici grupları ile iletişim kurma biçimlerini değiştirmiştir. Y kuşağı, "gelecek kuşağı" ve "dijital kuşak" olarak da isimlendirilmektedir. 1980-2000 yılları arasında doğmuş olan Y kuşağı, genç, zeki, detaycı, hırslı, risk alabilen, özgüveni yüksek ve zorluklarla mücadele edebilen bireyler olarak konumlanmışlardır. Y kuşağı şeklinde adlandırılmaları ise sorgulayan bir kitle olmaları nedeniyle, "WHY" kelimesinden esinlenerek türetilmiştir. Teknolojik değişime kolayca adapte olabilen, farklı düşüncelere açık ve sosyal becerileri yüksek bu kuşak bireyleri, dijital ve sosyal medya platformlarında etkin rol almaktadırlar. İş hayatlarında başarılı olmayı isterler fakat sosyal hayatları da ihmal etmemektedirler (Alan vd., 2020, s. 1003; Aksu ve Doğan, 2020, s. 2043).

Online alışverişleri sıklıkla tercih eden Y Kuşağı kategorisindeki tüketici kitlesi, dijital teknolojiyi ve interneti en önemli iletişim aracı olarak görmektedir. Bu kategorideki tüketici kitlesi zamanlarının büyük bir kısmını bilgisayarlar ve mobil araçlar ile internette geçirmektedirler (Onurlubaş ve Öztürk, 2018, s. 986). Y Kuşağı karışık keyiflere ve alışveriş davranışlarına sahip ve tüketim odaklı bir anlayışa sahip olmaları açısından diğer kuşaklardan farklılaşmaktadır (Terzi ve Kızgın, 2017, s. 200). EURIC araştırma kurumu tarafından yapılan bir araştırmanın bulgularına göre, Y kuşağının teknolojik değişime ve alışverişlerinde teknolojiyi kullanmaya daha fazla eğilimli oldukları ortaya konmuştur. Bu bilgiler doğrultusunda Y kuşağı, pazarlamacıların satın alma gücüyle desteklenmiş en önemli hedef kitlesidir (Pariment, 2013, s. 190).

Y Kuşağı tüketicileri online alışverişlerde; müşteri hizmetleri, kargo/takip, iade/iptal gibi konularda yüksek beklentilere sahiptirler. Bu tüketiciler aynı zamanda e-ticaret işletmelerinden duygusal tatmine yönelik değerler de talep etmektedirler. Online alışverişe ait bu tür değerleri geliştirmek mevcut pazar payını korumak adına önem arz etmektedir. Bu nedenle e-ticaret işletmeleri müşteri değerlerini yaratmada, e-memnuniyet ve e-sadakat gibi parametreleri dikkatle analiz etmelidirler. Bir e-ticaret işletmesi, müşterilerinin ihtiyaçlarını karşılama yolunda kurduğu güçlü iletişim ağları sayesinde Pazar payını ve müşteri memnuniyeti deneyimini artırabilir. Bu deneyimler ile tüketicilere sağlamış olduğu değerler, memnun tüketiciler yaratır. Bu memnuniyet ise zamanla sadık müşteriler haline dönüşür. Bu doğrultuda alışveriş değerinin, e-sadakatini oluşturmada önemli bir faktör olduğu söylenebilir (Cui vd., 2017, s. 10-12). E-Sadakat sayesinde ise tüketicilerin online alışveriş sitelerini yeniden ziyaret etme istekliliği, satın alma sıklığı ve sayısı, düşük fiyat duyarlılığı gibi kritik faktörler geliştirilir. Miguens ve Vazquez (2017), Moriuchi ve Takahashi (2016) ve Lopez vd. (2018) tarafından farklı alanlarda yapılan araştırmaların her birinde e-memnuniyetin, e-sadakat üzerinde yüksek düzeyde etkili bir faktör olduğunu tespit etmişlerdir.

Bu araştırma ile online alışveriş yapan tüketicilerin; müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal koşullarına ilişkin fikirlerinin değerlendirilmiştir. Satış sonrası hizmetlerin, e-sadakate olan etkisi üzerinde, e-memnuniyetin aracılık rolü de araştırılmıştır. Bu sayede, online alışveriş sitesi seçiminde önemli kriterler arasında yer alan; müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal koşullarını geliştirmeye ilişkin ön görülerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda, işletmelere ise pazar payını artırma ve müşterileri uzun süreli olarak elde tutma noktasında önemli ipuçları sunulmuştur.

2. E-MEMNUNİYET VE E-SADAKAT

Dijital bir dönüşümün yaşandığı son yıllarda rekabet üstünlüğü sağlamak daha zor bir hale gelmiştir. E-ticaret işletmelerinin birçoğunun da en çok arzu ettiği şey sadık bir müşteri kitlesi yaratmaktır. Dijital platformların zaman ve mekân sınırı olmaksızın sunmuş oldukları hizmet koşulları artık her işletmenin ulaşabileceği bir hal almıştır. Elektronik ortamlarda müşterilerin daha fazla mal/hizmet seçenekleriyle karşılaşması ve olumlu/olumsuz elektronik iletişim mesajlarının paylaşılması imkânı da tanımıştır. Tüketiciler açısından bir avantaj olarak nitelendirilebilecek bu özellikler, işletmeler açısından ise memnun ve sadık müşteriler yaratma yolunda bir dezavantajdır. Çünkü e-memnuniyet ve e-sadakat sağlamak için geleneksel ortamlara nazaran daha yoğun bir çaba gerekmektedir (Faiz, 2018, s. 1678).

Memnuniyet, Oliver (1999) tarafından “tüketicinin memnun olma tepkisi” olarak tanımlanmaktadır. Chiu vd. (2009)’ne göre e-memnuniyet, “müşterinin çevrimiçi alışveriş ile ilgili deneyimine duygusal olarak verdiği bir cevap” olarak nitelendirilmektedir. Zhao (2010) ise e-memnuniyeti, “çevrimiçi bir alışveriş ile ilgili psikolojik olarak olumlu hissetme deneyimi” olarak tanımlamaktadır. Bu farklı tanımlamalar e-memnuniyeti, müşterinin bir online alışveriş deneyimine göstermiş olduğu psikolojik ve duygusal tepkiler olarak nitelendirilebilir.

Tüketicilerin beklentilerini; geçmiş deneyimler, danışma/referans gruplarının fikirleri, işletme ve rakipleri hakkındaki bilgisi belirlemektedir. Bu noktada tüketici beklentilerini etkileyen faktörlerden biri olan işletmeler, fayda ve tatmin sağlamları açısından önemlidir. Bir işletmeye ait ürün, hizmet veya markadan yüksek tatmin sağlamış tüketicilerin kaybedilme olasılığı düşüktür. Çünkü yüksek memnuniyet sağlamış tüketiciler işletmeye veya markaya yönelik bir sadakat duymaktadırlar. Bu nedenle tüketiciler, tekrar satın alma, fiyata karşı duyarlılığın azalması ve uzun süreli ilişki kurma eğilimine girmektedirler (Kotler ve Armstrong, 1997, s. 8).

Müşteri sadakati konusunda alana en çok katkıyı yapan Oliver (1999), sadakat kavramını “bir mal ya da hizmeti belirli bir üretici ya da markadan satın alma aktivitesi” olarak tanımlamaktadır (Malakmadze vd., 2017, s. 443). Lifi ve Gharbi (2012)’ye göre ise sadakat, “tüketici ile marka arasında kurulan sürekli ilişki” olarak ifade edilmektedir. Son yıllarda esneklik, maliyet, hız, seçenek ve kişiselleştirme gibi hem işletmelere hem de müşterilere avantaj sağlayan e-iş modelleri sayesinde, müşteri sadakati kavramı da elektronik ortamlara taşınarak, e-sadakat halini almıştır (Eng ve Kim, 2006, s. 439). E-sadakat kavramı, 2000’li yıllarda literatürde tartışılmaya başlanan bir kavramdır. Toufaily vd. (2013) e-sadakatı, “müşterinin gelecekteki bir ilişkiyi istikrarlı bir şekilde sürdürme isteği ve işletmeye karşı olumlu duygu ve inanç geliştirerek, alternatifler arasından işletme web sitesini ilk tercih olarak seçip tekrar çevrimiçi ürünleri ziyaret etme ve satın alma davranışına katılmak” olarak tanımlamaktadır. Bir diğer tanımlamaya göre ise e-sadakat, “müşterilerin işletme internet sitelerini sıklıkla ziyaret etmesi ve bu sitelerde vakit geçirmeleri” olarak ifade edilmektedir (Gommans vd., 2001, s. 46).

E-ticaretin gelişmesiyle, bir işletmenin ancak müşteri değeri sağlayarak, uzun dönemli müşteri ilişkileri kurabileceği ve tatmin edici deneyimler sağlayabileceği anlaşılmıştır. Böylelikle işletmeler, müşteri elde tutma oranını ve pazar payı karlılığını arttırmaktadır. Müşteri sadakatinin sağlanması ile markaların pazarlama maliyetlerini düşürmek ve pazar paylarını arttırmak mümkün olmuştur. Ayrıca müşterilerin, ilgili markaları başkalarına önerme ve ürün/hizmetlere yönelik daha yüksek para ödeme isteği de arttırılabilmektedir (Cui vd., 2017, s. 12; Malakmadze vd., 2017, s. 443; Hawari, 2014, s. 540). Bu araştırma kapsamında satış sonrası hizmetler olarak ele alınan; müşteri hizmetleri, kargo ve takip, iade ve iptal gibi satış sonrası hizmetler, e-memnuniyeti ve e-sadakatı doğrudan etkilemektedir. Bu doğrultuda online alışveriş siteleri ile müşteriler arasında sadakat oluşturmada da bu tür hizmetlerin kalite düzeyi kilit rol oynamaktadır.

3. SATIŞ SONRASI HİZMETLER

Satış sonrası müşteri hizmetleri, ürüne bağlı olarak verilen hizmetler kapsamında, ürün tamamlayıcıları olarak değerlendirilirler (Çelik ve Bengül, 2008, s. 107). Satış sonrası müşteri hizmetleri, “firmaların mal ve hizmet kalitesi ilkelerine bağlı olarak, ürünlerin müşteriler tarafından doğru ve amacına uygun biçimde kullanılması, arıza veya şikâyet durumunda servis ve yedek parça hizmetlerini doğru, hızlı ve uygun fiyatla müşteriye sunarak müşteri memnuniyetini sağlama çabaları” olarak tanımlanmaktadır (Bengül, 2018, s. 240). Ürünün, üç boyutu bulunmaktadır. Boyutlardan birincisi, müşterinin gerçekten neyi satın aldığı sorusuna cevap veren “temel ürün” boyutudur. İkinci boyut olan gerçek (somut) ürün boyutu, ürünün işlevsel özellikleri, kalitesi, tasarımı, marka unsurları ve paketlemesi gibi unsurları kapsamaktadır. Genişletilmiş ürün boyutu ise, kargolama, teslimat süresi, kurulum ve satış sonrası hizmetler (garanti vb.) gibi ek hizmetleri içermektedir (Kotler, 1998, s. 446).

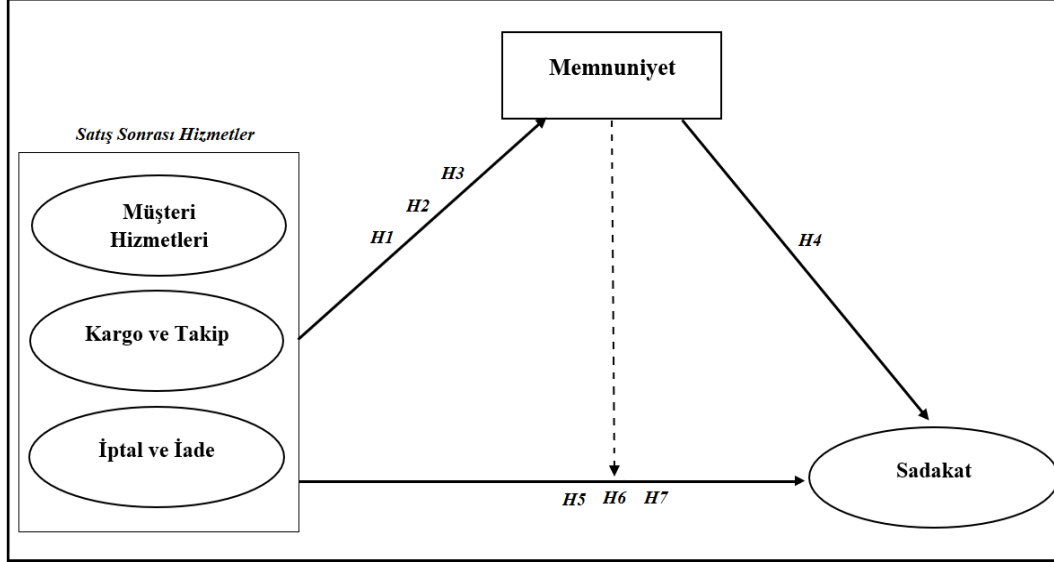
Wouters (2004) ve Murthy vd. (2004)'e göre satış sonrası hizmetler, ürüne bağlı olarak verilen hizmetlerin içerisinde değerlendirilmektedir. Satış sonrası hizmetler doğrultusunda verilen hizmetler; yanıt verme ve güvenilirlik hizmeti olarak iki temel unsura ayrılabilir. İşletmenin lojistik performansı ile ilgili güvenilirlik hizmet grubu; ürün teslim kalitesi, güvenilirliği ve montajı ile yedek parça sağlanmasını içermektedir. Yanıt verme hizmeti ise; müşteri şikâyet veya isteklerinin cevaplandırılması, müşterinin ürün kullanımı konusunda bilgilendirilmesi ve servis noktalarında ürün bakım veya onarımının gerçekleştirilmesini kapsamaktadır (Çelik ve Bengül, 2008, s. 107). Müşteriler bir ürün veya hizmet satın alırken, ürünün fiziksel ve işlevsel özelliklerinin yanı sıra, ilgili işletmenin öneri ve tavsiyelerine, sunduğu ödeme imkanlarına, sağladığı garantiye ve bakım/onarım/yedek parça hizmetlerine de sahip olmak isterler. Çünkü asıl amaçlanan fiziksel tatminin yanı sıra, psikolojik bir tatmin de sağlamaktır (Korkmaz, 2001, s. 2). Bu bilgilerden hareketle, müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal gibi satış sonrası hizmetleri etkin bir şekilde kullanan e-ticaret işletmelerinin, müşteri memnuniyeti ve sadakati sağlama noktasında avantaj elde edeceği ifade edilebilmektedir.

4. METODOLOJİ

4.1. Ölçek ve Model

Araştırma modeli ve hipotezlerinin oluşturulması noktasında temel alınan ölçekler, farklı kültürlerde uygulanmış, güvenilirlik ve geçerlilikleri test edilmiş araştırmalardan alınmıştır. Bu kapsamda, “Müşteri Hizmetleri”, Cao vd. (2018), Liu vd. (2008) ve Hsu (2008); “Kargo ve Takip” Cao vd. (2018) ve Liu vd. (2008); “İade ve İptal” Cao vd. (2018) ve Hsu (2008); “Memnuniyet” Cao vd. (2018), Reibstein (2002), Serra vd. (2018) ve Tandon vd. (2020); “Sadakat” ölçeği ise Vijay vd. (2018) ve Serra vd. (2018)'den uyarlanmıştır. Şekil 1’de araştırma modeli gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Şekil 1’de gösterilen değişkenler arasındaki düz çizgiler doğrudan etkiyi; kesikli çizgiler ise dolaylı yani aracılık etkisini göstermektedir. Araştırma kapsamında tasarlanan hipotezlerden, H1, H2 ve H3, satış sonrası hizmetlerini memnuniyete olan etkisini; H4, memnuniyetin, sadakate olan etkisini göstermektedir. Satış sonrası hizmetlerin, memnuniyet aracılığı ile sadakate olan etkisini ise, H5, H6 ve H7 temsil etmektedir.

4.2. Örneklem, Veri Toplama Süreci ve Analiz

Araştırmanın evrenini, 1979 ile 1999 yılları arasında doğan ve Türkiye’de yaşayan Y kuşağı tüketiciler oluşturmaktadır. Bu doğrultuda örneklem kitlesi, basit (tesadüfi) örnekleme yöntemi ile seçilen, 418 online alışveriş tüketicisidir. Baş (2006)’ya göre, örneklem büyüklüğünün %95 güvenirliliğe sahip olması için 384 kişiye ulaşılması yeterlidir. Bu açıdan örneklem kitlesini oluşturan 418 katılımcı, %95 oranında bir güvenirlilikle temsil edebilirliği sağlamaktadır.

Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak, çevrimiçi anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın ölçekleri seçilirken, farklı kültürlerde/sektörlerde test edilmiş ve güvenilirliklerinin/geçerliliklerinin sınanmış olmasına dikkat edilmiştir. Anket formu tasarlanırken beşli likert tipi ölçekten faydalanılmıştır. Anket formunda yer alan ifadeler ise anlam bütünlüğünü sağlamak amacıyla İngilizce-Türkçe çift yönlü çeviri'ye tabii tutulmuştur. Nihayetinde ise elde edilen veriler ise SPSS ve AMOS programlarına aktarılarak çeşitli analizler gerçekleştirilmiştir.

Araştırma verileri öncelikle, bir takım tanımlayıcı ve betimleyici istatistiklere tabii tutulmuştur. Ardından, ölçek faktörlerine ilişkin güvenilirlik ve geçerlilik analizleri gerçekleştirilmiştir. Daha sonra ise, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve Yol (PATH) analizi uygulanmıştır. Böylelikle, değişkenler arasındaki, "aracılık ve etki" düzeyleri ile model uyum iyiliği değerleri tespit edilmiştir. Bu çalışma için, Şırnak Üniversitesi Etik Kurulundan, 2020/31 sayılı ve 15.09.2020 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

4.3. Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Çevrimiçi anket yöntemi ile 418 online alışveriş tüketicisinden çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Tablo 1'de katılımcılardan elde edilen demografik verilere ilişkin frekans ve yüzde dağılımları gösterilmektedir.

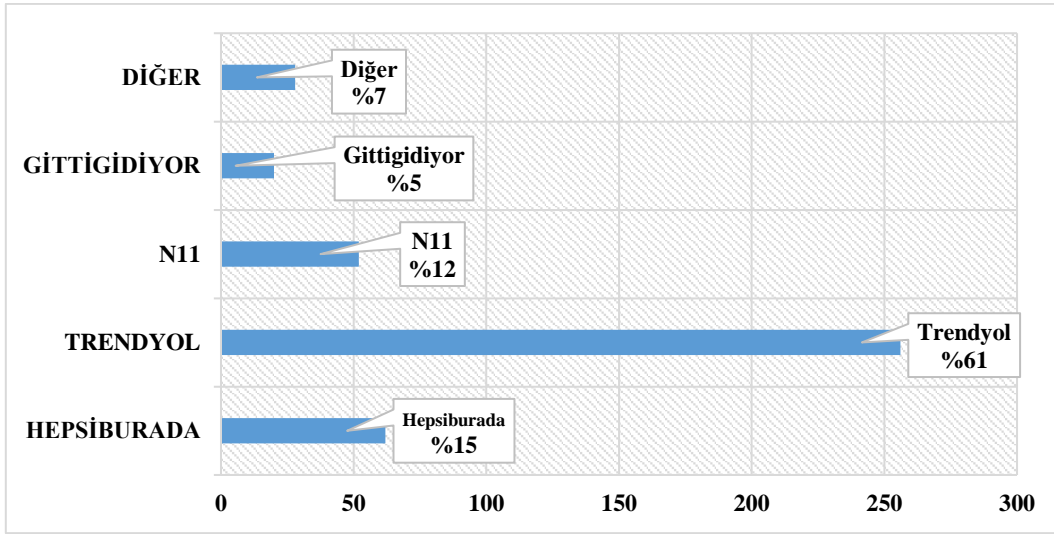
Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	N	%
Cinsiyet	Kadın	260	62,2
	Erkek	158	37,8
Medeni Durum	Evli	106	25,4
	Bekar	312	74,6
Yaş (Y Kuşağı)	21-30	338	80,9
	31-40	80	19,1
Eğitim Durumu	İlk ve ortaokul	2	,5
	Lise	36	8,6
	Önlisans	52	12,4
	Lisans	218	52,2
	Yükseklisans	98	23,4
	Doktora	12	2,9
Gelir Durumu	1000 TL ve altı	84	20,1
	1001 TL-5000 TL	214	51,2
	5001 TL-8000 TL	88	21,0
	8001 TL-üstü	32	7,7
Meslek Grubu	Kamu Sektörü Çalışanı	96	23,0
	Özel Sektör Çalışanı	174	41,6
	Esnaf ve Zanaatkar	9	2,2
	İşçi	13	3,1
	Öğrenci	22	5,3
	Ev Hanımı	104	24,9
Toplam		418	100

Tablo 1'e göre katılımcılar; cinsiyet, medeni durum, yaş, meslek, eğitim ve gelir durumuna göre sınıflandırılmıştır. Buna göre, katılımcıların 260'sının (%62,2) kadın ve 158'inin (%37,8) erkek; 106'sının (%25,4) evli ve 312'sinin (%74,6) bekar oldukları görülmektedir. Katılımcıların 338'inin (%80,9) 21 ve 30, 80'inin (%19,1) 31 ve 40 arasında yaşa sahip oldukları görülmektedir. Katılımcıların 2'si (%0,5) ilkokul ve ortaokul, 36'sı (%8,6) lise, 52'sinin (%12,4) ön lisans, 218'inin (%52,2) lisans, 98'inin (%23,4) yüksek lisans, 12'sinin (%2,9) doktora

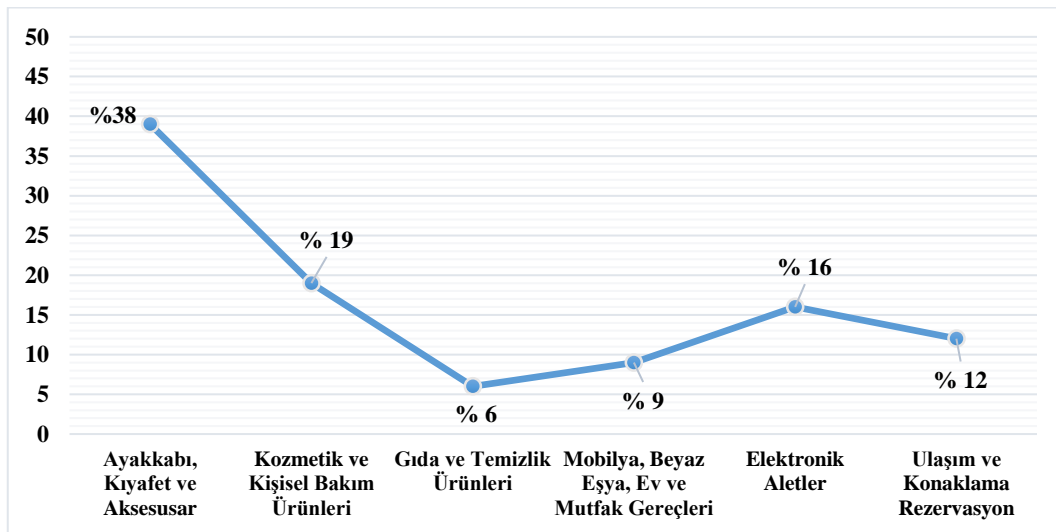
düzeyinde eğitim aldıkları görülmektedir. Katılımcıların 84'ünün (%20,1) 1000tl ve altı, 214'ünün (%51,2) 1001tl ve 5000tl, 88'inin (%21,0) 5001tl ve 8000tl, 32'sinin (%7,7) ise 8001tl ve üstü arasında gelire sahip oldukları görülmektedir. Katılımcıların 96'sının (%23,0) kamu sektörü çalışanı, 174'ünün (%41,6) özel sektör çalışanı, 9'unun (%2,2) esnaf ve zanaatkar, 13'ünün (%3,1) işçi, 22'sinin (%5,3) öğrenci, 104'ünün (%24,9) ise ev hanımı oldukları görülmektedir. Şekil 2'de araştırmaya katılan örneklem kitlesinin kullandıkları online alışveriş siteleri gösterilmektedir.

Şekil 2. Online Alışveriş Gerçekleştirme Sıklığı/Tercih Edilen Pazaryeri Siteleri

Araştırmaya konu olan tüketicilerin çoğunluğunun online alışverişlerini %61 (n=255) oranında, "trendyol.com"; %15 (n=63) oranında "hepsiburada"; %12 (n=50) oranında "N11"; %7 (n=29) oranında "diğer"; %5 (n=21) oranında ise "gittigidiyor" üzerinden yaptıkları ortaya konmuştur. Şekil 3'te ise online alışveriş yaparken tüketiciler tarafından tercih edilen ürün grupları gösterilmektedir.

Şekil 3. Online Alışverişlerde Satın Alınan Ürün Grupları

Araştırmaya konu olan tüketicilerin çoğunluğunun online alışverişleri sırasında %39 (n=160) oranında, "ayakkabı, kıyafet ve aksesuar"; %19 (n=79) oranında "kozmetik ve kişisel bakım ürünleri"; %16 (n=67) oranında "elektronik aletler"; %12 (n=50) oranında "ulaşım ve konaklama rezervasyon"; %9 (n=38) oranında "mobilya, beyaz eşya ve ev-mutfak gereçleri"; %6 (n=25) ise "gıda ve temizlik ürünleri" grubunda ürünler satın aldıkları görülmektedir.

Bu bilgilerden hareketle, online alışveriş mecralarına ağırlıklı olarak ayda bir kez kullanan tüketicilerin, satın almalarını ise büyük oranda karşılaştırmalı ürünler (giyim ürünleri vb.) oluşturmaktadır.

5. ANALİZ VE BULGULAR

5.1. Güvenilirlik ve Tutarlılık Analizleri

Güvenilirlik, “bir ölçme aracında bütün soruların birbirleriyle tutarlılığını, ele alınan oluşumu ölçmede türdeşliğini, yeterliliğini ortaya koyan” bir kavramdır (Çakmur, 2020, s. 340). Bu çalışmada güvenilirlik, Cronbach's Alpha ($C\alpha$) ile elde edilmiştir. Ölçek aracılığı ile elde edilen verilerin tekrarlanan ölçümlerinde, hatadan arındırılmış olmasına güven duyulmalıdır. Bu noktada, Birleşik Güvenilirlik (CR) ve Yakınsak Geçerlilik (AVE) değerlerinin hesaplanması isabetli olacaktır. Raykov (1998)'a göre CR, “sayısal olarak birden fazla, heterojen, fakat birbirine yakın ifadelerin genel güvenilirliğini saptamak” için kullanılır. Fornell ve Larcker (1981)'e göre AVE ise “faktöre ilişkin maddelerin faktör yüklerinin toplamının madde sayısına bölünmesiyle” bulunmaktadır. Bu doğrultuda, tüm faktör yapıları için ayrı ayrı değerlendirme yapılarak, değişken ifadelerinin birbiri içerisinde ve oluşturdukları faktör ile ne derece ilişkili olduğu ortaya konmaktadır. Tablo 2’de araştırma kapsamında kullanılan ölçeklere ilişkin, $C\alpha$, CR ve AVE analiz sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 2. Ölçeğe İlişkin Güvenilirlik ve Tutarlılık Analizleri

Ölçekler	Ölçek Maddeleri	Madde Sayısı	$C\alpha$	CR	AVE
Müşteri Hizmetleri	MH1	3	,781	,803	,585
	MH2				
	MH3				
İade/İptal	IAD1	4	,841	,838	,574
	IAD2				
	IAD3				
	IAD4				
Kargo/Takip	KAR1	4	,835	,834	,559
	KAR2				
	KAR3				
	KAR4				
Memnuniyet	MEM1	5	,896	,890	,623
	MEM2				
	MEM3				
	MEM4				
	MEM5				
Sadakat	SAD1	4	,924	,918	,739
	SAD2				
	SAD3				
	SAD4				

Kalaycı (2006)'ya göre $C\alpha$ değerinin 0,70'in üzerinde olması güvenilir bir ölçeğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Fornell ve Larcker (1981)'e göre, AVE değerinin 0.50'nin ve CR değerinin ise 0,70'in üzerinde olması gerekmektedir. Ölçeği oluşturan maddelere ilişkin analizler neticesinde, güvenilirlik ve tutarlılık düzeyleri düşük olan ifadeler elenmiş ve analizlere devam edilmiştir. Bu doğrultuda, ölçeğe ait; $C\alpha$, CR ve AVE değerlerinin tümünün yeterli düzeyde olduğu söylenebilmektedir (Tablo 2). Tablo 3'te, araştırma değişkenlerine ilişkin elde edilen verilerin ortalamaları, standart sapmaları ve korelasyon değerlerine bakılmıştır.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Değerleri

Değişkenler	Ort.	S.S.	MST	ID	MYT	SDK	KRG
MH	3,8612	,71342	1				
IAD	3,7883	,86309	,563**	1			
MEM	4,0689	,60593	,723**	,649**	1		
SAD	4,0622	,74054	,631**	,580**	,812**	1	
KAR	4,1699	,69240	,493**	,561**	,698**	,579**	1

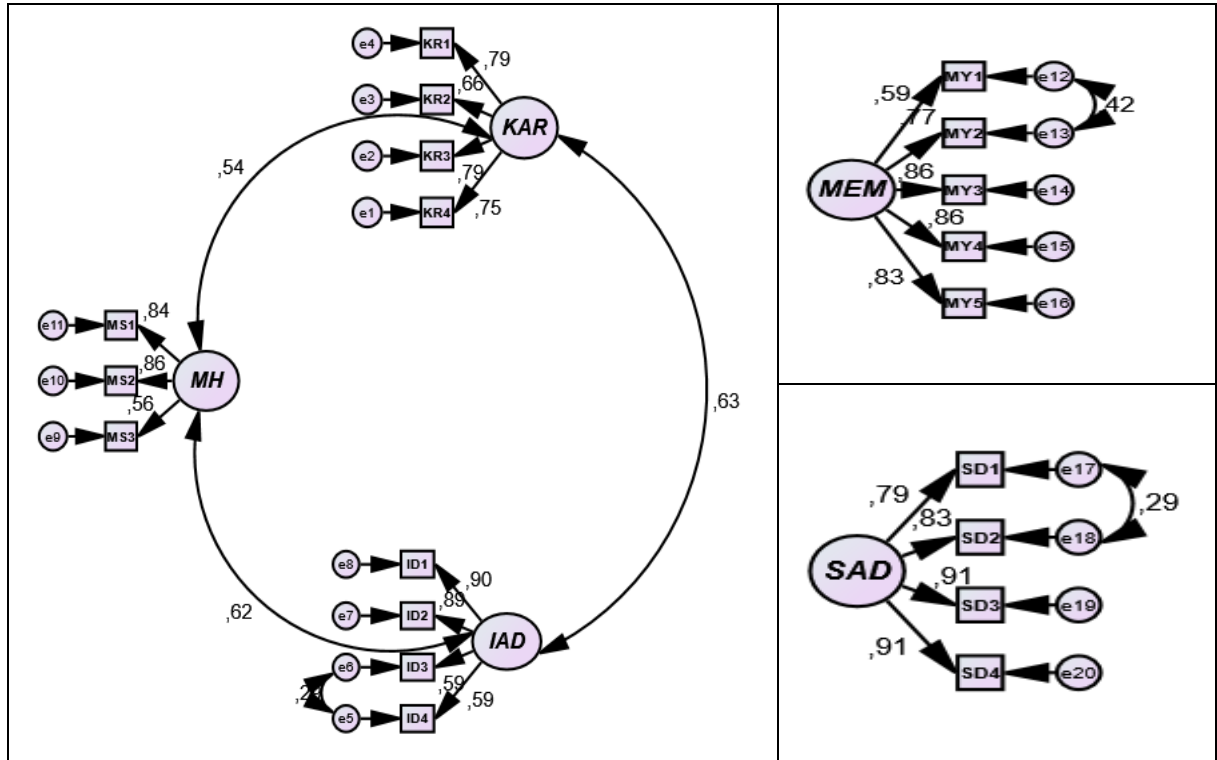
* $p < ,05$ ** $p < ,01$

Tablo 3'te de görüldüğü gibi araştırmaya konu edilen tüm bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında anlamlı ilişkiler bulunmaktadır. Bu nedenle değişkenler arasında önemli etkiler öngörülebilmektedir.

5.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

Yapısal eşitlik modellerinde ölçüm modeli sınanırken, DFA'dan faydalanılmaktadır. DFA, "belirlenen bu faktörler arasında yeterli düzeyde ilişkinin olup olmadığını, hangi değişkenlerin hangi faktörlerle ilişkili olduğunu ve faktörlerin modeli açıklamakta yeterli olup olmadığını sınamak" için kullanılır (Erkorkmaz, vd., 2013, s. 211). Şekil 4'te doğrulayıcı faktör analizi ölçüm modeline ilişkin analiz sonuçları gösterilmektedir.

Şekil 4. Doğrulayıcı Faktör Analizi Ölçüm Modeli

KAR: Kargo ve Takip; **MH:** Müşteri Hizmetleri; **IAD:** İade ve İptal; **MEM:** Müşteri Memnuniyeti; **SAD:** Müşteri Sadakati

Doğrulayıcı faktör analizi ile ölçüm modelinin anlamlılığı da incelenmiştir. Ölçeklerin doğrulayıcı faktör analiziyle uygunluğunun değerlendirilmesinde; uyum iyiliği indeksleri, serbestlik derecesiyle düzeltilmiş (χ^2/df) değeri ve standartlaştırılmış kovaryans matrisindeki değerler göz önünde bulundurulmuştur. Bu doğrultuda, doğrulayıcı faktör analizi neticesinde elde edilen model uyum iyiliği değerleri Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) Model Uyumluluğu Değerleri

Uyum Ölçütleri	Model Değerleri			Kabul Edilebilir Uyum Değerleri
	Satış Sonrası Hizmetler Ölçeği	Memnuniyet Ölçeği	Sadakat Ölçeği	
CMIN/d	2,208	2,469	1,695	≤ 4-5
NFI	0,924	0,985	0,997	0,890-0,850
CFI	0,956	0,991	0,999	0,890-0,850
IFI	0,957	0,991	0,999	0,940-0,900
GFI	0,928	0,981	0,996	0,940-0,900
TLI	0,940	0,977	0,994	0,940-0,900
RMSEA	0,076	0,079	0,058	0,060-0,080

Bu bilgilerden hareketle, ölçeği oluşturan 20 madde ve 5 boyutun ilgili ölçek yapısıyla ilişkili olduğu belirlenmiştir. DFA sonuçlarına göre ölçeğin uyum iyiliği indeksleri ise ($p=,000$) anlamlılık düzeyi ile kabul edilebilir yeterliliktedir. Tablo 5'te ölçek maddelerine ilişkin faktör yükleri gösterilmektedir.

Tablo 5. Ölçeğe İlişkin Faktör Yükleri

Ölçekler	Ölçek Maddeleri	Faktör Yükleri
Müşteri Hizmetleri	Bu online alışveriş sitesi, müşteri sorunlarının çözümüyle ilgilenmektedir,	,841
	Bu online alışveriş sitesi, müşterilerine yardımcı olmak için isteklidir,	,858
	Genellikle bu online alışveriş sitesinden hızlı ve zamanında hizmet alırım,	,559
İade/ İptal	Bu online alışveriş sitesinden iade/değişim yapmak kolaydır,	,899
	Bu online alışveriş sitesinin açık bir iade politikası vardır,	,887
	Ürün iadelerinde ilgili kargo firması ile genellikle bir sorun yaşamam,	,594
	Ürün iadelerinde genellikle kargo ücreti ödemem,	,593
Kargo/Takip	Bu online alışveriş sitesi, siparişimin kargo sürecini izleme imkânı sağlar,	,786
	Siparişime ait gönderi takip numarasını, e-posta/mesaj yoluyla teslim alırım,	,659
	Siparişimi, doğrudan bu online alışveriş sitesinde takip edebilme imkânım vardır,	,792
	Siparişimi, mobil cihazım ile izleme imkânım vardır,	,748
Memnuniyet	Bu online alışveriş sitesinden alışveriş yapmayı severim,	,589
	Bu online alışveriş sitesi kaliteli hizmet sunar,	,768
	Bu online alışveriş sitesi üzerinden yaptığım satın alımlar genellikle tatmin edicidir,	,864
	Bu online alışveriş sitesi üzerinden yaptığım satın alımlardan genellikle memnun kalırım,	,858
Sadakat	Bu online alışveriş sitesi üzerinden satın alım yaparak doğru bir karar verdiğime inanıyorum,	,835
	Bir şeyler satın almam gerektiğinde, ilk olarak bu online alışveriş sitesini tercih ederim,	,788
	Bu online alışveriş sitesi, benzer ürünleri satın almak için favorilerim arasındadır,	,827
	Bu online alışveriş sitesini aileme ve arkadaşlarıma tavsiye ederim,	,912
	Gelecekte bu online alışveriş sitesinden bir şeyler satın almaya devam edeceğim,	,906

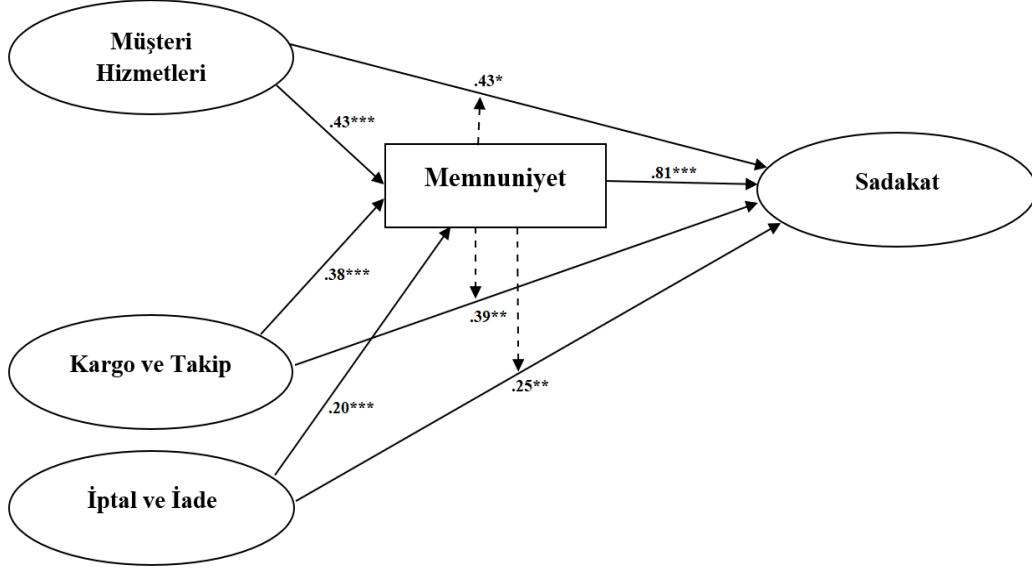
George ve Mallerry (2010)'ye göre değişkenlere ait faktör yüklerinin 0,50'den yüksek olması kabul görmektedir. Bu doğrultuda, faktör maddelerinin araştırma değişkenlerini ölçmede yeterli olduğu ifade edilebilmektedir.

5.3. PATH (Yol) Analizi

Wright (1960) tarafından geliştirilen PATH (Yol) analizi, tasarlana model değişkenleri arasındaki ilişkinin gücünü ortaya koymaktadır. Bu sayede birden çok değişken arasındaki ilişki analiz edilerek, bütüncül bir bakış açısıyla

araştırma modeli değerlendirilebilmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler neticesinde kurgulanan PATH modeline dair analiz sonuçları Şekil 5'te gösterilmektedir.

Şekil 5. PATH Modeli

* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$

Şekil 5'te gösterildiği üzere PATH modeli analiz sonuçlarına göre; müşteri hizmetleri, iptal/iade ve kargolama/takip gibi satış sonrası online hizmetler, müşteri memnuniyetini, müşteri memnuniyeti ise müşteri sadakatini etkilemektedir. Araştırma modeline ilişkin uyum iyiliği değerleri ($p=.000$) anlamlılık ile kabul edilebilir düzeydedir. Bu uyum iyiliği değerleri; CMIN/d: 0,1549, NFI: 0,993, CFI: 0,997, IFI: 0,997, GFI: 0,991, TLI: 0,991, RMSEA: 0,051 ile kabul edilebilir yeterliliktedir. Tablo 6'da araştırma modeline dair ilişkiler daha detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 6. PATH Modeline İlişkin Yol Katsayıları

Hipotez	Regresyon	β	p	Kabul/Ret	
H1	Müşteri Hizmetleri, Müşteri Memnuniyet'ni pozitif yönde etkilemektedir,	MYT $\leftarrow$ MST	,426	,000	Kabul
H2	Kargo/Takip Hizmetleri, Müşteri Memnuniyet'ni pozitif yönde etkilemektedir,	MYT $\leftarrow$ KRG	,378	,000	Kabul
H3	İade/İptal Koşulları, Müşteri Memnuniyet'ni pozitif yönde etkilemektedir,	MYT $\leftarrow$ ID	,197	,000	Kabul
H4	Müşteri Memnuniyeti, Müşteri Sadakat'ini pozitif yönde etkilemektedir,	SDK $\leftarrow$ MYT	,812	,000	Kabul
H5	Müşteri Hizmetleri, Müşteri Memnuniyet aracılığı ile Müşteri Sadakatini pozitif yönde etkilemektedir,	SDK $\leftarrow$ MYT $\leftarrow$ MST	,429	,014	Kabul
H6	Kargo/Takip Hizmetleri, Müşteri Memnuniyet aracılığı ile Müşteri Sadakatini pozitif yönde etkilemektedir,	SDK $\leftarrow$ MYT $\leftarrow$ KRG	,392	,007	Kabul
H7	İade/İptal Koşulları, Müşteri Memnuniyet aracılığı ile Müşteri Sadakatini pozitif yönde etkilemektedir,	SDK $\leftarrow$ MYT $\leftarrow$ ID	,251	,008	Kabul

MYT: Memnuniyet; KRG: Kargo; ID: İade/Değişim/İptal, MYT: Memnuniyet; SDK: Sadakat

Araştırmanın değişkenleri arasındaki ilişkinin açıklanması için PATH diyagramı çizilmiştir. Bu sayede, değişkenler arasındaki, doğrudan ve dolaylı ilişkiler tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen aracılık analizinde; müşteri hizmetleri (.429), kargo/takip (.392) ve iade/iptal (.251) değişkenleri ile sadakat değişkenleri arasında pozitif yönlü

ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Aracı değişken olan memnuniyetin eklenmesi durumunda, bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız bir hale gelmesi veya zayıflaması beklenir. Modele, memnuniyet değişkeni eklendiğinde müşteri hizmetleri (,076), kargo/takip (,009) ve iade/iptal (,077) değişkenleri ve sadakat değişkenleri arasındaki ilişki düşmektedir. Bir başka ifadeyle, müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal ile sadakat değişkenleri arasında anlamlı bir düzeyde kısmi aracılık etkisi söz konusudur.

5. SONUÇ

E-ticaretin gelişmesiyle, bir işletmenin ancak müşteri değeri sağlayarak, uzun dönemli müşteri ilişkileri kurabileceği ve tatmin edici deneyimler sağlayabileceği anlaşılmıştır. Bu sayede işletmeler, müşteri elde tutma oranını ve pazar payı karlılığını arttırmaktadır. Online satış sonrası hizmetler çerçevesinde değerlendirilen; müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal gibi faktörler, diğer online alışveriş siteleri ile rekabet etme ve hedef kitlelerini tatmin etme yolunda kritik öneme sahiptir. Bunu sağlamak isteyen e-ticaret işletmeleri, satışlarını artırmak için bütünlük bir satış ve hizmet süreci ile çalışmaktadırlar. Bu açıdan satış sonrası müşteri hizmetlerinin kalite ve performans açısından bir kriter olarak ele alınmasında, e-ticaret işletmeleri anahtar rol üstlenmektedir. Bu araştırmanın birincil amacı, satın alma sonrası hizmetlerin (müşteri hizmetleri, kargo/takip, nakliye ve iade/iptal) e-memnuniyet üzerindeki etkilerini ölçmektir. İkincil amacı ise, satış sonrası hizmetlerin e-memnuniyet aracılığı ile e-sadakat düzeylerine etki düzeylerini tespit etmektir.

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen analizler neticesinde kurulan hipotezlerin tümü kabul edilmiştir. Bu doğrultuda; müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal koşulları, müşteri memnuniyetini pozitif yönde etkilemektedir. Müşteri memnuniyeti, müşteri sadakatini pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca, müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal koşullarının, e-sadakate olan etkisi üzerinde, e-memnuniyetin ise pozitif yönde bir aracılık rolü olduğu bulunmuştur.

Literatür incelendiğinde, online alışveriş sitelerinin e-memnuniyet ve e-sadakat düzeyini etkileyen birçok faktörün olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, Liu vd. (2008)'nin yaptığı bir çalışmada, e-memnuniyeti etkileyen 8 faktör ortaya konmuştur (bilgi kalitesi, web sitesi tasarımı, ürün özellikleri, işlem kapasitesi, güvenlik/gizlilik, ödeme, teslimat ve müşteri hizmetleri). McKinney vd. (2002) yaptıkları çalışmada, bilgi ve sistem kalitesinin müşteri memnuniyetini etkileyen iki temel faktör olduğunu bulmuştur. Szymanski ve Hise (2000) tarafından yapılan çalışmaya göre ise, müşteri memnuniyetini etkileyen faktörler; ürün bilgisi, web site tasarımı/kullanım kolaylığı ve finansal güvenlik olduğu ortaya konmuştur. E-ticaret sitelerinin hizmet verimliliği üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda, zamanında teslimat, kargolama ve takip gibi faktörler, sıklıkla ele alınmaktadır. Bu faktörler, fiyat gibi kritik bir satın alma parametresiyle benzer oranda müşteri memnuniyeti sağlamaktadır. Yapılan çalışmalarda, ürün ve hizmetlerin müşterilere doğru ve zamanında teslim etmenin veya iade edilen ürün ve hizmetlerle ilgilenmenin, online alışveriş müşterilerinin memnuniyetini etkileyen temel iki faktör olduğu bulunmuştur (Hsu, 2008; Reibstein, 2002). Norizan ve Abdullah (2010) ile Reibstein (2002) tarafından yapılan çalışmalarda, satın alma sonrası müşteri hizmetlerinin, memnuniyet üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Ho ve Wu (1999) ise sunulan lojistik imkanların müşterinin e-ticaretteki memnuniyetini belirleyen en önemli faktörler olduğunu bulmuştur. Son olarak, Cao vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada ise kargolama, takip, iade ve müşteri hizmetlerinin, memnuniyeti etkilediği bulunmuştur.

Kısaca bu araştırma ile müşteri hizmetleri, kargo/takip ve iade/iptal koşulları gibi online satış sonrası hizmetleri etkinliğinin, müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati yaratmakta olduğu savı doğrulanmıştır. Literatür incelendiğinde, çalışmaların birçoğunun sadece iki değişken arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik bilgiler sunduğu gözlemlenmiştir. Bu araştırma ile bağımsız değişkenlerin, aracı bir değişken vasıtası ile bağımlı bir değişken üzerinde yarattığı çarpan etkiler somut bir şekilde sunulmuştur. Bu sayede, satın alma öncesi ve sonrası süreçlere dair daha kapsamlı veriler sunulmuştur.

E-ticarette tüm ürün ve hizmetler için; müşteri hizmetleri, kargolama ve takip, iptal ve iade, stok yönetimi, sipariş ve ödeme işlemleri online olarak gerçekleştirilmektedir. Bu doğrultuda, müşterilerin isteklerinin karşılanmasına yönelik etkin bir lojistik sistemi yönetimine ihtiyaç bulunmaktadır. Araştırmaya konu olan lojistik fonksiyonların yöneticiler tarafından etkin kullanımı, ulusal ve uluslararası pazarlarda rekabet etmek için kritik role sahiptir. E-ticaret siteleri, satış sonrası hizmetlerini, hizmet verdikleri Pazar, ülke ve kültür normlarına göre yönetmelidir. Ayrıca faaliyet gösterilen ülkelerin, pazar ölçeği ve büyüme potansiyeli de dikkate alınmalıdır. Araştırmaya konu olan örneklem kitlesi daha da genişletilerek, kültürlerarası farklılıkları incelemek adına farklı coğrafyalarda test edilebilir. Ayrıca araştırma zaman anlamında kesitsel bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda ileriki çalışmalarda,

farklı zaman periyodları içerisinde aynı örneklem grubuna ilişkin bulguların karşılaştırmalı olarak sunulması fayda sağlayacaktır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Aksu, Ç. B. ve Doğan, A. (2020). Kuşaklar açısından motivasyon araçlarının ve kariyer çapalarının karşılaştırılması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 2040-2060.
- Alan, H., Peker, E. ve Arslan D. (2020). Türkiye’de “hemşirelikte kuşaklar” konusunda 2014-2019 yılları arasında yayımlanan ulusal çalışmaların değerlendirilmesi: Sistematik bir inceleme. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 8(3), 1002-1017.
- Baş, T. (2006). *Anket nasıl hazırlanır? Anket nasıl uygulanır? Anket nasıl değerlendirilir?*. Seçkin Yayıncılık.
- Bengül, S. S. (2018). Otomotiv sektöründe sunulan satış sonrası müşteri hizmetlerinin müşterilerin marka bağlılıkları üzerindeki etkisi: Kütahya ilinde bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 238-252.
- Cao, Y., Ajjan, H. ve Hong, P. (2018). Post-purchase shipping and, customer service experiences in online shopping and their impact on customer satisfaction. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 30(2), 48-67.
- Chiu, C. M., Linb, H. Y., Sunc, S. Y. ve Hsu, M. H. (2009). Understanding customers’ loyalty intentions towards online shopping: An integration of technology acceptance model and fairness theory. *Behaviour ve Information Technology*, 28(4), 347-360.
- Cui, Y., Niu, J. ve Tang, L. (2017). Effect of the online shopping value on e-satisfaction and e-loyalty. *Economic Management Journal*, 6(1), 9-20.
- Çakmur, H. (2012). Araştırmalarda ölçme - güvenilirlik - geçerlilik. *TAF Prev Med Bull*, 11(3), 339-344.
- Çelik, H. ve Bengül, S. S. (2008). Satış sonrası hizmetler ve ürün garantilerinin müşteri tatmini, memnuniyeti ve marka sadakati üzerindeki etkileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 105-120.
- Eng, T. ve Kim, E. J. (2006). An examination of the antecedents of e-customer loyalty in a confucian culture: The case of South Korea. *The Service Industries Journal*, 26(4), 437-458.
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, İ., Demir, O., Özdamar, K. ve Sanisoğlu, Y. (2013). Doğrulayıcı faktör analizi ve uyum indeksleri. *Türkiye Klinikleri J Med Sci*, 33(1), 210-223.
- Faiz, E. (2018). Online Seyahat alışverişlerinin hizmet kalitesinin e-memnuniyet ve e-sadakat üzerindeki etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(68), 42-58.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference*. Pearson Edition.
- Gommans, M., Krishnan, K. S. ve Scheffold, K. B. (2001). From brand loyalty to e-loyalty: A conceptual framework. *Journal of Economic and Social Research*, 3(1), 43-58.
- Hawari, A. (2014). Does customer sociability matter? Differences in e-quality, e-satisfaction and e-loyalty between introvert and extravert online banking users. *Journal of Services Marketing*, 28(7), 538-546.
- Ho, C. F. ve Wu, W. H. (1999). Antecedents of customer satisfaction on the internet: An empirical study of online shopping. *IEEE Proceedings of the 32. Hawaii International Conference on Systems Sciences (HICSS-32)*, 9.

- Hsu, S. H. (2008). Developing an index for online customer satisfaction: adaptation of american customer satisfaction index. *Expert Systems with Applications*, 34(4), 3033-3042.
- Korkmaz, S. (2001). Satış sonrası hizmetler ve satış sonrası hizmetlerin tüketiciler açısından değerlendirilmesi. *Mevzuat Dergisi*, 4(42), 1-11.
- Kotler, P. (1998). *Marketing management*. Prentice Hall.
- Kotler, P. ve Armstrong, G. (1997). *Marketing: An introduction*. Prentice Hall.
- Liu, X., He, M., Gao, F. ve Xie, P. (2008). An empirical study of online shopping customer satisfaction in china: A holistic perspective. *International Journal of Retail ve Distribution Management*, 36(11), 919-940.
- López-Guzmán, T., Pérez Gálvez, J. C. ve Muñoz-Fernández, G. A. (2018). Satisfaction, motivation, loyalty and segmentation of tourists in world heritage cities. *PASOS*, 16(1), 73-86.
- Lifi, M. ve Gharbi, J. E. (2012). E-Satisfaction and e-loyalty of consumers shopping online. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 17(1), 2-20.
- Malakmadze, K., Ünver, S. ve Arıkan, E. (2017). Çevrimiçi gizlilik ve e-sadakat eğilimi ilişkisi üzerine ülkeler arası bir inceleme: Türkiye ve Rusya arasında bir karşılaştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 439-463.
- Mckinney, V., Yoon, K. ve Zahedi, F. M. (2002). The measurement of web-customer satisfaction: An expectation and disconfirmation approach. *Information Systems Research*, 13(3), 296-315.
- Miguens, M. J. L. ve Vazquez, E. G. (2017). A integral model of e-loyalty from the consumers perspective. *Consumers in Human Behaviour*, 72, 397-411.
- Moriuchi, E. ve Takahashi, I. (2016). Satisfaction trust and loyalty of repeat online consumer within the Japanese online supermarket trade. *Australasian Marketing Journal*, 24, 146-156.
- Murthy, D. N. P., Solem, O. ve Roren T. (2004). Product warranty logistics: issues and challenges. *European Journal of Operational Research*, 156, 110-126.
- Norizan, K. ve Abdullah, N. A. (2010). The effect of perceived service quality dimensions on customer satisfaction. trust, and loyalty in e-commerce settings: a cross cultural analysis, *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 22(3), 351-371.
- Oliver, R. L. (1999). Whence consumer loyalty?. *Journal of Marketing*, 63, 33- 44.
- Onurlubaş, E. ve Öztürk, D. (2018). Sosyal medya uygulamalarının Y kuşağı satın alma davranışı üzerine etkisi: Instagram örneği. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 986-1016.
- Özdamar, K. (2018). *Eğitim, sağlık ve sosyal bilimler için SPSS uygulamalı temel istatistik*. Nisan Yayınevi.
- Pariment, A. (2013). Generation Y vs baby boomers: shopping behavior, buyer involvement and implications for retailing. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 20, 189-199.
- Reibstein, D. J. (2002). What attracts customers to online stores, and what keeps them coming back? *Journal of the Academy of Marketing Science*, 30(4), 465-473.
- Serra-Cantalops, A., Ramon-Cardona, J. ve Salvi, F. (2018). The impact of positive emotional experiences on ewom generation and loyalty. *Spanish Journal of Marketing*, 22(2), 142-162.
- Szymanski, D. M. ve Hise, R. T. (2000). E-Satisfaction: An initial examination. *Journal of Retailing*, 76(3), 309-322.
- Tandon, A., Aakash, A. ve Aggarwal, A. G. (2020). Impact of EWOM, website quality, and product satisfaction on customer satisfaction and repurchase intention: moderating role of shipping and handling. *Int J Syst Assur Eng Managment*, <https://doi.org/10.1007/S13198-020-00954-3>
- Terzi, O. ve Kızgın, Y. (2017). Mobil pazarlama uygulamalarının Y kuşağı açısından değerlendirilmesi: Muğla ili örneği. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19(40), 199-219.

- Toufaily, E., Richard, L. ve Perrien, J. (2013). Customer loyalty to commercial web site: descriptive meta analysis of the empirical literature and proposal of an integrative model. *Journal of Business Research*, 66(9), 1436-1447.
- TÜBİSAD ve Deloitte. (2019). *E-Ticaretin gelişimi sınırların aşılması ve yeni normlar raporu*. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consumer-business/e-ticaretin-gelisimi-sinirlarin-asilmasi-ve-yeni-normlar.pdf> adresinden 11 Haziran 2020 tarihinde alınmıştır.
- Vijay, T., Prashar, S. ve Sahay, V. (2018). The influence of online shopping values and web atmospheric cues on e-loyalty: mediating role of e-satisfaction. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 14(1), 1-15.
- Wouters, J. P. M. (2004). Customer service strategy options: a multiple case study in a B2B setting. *Industrial Marketing Management*, 33(7), 583-592.
- Wright, S. (1960). PATH coefficients and PATH regressions: Alternative or complementary concepts?. *International Biometric Society*, 16(2), 189-202.
- Yaralı, E. S. ve Kırık, A. M. (2017). Türkiye'de facebook üzerinden e-ticaret uygulamaları: Tesbihane ve çaykur örneği. *International Journal of Social Science*, 55(2), 525-542.
- Zhao, G. M. (2010). Research on customer loyalty of B2C e-commerce. *China-USA Business Review*, 9(5), 46-52.

THE WEALTH OF OTTOMAN INDIVIDUALS BY DIFFERENT SOCIO-ECONOMIC GROUPS, 1650-1918: A DESCRIPTIVE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF INSTITUTIONAL CHANGE

FARKLI SOSYO-EKONOMİK GRUPLARA GÖRE OSMANLI BİREYLERİNİN ZENGİNLİĞİ, 1650-1918: KURUMSAL DEĞİŞİM BAĞLAMINDA BETİMSSEL BİR ANALİZ

Res. Asst. Dr. Bora ALTAY¹
Asst. Prof. Dr. Koray GÖKSAL²
Hande Nur KIRMIZIKUŞAK³

ABSTRACT

The study offers a descriptive analysis of individual wealth in the Ottoman Empire, employing a new dataset from inheritance records of 36 different provinces located in Anatolia. The main purpose is to contribute to the discussion on the relationship between wealth inequality and changing institutional structures, spanning from 1650 to 1918. The limitations of data entail restrictions to construct a quantitative research, and hence, the study provides an implicit analysis on this relationship. A new dataset on individual wealth, however, allow to present a descriptive analysis in a long-term perspective. Establishing information on individual wealth by socio-economic groups, the study estimates wealth inequality according to Gini coefficients. This estimates also include a comparative analysis among different groups, including four quartiles starting from the wealthiest 25 percent. Our findings underlie the importance of the role of institutional change over the wealth inequality. We suggest the wealth inequality is higher under the periods of decentralized institutions, particularly during the pre-industrial period. This trend has become better with series of political, economic and institutional reforms towards centralization during the second half of the nineteenth century.

Keywords: The Ottoman Empire, Institutional Change, Wealth, Wealth Distribution, Long-Term Perspective.

JEL Classification Codes: B15, B52, N25, N35.

ÖZ

İmparatorluğu'ndaki bireysel servetlerin betimleyici bir analizini sunmaktadır. Temel amaç, 1650'den 1918'e kadar uzanan, servet eşitsizliği ve değişen kurumsal yapılar arasındaki ilişkiye ilişkin tartışmaya katkıda bulunmaktır. Verilerin sınırlılıkları, nicel bir araştırma yapmak için kısıtlamalar getirmektedir ve bu nedenle, bu çalışma bu ilişki hakkında örtük bir analiz sunmaktadır. Bununla birlikte, bireysel servet üzerine yeni bir veri seti, uzun vadeli bir perspektifte tanımlayıcı bir analiz sunmaya izin vermektedir. Sosyoekonomik gruplara göre bireysel servet hakkında bilgi veren bu çalışma, servet eşitsizliğini Gini katsayılarına göre tahmin etmektedir. Bu tahminler, en zengin yüzde 25'ten başlayarak diğer çeyreklik dilimler dahil olmak üzere farklı gruplar arasında karşılaştırmalı bir analiz de sunmaktadır. Bulgularımız, kurumsal değişimin servet eşitsizliği üzerindeki rolünün öneminin altını çizmektedir. Servet dağılımı özellikle ademi merkeziyetçi kurumların hakim olduğu dönemde daha eşitsizdir. Ancak bu eğilim 19. yüzyılda merkezi yapının güçlendirilmesi için yapılan iktisadi, politik ve kurumsal dönüşümlerle daha adil bir dağılıma yönelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Kurumsal Değişim, Servet, Servet Dağılımı, Uzun Dönemli Yaklaşım.

JEL Sınıflandırma Kodları: B15, B52, N25, N35.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, baltay@ybu.edu.tr

² Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, kgoksal@ybu.edu.tr

³ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social Science Institute, Department of Economics, handekirmizikusak@gmail.com

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Son birkaç yılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bireysel servetler ve servet dağılımı üzerine artan önemli bir literatür ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu literatür içerisindeki ilk çalışmalar genel olarak tek bir kente ve sınırlı bir döneme odaklanmaktadır. Bununla birlikte, arşiv kayıtları üzerine yapılan daha derin çalışmalar bu analizlerin kapsamını genişletmiştir. Bu çalışmanın amacı, 1650 ile 1918 yıllarını kapsayan dönem için Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu bölgesinde bulunan şehirlerin mahkeme kayıtları üzerinden bir servet analizi gerçekleştirmektir. Mahkeme kayıtları vefat eden bireylerin servetleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir. Kişinin unvanı, nakit varlıkları, gayrimenkulleri, değerli envanterleri, borç miktarları ve mahkeme masrafları mahkemelerce tutulan miras kayıtlarında ayrıntılı şekilde sunulmaktadır. Bu çalışma, kapsamı sınırlı tutmak adına servet analizlerinde vefat eden kişilerin unvanları ve toplam servetleri üzerinden bir analiz gerçekleştirmektedir. Tarihsel verilerin yaratmış olduğu sınırlılıklardan ötürü, bu çalışmada kullanılan servet değerleri mutlak değerleri yansıtmamaktadır. Bunun yerine, elde edilen servet değerleri üzerinden dönemsel bir karşılaştırma sunulmuştur. Servetler ve dağılımlarında ortaya çıkan dönemsel farklılıklar ise kurumsal yaklaşım üzerinden soyut bir analize tabi tutulmuştur. Bu soyut analiz için kişi başı gelir ve vergi tahminleri nicel kanıtlar olarak kullanılmıştır. Özellikle kurumsal değişimlerin iktisadi performans üzerindeki etkilerinin servetlerin seyri ve dağılımı üzerinden incelenmesi bu çalışmanın kapsamını şekillendirmektedir.

Yöntem:

Bu çalışma tarihsel veriler nedeniyle ortaya çıkan problemleri en aza indirmek için servet analizlerinde yaygın olarak kullanılan yöntemlere başvurmuştur. Yöntem iki farklı iktisadi değişkene dayanmaktadır. Bunlardan birincisi Gini katsayılarıdır. Çalışma ilk olarak servet dağılımının uzun dönemli analizi için 50 yıllık alt periyotlar oluşturmuştur. Her bir periyot için Gini katsayıları hesaplanmış ve bu katsayılardaki değişimler üzerinden kurumsal değişimin servet dağılımı üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. İkinci olarak, bu çalışma yine tarihsel veri setlerinde ortaya çıkabilecek sınırlılıkları en aza indirmek için ortalama servet değerlerine başvurmuştur. Miras kayıtlarında tespit edilen servet değerlerinin gerçek servet miktarlarını yansıttığı iddia etmek zordur. Özellikle Osmanlı mahkemelerinde çalışan memurların varlıkları değerlendirilmesi ile elde edilen değerler önemli bir tartışma konusudur. Değerleme işlemlerinin bir kısmı piyasa fiyatlarını yansıtırken bir kısmı ise farklı sebeplerden dolayı yansıtamamaktadır. Bu nedenle, bu çalışma mutlak servet miktarlarını tahmin etmek yerine belirli servet grupları oluşturmuş ve bu gruplar arası değişkenliği incelemiştir. En zengin yüzde 25'lik dilimden başlayarak dört farklı refah grubu oluşturulmuştur. Analizler bu grupların ortalama servet değerlerini oluşturulan örneklem üzerinden incelemiştir. Aynı yöntem üzerinden iki farklı grup oluşturulmuştur. Bu gruplar unvanlı ve unvansız bireylerden oluşturulmuştur. Bu gruplar arasında da karşılaştırmalı bir analiz yüzde 25'lik dilimler ve Gini katsayıları üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Bulgular:

Bu çalışmanın bulguları iki farklı kalem halinde sunulmuştur. En zengin yüzde 25'in ortalama servet değerleri dışarıda tutulduğunda, sunulan örneklemin büyük çoğunluğunu oluşturan diğer grupların ortalama servetleri Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli seyri hakkında bulgular sunmaktadır. İlk bakışta, alt periyotlara göre ortalama servet değerleri U şeklinde bir eğilim göstermektedir. Bu bulguya göre, Osmanlı ekonomisi on yedinci yüzyılın son dönemlerinde ve on sekizinci yüzyılın başlarında büyürken, özellikle on sekizinci yüzyılın büyük bölümünde ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar durağan bir dönem geçirmiştir. Ortalama servet gelirlerinin analizlerinden elde edilen bu bulgular, kişi başı gelir ve vergiler incelendiğinde elde edilen sonuçların tutarlı olduğuna işaret etmektedir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru uygulanan politik reformlar ve iktisadi dönüşümler merkezi yapıyı güçlendirmiş ve bu dönemden itibaren iktisadi büyüme gerçekleştirmiştir. İkinci olarak, Gini katsayılarının seyri ele alınan alt dönemlerdeki ekonomik performans ile uyumludur. Bir başka deyişle, Gini katsayılarının yükseldiği dönemler, Osmanlı ekonomisinin durağanlık dönemleri ile örtüşmektedir. Diğer taraftan, iktisadi büyümenin gerçekleştiği dönemlerde ise Gini katsayıları önemli ölçüde azalmıştır. Özellikle durağanlık dönemleri, politik ve iktisadi kurumları oluşturan iltizam ve malikane sözleşmelerinin etkinliğini kaybettiği dönemlere denk gelmektedir.

Sonuç ve Tartışma:

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nda bireylerin servetlerini tahmin etmekten ziyade servetlerin belirlenen alt dönemlere göre seyrine ve dağılımına odaklanmaktadır. Elde edilen bulguların seyri ile kurumsal dönüşüm süreci beraber analiz edildiğinde iki farklı sonuca ulaşılmıştır. Bunlardan birincisi kurumların iktisadi performanslardaki rolüne odaklanan literatüre katkıda bulunmaktadır. Kurumsal çevre ademi merkezîyetçi yapılara doğru kaydıkcça etkinlik azalmakta ve iktisadi büyüme sınırlı olmaktadır. Bununla birlikte, kurumsal çevrenin merkezi yapılara doğru kayması ve etkin mekanizmaların uygulanmaya başlaması iktisadi büyümeyi hızlandırmaktadır. Çalışmada sunulan ortalama servet değerlerinin ve Gini katsayılarının seyri bu argümanı desteklemektedir. İkinci olarak, gruplar için karşılaştırmalı yapılan analiz sonuçlarına göre unvansız bireyler arasındaki servet dağılımı unvanlı bireylere göre daha etkindir. Bunun sebebi, unvansız bireylerin miras kayıtlarının oluşturulmasında yanlışlığı düşük olması görülmüştür. Bu çalışma, son yıllarda hızla artmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nda servet literatürüne yeni bir katkı sunmaktadır. Bu katkı büyük oranda yeni seti üzerinden yapılan analizlere dayanmaktadır. Aynı zamanda, daha uzun dönemli ve farklı bölgeleri kapsayan veri seti üzerinden yapılan bu çalışmanın sonuçları ver sınırlılıklarına rağmen daha kapsayıcı bulgular sunmaktadır. Bu anlamda, bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsayan bireysel servetler üzerine inşa edilen literatürde süregelen tartışmalara tarihsel kanıtlar üzerinden nicel ve nitel yeni tartışma alanları açmıştır. Bu çalışmanın bulgularının ileri ki çalışmalar için önemli bir kaynak olması beklenmektedir.

1. INTRODUCTION

In the last few decades, there has been growing literature over the role of institutions on the economic performances of societies, particularly for the pre-industrial period (Kennedy, 1988; North, 1990; Tilly, 1990; Greif, 2006; Van Zanden, 2009; North et al., 2009; Acemoğlu & Robinson, 2012; Hoffman, 2015; Rubin, 2017). The wealth (capital) accumulation has also become one of the most important debates in economic history literature (Jones, 1970; Anderson, 1975; Shammas, 1978; Van Zanden, 1995; Hoffman et al., 2002; Chor, 2005; Bengtsson et al., 2018). The main argument of this literature has been that each society developed diverse institutional mechanisms to establish welfare-enhancing mechanisms during the early modern period. In the last few years, this literature has attracted the attention of Ottoman economic historians. Few studies, in particular, are pertinent to economic performances regarding wealth inequality, social welfare, and living standards (Özmucur & Pamuk, 2002; Cosgel & Ergene, 2011, 2012; Ergene et al., 2013; Kotzageorgis & Papastamatiou, 2014; Altay & Bulut, 2017; Canbakal & Filiztekin, 2021). A substantial body of this literature has focused on wealth analyses of a single province and a limited time. Hülya Canbakal and Alpay Filiztekin (2021) have presented one of the most comprehensive wealth analyses that contain different regions and a long-term perspective.

This study offers an analysis of wealth inequality by focusing on 36 different cities of Ottoman Anatolia, spanning from 1650 to 1918. The literature on Ottoman institutions has argued that the Ottoman Empire faced series of economic, political and institutional transformations during this period (Çizakça, 1996; Darling, 1996; Pamuk, 2004a, 2009; Karaman & Pamuk, 2010; Tezcan, 2010, Yayınoğlu, 2016; Rubin, 2017). While Ottoman economic historians have examined the economic performance through institutional change, the major findings have been based on implicit analysis instead of explicit and quantitative approaches. A limited number of studies, however, have presented explicit and quantitative analysis even if they mostly are in an urban context for a limited period, as mentioned above. This study has attempted to fill this gap by generating new data series, covering different provinces and longer periods for the Ottoman Empire.

In this sense, this study has a dual aim in contributing the recent literature of wealth inequality in the Ottoman Empire. First is to incorporate inheritance records from different regions of the Ottoman Empire. Employing higher numbers of inheritance records from different regions, this study has targeted to obtain average wealth levels as little deviation as possible. Including large-scale towns may cause the average wealth levels to be higher they should be. Thus, the new dataset that included in this study has contained not only large-scale towns of Anatolia but also rural towns and cities. Furthermore, this study has offered a comparative analysis on individual wealth levels by titles. Although it is difficult to determine whether the titles of individuals were honorific, this study has focused on whether individuals had a title (Öztürk, 1995, p. 44). In other words, the scope of this study has excluded a classification over titles of individuals. The key is to present the long-term trend of average wealth levels titled and untitled individuals in a comparative perspective. The main problem aimed at examining is that, did average wealth levels of these different groups converge with the inclusion of centralized structures over time? The second aim is to show the relationship between wealth inequality, aggregate average wealth levels and institutional change through Gini coefficients in the Ottoman Empire. The key hypothesis is that institutional change towards centralized structures caused better wealth distribution, particularly from the second half of the nineteenth century. The main contribution of this study, in this perspective, is to conduct an examination over such questions that are overlooked by the recent literature.

Ottoman inheritance records are one of the oldest inventory traditions from the beginning of the early modern period. The earliest records date from the first half of the sixteenth century, and the series continues until the demise of the Ottoman Empire (Barkan, 1966; Canbakal & Filiztekin, 2021). Ottoman court registers have been important primary sources for the inheritance records of individuals during this period. The longevity of these institutions has ensured long-term continuity, that is, the most important characteristic of these particular primary resources. This study has employed inheritance records from different provinces to establish a long-term analysis of wealth distribution. Common problems that emerged from the lack of data, however, have restricted the scope of analysis. Three main problems have played a crucial role in the analysis: (i) probate population, (ii) record-keeping practices, and (iii) lapses in inheritance records (Ergene et al., 2013, p. 7; Canbakal & Filiztekin, 2021, p. 2). To minimize the effects of these problems, this study has employed a method based on total mean wealth and Gini coefficients (Shammas, 1978, p. 298). Thus, the discussion is limited to the average wealth levels of socio-economic groups with an emphasis on longitudinally than regional comparisons and econometric models.

The findings of this study are related to the recent literature on the causes of the relative backwardness of the Ottoman Empire from the seventeenth century. It is assumed that wealth distribution was more equal in the faster-growing economies (Van Zanden, 2003). Wealth accumulation is an important determinant of capital formation. It is crucial to keep capital in integrated forms instead of fragmented ones through the rules imposed by the institutional environment. The recent literature argues that relative inequality in wealth distribution and institutional constraints caused low and stagnant economic performances that generated obstacles to the long-run development of Middle Eastern societies (Kuran, 2011). This study, for the first time, provides a critical explicit analysis of these presumptions by presenting long-term wealth distribution from the middle of the seventeenth century to the demise of the Ottoman Empire. The empirical evidence presented within this study suggests that while the Ottoman Empire lagged behind relative to European societies, it had better economic performance than those in the Middle East and Asia. Furthermore, the findings also show that the average wealth of titled individuals was about three or four times higher than those of commoners in the long-term perspective. This rate is more or less the same for each sub-period. The result obtained in the process of comparing the average wealth of titled groups was different from what was expected. The empirical evidence shows that the average wealth of judicial/religious-based groups was higher than that of military/administrative-based individuals until the beginning of the nineteenth century.

The study is organized as follows. The second part reviews the Ottoman economy in an institutional context. This part presents per capita tax revenues and GDP levels of the Ottoman Empire from a comparative perspective. These economic variables in addition to institutional change are crucial to evaluate wealth distribution in a long-term perspective. The third part gives descriptive analysis on average wealth levels by socio-economic groups through primary sources. The limitations of data are also discussed in this part. Finally, the conclusion summarizes the major findings of this study.

2. THE OTTOMAN ECONOMY IN AN INSTITUTIONAL CONTEXT

During the pre-industrial period, the institutions based on contractual relations dominated the economic structure of the Ottoman Empire as it was the same in European societies. The Ottomans, however, developed diverse institutional mechanisms regarding its traditional structure. The main aims of administrative bodies were to maximize tax revenues and enhance financial resources to bear the increasing costs of changing economic and political structures. Both European societies and the Ottoman Empire faced exogenous and endogenous shocks as changing military technology, capital inflow from the New World, the discovery of new trade routes as well as changing perceptions of economic actors within the economic environment. Increasing needs for financial resources forced administrative bodies to change their relations with the agents, who were delegated to revenue extracting by the rulers.

The Ottoman Empire employed traditional timar institutions to organize not only economic activities but also political order within the institutional environment. The timar institution was based on contractual relations between the ruler and its agents. The central authority established coalitions with high-ranking bureaucrats, who were members of military organizations of the Ottoman Empire. Each military-based agent could obtain a contract that provided economic privileges in revenue extracting from certain provinces and economic sources. The central authority allocated timar contracts regarding a merit system based on military successes and benefits of agents during military campaigns (Barkan, 1980; Inalcık, 1994). Contrary to European societies, the central authority granted titles for military-based agents, who were able to obtain timar contracts. In Old Regime France, in particular, elites (families with hereditary titles) dominated the contract market with their financial ability in providing loans for the central authority (Root, 1989; Kiser & Kane, 2001; Vester, 2004; Balla & Johnson, 2009).

The central authority had two aims in employing military-based agents instead of landholding aristocracy within the contractual relations. Military-based agents were both less likely to act opportunistically and more loyal to the central authority. The Ottoman Empire, however, developed a multilateral monitoring mechanism to keep its military-based agents honest in contractual relations (Barkan, 1980, p. 286-333). The multilateral monitoring mechanism enabled the central authority to grant different titles to different groups of agents. The judicial/religious-based agents were responsible for monitoring the economic activities of military-based agents, and more importantly, this group of agents generated the highest authority (kadi) as a representative body within the legal structure. The laws were enforced through the highest judicial/religious-based agents in Ottoman courts. The central authority also employed state officials in collecting different taxes and auditing the economic activities

of military-based agents. Finally, the central authority forced military-based agents to participate in military campaigns in exchange for granted economic privileges. The central authority could directly control the economic activities of military-based agents.

Table 1. Per Capita Tax Revenues (In Silver, Ottomans 1500=100)

Years	England	France	Spain	Venice	Austria	Russia	Prussia	Ottomans
1500/49	73	95	171	367				100
1550/99	119	145	255	395				104
1600/49	203	242	834	501			32	63
1650/99	516	754	763	567	141		119	89
1700/49	1226	580	381	618	208	83	328	113
1750/99	1455	650	616	483	307	199	709	95
1800/49	8791	4422	2169	188	1694	1315	2306	695
1850/99	3634	4671	2724		2893	1287	2488	987
1900/13	6035	6679	2840		4760	1733	5256	1301

Source: These data are derived from various sources. See, Genç and Özvar (2006), Karaman and Pamuk (2013), Brandt, Ma, and Rawski (2014), Ma and Rubin, (2019).

The traditional timar institutions and their mechanisms allowed the Ottoman Empire to rapid territorial expansion during the sixteenth century. The central authority achieved to finance a large army without reserving substantial shares from the central budget. Each military-based agent had the right to crop a share from tax revenues they collected in exchange for providing provisions and training new troops for the military organization (Genç, 2000, p. 101). In terms of per capita tax revenues, the economic performance of the Ottoman Empire was close to other societies during the sixteenth century (Table 1).

The seventeenth century was a period of transformations particularly within the institutional structure due to the exogenous shocks and endogenous dynamics. The capital inflow from the New World and changing military technology were the main exogenous shocks that forced the Ottoman economy to change from the last decades of the sixteenth century (Tezcan 2010). It could be presumed that exogenous shocks deteriorated institutional mechanisms that organized the allocation of contracts and multilateral monitoring mechanisms. The territorial expansion started to slow down when the military technology became insufficient to overcome the well-equipped regular armies of European societies. The most important economic outcome emerged in the allocation of contracts toward military-based agents. In terms of modern economics, the contract market faced a shortage problem from the last decades of the sixteenth century. While granting titles was the dominant strategy of the central authority to sustain economic and political order, individuals directed their interests to be members of military-based agents or judicial/religious-based agents to enjoy higher economic returns under the domination of traditional timar institutions. As long as the Ottoman Empire enhanced its territories, the demand for titles and timar contracts grew in substantial proportions. When Ottoman expansion reached its natural limits, the shortage problem deteriorated the institutional mechanisms and changed the perception of agents. In other words, exogenous shocks entailed endogenous problems that forced the Ottoman Empire to change the institutional structure from the beginning of the sixteenth century.

The first outcome of exogenous shocks was devaluations in Ottoman currencies (Pamuk, 2000). The central authority decreased the silver content of akche from the last decades of the sixteenth century. Military-based agents cropped higher shares from tax revenues to finance their increasing costs due to the devaluations while the state revenues decreased during the same period. Secondly, military-based agents suffered from increasing costs due to the long-distance campaigns. When the shortage emerged in the contract market, the central authority allocated new timar contracts from different regions that were far from Western Anatolia and Balkan territories. Thus, the military-based agents abstained from military campaigns that decreased the military power of the Ottoman Empire. Thirdly, and more importantly, military-based agents started to direct their financial resources to obtain timar contracts by the by-passing merit system. Directing financial resources to obtain contracts instead of benefiting in wars became the dominant strategy due to its low risk under the timar institution. Thus, the Ottoman Empire faced two main problems: violence and low financial resources. The *Jalali Revolts* deteriorated not only the military

organization but also agricultural production during the first half of the seventeenth century (Darling, 1996, p. 23; Barkey, 1994). The reflection of endogenous factors was decreasing per capita tax revenues during the seventeenth century (Table 1). The most important but least noticeable result of these riots was the changes in the structure and dominance of the agents in which military-based agents were surpassed by judicial/religious-based agents and provincial notables with different titles from the seventeenth century (Rubin, 2017). Even if military-based agents existed within the political and economic environments, their wealth reversed and lagged behind the wealth of judicial/religious-based agents until the nineteenth century.

The central authority mitigated increasing costs of violence and opportunistic behavior agents by changing its institutional structure called the tax-farming (*iltizam*) institution from the last decades of the sixteenth century. The main purpose of the central authority was to increase its financial resources in short-terms and sustain political order within the territories. The tax-farming institution was based on contractual relations as it was the same under the *timar* institution. The small institutional differences, however, entailed economic divergence from European societies from the beginning of the seventeenth century (Table 2).

Table 2. The Ottoman Economy in Global Perspective: Per Capita GDP Levels, 1500-1913

Absolute Values											
1500	1600	1700	1750	1820	1840	1870	1880	1890	1907	1911	1913
600	600	632	648	740	789	952	858	1056	1020	909	1407
Relative Values (World = 100)											
106	101	103	105	111	118	109	99	121	81	72	92
Europe = 100											
78	68	64	65	62	53	49	53	43	47	40	41
Middle East = 100											
102	102	107	113	122	134	129	119	146	102	91	135
Asia = 100											
106	105	110	113	127	129	172	117	154	114	95	202

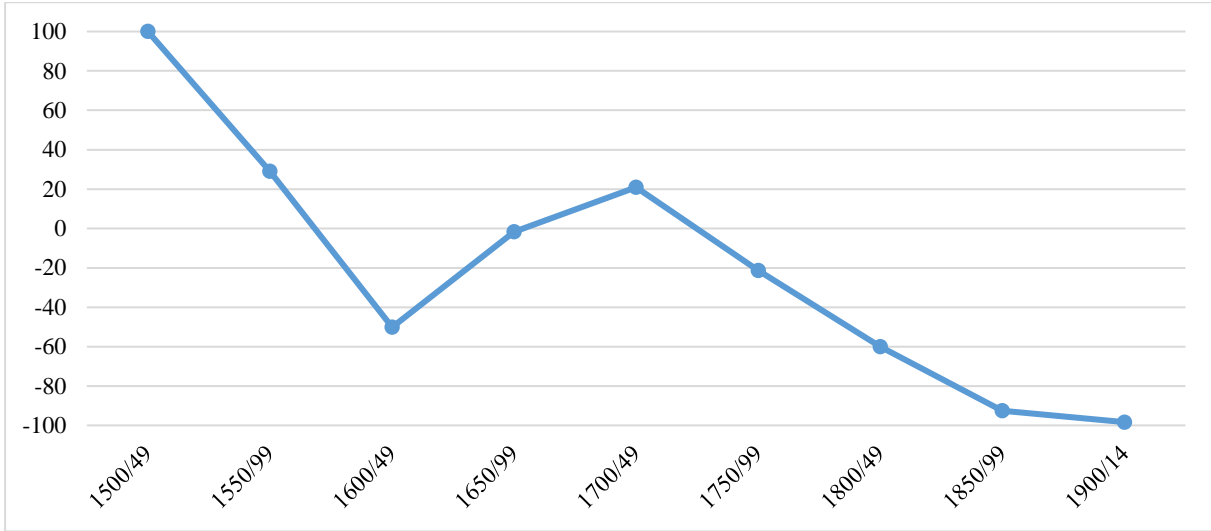
Source: Maddison 2001; 2003. * indicates East Asia includes Japan, China, India, and Indonesia. ** indicates West Asia includes Iraq and Iran, GDP and per capita GDP levels are in terms of 1990 US Dollars. For more information about absolute values of per capita GDP levels, see Bulut and Altay (2021).

The central authority delegated agents in tax collecting by allocating tax-farming contracts. Instead of a merit system, an auction mechanism determined the price of contracts that were committed by the agents (*mültezims*) in contractual relations (Darling, 1996, p. 119; Çizakça, 1996, p. 140; Salzman, 2004, p. 113). In other words, each agent offered a price, and central authority delegated the highest bidder as an agent in state offices. Another small institutional difference emerged in contract durations. The military-based agents had the right to manage *timar* contracts as long as they served within the military organization. The tax-farming contracts, however, had a limited contract duration from one year to 12 years (Salzman, 1993, p. 339; Darling, 1996, p. 135; Karaman & Pamuk, 2010, p. 601). Multilateral monitoring deteriorated due to the changing structure of agents toward private entrepreneurs. The judicial/religious-based agents had the authority to control the economic activities of agents, and the other two mechanisms were extinguished under the tax-farming institution. In other words, the level of trust and cooperation that was established among the central authority and its military-based agents decreased with the changing structure of agents. The emergence of more complex contractual relations allowed contracting parties for opportunistic behaviors under the new institution structure.

The complex contractual relations, however, entailed increasing transaction costs within the institutional environment. The limited duration contracts directed agents to maximize their revenues in the short term. The central authority was compulsory to increase its financial resources in the short term due to the exogenous shocks. The tax-farming contracts enabled the central authority to terminate contracts by using its coercive power. The changing structure of agents from military-based agents to provincial notable decreased risks in favor of the central authority when it chose to renege (*müsadere*) on contracts (Arslantaş, 2019). The new group of agents, however, preferred to behave opportunistically to recover their investments on tax-farming contracts. Limited contract

durations and increasing confiscatory behavior of the central authority created such incentives for the agents within the institutional environment.

Figure 1. The Trend of Average Budget Deficits by Sub-Periods (In Silver, 1500/49=100)

Source: This figure is generated from Genç & Özvar (2006).

The failure of tax-farming institutions entailed higher budget deficits during the first half of the seventeenth century. In the second half of the century, budget deficits decreased when the effects of the *Jalali Revolts* started to diminish in the Ottoman economy. The central authority imposed new rules over the tax-farming institution. The main purpose was to direct agents to invest in their contracts and to increase financial resources during the eighteenth century (Genç, 2000, p. 113). The first change was increasing contract durations for the lifetime of agents. As long as the agents lived, they had the right to manage contracts under the lifetime tax-farming institution. The increasing durations entailed the emergence of a new kind of payment for the central budget. The agents had to pay an advance payment (*muaccele*), which was 10 or 12 times higher than annual payments in tax-farming contracts (Genç, 2000, p. 108; Karaman & Pamuk, 2010, p. 602). Even if the central authority enforced long-term contracts with advance payments from the beginning of the eighteenth century, budget deficits continued to increase until the nineteenth century (Figure 1). Although advance payments increased financial resources during the first decades of the century, the central authority imposed confiscatory behaviors with its coercive power and the competition among provincial notables deteriorated the expected benefits of long-term contracts in the Ottoman Empire (Genç, 2000, p. 115). The nineteenth century was the period for major economic, political, and institutional changes that promoted centralization in the Ottoman Empire (Yaycıoğlu, 2016). These reforms absorbed a substantial proportion of financial resources although per capita tax revenues increased six times higher than earlier centuries. The key was the decreasing role of judicial/religious-based agents within the institutional environment, and administrative/military-based agents started to dominate state offices from the nineteenth century.

What was the effect of changing institutions on individual wealth in the Ottoman Empire? The abolition of military-based agents showed that judicial/religious-based agents dominated the economic and political environment in the Ottoman Empire. Provincial notables as commoners started to appear in contractual relations with political supports of judicial/religious-based agents as well as financial supports of non-Muslim financiers (Inalcık, 2017, p. 38). The confiscatory behavior of the central authority forced these agents to direct their financial resources toward private organizations (*Waqfs*). The court records, however, included inheritance records of individuals from different socio-economic groups. Institutional change affected not only economic performance but also the role of socio-economic groups in the economic and political structures of the Ottoman Empire. The changes in individual wealth by socio-economic groups provided historical evidence on why the Ottoman Empire lagged behind European societies even before industrialization. The changing structure of bargaining groups allowed the central authority to prevent powerful groups from limiting coercive power for the long term.

3. SOCIOECONOMIC GROUPS, INDIVIDUAL WEALTH, AND INEQUALITY

3.1. Data and Source

Our analysis of individual wealth in the Ottoman Empire relies on data from the court records of 36 different provinces. The inheritance records of individuals from different socio-economic groups include considerably sufficient data, providing an adequate setting for this study. To establish data sets of individual wealth, this study employs 84 different court records and 4.463 inheritance records, covering more than 250 years with lapses (Appendix). The records located in the National Library of Turkey and the Turkey Diyanet Foundation Center for Islamic Studies (ISAM) provide primary sources for Ottoman inheritance records from the middle of the seventeenth century. Since the earliest records contain inheritance records more sporadically, this study utilizes records from later periods.

This study has chosen court records randomly in the first stage. Employing court records from the same city as earlier literature has reflected average wealth levels with deviations. Contrary to this method, incorporating different cities with diverse scales has higher ability to obtain average wealth levels for the Ottoman Empire. For instance, although the literature focused on Kastamonu has argued the effects of exogenous shocks on changing average wealth levels during the eighteenth century, average wealth levels are insufficient to represent average wealth levels of the entire Ottoman Empire (Coşgel & Ergene, 2012). Another study based on individual wealth levels that has included seven different cities (Bursa, Kayseri, Manisa, Antep, Trabzon, Manastır, Diyarbakır) has deficiencies to show average wealth levels of the Ottoman Empire (Canbakal & Filiztekin, 2021). The reason is that this specific research has employed similar cities with similar scales. Such method has caused to emerge higher average wealth levels for the Ottoman Empire than they should be. The key difference of this study is that it employs cities of different scales. As mentioned above, including small-scale towns has allowed to obtain average wealth levels with small deviations.

In the second stage, this study has employed inheritance records that included only *dellaliye* costs in inheritance records. A well-known practice of keeping inheritance records is that each record was mostly generated by willing of inheritors. Primary sources have indicated that courts determine the total wealth of deceased individuals through their monetary and nonmonetary assets. As it can be understood that determining values of nonmonetary assets was up to court officials. *Dellaliye* costs have meant that court assigned an official to determine market prices of nonmonetary assets in order to obtain total wealth. Inheritance records have also included different costs in determining total wealth. Furthermore, these records have also provided information about borrowing and lending relationships of deceased individuals. If there is a debt to third parties, it is deducted from the total wealth. On the other side, if there is a receivable in inheritance records, it is added on the total wealth. The court has practiced such transactions in order to obtain net wealth, *yekun*. Thus, this study has used this item, *yekun*, that deflated court costs as well as lending-borrowing amounts.

In the third stage, this study has employed Istanbul Consumer Price Index (ICPI) to deflate nominal values that given under the item of *yekun*. Furthermore, this study has also converted wealth levels into silver to execute analysis in real values. Silver contents of akche and qurush are available for the Ottoman Empire. Although converting currencies into silver has allowed us to show monetary values in the same way, these have reflected nominal values. Thus, ICPI is used to obtain real values in terms of silver. Hence, the average wealth levels given in following tables shows silver values in real terms.

Prepared by Ottoman courts, inheritance records have provided information about not only the wealth of individuals but also their socioeconomic structure, including titles, father's title, occupations, properties, inheritors, and debts left behind. (Ergene et al., 2013, p. 7). This study, however, focuses on titles of individuals, and aggregate wealth levels that included both movable and immovable assets, including cash, real estate, and other items listed by court officials. Regular inheritance records provide information about the socioeconomic structure of individuals (see Tables 3 and 4).

Table 3. An Example for Titles of Individuals

	Year	Name	Title	Father's Name	Father's Title	City
1	1798	Osman	Agha	Mehemmed	Agha	Tokat
2	1731	Mehmed	Agha	Şahin	Commoner	Vidin
3	1769	Halil	Effendi	Ali	Agha	Antep
4	1777	Mehmed	Effendi	Ahmet	Effendi	Amasya
5	1732	Hasan	Commoner	Mustafa	Commoner	Manisa
6	1768	Bagos	Commoner	Serabiyan	Commoner	Tekirdağ

Source: BOA, Tokat Court Record 3/47/1 for Osman Agha; BOA, Vidin Court Record 10/84/1 for Mehmed Agha; BOA, Antep Court Record 131/96/48-50 for Halil Efendi; BOA, Amasya Court Record 57/6 for Mehmed Efendi; BOA, Manisa Court Record 189/51/83 for Hasan; BOA, Tekirdağ (Rodosçuk) Court Record 1751/45/1b for Bagos. *BOA: General Directorate of State Archives, Department of Ottoman Archives.

Table 3 presents a sample that shows socioeconomic structures of deceased individuals from their inheritance records. Each record is belonging to different regions of the Ottoman Empire. These six inheritance records appear to have been created in the eighteenth century. The sample presents names of deceased individuals with their titles. Inheritance records include titles as it is given in column four. Following the socioeconomic status, documents also present names and titles of deceased individual's father as given in Table 3. These records provide information for estimating average wealth levels by socioeconomic status. More importantly, the information given inheritance records suggest that there was an established culture in legal practices in which longevity of inheritance records emerged in the Ottoman Empire.

Table 3 also presents two main titles that were common in Ottoman society. The recent literature argues that individuals titled with *Agha* were the wealthiest and highest-ranking members of the military/administrative-based agents and individuals titled *Effendi* represented the wealthiest and most prestigious groups in judicial/religious agents in the Ottoman Empire (Ergene & Berker, 2009; Coşgel & Ergene, 2012, p. 317). The data presented in Table 4 shows that the wealth of titled individuals was higher than those of commoners. Contrary to this expected outcome, one particular case dated 1731 provides an attractive finding in individual wealth levels. As Metin Coşgel and Boğaç Ergene (2012) argue that titled individuals whose father had a title also held higher wealth levels during the eighteenth century. Even if this survey is limited to a single city, this finding indicates an expected phenomenon. What makes this particular case unusual is that Mehmed Agha had substantial wealth compared to other cases, while his father was a commoner in Ottoman society. This probably results from the fact that Mehmed Agha might have risen to important ranks in the military organization. In addition, it can be expected that Mehmed Agha's father could have been an important merchant or craftsman in Vidin, which was one of the most important cities in the European regions of the Ottoman Empire.

Table 4. A Sample of Individual Wealth and Shares of Descendants*

	Numbers of Inheritors	Numbers of Children	Wife	Numbers of Other Inheritors	Wealth of Individuals (in qurush) ^N	Shares of Children (%)	Shares of Wife (%)	Shares of other Inheritors (%)
1	2	2	-	-	9.106	68	-	-
2	4	3	1	-	355.660	66	9	-
3	13	11	2	-	39.597	31	4	-
4	4	-	1	3	8.000	-	20	60
5	4	3	1	-	1.153	79	11	-
6	4	3	1	-	1.167	87	13	-

* indicates that the order of inheritance records is the same given in table 3. ^N indicates that wealth levels in column 5 show nominal values in terms of Ottoman qurush.

Table 4 gives another important piece of data about deceased individuals. Each inheritance record includes information about inheritors and their shares from the fortune. The data presented in Table 4 indicates that while children and wife(s) formed the main inheritors of the fortune in records, there were other inheritors from relatives of deceased individuals. One particular case dated 1777 should be sufficient to demonstrate such examples. The inheritance record of Mehmed Effendi, son of Ahmet Effendi, indicates that the spouse inherited 20 percent of his

wealth, while his brother's children inherited 60 percent. As can be seen in Table 4, the other 20 percent of the wealth is not inherited by any heir. It should be assumed that the rest of the wealth was allocated for different purposes. The inheritance records allow us to present three main financial exchanges that consumed the rest of the wealth after it was inherited among inheritors. The first is court costs that should be paid from the wealth of deceased individuals (Ergene, 2002). Secondly, inheritance records include the debts of the deceased individuals to third parties that were paid from the wealth. Finally, it is known that one of the most common traditions, establishing waqfs, directed individuals to transfer a certain amount of their wealth towards these private organizations. For these reasons, it can be accepted as a common practice not to share the entire wealth among the heirs.

One particular case dated 1768, however, indicates a different practice. The inheritance record of Bagos, son of Serabiyan, a non-Muslim Ottoman subject, shows that all the wealth was shared among the heirs. This may have emerged from two different reasons related to the former ones. First of all, the fact that the inheritor was a non-Muslim might have caused the court costs to not be collected. Secondly, this individual might not have any debts to third parties. Inheritance records used within this study, in fact, provide sufficient sources for us to examine these issues in more detail. To limit the scope of this analysis with the average wealth levels of different socioeconomic groups, these issues will be subjected to future research.

To prepare our dataset, however, we employ two main economic variables to examine individual wealth in the long-term perspective. The first is average wealth levels by sub-periods covering the 50-year periods. Each inheritance record gives the aggregate wealth of individuals, including the capital, real-estates, and inventories. The values are nominal. Although the Ottoman *qurush* is widely used as monetary values, it is also possible to see different currencies as *akche* and *para* in the records. To deflate nominal values, we convert all values to silver by employing the silver content of Ottoman currencies established by Şevket Pamuk (2004b, p. 455). The main aim of this transaction is to simplify calculating real values of average wealth levels. Secondly, this study uses Istanbul Consumer Price Index (ICPI) in deflating nominal values (Özmucur & Pamuk, 2002, p. 301). Süleyman Özmucur and Pamuk (2002) present the ICPI in 10-year periods from the middle of the fifteenth century to the first decades of the twentieth century. We, however, derive 50-year average indexes from these data in terms of silver. One can question why silver values were used instead of Ottoman currencies. The main reason has two aspects. First, as will be discussed later, this study does not provide an absolute estimate of wealth. Instead, it presents a trend of average wealth values and a comparative analysis across socioeconomic groups. Therefore, the values given are not an absolute estimate of individual wealth considered for the Ottoman Empire. Secondly, presenting these analyses in terms of silver facilitates the display of the data. Using values in terms of Ottoman *qurush* and *akche* entails the emergence of too many digits due to the large decimal numbers. Recall that this study utilizes average wealth values to compare economic conditions of diverse socioeconomic groups and sub-periods. Thus, each value presented in related tables is in terms of silver.

3.2. The Limitations of Data

This study and its findings are based on historical data. Inheritance records located in Ottoman court registers have generated the main primary sources of the analysis. Employing self-created historical data has limited the scope of economic analysis through individual wealth levels. There have been three common problems that restrict to conduct of a comprehensive analysis on wealth and its distribution within the economic environment. In addition to these problems, this study has presented another important problem that affects major findings. This problem is based on a lack of data instead of a methodological one. Before focusing on this problem, this part has summarized the effects of common problems on the findings of this study. The reason why this part has been presented before the findings are to emphasize that the estimates and discussions given in the next part should be evaluated within these limitations.

The first problem has emerged from the incongruity between the numbers of inheritance records and the population of the province. One rough estimate has been made by Pamuk (2010, p. 150) has indicated that the ratio of inheritance records to total deaths was below 10 percent in the Ottoman Empire. Carole Shamma (1978, p. 297) has argued that one of the main problems in using inheritance records is that the population failed to leave their wills and inventories, and richer groups mostly refrained from the legal process. Each discussion, in fact, has provided an important understanding of the research depended on inheritance records from historical perspectives. Inheritance records have failed to provide sufficient sources to estimate absolute individual wealth, particularly for early-modern societies. One particular case dated 1670 should be sufficient to show this problem. According

to the Konya court records, there is only one inheritance record for the year 1670. (BOA, Konya Court Register, 18/1). This situation shows that the number of deaths was not low, but that the application to the court for inheritance registration stayed at the low levels. In this sense, the wealth derived from this document cannot reflect neither a socioeconomic group nor the average amount of wealth in the Ottoman Empire. More importantly, it is difficult to find out if there are other Konya court records on the same date. To minimize the effects of such problems, this study employs inheritance records of different regions that had similar economic conditions with seventeenth-century Konya. By combining different regions, this study utilizes average wealth levels for each sub-period. Thus, the same method is conducted for other sub-periods.

The second problem is based on legal practices in recording wills and inventories of deceased individuals in the Ottoman Empire. The recent literature indicates that Ottoman courts recorded wills and inventories of deceased individuals by assets and their prices (Pamuk, 2010; Ceylan, 2016; Canbakal & Filiztekin, 2021). The pricing of inventories causes estimation problems in wealth analysis. Even if this pricing is one of the most important legal practices in Ottoman courts, it is difficult to consider this process is sufficient to reflect individual wealth. Pamuk (2010, p. 148) has discussed that inventories that were presented to a court may be incomplete or there may be a pricing bias that determines the value of inventories. Pinar Ceylan (2016) offers one of the most comprehensive studies in this regard. This research argues that even if prices of certain inventories based on foodstuff had reflected market values, determining prices of non-food items and second-hand goods could be problematic in estimating wealth levels. The inheritance records of different individuals from different regions present exactly the same non-food items with different prices. However, there is no method for why these price differences occurred or how the calculation was made by court officials. In this sense, this study agrees with the arguments presented in the recent literature, that is, inheritance records may be insufficient to reflect the real wealth of individuals. As mentioned above, this problem emerges from legal practices that direct us to employ average wealth levels to minimize the effects of the second problem.

The third fundamental problem is that the data contains temporal gaps. This makes it difficult to establish a time series for a specific region from a long-term perspective. Establishing regional comparisons becomes compelling under the self-created historical dataset. Up to now, the most common method used to fill temporal gaps is to include data from similar regions in the analysis. This method, however, entails deviations in values of individual wealth. Many factors determine the wealth of individuals. Geographical location, climatic differences, and even distance from major cities differentiate individual wealth, even if different regions with similar characteristics are included (Alfani et al., 2014). Thus, deviations in the average wealth values used should be considered in the analysis. More importantly, these deviations may also cause the Gini coefficients to be higher than they should be. In this sense, higher Gini coefficients generate the fourth problem that emerged from the limitations of the data. One should assume that these coefficients presented in this study should be at least 0.10 points lower than they should be. (Table 5 and 6). In this sense, this study focuses on an analysis of long-term economic changes over these coefficients, rather than presenting a distribution analysis on the Gini coefficients. The following section presents the analysis carried out on the method and data used within these data limitations.

3.3. An Empirical Analysis on Individual Wealth in the Ottoman Empire

The analysis presented in this part has a dual aim. The first is to present an analysis of individual wealth concerning institutional change context. The limitations of data have limited the scope of this analysis. Proposed reasons for establishing data through court records have restricted the use of economic variables in a comprehensive wealth analysis. To minimize the limitations of data, we first employ average mean wealth to establish a comparative analysis among different welfare groups. In this sense, wealth groups have been divided into four quartiles. Even if these wealth estimates have failed to show absolute individual wealth in different periods, the differences between quartiles have provided sufficient information on wealth distribution (Pamuk, 2010; Ergene & Berker, 2009; Coşgel & Ergene, 2011, 2012; Ergene et al., 2013). A similar method has also been suitable for comparing average wealth levels of titled and untitled individuals. The second is to discuss wealth distribution through a Lorenz curve and Gini coefficients. As mentioned in the previous part, the Gini coefficients presented in this study may be higher than they should be. These Gini coefficients, however, have provided adequate information to establish a comparison among different sub-periods. Thus, this part has presented a long-term analysis of these two main aims.

Table 5. Individual Wealth by Periods (in kgs. of Silver)

Variables	1650/99	1700/49	1750/99	1800/49	1850/99	1900/18
Gini	0.56	0.64	0.62	0.63	0.58	0.59
Top % 10	20.24	146.83	36.33	22.10	15.66	61.53
First % 25	13.76	67.53	8.24	11.48	8.15	31.44
Second % 25	3.48	4.90	2.51	1.73	1.45	2.84
Third % 25	1.88	1.76	1.24	0.72	0.75	1.09
Fourth % 25	0.80	0.56	0.56	0.22	0.33	0.42
Average	5.22	18.76	5.68	3.54	2.67	9.07
N	30	247	439	2257	1333	157

Table 5 presents aggregate estimates on individual wealth by different quartiles and Gini coefficients from the middle of the seventeenth century to the end of the First World War. We calculated average wealth levels by deducting debts of deceased individuals to third parties and court costs that have to be paid. The data presented in table 5 can be evaluated in three domains. The first is the trend of Gini coefficients in the long-term perspective. The lowest Gini coefficient has emerged during the second half of the seventeenth century. In the following periods, these coefficients have tended to increase for 200 years. The lowest coefficient, however, may emerge due to the small observation compared to other periods. In an institutional context, the changes in the Gini coefficient may emerge due to the institutional change, particularly in tax-farming contracts. Gini coefficients presented in Table 5 are also close to the findings of one particular research that focused on the eighteenth-century Kastamano town of the Ottoman Empire (Coşgel & Ergene, 2012, p. 314).

The emergence of new contractual relations entailed the participation of different groups in economic exchanges with the central authority. The central authority employed administrative/military-based groups in contract relations under the timar institution. As long as the Ottoman Empire sustained its military achievements, these contracting parties were able to enjoy higher economic returns from timar contracts. This probably created an incentive mechanism for subjects to become a member of the military organization instead of participating in different economic activities. The timar institution included a reward mechanism that provided not only a contract but also honorific titles of individuals. The abandonment of this institutional structure in favor of tax-farming institutions caused changes in the structure of agents. Provincial notables without any title and non-Muslims started to involve in contractual relations. In other words, shares of titled individuals in the contract market started to decline from the second half of the seventeenth century. The contract market, however, failed to establish a fair allocation in tax-farming contracts. Powerful groups, including both administrative/military-based agents and judicial/religious-based agents, dominated the contract market by establishing collusion among each other. Provincial notables had become sub-contractors or secondary agents within the institutional structure. In this sense, a substantial share of gains from contractual relations was absorbed by these primary agents. In this sense, expected future revenues of secondary agents, including provincial notables and local groups, had decreased from the middle of the seventeenth century. Per capita tax revenues provided historical evidence as an outcome of institutional change (Table 1). There was also a constant trend in per capita GDP levels of the Ottoman Empire during the same period (Table 2). These changes in contractual relations could deteriorate wealth distribution as it could be seen in Gini coefficients until the middle of the nineteenth century. In the last two sub-periods, however, Gini coefficients started to decrease which showed efficient wealth distribution in the Ottoman economy. This probably resulted from the fact that political transformations and reforms towards centralization had organized better wealth distribution from the second half of the nineteenth century. Substantial growth rates of per capita GDP and tax revenues had shown a positive relationship between better economic performance and wealth distribution in the Ottoman Empire (Table 1 and 2).

Secondly, this study employs average wealth levels that have lowered the effects of scattered observations numbers, following the Gini coefficients. Increasing numbers in observations cause different average wealth levels, particularly for the wealthiest 25 percent. The other three quartiles have more stable average wealth levels. This probably results from the fact that the richest groups might have escaped from revealing their wills and inventories. If one chooses to use the information presented for the wealthiest 25 percent, this may be misleading in examining the average wealth levels of the Ottoman Empire. The outcomes are as expected. There are significant gaps between the wealthiest groups and others in terms of average wealth levels. These gaps may emerge from including titled groups, who had

extraordinary revenues because of their reputation and honorific titles. However, their numbers are limited within the dataset. This gap, however, provides historical evidence that shows economic differences between the wealthiest groups and ordinary individuals. The other three quartiles, starting the second wealthiest 25 percent, allow us to make an examination about the economic performance of the Ottoman Empire in the long-term perspective. What makes these quartiles important is that these average wealth levels reflect a sample of the population. As it can be understood that population of individuals with honorific titles was in very small numbers in the Ottoman Empire. The rest, including non-honorific titles and commoners, generates a substantial part of the Ottoman population.

Average wealth levels of the last three quartiles indicate a U-shaped pattern that may signal the economic performance of the Ottoman Empire in the long-term perspective. The findings given in Table 5 suggest that there was an economic stagnation from the eighteenth century to the middle of the nineteenth century. The average wealth levels of the last three quartiles show a growing pattern in the last two sub-periods. This probably results from the fact that political reforms and economic transformations had a positive effect on the Ottoman economy. On the eve of the First World War, average wealth levels of the last three quarters have converged to the values in the second half of the seventeenth century. As mentioned above, increasing per capita GDP and tax revenues are compatible with the findings presented in Table 5. Furthermore, overall average wealth levels have the same pattern in the long term. These findings are also compatible with the institutional change process.

The eighteenth century was the period of major transformations in the political, economic, and social structures of the Ottoman Empire. The emergence of lifetime tax-farming contracts allowed powerful groups to enhance their political and economic influence in regions of the Ottoman Empire. In other words, the decentralized political structure had deepened under the lifetime tax-farming institution. The key was that powerful groups had the power to assign their secondary agents or provincial notables towards state offices. By doing this way, both administrative/military-based and judicial/religious-based agents had the tools to deteriorate the multilateral monitoring mechanism of the central authority. The increasing financial needs also forced the central authority to turn a blind eye to the actions of these groups. In fact, there was increasing negotiations and bargaining among the central authority and its agents. As Mehmet Genç (2000), one of the earliest scholars focused on the role of lifetime tax-farming institutions, had argued that even if these contracts increased state revenues in the short run, the system had failed during the eighteenth century. Not only per capita GDP and tax revenues but also the findings presented in Table 5 shows quantitative outcomes of the effects of institutional change.

Table 6. Individual Wealth by Socioeconomic Groups (in kgs. of Silver)

Variables	1650/99	1700/49	1750/99	1800/49	1850/99	1900/18
Titled Individuals						
Gini	0,48	0,72	0,63	0,63	0,60	0,67
Top % 10	21.72	165.03	77.10	45.23	33.16	105.6
First % 25	17.03	82.26	39.68	25.09	17.34	59.94
Second % 25	6.71	7.98	5.61	4.34	3.43	6.32
Third % 25	2.06	2.26	2.32	1.71	1.65	1.92
Fourth % 25	1.46	0.61	0.71	0.44	0.58	0.59
Average	7.70	23.48	12.23	7.90	5.74	17.48
N	17	111	149	451	295	58
Untitled Individuals						
Gini	0,37	0,66	0,54	0,56	0,51	0,59
Top % 10	4.03	119.06	8.30	14.28	9.40	23.27
First % 25	3.51	54.17	5.45	7.60	5.06	13.33
Second % 25	2.13	3.36	2.11	1.39	1.16	1.94
Third % 25	0.77	1.57	1.15	0.62	0.69	0.89
Fourth % 25	0.45	0.53	0.54	0.20	0.30	0.42
Average	1.98	14.91	2.31	2.45	1.80	4.13
N	13	136	290	1806	1038	99

As mentioned above, similar methods and economic variables are imposed to compare the average wealth levels of different socioeconomic groups in the Ottoman Empire. We have calculated Gini coefficients and average wealth levels presented in Table 6 with the same method. To prepare our dataset, we have divided our sample of inheritance records into two samples compared to titled and untitled individuals and have examined them separately. In comparing titled and untitled individuals, there are also limitations of data in addition to presented in the previous part. Inheritance records have provided information about the titles of individuals. However, there is no information about whether these titles are honorific or not. Some of these titles may have been given to individuals by the local people as respect. It is difficult to separate these titles from the existing information of primary sources. Thus, the sample of titled individuals has included all individuals with a title. This probably has caused lower average wealth levels of untitled individuals than they should be.

In terms of average wealth levels, the findings indicate a U-shaped pattern, particularly for the last three quartiles of both socioeconomic groups. When the institutional context is considered, these findings are as expected. However, the most crucial difference has emerged in the Gini coefficients of both groups. The data presented in Table 6 suggests that the wealth distribution among untitled individuals was better than those of titled individuals in the long term. The sample also shows that there is a significant difference in the number of observations. This probably emerges from the fact that titled individuals refrained from involving legal process. Secondly, higher average wealth levels may emerge from biases in Ottoman courts. It can be assumed that court officials might record inventories of titled individuals with higher prices than market prices (Ceylan, 2016; Canbakal & Filiztekin, 2021). The selection bias in inheritance records of titled individuals directs us to examine the average wealth levels of untitled individuals in evaluating Ottoman economic performance in a long-term perspective. The main reason is that there should be fewer effects of data limitations on the values of untitled individuals. Gini coefficients and average wealth levels, in this sense, have reflected more accurate values for the Ottoman economy. Even if there are significant deviations in average wealth levels of the wealthiest quartile, changes in the last three quartiles are more compatible with economic performance. Thus, there is a positive relationship between the findings presented in Table 6 and other economic variables (Table 1 and 2).

4. CONCLUSION

Based on data collected from inheritance records, this study has examined shifts in average wealth levels and distribution of wealth in a long-term perspective. Instead of estimating absolute individual wealth levels, we have established a comparative perspective on average wealth levels by sub-periods, covering 250 years from the middle of the seventeenth century. The major findings of this study are compatible with the economic performance of the Ottoman Empire in an institutional context. Per capita GDP levels and tax revenues have generated historical evidence to examine the long-term trend of average wealth levels of individuals. The findings are also consistent with the long-standing presumption that based on better economic performance emerged in societies that achieved better wealth distribution. It is seen that the periods that contained better Gini coefficients are also periods of economic growth of the Ottoman Empire. Our findings also identify institutional factors and their roles on average wealth levels and Gini coefficients. However, this examination is based on an implicit analysis due to the lack of data on institutional change.

The major contribution of this study is to examine individual wealth with a comprehensive analysis. The perspective presented contributes to the growing literature on the individual wealth of the Ottoman Empire. Our results provide historical evidence for some of the arguments about the effects of institutional change on wealth analysis. Privatized state offices through tax-farming contracts may cause deterioration in wealth distribution within the economic structure. This must have led the central authority to impose political reforms and economic transformations on highly centralized structures. The findings provide quantitative evidence to the literature of institutional change in the Ottoman Empire. Further research on inheritance records may allow economic historians to establish well-structured data series for quantitative and econometric analyses. Thus, these findings can be tested comprehensively and discuss the major findings of this study.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organisation.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail? The origins of power, prosperity and poverty*. Profile Books.
- Alfani, G., Di Tullio, M., & Fochesato, M. (2020). *The determinants of wealth inequality in the Republic of Venice (1400-1800)* (CAGE Working Paper, no. 483). Competitive Advantage in the Global Economy (CAGE).
- Altay, B., & Bulut, M. (2017). Vakfiyeler ışığında Osmanlı Makedonya'sında bulunan para vakıflarının sosyo-ekonomik analizi, 1506-1912. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 7(2), 209-237.
- Anderson, T. L. (1975). Wealth estimates for New England colonies, 1650-1709. *Explorations in Economic History*, 12(2), 151-176.
- Arslantaş, Y. (2019). Making sense of müsadere practice, state confiscation of elite wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453-1839. *History Compass*, 17(6), e12548.
- Balla, E., & Johnson, N. D. (2009). Fiscal crisis and institutional change in the Ottoman Empire and France. *The Journal of Economic History*, 69(3), 809-845.
- Barkan, Ö. L. (1966). Edirne askeri kassamına ait tereke defterleri (1545-1659). *Belgeler*, 3(5-6), 1-479.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de toprak meselesi*. Gözlem.
- Barkey, K. (1994). *Bandits and bureaucrats: The Ottoman route to state centralization*. Cornell University Press.
- Bengtsson, E., Missiaia, A., Olsson, M., & Svensson, P. (2018). Wealth inequality in Sweden, 1750-1900. *Economic History Review*, 71(3), 772-794.
- Brandt, L., Ma, D., & Rawski, T. G. (2014). From divergence to convergence: Reevaluating the history behind China's economic boom. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 45-123.
- Bulut, M., & Altay, B. (2021). The Ottoman economy (1870-1913): Preliminary second-generation estimates. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 8(2), xx-xx.
- Canbakal, H., & Filiztekin, A. (2021). Wealth and demography in Ottoman probate inventories: A database in very long-term perspective. *Historical Methods*, 54(2), 94-127.
- Ceylan, P. (2016). Ottoman inheritance inventories as a source for price history. *Historical Methods*, 49(3), 132-144.
- Chor, D. (2005). Institutions, wages, and inequality: The case of Europe and its periphery (1500-1899). *Exploration in Economic History*, 42, 547-566.
- Çizakça, M. (1996). *A comparative evolution of business partnerships: The Islamic world and Europe, with wpeçific reference to the Ottoman archives*. Brill.
- Coşgel, M., & Ergene, B. A. (2011). Intergenerational wealth accumulation and dispersion in the Ottoman Empire: Observations from eighteenth-century Kastamonu. *European Review of Economic History*, 15, 255-276.
- Coşgel, M., & Ergene, B. A. (2012). Inequality of wealth in the Ottoman Empire: War, weather, and long-term trends in eighteenth-century Kastamonu. *The Journal of Economic History*, 72(2), 308-331.
- Darling, L. (1996). *Revenue-rising and legitimacy: Tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Brill.
- Ergene, B. (2002). Costs of court usage in seventeenth- and eighteenth-century Ottoman Anatolia: Court fees as recorded in estate inventories. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45(1), 20-39.
- Ergene, B., & Berker, A. (2009). Inheritance and intergenerational wealth transmission in eighteenth-century Kastamonu: An empirical investigation. *Journal of Family History*, 34(1), 25-47.
- Ergene, B. A., Kaygun A., & Coşgel, M. (2013). A temporal analysis of wealth in eighteenth century Ottoman Kastamonu. *Continuity and Change*, 28(1), 1-26.

- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken.
- Genç, M., & Özvar, E. (2006). *Osmanlı maliyesi: Kurumlar ve bütçeler I*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Greif, A. (2006). *Institutions and path to the modern economy*. Cambridge University Press.
- Hoffman, P. T. (2015). *Why did europe conquer the world?*. Princeton University Press.
- Hoffman, P. T., Jacks, D., Levin, P. A., & Lindert, P. H. (2002). Real inequality in Europe since 1500. *The Journal of Economic History*, 62(2), 322-355.
- İnalçık, H. (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.
- İnalçık, H. (2017). *The Ottoman Empire and Europe: The Ottoman Empire and its place in European history*. Kronik.
- Jones, A. H. (1970). Wealth estimates for the American middle colonies, 1774. *Economic Development and Cultural Change*, 18(4), 1-172.
- Karaman K., & Pamuk, Ş. (2010). Ottoman state finances in European perspective, 1500-1914. *The Journal of Economic History*, 70(3), 593-629.
- Karaman K., & Pamuk, Ş. (2013). Different paths to the modern state in Europe: The interaction between warfare, economic structure, and political regime. *American Political Science Review*, 107(3), 603-626.
- Kennedy, P. (1988). *The rise and fall of the great powers*. Unwin Hyman.
- Kiser, E., & Kane, J. (2001). Revolution and state structure: The bureaucratization of tax administration in early modern England and France. *American Journal of Sociology*, 107(1), 183-223.
- Kotzageorgis, P., & Papastamatiou, D. (2014). Wealth accumulation in an urban context. *Turkish Historical Review*, 5(2), 165-199.
- Kuran, T. (2011). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University Press.
- Ma, D., & Rubin, J. (2019). The paradox of power: Principal agent problems and administrative capacity in Imperial China (and other absolutist regimes). *Journal of Comparative Economics*, 47(2), 277-294.
- Maddison, A. (2001). *The world economy: A millennial perspective*. OECD Publishing.
- Maddison, A. (2003). *The world economy: historical statistics*. OECD Publishing.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge University Press.
- Özmuçur, S., & Pamuk, Ş. (2002). Real wages and standards of living in the Ottoman Empire, 1489-1914. *The Journal of Economic History*, 62, 292-321.
- Pamuk, Ş. (2000). *A monetary history of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Pamuk, Ş. (2004a). Institutional change and the longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800. *The Journal of Interdisciplinary History*, 35(2), 225-247.
- Pamuk, Ş. (2004b). Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914. *International Journal of Middle East Studies*, 36, 451-468.
- Pamuk, Ş. (2009). Changes in factor markets in the Ottoman Empire, 1500-1800. *Continuity and Change*, 24(1), 107-136.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı ekonomisi ve kurumları I*. İş Bankası Kültür Yayınları.

- Root, H. (1989). Tying the king's hands: Credible commitment and royal fiscal policy during the old regime. *Rationality and Society*, 1(2), 240-258.
- Rubin, J. (2017). *Rulers, religion and riches: Why the west got rich and the Middle East did not?*. Cambridge University Press.
- Salzmann, A. (1993). An ancien regime revisited: "Privatization" and political economy in the eighteenth-century Ottoman Empire. *Politics & Society*, 21(4), 393-423.
- Salzmann, A. (2004). *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival paths to the modern state*. Brill.
- Shammas, C. (1978). Constructing a wealth distribution from probate records. *The Journal of Interdisciplinary History*, 9(2), 297-307.
- Tezcan, B. (2010). *Second Ottoman Empire: Political and social transformation in the early modern world*. Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, capital and European states, 990-1992*. Basil Blackwell.
- Van Zanden, J. L. (1995). Tracing the beginning of the Kuznets curve: Western Europe during the early modern period. *Economic History Review*, 48(4), 643-664.
- Van Zanden, J. L. (2003). Inequality of wealth of income distribution. In J. Mokyr (Ed.), *Oxford Encyclopedia of Economic History* (p. 56-59). Oxford University Press.
- Van Zanden, J. L. (2009). *The long road to the industrial revolution: The European economy in a global Perspective*. Brill.
- Vester, M. (2004). The political autonomy of a tax-farm: The Nice-Piedmont gabelle of the Dukes of Savoy, 1535-1580. *The Journal of Modern History*, 76(4), 745-792.
- Yaycıoğlu, A. (2016). *Partners of the empire: The crisis of the Ottoman order in the age of revolutions*. Stanford University Press.

Appendix 1. Court Records of Different Towns

Adana, 10 - 129; Amasya, 22 - 61; Ankara, 1 - 945; Antakya, 18; Antalya, 7 - 34; Antep, 71 - 131; Balıkesir, 692, 1229; Bodrum, 167; Bolu, 836; Bozkır, 337; Çanakkale, 163; Çankırı, 22-26; Çorum, 11; Fatsa, 72; İstanbul, 62; Kandıra, 381; Karahisar, 544 - 652; Karaman, 296; Kastamonu, 60; Kayseri, 91 - 212; Konya, 7 - 80; Kütahya, 1 - 72; Manisa, 6 - 189; Mardin, 179; Mesudiye, 1465; Milas, 149; Niğde, 11; Rize, 1495; Samsun, 1759, 1763; Seydişehir, 230; Siirt, 420; Sivas, 14 - 590; Tekirdağ, 1751; Tokat, 3-63; Vidin 10.

T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI'NIN MOBİL SAĞLIK UYGULAMALARININ BİLİNİRLİĞİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA*

A RESEARCH ON THE RECOGNITION OF MOBILE HEALTH APPLICATIONS OF THE MINISTRY OF HEALTH

Öğr. Gör. Elif Nisa YAYLA¹

Dr. Bülent ÇİZMECİ²

ÖZ

Günümüz mobil sağlık pazarı incelendiğinde her yaşa ve ihtiyaca göre geliştirilen uygulamalar bulunabilmektedir. Mevcut bu çalışma kapsamında değişime ve gelişime ayak uyduran T.C. Sağlık Bakanlığı'nın vatandaşlar için geliştirdiği m-Sağlık uygulamaların bilinirliği, kullanım amaçları ve sıklığının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Türkiye'de ikamet eden ve mobil cihaz kullanan kişiler arasından kolayda örneklem yöntemi ile 1.078 katılımcıya ulaşılmıştır. Veri toplama aracı olarak kullanılan anketler 18-31 Ocak 2021 tarihinde online olarak gerçekleştirilmiş ve yalnız kullanılabilir olanları çalışmaya dahil edilerek SPSS Paket Programı ile analiz edilmiştir. Araştırmanın Cronbach' Alpha Değeri 0,757 olarak saptanmıştır. Katılımcıların %28,8'inin ayda en az bir defa uygulamaları kullandığı, %60,8'inin internet aracılığı ile kullanımından haberdar olduğu, %93'ünün cep telefonu aracılığı ile kullandığı, %97,6'sının ise tanıdıklarına tavsiye ettiği görülmektedir. Uygulamaların haberdar olma ve kullanma durumları ele alındığında e-Nabız, MHRS, Hayat Eve Sığar ve Şehir Hastaneleri mobil uygulamaları dışındaki diğer uygulamaların oranlarının daha düşük olduğu sonucu saptanmıştır. M-Sağlık araçlarının bilinirliği ve kullanım oranları göz önüne alındığında bu araçların ihtiyaç tespiti, geliştirilmesi ve tanıtım faaliyetleri, kullanım sorunlarının tespit edilmesi ve etkin kullanımları için sağlık okuryazarlığına yönelik olarak yeni araştırmalar yapılması önerilmektedir. m-Sağlık araçlarına yönelik olarak yapılan ilk ve kapsamlı çalışmamızın sonuçları göz önünde bulundurularak uygulamalarının teorik, uygulama ve yönetsel açıdan geliştirilmesi noktasında literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mobil Sağlık, Elektronik Sağlık, Sağlık Bakanlığı, Elektronik Devlet, Pazarlama.

JEL Sınıflandırma Kodları: M10, I10, M30.

ABSTRACT

When today's mobile healthcare market is examined, applications developed for every age and need can be found. Within the scope of the study, it is aimed to evaluate the awareness, purpose and frequency of m-Health applications developed by the Ministry of Health of the Republic of Turkey, which keeps up with change and development. Among people who use mobile devices and reside in Turkey, 1,078 participants are reached with easy sampling method. The questionnaires used as data collection tools are carried out online on 18-31 January 2021 and only those that can be used are included in the study and analyzed with the SPSS Program. The Cronbach's Alpha Value of the study is determined as 0.757. It is observed that 28.8% of the participants use the applications at least once a month, 60.8% of them are aware of their use via the internet, 93% use them via mobile phones, and 97.6% recommend them to their acquaintances. Considering the awareness and use of the applications, it is found that the rates of applications other than e-Nabız, MHRS, Hayat Eve Sığar and City Hospitals mobile applications are lower. Considering the popularity and usage rates of m-health tools, it is recommended to conduct new researches on health literacy in order to determine the needs, development and promotion activities of these tools, to identify usage problems and to use them effectively. Considering the results of the study, it is thought that it will make significant contributions to the literature in terms of theoretical, practical and administrative development of the applications as the first comprehensive study conducted for m-Health tools.

Keywords: Mobile Health, Electronic Health, Ministry of Health, Electronic Government, Marketing.

JEL Classification Codes: M10, I10, M30.

* Bu çalışma için Kayseri Üniversitesi Etik Kurulundan 3 sayılı ve 29.01.2021 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Kayseri Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, elifnisaayla@gmail.com

² Abdullah Gül Üniversitesi, bulent.cizmeci@yahoo.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Today, the widespread use of mobile devices such as smartphones and tablets, which make us independent of time and place causes the development of applications for all ages and needs in the mobile health market. Keeping up with this change and development, the Ministry of Health of the Republic of Turkey has made 16 applications available for citizens to send information to health institutions under emergency situations, to communicate directly with healthcare professionals, to make appointments, to inform and to gain health habits. When the features of m-Health applications produced and put into service by the Ministry of Health of the Republic of Turkey to meet the different needs of citizens are examined, the low number of downloads and evaluations of many applications reveals the research problem regarding the awareness of these applications. In App Store and Google Play Store mobile application stores, it is aimed to evaluate the awareness, purpose and frequency of m-Health tools produced by the Ministry of Health for citizens. For this purpose, it is aimed to determine the awareness and usage rates of the Republic of Turkey Ministry of Health m-Health applications by the participants. In the health sector, where mobile technologies are frequently used; the fact that individuals can monitor activities such as the number of steps, heart rate, medication use times, making appointments from health institutions, viewing results, and consulting a physician have made mobile health technologies an integral part of our daily life. In the literature, it is seen that there are almost no studies on the TR Ministry of Health m-Health tools. Considering the results of our present study in terms of being the first comprehensive study, it is thought that it will make significant contributions to the literature in terms of theoretical, practical and administrative development of the applications.

Design/methodology/approach:

The study sample residing in Turkey are people using mobile devices. Participants were selected by easy sampling method. According to 2020 data, Turkey Statistical Institute Address Based Population Registration System of Turkey's population is 83,154,997 people (TÜİK, 2020). According to the results of the "Household Information Technologies Usage Survey for the Year 2020", the rate of individuals using the internet was 88.3%, while 86.9% of them were using mobile broadband. In this context, 76.7% of Turkey's population (63,779,882) seems to use the internet via mobile devices (TÜİK, 2020). In this context, it is seen that the sample mass number should be at least 1067 according to Yazıcıoğlu and Erdoğan (2004, p. 50) Sample Size Table. The number 1,078 obtained as a result of the survey study constitutes the necessary sample mass. A questionnaire consisting of 19 questions was prepared by studying the relevant literature research. The survey includes questions about the demographic information of the participants, the Internet and e-Health applications, the awareness and use of the m-health applications of the Republic of Turkey Ministry of Health. In order to conduct the study, Kayseri University Ethics Committee Report was received. The surveys were conducted online via Google Form on 18-31 January 2021. Only evaluable questionnaires were included in the study.

Findings:

As a result of the analysis of the survey data with the SPSS Program, the Republic of Turkey Ministry of Health m-Health Practices Awareness Survey Form Cronbach's Alpha Value was determined as 0.757. 58.3% of the participants are women, 54% are married, 31.5% are between the ages of 18-25, 25.4% have an income of 5.001-7.000 TL, 49.7% have an undergraduate education, 34.78% of them are civil servants. It is seen that, 46% of the participants had an average of 3-4 hours of mobile device usage per day, 45.2% had an average of 3-4 hours of internet usage per day, 66.4% used e-Health applications for appointment purposes, 66.2% of the evaluation criteria for e-Health applications are useful, 28.8% use applications at least once a month, 60.8% are aware of their use via the internet, 93% use their mobile 97.6% recommended to their acquaintances, while 91.7% were aware of the Hayat Eve Sığar, 90.7% e-Pulse, 73.2% of MHRS applications, 1.6% were unaware of any applications, while 75% of them used Hayat Eve Sığar, 70% of them used e-Pulse, 58.9% of them used MHRS, 7% of them didn't not use any application. Considering the findings of the most frequently used application of the Republic of Turkey Ministry of Health m-Health applications, 29.8% of the participants used e-Pulse, 25.8% MHRS, 32.7% Hayat Eve Sığar, 3.2% City Hospitals Mobile Applications.

Conclusion and Discussion:

Considering the awareness and usage rates of applications produced for different purposes, it is recommended to carry out new researches on health literacy in order to identify the needs, development and promotion activities of these tools, identify usage problems and their effective use. Considering the results of our current study, it is thought that it will make significant contributions to the literature in terms of theoretical, practical and administrative development of the applications as the first comprehensive study conducted for m-Health tools of the Ministry of Health of the Republic of Turkey.

1. GİRİŞ

Günümüz bilgi çağı ve bilgi toplumunun bir sonucu olarak ortaya çıkan Elektronik Dönüşüm (e-Dönüşüm) ile geleneksel yaşam biçim ve süreçleri yerini Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) üzerine kurulu yeni hizmetlere bırakmaktadır. Bireylerin hizmet ve bilgi ihtiyaçlarının artması, e-Dönüşümün işlerin daha hızlı, daha kolay ve daha az maliyetli bir şekilde yapılmasına imkân tanıyor olması devletleri kamu hizmet sunumunda internet ve bilgisayar destekli uygulamaları üretmeye ve kullanmaya itmektedir. Günümüzde Elektronik Devlet (e-Devlet) uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte birçok kurum sunduğu hizmeti e-Devlet uygulaması ile entegre ederek hizmet sunar hale gelmiştir. Hizmet sunumunda internet ve bilgisayar destekli uygulamaların artması, ilk sunum platformu e-Devlet ile entegre edilen uygulamaların sayısının artmasını sağlamıştır.

2000'li yılların başında ortaya çıkan Elektronik Sağlık (e-Sağlık) kapsamındaki sağlık bilişimi, hasta bakımının iyileştirilmesi ve örgütsel performansın artırılmasına yönelik önemli bir araç olarak görülmektedir. T.C. Sağlık Bakanlığı bu değişim ve gelişime ayak uydurarak Sağlıkta Dönüşüm Programı (2002) ile birlikte birçok uygulamayı hayata geçirmiştir. Çekirdek Kaynak Yönetim Sistemi (2006) ile başlayan bu süreç Merkezi Hekim Randevu Sistemi (2010), İlaç Takip Sistemi (2012), e-Nabız (2015), Tele-tıp (2015), Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (2016) ve Sağlık Turizm Portalı (2018) gibi birçok uygulama ile sağlık bakımını desteklemek üzere bilgilerin toplanması, analizi ve işlenmesinde e-Sağlık araçlarının kullanıldığı görülmektedir.

Özellikle yakın geçmişte zaman ve mekandan bağımsız olmayı sağlayan akıllı telefon ve tablet gibi mobil cihazların kullanımının yaygınlaşması e-Sağlık uygulamalarının önemli bir alt kümesi olan mobil teknolojileri günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası hâline dönüştürmektedir. Mobil teknolojilerin sıklıkla kullanıldığı sağlık sektöründe bireyler adım sayılarını, kalp atış hızlarını, ilaç kullanma zamanlarını belirleyebilme, sağlık kurumlarından randevu alma, sonuç görüntüleyebilme, hekime danışabilme gibi faaliyetleri mobil cihazlarından takip edebilmektedirler. Mobil sağlık pazarı incelendiğinde her yaşa ve ihtiyaca göre geliştirilen uygulamalar bulunabilmektedir.

Bu kapsamda çalışmada T.C. Sağlık Bakanlığı'nın vatandaşlar için geliştirdiği m-Sağlık uygulamalarının bilinirliğinin saptanması amaçlanmaktadır. Kesitsel tipteki bu çalışmada kolayda örneklem yöntemi ile Türkiye'de ikamet eden ve mobil cihaz kullanan vatandaşların App Store ve Google Play Store mobil uygulama mağazalarında T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından vatandaşlar için üretilen m-Sağlık araçların bilinirliği, kullanım amaçları ve sıklığının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Makale çalışması sonuçlarının m-Sağlık uygulamalarının teorik, uygulama ve yönetsel açıdan geliştirilmesi noktasında literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. m-Sağlık Kavramının Gelişimi

Bilgisayar ve internet teknolojisi başta olmak üzere teknolojik gelişmelerin sağlık alanı ile birlikte kullanılmaya başlanması e-Sağlık hizmetlerini sağlık hizmeti sunumunun önemli bir parçası haline getirmiştir (Çiçek ve Söğüt 2018). e-Sağlık sağlığın desteklenmesinde ve sağlık bakım hizmetleri, sağlık gözetimi, sağlık literatürü, sağlık eğitimi, sağlık bilgisi ve sağlık araştırmaları gibi sağlıkla ilişkili tüm alanlarda bilişim ve iletişim teknolojilerinin maliyet-etkin ve güvenli kullanımını içermektedir (World Health Organization [WHO], 2016). Sağlık kurumları ve çalışanlarının, kliniklerin, laboratuvarların ve sigorta şirketlerinin dahil olduğu sağlık hizmetleri endüstrisinin, birbirleri ile ilişkili verileri kapsayan yoğun bilgi tabanlı bir endüstri olmasına bağlı olarak enformasyonun etkili bir biçimde depolanması ve paylaşılması özellikle önem arz etmektedir (Jung, 2008, s. 6).

e-Sağlık sağlık kuruluşları ve hasta arasındaki iletişimin geliştirilmesine ve gereksiz teşhis veya girişimlerden kaçınılmasına olanak tanımaktadır. Böylelikle maliyetlerin düşürülmesi sağlanarak verimlilik artırılabilir. e-Sağlık ile sağlık bakımının geleneksel sınırları hem coğrafik anlamda hem de kavramsal anlamda genişletilerek hastaların kişisel elektronik kayıtlarına internet üzerinden erişilebilmesi, tedavileri ve sağlık kuruluşlarını karşılaştırabilmesi, seçebilmesi ve yönlendirilmesi gibi imkanlar sağlanarak hasta odaklı yeni bir dönem başlamıştır. Böylelikle hasta ve sağlık profesyonelleri arasında, kararların paylaşıldığı, ortaklığa dayalı yeni bir ilişki teşvik edilebilmektedir. Aynı zamanda sağlık kuruluşları arasında bilgi alışverişi ile iletişimin ortak bir standartta etkinleştirilmesini ve çevrimiçi veri tabanları ile tüm paydaşların kendilerini geliştirmelerini sağlayabilmektedir. Her ne kadar e-Sağlık girişimlerinin geçerlilikleri ve etkinlikleri yoğun bilimsel araştırmalar

ile kanıtlanmış olsa da bilgilendirilmiş onam, mahremiyet ve eşitlik gibi etik konularda tehditler oluşturabilmektedir (Eysenbach, 2001).

Journal of Medical Internet Research dergisinde yayınlanan “What is e-Health?” makalesinde e-Sağlık kelimesindeki “e” harfinin elektronik anlamının yanı sıra verimlilik, kalite artışı, kanıta dayalılık, yetkilendirme, teşvik etme, eğitim, bilgi sağlama, genişletme, etik ve eşitlik unsurlarını içinde barındıran birçok “e” ile temsil edildiğini öne sürülmektedir (Şekil 1). E-sağlığın 10’üne ek olarak e-Sağlık kullanımının kolay (easy to use), eğlendirici (entertaining) ve heyecan verici (exciting) olması gerektiği öne sürülmüştür (Eysenbach, 2001).

Şekil 1. e-Sağlığın 10-E’si

E-Sağlık									
Bakım kalitesinin artırılması	Verimlilik	Kanıta Dayalı	Güçlendirme	Teşvik	Eğitim	Etkinleştirme Bilgileri	Uzatma	Etik	Eşitlik

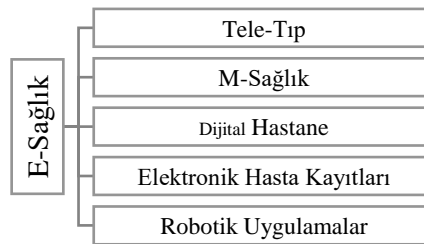
Kaynak: (Eysenbach, 2001).

Klinik karar verme sürecinin iyileştirilmesi ve verimliliğin artması için çabalayan sağlık çalışanlarını ve kendi sağlığı için sağlık portalları, doktor web sayfaları ve mail gruplarından yararlanmaya hazır olan hastaları hizmet sunum sürecine ortak ederek iletişimi güçlendiren e-sağlığın, teknolojik bir gelişmeden daha fazlası ile açıklanabileceği öne sürülmektedir (Toygaz, 2018). Bu kapsamda e-Sağlık iş sürecinde enformasyonun daha hızlı tanımlanmasını, organizasyonunu ve iletimini sağlarken, hastaların sağlık bilgisi arama- sağlık profesyonelleri ile direk iletişime geçebilme, hastadan-hastaya direkt iletişim kurmaya olanak sağlayarak hemen her hastalık ve sorun için internette sayısız online destek grupları ile bireylere yardımcı olmaktadır (Jung, 2008, s. 6-7).

e-Sağlık’ın fayda sağlayan teknolojik bir gelişim olmasının yanı sıra elektronik bir kanal üzerinden kurulan iletişimin sağlık hizmeti kalitesini düşürebilmesi, acil bir durumlarda hızlı yanıt alınmaması, hatalı veya eski sağlık bilgilerinin denetleme imkanının bulunmaması, kişinin bilgisi olmadan işlemlerin kayıt altına alınabilir olması, online konsültasyon ile doğru teşhis koyulamıyor olması, sağlık sunucularının geri ödeme konusunda endişelerinin bulunması ve e-Sağlık hizmetleri kullanım imkanına sahip olmayan kişilerin yoksun kalması gibi olası negatif çıktıların göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Jung, 2008, s. 7). Bu bağlamda sağlık hizmetlerinde hasta tipleri ve hastalıkların çeşitliliğine bağlı olarak e-Sağlık’a yönelik uygulanabilir teoriler, modeller ve kılavuzlar geliştirmek faydalı olacaktır (Wilson ve Lankton, 2004, s. 247).

En temel sağlık enformasyonundan çok gelişmiş etkileşimli servislere kadar geniş kullanımı olan e-Sağlık elektronik sağlık kayıtları, Tele-tıp ve Tele-bakım servisleri, sağlık bakım ağları, karar destek araçları, internet tabanlı teknoloji ve servislerini içerisinde taşımaktadır (Pagliari, 2005). Bu bağlamda e-Sağlık kavramı Tele-tıp kavramından doğduğu kabul edilmek ile birlikte sonrasında mobil sağlık, dijital hastane ve robotik uygulamaları da içine alan bir kavram haline gelmiştir (Şekil 2).

Şekil 2. E-Sağlık Kavramı ve Bileşenleri

Kaynak: (Kılıç, 2016).

e-Sağlığın tarihsel gelişimine bakıldığında Tele-tıp kavramıyla sürecin başladığı görülmektedir. 1960’lardan 2000’li yıllara kadar bireylerin sağlık durumlarını değerlendirmek ve geliştirmek için, tıbbi bilgilerin bilişim teknolojileri aracılığıyla bir yerden başka bir yere aktarılması için kullanırken günümüzde e-Sağlık kavramının bir

bileşeni olarak kabul edilmektedir. Tele-tıp uygulamaları konsültasyon, eğitim faaliyetleri ve video konferans ile muayene amaçları ile kullanılmaktadır (Rooij ve Marsh, 2015, s. 61).

Yakın geçmişte mobil aygıtların donanım kapasitelerinin gelişmekte olması sağlık işlevselliğini artırarak Mobil Sağlık (m-Sağlık) uygulamalarını, e-Sağlık uygulamalarının önemli bir altkümüsi haline getirmiştir. Akıllı telefon, hasta izleme cihazları, dijital cihazlar (tablet vb.), diğer kablosuz araçlar (radio vb.) ve mobil cihazlar kullanılarak, tıbbi ve halk sağlığı hizmetlerinin desteklenmesi olarak tanımlanan m-Sağlık, hastaların takibinin yapılmasını zaman ve mekandan bağımsız duruma getirmiştir (Özdamar Keskin, 2010). m-Sağlık ile birlikte hastaların bilgilerinin edinilmesi, tetkik, radyolojik inceleme vb. sonuçlarını görüntülenebilmesi, tanı koyabilmesi ve sürekli irtibat halinde kalınabilmesi kolaylaşmaktadır. Bu bağlamda m-Sağlık uygulamalarının karar destek aşamalarında, kronik hastaların takibinin sağlanması ve yönlendirmesinde kullanılması bu uygulamaların çok çeşitli fonksiyonları yerine getirebildiğini göstermektedir (Kumar vd., 2013).

Nüfusun, ortalama yaşam süresinin, sağlık harcamalarının ve kronik hastalıkların artışına bağlı olarak sağlık hizmetlerinin sunumunun sürdürülebilirliğini sağlamak için m-Sağlık faydalanılabilir bir araç olarak öne çıkmaktadır (Arslan ve Demir, 2017). m-Sağlık ile sağlık hizmeti sunum veya tüketiminde hastalar, hasta yakınları, sağlık çalışanları, sağlık kuruluşları, eczaneler, bakım evleri, huzur evleri, evde bakım şirketleri, medikal çağrı merkezleri, sosyal güvenlik kurumları, sağlık sigorta şirketleri, ilaç ve tıbbi cihaz firmaları ve sağlıkla ilgili sivil toplum örgütleri paydaşlar olarak görülmektedir (Tezcan, 2016). Tüm bu paydaşlar kapsamında m-Sağlık; sağlığın geliştirilmesine yönelik eğitimler, hastalıkların tanı ve teşhis ve takibi süreci, bulaşıcı hastalıkların izlenmesi, acil durum uyarılarının verilmesi, sağlık verilerinin depolanması-yönetilmesi ve sağlık finansmanı sağlanması gibi geniş alanlarında kullanılabilirdiği görülmektedir (Barton, 2012).

Teknolojik cihazların kullanımı hızla artarken bu cihazlar için geliştirilen sağlık alanında mobil uygulamaların sayısında da artış olmaktadır. Her yaşa ve ihtiyaca göre farklılık gösteren birçok sağlıkla ilgili mobil uygulama hem iOS hem de Android tabanlı cihazlarda desteklenerek bireylerin adım sayılarını, kalp atış hızlarını, ilaç kullanma zamanlarını belirleyebilme, sağlık kurumlarından randevu alma, sonuç görüntüleyebilme, hekime danışabilme gibi faaliyetleri mobil cihazlarından takip edebilir hale gelmiştir. Diğer taraftan sağlık hizmeti sunucularının hastalarını takip etmek ve süreci etkin bir şekilde yönetebilmek için mobil sağlık uygulamalarını etkin şekilde kullanmaya başlamışlardır. Sağlıkla ilgili birçok uygulamanın doğru ve güvenilir olması önem arz etmektedir. HealthTap (2021), mobil sağlık uygulamalarının seçiminde önemli bir faktör olan hem hastaların hem de sağlık hizmeti sağlayanların oyladıkları en iyi mobil sağlık uygulamalarını açıklamaktadır. Böylelikle HealthTap, doktorlar tarafından oylanan uygulamalar ile, kullanıcılar ve kendileri için en kullanışlı, güvenilir ve doğru uygulamaların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Birçok mobil sağlık uygulaması (kilo takibi, fitness, gebelik, tansiyon vb.) 30 farklı kategoride kullanıcı dostu olup olmadığı, mobil uygulamanın verimliliği, medikal açıdan doğruluğu, geçerliliği gibi kriterlere göre android ve ios tabanlı cihazlar için ayrı ayrı değerlendirilmekte ve uygulamaların sıralamaları tavsiye eden doktor sayısına göre güncellenmektedir. Yapılan değerlendirmeler sonucu "En İyi 10 Mobil Sağlık Uygulaması" listesi Android ve iOS cihazlar için ayrı ayrı şu şekilde sıralanmaktadır:

iOS Cihazlar İçin En İyi 10 Mobil Sağlık Uygulaması (HealthTap, 2021)

1. Calorie Counter and Diet Tracker (MyFitnessPal.com)
2. Weight Watchers Mobile (Weight Watchers International)
3. Lose It! (FitNow)
4. White Noise Lite (TMSoft)
5. First Aid (American Red Cross)
6. Runkeeper (FitnessKeeper)
7. Stroke Riskometer (Autel)
8. Emergency First Aid & Treatment Guide (Phoneflips)
9. Instant Heart Rate (Azumio)
10. Fooducate (Fooducate)

Android Cihazlar İçin En İyi 10 Mobil Sağlık Uygulaması

1. Weight Watchers Mobile (Weight Watchers International)
2. White Noise Lite (TMSoft)
3. Lose It! (FitNow)
4. First Aid (American Red Cross)
5. RunKeeper – GPS Track Run Walk (FitnessKeeper)
6. Emergency First Aid/Treatment (Phoneflips)
7. Instant Heart Rate (Azumio)
8. Fooducate – Healthy Food Diet (Fooducate)
9. Glucose Buddy – Diabetes Log (Azumio)
10. Pocket First Aid & CPR (Jive Media)

2.2. e-Devlet Kavramının Gelişimi

Geçmişten günümüze gelinceye kadar toplumların hayatlarını sürdürürken ihtiyaç duydukları devlet, vatandaşların çok çeşitli ihtiyaçlarına tatmin edici çözümler bulmak ve onlara hizmet götürmekle yükümlü olmuştur. Bu yükümlülük dünyada yaşanan değişimlerden etkilenmiştir. Bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişim devletlerin kendi toplumlarına vermek zorunda oldukları hizmetlerinde değiştirilmesine yol açmıştır. Bu sebepten dolayı devlet, vatandaşa günümüz şartlarına uygun en iyi hizmeti götürmek için farklı yollar ve yöntemler geliştirmek durumunda kalmıştır (Çarıkçı ve Yavuz, 2010).

Bilgi çağında en çok değişimin bilgi teknolojilerinde yaşanmasının sonucu E-Devlet olarak isimlendirilen ve kamu hizmetlerinin sunumunun internet üzerinden bilgisayar destekli olarak verilmesine neden olan bir kavram ortaya çıkmıştır. e-Devlet kavramı kısaca devlet tarafından vatandaşlarına sunduğu kamu hizmetlerinin elektronik ortamda gerçekleştirilmesidir. Devlet ve vatandaş arasındaki iletişimde, devletin vatandaşa karşı yükümlü olduğu görev ve hizmetler ile vatandaşların devlete karşı olan görev ve yükümlülüklerini karşılıklı olarak elektronik iletişim ve işlem ortamlarında kesintisiz ve güvenli olarak yürütülmesine e-devlet denilmektedir (Çarıkçı ve Yavuz, 2010).

Kamu kurumlarının kurumsal ve yönetsel kapasitelerini büyük avantajlar sağlayan ve 1990'ların ortalarından günümüze kadar gelen e-Devlet süreçlerindeki aşamalar şu şekilde sıralanabilmektedir (Öktem, 2015):

- Bilgi sunum aşaması
- Tek-yönlü etkileşim (e-formların indirilebilmesi)
- İki-yönlü etkileşim (e-formların kamu kurumu web sayfasına yüklenebilmesi)
- İşlemin tamamıyla yapılabilmesi
- Kişiselleştirme (vatandaşa özgü, önceden harekete geçen, otomatik hizmet sunumu) olması

Bu aşamalardan özellikle 4. ve 5. aşamalarda kırtasiyecilik azalmakta ve veri tutarlılığı sağlanabilmektedir (Öktem, 2015).

Türkiye’de e-Devlet uygulamaları son yıllarda daha fazla alana yayılmış ve vatandaşların kullanımına sunulmuştur. Covid-19 salgını sürecinde sağlıkla ilgili uygulama sayısı artmış ve bu süreçte aktif olarak vatandaşlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. e-Devlet üzerinden sunulan hizmetlerden bazıları aşağıdaki gibi belirtilmektedir.

e-Devlet Kapısı Üzerinden Sunulan Hizmetlerden Bazıları

- Aile Hekim Bilgisi Sorgulama
- Doktor Bilgi Bankası
- Gemiadamı Sağlık Raporu Sorgulama
- Hizmet Puanı Sorgulama
- Okul Çağında Yapılan Aşı Bilgileri Sorgulama

- Organ ve Doku Bağışı Sorgulama ve İptali
- Organ ve Doku Bekleme Listesi Sorgulama
- Organ ve Doku Nakil Listesi Sorgulama
- Seyahat Sağlığı Aşılama Durumu Sorgulama

Kimlik Doğrulama Hizmetleri

- e-Nabız Kişisel Sağlık Sistemi
- Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS)
- Ortak Uygulama Portalı
- Sağlık Bakanlığı Kayıt ve Tescil Bilgi Sistemi
- Sağlık Bakanlığı Personel Takip Sistemi

2.3. Türk Sağlık Sisteminde m-Sağlık Gelişimi

E-sağlığın dünyada tarihsel gelişimine baktığımızda sürecin “tele-tıp” kavramıyla başladığı daha sonrasında Tele-Eczane, klinik karar destek sistemleri, sağlık bilişimi ve 1999lara gelindiğinde E-sağlık uygulamalarıyla devam ettiği görülmektedir (Şekil 3). Çağın gerektirdiği şekilde sağlık hizmetini sunumunu Türkiye’de dijital ortamlara taşıyan T.C Sağlık Bakanlığı Sağlıklı Dönüşüm Programı’nın (2002) sekiz ana bileşeninden biri doğrultusunda e-Sağlık uygulamalarının kullanımına hız vermiştir. Türkiye’de sağlık sisteminin dijitalleşmesi yönünde ikinci önemli adım 2013-2017 Stratejik vatandaşların memnuniyeti ve verimliliği artırmak için e-Sağlık uygulamalarına verilen önem artmıştır. Program kapsamında aşağıda çeşitli başlıklar altında sıralanan çok sayıda e-Sağlık uygulaması hayata geçirilmiştir.

Sağlık Bakanlığı’nın sağlıkta dijitalleşme ile ilgili adımları WHO’nun 2016’da yayınladığı, “e-Sağlık Atlası Ülke Profilleri” (Atlas of e-Health Country Profiles) adlı belgede değerlendirildiğinde; Türkiye’de Tele-Sağlık ve e-Sağlık uygulamalarının hayata geçirildiği ve pilot projelerinin devam ettiği ancak sağlık hizmetlerinde sosyal medya kullanımı ve büyük veri uygulamalarında eksikliklerin bulunduğu belirtilmektedir (WHO, 2016).

Şekil 3. E-Sağlık Tarihi

Kaynak: (Rooij ve Marsh, 2015).

Teknolojik cihazların kullanımı artmasına paralel olarak Sağlık Bakanlığı mobil cihazlar için uygulama geliştirme süreci Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü Mobil Uygulamalar Birimi tarafından takip edilerek Giyilebilir Teknolojik Sağlık Ürünleri Birimi ile koordineli şekilde çalışmaktadır. Vatandaşa yönelik geliştirilen uygulamalar

App Store ve Google Play Store mobil marketlerinden ulaşılabilirken Sağlık Bakanlığı'na bağlı kullanıcılar T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil Market aracılığı ile sağlık kullanıcı adresiyle giriş yaparak kullanabilmektedir (Sağlık Bakanlığı). Aşağıdaki tabloda App Store ve Google Play Store mobil marketlerinden Bakanlık tarafından üretilen mobil uygulamaların incelenmesi sonucu elde edilen özellikler sıralanmaktadır (Tablo 1.).

Tablo 1. T.C. Sağlık Bakanlığı Tarafından Vatandaşlar İçin Üretilen Mobil Uygulamalar (31 Ocak 2021)

Uygulama İsmi	Mağaza	Uygulama Kategorisi	İndirme*	Değerlendirme	Dil
e-Nabız	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness- Tıp	10.000.000+	4,5-4,7	Türkçe
MHRS	Google Play Store, App Store	Tıp	1.000.000+	3,6-2,1	Türkçe, Arapça, Rusça, İngilizce
Hayat Eve Sığar	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness	10.000.000+	4,2-3,2	Türkçe, İngilizce
112 Acil Yardım Butonu	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness	10.000.000+	3,4-3,4	Türkçe, İngilizce
Özel Çocuklar Destek Sistemi	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness	5.000+	4,1-4,3	Türkçe, Arapça, İngilizce
HES-MRZ	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness	50.000+	1,9-3,5	Türkçe, İngilizce
Korona Önlem	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness	100.000+	2,9-3,3	Türkçe, İngilizce
Ruh Sağlığı Destek Sistemi (RUHSAD)	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness-	1.000+	2,3-3,3	Türkçe, Arapça, İngilizce
Sporcu Sağlığı	Google Play Store, App Store	Sağlık ve Fitness	1.000+	3,0-2,8	Türkçe, İngilizce
Engelsiz Sesli Kitap	Google Play Store, App Store	Kitaplar ve Referans	10.000+	3,7-4,8	Türkçe, İngilizce
Türkiye Beslenme Rehberi	Google Play Store	-	1.000+	1,6	Türkçe
Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM)	Google Play Store, App Store	Haberleşme, Sağlık ve Fitness	10.000+	4,5-4,6	Türkçe, Arapça, İngilizce
Su içer misin?	App Store	Sağlık ve Fitness	-	1,8	Türkçe, İngilizce
Zehirlenmeler	App Store	Sağlık ve Fitness	-	3,0	Türkçe, İngilizce
Diş fırçalama	App Store	Sağlık ve Fitness	-	4,0	Türkçe, İngilizce
Formda Kal Türkiye	App Store	Sağlık ve Fitness	-	3,7	Türkçe, İngilizce

*App Store mağazasında indirme sayıları gösterilmemektedir.

Tablo 1'e bakıldığında uygulamaların birden fazla dil desteği ile kişisel sağlık sistemi, randevu kolaylığı, sağlığın geliştirilmesi, sağlık profesyonellerine hızlı erişim ve acil durum bildirim gibi amaçlar ile kullanıldığı görülmektedir. Bakanlığın acil durumlar altında sağlık kurumlarına bilgi gönderme ve sağlık çalışanları ile doğrudan iletişim kurmayı sağlayan 112 Acil Yardım Butonu, Özel Çocuklar Destek Sistemi, Ruh Sağlığı Destek Sistemi (RUHSAD), Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM); randevu ve kullanım kolaylığı sağlayan Şehir Hastanelerinin Mobil Uygulamaları ve HES-MRZ; bilgilendirme ve alışkanlık kazandırma amaçlı üretilen Sporcu Sağlığı, Engelsiz Sesli Kitap, Türkiye Beslenme Rehberi, Su içer misin, Zehirlenmeler, Diş fırçalama, Formda Kal Türkiye gibi farklı ihtiyaçları karşılamaya yönelik uygulama ürettiği ve hizmete sunduğu görülmektedir. Mevcut indirme sayıları incelendiğinde birçok uygulamanın indirilme ve değerlendirme sayılarının düşük olması bu uygulamaların bilinirliğine yönelik olan araştırma sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Mevcut bu çalışma kapsamında T.C. Sağlık Bakanlığı'nın vatandaşlar için geliştirdiği mobil araçların bilinirliği, kullanım amaçları ve sıklığının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Makale çalışması sonuçlarının mobil sağlık uygulamaların teorik, uygulama ve yönetsel açıdan geliştirilmesi noktasında literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

3. T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI'NIN MOBİL E-SAĞLIK UYGULAMALARININ BİLİNİRLİĞİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Son yıllarda hizmet sektöründe yaşanan gelişmeler, sağlık sektörünü de etkilemiştir. Sağlık hizmeti alan tüketicilerin ve iç müşteri olarak tabir edilen sağlık çalışanlarının sunduğu sağlık hizmeti ve onların tüketicileri olan hastaların kalite algılarını şekillendirmekte dolayısıyla sunulan hizmetten maksimum düzeyde fayda sağlamanın önemi artmaktadır. Bu kapsamda e-Sağlık sağlık bilişimi, hasta bakımının iyileştirilmesi ve örgütsel performansın artırılması yönelik önemli bir araç olarak görülmektedir. e-Sağlık'ın önemli bir alt kümesi olan m-Sağlık ile birlikte zaman ve platformlardan bağımsız kalınarak akıllı telefon ve tablet gibi mobil cihazların kullanımı yaygınlaşmakta ve günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası hâline dönüşmektedir. Mobil sağlık pazarı incelendiğinde her yaşa ve ihtiyaca göre geliştirilen uygulamalar bulunabilmektedir. T.C. Sağlık Bakanlığı bu değişim ve gelişime ayak uydurarak Sağlıkta Dönüşüm Programı (2002) ile birlikte birçok uygulamayı hayata geçirmiştir. Birden fazla dil desteği ile kişisel sağlık sistemi, randevu kolaylığı, sağlığın geliştirilmesi, sağlık profesyonellerine hızlı erişim ve acil durum bildirimini gibi amaçlar ile birden fazla uygulamayı vatandaşların kullanımına sunmaktadır. Mevcut indirme sayıları incelendiğinde birçok uygulamanın indirilme ve değerlendirme sayılarının düşük olması bu uygulamaların bilinirliğine yönelik olan araştırma sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Mevcut bu çalışma kapsamında vatandaşların App Store ve Google Play Store mobil uygulama mağazalarında T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından vatandaşlar için üretilen m-Sağlık araçların bilinirliği, kullanım amaçları ve sıklığının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Makale çalışması sonuçlarının m-Sağlık uygulamalarının teorik, uygulama ve yönetsel açıdan geliştirilmesi noktasında literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

3.2. Araştırmanın Kısıtları

Bu çalışmada bazı sınırlamaları bulunmaktadır. Birincisi, veri toplama araçlarının iki haftalık bir süreçte tek seferde toplanmasından dolayı çalışmanın kesitsel olmasıdır. İkincisi, bulgularımız Türkiye'de ikamet eden vatandaşlar örneğine dayanmaktadır. Uygulamaların farklı dil desteği (İngilizce, Arapça, Rusça) bulunabildiğinden dolayı Türkiye'de dışında özellikle Türkiye'ye sağlık turisti olarak gelen diğer ülkelerde ikamet eden vatandaşlar ile çoğaltmak sınırlılığı ortadan kaldıracaktır. Üçüncüsü, çalışmanın örneklemini için yalnızca mobil cihaz kullanan vatandaşların değerlendirmelerinin alınmasıdır.

3.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemini

Araştırmanın örneklemini Türkiye'de ikamet eden ve mobil cihaz kullanan kişiler oluşturmaktadır. Katılımcılar kolayda örnekleme yoluyla seçilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2020 verilerine göre Türkiye nüfusu 83.154.997 kişidir (TÜİK, 2020). "2020 Yılı Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı Araştırması" sonuçlarına göre, internet kullanan bireylerin oranı %88,3 iken bunun %86,9'u mobil genişbant (3G, 4,5G cep telefonu/akıllı telefon ya da modem üzerinden) kullandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye nüfusunun %76,7'sinin (63.779.882) mobil cihaz üzerinden internet kullandığı görülmektedir (TÜİK, 2020).

Bu kapsamda çalışmanın hesaplanan ana kütle sayısına göre Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004, s. 50) örnekleme büyüklüğü tablosuna göre örnekleme kütle sayısının en az 1067 olması gerektiği görülmektedir. Yapılan anket çalışması sonucunda da elde edilen 1.078 sayısı gerekli örnek kütleli oluşturmaktadır.

3.4. Yöntem

Öncelikli olarak ilgili literatür araştırması yapılarak 19 sorudan oluşan bir anket çalışması hazırlanmıştır. Anket formunun hazırlanmasında Yasin ve Özen (2011), Eke vd. (2019) çalışmalarından faydalanılmıştır. Katılımcıların demografik bilgilerine yönelik 6 soru yer almaktadır. Günde ortalama mobil cihaz kullanım süresi, internet kullanım süresi, e-sağlık uygulamalarını kullanım amaçları ve değerlendirme kriterlerine yönelik 4 soru iletilmiştir. T.C. Sağlık Bakanlığı'nın mobil e-sağlık uygulamalarına yönelik 9 soru bulunmaktadır (bilinirlik, kullanma durumları, en sık kullanım, kullanma sıklığı, haberdar olma şekli, kullanma aracı, tavsiye durumları). Çalışmanın yapılabilmesi için Kayseri Üniversitesi Etik Kurulundan 3 sayılı ve 29.01.2021 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. Anketler Google form aracılığı ile 18-31 Ocak 2021 tarihinde online olarak uygulanmıştır (<https://forms.gle/gFghcVAh3w3Wxehe7>).

3.5. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Anket verileri SPSS Paket Programı ile analiz edilmiştir. T.C. Sağlık Bakanlığı mobil e-sağlık uygulamaları bilinirliği anket formu Cronbach' Alpha Değeri Tablo 2'de görüldüğü üzere 0,757 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç, anketin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Güvenirlik Testleri

Cronbach's Alpha	N of Items
,757	13

3.6. Bulgular

Araştırmada katılımcıların demografik özellikleri ve mobil e-sağlık uygulamaları kullanımıyla ilgili toplanan verilere uygulanan frekans analizleri, betimsel analizlerle ele alınmıştır.

3.6.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılanların %58,3'ü kadın, %54'ü evli, %31,5'i 18-25 yaş arası, %25,4'ü 5.001-7.000 TL gelire sahip, %49,7'si lisans düzeyinde eğitime sahip olduğu ve %34,78'inin memur olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	629	58,3
Erkek	449	41,7
Toplam	1.078	100
Medeni Durum		
Evli	496	54
Bekar	582	46
Toplam	1.078	100
Yaş		
18-25 Yaş	340	31,5
26-35 Yaş	280	26
36-45 Yaş	242	22,4
46-55 Yaş	155	14,4
55 Üstü yaş	61	5,7
Toplam	1.078	100
Gelir Durumu		
1000 TL ve altı	273	25,3
1001-3000 TL	159	14,7
3001-5000 TL	233	21,6
5001-7000 TL	274	25,4
7001 TL ve üzeri	139	12,9
Toplam	1.078	100
Eğitim düzeyi		
İlköğretim	46	4,3
Lise	150	13,9
Önlisans	215	19,9
Lisans	536	49,7
Y.lisans/Doktora	131	12,2
Toplam	1.078	100

	Frekans	Yüzde
Meslek		
Memur	375	34,78
Öğrenci	252	23,37
İşçi	87	8,07
Ev Hanımı	90	8,34
Serbest Meslek	92	8,53
Sağlık çalışanı	16	1,48
Emekli	43	3,98
Çalışmıyor	19	1,76
Diğer (öğretmen, akademisyen, mühendis, çiftçi, satış temsilcisi)	104	9,64

Katılımcıların internet ve e-Sağlık uygulamalarına ilişkin bulgularına bakıldığında (Tablo 4) %46'sının günde 3-4 saat ortalama mobil cihaz kullanım süresine sahip olduğu, %45,2'sinin günde ortalama 3-4 saat internet kullanım süresinin olduğu, %66,4'ünün randevu amaçlı e-Sağlık uygulamalarını kullandığı, %66,2'sinin e-Sağlık uygulamalarını değerlendirme kriterinin yararlılık olduğu görülmektedir.

Tablo 4. İnternet ve e-Sağlık Uygulamalarına İlişkin Bulgular

	Frekans	Yüzde
Günde ortalama mobil cihaz kullanım süresi		
0-1 saat	51	4,7
1-2 saat	149	13,8
2-3 saat	280	26
3-4 saat	496	46
4 saat üstü	102	9,46
Günde ortalama internet kullanım süresi		
0-1 saat	65	6
1-2 saat	154	14,3
2-3 saat	251	23,3
3-4 saat	487	45,2
4 saat üstü	121	11,22
E-Sağlık uygulamalarını kullanım amaçları		
Randevu	716	66,4
Kolaylık	683	63,4
Zaman tasarrufu	501	46,5
Geniş bilgi kullanılabilirliği	301	27,9
Ücretsiz bilgi	339	31,4
Sağlıkla ilgili özel veya sormaya çekinilen konular hakkında bilgi arama fırsatı	83	7,7
Çevrimdışı sağlık hizmetlerinin pahalılığı	39	3,6
Diğer	32	3,2
E-Sağlık uygulamalarını değerlendirme kriterleri		
Doğru bilgi sunması	595	55,2
Yararlı olması	714	66,2
Güncel olması	533	49,4
Anlaşılır olması	461	42,8
Kişisel bilgileri koruması	334	31
Takip etme kolaylığı	572	53,1
Sağlık durumunu tahmin etmede yardımcı olması	228	21,2
Diğer	17	1,7

Katılımcıların T.C. Sağlık Bakanlığı'nın mobil e-Sağlık uygulamalarının değerlendirilmesine yönelik bulgularına bakıldığında (Tablo 5) %28,8'inin ayda en az bir defa uygulamaları kullandığı, %60,8'inin internet aracılığı ile kullanımından haberdar olduğu, %93'ünün cep telefonu aracılığı ile kullandığı, %97,6'sının ise tanıdıklarına tavsiye ettiği görülmektedir.

Tablo 5. T.C. Sağlık Bakanlığı'nın Mobil E-Sağlık Uygulamalarının Değerlendirilmesine Yönelik Bulgular

	Frekans	Yüzde
T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarını kullanma sıklığınız nedir?		
Günde en az bir defa	170	16
Haftada en az bir defa	257	24,2
Ayda en az bir defa	305	28,8
Üç ayda en az bir defa	129	12,2
Altı ayda en az bir defa	76	7,2
Altı ay üstünde en az bir defa	123	11,6
T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarından ne şekilde haberdar oldunuz?		
TV Reklamlarından	284	26,3
Gazete ve Dergi	74	6,9
Billboardlardan	28	2,6
Sosyal Medyadan	551	51,1
İnternette	655	60,8
Tanıdıklarından	446	41,4
Diğer	13	1,3
T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarını kullanma aracınız?		
Bilgisayar	73	6,8
Cep Telefonu	1003	93
Tablet	0	0
T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarını tanıdıklarınıza tavsiye eder misiniz?		
Evet	1.053	97,6
Hayır	26	2,4

Katılımcıların T.C. Sağlık Bakanlığı'nın m-Sağlık uygulamalarının bilinirlik ve kullanımına ilişkin bulgulara bakıldığında (Tablo 6-7) %91,7'sinin Hayat Eve Sığar, %90,7'sinin e-Nabız, %73,2'sinin MHRS uygulamalarından haberdar olduğu görülmekte iken %1,6'sı ise hiçbir uygulamadan haberdar değildir. Katılımcıların %75'inin Hayat Eve Sığar, %70'inin e-Nabız, %58,9'unun MHRS uygulamasını kullanmakta iken %7'sinin hiçbir uygulamayı kullanmadığı görülmektedir.

Tablo 6. T.C. Sağlık Bakanlığı'nın m-Sağlık Uygulamalarının Bilinirliğine İlişkin Bulgular

	T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarından hangilerini duydunuz	
	Frekans	Yüzde
Hayat Eve Sığar	989	91,7
e-Nabız	979	90,7
MHRS	790	73,2
112 Acil Yardım Butonu	364	33,7
Şehir Hastanelerinin Mobil Uygulamaları	183	17
HES-MRZ	147	13,6
Korona Önlem	130	12
Su içer misiniz?	118	10,9
Diş fırçalama	113	10,5
Engelsiz Sesli Kitap	112	10,4

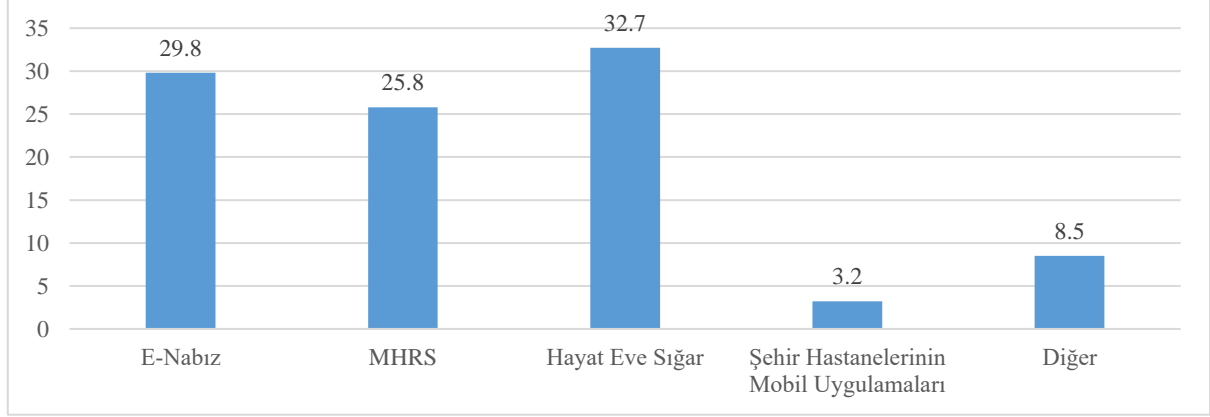
T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarından hangilerini duyduunuz		
	Frekans	Yüzde
Formda Kal Türkiye	101	9,4
Ruh Sağlığı Destek Sistemi (RUHSAD)	83	7,7
Sporcu Sağlığı	68	6,3
Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM)	49	4,5
Türkiye Beslenme Rehberi	44	4,1
Özel Çocuklar Destek Sistemi	41	3,8
Zehirlenmeler	35	3,2
Hiçbiri	17	1,6

Tablo 7. T.C. Sağlık Bakanlığı'nın m-Sağlık Uygulamalarının Kullanımlarına İlişkin Bulgular

T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarından hangilerini kullanmaktasınız?		
	Frekans	Yüzde
Hayat Eve Sığar	809	75
e-Nabız	755	70
MHRS	636	58,9
HES-MRZ	106	9,8
Şehir Hastanelerinin Mobil Uygulamaları	90	8,3
112 Acil Yardım Butonu	83	7,7
Hiçbiri	75	7
Diş fırçalama	39	3,6
Su içer misin?	38	3,5
Korona Önlem	33	3,1
Formda Kal Türkiye	16	1,5
Sporcu Sağlığı	15	1,4
Türkiye Beslenme Rehberi	5	0,5
Özel Çocuklar Destek Sistemi	4	0,4
Engelsiz Sesli Kitap	3	0,3
Zehirlenmeler	3	0,3
Ruh Sağlığı Destek Sistemi (RUHSAD)	1	0,1
Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM)	1	0,1

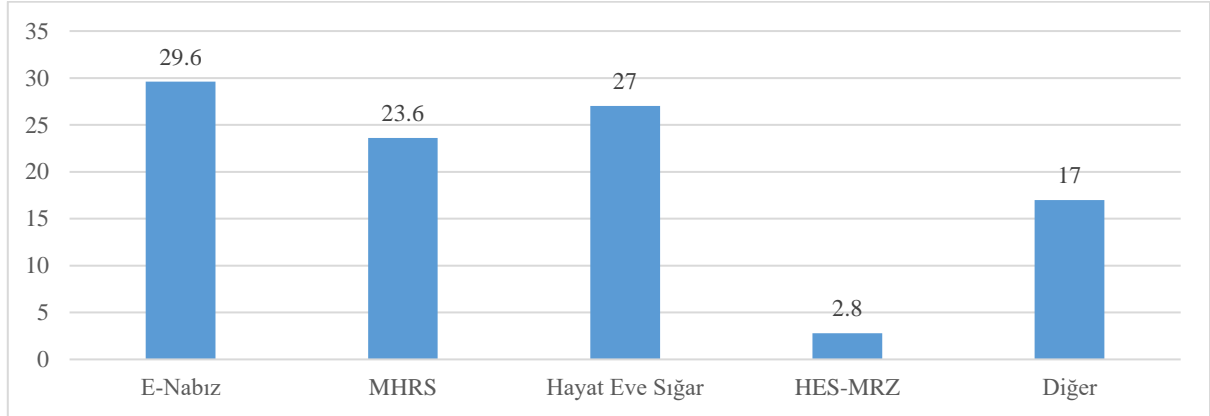
Katılımcıların T.C. Sağlık Bakanlığı m-Sağlık uygulamalarından en sık kullanılan ilk uygulamaya ilişkin bulgulara bakıldığında %29,8'inin e-Nabız, %25,8'inin MHRS, %32,7'sinin Hayat Eve Sığar ve %3,2'sinin Şehir Hastanelerinin Mobil Uygulamalarının olduğu görülmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. T.C. Sağlık Bakanlığı m-Sağlık Uygulamalarından En Sık Kullanılan İlk Uygulamaya İlişkin Bulgular (%)

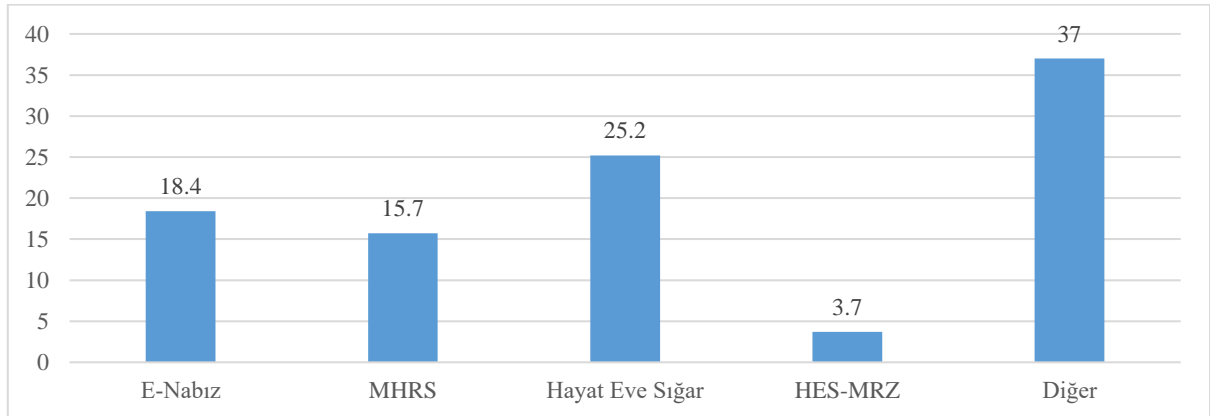
Katılımcıların T.C. Sağlık Bakanlığı m-Sağlık uygulamalarından en sık kullanılan ikinci uygulamaya ilişkin bulgulara bakıldığında %29,6'sının e-Nabız, %23,6'sının MHRS, %27'sinin Hayat Eve Sığar ve %2,8'sinin HES-MRZ olduğu görülmektedir (Şekil 5).

Şekil 5. T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarından En Sık Kullanılan İkinci Uygulama (%)

T.C. Sağlık Bakanlığı m-Sağlık uygulamalarından en sık kullanılan üçüncü uygulamaya ilişkin bulgulara bakıldığında %18,4'ünün e-Nabız, %15,7'sinin MHRS, %25,2'sinin Hayat Eve Sığar ve %3,7'sinin HES-MRZ olduğu görülmektedir (Şekil 6).

Şekil 6. T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil E-Sağlık Uygulamalarından En Sık Kullanılan Üçüncü Uygulama (%)

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüz değişen ve gelişen teknolojiler ile birlikte devlet-vatandaş ilişkilerinin farklı bir boyut kazanmış olması kamusal işleyiş ve hizmet sunum yöntemlerini değiştirmektedir. Bu kapsamda e-Sağlık ile birlikte kamusal işleyiş ile ilişkili bilgi akışının dijital ortamlarda sağlanması bu uygulamaların genel çerçevesini geliştirerek toplumsal faydaya dönüştürmektedir. Mobil teknolojilerin sıklıkla kullanıldığı sağlık sektöründe bireyler adım sayılarını, kalp atış hızlarını, ilaç kullanma zamanlarını belirleyebilme, sağlık kurumlarından randevu alma, sonuç görüntüleyebilme, hekime danışabilme gibi faaliyetleri mobil cihazlarından takip edebilmektedirler. e-Sağlığın önemli araçlarından biri olan mobil sağlık pazarı incelendiğinde her yaşa ve ihtiyaca göre geliştirilen uygulamalar bulunabilmektedir.

Mevcut bu çalışma kapsamında değişime ve gelişime ayak uyduran T.C. Sağlık Bakanlığı'nın vatandaşlar için geliştirdiği m-Sağlık uygulamaların bilinirliği, kullanım amaçları ve sıklığının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmaya katılan bireylerin %58,3'ü kadın, %54'ü evli, %31,5'i 18-25 yaş arası, %25,4'ü 5.001-7.000 TL gelire sahip, %49,7'si lisans düzeyinde eğitime sahip olduğu, %34,78'inin memur olduğu görülmektedir.

Katılımcıların %28,8'inin ayda en az bir defa T.C. Sağlık Bakanlığı uygulamalarından birini kullandığı, %60,8'inin internet aracılığı ile kullanımından haberdar olduğu, %93'ünün cep telefonu aracılığı ile kullandığı, %97,6'sının ise tanıdıklarına tavsiye ettiği görülmektedir. m-Sağlık uygulamalarının özelliklerine bakıldığında zamandan ve mekândan tasarruf, erişim kolaylığı, hızlı işlem, kesintisiz hizmet, takip kolaylığı sağlıyor olması ve sağlık profesyonelleri ve akran hastalar ile iletişim kurabilme imkanı sağlayabiliyor oluşu bu araçların kullanımı yaygınlaştırmaktadır. TÜİK'in 2020 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması'na göre önceki yıllara göre artış sağlayarak internet kullanan bireylerin %69,28 sağlıkla ilgili bilgi (yaralanma, hastalık, beslenme, vb.) aradığı ve %51,5'inin kişisel amaçla kamu kurum/kuruluşlarıyla iletişimde interneti kullandığı görülmektedir (TÜİK, 2020).

Özellikle de 11 Mart 2020 tarihinde WHO (2021)'nin Covid-19'u pandemik bir hastalık olarak ilan etmesi ile birlikte tüm dünyada ve tüm sektörlerde hizmetlerin sunumunda farklılıklar meydana gelmiştir. Salgın hastalıklar ulusal-küresel çapta ortaya çıkabilen ve kamusal işleyiş-hizmetleri baltalayan çarpıcı bir durumdur. Buna karşın ilgili dönemlerde salgın hastalıkların kontrol altına alınabilmesi için gerekli önlemlerden biri kamusal işleyiş ve hizmetlerin elektronik ortama taşınarak insan etkileşiminin sınırlandırılmasıdır. Araştırma bulgularına bakıldığında katılımcıların %91,7'sinin Hayat Eve Sığar, %13,6'sının HES-MRZ ve %12'sinin Korona Önlem uygulamalarından haberdar olduğu, %75'inin Hayat Eve Sığar, %9,8'inin HES-MRZ ve %3,1'inin Korona Önlem uygulamalarını kullandığı görülmektedir. Bu kapsamda nihai olarak ilgili süreçleri yönetebilmek için işleyiş ve hizmetler elektronik ortama taşınarak insan etkileşimi minimum seviyede tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Olağanüstü durumlar altında ihtiyaca hızlı cevap verebiliyor olması m-Sağlık uygulamalarının bir diğer faydalarından biri olarak görülebilir. Aynı zamanda pandemi süreci dışarısında da ihtiyaca binaen tasarlanan uygulamaların sağlık kurumları içerisindeki yoğunluğu azaltabileceği öngörülmektedir. Nitekim son yıllarda dünya genelinde yaygınlaşarak kabul gören evde tedavi yaklaşımı işlemleri ve maliyetlerinde kolaylık sağlayacaktır (Zülfiyar, 2014). Bireylerin internetten elde ettikleri bilginin gereksiz şekilde doktor ziyaretinde bulunmalarının önüne geçtiği (Wanless, 2002), benzer hastalıklara sahip bireylerin bilgi ve tecrübelerini paylaşmasının sağlık ihtiyaç ve hizmetlerini kolaylaştırdığı görülmektedir (Khair, Holland ve Carrington, 2012).

T.C. Sağlık Bakanlığı uygulamalarından haberdar olma ve kullanma durumları ele alındığında katılımcıların %90,7'si e-Nabız, %73,2'sinin MHRS, %91,7'sinin Hayat Eve Sığar, %33,7'sinin 112 Acil Yardım Butonu ve %17'sinin Şehir Hastaneleri mobil uygulamalarından haberdar olduğu; %70'inin e-Nabız, %58,9'unun MHRS, %75'inin Hayat Eve Sığar, %7,7'sinin 112 Acil Yardım Butonu ve %8,3'ünün Şehir Hastaneleri mobil uygulamalarını kullandığı görülmektedir. Benzer şekilde Ekiyor ve Çetin (2017) hem sağlık hizmetleri tüketicilerinin (%51,1) hem de sağlık çalışanlarının (%71,2) e-Nabız uygulamasından haberdar olduğunu ancak kullanımının yaygın olmadığı görülmektedir (%28, %18,2). Eke vd (2019) Sağlık Yönetimi öğrencileri ile yaptığı çalışmada katılımcıların %88,3'nün MHRS, %49,6'sının e-Nabız'dan haberdar olduğunu faydalı bulduklarını ancak bunların %75,4'ünün MHRS, %27,7'sinin e-Nabız kullandığı görülmektedir. Katılımcılarımızın %97,6'sı T.C. Sağlık Bakanlığı uygulamalarını tanıdıklarına tavsiye ederken Yıldızbaşı, Öztaş, Sanisoğlu, Fırat, Yalçın, Şeker ve Akçay (2016), Evirgen ve Yorulmaz (2019), Kıracı (2019) ise MHRS memnuniyet düzeylerinin yüksek olduğunu saptanmıştır. Katılımcılarımızın %60,8' internet, %51,1'nin sosyal medya aracılığı ile T.C. Sağlık Bakanlığı uygulamalarından haberdar olurken Ekiyor ve Çetin (2017) TV reklamları ve internet yoluyla bilgi sahibi olduğu bulgusuna rastlamıştır.

Mevcut çalışmamız sonucunda yaygın bilinirliğe ve kullanıma sahip olduğu düşünülen e-Nabız, MHRS ve Hayat Eve Sığar dışındaki diğer uygulamaların oranlarının daha düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Bakanlığın;

Acil durumlar altında sağlık kurumlarına bilgi gönderme ve sağlık çalışanları ile doğrudan iletişim kurmayı sağlayan 112 Acil Yardım Butonu, Özel Çocuklar Destek Sistemi, Ruh Sağlığı Destek Sistemi (RUHSAD), Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi (ESİM)

Randevu ve kullanım kolaylığı sağlayan Şehir Hastanelerinin Mobil Uygulamaları ve HES-MRZ

Bilgilendirme ve sağlık alışkanlığı kazandırma amaçlı üretilen Sporcu Sağlığı, Engelsiz Sesli Kitap, Türkiye Beslenme Rehberi, Su içer misin, Zehirlenmeler, Diş fırçalama, Formda Kal Türkiye gibi farklı ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak mobil uygulamalar ürettiği ve hizmete sunduğu görülmektedir.

Ancak bilinirliği ve kullanım oranları göz önüne alındığında bu araçların ihtiyaç tespiti, geliştirilmesi ve tanıtım faaliyetleri, kullanım sorunlarının tespit edilmesi ve etkin kullanımları için sağlık okuryazarlığına yönelik olarak yeni araştırmalar yapılması önerilmektedir. Ayrıca bu çalışmadaki alan araştırmasının pandemi sonrasında tekrar yapılarak pandemi sonrası ve sonrası durumun karşılaştırılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. T.C. Sağlık Bakanlığı m-Sağlık araçlarına yönelik olarak yapılan ilk kapsamlı çalışma olması açısından mevcut çalışmamızın sonuçları göz önünde bulundurularak uygulamalarının teorik, uygulama ve yönetsel açıdan geliştirilmesi noktasında literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Arslan, E. ve Demir, H. (2017). Üniversite öğrencilerinin mobil sağlık ve kişisel sağlık kaydı yönetimine ilişkin görüşleri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 17-36.
- Barton, J. A. (2012). The regulation of mobile health applications, *Bmc Medicine*, 10, 46.
- Çarıkcı, O. ve Yavuz, A. (2010). Türkiye’de e-devlet uygulamaları üzerine bir araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(12), 95-122.
- Çiçek, Ş. E. ve Söğüt, N. (2018). Sağlık sektöründe e-devlet uygulamalarının etkinliği üzerine bir araştırma: Isparta ili örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(22), 32-59.
- Eke, E., Uysal, M. ve Uğurluoğlu, D. (2019). E-Sağlık uygulamalarının farkındalığına yönelik bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 510-522.
- Ekiyor, A. ve Çetin, A. (2017). Sağlık hizmeti sunumunda ve sosyal pazarlama kapsamında e-nabız uygulamasının bilinirliği. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 3(1), 88-103.
- Evirgen, H. ve Yorulmaz, M. (2019). Merkezi hekim randevu sistemi (Mhrs): Bir kamu hastanesi örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 432-443
- Eysenbach, G. (2001). What is E-Health? *Journal of Medical Internet Research*, 3(2), e20.
- HealthTap Medical Group. Android ve iOS Cihazlar İçin En İyi 10 Mobil Sağlık Uygulaması. (2021). <https://www.healthtap.com> adresinden 30 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Jung, M. (2008). *From health to e-health: understanding citizens' acceptance of online health care* [Ph.D. Dissertation]. Luleå University of Technology.
- Khair, K., Holland, M. ve Carrington, S. (2012). Social networking for adolescents with severe haemophilia. *Haemophilia*, 18(3), 290-296.
- Kılıç, T. (2016). *e-Sağlık ve Tele-tıp*, AZ Yayınları.

- Kıraç, R. (2019). Hastane randevu sistemlerinin hastalar açısından değerlendirilmesi. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(3), 189-195.
- Kumar, S., Nilsen, W. J., Abernethy, A., Atienza, A., Patrick, K. ve Pavel, M. (2013). Mobile health technology evaluation: The mHealth evidence workshop, *Am J PrevMed*, 45(2), 228-36.
- Öktem, K. (2015). Türkiye’de e-devletin kazanımı, *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, (52), 11-34.
- Özdamar Keskin, N., (2010). Akıllı telefonlar ve tablet cihazlar için geliştirilen mobil sağlık uygulamalarına genel bakış. T. V. Yüzer, G. T. Yamamoto ve U. Demiray (Ed.) *Türkiye’de e-öğrenme: Gelişmeler ve uygulamalar IV* içinde (s. 243-261). Anadolu Üniversitesi.
- Pagliari, C., Sloan, D., Gregor, P., Sullivan, F., Detmer, D., Kahan, J. P., Oortwijn, W. ve MacGillivray, S. (2005). What Is eHealth (4): A Scoping exercise to map the field, *J Med Internet Res*, 7(1), e9. <https://doi.org/10.2196/jmir.7.1.e9>
- Rooij, T. V. ve Marsh, S. (2015). eHealth: past and future perspectives. *Personalized Medicine*, 13(1), 57-70.
- Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. (2021). <https://sbsgm.saglik.gov.tr/TR,54982/mobil-uygulamalar-birimi.html> adresinden 31 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Mobil Uygulamaları. (2021). <https://play.google.com/store/apps/developer?id=T.C.+Sa%C4%9Fl%C4%B1k+Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1&hl=tr&gl=US> adresinden 31 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Tezcan, C. (2016). *Sağlığa yenilikçi bir bakış açısı mobil sağlık*. TÜSİAD Yayınları.
- Toygar, Ş. (2018). E-Sağlık uygulamaları. *Yasama Dergisi*, (37), 101-123.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2020). *Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması*.
- Wanless, D. (2002). *Securing our future health: Taking a long term view-final report*. HMGO The Public Unquiry Unit.
- Wilson, E. V. ve Lankton, N. K. (2004). Modelingpatients’ acceptance of provider-delivered e-health, *Journal of the American Medical Informatics Association*, 11(4), 241-248
- World Health Organization [WHO]. (2016). *Atlas of eHealth country profiles*. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/204523/9789241565219_eng.pdf?sequence=1 adresinden 30 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- World Health Organization [WHO]. (2021). http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA58/WHA58_28-en.pdf adresinden 23 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Yasin, B. ve Ozen, H. (2017). *E-health information search intentions of Turkish internet users*. C. L. Campbell (Ed.) *The customer is not always right? Marketing orientationsin a dynamic business world*. Developments in Marketing Science: Proceedings of the Academy of Marketing Science. Springer, Cham
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.
- Yıldızbaşı, E., Öztaş, D., Sanisoğlu, Y., Fırat, H., Yalçın, N., Şeker, E. D. ve Akçay, M. (2016). Bir eğitim ve araştırma hastanesinde merkezi hekim randevu sistemini kullanan hastaların memnuniyet düzeylerinin ölçülmesi. *Ankara Medical Journal*, 16(3), 293-302.
- Zülfikar, H. (2014). Hastaların internet kullanımı ve elektronik ortamdaki sağlık bilgilerine erişim davranışları. *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 22(1), 46-52.

KRİPTO PARALARIN HUKUKİ STATÜLERİ VE SÖZLEŞMELER İÇERİSİNDEKİ YERLERİ

LEGAL STATUSES OF CRYPTOCURRENCIES AND THEIR PLACES IN TERMS OF CONTRACTS

Öğr. Gör. Rabia ÜZÜMCÜ¹

Öğr. Gör. Yasin YILDIRIM²

ÖZ

Teknolojik gelişmelerin hız kazanması, etkili tanıtım ve reklam kampanyalarının yürütülmesi ve yüksek kar elde etme vaatlerinde bulunulması kripto paralara büyük bir popülarite kazandırmaktadır. Bu nedenle, her geçen gün gerek dünyada gerekse Türkiye’de daha fazla gerçek ve tüzel kişi kripto para edinmektedir. Fakat ulusal ve uluslararası ölçekte kripto paralar ile ilgili yeterli, somut ve net düzenlemelerin bulunmaması, ulusal regülatör kurumların ve kanun koyucuların bu konuda açık, ve yeknesak bir şekilde düzenleme yapma yoluna gidememeleri, bir takım hukuki ve finansal belirsizlik ve riskleri beraberinde getirmektedir. Bu durum Amerika Birleşik Devletleri gibi dünyanın en büyük ekonomilerinde dahi sorun teşkil etmekte, hatta dünya çapında ilgi çeken davalarda kripto paraların hukuki statüleri tartışılmaktadır. Türk mevzuatında da kripto paraların hukuki statülerinin tanımlanmamış olması ve akdedilen sözleşmeler nezdinde kripto paraların yerlerinin bilinmemesi kripto para kullanan Türk şirketlerinin ve vatandaşlarının bu tür riskler karşısında daha kırılgan olmalarına sebebiyet vermektedir. Şu ana dek Türk hukuk ve finans doktrininde ve yargı içtihatlarında kripto paraların sermaye piyasası aracı, eşya, finansal hizmet ürünü ya da yatırım aracı olduğu yönünde görüşler ortaya konulmuş, kararlar alınmıştır. Ancak bu tür tanım ve görüşler hukuki belirsizlikleri ortadan kaldıramamış olup en kısa sürede açık ve somut hukuki düzenlemelerin yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kripto Para, Regülasyon, Sermaye Piyasaları, Hukuki Statü, Sözleşmeler.

JEL Sınıflandırma Kodları: K22, K24, K29.

ABSTRACT

The acceleration of technological developments, effective promotional and advertising campaigns and great promises to achieve higher profits increase the popularity of cryptocurrencies. Therefore, more real and legal persons are preferring to acquire cryptocurrencies day by day in the world and in Turkey. However, the lack of sufficient, concrete and clear regulations on cryptocurrencies on a national and international scales, the inability of national regulatory institutions and legislators to create clear and unified regulations bring along some legal and financial uncertainties and risks. This situation also poses a problem even in largest economies in the world like the United States of America, and the legal statuses of cryptocurrencies are being discussed even in cases that attract worldwide attention. Since the legal statuses of cryptocurrencies are not defined in Turkish legislation and their places are not known in terms of contracts, Turkish companies and citizens that possess cryptocurrencies are more vulnerable to such risks. Until now, some opinions in the Turkish legal and financial doctrine and jurisprudence have been purported that cryptocurrencies are capital market instruments, goods, financial services products or investment instruments. However, such definitions and opinions could not terminate legal uncertainties and reveal the need for legal regulations to be made as soon as possible.

Keywords: Cryptocurrency, Regulation, Capital Markets, Legal Status, Contracts.

JEL Classification Codes: K22, K24, K29.

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi, Kurşunlu Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü, rabiauzumcu@karatekin.edu.tr

² Çankırı Karatekin Üniversitesi, Kurşunlu Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü, yasinyildirim@karatekin.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

At the present day, cryptocurrencies, which are considered as alternative payment and investment tools, have gained great popularity. Although, cryptocurrencies have some certain deficiencies, weaknesses and risky points such as their volatility which causes rapid and sharp value changes against nominal and national currencies; their decentralized structure which locate them out of the authority of all national regulators or international organizations; their insecure nature which put them out of any legal, financial and technical protection in national or international scale; they are still being preferred by users and investors, especially in developed and developing countries, and are becoming the subjects of enormous amounts of investments. Therefore, this eccentric situation necessitates a detailed and comprehensive examination of cryptocurrencies, especially from a legal perspective, because there is a huge legal gap that constitutes judicial risks, financial insecurities and market pressures for both individual and corporational users and investors and state mechanisms where these users and investors are based, For all the reasons that explained, this study has been written in order to examine the current legal statuses of cryptocurrencies, to determine how doctrines and judicial sources qualify cryptocurrencies legally at a point where there is no legal or official definition and regulation, and to analyse the discussions about cryptocurrencies before a judicial case that is being heard in American courts that made a massive impact in international markets.

Design/methodology/approach:

In this study; current legal statuses of cryptocurrencies are presented, it has been determined how cryptocurrencies are legally qualified in doctrine and judicial sources at a point where there is no legal regulation under Turkish law, and the discussions that made about cryptocurrencies before a case in American courts that caused a massive impact in international markets are analysed. During these analyses; i) Turkish legal instruments including Codes that numbered 6493, 5411, and 6362, ii) declarations, reports and White papers of Turkish and foreign regulators and governmental authorities including Digital Transformation Office of the Presidency of Republic of Turkey, Banking Regulation and Supervision Agency, Capital Markets Board of Turkey, European Central Bank and U.S. Securities and Exchange Commission, iii) sources of Turkish legal doctrine, and finally iv) definitions and explanations that originated in the verdicts of Turkish judicial authorities, were utilized, a scientific, legal and official systematic was developed in this way, and each definition and qualification was evaluated with a critical point of view. In addition to those, petitions that were written regarding a lawsuit that has already taken place in American courts and which has made a tremendous impact in international markets were taken into account. In this way, an international scientific and legal approach beside with a national one was used.

Findings:

It has been determined that since there is not yet a single, clear, and specific definition that all circles can agree on with cryptocurrencies at national and international scales, it has caused Turkish and foreign administrative organizations, judicial authorities, and scientists to make different definitions. This eccentric situation could not eliminate the current legal uncertainties, but created only a temporary and short-term opening and could not fully solve the risks that exist for individuals, organizations, and states' themselves. It is seen that in order to eliminate legal, administrative and scientific uncertainty and insecurity and to bring such distinct definitions made by different actors at different times into the same line, there is a requirement for the adoption of a new and comprehensive legal regulation and legal characterization as soon as possible.

Conclusion and Discussion:

Although cryptocurrencies are not officially included and regulated in Turkish legislation and international legislation, they have been actively used in the markets in recent years, they are in great demand and are subject to contracts. However, despite such a great popularity, there are still some risks and problems -such as volatility, insecurity, unlawful use of cryptocurrencies, causing the parties' victimization in legal meaning. This stressful causes and creates both objective risks for markets and states, and subjective dangers for users and investors of cryptocurrencies. Different interpretations, definitions and qualifications made by different institutions, judicial authorities and scientists also exacerbate the existing problems and deepen legal gaps. Additionally, the lawsuit between the U.S. Securities and Exchange Commission and one of the world's most used cryptocurrency systems, which is currently being held in an American court and has already caused great concerns for cryptocurrency users, investors and issuers in international markets, also reveals how the legal definition, qualification and legal status of cryptocurrencies are important. Finally, considering the *sui generis* financial and technical structure of cryptocurrencies and the fact that none of the definitions and qualifications made by Turkish legal circles fully correspond to the nature of cryptocurrencies, the need for the Turkish legislator to make a new and comprehensive definition under a new or an existing Code becomes more an evident necessity.

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti (“Türkiye”) hukuk sisteminde ve Türk mevzuatında, elektronik para kavramına yer verilmiş olmasına rağmen, kripto paralar hakkında şu ana dek, bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında izah edilecek olan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (“TCMB”) tarafından hazırlanan 16 Nisan 2021 tarihli Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik istisna olmak üzere, kripto paraları tanımlayan ve/veya hukuki statülerini tanımlayan herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Elektronik paraya ilişkin düzenlemelerin ise kripto paralar hakkında uygulanması mümkün değildir. Zira Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (“BDDK”), 25.11.2013 tarihinde yapmış olduğu basın açıklamasında dünyanın en ünlü ve popüler kripto para birimlerinden olan Bitcoin’in elektronik para kavramına dahil olmadığı, bu nedenle 6493 sayılı “*Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun*” hükümlerinin Bitcoin hakkında uygulanamayacağı ifade edilmiştir (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2013). Bitcoin hakkında uygulanamayan bu hükümlerin diğer kripto paralar hakkında uygulanması da mümkün olmamaktadır. Zira Ripple, Dogecoin ve Litecoin gibi diğer kripto / sanal paralar da Bitcoin ile benzer bir mantık ile çalışmakta ve Bitcoin algoritmasında yapılan değişiklikler nedeniyle birbirlerinden farklılık göstermektedir (Yurtçipek, 2015, s. 269).

Türk mevzuatında kripto paralar hakkında bir düzenlemeye yer verilmemiş olması yargı içtihatlarında ve doktrinde kripto paraların farklı isimler altında nitelendirilmesine ve farklı uygulamalara tabi tutulmasına sebebiyet vermektedir. Bu çalışmamızda kripto paraların para, elektronik para, eşya veya sermaye piyasası aracı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ayrıntılı olarak incelenecektir.

2. KRİPTO PARANIN TANIMI VE TARİHÇESİ

Türk mevzuatında kripto paralar hakkında yasal bir tanım bulunmamaktadır. Bu nedenle tanım konusunda, doktrin kaynakları ön plana çıkmaktadır. Birçok çevreden kabul almış bir görüşe göre kripto para, “*Kriptografik/şifreli olarak güvenli işlem yapmaya ve ek para arzına olanak sağlayan dijital değerler*” anlamına gelmektedir (İnci ve Alper, 2018, s. 33). Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi ise (2021) yayınladığı bir bildiri de kripto para kavramını “...*blokzincir ağına ödeme aracı olarak kullanılması için oluşturulmuş sanal paralar...*” olarak tanımlamış, bu değerlerin merkeziyetsiz bir şekilde kullanımı kriptografik matematiksel işlemlerle güvence altına alındığından kripto para olarak anıldığını ifade etmiş, ve blokzincir ağına herhangi bir mal veya hizmetin sahipliği veya el değiştirmesinin, öncelikle onun dijital değer yani jeton (token) olarak tanımlanması ile sağlanabileceğini ileri sürmüştür.

Kripto paralarla ilgili uluslararası tanımlara bakıldığında ise; Avrupa Merkez Bankası’nın 2012 yılında kripto parayı “...*geliştiricileri tarafından ihraç edilen genellikle onlar tarafından kontrol edilen ve belirli sanal bir topluluğun üyeleri arasında kabul edilen ve kullanılan, düzenlenmeyen bir dijital para çeşidi...*” şeklinde tanımlamış olduğu ve bu tanımın gelecekte olacak muhtemel değişikliklere göre uyarlanması gerektiğini belirttiği görülmektedir (European Central Bank, 2012, s. 13). Kısacası kripto paralar hakkında yapılan tanımlar genellikle kullanım alanları ve özellikleri dikkate alınarak yapılmakta olup kripto paraların kullanım alanlarının her geçen gün yaygınlaşması ve çeşitlerinin de artması ile zaman içinde bu tanımların da güncellenmesi gerekeceği sonucuna ulaşılmaktadır.

İlk kripto para birimi olarak kabul edilen Bitcoin, 2008 yılında Satoshi Nakamoto adı altında işlem yapan kişi veya grup tarafından hazırlanan bir makale ile piyasaya duyurulmuş bir projenin 2009 yılında hayata geçmesi ile birlikte tüm dünyada kullanıma açılmıştır (Yurtçipek, 2015, s. 265; European Central Bank, 2012, s. 21). Avrupa Merkez Bankası tarafından da ortaya konulduğu üzere (2012: 21); merkezi olmayan ve eşler arası bir ağ sistemine bağlı olarak çalışan bu sistemde para arzından sorumlu merkezi bir otorite bulunmamaktadır, para arzı “*mining*” adı verilen, bir diğer ifadeyle madencilik olarak bilinen bir sürecin sonunda oldukça kompleks ve zor matematiksel kombinasyon ve problemlerin, çok gelişmiş bilgisayarlar yardımıyla çözülmesi suretiyle gerçekleştirilmektedir. Bu arz ve Bitcoin’in ortaya çıkış süresi madencilerin belirli matematiksel problemleri çözmesi için ayrılmış oldukları kaynak miktarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir (Nakamoto, 2008, s. 1-9).

Başlangıçta herhangi bir parasal değeri olmayan Bitcoin’in, kullanıcılar arasında sistemin işlevselliğini test etmek için alınıp satılırken, daha fazla insanın talep etmesi ile zamanla maddi / parasal değeri de ortaya çıkmıştır (Parkin, 2020, s. 24). Kripto paraların değerinin gerçek para birimlerinden bağımsız olarak piyasadaki arz ve talebe göre belirlendiğini söylemek mümkündür (Swamy vd., 2018, s. 31; European Central Bank, 2012, s. 21).

Bitcoin ile birlikte, ulusal ve uluslararası piyasalarda oldukça popüler olan, halihazıra tüm dünyada on binlerce kullanıcısı / yatırımcısı olan ve toplam değeri milyarlarca Amerikan Dolarına tekabül eden diğer kripto paralar ve ödeme sistemleri ise Litecoin, Dogecoin, Ripple ve Ethereum'dur. Bu kripto paralardan, Litecoin 2011 yılında Charlie Lee isimli bir bilgisayarçı tarafından geliştirilmiştir; Dogecoin 2013 yılında Billy Markus isimli bir yazılımcı tarafından tanıtılmıştır; Ethereum ise 2015 yılında Rus ve İngiliz programcılar, Vitalik Buterin ve Gavin Wood tarafından ilk kez dijital piyasalara sürülmüştür. Ripple ise diğer kripto paralardan, nispeten, daha farklı bir yapıda olup hem aynı isimli bir ödeme protokolünü hem de XRP isimli kripto / sanal parayı temsil etmektedir. 2012 yılında San Francisco merkezli Ripple Labs, Inc. isimli bir teknoloji şirketi tarafından kurulan Ripple, halihazırda yargılama süreci devam eden ve ayrıntıları işbu çalışmanın devamında verilecek olan bir dava başta olmak üzere son yıllarda aleyhinde açılan ve finansal / dijital piyasalarda çokça ses getiren davalarla bilinmektedir (Houben ve Snyers, 2018, s. 31-37).

Yukarıda adı geçen kripto paraların aralarında bir takım teknik, fonksiyonel ve finansal benzerlikler söz konusu olmakla birlikte mutlak bir bütünlükten bahsedilmesi mümkün değildir. Her bir kripto para ve protokolün blok zincirlerinin matematiksel özellikleri, yazılım mimarileri ve para sayıları farklı olup birbirlerine göre sahip oldukları üstünlük ve avantajlar ile popüleritelerini artırmaya çalışmaktadırlar.

Kripto paraların merkezi bir otoriteye bağlı olmaması, bu paralar üzerinde herhangi bir regülatör kurumun denetim yapmasını ve kontrol süreçlerini yürütmesini engellediği gibi kripto paraların merkezi bir otoritenin sağladığı finansal ve hukuki güvenlik ve piyasa kırılganlıklarına karşı korunma gibi birtakım avantajlardan faydalanılamaması sorunlarını da beraberinde getirmektedir (Dülger ve Özkan, 2020, s. 974).

Kripto paralar her ne kadar konvansiyonel paraların sahip olduğu avantajlardan faydalanamasa da belirli olumlu yönleri nedeniyle kullanıcılar tarafından tercih edilmektedir. Örneğin; en öne çıkan avantaj olarak, kripto paralar kullanıcılarına, bankalara komisyon veya hesap işletim ücreti gibi isimler altında para ödemek zorunda kalmaksızın hızlı, kolay ve masrafsız bir şekilde para transferi yapma imkânı sunarlar (Çelener, 2020, s. 258). Bunun yanında altın gibi emtiaları banka yahut başkaca güvenli bir yerde saklama sorunu bulunurken, kripto paralar elektronik ortamda kolay ve masrafsız bir şekilde saklanabilirler. Ayrıca devletlerden bağımsız olarak ulusal ve uluslararası piyasalarda yer almaları, devletlerin takip ettikleri para politikalarından bağımsız olmalarına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla kripto paralar kullanıcılar tarafından her geçen gün daha fazla tercih edilmekte ve talep görmekte, talep arttıkça da kripto paraların değerinde artış gözlenmektedir.

3. KRİPTO PARALARIN, PARA OLARAK KABUL EDİLİP EDİLEMeyeceği Sorunu

Kripto paraların değişim aracı olarak kullanılması ve bazı ülkelerde alışverişe imkân tanınması bir para birimi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmasını beraberinde getirmiştir. Zira kripto paraların, konvansiyonel anlamda para birimi olarak kabul edilmesi halinde ülke mevzuatlarıncı para birimlerine uygulanan hükümlerin kripto paralara da uygulanması mümkün olacaktır. Kripto paraların para birimi olarak kabul edilip edilmeyeceğini belirleyebilmek için ise öncelikle "para" kavramını tanımlamak gerekmektedir. Para kavramı Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde "Devletçe bastırılan, üzerinde değeri yazılı kâğıt veya metalden ödeme aracı, nakit" şeklinde tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu, 2019). Doktrinde ise birden fazla tanım olmakla beraber parayı "...hukuk düzeninin ödeme aracı olarak tanıdığı, maddi görünüş şekli önemli olmayan, genel bir mübadele aracı olan, hesap birimi..." şeklinde tanımlamak mümkündür (Şener, 2007, s. 479). Ancak günümüzde teknolojik gelişmelerin de etkisiyle, para kâğıt veya maden şeklinde olmaktan çıkmış, devlet veya devletin yetkilendirmiş olduğu kişiler tarafından çıkarılmasına imkân tanınan ve fiziki varlığının olması şartı aranmayan bir değişim aracına dönüşmüştür (Günver, 2017). Elektronik para adı verilen ve fiziki bir varlığı bulunmayan paralar ise Türk mevzuatında 6493 sayılı Kanun ile düzenlenmiştir. "Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri Ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun" un "Tanımlar" başlıklı 3. maddesinin (ç) bendi uyarınca elektronik para,

"Elektronik para ihraç eden kuruluş tarafından kabul edilen fon karşılığı ihraç edilen, elektronik olarak saklanan, bu Kanunda tanımlanan ödeme işlemlerini gerçekleştirmek için kullanılan ve elektronik para ihraç eden kuruluş dışındaki gerçek ve tüzel kişiler tarafından da ödeme aracı olarak kabul edilen parasal değer (6493 sayılı Kanun, 2013, s. 3)"

olarak ifade edilmiştir.

Doktrinde ise kripto paraların elektronik paralardan ayrıldığı noktalar olmasına rağmen, elektronik paraların bir çeşidi olduğu ve elektronik para altında sınıflandırılması gerektiği yönünde görüşler bulunmaktadır (Bozkurt ve Armağan, 2015, s. 197. Bir görüşe göre ise konvansiyonel paraların değer saklama, ölçü birimi olma ve alım satım aracı olma gibi özelliklerinin bulunduğu ve kripto paraların da bu özelliklerin tamamını karşılayamamasına rağmen kripto paraların, para / elektronik para kapsamında değerlendirilmesi para kavramının zaman içindeki doğal evrimini göstermektedir (Swamy vd., 2018, s. 1-2.)

Tüm bu hususlar değerlendirildiğinde ise kripto paraların, elektronik para olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Zira elektronik paraların ilgili kanunlarda yer alan tanımından da anlaşılacağı üzere kripto paralar ve elektronik paralar arasında hukuki, teknik ve finansal açıdan önemli farklılıklar bulunmaktadır. Elektronik paralar, kendisine elektronik para ihraç yetkisi verilen ve 6493 sayılı Kanun'un 3. maddesinin (d) bendinde elektronik para kuruluşu adı verilen tüzel kişiler tarafından ihraç edilirken, kripto paraları ihraç eden kişiler bulunmamaktadır (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2013; The Harvard Law Review Association, 2019, s. 2418-2426). Elektronik paralar fon karşılığı ihraç edilmekte ve 5411 sayılı Bankacılık Kanunu çerçevesinde işlem yapan bankalarda bloke edilmektedir (Yurtçiçek, 2015, s. 274). Bu sayede elektronik para satın alan kişiler, parasının nakit karşılığını çekebilmektedir. Ancak kripto para satın alan kimseler, kripto paranın nakit karşılığını çekmek istediklerinde yatırdıkları sabit değer üzerinden değil, kripto paranın o günkü işlem gördüğü değer üzerinden çekebilirler. Elektronik paraların değeri, kripto paralar gibi anlık değişmemekte ve kripto paralar da devlet güvencesinden faydalanamamaktadır (Güven ve Irmak, 2019, s. 30). Ayrıca elinde elektronik parası olan kimseler, bankalardan parasını çekebilirken, hiç kimse kripto para sahiplerinin kripto parasını almak ve nakit karşılığını vermek zorunda da değildir (Yurtçiçek, 2015, s. 274). Tüm bu farklılıkların yanında, paranın değişim aracı olmasına rağmen kripto paralar yalnızca ilgili parayı kabul eden kişiler arasında değişimi sağlamaktadır. Dolayısıyla kripto paralar, paranın değişim aracı olma özelliğini her zaman karşılayamamaktadır (Turanboy, 2019a, s. 48). Tüm bu nedenlerle, kanun koyucu tarafından aksi yönde bir düzenleme yapılmadığı müddetçe, kripto paraların, elektronik para olarak değerlendirilmesinin ve elektronik ya da konvansiyonel paraların tabi olduğu hükümlere de tabi tutulmasının mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Turanboy, 2019a, s. 52; Yelmen, 2020, s. 282) Örnek verilmek gerekirse bir kripto para türü olan Bitcoin'ler, ilamsız icra takiplerine konu edilememektedir. Bitcoin alacağı yönünden bir takipte bulunmak isteyen kimseler ise anca ülke parası cinsinden karşılığını göstermek suretiyle takipte bulunabilmektedir (Yardımcı, 2019, s. 123). Ancak, TCMB tarafından hazırlanan 16 Nisan 2021 tarihli Yönetmelik'te kripto paralar, "...itibari para, kaydi para, elektronik para, ödeme aracı, menkul kıymet veya diğer sermaye piyasası aracı olarak nitelendirilmeyen gayri maddi varlıkları ifade eder" şeklinde tanımlanmış olup bu şekilde kripto paraların para olarak değerlendirilemeyeceği açık bir şekilde düzenleme altına alınmıştır.

4. KRİPTO PARALARIN SERMAYE PİYASASI ARACI OLARAK KABUL EDİLİP EDİLEMeyeceği Sorunu

Kripto paraların hukuki nitelendirilmesi sürecinde ortaya çıkan bir diğer tartışma da bunların bir sermaye piyasası aracı olup olmadıkları noktasında toplanmaktadır. Öyle ki PayPal gibi uluslararası faaliyet gösteren şirketlerin, kullanıcılarına kripto paralar ile ödeme imkânı sunması, aracı kuruma ihtiyaç duyulmaksızın transfer yapılabilmesi ve altın gibi değerli madenlerin aksine saklama problemi olmaması gibi avantajları nedeniyle kripto paralar gün geçtikçe yaygınlaşmakta ve talebin artması ile fiyatları yükselmektedir. Kripto paraların sayısındaki önemli artış da bireysel ve kurumsal yatırımcıları kripto paralara yönlendirmektedir. Kripto paraların mevcut ekonomik sistemde bir yatırım aracı olarak değer kazanması da bu değerlerin 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu kapsamında sermaye piyasası aracı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusunu gündeme getirmektedir. Zira kripto paraların sermaye piyasası aracı olarak değerlendirilmesi halinde, kripto paraların çıkarılması, alınması, satılması ve bu alanda yapılacak diğer tüm işlemler Sermaye Piyasası Kanunu hükümlerine tabi olacaktır.

Sermaye piyasası aracı kavramı 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu'nun 3. maddesinde tanımlanmıştır. Bu maddeye göre sermaye piyasası araçları; "Menkul kıymetler ve türev araçlar ile yatırım sözleşmeleri de dâhil olmak üzere Kurulca bu kapsamda olduğu belirlenen diğer sermaye piyasası araçlarını" ifade etmektedir.

Bu alandaki uluslararası uygulamalara bakıldığında, Amerika Birleşik Devletleri (“ABD”) Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu’nun³ (“SEC”) 22 Aralık 2020 tarihinde Ripple (XRP) isimli kripto parayı çıkaran Ripple Labs Inc. isimli bir teknoloji şirketine, şirketin yönetim kurulu başkanına ve genel müdürüne karşı New York Güney Bölgesi Federal Mahkemesi’nde açtığı davadaki argümanları dikkat çekmektedir. Anılan dava sadece yukarıda adı geçen şirket, bu şirketin yöneticileri, hissedarları ya da yatırımcıları için değil aynı zamanda bu şirketin ürettiği XRP isimli kripto para biriminin Türkiye’deki ve dünyadaki sayısız kullanıcısı ve de gerek Amerikan ve gerekse uluslararası kripto para sektörü için çok büyük bir önem arz etmektedir. Zira işbu davada SEC, dava dilekçesinde özet olarak, aşağıdaki iddialarda bulunmuştur;

“XRP ihraç ile ortaya çıkan bir menkul kıymet halini aldı ve XRP, tüm ihraç süreci boyunca bir yatırım aracı idi; bu nedenle de federal menkul kıymetler kanunları uyarınca kayıt gereksinimlerine tabii idi” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 2)

“1933 tarihli Menkul Kıymetler Kanunu’nun 5.a ve 5.c maddeleri ihlal edilmiştir ve ihlal edilmeye devam edilmektedir, davalılar bu maddelerin hilafına olacak şekilde hukuk dışı bir şekilde menkul kıymet / değer ihracı ve satışı yapmaktadır, Garlinghouse ve Larsen ise Ripple’ın bu hukuk dışı eylemlerine yardım ve yataklık etmektedir” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 3)

“1933 tarihli Menkul Kıymetler Kanunu’nun 5’inci maddesinin her nev’i kayıt dışı menkul kıymet satışı yasaklamaktadır. Piyasadaki yatırımcılara yönelik olağan ticari işlemler kayıt yükümlülüğünün dışında tutulmakta, ancak halka arz edilen ve satışı yapılan menkul kıymetler için kayıt ve bilgi paylaşımı şart haline gelmektedir” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 6),

“Ağustos 2013’de Ripple, itibari paralar ya da Bitcoin gibi diğer sanal paralar karşılığında kayıt dışı ihraç ve satış işlemlerine başladı” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 13),

“1933 tarihli Menkul Kıymetler Kanunu uyarınca menkul kıymetin, yatırım sözleşmelerini de içine alacak şekilde çok geniş bir tanımı bulunmaktadır... Yatırım sözleşmelerinin ise bir kişinin bir girişime para yatırdığı ve karşılığında makul bir kar elde etmeyi umduğu işletmesel ya da idari eylemler anlamına gelmektedir... Amerikan mahkemeleri sadece internet ortamında bulunan ve münhasır bir yatırım unsurunu teşkil eden yeni ve benzersiz yatırım araçlarını yatırım sözleşmesi olarak değerlendirilebilmektedir... ABD Yüksek Mahkemesi 1946 tarihli SEC ve W. J. Howey Co. davasında “menkul kıymet”i statik bir değerden ziyade esnek hale bulunan, başkalarının parasını kâr vaadiyle kullanmak isteyenler tarafından tasarlanan sayısız ve değişken şemaları karşılayacak şekilde uyarlanabilen bir unsur olarak tanımlamıştır” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 31-32),

“Davalılar da XRP’nin bir menkul kıymet olarak değerlendirilebileceği / değerlendirilmesi gerektiği yönünde bir görüşe sahiptiler ki zaten Ripple’ın internet sitelerine konulmasını istediği bilgilendirme notunda da bu husus ifade edilmişti” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 35),

“Ripple’ın kendi iç politikaları XRP’yi menkul kıymet olarak kabul etme eğilimindedir, para birimi değil” (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020a, s. 61).

Görüldüğü üzere SEC, XRP’ye karşı açtığı davada “...menkul kıymetin, yatırım sözleşmelerini de içine alacak şekilde çok geniş bir tanımı olduğunu, yatırım sözleşmelerinin ise bir kişinin bir girişime para yatırdığı ve karşılığında makul bir kar elde etmeyi umduğu işletmesel ya da idari eylemler anlamına geldiği...” gerekçesi ile kripto paraları da menkul kıymet kapsamında değerlendirmiştir. Öte yandan davalılar Ripple şirketi, şirketin genel müdürü Brad Garlinghouse ve şirketin yönetim kurulu başkanı Chris Larsen ise, mahkemeye verdikleri cevap dilekçesinde özetle “...XRP’nin bir sanal para olduğu, değişim aracı olarak kullanıldığı, menkul kıymet olarak kabul edilemeyeceği ve bu nedenle Menkul Kıymetler Kanunu’na tabi olmadığını...” ileri sürmüşlerdir (Ripple Labs Inc., Garlinghouse ve Larsen, 2021, s. 1-2). 22 Şubat 2021 tarihinde yapılan duruşmada, henüz karar

³ SEC: Securities and Exchange Commission

çıkarmış olmasına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu'nun menkul kıymet kavramının geniş yorumlanması ve bu suretle kripto paraların menkul kıymet bağlamında değerlendirilmesi yönünde eğilimlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Kripto paraları 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu'na ("SPK") göre değerlendirmek için ise, öncelikle SPK'daki menkul kıymet tanımına bakılması gerekmektedir. Sermaye piyasası araçlarından biri olan menkul kıymetler SPK'nın tanımlar başlıklı 3. maddesinin (o) bendinde tanımlanmıştır. Bu hükme göre menkul kıymetler, "...Para, çek, poliçe ve bono hariç olmak üzere; paylar, pay benzeri diğer kıymetler ile söz konusu paylara ilişkin depo sertifikalarını, borçlanma araçları veya menkul kıymetleştirilmiş varlık ve gelirlere dayalı borçlanma araçları ile söz konusu kıymetlere ilişkin depo sertifikalarını..." ifade etmektedir. Maddede yer alan "...Kurulca belirlenen kıymetli evrak..." ibaresi ve SPK'nın 128. maddesinin 1 fıkrasının (e) bendinde Sermaye Piyasası Kurulu'na sermaye piyasası aracı belirleme yetkisi verilmiş olması menkul kıymetlerin SPK madde 3'te sayılanlarla sınırlı olmadığını, Sermaye Piyasası Kurulu'nun yeni menkul kıymet düzenlemesi ile sayılarının artabileceğini göstermektedir (Memiş ve Turan, 2020, s. 60; Turanboy, 2019a, s. 1286).

6362 sayılı SPK'da menkul kıymetlerin tamamını kapsayacak şekilde bir tanımlama yapılmamış olmakla birlikte, 2499 sayılı eski Sermaye Piyasası Kanunu'nda yapılan menkul kıymet tanımı hala geçerli olarak kabul edilmektedir (Memiş ve Turan, 2020, s. 60; Turanboy, 2019a, s. 55). Öyle ki; Kripto Paraların Ortaya Çıkmaları ve Hukukî Nitelikleri, sayılı Kanun'un "*Tanımlar*" başlıklı 3. maddesine göre menkul kıymet; "...Ortaklık veya alacaklılık sağlayan, belli bir meblağı temsil eden, yatırım aracı olarak kullanılan, dönemsel gelir getiren, misli nitelikte, seri halinde çıkarılan, ibareleri aynı olan ve şartları kurulca belirlenen kıymetli evrak..." olarak ifade edilmiştir (Turanboy, 2019b, s. 55). Bu tanımdan hareketle; menkul kıymetin özellikleri; ortaklık ve alacak hakkı sağlama, belirli bir para miktarını temsil etme, gelir elde etme amacı ile yatırım aracı olarak kullanılması, dönemsel olarak yani belirli aralıklarla gelir getirme, ibareleri aynı olma, seri olarak çıkarılma, misli nitelikte olma ve kıymetli evrak niteliğinde olma olarak sıralanabilir (Adıgüzel, 2019, s. 146-149; Çağlak, 2019, s. 26-34). Ancak Çağlak (2019, s. 25) tarafından da ifade edildiği üzere bu şartların tamamının toplu halde bulunmasına gerek yoktur; zira kripto paralar satın alan kişiye ortaklık veya alacak hakkı sağlamamaktadır ve ayrıca belirli bir para miktarını da temsil ettikleri söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte kripto paraların sabit bir değeri olmayıp, piyasa koşullarına göre de bedelleri / değerleri değişiklik göstermektedir. Dahası kripto paraların dönemsel olarak gelir getirme gibi bir özelliği de bulunmamaktadır. Dolayısıyla 2499 sayılı Kanun'da yer alan tanım kapsamında kripto paraların menkul kıymet olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

SPK'nın "*Sermaye Piyasası Araçlarının Kaydileştirilmesi*" başlıklı 13. maddesine göre sermaye piyasası araçları elektronik ortamda muhafaza edilirler. Dolayısıyla menkul kıymetlerin senetten bağımsız olarak bir değer ifade ettiği ve senetten bağımsız, elektronik belgelere dayalı bir sistem benimsenmiştir (Memiş ve Turan, 2020, s. 61; Gözüyeşil, 2020, s. 131) Bu sistem ile "*kıymet hakları veya kıymetli haklar*" kavramlarının beraberinde getirildiği kabul edilmektedir (Tekinalp, 1988, s. 14). Bazı kaynaklarda ise senet olmadan çıkarılan menkul kıymetler için varakasız (senetsiz) kıymetli evrak kavramı kullanılmaktadır (Turanboy, 1999, s. 44). Sermaye piyasası araçlarının, Merkezi Kayıt Kurumu tarafından 7.8.2014 tarih II-13.1.c sayılı Tebliğ hükümlerine göre de kayıt altına alınacağı kabul edilmiştir. Mevcut menkul kıymet düzenlemesine bakıldığında, kaydi sistem ile elektronik ortamda muhafaza edilen menkul kıymetlerin kripto paralar ile benzerlik gösterdiği düşünülebilir. Ancak menkul kıymet ile kripto para kavramları arasında da önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere kripto paralar menkul kıymet tanımında yer almamaktadır. Ancak Sermaye Piyasası Kurulu'nun kripto paraları menkul kıymet olarak kabul etme yetkisi bulunmasına rağmen henüz böyle bir düzenleme söz konusu değildir. Bu nedenle kripto paraların, maddede yer alan menkul kıymetler listesindeki kavramlar kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine bakılması gerekmektedir... SPK'ya göre menkul kıymetler "...pay senetleri, borçlanma araçları, menkul kıymetleştirilmiş varlıklar ve gelirlere dayalı borçlanma araçları..." olarak sıralanabilir (Adıgüzel, 2019, s. 145). Pay senedi kavramı ise şirketlerdeki ortaklık sıfatını ve ortakların şirketin esas sermayesindeki ortaklık miktarını belirten evrak anlamına gelmektedir (Özdamar, 2019, s. 25). Kripto paralar, pay senetlerinin aksine kendisini satın alan kişiye herhangi bir ortaklık hakkı sağlamadığı için kripto paraların pay senedi kavramı içerisinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

Menkul kıymet olarak kabul edilen borçlanma araçları kavramı SPK'da ve VII-128.7 sayılı Borçlanma Araçları Tebliği'nde tanımlanmamıştır. Borçlanma Araçları Tebliği'nde de sınırlı olmayan bir sayma yoluna gidilmiştir. Bu Tebliğ'e göre borçlanma araçları "...İhraççıların bu Tebliğ hükümlerine göre borçlu sıfatıyla düzenleyerek ihraç ettikleri tahvilleri, paya dönüştürülebilir tahvilleri, değiştirilebilir tahvilleri, finansman bonolarını, kıymetli

maden bonolarını ve bu Tebliğin 34'üncü maddesi çerçevesinde niteliği itibari ile borçlanma aracı olduğu Kurulca kabul edilecek sermaye piyasası araçlarını..." ifade etmektedir. Tanımda da açıkça yer aldığı üzere borçlanma araçları ihraççılar tarafından borçlu sıfatıyla piyasaya sürülen sermaye piyasası araçlarıdır (Çatakoğlu, 2016, s. 27). Borçlanma Araçları Tebliği'ne göre ihraççı yalnızca tüzel kişiler olabileceken, kripto paraları gerçek kişiler de çıkarabilmektedir. Ayrıca, borçlanma araçlarını ihraç eden tüzel kişiler, ödünç aldıkları parayı geri verme borcu altında olmasına rağmen, kripto parayı çıkaran kişi veya kurumların böyle bir borcu bulunmamaktadır. Dolayısıyla kripto paraların borçlanma aracı olarak kabul edilmesi de mümkün değildir. Menkul kıymetleştirilmiş varlıklar ise, ihraççı tüzel kişinin bir malvarlığını yahut gelecekte elde edeceği bir geliri karşılık göstererek ihraç ettiği, sermaye piyasası araçlarıdır (Adıgüzel, 2019, s. 145). İhraççılar Menkul kıymetleştirilmiş varlıkların anapara ve getirilerini, göstermiş oldukları varlıklar ile iade etmeyi kabul etmektedir. Kripto paralar ise herhangi bir karşılığı olmadan gerçek veya tüzel kişiler tarafından çıkarılabilmekte, kripto parayı çıkaran kişiler ise karşı tarafa herhangi bir anapara veya getiri taahhüdünde bulunmamaktadır. Görüldüğü üzere kripto paralar hem menkul kıymet özelliklerini taşımadığı hem de kanunda sayılan menkul kıymet kavramlarını karşılamadığı için menkul kıymet olarak kabul edilmemektedir.

Kripto paraları türev araçlar bakımından değerlendirildiğinde ise, öncelikle SPK madde 3'te yer alan türev araçlar kavramına bakılması gerekmektedir. Bu maddeye göre türev araçlar "*...Aşağıda sayılan veya Kurulca bu kapsamda olduğu belirlenen diğer türev araçları: Menkul kıymetleri satın alma veya satma veya birbirleri ile değiştirme hakkı veren türev araçları...*" ve de

"...Değeri, bir menkul kıymet fiyatına veya getirisine; bir döviz fiyatına veya fiyat değişikliğine; faiz oranına veya orandaki değişikliğe; bir kıymetli maden veya kıymetli taş fiyatına veya fiyat değişikliğine; bir mal fiyatına veya fiyat değişikliğine; Kurulca uygun görülen kurumlarca yayımlanan istatistiklere veya bunlardaki değişikliğe; kredi riski transferi sağlayan, enerji fiyatları ve iklim değişkenleri gibi ölçüm değerleri olan ve bu sayılanlardan oluşturulan bir endeks seviyesine veya seviyedeki değişikliğe bağlı olan türev araçları, bu araçların türevlerini ve sayılan dayanak varlıkları birbirleri ile değiştirme hakkı veren türevleri, Döviz ve kıymetli madenler ile Kurulca belirlenecek diğer varlıklar üzerine yapılacak kaldıraçlı işlemleri..." (6362 sayılı Kanun, 2012, s. 3)

olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla, Türk Hukuk sisteminde kripto paraların türev araçlar kapsamında değerlendirilmesi mümkün değildir (Dülger ve Özkan, 2020, s. 975). Zira Sermaye Piyasası Kurulu 27.11.2017 tarih ve 43 sayılı toplantısında

"...sanal para birimleri ile ilgili olarak ülkemizde bir düzenleme veya tanımlama bulunmadığı ve Sermaye Piyasası Kanunu kapsamında yer alan türev araçlara dayanak teşkil edebilecek unsurlar içerisinde sanal para birimlerinin bulunmadığı dikkate alınarak bu aşamada; müşterilere yönelik olarak sanal para birimlerine dayalı spot veya türev işlemler yapılmaması gerektiği hususunda üyelerinize duyuru yapmak üzere Birliğimize bildirimde bulunulmasına..." (Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği, 2017)

şeklinde karar alarak Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği'nin bu konuda duyuru yapmasına karar vermiştir (Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği, 2017). Sanal paraların türev araçlar kapsamı içerisinde değerlendirilemeyeceğini ve bu nedenle sanal paralara dayalı türev işlemler yapılamayacağı Sermaye Piyasası Kurulu tarafından da kabul edilmektedir. Kripto paraların, herhangi bir varlığa dayalı olarak ihraç edilmemesi ve değerinin herhangi bir fiyat üzerindeki değişikliğin dikkate alınarak işlem yapılmadığı göz önünde alındığında özellikleri itibarıyla da türev araçlar içerisinde değerlendirilmesi mümkün değildir (Dülger ve Özkan, 2020, s. 976).

Kripto paraların sermaye piyasası aracı olan yatırım sözleşmeleri kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tespit etmek için öncelikle yatırım sözleşmesi kavramını ele almak gerekmektedir. Yatırım sözleşmesi kavramı SPK'da tanımlanmamıştır. Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi'nin 1946 tarihli *Howey* kararında ise yatırım sözleşmesi⁴ "*...Statik bir değerden ziyade esnek hale bulunan, başkalarının parasını kâr vaadiyle kullanmak isteyenler tarafından tasarlanan sayısız ve değişken şemaları karşılayacak şekilde uyarlanabilen bir unsur...*" şeklinde tanımlanmıştır. Yatırım sözleşmesi genel olarak, yatırımcıların menfaat elde etme amacıyla ortak bir projeye para yatırması ve yatırımın başarılı olması halinde kazanç elde etmesi

⁴ Investment Contract = Yatırım Sözleşmesi

olarak tanımlanabilir (Adıgüzel, 2019, s. 155). Howey kararına göre; yatırım sözleşmesinin para yatırımı, ortak bir teşebbüsün mevcudiyeti, kazanç beklentisi ve projenin üçüncü kişilerin çabaları ile yürütülmesi şeklinde dört adet unsur bulunmaktadır (Adıgüzel, 2019, s. 154; Yanlı, 2016, s. 16). Doktrinde ise, Türk hukukunda sınırları çizilmeyen “yatırım sözleşmesi” kavramı ile ilgili düzenlemeler yapılması gerektiği kanaati hâkimdir (Adıgüzel, 2019, s. 156; Yanlı, 2016, s. 35).

SEC, yatırım sözleşmesi kavramını “...*Yatırım sözleşmeleri, bir kişinin bir girişimin para yatırdığı ve karşılığında makul bir kar elde etmeyi umduğu işletmesel ya da idari eylemler...*” olarak tanımlamış ve “...*Amerikan mahkemeleri sadece internet ortamında bulunan ve münhasır bir yatırım unsurunu da yatırım sözleşmesi olarak değerlendirebilir...*” gerekçesi ile kripto paraların yatırım sözleşmesi kapsamında değerlendirilebileceğini ifade etmiştir (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020, s. 6-7). Bu noktada, kripto paraları satın alan kişilerin her ne kadar kâr elde etme amacıyla işlem yapıyorlarsa da ortada müşterek bir girişimlerinin olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, yapılan işlemin yatırım sözleşmesi niteliğini kazanmayacağı kabul edilebilir.

Kripto paralar, “...*Kurulca bu kapsamda olduğu belirlenen diğer sermaye piyasası araçları...*” kapsamında değerlendirilememektedir. Zira Sermaye Piyasası Kurulu’nun, kripto paraların sermaye piyasası aracı olarak kabul edileceğine dair aldığı herhangi bir karar bulunmamaktadır. Kaldı ki, TCMB tarafından hazırlanan 16 Nisan 2021 tarihli Yönetmelik’te de kripto paraların / kripto varlıkların menkul kıymet veyahut sermaye piyasası aracı olamayacağı açık bir şekilde ortaya konmuştur.

5. KRİPTO PARALARIN EŞYA OLARAK KABUL EDİLİP EDİLEMeyeceği Sorunu

Kripto paraların altın gibi emtialarla olan benzerlikleri, eşya olarak kabul edilip edilemeyeceği sorusunu beraberinde getirmiştir. Örneğin Bitcoin ve altın karşılaştırılırsa, Bitcoin protokolünde, Bitcoin arzının 2140 yılına kadar 21 milyona ulaşabileceği ve 2140 yılından sonra çıkarılamayacağı şeklinde bir düzenleme yer almaktadır. Görüldüğü üzere Bitcoin de altın gibi sınırlı miktardadır. Bunun yanında her ikisinde de ihraççı sıfatına sahip merkezi bir otorite bulunmamaktadır (Güven ve Şahinöz, 2018, s. 197). Bu benzerliklerin yanında yargı içtihatları ve doktrinde kripto paraların eşya olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda çeşitli görüşlerin olduğunu söylemek mümkündür.

Doktrinde ağırlıklı görüş olarak, kripto paralarının eşya (şey) olarak değerlendirilemeyeceği kabul edilmektedir. Bu noktada eşya kavramının da tanımının yapılması gerekmektedir ki Ergüne’ye (2016) göre eşya, üzerinde bireysel egemenlik kurulabilen ve belli ekonomik değer taşıyan, kişiler dışındaki cismani varlıklardır. Bu tanım uyarınca, eşyanın başlıca unsurlarının ise üzerinde doğrudan egemenlik kurulabilmesi, herkese karşı ileri sürülebilmesi, belli bir fiziksel form ve yapıya sahip olması, belli bir mali değer arz etmesi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bir görüşe göre, eşya kapsamı her ne kadar dijital varlıkları da kapsayacak şekilde genişletilmiş olsa da kripto paraların eşya olarak değerlendirilebilmesi için yasal bir düzenleme yapılması zorunluluğu bulunmaktadır (Turanboy, 2019b, s. 57). Bir görüşe göre ise kripto paralardan en bilineni olan Bitcoin’in “*gayrimaddi mal*” olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Mert, 2018, s. 334). Bir görüşe göre, kripto paralardan biri olan Bitcoin’in eşya olarak değerlendirilemeyeceği ancak buna rağmen 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu’nun (“TMK”) taşınır eşyaya ilişkin düzenlemelerin niteliğine uygun düştüğü ölçüde Bitcoin’e de uygulanması gerekmekte ve Bitcoin’lerin aynı sermaye olarak şirkete getirilmesinde yine TMK’nın taşınır eşyaya ilişkin hükümlerinin uygulanması gerekmektedir (Bilgili ve Cengil, 2019, s. 14). Benzer şekilde kripto paraların haczinde de taşınır haczine ilişkin hükümlerin uygulanması gerekmektedir (Yardımcı, 2019, s. 118).

Özet olarak, kripto paraların eşya niteliğinde olduğu kabul edilmese de bu paralar bir malvarlığı değeri olarak kabul edilmektedir (Kapancı, 2020, s. 120). Bu nedenle niteliğine uygun düştüğü ölçüde hukuki ilişkilerde taşınır eşyaya ilişkin hükümlerin uygulanması gerektiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Bu nedenle sözleşmelere konu olan ve uyuşmazlıkları yargı yoluna taşınan kripto paralar hakkında gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Zira yurtdışı düzenlemelerde ve SEC’in bazı kararlarında “*digital asset*”⁵ kavramı adı altında dijital

⁵ SEC “*digital asset – dijital varlık*” kavramını, 23 Aralık 2020 tarihli, S7-25-20 dosya numaralı Politika Beyanatı adlı bildirisinde “...*dağıtık hesap defteri veya blok zinciri teknolojisi kullanılmak suretiyle sözde ‘sanal para’, ‘para’ ve ‘paracık’lar gibi ancak bunlarla tahdidi olmamak üzere bir takım sanal unsurlara dönüştürülmüş ya da bu şekilde çıkarılmış; kriptografik protokollere dayalı olarak hazırlanmış; federal menkul kıymet kanunlarında yer alan ‘Menkul Kıymet’ tanımını karşılayabilen ya da karşılayamayan varlıklar...*” olarak tanımlamıştır (Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 2020b, s. 2).

malvarlığı değerlerinden bahsedilmektedir. Türkiye’de de yargı içtihatlarında bu konuda yasal bir boşluk olduğu ve kripto paralar ve benzeri dijital malvarlıklarının inkâr edilemez olduğu kabul edilmiştir. Antalya Bölge Adliye Mahkemesi 6. Hukuk Dairesi’nin 2020/1149 E. ve 2020/905 sayılı kararında,

“...Günümüzde dijital mal varlığının yadsınamaz ve göz ardı edilemez bir gerçeklik olduğu, kripto para adı verilen ve uluslar arası ödemelerde dahi kullanılmaya başlanmış dijital sistemlerin var olduğu, yine astronomik reklam gelirleri sağlayan sosyal medya hesaplarının gün geçtikçe arttığı, aynı şekilde youtube ve benzeri dijital platformlarda salt reklam geliri ve hatta ücretli üyelik sistemi ile hizmet veren kanallar oluşturulduğu bir ortamda dijital mal varlığı ve dijital miras ile ilgili olarak yasal bir düzenleme bulunmadığı, bu konuda yasal bir boşluk bulunduğu değerlendirilmiştir...” (Antalya BAM 6. Hukuk Dairesi, 2020)

gerekçesi ile “...*Murisin e posta hesabı ve buna bağlı olarak kullanılan sosyal medya hesapları, dijital cüzdan hesapları vb maddi değer ifade eden ve TMK’nun 599. maddesi kapsamında terekesine dahil olup mirasçılara intikali gereken dijital mal varlığının da tespiti gerekeceği kanaatine varılmıştır...*” şeklinde karar verilmiştir. Yargı içtihatları ve doktrinde malvarlığı değeri olarak kabul edilen kripto paralar konusunda kanun koyucu tarafından gerekli düzenlemelerin yapılarak doktrin ve uygulamalardaki belirsizliğin giderilmesi gerekmektedir.

6. KRİPTO PARALARIN SÖZLEŞMELER İÇERİSİNDEKİ YERLERİ

Kripto paralar sözleşmeler içinde farklı şekilde yer almaktadırlar. Örneğin, kişilerin belirli platformlar üzerinden para vererek kripto para satın alması mümkün iken, kabul eden taraflar arasında mal veya hizmet karşılığı kripto para verilmek suretiyle ödeme yapılması mümkündür. Türk mevzuatında kripto paraların ödeme aracı olarak kullanılması veya kripto para satın alınması henüz düzenlenmemiştir. Bu nedenle yapılan işlemin niteliğine göre değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Para karşılığında kripto para satın alınması hali kripto paraların konu olarak yer aldığı sözleşme türlerinden biridir. Para karşılığı kripto para satın alınması halini Türk mevzuatı düzenlemediği için mahkeme kararlarında yorum yolu ile hukuki nitelendirme yapılmaktadır. Örneğin; İstanbul 21. Asliye Ticaret Mahkemesi’nin 02.07.2020 tarihinde vermiş olduğu 2019/915 E. ve 2020/278 K. sayılı kararında, kripto para satın almak üzere davalı şirket hesabına para gönderilmesi işleminin 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un (“TKHK”) 3/f. (k) ve (l) bentleri kapsamında “*tüketici işlemi*” olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir ki bahsi geçen kanunda “*tüketici işlemi*”, mal veya hizmet piyasalarında kamu tüzel kişileri de dâhil olmak üzere ticari veya mesleki amaçlarla hareket eden veya onun adına ya da hesabına hareket eden gerçek veya tüzel kişiler ile tüketiciler arasında kurulan, eser, taşıma, simsarlık, sigorta, vekâlet, bankacılık ve benzeri sözleşmeler de dâhil olmak üzere her türlü sözleşme ve hukuki işlem olarak tanımlanmıştır. Aynı kararda ayrıca “...*Bu açıklamalar ışığında davacının yatırım amacı ile işlem yapması ve sözleşme akdetmesi yukarıda sayılan yasa maddeleri uyarınca davayı ticari dava haline getirmez...*” gerekçesi ile taraflar arasındaki sözleşmenin Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un 49. maddesinde düzenlenen “...*finansal hizmetlere ilişkin mesafeli sözleşme...*” olduğu kabul edilmiş ve uyumsuzluğun tüketici mahkemelerinin görev alanına girdiği de kabul edilmiştir (İstanbul 21. Asliye Ticaret Mahkemesi, 2020).

Finansal hizmet kavramı TKHK’nın 49. maddesinin 1. fıkrasında;

“Finansal hizmetler, her türlü banka hizmeti, kredi, sigorta, bireysel emeklilik, yatırım ve ödeme ile ilgili hizmetleri ifade eder. Finansal hizmetlere ilişkin mesafeli sözleşme, finansal hizmetlerin uzaktan pazarlanmasına yönelik olarak oluşturulmuş bir sistem çerçevesinde, sağlayıcı ile tüketici arasında uzaktan iletişim araçlarının kullanılması suretiyle kurulan sözleşmeler” (6502 sayılı Kanun, 2013, s. 17)

şeklinde tanımlanmıştır. Finansal hizmetlerin maddede sayılanlar ile sınırlı olmadığı, maddede yer alan sözleşmeler emsal niteliğinde olduğu kabul edilmektedir (Güneş, 2018, s. 50; Baş Süzel, 2019, s. 132). Dolayısıyla mahkemece, kişilerin kripto para satın almak üzere, çeşitli şirketler ile yapmış olduğu sözleşmelerin finansal hizmet kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini kabul edilmiştir. Ancak gerek Türk mevzuatında finansal hizmet tanımının net bir şekilde yapılmamış olması, gerekse kripto paraların da Türk mevzuatında düzenlenmemiş ve tanımlanmamış olması yapılan işlemi tanımlama noktasında belirsizliklere sebebiyet vermektedir. Bu nedenle, hukuki ve finansal belirliliğin sağlanması adına kanun koyucu tarafından gerekli düzenlemelerin yapılması gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Kripto paraların kullanım alanı her geçen gün artmaktadır. Kripto paraların ödeme aracı olarak kullanılması hali Türk mevzuatında yer almamasına ve dahası 16 Nisan 2021 tarihli ve 31456 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak 30 Nisan’da yürürlüğe giren Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik’te kripto paraların ödeme aracı olarak kullanılamayacağı açık bir şekilde belirtilmesine rağmen satıcı ve alıcının anlaşması halinde, sözleşme serbestisi ilkesi çerçevesinde kripto para ile taşınır veya taşınmaz satışı yapılabilmektedir. Fakat şu hususun önemle vurgulanması gerekmektedir ki, her ne kadar felsefi kökeni ve teorisi Antik Roma’ya ve Roma Hukuku’na kadar gitse de sözleşme serbestisi sınırsız ya da her durumda mutlaka uygulanacak olan bir ilke değildir. Sayın (1990, s. 12-19) tarafından da belirtildiği üzere, sözleşme serbestinin, bir diğer ifadeyle sözleşmenin muhteviyatını ve şekli unsurlarını belirleme serbestisinin belli başlı sınırları söz konusudur ki bunlar; emredici hukuk kurallarına aykırılık, ahlaka ve adaba aykırılık, kişilik haklarına aykırılık, kamu düzenine aykırılık, hukuka aykırılık ve imkânsızlıktır. Bu sınırların aşıldığı hallerde ise yapılan sözleşme geçerlilik taşıyamayacak ve batıl olarak kabul edilecektir (Reisoğlu, 1977, s. 94). Ancak uygulamada satış adı altında işlem yapılmasına ve kripto paraların bu satışa konu edilmesine rağmen yapılan sözleşmelerin 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu (“TBK”) madde 207 ve devamında düzenlenen satış sözleşmesi şartlarını taşıdığı da söylenemeyecektir. Zira TBK madde 207’de satış sözleşmesi,

“Satıcının, satılanın zilyetlik ve mülkiyetini alıcıya devretme, alıcının ise buna karşılık bir bedel ödeme borcunu üstlendiği sözleşmedir. Sözleşme ile aksi kararlaştırılmadıkça veya aksine bir âdet bulunmadıkça, satıcı ve alıcı borçlarını aynı anda ifa etmekle yükümlüdürler. Durum ve koşullara göre belirlenmesi mümkün olan bedel, kararlaştırılmış bedel hükmündedir” (6098 sayılı Kanun, 2011, s. 34)

şeklinde düzenlenmiştir. Satış sözleşmesinde satıcı satılanın alıcıya devredilmesi ile yükümlü iken alıcı ise belirli bir bedel ödemekle yükümlüdür. Madde metninde ifade edilen bedel ise bir para borcudur (Nomer ve Engin, 2018, s. 59; Cebe, 2018, s. 356). Yargıtay 1. Hukuk Dairesi’nin 28.09.2020 Tarih, 2019/4024 Esas ve 2020/4530 Karar ve de 16.09.2020 Tarih, 2020/1503 Esas ve 2020/4119 Karar sayılı kararlarında; “...Öte yandan; satışa konu edilen bir malın devrinin belirli bir semen karşılığında olacağı kuşkusuzdur. Semen bir başka ifade ile malın bedelinin ise mutlaka para olması şart olmayıp belirli bir hizmet ya da emek de olabileceği kabul edilmelidir...” şeklindeki gerekçe ile bedelin mutlaka para olması gerekmediği sonucuna da varılmıştır (Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 2020a; Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 2020b). Doktrindeki genel kabul ise satış sözleşmesinde alıcının para borcu altına girdiği şeklindedir (Nomer ve Engin, 2018, s. 59; Remzi ve Aydın, 2019, s. 49; Aydoğdu, 2019, s. 54). Bu nedenle para olarak kabul edilmeyen kripto paralar ile alışveriş yapılması satış sözleşmesinin kanunda yer alan şartlarını taşımamaktadır.

Mamafih, kripto paralar hukuk düzenimizce tanınmasa da uygulamada TBK madde 26’da düzenlenen *Sözleşme Serbestisi* çerçevesinde hukuki işlemlere konu edilmektedirler. Kripto paralar kullanılmak suretiyle yapılan sözleşmelerin kanundaki sözleşme tiplerine uygun olmadığı dikkate alındığında *sui generis* sözleşmeler oldukları ve sözleşmelerin içeriğine göre kanundaki diğer hükümlerin niteliğine uygun düştüğü ölçüde uygulanması gerektiği kanaati hasıl olmaktadır. Ancak yorum yolu ile uygulanacak hükümler uzun vadede karışıklığa neden olabileceği için, kanun koyucu tarafından kripto paralar ile ilgili gerekli düzenlemelerin açık, net ve uluslararası hukuki düzenlemelere uygun olacak şekilde en kısa sürede yapılması gerekmektedir.

7. KRİPTO PARALARIN MUHTELİF ÜLKELERDEKİ HUKUKİ STATÜSÜ VE TÜRK HUKUKU İLE MUKAYESESİ

Kripto paraların, Türkiye’deki hukuki statüsü ve konumu son derece problematik bir konu olmakla birlikte benzer teorik ve hukuki tartışmaların dünyanın farklı noktalarında da yaşandığını söylemek mümkündür. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde bahsi geçen, SEC ve Ripple şirketi arasında görülmekte olan ve halen daha çözülme bekleyen davada olduğu gibi daha birçok ülkede de mahkemeler, idari kurumlar ve ulusal parlamentolar kripto paraları tanımlayabilmeye ve belli bir hukuki çerçeve içerisine oturtmaya çalışmaktadır.

Bugün başta Amerika Birleşik Devletleri, Almanya Federal Cumhuriyeti, Japonya ve X gibi dünyanın öne çıkan ekonomilerinde dahi kripto paralar ile ilgili net ve kesin bir tanım bulunmamakta olup aynı ülke içerisindeki farklı aktörler birbirinden oldukça farklı görüşler ortaya koymaya devam etmektedir. Öyle ki;

I) Bu çalışmanın 4. Bölümünde de izah edildiği üzere, Amerika Birleşik Devletleri’nde, SEC kripto paraları menkul kıymet olarak kabul etmektedir. Öte yandan, yine Amerikan finans dünyasının önemli aktörlerinden biri

olan ve türev piyasaların belli bir intizam, bütünlük ve istikrar içerisinde var olmasını sağlamakla görevli olan Emtia ve Vadeli İşlemler Ticaret Komisyonu⁶ (“CFTC”) başta Bitcoin olmak üzere tüm kripto paraları bir emtia olarak kabul etmektedir (Cinch, 2015). CFTC’nin bu nitelendirmesine paralel bir şekilde, yine CTC’nin taraf olduğu iki davada da, New York Doğu Bölgesi Mahalli Mahkemesi ve Massachusetts Bölgesi Mahalli Mahkemesi de kripto paraların bir emtia statüsünde olduklarına dair karar almışlardır (CFTC, 2018; Pierson, 2018). Bununla birlikte yine Amerikan devlet mekanizmasının önemli parçalarından biri olan ABD Gelir İdaresi⁷ (“IRS”) ise kripto paraları, vergi hukuku perspektifinden ele almış ve bunların vergilendirmeye tabi olacak şekilde eşya olduklarına kanaat getirmiştir (IRS, 2014).

II) Dünyanın en önemli ekonomik güçlerinden biri olan ve Frankfurt gibi küresel bir finans merkezine ev sahipliği yapan Almanya Federal Cumhuriyeti de kripto paralar ile ilgili önemli tartışmaların yaşandığı bir diğer adrestir. Ancak Alman idari kurumlarının ve yargı mercilerinin kripto paralara dair yaklaşımları incelendiğinde ABD’den çok daha farklı ve esnek bir durumda oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki, Avrupa Birliği’nin ilerleyen yıllarda geniş kapsamlı bir çerçeve kanun hazırlayabileceği ihtimaline karşın şu ana dek Alman Hukukunda doğrudan doğruya kripto paralar ile ilgili spesifik bir hukuki enstrüman hazırlanmamış ve hukuki nitelendirme yapılmamıştır. Bugün itibarıyla ülkede kripto paralar ile ilgili tüm süreçler Alman federal kurumlarının hazırladığı yardımcı / tamamlayıcı hukuki kaynaklar üzerinden yürütülmektedir (Gesley, 2019, s. 1, 2). Bu minvalde; Alman Federal Finansal Denetleme Kurumu⁸ (“BaFin”) tüm sanal ve kripto paraları “hesap birimi”, dolayısıyla “finansal araç” olarak kabul etmekte ve vergilendirmeye tabi tutmaktadır. Kurumun bu tanımı, Alman Federal Maliye Bakanlığı’nın⁹ 2013 yılında yaptığı nitelendirme ile de uyumlu olup Bakanlık da kripto paraları birer hesap birimi olarak tarif etmiş ve hem vergilendirmeye hem de ticari işlemlerin yapılmasına aracılık edebilecek birer finansal araç olarak görmüştür (Arthur, 2013). Ancak, Berlin Yüksek Bölge Mahkemesi ise 2018 yılında verdiği bir kararda kripto paraların ticaretinin ve üretiminin yapılmasının bankacılık lisansı alınmasını gerektirmediğinden hareketle bu değerlerin Alman Bankacılık Kanunu uyarınca ne hesap birimi ne de finansal araç statüsüne girdiğine hükmetmiş, dahası BaFin’in aksi yönde bir tanım yapmak suretiyle kendi yetki sınırlarının da dışına çıktığını ortaya koymuştur.

III) Uzakdoğu Asya’nın önemli finans ve teknoloji merkezlerinden biri olan Japonya’da da 2010’ların başından beri kripto paraların hukuki statüsüne dair bir takım hukuki ve idari tartışmalar süregelmektedir. Japon hükümeti 2014 yılında aldığı bir Kabine Kararı ile kripto paraların para birimi ya da bono olarak nitelendirilemeyeceğini kesin bir dille ifade etmiş ve bunların kendine özgü bir yapıda olan unsurlar olduğunu ifade ederek yeni bir kanun hazırlanacağını belirtmiştir (Umeda, 2020, s. 1, 2). Bu Kararı takiben çıkarılan 2016 tarihli Ödeme Hizmetleri Kanunu’nda ise kripto paralar; değiş-tokuş edilebilen, elektrik ortamlarda saklanabilen bir eşya / mülk olarak nitelenmiştir. Japon Devleti bu münhasır kanunla birlikte hem kripto paraları açık ve net bir şekilde hukuki bir çerçeve içinde konumlandırmış hem de kripto paraları ticari ve profesyonel amaçlarla kullanacak ya da imal edecek olan şirketlerin de vergilendirme süreçlerine tabi olmalarını sağlamıştır.

IV) Kripto paraların muhtelif ülkelerdeki statüleri incelendiğinde de herhangi bir yeknesak ya da birbiriyle uyumlu düzenleme bulunmadığı acık bir şekilde görülebilmektedir ABD Kongre Kütüphanesi’nin bir parçası olan Küresel Hukuki Araştırmalar Merkezi’nin (LOC, 2018, s. 16, 92) kayıtları incelendiğinde de görülmektedir ki; Morityus Cumhuriyeti, Güney Afrika Cumhuriyeti, ve Birleşik Meksika Devletleri gibi ülkeler kripto paraları “dijital / sanal mal varlığı” olarak değerlendirmekte; Norveç Krallığı ve Rusya Federasyonu gibi bazı devletler ise kripto paralara, belli kıstaslar dahilinde, “eşya / mülk” statüsü vermektedir. Her bir ülkenin kripto paralar ile ilgili birbirinden oldukça farklı ve değişik tanımları olmakla birlikte, Asya’dan Avrupa’ya, Latin Amerika’dan Afrika’ya kadar birçok ülkenin, birbirleriyle paralel bir şekilde, kripto paraların bir para birimi olamayacağı yönünde uzlaştığı görülmektedir. Filhakika, Çin Halk Cumhuriyeti, Danimarka Krallığı, Avusturya Cumhuriyeti ve Guatemala Cumhuriyeti gibi birçok devlet, kripto paraların “para” olarak kabul edilemeyeceği yönünde hukuki ve idari tasarruflarda bulunmuştur.

⁶ CFTC: Commodity Futures Trading Commission

⁷ IRS: Internal Revenue Service

⁸ BaFin: Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht

⁹ Alman Federal Maliye Bakanlığı: Bundesministerium der Finanzen

Öte yandan, Mısır Arap Cumhuriyeti, Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti, Fas Krallığı, Bolivya Çokuluslu Devleti ve de Birleşik Arap Emirlikleri gibi birçok ülkenin kripto paralar ile ilgili olarak çok daha katı bir yol izledikleri görülmektedir. Bu ülkelerdeki parlamentolar ve düzenleyici kurumlar tanzim ettikleri kanunlar, beyaz kitaplar ve diğer idari düzenlemeler nezdinde kripto paraların imalini, kullanımını, alınıp satılmasını ve değiş-tokuşunu, açık bir şekilde gayrimeşru / hukuksuz kabul etmiş, yasaklama yoluna gitmişlerdir (LOC [Library of Congress], 2018, s. 9, 82, 87, 88).

V) Son olarak, yine Kongre Kütüphanesi'nin verileri incelendiğinde, finans hukuku jargonunda “*vergi cenneti ülkeler*” ve denizcilik hukuku jargonunda ise “*elverişli bayrak ülkeleri*” olarak tanınan Dominika Topluluğu, Saint Kitts ve Nevis Federasyonu, Marshall Adaları Cumhuriyeti, ve Saint Lucia gibi bağımsız devletler ile Jersey Adası gibi Britanya Denizaşırı Toprakları'nın çok daha yumuşak ve esnek bir politika benimsedikleri, kripto paralara bilhassa kara para aklama gibi suçlarla mücadele kapsamında “para birimi” tanımı verdiği ve hatta ilerleyen yıllarda kendi ulusal kripto paralarını hazırlamak konusunda adımlar attığı anlaşılmaktadır (LOC, 2018, s. 25-27). Öte yandan El Salvador Cumhuriyeti'nin Haziran 2021 tarihinde kabul ettiği bir kanunla, tüm dünyada en çok bilinen ve rağbet gören kripto para olan Bitcoin'i ülkenin resmi / ulusal para birimi olarak tanıması ise kripto paraların hukuki statüleri ile ilgili tartışmaları çok daha farklı bir noktaya taşımıştır.

Uzun yıllar boyunca iç savaşlar, darbeler ve ekonomik krizlerle mücadele eden ve 1 Ocak 2001'den beri ulusal para birimi olarak El Salvador kolonu yerine Amerikan doları kullanan Orta Amerika ülkesi 8 Haziran 2021 tarihinde kabul ettiği 3 dikteler numaralı kanun ile birlikte Bitcoin'i resmi ve ulusal para birimi haline getirmiştir (El Salvador Yasama Meclisi, 2021). Toplam 16 maddeden ibaret olan ve 7 Eylül 2021 tarihinden itibaren yürürlüğe girecek olan kanunun hazırlanma gerekçesi olarak ülkenin ekonomik kalkınmasına katkı sağlamak ve ulusal zenginlik düzeyini artırmak olduğu vurgulanmış ve bu kanunun, ekonomik özgürlükleri garanti altına alan, özel teşebbüsleri koruyan ve teşvik eden El Salvador Anayasası'na uygun olduğu ileri sürülmüştür. Alanında bir ilk olma özelliği taşıyan bu kanun ile, özet olarak; Bitcoin hiçbir konu, yer ve zaman sınırlaması söz konusu olmaksızın ülkenin resmi ve ulusal para birimi olarak tanımlanmış, toptan ve perakende tüm ürün satışlarında fiyatların Bitcoin olarak belirleneceği düzenleme altına alınmış, her nev'i vergi, resim ve harçların kripto para üzerinden ödeneceği ifade edilmiş, muhasebecilik işlemlerinde Amerikan dolarının ülkenin referans para birimi olarak kullanılmaya devam edileceği ortaya konmuş, hizmet ve ürün satışı yapan tüm aktörlerin Bitcoin ile yapılacak ödemeleri mutlak surette kabul etmek zorunda olduğu vurgulanmış ve ilgili kanunun yürürlüğe girdiği tarihin öncesi ve sonrasında, Amerikan doları üzerinden belirtilmiş olan tüm parasal yükümlülüklerin artık Bitcoin olarak ödenmesi gerektiği salık verilmiştir (El Salvador Yasama Meclisi, 2021).

Her ne kadar Devlet Başkanı Nayib Bukele başta olmak üzere bazı çevreler bu yasal düzenleme ile birlikte ülkenin finansal altyapısının düzeleceğini, enflasyon dalgalarına karşı koruma sağlanacağını, yatırımların hız kazanacağını ve ülke dışında çalışan vatandaşların ülkelerine para gönderirken daha az transfer ücreti ödeyeceklerini ileri sürerek atılan bu adımı desteklemekte ise de Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşlar, ve önde gelen hukukçular ile ekonomistler kanunun potansiyel zararlarına vurgu yapmaktadır (Arnold ve Strohecker, 2021). Öyle ki, Dünya Bankası yetkilileri, kripto paraların çevreye verdikleri zararları ve şeffaflık ile ilgili soru işaretlerini ileri sürerek Hükümetin finansal ve teknik destek talebini reddetmiştir (Farzan, 2021) Uluslararası Para Fonu'nun Baş Hukuk Danışmanı Rhoda Weeks-Brown ile Para ve Sermaye Piyasaları Direktörü Tobias Adrian da Temmuz 2021 tarihli bildirimlerinde kripto paraların ulusal para birimi olarak ilan edilmelerinin küresel finansal disiplin ve istikrara zarar verebileceği, kara para aklama gibi suçların işlenmesini kolaylaştıracağı, ülkelerin ulusal finansal ve hukuksal bütünlüklerine zarar vereceği gerekçeleriyle kripto paraların ulusal para birimi olarak ilan edilmelerini “*tavsiye edilemez bir durum*” olarak değerlendirmişlerdir (Adrian ve Weeks-Brown, 2021). El Salvador'un atmış olduğu bu adım birtakım çevrelerce müspet bir gelişme olarak görülse dahi arz ettiği hukuki / finansal riskler, içerdiği olumsuz özellikler, ülkenin teknik imkanlarının ve teknolojik altyapısının dikkate alınmaksızın hazırlanması ve tarih boyunca devletlerin en önemli egemenlik nişanelerinden biri olan ulusal para birimlerinin değerini yok sayması hasebiyle tarafımızca da ekstrem ve uç bir eylem olarak görülmektedir. Dahası, Bitcoin'in resmi para birimi olarak belirlendiği bir ortamda uygulamada Amerikan dolarının da kullanılmaya devam edilecek olması ülkede henüz uygun bir hukuki ve mali altyapının bulunmadığını ve en nihayetinde merkezi bir otorite tarafından çıkarılan resmi bir para biriminin de kullanımına ihtiyaç duyulduğunu gözler önüne sermektedir.

Türk Hukuku ile yukarıda birkaç örneği ortaya konan yabancı ülke düzenlemeleri mukayese edildiğinde, şu ana dek yargı mercileri ve idari kurumlar tarafından yapılan birbirinden farklı hukuki nitelendirmeler sebebiyle,

Türkiye’deki durumun birçok ülke ile, belli noktalarda hem kesiştiği hem de ayrıştığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (“TCMB”) tarafından hazırlanan ve 16 Nisan 2021 tarihli ve 31456 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “*Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik*”in 3. maddesi incelendiğinde Türkiye’nin kripto paralar hakkındaki hukuki politikalarını keskin bir şekilde revize ettiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de mezkûr Yönetmelik maddesinde kripto varlıkların / kripto paraların itibari para, kaydi para, elektronik para, ödeme aracı, menkul kıymet veya diğer sermaye piyasası aracı olarak nitelendirilmeyeceği, herhangi bir ödeme işleminde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılmayacağı, bu minvalde herhangi bir hizmet sunulamayacağı düzenleme altına alınmıştır. Bu şekilde Japon ve Alman Hukuku gibi kripto paralara yönelik daha esnek ve toleranslı ekollerden farklı bir yol tercih edildiği görülmektedir.

TCMB’nin bahsi geçen Yönetmeliğe ilişkin olarak yine 16 Nisan 2021 tarihinde yayımladığı “*Ödemeler Alanına İlişkin Basın Duyurusu*” incelendiğinde ise bu Yönetmeliğin hazırlanış amacı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Öyle ki bahsi geçen basın duyurusunda;

- kripto varlıkların herhangi bir düzenleme ve denetim mekanizmasına tabi olmaması,
- merkezi bir muhatabın bulunmaması,
- piyasa değerlerinin aşırı oynaklık / volatilité göstermesi,
- anonim yapıları nedeniyle illegal faaliyetlerde kullanılabilmesi,
- kripto varlıkların içerisinde tutulduğu sanal cüzdanların çalınabilmesi,
- sahiplerinin bilgileri dışında usulsüz olarak kullanılabilmesi,
- işlemlerin geri dönülemez nitelikte olması,
- bu varlıkların ödemelerde kullanılmasının işlem tarafları açısından telafisi mümkün olmayan mağduriyetler yaratması, gibi haklı ve makul hukuki, sosyal, finansal ve teknolojik gerekçeler üzerinde durulmuştur (TCMB, 2021).

Her ne kadar TCMB hazırlanmış olduğu bu Yönetmelik ile birlikte nispeten konservatif bir yaklaşımla hareket etmiş olsa da kripto paralar ile ilgili gerek Türkiye’de gerekse dünyada vuku bulan birçok skandal, hırsızlık, vurgunculuk vs. haberleri, yüzbinlerce insanın mağduriyet yaşaması gibi sorunlar dikkate alındığında mezkûr Yönetmeliğin mantığı ve özü daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

8. KRİPTO PARALARIN EŞYA VEYA HİZMET EDİNİLMESİ SÜREÇLERİNDE KULLANILMASI VE GAYRİ MADDİ MAL VARLIĞI OLARAK DEĞERLENDİRİLEBİLMELERİ

Kripto paraların uygulamada sık görülen bir diğer kullanım şekli ise mal, eşya veya hizmet edinilmesi süreçlerinde edim karşılığı olarak verilmesi ile mümkün olabilmektedir. TCMB tarafından Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik’te kripto paraların bir ödeme aracı olarak kullanılmayacağı açık bir şekilde belirtilmiş olup bu paraların / varlıkların ödeme aracı olarak kullanılması yasaklanmıştır. Ancak, buna karşın kripto varlıkların ödeme aracı olarak kullanılmayacağına dair düzenlemeye aykırı olarak yapılan işlemlerin yaptırımı öngörülmemiş ve bu alanda bir belirsizlik meydana gelmiştir.

Bahsi geçen Yönetmeliğin 4. maddesinde ayrıca ödeme hizmeti sağlayıcılarının, ödeme hizmetlerinin sunulmasında ve elektronik para ihracında kripto varlıkların doğrudan veya dolaylı olarak kullanılacağı bir şekilde iş modelleri geliştiremeyeceği, bu tür iş modellerine ilişkin herhangi bir hizmet sunamayacağı, ödeme ve elektronik para kuruluşları, kripto varlıklara ilişkin alım satım, saklama, transfer veya ihraç hizmeti sunan platformlara veya bu platformlardan yapılacak fon aktarımlarına aracılık edemeyeceği de düzenleme altına alınmıştır. Bu düzenlemeden de açıkça anlaşılacağı üzere, kripto paralar ile bir ödeme gerçekleştirme fikri salt kurumsal boyutları ile ele alınmış, kripto paraların iki taraf arasında yapılacak bir sözleşme kapsamında ödeme aracı olarak kullanılmasına dair yaptırımlara değinilmemiştir. Benzer şekilde, yine ödeme hizmeti sağlayıcıları tarafından bu şekilde bir hizmet sunulmasının yaptırımı da belirtilmemiştir.

Yönetmeliğin 3/I maddesinde gayri maddi varlıklar olarak tanımlanan ve karşılaştırmalı hukukta “*digital asset*” veyahut “*intangible asset*” olarak nitelendirilen kripto paraların gayri maddi malvarlıkları / dijital malvarlıkları olarak tanımlanabilmektedir. Malvarlığı değeri olarak ifade edilen kripto paraların bir eşya ya da hizmet edinme karşılığında mülkiyetlerinin devri söz konusu olduğundan, bunun bir “*mal değişim sözleşmesi*” olarak kabul edilip edilemeyeceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Zira TBK’nın 282. maddesine göre mal değişim sözleşmesi;

“Taraflardan birinin diğer tarafa bir veya birden çok şeyin zilyetlik ve mülkiyetini, diğer tarafın da karşı edim olarak başka bir veya birden çok şeyin zilyetlik ve mülkiyetini devretmeyi üstlendiği sözleşmedir” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu minvalde, tam iki tarafa borç yükleyen mal değişim sözleşmeleri, mülkiyeti devir borcu içermesi bakımından satış sözleşmeleri ile benzer nitelik taşımakta ise de alınan mal karşılığında para yerine bir mal veya hakkın devredilmesi yönünden satış sözleşmelerinden ayrılmaktadır (Remzi ve Aydın, 2019, s. 117; Ergün, 2018, s. 103). TBK madde 283’e göre ise satış sözleşmesine ilişkin hükümler, mal değişim sözleşmesine de uygulanmakta olup buna göre taraflardan her biri, vermeyi üstlendiği şey bakımından satıcı, kendisine verilmesi üstlenilen şey bakımından ise alıcı durumuna geçmektedir. Hal böyleyken, kripto paraların, konvansiyonel anlamda bir para olarak kabul edilemeyeceği husus dikkate alındığında, bunların mülkiyetinin, bir eşyanın mülkiyeti veya zilyetliğinin devri karşılığında devredilmesi halinde mal değişim sözleşmesi olarak yorumlanabileceği kanaati hasıl olmaktadır. Ancak kripto paralar hakkında, kanun koyucu tarafından kesin ve net bir nitelendirme yapılmadığı göz önünde bulundurulduğunda, bir düzenleme yapılması halinde işlemin bu düzenlemeye uygun bir biçimde yeniden tanımlanması gerekeceği de şüphesizdir. Kanun koyucu tarafından düzenleme yapılana kadar ise konu, yargı içtihatları doğrultusunda zamanla şekillenecek, olgunlaşacaktır.

Aynı doğrultuda, kripto paraların mülkiyetinin bir hizmet karşılığı olarak devredilemeyeceği de tartışılması gereken konulardan biridir. Zira bir hizmet karşılığı kripto paranın verilmesi, ödeme aracı olarak kullanılması anlamına gelecektir ki bu husus TCMB’nin Yönetmeliği ile açık bir şekilde yasaklanmıştır. Yönetmeliğe aykırı olarak böyle bir sözleşmenin yapılması halinde TBK’nın genel hükümleri devreye girecektir. Zira TBK’da her ne kadar sözleşme serbestisi ilkesi geçerli olsa da yine bu çalışmanın önceki kısımlarında ifade edildiği üzere, kanunun emredici hükümlerine aykırı olan sözleşmeler kesin olarak hükümsüz olarak kabul edilecektir, zira emredici hukuk kuralları, kişilerin iradesinin üzerinde olan ve bu nedenle kişilerin uymak zorunda olduğu hukuk kuralları olarak karşımıza çıkmaktadır (Ünlütepe, 2021, s. 77). Emredici hukuk kurallarına aykırı olarak kurulan sözleşmeler ise kesin olarak hükümsüz kabul edilecektir. Böylesi durumlarda mutlak butlan yani yapıldığı andan itibaren hüküm ve sonuç doğurmama durumu ortaya çıkacaktır ki bunların sonradan herhangi bir işlem ile geçerli hale de gelmeleri mümkün değildir (Mustafa vd., 2021, s. 129-130; Erdoğan vd., 2020, s. 1677; Kayıhan ve Ünlütepe, 2018, s. 160). İlaveten taraflar kesin hükümsüzlüğü herhangi bir süre şartına bağlı olmaksızın ileri sürebilir ve taraflar ileri sürmemiş olsalar da kesin hükümsüzlük halleri mahkemece re’sen dikkate alınır (Ünlütepe, 2021, s. 100). Dolayısıyla kripto paraların ödeme aracı olarak kullanıldığı sözleşmeler mahkemece kesin hükümsüzlüğe dair bir karar verilmesine gerek olmaksızın kesin hükümsüz (mutlak butlan) yaptırımına tabi tutulacaklardır.

Bir görüşe göre ise dijital varlıkların kanun koyucular tarafından düzenlenmesi oldukça zordur. Zira dijital varlıkların güncel mevzuattaki para birimi, kişisel mülk veya menkul kıymet gibi tanımlara tam olarak uymamaktadır (Henderson ve Raskin, 2019, s. 492). Yine benzer bir görüşe göre; dijital varlıklar diğer varlık sınıflarından farklı bir türdür. Bu görüşe göre değişen iş yapma stilleri ve mevzuata bakıldığında varlıklar değişmeye ve gelişmeye devam edecektir (Walker vd., 2021, s. 161). Görüldüğü üzere mevcut düzenlemeler ışığında kripto paralar bakımından ortak kabul görmüş ve mevzuatta düzenlenmiş herhangi bir husus bulunmamaktadır. Bu nedenle, uluslararası ölçekte, kanun koyucu ve uygulamadaki aktörlerin bir araya gelerek şeffaf düzenlemeler yapması gerekmektedir (Guseva, 2021, s. 677). Zira mevcut durumda kripto paralar hakkında bir düzenleme yapılmamış olması, yorumun tamamen yargı içtihatlarına bırakılması, farklı uygulamaların oluşması tehlikesini beraberinde getirmektedir.

Bu minvalde, kanaatimizce kripto paraların gayri maddi varlık veya bir başka deyişle dijital malvarlığı olarak değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Gerek Türk Hukuku ve gerekse uluslararası hukuk kuralları nezdinde marka ve patent başvurularına konu edilebilmesi ve bu süreçte, “somut olmayan varlık– gayri maddi varlık” şeklinde nitelendirilmeleri bu görüşü desteklemektedir. Öyle ki;

Dünyada fikri mülkiyet haklarının korunması kreatif etkinliklerin teşviki amacıyla 1967 yılında ihdas edilen, günümüzde Birleşmiş Milletler çatısı altında faaliyet gösteren ve Türkiye’nin de üyesi olduğu Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü¹⁰ (“WIPO”) yapay zekâ yazılımlarını, biyolojik teknolojileri ve blok zincirler ile kripto paraların da içerisinde buldukları dijital teknoloji ürünlerini “*frontier technologies – ileri teknolojiler*” sınıfı altında değerlendirmektedir. Örgüt tarafından elle tutulamayan, somut bir formu olmayan, kısacası gayri maddi bir halde bulunan varlıklar anlamına gelecek şekilde “*intangible assets*” olarak nitelendirilen kripto paralar ve blokzincir,

¹⁰ WIPO: World Intellectual Property Organization

bulut bilişim programı gibi diğer ileri teknolojileri aynı zamanda fikri mülkiyet hukuku kapsamında korunabilir, patentlenebilir varlıklar olarak kabul edilmektedir (WIPO, 2021a). Bugün Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı başta olmak üzere, WIPO üyesi bir çok ülkede yeni, münhasır karaktere sahip ve farklılaşabilir nitelikte bulunan blok zincirler ve kripto paralar patentleilmekte ve/veya marka başvurularına konu edilebilmektedir (Rose, 2020).

Türkiye’de de benzer bir durum söz konusu olup, kripto paraların Türk kamuoyunda her geçen gün daha fazla yer elde etmesi sebebiyle Mayıs 2021 itibariyle Türk Patent ve Marka Kurumu’na 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu kapsamında 250’den fazla kripto para ve blok zincir için marka başvurusu yapılmıştır (Sputnik, 2021). Bu minvalde, 6769 sayılı Kanunun “Marka” kitabı altında yer alan 4. maddesi incelendiğinde de bir teşebbüsün mallarının ve hizmetlerinin, diğer teşebbüslerin mal ve hizmetlerinden ayırt edilebildiği ölçüde marka haline getirildiği ancak bu süreçte mallardan bahsedilirken fiziki bir yapı veyahut form kastedilmediği ve gayri maddi mallar / varlıklar için de marka tescili yapılabildiği anlaşılmaktadır.

Dahası, 1 Ocak 2017 tarihinde yürürlüğe giren Marka Tescil Başvurularına Ait Mal ve Hizmetlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Tebliğ’in ekleri ve de Türkiye’nin de tarafı olduğu 1957 tarihli Markaların Tescili Amacına Yönelik Mal ve Hizmetlerin Uluslararası Sınıflandırılmasına ilişkin Nice Antlaşması’nın mal ve hizmetlere dair sınıflandırma tablosu incelendiğinde, 36. Sınıf altında finansal, parasal unsurların, bankacılık hizmetlerinin, sigortacılık hizmetlerinin ve emlak işlerinin bulunduğu görülmektedir (Nice Antlaşması, 1957). İlaveten yine WIPO tarafından Nice Antlaşması sınıflarının daha iyi anlaşılması amacıyla her sınıf mal ve hizmet için ayrı ayrı hazırlanan sınıflandırma notlarına bakıldığında, açıkça kripto para ifadesi geçmese de muhtelif amaçlarla kullanılan, değer arz eden, ve de sanal ortamda saklanabilen varlıkların bu sınıf altında marka konusu edilebileceği anlaşılmakta; yine aynı notta bu sınıf altında yer alamayacak mal ve hizmetler incelendiğinde ise kripto varlıkların ya da diğer blok zincir ürünlerinin bulunmadığı görülmektedir (WIPO, 2021b).

Kısacası, bugün gerek Türk Hukukunda gerekse uluslararası hukukta, kripto paralar ya da blok zincirler gibi teknolojik ve dijital ürünler marka ve patent süreçlerine konu edilebilmekte ve bir hukuki koruma altında bulunmakta olup bu durum bu tür sanal ürünlerin gayri maddi mal / varlık olarak değerlendirilebilmesine imkân sağlamaktadır.

9. SONUÇ

Kripto paralar, tüm eksik, kusurlu ve riskli yönlerine rağmen, içinde bulunduğumuz teknoloji çağının önemli ve başat yapıtaşlarından biri olarak ekonomik ve sosyal yaşamda yerini almıştır. Gerek Türkiye’de gerekse dünyanın birçok farklı köşesinde her geçen gün daha fazla insan kripto para satın almakta ve bu yeni sektöre para yatırmaktadır. Ancak kripto paralar ile ilgili tüm ülkeler için yol gösterici nitelikte yeknesak bir hukuki enstrüman bulunmadığı için günümüzde her ülke konuya dair kendi ulusal düzenlemelerini yapmakta ve kripto paralara farklı hukuki statüler tanımaktadır.

Türkiye’de de kripto paralar her ne kadar Türk mevzuatında yer almasalar ve düzenlenmemiş olsalar da günlük hayatta aktif olarak kullanılmakta ve sözleşmelere konu olmaktadır. Ancak kullanıcılar tarafından ödeme aracı olarak kullanılmalara rağmen, merkezi bir otorite tarafından ihraç edilmemeleri, gerçek dünyada bir karşılıklarının olmaması ve değerinin arz talebe göre değişmesi dolayısıyla kripto paralar, konvansiyonel anlamda para olarak kabul edilmemekte ve mevzuattaki paraya dair hükümler de kripto paralara uygulanmamaktadır.

Kripto paralar aynı zamanda kullanıcılar ve yatırımcılar tarafından yatırım amacıyla da alınıp satılmakta ve yapılan alım satım işlemlerinden yüksek kazanç elde edilmesi beklenmektedir. Kripto paraların yatırım amacıyla kripto para borsaları adı verilen sistemler üzerinden alım satım işlemlerine konu edilmeleri, değerinin arz ve talebe göre değişmesi, dolayısıyla hayli volatil bir yapıda olmaları da bu oluşumları sermaye piyasası aracı haline getirmemektedir.

Kripto paraların merkezi bir otorite tarafından çıkarılmaması ve bazı türlerinin arzının sınırlı olması, bu paralara emtia niteliği de kazandırmamaktadır. Bu minvalde kripto paraların eşya olarak da kabul edilmesi mümkün değildir. Kripto paralar uygulamada ve doktrinde “dijital malvarlığı”, “gayri maddi malvarlığı” gibi sıfatlarla değerlendirilmektedir. Ayrıca niteliğine uygun düştüğü ölçüde taşınır mallara ilişkin hükümlerin kripto paralara uygulanması gerektiği yönünde görüşler de bulunmaktadır. Haliyle bu kavram karmaşasının ve hukuki, teknik ve finansal belirsizliklerin giderilmesi Türk mevzuatında kripto paraların hukuki niteliği hakkında gerekli

düzenlemelerin yapılarak kanun boşluğunun doldurulması hem finansal kuruluşlar hem de bireysel yatırımcı ve kullanıcılar için öngörülebilir bir ortamın yaratılması gerekmektedir.

Kripto para satın alınması işleminin “...*finansal hizmetlere ilişkin mesafeli sözleşme*...” olarak değerlendirildiği yargı kararı bulunmasına rağmen Türk mevzuatında gerek finansal hizmet tanımının net bir şekilde yapılmamış olması, gerekse kripto paraların hiçbir ad altında düzenlenmemiş olması sebebiyle, yapılan işlemlerin tanımlanması noktasında mevcut belirsizlikler devam etmektedir.

Kripto paralar her ne kadar hukuk sistemimizde para olarak düzenlenmemiş olsa da sözleşme serbestisi çerçevesinde, kripto paraları kabul eden kişiler arasındaki alışverişlerde kullanılabilir. Ancak kripto paraların ödeme aracı olarak kullanılması, yapılan işlemi satış sözleşmesi haline getirmemektedir. Zira satış sözleşmelerinde bedel mutlak surette para olmak zorundadır. Yargıtay’ın satış sözleşmesinde bedelin para olması gerektiği şeklinde uygulamaları bulursa da bu tür kararlar istisnai nitelikte olup doktrinde ağırlıklı görüş satış sözleşmelerde bedelin para olması gerektiği yönündedir.

Türkiye’de kripto paraların hukuki statüsü ile ilgili tartışmalar sürerken 16 Nisan 2021 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanan ve 30 Nisan tarihinde yürürlüğe giren Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik ile birlikte kripto paraların kullanımı ve kullanımına yönelik hizmet sunulmasının önüne geçilecek bir adım atılmıştır. Bu şekilde, kripto paralar ile ilgili açıkça hukuki statü tanımlaması yapılmamışsa da zımnî bir biçimde kripto paraların bir para, eşya ya da menkul kıymet aracı olmadığı ve bu şekillerde kullanılmayacağı ortaya konmuştur.

Mezkûr Yönetmelik her ne kadar oldukça konservatif bir biçimde hazırlanmış olsa da TCMB’nin yer verdiği düzenlemelerin haklı ve yerinde olduğu düşünülmektedir. Zira son yıllarda gerek Türkiye’de, gerekse dünyanın birçok bölgesinde vuku bulan, kripto paralara ve bu sanal varlıkların işlem gördüğü dijital borsalara dair olan, boyutları milyarlarca Amerikan dolarına varan vurgunculuk ve hırsızlık olayları, Türk ve yabancı yargı mercilerinde görülen davalarda verilen farklı kararlar ve problematik hukuki nitelendirmeler dikkate alındığında kripto paraların gerçekten de para birimi, emtia ya da menkul kıymet gibi klasik ve konvansiyonel finansal enstrümanlar olamayacakları anlaşılmaktadır.

Hal böyleyken, kripto paralar gibi *sui generis* bir yapıda olan modern varlıklar için en uygun hukuki nitelendirmenin “*gayri maddi mal varlığı*” olduğuna kanaat getirilmektedir. Zira, diğer tüm olası nitelendirmelerin gerek idari düzenlemeler gerek yargı kararlar ve de gerekse doktrin kaynakları ile elimine edildiği bir ortamda, “*gayri maddi mal varlığı*” gerek herhangi bir yasaklamaya konu olmaması gerek uluslararası konjonktürde de kabul görmesi ve gerekse bir sözleşme içerisinde bu ad altında yer bulabilmesi sebebiyle, mevcut şartlar altında en rasyonel tanım olarak ortaya çıkmaktadır.

Kripto paraların sözleşmelere konu edilmesi durumunda, yapılan sözleşmelerin niteliğine uygun düştüğü ölçüde Türk mevzuatında yer alan hükümlerin yorum yoluyla uygulanması zarureti bulunmaktadır. Ancak yorum yolu ulaşılabilecek sonuçlar uygulamada karışıklığı neden olacaktır. Bu nedenle kanun koyucu tarafından bu açıklayıcı düzenlemelerin yapılarak bu tür hukuki ve finansal risklerin önüne geçilmesi gerekmektedir. Zira devlet kurumlarının ve uluslararası kuruluşların kripto paraların riski oluşumları olduğu yönünde yapmış olduğu tüm uyarılara ve ortaya koyduğu görüşlere rağmen henüz hukuki bir düzenleme yapılmaması söz konusu risklerin artmasına ve gerek kurumsal gerekse bireysel kullanıcı ve yatırımcıların hukuken ve finansal olarak daha da kırılgan bir hale gelmelerine sebebiyet vermektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

1957 Tarihli Markaların Tescili Amacına Yönelik Mal ve Hizmetlerin Uluslararası Sınıflandırılmasına İlişkin Nice Anlaşması. (1995, 13 Ağustos). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22373.pdf>

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu. (2011, 4 Şubat). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110204-1.htm>

- 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu. (2012, 30 Aralık). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6362.pdf>
- 6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun. (2013, 27 Haziran). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/2f1f7375-31cb-4c3b-b5c6-72d8561140a7/%C3%96deme+Sistemleri+Kanunu.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-2f1f7375-31cb-4c3b-b5c6-72d8561140a7-nbMvi47>
- 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun. (2013, 7 Kasım). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6502.pdf>
- Adıgüzel, B. (2019). *Sermaye piyasası hukuku*. Adalet Yayınevi.
- Adrian, T. ve Weeks-Brown, R. (2021, 26 Temmuz). *Cryptoassets as national currency? A step too far*. <https://blogs.imf.org/2021/07/26/cryptoassets-as-national-currency-a-step-too-far/> adresinden 25 Ağustos 2021 tarihinde alınmıştır.
- Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu Dava Dilekçesi, 20 Civ. 10832 (United States District Court Southern District of New York). (2021). <https://www.sec.gov/litigation/complaints/2020/comp-pr2020-338.pdf> adresinden 3 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Antalya BAM 6. Hukuk Dairesi, 2020/1149 E. ve 2020/905 K. sayılı mahkeme kararı. (2020). <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/dsp.php?fn=is-antalyabam-6hd-2020-1149.htm&kw=1149&cr=istinaf#fm>
- Arnold, T. ve Strohecker, K. (2021, 23 Haziran). *El Salvador Bitcoin Plan "Bulletproof", President Says*. <https://www.reuters.com/business/el-salvador-bitcoin-plan-bulletproof-president-says-2021-06-23/> adresinden 25 Ağustos 2021 tarihinde alınmıştır.
- Arthur, C. (2013, 13 Ağustos). *Bitcoin Now "Unit of Account" in Germany*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/technology/2013/aug/19/bitcoin-unit-of-account-germany> adresinden 30 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Aydoğdu, M. (2019). *Türk borçlar hukuku özel borç ilişkileri (sözleşmeler hukuku)*. Adalet Yayınevi.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2013, 25 Kasım). *Basın açıklaması(2013/32)*. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0512_01.pdf adresinden 10 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Baş Süzel, E. (2019). Finansal hizmetlere ilişkin mesafeli sözleşmeler. *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 35(1), 132-136.
- Bilgili, F. ve Cengil, F. (2019). Bitcoin özelinde kripto paraların ticaret şirketlerine sermaye olarak getirilmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(3), 3-23.
- Bozkurt, Y. ve Armağan, E. (2015). Elektronik para, sanal para, Bitcoin ve Linden Doları'na hukuki bir bakış. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXXIII(2), 173-220.
- Cebe, M. S. (2018). *Mal satım sözleşmesi ve tahkim*. Adalet Yayınları.
- CFTC. (2018, 3 Ekim). *Federal court finds that virtual currencies are commodities*. <https://www.cftc.gov/PressRoom/PressReleases/7820-18> adresinden 29 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Clinch, M. (2015, 18 Eylül). *Bitcoin now classed as a commodity in the US*. <https://www.cnbc.com/2015/09/18/bitcoin-now-classed-as-a-commodity-in-the-us.html> adresinden 29 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Çağlak, M. (2019). *Sermaye piyasası araçlarının haczi*. Seçkin Yayıncılık.
- Çatakoğlu, B. (2016). *Türk sermaye piyasası hukukunda borçlanma araçları*. Seçkin Yayınları.
- Çelener, B. (2020). Gelişen teknolojiler ve hukuk I: Blokzincir. E. E. Aksoy Retornaz, ve O. G. Güçlütürk (Ed.) *Bitcoin ve diğer kripto para birimlerinin vergilendirmesine yönelik yaklaşımlar* içinde (s. 256-260). On İki Levha Yayıncılık.

- Dijital Dönüşüm Ofisi. (2021, 19 Mart). *Blokszincir sözlüğü*. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. <https://twitter.com/dijital/status/1372868016153694209> adresinden 20 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Dülger, M. V. ve Özkan, O. (2020). Kripto para suçları: Kripto para birimlerinin hukuki boyutu ve Türk Ceza Kanunu bakımından değerlendirilmesi. M. Koca (ed.) *Prof. Dr. Mehmet Emin Artuk'a Armağan*. Seçkin Yayıncılık.
- El Salvador Yasama Meclisi. (2021, 9 Haziran). *El Salvador, Primer País del Mundo en Reconocer al Bitcoin Como Moneda de Curso Legal*. <https://www.asamblea.gob.sv/node/11282> adresinden 24 Ağustos 2021 tarihinde alınmıştır.
- Erdoğan, S., Akkurt, S. ve Tokat, H. (2020). *Borçlar hukuku*. Seçkin Yayıncılık.
- Ergün, Ö. (2018). *Borçlar hukuku (özel hükümler) ders notları*. Seçkin Yayıncılık.
- European Central Bank. (2012). *Virtual currency schemes*. European Central Bank. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemes201210en.pdf> adresinden 10 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Farzan, A. N. (2021, 17 Haziran). *World Bank declines to help El Salvador adopt Bitcoin, citing environmental and transparency concerns*. <https://www.washingtonpost.com/world/2021/06/17/world-bank-bitcoin-el-salvador/> adresinden 25 Ağustos 2021 tarihinde alınmıştır.
- Gesley, J. (2019, Nisan). *Regulatory approaches to cryptoassets: Germany*. <https://www.loc.gov/law/help/cryptoassets/germany.php#II> adresinden 30 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Gözüyeşil, F. F. (2020). *Sermaye piyasası hukukunda izahnameden doğan sorumluluk*. Adalet Yayınevi.
- Guseva, Y. (2021). The SEC, digital assets and game theory. *The Journal of Corporation Law*, 46(3), 629-679.
- Güneş, Z. N. (2018). *Finansal hizmetlere ilişkin mesafeli sözleşmeler*. Seçkin Yayıncılık.
- Günver, O. (2017). Çağımızda hukuksal açıdan para kavramı. *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 33(2), 143-174.
- Güven, Ç. ve Irmak, O. (2019). 6493 sayılı kanunda elektronik para ve elektronik para kuruluşlarının tâbi olduğu hukuki çerçeve. *Bankacılar Dergisi*, (111), 28-51.
- Güven, V. ve Şahinöz, E. (2018). *Blokszincir kripto paralar Bitcoin*. Kronik.
- Henderson, M. ve Raskin, M. (2019). Regulatory classification of digital assets: Toward an operational howey test for cryptocurrencies, icos, and other digital assets. *Columbia Business Law Review*, 2, 443-493.
- Houben, R. ve Snyers, A. (2018). *Cryptocurrencies and blockchain: Legal Context and implications for financial crime, money laundering and tax evasion*. Avrupa Parlamentosu. <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/150761/TAX3%20Study%20on%20cryptocurrencies%20and%20blockchain.pdf> adresinden 12 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- IRS. (2014, 25 Mart). *IRS virtual currency guidance: Virtual currency is treated as property for U.S. Federal tax purposes; general rules for property transactions apply*. <https://www.irs.gov/newsroom/irs-virtual-currency-guidance> adresinden 29 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- İnci, S. ve Alper, İ. (2018). *Bitcoin devrimi*. Elma Yayınevi.
- İstanbul 21. Asliye Ticaret Mahkemesi, 2019/915 E. ve 2020/278 K. sayılı mahkeme kararı. (2020, 2 Temmuz). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/adli-yargi-ilk-derece-mahkemeleri/istnbl-21-asliye-ticaret-mahkemesi-e-2019-915-k-2020-278-t-2-7-2020>, <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/adli-yargi-ilk-derece-mahkemeleri/istnbl-21-asliye-ticaret-mahkemesi-e-2019-915-k-2020-278-t-2-7-2020>
- Kapancı, B. (2020). Özel Hukuk penceresinden blokszincir: “sanal para” değerleri ve “akıllı sözleşmeler” üzerine değerlendirmeler. E. E. Aksoy Retornaz, ve O. G. Güçlütürk (Ed.), *Gelişen teknolojiler ve hukuk 1 blokszincir ve hukuk* içinde (s. 113-116). On İki Levha Yayıncılık.
- Kayıhan, Ş. ve Ünlütepe, M. (2018). *Borçlar hukuku genel hükümler*. Seçkin Yayıncılık.

- Library of Congress [LOC]. (2018). *Regulation of Cryptocurrency around the World*. ABD Kongre Kütüphanesi. <http://www.law.gov> adresinden 30 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Memiş, T. ve Turan, G. (2020). *Sermaye piyasası hukuku*. Seçkin Yayıncılık.
- Mert, A. (2018). Deniz kabuğundan kripto paraya: Bitcoin'in vergisel boyutu. N. Aşçı, A. Kınıcı ve S. Ovalıoğlu (Ed.) *VIII. Genç vergi hukukçuları sempozyumu* içinde (s. 331-334). On İki Levha Yayıncılık.
- Mustafa, D., Atamulu, İ. ve Şahan, G. (2021). *Borçlar hukuku genel hükümler*. Seçkin Yayıncılık.
- Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf> adresinden 11 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Nomer, H. N. ve Engin, İ. (2018). *Türk Borçlar Kanunu şerhi özel borç ilişkileri*. Seçkin Yayıncılık.
- Özdamar, E. (2019). *Anonim şirkette pay devri*. Adalet Yayınevi.
- Parkin, J. (2020). *Money code space: Hidden power in Bitcoin, blockchain, and decentralisation*. Oxford University Press.
- Pierson, B. (2018, 7 Mart). *Virtual currencies are commodities, U.S. Judge Rules*. <https://www.reuters.com/article/us-usa-cftc-bitcoin-idUSKCN1GI32C> adresinden 29 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Reisoğlu, S. (1977). *Borçlar hukuku* (Cilt 1). Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Remzi, M. ve Aydın, S. (2019). *Borçlar Hukuku özel hükümler*. Adalet Yayınları.
- Ripple Labs Inc., Garlinghouse ve Larsen Cevap Dilekçesi, 20 Civ. 10832 (United States District Court Southern District of New York Ocak 29, 2021).
- Rose, A. (2020, Temmuz). *Blockchain: Transforming the registration of IP Rights and strengthening the protection of unregistered IP rights*. WIPO Magazine. https://www.wipo.int/wipo_magazine_digital/en/2020/article_0002.html adresinden 3 Temmuz 2021 tarihinde alınmıştır.
- Sayın, A. K. (1990). *Yasadan doğan hizmet sözleşmesi yapma yükümü - sakat ve eski hükümlü çalıştırma örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Sputnik. (2021, 11 Mayıs). *Türk Patent ve Marka Kurumu'na 267 coin marka başvurusu yapıldı*. <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/202105111044472323-turk-patent-ve-marka-kurumuna-267-coin-marka-basvurusu-yapildi/> adresinden 2 Temmuz 2021 tarihinde alınmıştır.
- Swamy, S., Thompson, R. ve Loh, M. (2018). *Crypto uncovered: The evolution of bitcoin and the crypto currency marketplace*. Springer.
- Şener, O. H. (2007). Ecash sisteminde üretilen elektronik paranın (nakdi) para kavramı bakımından değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(Özel Sayı), 455-490.
- Tekinalp, Ü. (1988). Sermaye piyasası hukukunun temel esasları. O. K. Ünal (Ed.), *Menkul Kıymetler*.
- The Harvard Law Review Association. (2019). Securities regulation - financial technology - sec provides analytical tools for assessing digital assets - SEC, framework for investment contract analysis of digital assets. *Harvard Law Review*, 132(8), 2418-2426.
- Turanboy, A. (1999). 2499 Sayılı Sermaye Piyasası Kanunu'na 4487 Sayılı Kanunla Eklenen 10 / a Maddesine Göre Kaydî Değer Düzenlemesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 48(1-4), 39-55.
- Turanboy, A. (2019). 6362 Sayılı Sermaye Piyasası Kanunu açısından sermaye piyasası aracı ve menkul kıymet kavramları. *Prof. Dr. Sabih Arkan'a Armağan*. On İki Levha Yayıncılık.
- Turanboy, A. (2019). Kripto paraların ortaya çıkmaları ve hukukî nitelikleri. *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 35(3), 47-62.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Güncel Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 13 Mayıs 2021 tarihinde alınmıştır.

- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2021, 16 Nisan). *Ödemeler alanına ilişkin basın duyurusu. (2021-17)*. Ankara, Türkiye.
- Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği. (2017, 1 Aralık). *Sanal paralara dayalı işlemler Hk. genel mektup (2017/1853)*. İstanbul: Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği. <https://www.tspb.org.tr/wp-content/uploads/2017/12/Genel-Mektup-785-Sanal-Paralara-Dayal%C4%B1-%C4%B0%C5%9Flemler-hk..pdf> adresinden 23 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Umeda, S. (2020, 30 Aralık). *Regulation of cryptocurrency: Japan*. Library of Congress. <https://www.loc.gov/law/help/cryptocurrency/japan.php#1> adresinden 30 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ünlütepe, M. (2021). *Borçlar hukuk genel hükümler*. Seçkin Yayıncılık.
- Walker, R., Massey, R., Steele, A., Welms, T., Robinson, M., Moourtil, E. ve Schulhof, K. (2021). The Unique and Complex considerations of digital asset custody. *Journal of Securities Operations & Custody*, 13(2), 150-162.
- World Intellectual Property Organization [WIPO]. (2021a). *Intellectual property and frontier technologies*. https://www.wipo.int/about-ip/en/frontier_technologies/ adresinden 2 Temmuz 2021 tarihinde alınmıştır.
- World Intellectual Property Organization [WIPO]. (2021b). *Nice Classification - 11 Edition, Version 2021*. <https://www.wipo.int/classifications/nice/nclpub/en/fr/pdf-download.pdf?lang=en&tab=search&viewMode=flat&dateInForce=20210101&classNumber=36> adresinden 4 Temmuz 2021 tarihinde alınmıştır.
- Yanlı, V. (2016). Sermaye piyasası aracı ve yatırım sözleşmesi kavramları. *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 32(3), 5-35.
- Yardımcı, T. E. (2019). İcra takibi yoluyla bitcoin alacağının ileri sürülmesi ve borçlunun Bitcoininin haczedilmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(3), 97-128.
- Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 2019/4024 E. ve 2020/4530 K. sayılı mahkeme kararı. (2020b, 28 Eylül). <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/dsp.php?fn=1hd-2019-4024.htm&kw=sat%C4%B1%C5%9Fa+konu+edilen+bir+mal%C4%B1n+devrinin+belirli+bir+semen+kar%C5%9F%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda+olaca%C4%9F%C4%B1+ku%C5%9Fkusuz+dur.+Semenin+bir+ba%C5%9Fka+ifade+ile+mal%C4%B1n+bedelinin+ise+mutlaka+para+olmas%C4%B1+%C5%9Fart+olmay%C4%B1p+belirli+bir+hizmet+ya+da+emek+de+olabilece%C4%9Fi+kabul+edilmelidir&cr=yargitay#fm>
- Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 2020/1503 E. ve 2020/4119 K. sayılı mahkeme kararı. (2020a, 16 Eylül). <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/dsp.php?fn=1hd-2020-1503.htm&kw=%602020/4119%60+&cr=yargitay>, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/dsp.php?fn=1hd-20201503.htm&kw=%2020/4119%20+&cr=yargitay#fm>
- Yelmen, A. (2020). Bitcoinin satış sözleşmesinin bedel unsuru açısından değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(1), 265-294.
- Yurtççek, M. S. (2015). *Hukuki açıdan elektronik para*. Seçkin Yayıncılık.

SAĞLIK KURUMLARINDA ÖRGÜTSEL SESSİZLİK VE İNFORMEL İLETİŞİM İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL SILENCE AND INFORMAL COMMUNICATION IN HEALTH INSTITUTIONS

Büşra SARI¹

Doç. Dr. Harun KIRILMAZ²

ÖZ

Gelişen teknoloji ve çağdaş yönetim yaklaşımları örgüt yapılarında değişimleri beraberinde getirmektedir. Bu değişimler yönetim ve organizasyon alanında çok büyük öneme sahip olsalar da örgütlerin temelinde insan unsuru yer almaktadır. Bu sebeple ampirik araştırmaların çoğunlukla insan davranışlarını anlamak üzerine şekillendiği görülmektedir. Bu doğrultuda örgütsel sessizlik ve informal iletişim ilişkisi, araştırmanın teorik çerçevesini oluşturmaktadır. Buradan hareketle araştırmanın amacı örgütsel sessizlik ve informal iletişim arasında ilişki olup olmadığı, örgütsel sessizliğin informal iletişim üzerinde etkisi olup olmadığı, örgütsel sessizlik ve informal iletişim düzeyinin sosyo-demografik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığının belirlenmesidir. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistiksel yöntemler, Mann Whitney U testi, Kruskal Wallis testi, korelasyon analizi ve regresyon analizi kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre; katılımcıların örgütsel sessizlik ve informal iletişim düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu ve örgütsel sessizliğin informal iletişim üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisi olduğu görülmüştür. İlişki ve etki boyutu düşük düzeyli olsa da katılımcıların örgütsel sessizlik düzeyleri arttığında, informal iletişim düzeylerinde de artış olacağı beklenmektedir. Bu nedenle çalışanların örgütsel sessizlik eyleminde bulunmalarına sebep olan faktörlerin belirlenerek etkili iletişimin sağlanabileceği çalışma ortamları oluşturularak, informal iletişimi olumlu yönde beslemek sağlık kurumları için önemli görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Sessizlik, İformel İletişim, Sağlık Kurumları.

JEL Sınıflandırma Kodları: D23, D83, H75.

ABSTRACT

Developing technology and contemporary management approaches bring changes in organizational structures. Although these changes are of great importance in the field of management and organization, the basis of organizations is the human element. For this reason, it is seen that empirical research mostly depends on understanding human behavior. Accordingly, the relationship between organizational silence and informal communication constitutes the theoretical framework of the research. Therefore, the purpose of the research is to determine whether there is a relationship between organizational silence and informal communication, whether organizational silence has an impact on informal communication, whether organizational silence and informal communication level differ according to socio-demographic characteristics. The questionnaire form is used as a data collection tool in the research. Descriptive statistical methods, Mann Whitney U test, Kruskal Wallis test, correlation analysis and regression analysis are used in the analysis of the data. According to the findings of the study; it is observed that there is a positive and significant relationship between organizational silence and informal communication levels, and organizational silence has a positive and significant effect on informal communication. Although the relationship and effect size are low, it is expected that the level of informal communication will increase when the organizational silence levels of the participants increase. For this reason, it is important for healthcare institutions to nurture informal communication positively by creating working environments where effective communication can be achieved by determining the factors that cause employees to act in organizational silence.

Keywords: Organizational Silence, Informal Communication, Health Institution.

JEL Classification Codes: D23, D83, H75.

* Bu çalışma Harun KIRILMAZ danışmanlığında Büşra SARI tarafından hazırlanan ve 18.12.2019 tarihinde savunulan "Örgütsel Sessizliğin İformel İletişime Etkisi: Bir Kamu Hastanesi Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma için Sakarya Üniversitesi Etik Kurulundan E.6594 sayılı ve 20.05.2019 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, sariibsr@gmail.com

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, hkirilmaz@sakarya.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Developing technology and contemporary management approaches force organizational structures to change. Although this change is of great importance in the field of management and organization, people are the basis of organizations. In this direction, the relationship between organizational silence and informal communication constitutes the theoretical framework of the research. Organizational silence is when employees consciously withhold their knowledge, opinions, and concerns about work-related issues and problems from the management. Organizational silence should be accepted as a form of nonverbal communication. In this direction, open communication networks should be established where employees can express their thoughts. The inability to establish a communication network causes low job satisfaction and burnout and a decrease in organizational commitment. The sub-dimensions of organizational silence are acquiescent silence, defensive silence, and silence for the benefit of the organization. Effective communication is important in management processes. Informal communication comes to the fore when formal communication channels are not functional within the organization. In case informal communication cannot be brought under control by the senior management, the effect of the orders from the employees will decrease. Informal communication occurs when formal communication is insufficient. It provides an environment where employees can express their feelings and thoughts. At the same time, informal communication meets the need for social satisfaction and provides information on issues that develop outside the organization but are related to the functioning of the organization. Since there is no study in the literature on the effect of organizational silence on informal communication, the original value of the subject emerges. Organizational silence in health institutions, which is an important organizational structure in terms of its duties and functions, should be well perceived and directed by the top management in line with its organizational goals. For this reason, the contribution of organizational silence behaviors of health workers to the tendency towards informal communication was examined in the study.

Design/methodology/approach:

The population of the research consists of health personnel who work in a health institution and who are not in managerial positions. In the study, it was aimed to reach the entire universe without any sample selection. However, during the research, the participation of 200 healthcare professionals, who were within the borders of the hospital and voluntarily accepted the research, was ensured. In the study, "Organizational Silence Scale", "Informal Communication Channels Scale" and a personal information form prepared to determine the socio-demographic characteristics of the participants were used as data collection tools. Descriptive statistical methods, Mann Whitney U test, Kruskal Wallis test, correlation analysis, and regression analysis were used in the analysis of the data.

Findings:

According to the findings obtained from the research, there is a low positive correlation between organizational silence and informal communication levels. It has been determined that organizational silence has a positive effect on informal communication. The model that reveals the effect of organizational silence on informal communication is statistically significant and the explained variance is 14.2% of the total variance. Accordingly, although the model is significant, its explanatory effect is seen to be at low levels. When the results of the different analyses of organizational silence and informal communication level according to socio-demographic characteristics are compared with other studies, although they are generally similar, different results have been obtained in some respects.

Conclusion and Discussion:

According to the results of the research, when the organizational silence levels of the participants increase, it is expected that there will be an increase in their informal communication levels. This may lead to communication breakdowns in the hierarchy levels in the organization over time. Lack of communication can cause disruptions in the functioning of the organization and a decrease in productivity. At this point, it is necessary to develop various strategies so that the reasons that push the employees to remain silent are revealed and they can express their suggestions and complaints openly. Organizational silence experienced in health institutions is an issue that needs attention as it can cause irreparable problems. According to the results of the analysis, there is a positive significant relationship between the organizational silence and informal communication levels of the participants and organizational silence, and it has a positive significant effect on informal communication. Even if the relationship and effect size is low, it is expected that the informal communication levels of the participants will increase as the organizational silence levels of the participant's increase. The results of the current study reveal the importance of managers in health institutions to see and evaluate the factors that cause their employees to turn to organizational silence and the level of informal communication. Organizational silence and informal communication are two variables that affect each other and institutions should approach organizational silence in terms of informal communication. For this reason, in the study, which is thought to have an important place in the literature, the effect of organizational silence on informal communication with the participants consisting of health workers working in a health institution was examined. The absence of a study on this subject before reveals the originality of the research. On the other hand, it is recommended to conduct studies in different sample groups to provide solidity to the literature.

1. GİRİŞ

Çağımızın artan rekabet ortamı ve beraberinde getirdiği insan kaynağını maksimum verimle kullanabilme olgusu örgütsel davranış konularını gündeme getirmiştir. Organizasyon içerisinde yadsınamayacak bir öneme sahip olan örgütsel sessizlik de bu konulardan biridir. Örgütsel sessizlik “çalışanların işle ilgili konular ve sorunlar hakkındaki bilgilerini, görüşlerini ve kaygılarını bilinçli olarak yönetimden esirgemeleri, kendine saklamaları” olarak tanımlanmaktadır (Tangirala ve Ramanujam, 2008, s. 39). Çalışanların çeşitli örgütsel ve yönetsel sebeplerden dolayı konuşmanın boşuna ya da tehlikeli olacağını düşünmeleri ise sessizlik iklimi olarak adlandırılmaktadır. Bu iklim ise çalışanları kolektif bir şekilde sessizliğe itecektir (Morrison ve Milliken, 2000, s. 708)

Sessizlik ilk bakışta bir itaat olarak gözükebilir ancak aslında sözsüz bir iletişim şekli olarak algılanmalıdır. Seslilik ve sessizlik arasındaki fark davranışsal ipuçlarının anlaşılma düzeyidir. Bu ipuçlarını doğru analiz edebilmek için ise örgüt içerisinde açık iletişim ağı oluşturulması gerekmektedir (Dyne vd., 2003, s. 1375). Bir organizasyon içerisinde yönetim fonksiyonlarının etkileşimi ne denli iyi koordine edilmiş olursa olsun etkili bir iletişim ağı mevcut değilse örgüt amaçlarına ulaşmada zorluk yaşanacaktır. Bu noktada da iletişim kanallarının açık olmasının önemi ortaya çıkmaktadır (Bursalioğlu, 1987, s. 164-167). Organizasyon içerisindeki formel düzen iyi işliyor olsa dahi her formel yapı içerisinde bir informal yapıya zemin hazırlamaktadır (Karataş, 1999, s. 1). Çalışanların organizasyon içerisinde yöneticileri ile fikir uyuşmazlığına düştükleri noktalarda çalışanlar fikirlerinin anlaşılmasını sağlayacak girişimlerde bulunmak yerine gizli saklı konuşmaları tercih ederek biçimsel olmayan bir iletişim türüne yönelebirlirler (Barutçugil, 2002, s. 169; Şahin, 2016, s. 4). Organizasyon içerisinde çalışanların birbirleri ile kurdukları iletişim doğrultusunda kendiliğinden oluşum gösteren bu biçimsel olmayan yapı informal iletişim olarak adlandırılmaktadır (Akkirman, 2004, s. 155).

İnsan sağlığı gibi önem derecesi yüksek bir konuda hizmet sunan hastaneler için örgütsel sessizlik olgusu iyi algılanmalı ve üst yönetim tarafından organizasyon amaçları doğrultusunda yönlendirilmelidir. Sağlık çalışanının sessiz kaldığı bir durum dolaylı ya da direkt olarak bir hastanın durumunu etkileyecek olursa bu telafisi mümkün olmayan bir duruma dönüşecektir. Bu durumun önüne geçebilmek adına ise sağlık iş gücü ile kurulacak iletişimin etkinliği son derece önemlidir (Shojaie vd., 2011, s. 1735). Çalışanların sessizlik davranışına olan eğilimleri, kurum içerisindeki iletişim ortamının bir göstergesi olabilir (Aktaş ve Şimşek, 2015:207). Kurum içerisinde örgütsel sessizlik iklimi oluşursa iletişim bundan zarar görecektir (Pentilla, 2003, s. 25). İnfomal iletişim doğası gereği örgütsel amaçlardan ziyade bireysel amaçlara ulaşmaya yöneldiği için bu durum örgüt amaçları ile çatışabilir (Ersoy, 2006, s. 21). Kurum içerisinde örgüt yapısında meydana gelen aksaklıklar formel iletişim yollarının iyi kullanılmamasıyla beraber meydana gelen örgütsel sessizlik sonucu informal iletişim, formel kanalların bıraktığı boşluğu doldurmada etkili olacaktır. Örgüt içerisinde informal iletişim kanallarının formel iletişim kanallarından daha fazla kullanılıyor olması, o kurumda örgütsel yapıda bozukluk olduğunun bir göstergesidir (Tabak, 2002, s. 15). Bu araştırmada, çalışanların örgütsel sessizlik davranışlarının bir sonucu olarak meydana gelen olumsuz etkilerin informal iletişime yönelme eğilimine bir katkısı ve bu durumun informal iletişimin olumsuz etkileri incelenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Örgütsel Sessizlik

Örgütsel sessizlik çalışanların işle ilgili fikir ve şikâyetlerini kasıtlı olarak gizlemeleri, açığa çıkarmamaları şeklinde tanımlanmaktadır (Dyne vd., 2003, s. 1360). Çalışanların örgütle ilgili konularda sessiz kalmaya meyilli olmaları ve bunun da zamanla iklim haline dönüşmesindeki nedenler, yöneticiler tarafından iyi algılanmalıdır. Özenle tahlil edilen bu davranışlar örgüt amaçları ile paralellik gösterecek şekilde örgüt lehine dönüştürülmelidir (Milliken vd., 2003, s. 1454-1456; Dinçer, 2017, s. 49). Sessizlik doğru algılanmayıp açık bir iletişim ağı oluşturulmadığı takdirde çalışanlarda düşük iş doyumunu ve tükenmişlik hissi meydana getirecektir. Çalışanın örgüte olan bağlılığının azalmasına neden olacak bu durum ise bireysel olarak başlayan oluşumların zamanla örgüt bazında olumsuz etkiler göstermesine zemin hazırlayacaktır (Özdemir ve Uğur, 2013, s. 258-259; Aktaş ve Şimşek, 2015, s. 207).

Çalışanların sessizliği ile ilgili literatür incelendiğinde ilk olarak Pinder ve Harlos' un (2001, s. 331-369) sessizliği, razı olma anlamındaki kabul edilen sessizlik ve savunmacı sessizlik olarak iki şekilde sınıflandırdığı görülmektedir. Van Dyne vd. (2003, s. 1362) bu iki sessizlik boyutuna ek olarak çalışmalarında örgüt yararına sessizlik şeklinde adlandırdıkları üçüncü bir sessizlik boyutunu ortaya çıkarmışlardır. Konu ile ilgili alan yazın

incelenmiş ve sessizlik boyutlarının farklı isimlerle de nitelendirildikleri görülmüş olup bu çalışmada sessizlik boyutları; kabullenici sessizlik, savunma amaçlı sessizlik ve örgüt yararına sessizlik başlıkları ile ifade edilerek ilgili tanımlamalarda bulunulacaktır (Üçok ve Torun, 2015, s. 32).

Kabullenici sessizlik, çalışanların görüş ve düşüncelerini geri çekilmeye bağlı olarak örgütten esirgemeleridir. Kişi burada mevcut durumun farkında olmasına rağmen bu durumu kabullenerek değiştirme yönünde herhangi bir girişimde bulunmamaktadır. Çalışanın bu durumu normal olarak nitelendirerek kabullenmesinin yanı sıra kişisel olarak düşük özgüvene sahip olmasıyla yapacağı herhangi bir görüş bildirimiminin dikkate alınmayacağını bağdaştırarak da sessiz kalmayı tercih edebilir (Dyne vd., 2003, s. 1366). Çalışanın üst yönetime dile getirdiği herhangi bir öneri ya da şikâyet sonucunda olumsuz bir tepki ile karşılaşması, çalışanlar tarafından hiyerarşik yapının engelleyici bir mekanizma olarak görülmesine neden olacaktır. Bu durumda ise çalışanlar görüşlerini üst yönetime bildirmekten çekinerek adeta bir öğrenilmiş çaresizlik örneği sergileyeceklerdir (Yüksel, 2006, s. 45; Durak, 2012, s. 52; Macit ve Erdem, 2020, s. 772).

Savunmacı sessizlik, çalışanların işle ilgili fikir ve görüşlerini kabullenici sessizlikten farklı olarak korku sebebi ile dış tehditlerden esirgemeleri şeklinde tanımlanmaktadır (Dyne vd., 2003, s. 1367). Bu sessizlik türüne verilebilecek bir örnek ise sessizlik etkisi (mum effect) ile ilişkilendirilebilir ve çalışanların üstlerine olumsuz haberleri olumlu haberlere nazaran daha az duyurma eğiliminde olmaları şeklinde ifade edilebilir (Durak, 2012, s. 56). Bu durumun yanı sıra çalışanlar kişisel hatalarını açıklama noktasında da sessizlik davranışı sergileyebilmektedir (Çakıcı, 2010, s. 33). Bu duruma verilebilecek bir örnek ise kişiler kariyer basamaklarını hızla tırmanma, üstlerinin desteğini her daim hissetme ve ilişkilerinde oluşturdukları güven ortamını kaybetmemek gibi kişisel çıkarlarını korumak, avantaj elde etmek adına da konuşmaktan kaçınılmaktadırlar (Detert ve Burris, 2007, s. 872; Yalçınsoy, 2017, s. 5).

Örgüt yararına sessizlik, örgütü koruma amaçlı ve iş arkadaşlarını koruma amaçlı olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkabilmektedir (Brinsfield vd., 2009, s. 147). Savunma amaçlı sessizlikte yer alan korku burada yerini fedakârlığa bırakmaktadır (Önal, 2015, s. 98; Yalçınsoy, 2017, s. 6). Çalışanın örgüt ile ilgili bilgileri örgüt içerisinde hiçbir dayatmaya maruz kalmaksızın kendi bilinci doğrultusunda örgüt dışında yer alan herhangi bir kişi ile paylaşmaması örgütü koruma amaçlı, çalışma arkadaşının yaptığı bir hatayı onun zarar görmemesi adına yönetime bildirmeyerek sessiz kalması da koruma amaçlı sessizlik sınıflandırmalarına örnek olarak verilebilir (Dyne vd., 2003, s. 1368; Çakıcı, 2010, s. 34; Uğur, 2017, s. 12).

2.2. İnförmel İletişim

Formel iletişim örgüt içerisindeki görev ve sorumluluklar neticesinde oluşum gösterirken införmel iletişim, çalışanların bireysel ve sosyal ihtiyaçları doğrultusunda oluşum göstermektedir (Fay, 2011, s. 225). Örgüt içerisinde formel yollarla bir araya getirilen çalışanlar (proje süreci vb.), formel iletişim sayesinde başlayan ilişkilerini zaman içerisinde kendi aralarında gelişen ilişki düzeylerine göre införmel iletişime dönüştüreceklerdir (Akkirman, 2004, s. 155; Bektaş, 2014, s. 100).

Formel iletişimin yetersiz kaldığı noktalarda ortaya çıkan införmel iletişim; çalışanların duygu ve düşüncelerini rahatlıkla dile getirebilecekleri bir ortam sunmakla birlikte kişilerin sosyal tatmin ihtiyacını da giderecektir. Aynı zamanda införmel iletişimin sağladığı kanal aracılığıyla da örgüt dışında gelişmesine rağmen örgüt işleyişini ilgilendiren konularda bilgi sahibi olunmasını sağlayacaktır. Oluşan bu durumların ise değişen çevre koşullarına ayak uydurabilmek adına alınacak önlemlerde avantaj sağladığı söylenebilir (Baransel, 1993, s. 303; Tabak, 2002, s. 16; Subramanian, 2006, s. 2-4; Certo ve Certo, 2012, s. 358; Koçel, 2015, s. 624).

İnförmel iletişimin formel düzeni sarsacak şekilde ilerleme kaydetmesinin önüne geçmek amacıyla yönetim tarafından denetim altına alınarak, formel iletişimle beraber birbirini besleyen iki yapı olarak algılanmalı ve çalışanları örgüt amaçlarını gerçekleştirecek doğrultuda ortak bir hedefe yönlendirebilmelidir (Tabak, 2002, s. 15; Koçel, 2015, s. 709). Aksi takdirde införmel iletişim doğası gereği örgüt amaçlarından ziyade bireysel amaçlara ulaşma noktasında bir eğilime sahip olduğu için örgüt hedefleri ile çatışma göstererek örgüt için diğer dezavantajlı durum ise; införmel iletişimin üst yönetim tarafından zamanında denetim altına alınmaması durumunda çalışanlar açısından gelen emirlerin etkisi azalacak ve riayet etmeme gibi negatif tutum sergilemeleri işlerin vaktinde yapılmaması problemini doğurarak örgüt işleyişini sarsma noktasında önemli rol oynayacaktır (Thompson, 2002, s. 121; Sabuncuoğlu ve Tüz, 2013, s. 194). Her formel sistemin beslendiği bir införmel yapı bulunmaktadır. Formel çerçevede oluşturulan kurallara zaman içerisinde kazanılmış olan införmel yapının tecrübeleri ile çeşitli

eklemelerde bulunulabilir (Erdem vd., 2017, s. 6-13). İnförmel ilişkiler çerçevesinde gerçekleştirilen X davranışının zaman içerisinde örgüt işleyişi üzerinde olumsuz etkileri fark edilerek sonrasında bu X davranış formel yollarla yasaklanabilir.

Formel iletişime göre daha hızlı yayılım gösteren införmel iletişim kanalları çalışanlar tarafından birbirleri ile fikir alışverişinde bulunmak, tecrübelerini paylaşmak ve kişisel fikirlerine bir destek bulabilmek amacıyla kullanılmaktadır (Thompson, 2002, s. 119-121; Karcıoğlu vd., 2009, s. 66). Örgütlerde kullanılan införmel iletişim kanalları ise; införmel gruplar, yöneticilerin införmel ziyaretleri, kurum içi sohbetler, laf taşıyıcılar, dedikodu ve söylenti ağı, şakalar, införmel sanal iletişim kanalları ve sosyal etkinliklerdir (Koçel, 2015, s. 619). Formel iletişim kanallarının katı bir şekilde kullanılması, yöneticilerin gücü ellerinde bulundurmamak istemeleri sebebi ile önemli konularda astlarına yeterli bilgilendirme yapmamaları ve örgüt işleyişinde meydana gelebilecek olan değişim süreçlerinde çalışarlarda oluşan güvensizlik hissi införmel iletişim kanallarının ortaya çıkma sebepleri arasında sayılabilir (Newstrom vd., 1974, s. 12).

2.3. Örgütsel Sessizlik ve İnförmel İletişim İlişkisi

Çalışanların hem bireysel hem de örgütsel hedefleri gerçekleştirmelerinde iletişimin etkinliği oldukça fazladır (Tikici vd., 2011, s. 254). Hiyerarşinin getirdiği gücü çalışanlarına hissettiren yöneticilere karşı çalışanlar, kendilerini baskı altında hissedeceklerdir. Bu baskı çalışanlar üzerinde gerekli olmadığı sürece yönetim ile iletişim içerisine girmemelerine sebep olacaktır. Buna ek olarak çalışanlar örgüt içerisinde negatif algıladıkları durumlarda ise psiko-sosyal ihtiyaçlarını giderebilmek adına kendilerine yakın hissettikleri çalışma arkadaşları ile paylaşmak için iletişim kuracaklardır (Tabak, 2002, s. 14; Eğinli ve Bitirim, 2008, s. 126).

Karcıoğlu ve arkadaşlarının yapmış oldukları çalışmanın sonuçlarına göre, örgütsel iletişimin iş tatminine pozitif yönde etki ettiğini bir başka ifade ile örgütte artan/azalan iletişimle birlikte çalışanların da iş tatminlerinin artıp/azaldığı ifade edilmiştir (Karcıoğlu vd., 2009, s. 73). Tatmin olmayan çalışanın işini sorunsuz yürütmesi mümkün olmayabilir. Bunun için yöneticilerin çalışanları ile çift yönlü bir iletişim ağı içerisinde olmaları gerekmektedir (Şentürk ve Selvi, 2016, s. 541). Örgüt içerisindeki iletişim ağı ne kadar artarsa çalışanlar da o kadar açıkça konuşma eğilimine sahip olacaklar ve örgütsel sessizlik iklimi de aynı oranda azalacaktır (Acaray, 2014, s. 115).

Örgüt içerisindeki yönetim düzeninin sağlanmasında etkili bir iletişim ağının önemi yüksektir (Kaya vd., 2017, s. 268). İnförmel iletişimin kolay denetim altına alınamaması örgüt içerisinde formel düzeni sarsacak şekilde ilerleme göstermesine sebep olabilir ve bu durum örgüt içerisinde bazı aksaklıklara yol açabilir (Tabak, 2002, s. 15). İlgili literatür incelendiğinde örgütsel sessizlik ya da alt boyutları ile införmel iletişimin alt boyutlarını ele alan çalışmalara rastlanmakla beraber Uğur' un 2016 yılında yayınlanan doktora tezinin içerisinde "Örgütsel Sessizlik ve İletişim İlişkisi" başlıklı bir bölümde de genel anlamda örgütsel sessizlik ile iletişim ilişkisi üzerine bilgiler aktarıldığı görülmüştür (Uğur, 2016, s. 86). Buna karşın örgütsel sessizlik ve införmel iletişim ilişkisi ve etkisini ana başlıklar altında ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamış olması da çalışmanın, örgütsel sessizlik ve införmel iletişim ilişkisine dair var olan boşluğu doldurarak örgütsel davranış literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Böylelikle hedeflenen konu ile örgütsel davranış (örgütsel sessizlik) ve iletişim (införmel iletişim) literatürü arasında kavramsal bir çerçeve oluşturulacaktır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Soruları

Araştırmada örgütsel sessizliğin införmel iletişime etkisinin belirlenmesi ve bu etkinin hangi yönde olduğunun tayin edilerek incelenmesi amaçlanmaktadır. Bir diğer amacı ise araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının örgütsel sessizlik ve införmel iletişim düzeylerinin sosyo-demografik değişkenlere göre herhangi bir farklılık gösterip göstermediğinin saptanmasıdır. Araştırmanın belirlenen amaçları doğrultusunda aşağıda yer sorular oluşturulmuştur:

- Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri, örgütsel sessizlik düzeylerinde anlamlı bir farklılık oluşturmakta mıdır?
- Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri, införmel iletişim düzeylerinde anlamlı bir farklılık oluşturmakta mıdır?

- Örgütsel sessizlik davranışı ile informal iletişime yönelme davranışları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Örgütsel sessizlik davranışının, informal iletişime yönelme davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi var mıdır?

3.2. Araştırmanın Yöntemi ve Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak nicel analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda; örgütsel sessizlik ölçeği, informal iletişim kanalları ölçeği ve sosyo-demografik özelliklerden oluşan bir anket formu kullanılmıştır. Örgütsel sessizlik için Van Dyne (2003) tarafından geliştirilen ve Şehitoğlu (2010) tarafından Türkçeye uyarlanan 6 boyut ve 30 ifadeden oluşan “Örgütsel Sessizlik Ölçeği” içerisindeki seslilik ifadeleri çıkarılarak toplam 3 boyut ve 13 ifade şeklinde kullanılmıştır. İnfornel iletişim için Bektaş (2014) tarafından geliştirilen 6 boyut ve 34 ifadeden oluşan “İnfornel İletişim Kanalları Ölçeği” kullanılmıştır. Her iki ölçekte katılımcılara 5’li Likert yapıda uygulanmıştır. Ayrıca katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemeye yönelik olarak hazırlanan kişisel bilgi formu da ankete eklenmiştir.

3.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini bir kamu hastanesinde görev yapan ve yönetici pozisyonları dışında yer alan sağlık personeli oluşturmaktadır. Örneklem sınırlamasında yöneticilerin dâhil edilmeme sebebi ise örgütsel sessizliğin temel sorununu olan ‘yöneticilere karşı çalışanların sessiz kalmaları’ durumudur. Bu nedenle yönetici pozisyonunda çalışanların verecek oldukları cevapların çalışmayı doğru sonuçlara götürmeyeceği düşünülmüştür. Bu doğrultuda araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile sağlık kurumu çalışanlarına ulaşılması hedeflenmiştir. Buna göre araştırmanın örneklemini, araştırma esnasında sağlık kurumunda görev yapan ve gönüllük esasına göre araştırmaya katılmayı kabul eden 200 sağlık personeli oluşturmaktadır.

3.4. Araştırmanın Etik Yönü

Araştırma için Sakarya Üniversitesinden 20.05.2019 tarih ve E.6594 sayı ile etik kurul izni alınmıştır. Alınan izin doğrultusunda anketler araştırmacı tarafından belirlenen örneklem koşuluna uyan hastane çalışanları içerisinde gönüllü olan çalışanlara iş saatleri içerisinde yüz yüze dağıtılmış olup katılımcıların talep ettikleri süre not edilerek belirlenen süre sonunda ise tekrar kendilerinden yüz yüze toplanmıştır. Bu süreç sonunda toplam anketler içerisinde eksiksiz olarak cevaplandırılanlar değerlendirmeye alınarak analiz edilmiştir.

3.5. Araştırmada Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Araştırmada kullanılan verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla kullanılan ölçeklere Kolmogorov-Smirnov testi uygulanmıştır. Yapılan test sonucunda her iki ölçeğin de normal dağılım göstermemesi sonucunda IBM SPSS Statistics 24 paket programından yararlanılarak; tanımlayıcı istatistiksel yöntemler, Mann Whitney U, Kruskal Wallis testleri, Spearman korelasyon analizi ve regresyon analizi kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerlik analizleri, farklı araştırmacılar tarafından yapılmış ve sonuçların yüksek ve orijinal kaynaklar ile benzer olması sebebi ile çalışma içerisinde geçerlik analizine yer verilmemiştir (Şehitoğlu, 2010; Şahan, 2017). Öncelikle çalışma içerisinde kullanılan örgütsel sessizlik ve informal iletişim kanalları ölçekleri için güvenilirlik analizi yapılmış, sonrasında ise her bir ölçeğin alt boyutları için güvenilirlik analizleri sürdürülmüştür.

Verilerin güvenilirliklerini değerlendirmek amacı ile Cronbach Alpha (içsel tutarlılık) katsayısından yararlanılmıştır. Boyutları ile birlikte ölçeklere ait güvenilirlik analizlerinin sonuçları Tablo 1’de verilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan örgütsel sessizlik ölçeğinin Cronbach Alpha değeri 0,742; informal iletişim kanalları ölçeğinin Cronbach Alpha değeri ise 0,908 olarak bulunmuştur. Şehitoğlu (2010)’nun çalışmasında örgütsel sessizlik ölçeğinin alt boyutları ve geneline ait güvenilirlik bulguları 0,718 ile 0,901 arasında değişmektedir. İnfornel iletişim kanalları ölçeğini geliştiren Bektaş (2014)’ın çalışmasında ise ölçeğin alt boyutları ve geneline ait güvenilirlik bulguları 0,727 ile 0,934 değerleri arasında değişmektedir. Bu bulgulara göre ölçekler yüksek derecede güvenilirliğe sahip olup bulunan değerler daha önce yapılan çalışmalar ile de benzerlik göstermektedir.

Tablo 1. Ölçeklere Ait Güvenirlik Analizi Sonuçları

Ölçekler	Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
Kabul Edilmiş Sessizlik	,726	5
Savunma Amaçlı Sessizlik	,731	4
Örgüt Yararına Sessizlik	,889	4
Örgütsel Sessizlik	,742	13
İnformel Gruplar	,870	5
Yöneticilerin İnformel Ziyaretleri	,827	4
Kurum İçi Sohbetler	,772	4
Laf Taşıyıcılar	,921	9
Şakalar	,765	5
İnformel Sanal İletişim	,851	7
İnformel İletişim Kanalları	,908	34

4. BULGULAR

Katılımcıların 102'si (%51) kadın ve 98'i (%49) erkek olup; 130'u (%65) evli, 70'i ise (%35) bekârdır. Katılımcıların yaş aralıklarında bakıldığında ise; 38 (%19) kişi ≤ 27 yaş grubunda, 67 (%33,5) kişi 28-32 yaş grubunda, 54 (%27) kişi 33-37 yaş grubunda, 41 kişinin de (%20,5) ≥ 38 yaş grubunda yer aldığı görülmektedir. Eğitim durumlarına göre katılımcılar içerisinde; 31 (%15,5) kişi lise, 48 (%24) kişi ön lisans, 91 (%45,5) kişi lisans ve 30 (%15) kişi ise lisansüstü seviyesinde eğitim aldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların şunda çalıştıkları kurumdaki hizmet sürelerine bakıldığında ise; 82 (%41) kişinin 1-5 yıl, 70 (%35) kişinin 6-10 yıl, 25 (%12,5) kişinin 11-15 yıl, 23 (%11,5) kişinin 16 yıl ve üzeri sürelerle hastanede görev yaptıkları belirlenmiştir. Son olarak katılımcıların unvan/statülerine bakıldığında ise; 32 kişinin (%16) hemşire, 41 (%20,5) kişinin hekim, 58 (%29) kişinin tıbbi sekreter ve 69 (%34,5) kişinin idari personel grubunda yer aldığı görülmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

Özellik	Sayı	Yüzde	Özellik	Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	102	Medeni Durum	Evli	130
	Erkek	98		Bekâr	70
Yaş	≤ 27	38	Eğitim Durumu	Lise	31
	28-32	67		Ön lisans	48
	33-37	54		Lisans	91
	≥ 38	41		Lisansüstü	30
Hizmet Süresi	1-5 yıl	82	Unvan/Statü	Hemşire	32
	6-10 yıl	70		Hekim	41
	11-15 yıl	25		Tıbbi Sekreter	58
	≥ 16 yıl	23		İdari Personel	69
Toplam	200	100	Toplam	200	100

Tablo 3'te katılımcıların sosyo-demografik değişkenlerine göre örgütsel sessizlik düzeyleri ve alt boyutlarına ilişkin fark analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Cinsiyet ve medeni durum değişkenlerindeki farklılığı belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U Testi sonuçlarına göre her iki değişken de örgütsel sessizlik düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p > 0,05$).

Katılımcıların yaş, çalışma süresi, eğitim durumu ve unvan/statü değişkenlerinin örgütsel sessizlik düzeyleri ve alt boyutlarına ilişkin farklılığı belirlemek amacıyla Kruskal Wallis H testi sonuçları tabloda verilmiştir. Elde edilen analiz sonuçları doğrultusunda yaş, çalışma süresi ve eğitim durumu değişkenleri için herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.

Unvan/statü değişkeninde ise savunma amaçlı sessizlik alt boyutunda bir farklılık bulunmaktadır. Bu farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek için yapılan Post-Hoc analizi Tamhane's T2 sonucuna göre; hekim ve tıbbi sekreter grupları arasında fark bulunmuştur. Hekim grubunda bulunan katılımcıların puan sıra ortalamaları 81,18 ve tıbbi sekreter grubunda bulunan katılımcıların ise 119,91'dir. Buna göre tıbbi sekreter grubunda bulunan katılımcıların savunma amaçlı sessizlik düzeyleri, hekim grubunda bulunan katılımcılardan daha yüksektir.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre Örgütsel Sessizlik Düzeylerine İlişkin Fark Analizi Sonuçları

Değişkenler	Kabul Edilmiş Sessizlik	Savunma Amaçlı Sessizlik	Örgüt Yararına Sessizlik	Total Örgütsel Sessizlik
Yaş				
23-27	98,75	99,42	85,36	87,93
28-32	105,10	104,93	106,75	110,63
33-37	101,30	98,36	109,53	102,65
≥38	93,56	97,09	92,43	92,77
	$\chi^2: 1,068$ $p = ,786$	$\chi^2: ,628$ $p = ,890$	$\chi^2: 5,757$ $p = ,124$	$\chi^2: 4,662$ $p = ,198$
Cinsiyet				
Kadın	99,56	93,24	99,78	103,46
Erkek	101,47	107,48	101,24	97,42
	U: 4902,5 $p = ,815$	U: 4286,5 $p = ,081$	U: 4925 $p = ,855$	U: 4696,5 $p = ,461$
Medeni Durum				
Evli	100,3	100,58	99,05	98,87
Bekâr	100,86	100,35	103,19	103,54
	U: 4524,5 $p = ,948$	U: 4539,5 $p = ,978$	U: 4362 $p = ,622$	U: 4337,5 $p = ,586$
Çalışma Süresi				
1-5 yıl	103	101,13	100,56	101,37
6-10 yıl	101,31	110,29	100,37	109,14
11-15 yıl	90,22	87,98	113,88	92,02
≥16	100,28	82,07	86,13	80,3
	$\chi^2: ,962$ $p = ,811$	$\chi^2: 5,573$ $p = ,134$	$\chi^2: 2,885$ $p = ,410$	$\chi^2: 4,931$ $p = ,177$
Eğitim Durumu				
Lise	111,79	115,42	111	115,35
Önlisans	109,7	110,39	87,61	107,63
Lisans	95,79	97,12	97,33	93,52
Lisansüstü	88,42	79,52	119,88	94,93
	$\chi^2: 4,330$ $p = ,228$	$\chi^2: 7,793$ $p = ,050$	$\chi^2: 7,372$ $p = ,061$	$\chi^2: 4,385$ $p = ,223$
Unvan/Statü				
Hemşire	88,89	95,22	87,42	85,5
Hekim	105,55	81,18	94,29	90,51
Tıbbi Sekreter	105,65	119,91	101,74	115,8
İdari Personel	98,56	98,12	109,21	100,39
	$\chi^2: 2,149$ $p = ,542$	$\chi^2: 11,588$ $p = ,009$	$\chi^2: 3,870$ $p = ,276$	$\chi^2: 7,362$ $p = ,061$

Katılımcıların sosyo-demografik değişkenlerine göre informal iletişim düzeyleri ve alt boyutlarına ilişkin fark analizi sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Cinsiyet ve medeni durum değişkenlerindeki farklılığı belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U Testi sonuçlarına göre her iki değişken de informal iletişim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p>0,05$).

Katılımcıların yaş, çalışma süresi, eğitim durumu ve unvan/statü değişkenlerinin informal iletişim düzeyleri ve alt boyutlarına ilişkin farklılığı belirlemek amacıyla Kruskal Wallis H testi sonuçları tabloda verilmiştir. Yaş değişkeni için yalnızca kurum içi sohbetler alt boyutunda anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p<0,05$). Bu farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını bulmak amacı ile yapılan Post-Hoc analizi Tamhane's T2 sonuçlarına göre ≤ 27 yaş grubunda bulunan katılımcılar ile ≥ 38 yaş grubunda bulunan katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Puan sıra ortalamaları dikkate alındığında ≤ 27 yaş grubunda bulunan katılımcıların kurum içi sohbetler düzeyi ≥ 38 yaş grubunda bulunan katılımcılara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Eğitim durumu değişkeni için yalnızca kurum içi sohbetler alt boyutunda anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p<0,05$). Yapılan Post-Hoc analizi Tamhane's T2 sonucuna göre kurum içi sohbetler alt boyutundaki farklılıklar sırası ile; lise ve lisansüstü, önlisans ve lisansüstü gruplar arasında bulunmuştur. Puan sıra ortalamaları dikkate alındığında lise eğitim seviyesi grubunda bulunan katılımcıların kurum içi sohbetler düzeyi en düşük, lisansüstü eğitim seviyesi grubunda bulunan katılımcıların kurum içi sohbetler seviyesi ise en yüksek düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Kurumdaki hizmet süresi değişkenine göre; yöneticilerin informal ziyaretleri ve şakalar alt boyutlarında farklılık tespit edilmiştir. Yapılan Post-Hoc analizi Tamhane's T2 sonucuna göre yöneticilerin informal ziyaretleri alt boyutundaki farklılıklar sırası ile; 1-5 yıl arası çalışanlar ve 16 yıl ve üzeri çalışanlar ile 6-10 yıl arası çalışanlar ve 16 yıl ve üzeri çalışan gruplar arasında bulunmuştur. Puan sıra ortalamaları dikkate alındığında yöneticilerin informal ziyaretleri alt boyutunu algılama düzeyleri 16 yıl ve üzeri çalışan grubunda bulunan katılımcılarda en düşük, 6-10 yıl çalışan grubunda bulunan katılımcılarda ise en yüksek seviyededir. Bir diğer farklılığın bulunduğu şakalar alt boyutunda ise farklılıklar; 1-5 yıl arası çalışan grubunda bulunan katılımcılar ile 11-15 yıl arası çalışan grubunda bulunan katılımcılar arasındadır. Puan sıra ortalamalarına bakıldığında 11-15 yıl arası çalışan grubunda bulunan katılımcıların şakalar düzeyi 1-5 yıl arası çalışan grubunda bulunan katılımcılara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Unvan/statü değişkenindeki farklılık ise kurum içi sohbetler alt boyutunda bulunmakta ve bu farklılıklar; hekim ile tıbbi sekreter ve hekim ile idari personel grubunda bulunan katılımcılar arasında bulunmaktadır. Puan sıra ortalamaları dikkate alındığında hekim grubunda bulunan katılımcıların kurum içi sohbetler düzeyi en yüksek, tıbbi sekreter grubunda bulunan katılımcıların ise en düşük seviyede olduğu yargısına varılmaktadır.

Tablo 4. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre İnförmel İletişim Düzeylerine İlişkin Fark Analizi Sonuçları

Değişkenler	İnförmel Gruplar	Yöneticilerin İnförmel Ziyaretleri	Kurum İçi Sohbetler	Laf Taşıyıcılar	Şakalar	İnförmel Sanal İletişim	Total İnförmel İletişim
Yaş							
23-27	103,91	95,51	119,89	99,59	89,63	93,32	102,07
28-32	99,19	114,27	99,87	97,15	99,48	100,85	100,80
33-37	103,05	95,45	100,54	108,43	115,44	112,94	108,57
≥ 38	96,12	89,27	83,51	96,38	92,56	90,21	87,93
	$\chi^2: ,507$ $p = ,917$	$\chi^2: 6,073$ $p = ,108$	$\chi^2: 7,916$ $p = ,048$	$\chi^2: 1,457$ $p = ,692$	$\chi^2: 5,781$ $p = ,123$	$\chi^2: 4,394$ $p = ,222$	$\chi^2: 3,017$ $p = ,389$
Cinsiyet							
Kadın	98,40	96,97	101,07	102,10	98,63	101,32	100,09
Erkek	102,69	104,18	99,90	98,83	102,44	99,64	100,92
	U: 4783,5 $p = ,599$	U: 4637,5 $p = ,377$	U: 4939,5 $p = ,886$	U: 4834,5 $p = ,689$	U: 4807,5 $p = ,640$	U: 4914 $p = ,837$	U: 4956,5 $p = ,919$

Değişkenler	İnformel Gruplar	Yöneticilerin İnförmel Ziyaretleri	Kurum İçi Sohbetler	Laf Taşıyıcılar	Şakalar	İnformel Sanal İletişim	Total İnförmel İletişim
Medeni Durum							
Evli	96,65	100,12	95,51	99,45	104,48	101,18	98,35
Bekâr	109,5	101,21	109,76	102,44	93,11	99,24	104,49
	U: 3920	U: 4500,5	U: 3901,5	U: 4414	U: 4033	U: 4462	U: 4271
	$p = ,106$	$p = ,899$	$p = ,094$	$p = ,727$	$p = ,184$	$p = ,821$	$p = ,475$
Hizmet Süresi							
1-5 yıl	101,26	105,31	110,18	94,58	91,79	96,27	97,62
6-10 yıl	101,59	108,34	95,91	102,9	104,16	102,29	103,25
11-15 yıl	103,16	87,5	104,74	115,54	129,94	106,04	112,66
≥16	91,57	73,63	75,33	97,96	88,39	104,13	89,2
	$\chi^2: ,643$	$\chi^2: 8,128$	$\chi^2: 7,320$	$\chi^2: 2,716$	$\chi^2: 9,693$	$\chi^2: ,828$	$\chi^2: 2,344$
	$p = ,887$	$p = ,043$	$p = ,062$	$p = ,438$	$p = ,021$	$p = ,843$	$p = ,504$
Eğitim Durumu							
Lise	102,92	98,94	83,9	109,74	92,13	102,06	100,19
Önlisans	101,44	92,08	89,81	103,61	100,92	103,91	99,61
Lisans	97,84	105,99	103,79	97,64	102,63	98,23	99,69
Lisansüstü	104,57	98,92	124,78	94,63	102,02	100,33	104,68
	$\chi^2: ,409$	$\chi^2: 1,894$	$\chi^2: 9,896$	$\chi^2: 1,462$	$\chi^2: ,802$	$\chi^2: ,331$	$\chi^2: ,187$
	$p = ,938$	$p = ,595$	$p = ,019$	$p = ,691$	$p = ,849$	$p = ,954$	$p = ,980$
Unvan/Statü							
Hemşire	97,72	88,28	90,88	96,98	100,08	104,11	94,08
Hekim	111,8	90,43	124,65	94,38	96,6	104,89	103,87
Tıbbi Sekreter	101,63	106,13	91,05	102,61	96,69	104,32	102,57
İdari Personel	94,12	107,42	98,56	103,99	106,22	93,01	99,74
	$\chi^2: 2,508$	$\chi^2: 4,234$	$\chi^2: 9,778$	$\chi^2: ,907$	$\chi^2: 1,122$	$\chi^2: 1,776$	$\chi^2: ,619$
	$p = ,474$	$p = ,237$	$p = ,021$	$p = ,824$	$p = ,772$	$p = ,620$	$p = ,892$

Araştırmada yer alan örgütsel sessizlik ve informal iletişim değişkeni ile bunlara ait alt boyutları arasındaki karşılıklı ilişkileri analiz etmek amacıyla yapılan korelasyon analizinde değişkenlerin birbiri arasındaki ilişkiler incelenmiştir (Tablo 5). Analiz sonuçlarına göre, örgütsel sessizlik ve informal iletişim düzeyleri arasında pozitif yönlü düşük düzeyde bir ilişki olduğu belirlenmiştir ($r=0,320$; $p<0,01$). Örgütsel sessizlik ile informal iletişimin alt boyutları arasında sırası ile; informal gruplar ($r=0,409$; $p<0,01$), laf taşıyıcılar ($r=0,353$; $p<0,01$), ve informal sanal iletişim ($r=0,263$; $p<0,01$) değişkenleri arasında düşük seviyede fakat anlamlı bir ilişki bulunmasına karşın yöneticilerin informal ziyaretleri, kurum içi sohbetler ve şakalar alt boyutlarında ise ilişki bulunamamıştır. Örgütsel sessizliğin; kabul edilmiş sessizlik ($r=0,306$; $p<0,01$), savunma amaçlı sessizlik ($r=0,272$; $p<0,01$) ve örgüt yararına sessizlik ($r=0,157$; $p>0,05$) alt boyutları ile informal iletişimin informal gruplar alt boyutu ile aralarında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Aynı zamanda örgütsel sessizliğin; kabul edilmiş sessizlik ($r=0,226$; $p<0,01$), savunma amaçlı sessizlik ($r=0,320$; $p<0,01$) ve örgüt yararına sessizlik ($r=0,147$; $p>0,05$) alt boyutları ile informal iletişimin laf taşıyıcılar alt boyutu ile de aralarında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna karşın örgütsel sessizliğin; kabul edilmiş sessizlik, savunma amaçlı sessizlik ve örgüt yararına sessizlik alt boyutları ile informal iletişimin yöneticilerin informal ziyaretleri ve şakalar alt boyutları arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Örgütsel sessizlik ile alt boyutu olan kabul edilmiş sessizlik arasında bulunan ($r=0,690$; $p<0,01$) ilişki ise analizin tamamı ile karşılaştırıldığında en yüksek ilişkiye sahiptir.

Tablo 5. Örgütsel Sessizlik ve İnförmel İletişim İlişkisine Dair Bulgular

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Örgütsel Sessizlik (1)	1	,690**	,697**	,403**	,320**	,409**	-,013	,083	,353**	,099	,263**
Kabul Edilmiş Sessizlik (2)		1	,367**	-,117	,173*	,306**	-,130	,015	,226**	,077	,179*
Sav. Amaçlı Sessizlik (3)			1	,026	,272**	,272**	,019	-,068	,320**	,131	,292**
Ör. Yararına Sessizlik (4)				1	,168*	,157*	,130	,173*	,147*	-,050	,092
İnf. İletişim Kanal. (5)					1	,665**	,123	,525**	,841**	,609**	,718**
İnförmel Gruplar (6)						1	-,249**	,204**	,612**	,374**	,336**
Yön. İnf. Ziyaret. (7)							1	,260**	-,135	,005	,034
Kurum İçi Sohbetler (8)								1	,310**	,215**	,239**
Laf Taşıyıcı. (9)									1	,404**	,547**
Şakalar (10)										1	,414**
İnf. Sanal İletişim (11)											1

** Correlation is significant at the 0,01 level (2-tailed); * Correlation is significant at the 0,05 level (2-tailed).

Örgütsel sessizliğin införmel iletişim üzerindeki etkisini belirlemeye dair yapılan regresyon analizinin değerleri Tablo 6'da verilmiştir. Örgütsel sessizliğin införmel iletişime ($F=32,720$; $p=0,000$), införmel gruplara ($F=37,100$; $p=0,000$), laf taşıyıcılara ($F=29,578$; $p=0,000$) ve införmel sanal iletişim kanallarına ($F=20,134$; $p=0,000$) etkisini ortaya koyan modeller anlamlı olup örgütsel sessizliğin yöneticilerin införmel ziyaretlerine ($F=0,014$; $p=0,907$), kurum içi sohbetlere ($F=0,743$; $p=0,390$) ve şakalara ($F=2,250$; $p=0,135$) etkisini gösteren modeller ise anlamsızdır. Araştırma verilerine göre tolerans değerleri 0,43 ile 1,00 arasında ve VIF değerleri 1,00 ile 4,37 arasında yer almaktadır. Buna göre bağımsız değişkenlere ait tolerans ve VIF değerleri çoklu bağlantı problemi oluşturmamaktadır.

Analiz sonuçlarına göre örgütsel sessizliğin införmel iletişim üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu saptanmıştır (0,377). Aynı zamanda örgütsel sessizliğin införmel iletişim üzerinde ($F=32,720$; $p=0,000$) etkisini ortaya koyan model istatistiksel açıdan anlamlıdır. Modelin ilişki katsayısı 0,377 olup açıklanan varyans, toplam varyansın %14,2'sidir. Buna göre model anlamlı olmakla birlikte açıklayıcı etkisi düşük seviyelerdedir.

Tablo 6. Örgütsel Sessizliğin İnförmel İletişime Etkisine Dair Bulgular

Bağımlı Değişken	Standartlaştırılmamış Değerler		Standartlaştırılmış Değerler	t	p	R	R ²	F	p
	B	SH	Beta						
(Sabit)	1,902	0,193		9,875	0,000				
İnförmel İletişim	0,363	0,063	0,377	5,720	0,000	0,377	0,142	32,720	0,000 ^b
(Sabit)	1,202	0,322		3,731	0,000				
İnförmel Gruplar	0,647	0,106	0,397	6,091	0,000	0,397	0,158	37,100	0,000 ^b
(Sabit)	2,797	0,355		7,867	0,000				
Y. İnförmel Ziyaretleri	0,014	0,117	0,008	0,117	0,907	0,008	0,000	0,014	0,907 ^b
(Sabit)	3,129	0,294		10,633	0,000				
Kurum İçi Sohbetler	0,084	0,097	0,061	0,862	0,390	0,061	0,004	0,743	0,390 ^b
(Sabit)	1,413	0,317		4,457	0,000				
Laf Taşıyıcılar	0,568	0,104	0,361	5,439	0,000	0,361	0,130	29,578	0,000 ^b
(Sabit)	2,122	0,286		7,425	0,000				
Şakalar	0,141	0,094	0,106	1,500	0,135	0,106	0,011	2,250	0,135 ^b
(Sabit)	1,660	0,280		5,933	0,000				
İ. Sanal İletişim	0,414	0,092	0,304	4,487	0,000	0,304	0,092	20,134	0,000 ^b

Bağımsız Değişken: Örgütsel Sessizlik

Yapılan analiz sonuçlarına göre “*Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri, örgütsel sessizlik düzeylerinde anlamlı bir farklılık oluşturmada mıdır?*” sorusuna cevap olarak sadece savunma amaçlı sessizlik alt boyutunda unvan değişkeninde farklılık oluşturduğu, diğer alt boyutlarda ve ölçek genelinde ise farklılık oluşturmadığı sonucuna ulaşılmıştır. “*Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri, informal iletişim düzeylerinde anlamlı bir farklılık oluşturmada mıdır?*” sorusuna cevap olarak ise yöneticilerin informal ziyaretleri alt boyutunda hizmet süresi değişkeni; kurum içi sohbetler alt boyutunda yaş, eğitim durumu ve unvan değişkenleri; şakalar alt boyutunda ise hizmet süresi değişkeninde farklılık oluşturulduğu, alt boyutlarda ve ölçek genelinde ise farklılık oluşturmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

“*Örgütsel sessizlik davranışı ile informal iletişime yönelme davranışları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?*” sorusuna cevap bulmak üzere yapılan korelasyon analizi sonucunda göre örgütsel sessizlik davranışı ile informal iletişime yönelme davranışları arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. “*Örgütsel sessizlik davranışının, informal iletişime yönelme davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi var mıdır?*” sorusuna cevap bulmak üzere yapılan regresyon analizi sonucuna göre yöneticilerin informal ziyaretleri, kurum içi sohbetler ve şakalar alt boyutları bakımından örgütsel sessizlik davranışının, informal iletişime yönelme davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür. Diğer taraftan genel olarak informal iletişim ve informal gruplar, laf taşıyıcılar ve informal sanal iletişim alt boyutları bakımından ise örgütsel sessizlik davranışının, informal iletişime yönelme davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Sağlık kuruluşları içerisinde gerçekleşecek olan en ufak bir hata telafisi mümkün olmayan sonuçlar meydana getirebilecektir. Bu süreçte en büyük role sahip olan sağlık çalışanlarını kurum içerisindeki örgütsel sessizlik ve informal iletişim düzeylerinin ve birbirlerine etkilerinin tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen sonuçlar, katılımcıların örgütsel sessizlik ve informal iletişim düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki ve örgütsel sessizliğin de informal iletişim üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisi bulunmuştur. Bu sonuç, katılımcıların örgütsel sessizlik düzeyleri arttığında informal iletişim düzeylerinde de artacağını göstermektedir. Çalışanların sessizlik eğilimleri ile birlikte artış göstermesi beklenen informal iletişim düzeyleri, zaman içerisinde organizasyondaki hiyerarşi basamaklarında iletişim kopukluklarına yol açabilir. Oluşan bu iletişim eksikliği ise örgüt işleyişinde aksamalarla beraber verimlilik düşüşüne neden olabilir. Bu bağlamda çalışanların üst yönetim ve örgüte karşı tutumlarını değiştirecek, onları sessizliğe iten sebeplerin ortaya çıkarılarak öneri ve şikâyetlerini açıkça dile getirebilmeleri adına çeşitli stratejiler geliştirilmesi gerekmektedir.

Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine göre yapılan fark analizleri sonuçlarına göre katılımcıların örgütsel sessizlik ve informal iletişim düzeyleri üzerinde cinsiyetlerine ve medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Yıldırım ve Çarıkçı (2017, s. 40) tarafından yapılan araştırmada katılımcıların örgütsel sessizlik düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediği, ancak medeni durum değişkenine göre anlamlı farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Özdemir ve Uğur (2013, s. 270-271) tarafından yapılan çalışmada da katılımcıların örgütsel sessizlik düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Bununla birlikte Şahan (2017, s. 136) tarafından yapılan çalışmada ise medeni durum değişkeninin informal iletişim üzerinde bir etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşıldığı görülmektedir.

Yaş grupları değişkeni sonuçlarına göre ise örgütsel sessizlik düzeyi ve alt boyutlarında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Atasever (2013, s. 114) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da çalışanların sessiz kalma nedenleri ile yaş grupları arasında bir farklılık bulunamamaktadır. Farklı bir sonuç olarak ise Bayram (2010, s. 52) tarafından yapılan çalışmanın verilerine göre 50-60 yaş grubunda bulunan çalışanların en az sessiz kalanlar olduğu tespit edilmiştir. Yıldırım ve Çarıkçı (2017, s. 40) tarafından yapılan araştırmada da katılımcıların örgütsel sessizlik düzeylerinin yaş gruplarına göre anlamlı farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Katılımcıların yaş gruplarının informal iletişim düzeyi ve alt boyutlarına bakıldığında ise sadece kurum içi sohbetler alt boyutunda anlamlı bir farklılık bulunmuş olup diğer boyutlar için anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bu noktada mesleğe yeni başlayan ve tanımadığı bir ortama giren kişilerin kurum ve diğer çalışanlara adapte olabilmenin yanı sıra iş süreci ile ilgili fikir alışverişinde bulunabilmek adına daha fazla iletişim kurduğu düşünülmektedir. Şahan (2017, s. 134) tarafından gerçekleştirilen araştırmada ise sadece informal gruplar ve laf taşıyıcılar alt boyutlarında yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmuştur.

Eğitim durumu değişkenine göre örgütsel sessizlik ve alt boyutları için anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Fakat eğitim durumlarının informal iletişim düzeyi ve alt boyutlarında ise yalnızca kurum içi sohbetler alt

boyutunda anlamlı bir farklılık bulunduğu görülmektedir. Kurum içi sohbetler hem işle ilgili hem de işle ilgili olmayan konularda olabilir. Bu durum göz önünde bulundurularak eğitim seviyesi yüksek olan kişilerin dolaylı olarak statülerinden kaynaklı olacak şekilde işle ilgili, hastaların tedavi yöntemleri ile ilgili konularda çalışma arkadaşları ile sıkça iletişime geçtiği düşünülebilir. Şahan (2017, s. 118) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise sadece informel gruplar ve kurum içi sohbetler alt boyutlarında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmesi mevcut çalışma sonuçlarını destekler niteliktedir. Yıldırım ve Çarıkçı (2017, s. 40) tarafından yapılan çalışmada da katılımcıların eğitim durumu, örgütsel sessizlik davranışında anlamlı bir farklılık yarattığı görülmüştür.

Katılımcıların kurumdaki hizmet süreleri, örgütsel sessizlik ve alt boyutları üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturamamaktadır. Özdemir ve Uğur (2013, s. 273) tarafından yapılan çalışmada da katılımcıların örgütsel sessizlik algılarının hizmet süresine göre farklılaştığı hipotezi reddedilmiş olması sebebi ile çalışma bulgusu mevcut çalışmayı destekler niteliktedir. Öte yandan katılımcıların hizmet sürelerinin informel iletişim düzeyi ve alt boyutlarında ise yöneticilerin informel ziyaretleri ve şakalar alt boyutunda anlamlı bir farklılık bulunmuş olup diğer boyutlar için anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Çalışanların hizmet süreleri göz önüne alındığında kurumda yeni göreve başlayan kişilerce yöneticilerin informel ziyaretleri denetleniyormuş hissi yaratabilir. Diğer bir bakış açısıyla ise ulaşılması zor görülen yöneticilerle fikirleri dile getirebilecek oldukları bir ortam yakalamanın motive kaynağı olacağı düşünülmektedir. Kurumda daha uzun süre çalışan kişilerin kuruma olan aidiyet duyguları fazla olacağı düşünülerek şaka yapmaktan çekinmeyecekleri düşünülmektedir. Aynı zamanda süregelen ilişkilere dayanarak şaka yoluyla üstlerine dile getirmekten çekindiği bir fikri söyleyebileceği düşünülmektedir.

Unvan/statü değişkenine göre yapılan fark analizi sonuçlarında örgütsel sessizlik ve alt boyutlardan yalnız savunma amaçlı sessizlik boyutunda anlamlı bir fark bulunmuştur. Bu sonuç doğrultusunda kurum içerisinde idari pozisyonda yer alan kişilerden ziyade direkt olarak hasta için önem arz eden hekimlerin savunma amaçlı sessizlik düzeyinin daha yüksek oluşu, hekimlerin meslektaşlarının yaptıkları bir yanlısı saklamasının bir kişinin hayatına mal olabileceğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Gündüz ve Pekçetaş (2018, s. 107) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da mevcut çalışmayı destekler nitelikte katılımcıların iş pozisyonuna göre savunma amaçlı sessizlik düzeylerinde anlamlı bir farklılık bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların unvan/statülerinin informel iletişim düzeyleri ve alt boyutları üzerinde ise yalnızca kurum içi sohbetler alt boyutu üzerinde anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Eğitim değişkeninde yorumlandığı şekliyle statü arttıkça mesleki becerinin artacağı ve mesleki konularda diğer çalışma arkadaşlarıyla daha fazla iletişim kurulacağı düşünülmektedir.

Bu kısma kadar değerlendirilen çalışma sonuçları, yukarıda açıklanan değişken ve alt boyutlar ile genel anlamda literatürde bulunan birçok çalışma ile örtüşmektedir. Örgütsel sessizliğin informel iletişime etkisinin direkt olarak test edildiğine rastlanılmamıştır. Mevcut çalışma kapsamında bu değişkenler arasındaki etkiyi ortaya koymak amaçlanmış ve bu doğrultuda öncelikle korelasyon analizinden daha sonra da regresyon analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, katılımcıların örgütsel sessizlik ve informel iletişim düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki ve örgütsel sessizliğin informel iletişim üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisi bulunmuştur. Bu sonuç doğrultusunda katılımcıların örgütsel sessizlik düzeyleri arttığında, informel iletişim düzeylerinde de artış olduğu görülmektedir.

Roberts ve O'Reilly (1974, s. 325) tarafından gerçekleştirilen çalışmada örgütsel iletişime katılan ve kendilerini iletişime kapatan kişiler karşılaştırıldığında kendilerini iletişime kapatan kişilerin örgütsel sessizliğe daha eğilimli oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Kılıç ve Saygılı (2019, s. 123) tarafından havacılık bakım merkezinde gerçekleştirilen araştırmanın sonucu ise örgütsel iletişim ile örgütsel sessizlik arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu şeklindedir. Aynı zamanda örgütsel iletişimin savunma amaçlı ve kabullenici sessizliği negatif yönde, örgüt yararına sessizliği ise pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ceyhan vd. (2021, s. 60) tarafından örgütsel iletişimin örgütsel sessizlik üzerindeki etkisini inceleyen araştırma sonucu ise kamu çalışanlarının iletişim biçimlerinin kabullenici sessizlik üzerinde negatif yönde anlamlı etkisinin olduğu yönündedir.

Çalışanların sessizlik eğilimleri ile birlikte artış göstermesi beklenen informel iletişim düzeyleri, zaman içerisinde organizasyondaki hiyerarşi basamaklarında iletişim kopukluklarına yol açabilir. Oluşan bu iletişim eksikliği ise örgüt işleyişinde aksamalarla beraber verimlilik düşüşüne neden olabilir. Bu bağlamda çalışanların üst yönetim ve örgüte karşı tutumlarını değiştirecek, onları sessizliğe iten sebeplerin ortaya çıkarılarak öneri ve şikâyetlerini açıkça dile getirebilmeleri adına çeşitli stratejiler geliştirilmesi gerekmektedir.

İlişki ve etki boyutu da göze alındığında informal iletişimi olumlu yönde geliştirmek için öncelikle sessizliği ortadan kaldıracak iletişim ortamının sağlanması gerekmektedir. Çeşitli fikir alışverişlerinin yer verildiği toplantılar düzenlenmeli ve çalışanların da mesai arkadaşları ile iş motivasyonlarını artıracak şekilde örgüt lehine diyaloglar kurmaları sağlanmalıdır. Bütün organizasyonlarda olduğu gibi sağlık kurumlarında da belli bir düzen ve huzur ortamını oluşturmak üst yönetimin elindedir. Çalışanları yerinde ziyaret edip yüz yüze bir iletişim gerçekleştirerek onların sorunlarını dinledikten sonra çeşitli geribildirimlerde bulunarak ve öte yandan da bu iletişimi çalışanları denetler bir pozisyonda yapmamak çalışanların iş motivasyonlarını artırmakla beraber kurum içerisindeki örgütsel sessizlik ortamını ortadan kaldırmada etken olacaktır.

Örgütsel sessizlikle beraber informal iletişimi de etkileyecek yönetsel faktörlerin yanı sıra çalışanlar arasında izolasyon ya da rencide olma korkusu da birim bazında gerçekleştirilen toplantılarda her çalışanın fikir beyan edebileceği ortamın sağlanması bu pozisyonun aşılabilmesi noktasında önemli bir araç olacağı düşünülmektedir.

İnsan sağlığı gibi önem derecesi haiz bir konuda hizmet veren sağlık kurumlarında ise örgütsel sessizlik önlenmesi mümkün olmayacak boyutlarda hata yapılmasına yol açabilecek olması sebebi ile oldukça dikkat edilmesi gereken bir konudur. Hastane ortamındaki çalışanlar arasındaki rekabet ve dedikodu birçok çalışmaya konu olmuş ve örgütsel sessizliğin informal iletişime zemin hazırladığı ise mevcut çalışma ile desteklenmiştir.

İnformel iletişimi olumlu yönde geliştirmek için öncelikle sessizliği ortadan kaldıracak iletişim ortamının sağlanması gerekmektedir. Çeşitli fikir alışverişlerinin yer verildiği toplantılar düzenlenmeli ve çalışanların da mesai arkadaşları ile iş motivasyonlarını artıracak şekilde örgüt lehine diyaloglar kurmaları sağlanmalıdır. Bütün organizasyonlarda olduğu gibi sağlık kurumlarında da belli bir düzen ve huzur ortamını oluşturmak üst yönetimin elindedir. Çalışanları yerinde ziyaret edip yüz yüze bir iletişim gerçekleştirerek onların sorunlarını dinledikten sonra çeşitli geribildirimlerde bulunarak ve öte yandan da bu iletişimi çalışanları denetler bir pozisyonda yapmamak çalışanların iş motivasyonlarını artırmakla beraber kurum içerisindeki örgütsel sessizlik ortamını ortadan kaldırmada etken olacaktır. Örgütsel sessizlikle beraber informal iletişimi de etkileyecek yönetsel faktörlerin yanı sıra çalışanlar arasında izolasyon ya da rencide olma korkusu da birim bazında gerçekleştirilen toplantılarda her çalışanın fikir beyan edebileceği ortamın sağlanması bu pozisyonun aşılabilmesi noktasında önemli bir araç olacağı düşünülmektedir.

Öncesinde örgütsel sessizlik ve alt boyutları ile informal iletişimin alt boyutları ya da direkt olarak iletişim ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalar incelenmiştir. Örgütsel sessizliğin informal iletişim ile direkt bağıntılı olabileceği ve kurumlar tarafından çeşitli iyileştirmelerle süreç yenilemelerinin yapılması gerekmektedir. Örgütsel sessizlik ve informal iletişimin birbirlerini etkileyen iki değişken olmaları ve kurumların da örgütsel sessizliğe informal iletişim tarafından da yaklaşımları gerektiğini göstermek adına literatürde önemli bir yer edineceği ve alandaki ilgili boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ilk kısmını anket uygulamasının yapılacağı sağlık kurumu bünyesindeki tüm sağlık çalışanlarına ulaşamaması, ulaşılan çalışanların ise iş yoğunluklarından dolayı anket uygulamasına sıcak bakmamaları sebebiyle örneklem sayısındaki sınırlılık oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra yalnızca bir sağlık kurumunda görev yapan sağlık çalışanlarından oluşan katılımcılar ile örgütsel sessizliğin informal iletişime etkisi tespit edilebilmiştir. Sağlık kurumlarında örgütsel sessizlik ve informal iletişim konusunda daha önce yapılmış bir çalışmaya rastlanılmaması nedeniyle, konu üzerinde çalışmayı planlayan araştırmacılar için sonuçların genellenebilirliği adına daha geniş evren-örneklem gruplarını ele alarak ve kamu-özel karşılaştırılması da yapılarak çalışmalarının gerçekleştirilmesi gerektiği öngörülmektedir. Bu sayede örgütsel sessizliğin informal iletişime etkisini belirlemeye yönelik ilgili alan yazınına daha genel bir sonuç ile katkıda bulunulabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acaray, A. (2014). *Örgüt kültürü, örgütsel sessizlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi* [Doktora Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Akkirman, A. D. (2004). *Sanal işyerinde örgütsel davranış*, Alfa Akademi.
- Aktaş, H. ve Şimşek, E. (2015). *Bireylerin örgütsel sessizlik tutumlarında iş doyumu ve duygusal tükenmişlik algılarının rolü*. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 11(24), 205-231.
- Atasever, M. (2013). *Yıldırmanın örgütsel sessizlik üzerine etkisi ve işletmelerde bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Baransel, A. (1993). *Çağdaş yönetim düşüncesinin evrimi: Klasik ve neo klasik yönetim ve örgüt teorileri*. Avcıol Basım Yayım.
- Barutçugil, İ. (2002). *İş hayatında kadın yönetici*. Kariyer Yayınları.
- Bayram, T. Y. (2010). *Üniversitelerde örgütsel sessizlik* [Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Bektaş, M. (2014). *Yönetim tarzlarının örgütlerdeki informal iletişim kanallarına etkisi: Burdur ili kamu kurumları örneği* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Brinsfield C. T., Edwards, M. S. ve Greenberg, J. (2009). Voice and silence in organizations: Historical review and current conceptualizations. J. Greenberg ve M. S. Edwards (Ed.), *Voice and silence in organizations* içinde (s. 3-33). Emerald Group.
- Bursahoğlu, Z. (1987). *Okul yönetiminde yeni yapı ve davranış*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Certo, S. C. ve Certo, S. T. (2012). *Modern management*. Prentice Hall.
- Ceyhan, S., Kenar, G., Nacak, M., Bektaş, M. ve Çiçek, H. (2021). Örgütsel iletişimin örgütsel sessizliğe etkisi: Burdur ilinde bir araştırma. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 52-63.
- Çakıcı, A. (2010). *Örgütlerde işgören sessizliği: neden sessiz kalmayı tercih ediyoruz?*. Detay Yayıncılık.
- Detert, J. ve Burris, E. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open?, *The Academy of Management Journal*, 50(4), 869-884.
- Dinçer, H. (2017). *İş yerinde yıldırma ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişki: Enerji sektörü üzerine bir araştırma*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Durak, İ. (2012). *Korku kültürü ve örgütsel sessizlik*. Ekin Yayınevi.
- Dyne, L. V., Ang, S. ve Botero, I. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1360-1392.
- Eğimli, A. T. ve Bitirim, S. (2008). Kurumsal başarının önündeki engel: zehirli (toksik) iletişim. *Selçuk İletişim*, 5(3), 124-140.
- Erdem, R., İzgüden, D. ve Erdem, İ. (2017). İnfomalitenin kavramsal çerçevesi ve yönetim düşüncesindeki yeri. R. Erdem (Ed.), *Yönetimde informalite* içinde (s. 5-43). Beta Yayıncılık.
- Ersoy, S. (2006). *İlköğretim okullarında yönetici ve öğretmenler arasındaki iletişim sorunları (Van ili örneği)* [Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Fay, M. (2011). Informal communication of co-workers: a thematic analysis of message. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*, 6(3), 212-229.
- Gündüz, Ş. ve Pekçetaş, T. (2018). Kuşaklar ve örgütsel sessizlik/seslilik. *İşletme Bilimi Dergisi*, 6(1), 89-115.
- Karataş, İ. A. (1999). *İşletmelerde ast-üst arasındaki biçimsel olmayan ilişkilerin çalışanların performansı üzerine etkisi ve bir alan çalışması* [Yüksek Lisans Tezi]. İnönü Üniversitesi.

- Karcıoğlu, F., Timuroğlu, M. K. ve Çınar, O. (2009). Örgütsel iletişim ve iş tatmini ilişkisi -bir uygulama. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, 20(63), 59-76.
- Kaya, E., Korucu, K. S. ve Uysal, M. (2017). İnförmel yönetim açısından teknoloji. R. Erdem (Ed.), *Yönetimde informalite içinde* (s. 265-293). Beta Yayıncılık.
- Kılıç, T. ve Saygılı, İ. (2019). Örgütsel iletişimin örgütsel sessizliğe etkileri: Havacılık bakım merkezlerinde bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1), 111-125.
- Koçel, T. (2015). *İşletme yöneticiliği* (16. Baskı). Beta Yayıncılık.
- Macit, G. ve Erdem, R. (2020). Örgüt kültürü ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(2), 765-792.
- Milliken, F. J., Morrison, E. W. ve Hewlin, P. E. (2003). An exploratory study of employee silence: issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1453-1476.
- Morrison, E. W. ve Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *Academy of Management Review*, 25(4), 706-725.
- Newstrom, J. W., Monczka, R. E. ve Reif, W. E. (1974). Perceptions of the grapevine: its value and influence. *Journal of Business Communication*, 11(3), 12-20.
- Önal, S. (2015). *Örgütsel sessizlik yabancılaşma ilişkisi: Çanakkale'deki orta ve büyük ölçekli oteller üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Özdemir, L., ve Uğur, S. (2013). Çalışanların 'örgütsel ses ve sessizlik' algılamalarının demografik nitelikler açısından değerlendirilmesi: Kamu ve özel sektörde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(1), 257-281.
- Pentilla, C. (2003). Get talking. *Entrepreneur*, Kasım, 25.
- Pinder, C. ve Harlos, K. (2001). Employee silence: quiescence and acquiescence as responses to perceived injustice. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 20, 331-369.
- Roberts, K. H. ve O'Reilly, C. A. (1974). Measuring organizational communication. *Journal of Applied Psychology*, 59(3), 321-326.
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. V. (2013). *Örgütsel davranış*. Alfa Akademi Basım Yayım.
- Shojaie, S., Matin, H. Z. ve Barani, G. (2011). Analyzing the infrastructures of organizational silence and ways to get rid of it. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 30, 1731-1735.
- Subramanian, S. (2006). An 'open eye and ear' approach to managerial communication. *The Journal of Business Perspective*, 1(2), 1-10.
- Şahan, S. (2017). *Spor Genel Müdürlüğü ve bağımsız spor federasyonlarında çalışan personelin algıladığı yönetim tarzlarının införmel iletişim kanallarına etkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Şahin, H. (2016). *Örgütsel sessizlik ve çalışanların performansları arasındaki ilişki: İzmir ili Çiğli ilçesi devlet ilkokullarına ilişkin bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Celal Bayar Üniversitesi.
- Şehitoğlu, Y. (2010). *Örgütsel sessizlik örgütsel vatandaşlık davranışı ve algılanan çalışan performans ilişkisi* [Doktora Tezi]. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü.
- Şentürk, Z. A. ve Selvi, Ö. (2016). Kurum içi iletişimi etkinleştiren bir yöntem olarak gezinerek yönetim. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 4(2), 534-553.
- Tabak, R. S. (2002). *Kurumsal iletişim*. http://fbemoodle.emu.edu.tr/pluginfile.php/11334/mod_resource/content/0/kurumsal_iletisim_1.pdf adresinden 20 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Tangirala, S. ve Ramanujam, R. (2008). Employee silence on critical work issues: the cross level effects of procedural justice climate. *Personnel Psychology*, 61(1), 37-68.

- Thompson, B. L. (2002). *Yeni yöneticinin el kitabı*. V. G. Diker (Çev.), Hayat Yayınları.
- Tikici, M., Derin, N. ve Kalkın, G. (2011). Örgütsel sessizliğin duygusal tükenmişliğe etkisi. *7. KOBİ'ler ve Verimlilik Kongresi*, İstanbul, Türkiye.
- Uğur, E. (2017). *Örgütsel sessizlik iklimi ve çalışan sessizlik davranışlarına ilişkin bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Uğur, S. S. (2016). *Kişilik tipolojilerine göre çalışanların örgütsel sessizlik algılamaları: kamu ve özel kesimde bir araştırma* [Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Üçok, D. ve Torun, A. (2015). Örgütsel sessizliğin nedenleri üzerine nitel bir araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*, 2(1), 27-37.
- Yalçınsoy, A. (2017). Örgütsel sessizlik ve sonuçları. *The Journal of Social Science*, 1(1), 1-19.
- Yıldırım, A. ve Çarıkcı, O. (2017). Mesleki ve teknik anadolu liselerinde görev yapan eğitim yöneticisi ve öğretmenlerin örgütsel sessizlik düzeylerinin incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(19), 33-43.
- Yüksel, Ö. (2006). *Davranış bilimleri*. Gazi Kitabevi.

AKADEMİSYENLERİN SAĞLIK ANKSİYETELERİ İLE SİBERKONDRİ DÜZEYLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA*

A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ACADEMICIANS' HEALTH ANXIETY AND CYBERCHONDRIA LEVELS

Kevser Hüsna ÖZYILDIZ¹
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALKAN²

ÖZ

Bu çalışma akademisyenlerin internetten sağlık ve sağlık bilgisi arama davranışları (siberkondri) ile sağlık anksiyeteleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın katılımcıları yaşları 23 ile 66 arasında değişen ($Ort_{yaş}=37,34$, $SS_{yaş}=8,403$) 289 öğretim elemanından oluşmaktadır. Araştırma verileri Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Kısa Formu (SCÖ-15), Sağlık Anksiyetesi Ölçeği ve demografik bilgilerin yer aldığı anket formu ile toplanmıştır. Ölçeklerin boyutları normal dağılıma uygunluk gösterdiği için boyutlar çeşitli değişkenlere göre karşılaştırılırken ikili gruplarda t testi (independent t test), üç ve daha fazla değişkenli gruplarda ise ANOVA (F testi) kullanılmıştır. Akademisyenlerin siberkondri düzeyleri ve sağlık anksiyeteleri arasındaki ilişki ise korelasyon analizi ile ortaya konulmuştur. Çalışma sonucunda sağlık anksiyetesi gövde boyutu ile SCÖ zorlantı, aşırı kaygı, aşırılık ve içini rahatlatma boyutları arasında; sağlık anksiyetesi olumsuz sonuç boyutu ile SCÖ zorlantı, aşırı kaygı ve doktora güvensizlik boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siberkondri, Sağlık Anksiyetesi, Akademisyenlerde Siberkondri.

JEL Sınıflandırma Kodları: I10, I12, I19.

ABSTRACT

The study is conducted to examine the relationship between academics' health and health information seeking behaviors (cyberchondria) and health anxiety. The participants of the study consisted of 289 lecturers whose ages ranged from 23 to 66 ($Mean_{age} = 37.34$, $SD_{age} = 8.403$). The research data are collected by using a questionnaire containing Cyberchondria Severity Scale Short Form (CSS-15), the Health Anxiety Scale and demographic information. Since the dimensions of the scales conform to normal distribution, when comparing the dimensions according to various variables, independent t test is used in paired groups and ANOVA is used in groups with three or more variables. The relationship between academicians' cyberchondria levels and health anxiety is revealed by correlation analysis. As a result of the study, a positive significant relationship is found between the body dimension of health anxiety and the dimensions of compulsion, excessive anxiety, excessive, and relaxation in the CSS. It is demonstrated that there is a positive and significant relationship between the negative outcome dimension of health anxiety and the CSS dimensions of compulsion, excessive anxiety, and distrust of the doctor.

Keywords: Cyberchondria, Health Anxiety, Cyberchondria in Academicians.

JEL Classification Codes: I10, I12, I19.

* Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulundan E-87432956-050.099-107782 sayılı ve 19.08.2020 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, kevserozyildiz@gmail.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ahmetalkan@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Cultural, social and technological developments occurring in the historical process also affect many situations such as people's view of life, expectations from life, life styles/standards, and ways of doing business. Especially the developments in technology and the increasing types of diseases have changed the health perception of individuals and the way they benefit from health services. With the changing perception of health, individuals started to be more effective in health seeking behaviors and health information seeking behaviors. In this case, with the development of the internet, become easier access to information has also been effective. In a study conducted to examine internet usage as health seeking behavior (Can et al., 2014, p. 491), 475 health websites were reviewed. It has been determined that less than half of the websites reviewed contain expert opinions. In the study, it was revealed that some websites recommend treatment methods for sick individuals. Even if the recommended treatments are correct, they may not show the same positive result in every individual and cause problems. In this study, it is aimed to examine the relationship between academicians' health and health information seeking behaviors (cyberchondria) and health anxiety.

Design/methodology/approach:

Two different scales were used in this study: the Short Form of the Cyberchondria Severity Scale (CSS-15) and the Health Anxiety Scale. Participants of the study consists of 289 lecturers working in public and private universities in Turkey. In the process of collecting research data, an online questionnaire was applied to the academicians. In this way, 300 people answered the questionnaire. 11 people were excluded from the scope of the study for the reliability of the study because they marked the control item (tick two if you read this statement) different from the specified number, and the study was conducted with 289 academicians. The data transferred to the computer was analyzed using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS 25.0) package program. The data were subjected to normality analysis. Kurtosis and skewness values of each dimension were suitable for normal distribution. When comparing dimensions according to various variables, independent t test was used in paired groups and ANOVA was used in groups with three or more variables. The relationship between academicians' cyberchondria levels and health anxiety was revealed by correlation analysis.

Findings:

%55.7 of 289 academicians who participating in the research are women; %69.2 of them are married and %41.2 of them are between the ages of 34-43. In terms of title, it is seen that the most part of the study is the lecturers (%32.5) and the least professors (%10.7). Only one fifth of the participants (%18.3) have a chronic illness. The mean score of the health anxiety scale was 14.093 ± 5.979 ; Cyberchondria severity scale (CSS) mean score was found to be 39.224 ± 8.852 . When the scores of the dimensions of the Cyberchondria Severity Scale and the Health Anxiety Scale were compared in terms of demographic variables, they were compared in terms of gender, having a chronic disease and thinking that there is an undiagnosed disease; in the comparisons made with the Anova test, a statistically significant difference was found in some dimensions in terms of the frequency of going to the hospital, the area of duty and age. There is a significant positive correlation between the body dimension of health anxiety and the dimensions of compulsion, excessive anxiety, excessive, and relaxation of the CSS. There is a significant positive correlation between the negative outcome dimension of health anxiety and the CSS dimensions of compulsion, excessive anxiety, and distrust of the doctor. A strong positive correlation was found between the health anxiety scale and the cyberchondria severity scale ($r=0.454$, $p=0.000$). As a result of the regression analysis, it was found that the health anxiety of the academicians predicted their cyberchondric behavior ($\beta=0.45$, $p=0.00$, $R^2=0.20$). In the last six months, the most researched diseases on the internet are coronavirus (28), cancer (25), heart diseases (22), diabetes (10), stomach pain (10), migraine (7).

Conclusion and Discussion:

With the research, it was concluded that academicians had a low level of health anxiety and at the same time, their cyberchondria levels were above the average. It is thought that, due to the investigative side of the academicians and their questioning identities, they searched the internet a lot about their diseases. However, it should not be forgotten that the excess of cyberchondric behavior for whatever reason will create an insecure view towards health institutions and healthcare professionals. In addition, the study concluded that there is a positive significant relationship between academicians' health anxiety and cyberchondric behavior. One-fifth of cyberchondric behaviors shown by academicians are caused by health anxiety.

1. GİRİŞ

Sağlık; çevredeki değişimlere uyum sağlayabilme, büyüebilme, yaşlanabilme, iyileşebilme, acı çekebilme ve ölümü huzurlu bir şekilde bekleyebilme yeteneğidir (Illich, 2011, s. 182) ve tüm yaşamımızı kapsamaktadır. Günümüze kadar yaşanan sosyal ve kültürel değişimler, tıp ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler bireylerin sağlık algısını değiştirmiştir (Sezgin, 2014, s. 76). Değişen sağlık algısıyla birlikte bireyler sağlık arama davranışlarında ve sağlık bilgisi arama davranışlarında daha etkili olmaya başlamışlardır.

Sağlık arama davranışı sağlığı koruma ve sağlığa kavuşma ile ilgili bütün davranışları içeren bir kavramdır (Sarı, 2016, s. 1) ve “*bireylerin sağlık problemlerini düzeltmek için üstlendikleri tedavi edici eylemler*” olarak tanımlanmaktadır. Bu davranış hastalığın başlangıcından sağlık hizmeti sunucusu ile iletişim kurulmasına kadar geçen süreçte çeşitli kaynaklardan bilgi toplayan bir eylem olarak belirtilmektedir (Mahmood vd., 2009, s. 69, 70). Başka bir deyişle bireyin bir sağlık problemini çözmeye çalışırken yardıma ihtiyaç duyduğunda ve hastalandığında meydana gelen olayları tanımlamak için attığı adımlar sağlık arama davranışını oluşturmaktadır (Chrisman, 1977, s. 353).

Sağlık bilgisi arama davranışı bireylerin sağlıkları, hastalıkları, sağlık riskleri ve sağlıklarını geliştirmeleri hakkında bilgi edinme yollarıdır (Lambert ve Loisele, 2007, s. 1008). Sağlık bilgisi arayışı, sağlık durumu ile ilgili belirsizliği azaltmanın yanında sosyal ve kişisel bir sağlık duygusu oluşturmak için mesajların araştırılması, tespit edilmesi ve alınması olarak tanımlanmaktadır (Tardy ve Hale, 1998, s. 338). Bireyler sağlık bilgilerini çeşitli kaynaklardan elde etmektedirler. Worsley (1989, s. 375) çalışmasında sağlık bilgi kaynaklarını; formal (resmi), informal (gayri resmi), medya ve ticari (televizyon, gazete ve dergi vb.) kaynaklar olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Formal sağlık bilgi kaynakları; sağlık çalışanları, sağlıkla ilgili kurslar ve eğitimler, devletin resmi telefon danışma hatları, eczacılardır. İnformal sağlık bilgi kaynakları ise, aile ve arkadaşlar, hasta dayanışma grupları, internet, sosyal medya, mobil sağlık uygulamalarıdır (Kilit ve Eke, 2019, s. 403).

Teknoloji kullanımının hayatımızın her anına entegre olduğu bu dönemde internetin en çok kullanılan sağlık bilgisi arama kaynağı olduğu düşünülmektedir. İnternet üzerinden sağlık bilgisi arama davranışı kolay bir şekilde gerçekleştirilen bir eylem olmasına rağmen çeşitli riskleri barındırmaktadır. İnternetin bireyleri yanlış bilgilerle kaygı, endişe ve korkuya sevk edeceği varsayılmaktadır. Siberkondri kavramı da bu durumla ilgilidir. Aşırı ve sürekli olarak internet üzerinden sağlık bilgisi aramasıyla oluşan endişe ve kaygı durumu anlamına gelmektedir. İnternet üzerinden sağlık ve sağlık bilgisi arama davranışı ile sağlık anksiyetesi arasında bir etkileşim söz konusudur.

Araştırmada öncelikle internet üzerinden sağlık ve tıbbi bilgi arama davranışı anlamına gelen siberkondri kavramı ve sağlık anksiyetesi ele alınmaktadır. Daha sonra da sırasıyla araştırmanın yöntemi, bulguları, tartışma ve sonuç bölümleri sunulmaktadır.

2. SİBERKONDRIA

İnternetin dünyada ve ülkemizde hızla yaygınlaşması bireylerin bilgiye erişimini kolaylaştırmıştır (Bozkanat, 2018, s. 292). İnternetin; sağlık bilgisi içeren web sitelerine, sağlık sunucularının kurumsal web sitelerine, sağlık ürünlerine, sağlık profesyonellerine erişim ve online sağlık destek gruplarıyla etkileşim imkânı vermesi interneti bireyler tarafından tercih edilen ve önemsenen bir sağlık bilgi kaynağına dönüştürmektedir (Yılmaz, 2013, s. 96). Fakat internet üzerindeki tüm bilgilerin doğru olduğunun bir garantisi yoktur ve sağlık alanında yer alan bilgi yığını ve bilgi kirliliği hızla artış göstermeye devam etmektedir. Çevrimiçi arama motorlarının yanı sıra ticari uygulamalar ve sosyal medya uygulamalarından gelen denetimsiz bilgiler hastaların yanlış kararlar almasına, tanı ve tedavilerinin aksamasına neden olabilmektedir (Çetin ve Özhanlı, 2018, s. 49). Yapılan araştırmalar da bunu destekler niteliktedir. Örneğin; Can vd. (2014, s. 491) sağlık arama davranışı olarak internet kullanımını incelemek için yaptıkları araştırmada 475 sağlık web sitesini gözden geçirmişlerdir. Yapılan araştırmada, incelenen web sitelerinin yarısından daha azının uzman görüşü içerdiği belirlenmiştir. Çalışmada bazı web sitelerinin hasta bireylere tedavi yöntemleri önerdiği ortaya çıkmıştır. Önerilen tedaviler doğru bile olsa her bireyde aynı olumlu sonucu göstermeyip, problemlere yol açabilmektedir. Özen vd. (2013) tarafından yapılan araştırmaya göre de çalışmaya katılan hastaların yarısı internetten sağlıkla ilgili araştırma yaptıklarını belirtmiş ve yine aynı oranda hasta birey internetten ulaştıkları bilgilerin kendilerine yeterli geldiğini vurgulamıştır. Eysenbach ve Kohler yaptıkları çalışma sonucunda dünya genelinde webdeki tüm aramaların yaklaşık %4,5’inin sağlıkla ilgili olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Eysenbach ve Kohler, 2003, s. 229). Amerika’da internetten elde edilen sağlık bilgisine

ilişkin yapılan analizlerde tüm yetişkin bireylerin neredeyse yarısının internette bulunan tıbbi tavsiyeleri veya sağlık bilgilerini kullanarak kendilerine veya tanıdıklarına yardımcı olmaya çalıştıkları ortaya çıkmıştır (PIALP, 2009).

İnternet arama motorları tarafından keşfedilen sağlıkla ilgili bilgilerin çokluğu, bireylerin sınırlı hastalık bilgisine ve semptomlarının yorumlanmasına dayanarak sağlık bilgisi arama, kendi kendini teşhis etme ve sağlık değerlendirmelerini yapma sonucunu ortaya çıkarabilmektedir (White ve Horvitz, 2009, s. 4). İnternet ortamında sağlık bilgisi arayan bireyler, hipokondriyaklar gibi semptomlara, belirtilere ve somatik hislere karşı oldukça duyarlıdırlar. Bilgi devrimi ve teknolojisinin gelişimi hipokondriya ve hipokondriyak kavramlarını siberkondri ve siberkondriyak olarak değiştirmektedir (Keller vd., 2008, s. 75-76). Hipokondriyazis, kişinin bedensel semptomları veya bedensel işlevleri yanlış yorumlamasına dayanan ciddi bir hastalığa sahip olma korkusu veya kişinin sahip olduğu düşüncesi ile meşgul olma durumudur (Hales vd., 1994, s. 445). Siberkondri de hipokondriyazisin dijital versiyonu olarak açıklanabilir (Erdoğan ve Hocaoğlu, 2020, s. 436). Hipokondriyazis ve siberkondri arasındaki temel fark davranışsal belirtilerdir. Siberkondri hipokondriyazise göre daha çok bilgi toplamaya ağırlık vermektedir ve davranışsal tepki daha az olmaktadır (Elciyar ve Taşçı, 2017, s. 58).

Siberkondri; sağlıkla ilgili aşırı veya tekrarlayan bir şekilde internette bilgi arama sonucu oluşan endişe, kaygı ve risk durumu olarak tanımlanmıştır (Starcevic ve Berle, 2013, s. 205). White ve Horvitz (2009, s. 2) siberkondri terimini “*web*”deki arama sonuçlarının ve web üzerindeki literatürün incelenmesine dayanan yaygın semptomatoloji ve belirtiler hakkındaki endişelerin asılsız yükselmesini” açıklamak için kullanmışlardır. Siberkondri, sağlık kaygısından dolayı internet ortamında çevrimiçi tıbbi bilgi aramak ve bu bilgilere erişim sonucunda anksiyete durumunun daha da artması olarak özetlenebilir. İnternet üzerinden sürekli bir şekilde sağlık araması yapan kişiler “siberkondri” olarak adlandırılmıştır (Taylor, 1999:1).

Sağlık anksiyetesi ve siberkondri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmada yüksek sağlık anksiyetesine sahip olan bireylerin, düşük sağlık anksiyetesi gösteren bireylere oranla sağlık bilgileri için daha sık çevrimiçi web araması gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır (Muse vd., 2012, s. 192).

Siberkondri, sağlık anksiyetisini ve kompulsifliği yansıtan çok boyutlu bir hastalık olarak görülmektedir (McElroy ve Shevlin, 2014, s. 260). Sadece belirti ve semptom aramanın da ötesine geçebilmektedir. Siberkondri, internet üzerinden yapılan sağlık aramalarının bir teşhis yöntemi olarak kullanılması şeklinde de ifade edilebilir (Özer vd., 2018, s. 1569). İnternet aramalarına dayanarak konulan tanı ve teşhis bir sağlık profesyoneline danışılmadan birey tarafından kendi kendine yapılmaktadır. Kendi kendine teşhis konulmasına yardımcı olacak web aramalarının kullanımı, daha sonra ciddi ve yaşamı tehdit eden bir durumda yanlış teşhis koyma ihtimaliyle daha fazla kaygı ve endişeye neden olabilmektedir. Bireyler internet üzerinden reçeteli veya reçetesiz ilaçlar satın alıp kendi kendilerine ilaç kullanmaya başlayarak olumsuz sonuçlara neden olabilirler. Kendi kendine teşhis konulmasına yardımcı olan web sitelerini profesyonel yardım ve teşhis arayışını geciktirebilirler (Ryan ve Wilson, 2008, s. 228). İnternet ortamından edinilen bilgilerle kendi kendine teşhis koyarak siberkondri davranışının sergilenmesinin ana nedeni bilgilerin niceliksel olarak artışı (Elciyar ve Taşçı, 2017, s. 62) ve bu bilgilere erişimin kolaylaşması olarak ifade edilebilir.

İnternet kullanımının giderek yaygınlaşması ve internetin gelişimiyle birlikte çevrimiçi sağlık bilgisi görüntülemenin potansiyel olumsuz etkileri göz önüne alındığında siberkondri, halk sağlığı için dikkat edilmesi gereken bir konu haline gelmektedir (Mathes vd., 2018). Hem bireylerin profesyonel bir hizmet almasının gecikmesinin hem de bu mecralardan alınacak bilgilerle ortaya çıkacak olumsuz sonuçların engellenebilmesi için siberkondrik davranışların kontrol edilebilmesi ve azaltılabilmesi için çözüm önerileri üretilmeli, siberkondri ile ilişkili olabileceği düşünülen sağlık anksiyetesi gibi durumların da değerlendirilmesi gerekir.

3. SAĞLIK ANKSİYETESİ

Sağlık kaygısı, zararsız bedensel işaretlerin ve hislerin yanlış algılanıp ciddi bir tıbbi sorunun göstergesi olarak kabul edilmesine dayanan sağlıkla ilgili aşırı korkuları ifade etmektedir. Sağlık kaygısına sahip birey kendisinin algıladığı sağlık tehdidiyle başa çıkamayacağını veya onu önleyemeyeceğini düşünerek ciddi bir hastalığının olduğunu düşünmektedir (Abramowitz ve Braddock, 2011, s. 1).

Sağlık kaygısı insanların hayatında çeşitli zamanlarda, hafif veya şiddetli düzeylerde görülmektedir. Hafif düzeydeki sağlık kaygısı yaygın olarak görülür ve patolojik bir bozukluk sayılmaz. Şiddetli sağlık kaygısı ise toplumda daha az görülen bir anksiyete bozukluğu olarak karşımıza çıkmaktadır (Taylor, 2004, s. 113). Şiddetli

sağlık kaygısına sahip bireyler, somatik belirtileri yanlış algılayıp ve yanlış yorumlayıp ciddi hastalıkları olduğunu düşünmektedirler ve bu bireylerde hastalık ve ölümle ilgili aşırı bir mücadele etme isteği ve gayreti bulunmaktadır (Karaçadır ve Çelik, 2019, s. 228). Şiddetli ve kalıcı sağlık kaygısı, artan hastalık korkusundan ciddi bedensel şikâyetlere kadar geniş bir alanı kapsayan psikosomatik bozukluk ‘hipokondriyazis’ olarak kabul edilmektedir (Wolfradt vd., 2014, s. 130).

İnternet sağlık kaygısı olan bireylere baskı uygulayabilmektedir (Doherty-Torstrick vd., 2016, s. 391). Çünkü bireyler sağlık kaygılarını azaltmak için, güvence arayışı olarak çevrimiçi sağlık bilgisine başvurabilmektedirler (Norr vd., 2015, s. 68). İnternet üzerinden bilgiye ulaşımın kolaylığı sağlık kaygısı oluşumuna ve sağlık kaygısı bulunan bireylerin kaygı düzeylerinin artmasına neden olabilmektedir (Karaçadır ve Çelik, 2019, s. 228). Sağlık kaygısı fazla olan bireylerin internet üzerinden sağlık bilgisi arama eğilimlerinin de fazla olacağı düşünülmektedir.

4. GEREÇ VE YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada akademisyenlerin sağlık anksiyeteleri ile internetten sağlık ve sağlık bilgisi arama davranışları (siberkondri) arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın yapılabilmesi için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 17.08.2020 tarihli ve 44/7 sayılı kararı ile “Etik Kurul Onayı” alınmıştır.

4.2. Araştırmanın Katılımcıları ve Veri Toplama Süreci

Araştırmanın katılımcıları Türkiye’ki kamu ve vakıf üniversitelerinde görev yapan, yaşları 23 ile 66 arasında değişen ($Ort_{yaş}=37,34$, $SS_{yaş}=8,403$) 289 öğretim elemanından oluşmaktadır. Araştırma verilerinin toplanması sürecinde akademisyenlere çevrimiçi anket uygulanmıştır. Öncelikle sosyal medya platformları ile (Whatsapp, Telegram, BİP, Twitter vb.) anket bağlantısı dağıtılmış ve farklı üniversitelerdeki akademisyenlerden kendi gruplarında da linkin paylaşılması istenmiştir. Daha sonra hiç veri gelmeyen üniversitelerden akademisyenlere e posta gönderilerek araştırmaya katkı vermeleri ve üniversitelerindeki akademisyenlerle anket linkini paylaşmaları istenmiştir. Bu sayede 300 kişiden geri dönüş alınmıştır. 11 kişi kontrol maddesini (bu ifadeyi okuduysanız ikiye işaretleyin maddesi) belirtilen rakamdan farklı işaretlemesi nedeniyle (ifadeleri okumadan işaretlediği düşünülerek) çalışmanın güvenilirliği için araştırma kapsamından çıkartılarak çalışma 289 akademisyen ile gerçekleştirilmiştir.

4.3. Ölçme Araçları

Bu çalışmada Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Kısa Formu (SCÖ-15) ve Sağlık Anksiyetesi Ölçeği olmak üzere iki farklı ölçekten faydalanılmıştır. Ölçeklere ait bilgiler şöyledir:

Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Kısa Formu (SCÖ-15): Akademisyenlerin siberkondri düzeylerini ölçmek için Siberkondri Ciddiyet Ölçeğinin kısa formu kullanılmıştır. McElroy ve Shevlin’in (2014) geliştirdiği 33 maddelik ölçeğin kısa formu Barke, Bleichhardt, Reif ve Doering (2016) tarafından oluşturulmuş ve kısa formunun Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği Uzun, Akbay, Özdemir ve Zencir (2017) tarafından yapılmıştır. SCÖ-15; beş boyuttan (zorlantı, aşırı kaygı, aşırılık, içini rahatlatma, doktora güvensizlik) oluşan 15 maddelik bir ölçektir. Kesme noktası olmayan ölçekten alınan puanlar ne kadar yüksekse, siberkondri düzeyi de o kadar yüksek anlamına gelir.

Sağlık Anksiyetesi Ölçeği: Akademisyenlerin sağlık anksiyetelerini ölçmede kullanılan Sağlık Anksiyetesi Ölçeği (SAÖ) kısa formu Salkovskis vd. (2002) tarafından geliştirilmiş 18 maddelik bir öz bildirim ölçeğidir. Ölçekte yüksek puan yüksek düzeyde sağlık anksiyetesi demektir. Ölçeğin Türkçe için güvenilirlik ve geçerlilik çalışması Aydemir vd. (2013) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin ilk 14 maddesi gövde boyutunu, diğer 4 maddesi ise hastalığın olumsuz sonuçlarıyla ilgili ek boyutu oluşturmaktadır.

4.4. Analiz Yöntemi

Bilgisayara aktarılan veriler Statistical Package for the Social Sciences (SPSS 25.0) paket programı vasıtasıyla analiz edilmiştir. Veriler normallik analizine tabi tutulmuş olup, her bir boyutun basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılmış ve değerler normal dağılıma uygunluk gösterdiği için boyutlar çeşitli değişkenlere göre karşılaştırılırken ikili gruplarda t testi (independent t test), üç ve daha fazla değişkenli gruplarda ise ANOVA (F testi) kullanılmıştır. Akademisyenlerin siberkondri düzeyleri ve sağlık anksiyeteleri arasındaki ilişki ise korelasyon analizi ile ortaya konulmuştur.

5. BULGULAR

Tablo 1. Demografik Değişkenler Tablosu

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Erkek	128	44,3
Kadın	161	55,7
Medeni Durum		
Evli	200	69,2
Bekâr	89	30,8
Yaş		
23-33	109	37,7
34-43	119	41,2
44+	61	21,1
Unvan		
Prof. Dr.	31	10,7
Doç. Dr.	54	18,7
Dr. Öğr. Üyesi	58	20,1
Öğr. Gör.	94	32,5
Arş. Gör.	52	18,0
Görev Yapılan Alan		
Sosyal Bilimler	89	30,8
Sağlık Bilimleri	111	38,4
Fen Bilimleri	89	30,8
Görev Yapılan Birim		
Fakülte	222	76,8
Meslek Yüksek Okulu	67	23,2
Kronik Rahatsızlığı Olup Olmama Durumu		
Var	53	18,3
Yok	236	81,7
Düzenli Kullandığı İlaç Olup Olmama Durumu		
Var	50	17,3
Yok	239	82,7
Hastaneye Gitme Sıklığı (Yılda)		
0-2	168	58,1
3-5	84	29,1
6-9	37	12,8
Tanısı Konulmamış Bir Hastalığı Olup Olmadığını Düşünme Durumu		
Tanısı konulmamış Bir Hastalığım Olduğunu Düşünüyorum	44	15,2
Tanısı konulmamış Bir Hastalığım Olduğunu Düşünmüyorum	245	84,8
Daha Önce Bir Ameliyat Olup Olmama Durumu		
Evet	171	59,2
Hayır	118	40,8

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların %55,7'sinin kadın; %69,2'sinin evli ve %41,2'sinin 34-43 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Unvan açısından ise çalışmada en çok öğretim görevlilerinin (%32,5) en az ise profesörlerin (%10,7) yer aldığı görülmektedir. Görev yapılan alan açısından dengeli bir dağılım görülürken görev yapılan birim açısından katılımcıların çoğunluğunun (%76,8) fakültelerde görev yaptığı görülmektedir. Katılımcıların sadece beşte biri (%18,3) kronik bir rahatsızlığı olduğunu ve %17,3'ü düzenli kullandığı bir ilacı olduğunu ifade

etmişlerdir. Katılımcılardan %12,8'i yılda 6 defadan fazla hastaneye başvurduğu; %15,2'si tanısı koyulmamış bir hastalığı olabileceğini düşündüğünü belirtmiştir. Son olarak katılımcıların yarısından fazlası (%59,2) daha önce ameliyat geçirdiğini ifade etmiştir.

Tablo 2. Sağlık Anksiyetesi ve Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Boyutlarının Psikometrik Özellikleri Tablosu

Ölçek	Boyutlar	İfade Sayıları	Min.	Max.	$\bar{x}$	SS	α
Sağlık Anksiyetesi*	Gövde	14	0	3	0,880	0,371	0,833
	Olumsuz Sonuç	4	0	3	0,729	0,540	0,740
Siberkondri Ciddiyet Ölçeği (SCÖ)**	Zorlantı	3	1	5	1,896	0,994	0,866
	Aşırı Kaygı	3	1	5	2,612	1,009	0,840
	Aşırılık	3	1	5	3,583	1,025	0,769
	İçini Rahatlatma	3	1	5	3,072	1,069	0,788
	Doktora Güvensizlik	3	1	5	1,905	0,839	0,582

*Sağlık anksiyetesi ölçeği puan ortalaması 14,093±5,979 olarak bulunmuştur.

**Siberkondri ciddiyet ölçeği (SCÖ) puan ortalaması 39,224±8,852 olarak bulunmuştur.

Sağlık Anksiyetesi ölçeğinde **gövde** boyutunun aritmetik ortalaması 0,880, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,833 bulunarak yüksek seviyede güvenilir ve **olumsuz sonuç** boyutunun aritmetik ortalaması 0,729, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,741 bulunarak orta seviyede güvenilir olduğu bulunmuştur.

Siberkondri Ciddiyet Ölçeğinde (SCÖ) **zorlantı** boyutunun aritmetik ortalaması 1,896, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,866 bulunarak yüksek seviyede güvenilir; **kaygı** boyutunun aritmetik ortalaması 2,612, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,840 bulunarak yüksek seviyede güvenilir; **aşırılık** boyutunun aritmetik ortalaması 3,583, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,769 bulunarak orta seviyede güvenilir olduğu bulunmuştur. Yine **içini rahatlatma** boyutunun aritmetik ortalaması 3,072, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,788 bulunarak orta seviyede güvenilir ve **güvensizlik** boyutunun aritmetik ortalaması 1,905, faktör güvenilirlik değeri (Cronbach Alfa) 0,582 bulunarak düşük seviyede güvenilir olduğu bulunmuştur.

5.1. Sağlık Anksiyetesi ve Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Boyutlarının Çeşitli Değişkenler Açısından Karşılaştırılması

Siberkondri Ciddiyet Ölçeği ve Sağlık Anksiyetesi ölçeğinin boyutlarının aldığı puanlar demografik değişkenler açısından karşılaştırıldığında: SCÖ içini rahatlatma boyutunda ($t=2,233$ $p=0,026$) cinsiyet açısından (erkeklerin puanının daha yüksek olmasından kaynaklı); SA gövde boyutunda kronik rahatsızlığı olup olmama açısından ($t=3,110$ $p=0,002$, kronik rahatsızlığı olanların ortalamasının daha yüksek olmasından kaynaklı), tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünme açısından ($t=5,627$ $p=0,000$, tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünenlerin ortalamasının daha yüksek olmasından kaynaklı) istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur. SA olumsuz sonuç boyutunda tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünme açısından ($t=3,687$ $p=0,000$, tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünenlerin ortalamasının daha yüksek olmasından kaynaklı) ve SCÖ aşırı kaygı boyutunda tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünme açısından ($t=4,062$ $p=0,000$, tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünenlerin ortalamasının daha yüksek olmasından kaynaklı) istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur. Medeni durum, düzenli kullanılan ilaç olup olmaması, ameliyat geçirip geçirmeme, fakülte/MYO açısından hiçbir boyutta istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır.

Anova testi ile yapılan karşılaştırmalarda hastaneye gitme sıklığı, görev yapılan alan ve yaş açısından bazı boyutlarda istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur. Hastaneye gitme sıklığı açısından SA gövde boyutunda ($F=12,576$ $p=0,000$, fark yılda 2 defadan daha az gidenlerle 3-5 ve 6-9 defadan daha fazla gidenler arasındadır); görev yapılan alan açısından SCÖ kaygı boyutunda ($F=4,811$ $p=0,009$, fark sağlık bilimleri ile sosyal bilimler arasındadır) istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur. Yaş açısından SCÖ aşırı kaygı boyutunda ($F=5,411$ $p=0,005$, fark 44 yaşından büyük olanlarla 23-33 ve 34-43 yaş aralığındakiler arasındadır), SCÖ aşırılık boyutunda ($F=5,790$ $p=0,003$, fark 34-43 yaş aralığındakilerle 23-33 yaş aralığındakiler ve 44 yaşından büyük olanlar arasındadır) ve SCÖ içini rahatlatma boyutunda ($F=3,741$ $p=0,025$, fark 34-43 yaş aralığındakilerle 44 yaşından büyük olanlar arasındadır) istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur.

Tablo 3. Sağlık Anksiyetesi ve Siberkondri Korelasyon Tablosu

Boyutlar	1	2	3	4	5	6	7
Sağlık Anksiyetesi Gövde	1						
Sağlık Anksiyetesi Olumsuz Sonuç	r=0,359** p=0,000	1					
SCÖ Zorlantı	r=0,240** p=0,000	r=0,264** p=0,000	1				
SCÖ Aşırı Kaygı	r=0,468** p=0,000	r=0,226** p=0,000	r=0,385** p=0,000	1			
SCÖ Aşırılık	r=0,280** p=0,000	r=0,070 p=0,236	r=0,056 p=0,341	r=0,395** p=0,000	1		
SCÖ İçini Rahatlatma	r=0,245** p=0,000	r=0,042 p=0,481	r=0,177** p=0,003	r=0,474** p=0,000	r=0,531** p=0,000	1	
SCÖ Doktora Güvensizlik	r=0,076 p=0,199	r=0,128* p=0,030	r=0,040 p=0,503	r=-0,081 p=0,171	r=-0,073 p=0,217	r=-0,151* p=0,010	1

Tablo 3'teki sağlık anksiyetesi ve siberkondri arasındaki ilişki incelendiğinde sağlık anksiyetesi gövde boyutu ile SCÖ zorlantı, aşırı kaygı, aşırılık, ve içini rahatlatma boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Sağlık anksiyetesi olumsuz sonuç boyutu ile SCÖ zorlantı, aşırı kaygı ve doktora güvensizlik boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Sağlık anksiyetesi ölçeği ile siberkondri ciddiyet ölçeği ($r=0,454$, $p=0,000$) arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki bulunmuştur.

Yapılan regresyon analizi sonucunda akademisyenlerin sağlık anksiyetelerinin siberkondrik davranışlarını yordadığı ($\beta=0,45$, $p=0,00$, $R^2=0,20$) bulunmuştur. Yani akademisyenlerin göstermiş oldukları siberkondrik davranışların %20'sini sağlık anksiyeteleri açıklamaktadır.

Tablo 4. Son 6 Ayda İnternette Araştırılan Hastalıklar ve Frekans Tablosu

Ağız Yarası	Kalsiyum Eksikliği	Vertigo (2)
Ağrı	Kanda Yağlanma	Vücuttaki Morluk
AİDS	Kanser (25)	Yağ Bezesi
Akciğer Kanseri	Kansızlık (2)	Zatürre (2)
Akne	Karaciğer Büyümesi	Zona
Alerji (3)	Karın Ağrısı (2)	
ALS	Koah (2)	
Anti tpo Yüksekliği	Kolesterol (4)	
Apendisit	Kolon Kanseri (3)	
Artrit	Konstipasyon	
Astım (5)	Koronavirüs (28)	
Aşırı Kilo	Kramp	
Atrezi	Kronik Farenjit	
Bademcik	Kulak Çınlaması	
Bağırsak Sancısı (2)	Liken Planus	
Bağışıklı Sistemi Bozulması	Malign Melanoma	
Baş Ağrısı (3)	Mantar	
Bel Ağrısı	Mastit	
Bel Fıtığı (2)	Meme Kanseri (6)	
Beyin Kanseri (2)	Mide ağrısı (10)	
Beyinle İlgili Hastalıklar (2)	Mide kanseri (1)	
Bifida	Migren (7)	
Boğaz Ağrısı (3)	Multiple Skleroz	
Böbrek Ağrısı (2)	Nonspesifik ülseratif kolit	
Böbrek Taşı (5)	Obezite	

Burun Tıkanıklığı	Obsesif Kompulsif Bozukluk (2)
Cilt Hastalıkları (3)	On çapraz bağ kopması
Cilt Kanseri (2)	Otoskleroz
Çikolata Kisti	Panik atak (2)
Depresyon	Plesanta Previa
Dermatofitozis	Polipler
Diş hastalıkları (4)	Prostat (3)
Diyabet (10)	Rahimağzı İltihaplanması
Dolaşım Bozukluğu	Reflü (6)
Dökülmeler	Regl Düzensizliği
Egzama (5)	Romatizma (2)
Eklem Romatizması (3)	Rosea
Faranjit (2)	Saç Dökülmesi
Fibromiyalji (3)	Saç Mantarı
Gastrit (5)	Safra Taşı
Gelincik	Sarkoidoz
Göğüs Ağrısı (2)	Seb Dermatit
Görme Bozuklukları	Sırt ağrısı (3)
Göz Bozukluğu (3)	Siğil
Grip (2)	Sinüzit (3)
Guatr	Skalyoz (2)
Gut	Solunum Yolu Enfeksiyonu
Hakux valuks	Spina
Halsizlik	Şah Damarı Tıkanıklığı
Haşimato (3)	Tansiyon (5)
Hemoroid (2)	Taşikardi
Hereditör Anjiyoödem	Tiroid (3)
HIV	Topuk Dikeni
Hidradenitis Suppurativa	Tüberküloz
Hidrosefali	Unutkanlık
Hipoteoid	Urtiker
İdrar Yolu Enfeksiyonu	Uyku apnesi (3)
Kalp hastalıkları (22)	Varis (2)

Tablo 4 incelendiğinde son altı ayda internetten en çok araştırılan hastalıklar sırasıyla koronavirüs (28), kanser (25), kalp hastalıkları (22), diyabet (10), mide ağrısı (10), migren (7) şeklindedir.

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Siberkondri ve sağlık anksiyetesi arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışma 289 akademisyen ile yapılmıştır. Katılımcı profiline bakıldığında katılımcıların yarısından fazlasının kadınlardan oluştuğu, 200 akademisyenin evli, çoğunluğunun 44 yaş altında olduğu görülmektedir. Katılımcıların unvanlarına bakıldığında 94 katılımcının öğretim görevlisi (%32,5), 58 katılımcının (%20,1) Dr. Öğretim Üyesi, 54 katılımcının (%18,7) doçent doktor, 52 katılımcının (%18,0) araştırma görevlisi ve 31 katılımcının (%10,7) profesör doktor olduğu görülmektedir. Görev yapılan alanlar incelendiğinde sosyal bilimler (%30,8) ve fen bilimlerinde (%30,8) çalışan katılımcıların sayılarının eşit olduğu, görev yapılan birim açısından da 222 katılımcının (%76,8) fakültede görev yaptığı görülmektedir.

Sağlık anksiyetesi, herhangi bir rahatsızlığı olmadığı halde bireyin ciddi bir hastalığı olduğunu düşünmesi, hastalığın kötü sonuçları beraberinde getireceği şeklinde olumsuz düşünmek ve yorumlamak anlamına gelmektedir. Bireyler iyi huylu bedensel belirtileri bile yanlış yorumlayarak ciddi bir şekilde hasta olabileceklerini düşünerek, sağlık anksiyetesi geliştirebilirler (Abramowitz vd., 2007, s. 86). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere

sağlık anksiyetesi, bedensel belirtileri sağlıkla ilgili bir tehdit olarak algılama durumudur. Sağlık anksiyete düzeyinin de herkeste farklı olabileceği, insanların buldukları çevre, yaş, cinsiyet, çalıştıkları alan gibi faktörlerden etkilenebileceği düşünülmektedir. Bu çalışmada akademisyenlerin sağlık anksiyetesi ölçeği puan ortalaması 14,093±5,979 olarak bulunmuştur. Literatürdeki araştırmalara bakıldığında katılımcıların sağlık anksiyetesi düzeyleri çalışmalarda farklılık göstermiştir. Örneğin; bir çalışmada öğrencilerin sağlık anksiyetesi ölçeği puan ortalamaları 34,33±6,50 olarak belirlenmiştir (Özdelikara vd., 2018, s. 280). Miyokard İnfarktüsü tanısı almış yetişkin hastalar üzerinde yapılan başka bir araştırmada da sağlık anksiyetesi ölçeği puan ortalaması 22±7,2 olarak tespit edilmiştir (Çevik ve Sarıtaş, 2020, s. 18). Diğer araştırmaların sağlık anksiyetesi ölçeklerinin ortalama puanları da birbirinden farklılık göstermektedir (Karaoğlu vd., 2020, s. 619; İrmak ve Bölükbaş, 2015, s. 305; Bahadır Yılmaz vd., 2018, s. 13). Literatürdeki çalışmalara kıyasla bu çalışmada araştırmaya katılan akademisyenlerinin sağlık anksiyetesi düzeylerinin düşük olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun kronik bir rahatsızlığının olmaması bunda önemli bir etken olarak yorumlanabilir.

Akademisyenlerin siberkondri ciddiye ölçeği puan ortalaması 39,224±8,852 olarak bulunmuştur. Hemşirelerin sağlık anksiyeteleri ve siberkondri davranışlarını inceleyen bir araştırmada siberkondri ciddiye ölçeğinin puan ortalaması 35,92±8,50 olarak belirlenmiştir (Polat, 2020, s. 26). Erdoğan Özyurt ve diğerleri tarafından yapılan çalışmada siberkondri ciddiye ölçeği puan ortalaması 33,59±8,87 olarak saptanmıştır (Erdoğan Özyurt vd., 2020, s. 3). Üniversite çalışanları üzerinde gerçekleştirilen başka bir araştırmada siberkondri ciddiye ölçeği puan ortalaması 32,84±7,47 olarak hesaplanmıştır (Altındış vd., 2018, s. 362). Bizim araştırmamızda akademisyenlerin siberkondri düzeyleri literatürdeki diğer çalışmalardan daha yüksek bulunmuştur. Bunun gerekçesinin de akademisyenlerin araştırmacı yönü ve eleştirel/sorgulayıcı yaklaşımları ile açıklanabileceği düşünülmektedir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; katılımcıların sağlık anksiyetesi alt boyutlarının puanları sırasıyla gövde (0,880) ve olumsuz sonuç (0,729) şeklindedir. Gövde boyutu hastaların ruhsal durumlarını sorgularken olumsuz sonuç boyutu ciddi bir hastalığa sahip olsalardı varsayımıyla ruhsal durumlarının nasıl olacağını sorgulamaktadır. Katılımcıların hem gövde hem de olumsuz sonuç ek boyutundan aldıkları puanların ortalamasına bakıldığında çalışmaya katılan akademisyenlerin sağlık anksiyetelerinin düşük olduğu söylenebilir.

Çalışmada elde edilen sonuçlara göre; katılımcıların siberkondri ciddiye ölçeği alt boyutlarının puan ortalamaları sırasıyla aşırılık (3,583), içini rahatlatma (3,072), aşırı kaygı (2,612), doktora güvensizlik (1,905) ve zorlantı (1,896) şeklindedir. En yüksek puanların aşırılık ve içini rahatlatma boyutlarında olduğu görülmektedir. Aşırılık boyutu sağlıkla ilgili bilgileri, hastalık belirtilerini internet ortamında sürekli ve tekrar edecek şekilde arama, içini rahatlatma boyutu da bireylerin internette araştırdıkları sağlık bilgilerini, hastalık belirtilerini hekimleriyle paylaşarak onların görüşlerini almaları anlamına gelmektedir. Bu bilgidan hareketle araştırma katılımcılarının sağlıkla ilgili bilgileri ve hastalık belirtilerini sürekli olarak internette aradıkları ve internette araştırdıkları tıbbi bilgileri, hastalık belirtilerini ve sağlık sorunlarını hekimleriyle paylaştıkları söylenebilir.

Baş ağrısı için internette araştırma yapılması ve ihtimaller arasından en düşük ve en riskli olan beyin tümörü hastalığını seçerek bireyin kendisini kanser olduğu yönünde endişeli hissetmesi, kendisini bu kaygı durumuna sürüklemesi siberkondriye örnektir (Erdoğan Özyurt vd., 2020, s. 2). Çalışma sonuçları da bu örneği doğrular niteliktedir. Sağlık anksiyetesi olumsuz sonuç boyutu ile siberkondri ciddiye ölçeği aşırı kaygı boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülmektedir (Tablo 3). Buradan katılımcıların internette sağlık problemi, hastalık belirtisi gibi sağlıkla ilgili araştırma yaptıktan sonra paniğe kapılabilecekleri ve ciddi bir hastalığı olabileceği yönünde psikolojik olarak problemler oluşabileceği yorumu yapılabilmektedir. Aynı zamanda sağlık anksiyetesi gövde boyutu ve siberkondri ciddiye ölçeği aşırı kaygı boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir (Tablo 3). Katılımcıların internette sağlık problemi, hastalık belirtisi gibi sağlıkla ilgili araştırma yaptıktan sonra paniğe kapılabilecekleri ve bu durumun şu an buldukları sağlık ve ruhsal durumlarını etkileyebileceği ortaya çıkmaktadır. Literatürdeki araştırmalar da bu bulguyu destekler niteliktedir. Örneğin; yapılan bir araştırmada yüksek düzeyde hastalık ve sağlık kaygısı olan bireylerin internette bilgi, semptom gibi sağlık bilgisi arama davranışında bulduklarında daha kötü hissettikleri, hastalaktan daha fazla korktukları tespit edilmiştir (Doherty Torstrick vd., 2016, s. 397).

Sağlık anksiyetesi gövde boyutu ile siberkondri ciddiye ölçeği içini rahatlatma boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülmektedir (Tablo 3). İnternette araştırılan çevrimiçi sağlık bilgileri hekimlerle paylaşırsa sağlık anksiyetesinin önlenebileceği, daha düşük düzeyde gerçekleşebileceği yorumu yapılabilir. Amerika'da aile hekimliği hastalarının sağlık bilgileri için internet kullanımını araştıran bir araştırmada katılımcıların %90'ı elde ettikleri bilgileri doğrulamaya çalıştıklarını belirterek, %54'ü eriştikleri çevrimiçi sağlık bilgilerini bilgilerin

kontrolü için hekimleriyle paylaştıklarını ifade etmişlerdir (Schwartz vd., 2006, s. 43). Yapılan bir çalışmada da internet üzerinden erişilen sağlık bilgilerinin, sağlık çalışanlarıyla tartışılması durumunda, sağlıkla ilgili karar verme sürecinde daha etkili bir şekilde kullanılabilmesi belirlenmiştir (Broom, 2005, s. 342). Bu bilgilerin araştırma sonucuyla paralellik gösterdiği görülmektedir. İnternet üzerinden erişilen çevrimiçi sağlık bilgisinin, sağlık çalışanlarıyla paylaşılması ve daha sonra bilginin doğruluğuna güvenilmesi hem bireylerin kaygı düzeylerini düşürebilecek hem de hastalık hakkında daha doğru adımlar atılmasına yardımcı olabilecektir. Can ve diğerleri tarafından yapılan sağlık bilgisi sunan internet web sayfalarını inceleyen çalışmada, web sayfalarının %54,3'ünün hastalıklardan korumaya yönelik bilgiler içerdiği, %75,6'sının hastalıkla ilgili teşhise yönlendirdiği, %70,7'sinin hastalıkla ilgili tedavi önerdiği bulunmuştur (Can vd., 2014, s. 490). Oranların bu kadar yüksek düzeyde olması, internette erişilen sağlık bilgisinin, sağlık personelleriyle paylaşılmasının önemini göstermektedir. Sağlık personeline danışarak hareket edilirse siberkondrinin olumsuz sonuçlarından ve şiddetli sağlık kaygısından daha az etkilenileceği düşünülmektedir.

Çalışmada sağlık anksiyetesi gövde boyutu ile siberkondri ciddiyet ölçeği aşırılık boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir (Tablo 3). Sağlık anksiyetesi ve siberkondri arasındaki ilişkiyi inceleyen ve hemşireler üzerinde yapılan bir çalışmada, hemşirelerin siberkondri ciddiyet ölçeği aşırılık boyutunun sağlık anksiyetesini etkilediği bulunmuştur (Polat, 2020, s. 64). Buradan hareketle internet üzerinden sağlıkla ilgili ısrarcı bir şekilde araştırma yapılmasının sağlık anksiyetesine neden olabileceği yorumu yapılabilir.

Araştırmada demografik bilgilerin, siberkondri ciddiyet ölçeği ve sağlık anksiyetesi ölçeğinin boyutlarının aldığı puanlar açısından karşılaştırıldığında, içini rahatlatma boyutunda cinsiyet açısından (erkeklerin puanının daha yüksek olmasından kaynaklı) anlamlı bir fark görülmüştür. Erkek katılımcıların internette araştırdıkları tıbbi bilgileri, hastalık belirtilerini ve sağlık sorunlarını kadın katılımcılardan daha fazla hekimlerle paylaştıkları yorumu yapılabilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu Sağlık Araştırmalarına (2019a) göre, pratisyen hekim ve aile hekimi, uzman hekim ve dış hekiminden 12 ay ve daha uzun süre hizmet alma oranlarına bakıldığında zaman erkeklerin kadınlara göre daha fazla hizmet aldığı görülmektedir. Bu sonuçlara bakıldığında erkeklerde bu boyutun puanlarının yüksek çıkması beklenen bir durum olmaktadır.

Sağlık anksiyetesi gövde boyutunda kronik rahatsızlığı olup olmama açısından (kronik rahatsızlığı olanların ortalamasının daha yüksek olmasından kaynaklı) istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur. Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) 2018 yılı verilerine göre Türkiye'de bulaşıcı olmayan hastalıklardan ölüm oranları, tüm ölümlerin %89'unu oluşturmaktadır. Bulaşıcı olmayan hastalıkların ölüm oranlarına baktığımız zaman hastalık oranları; kardiyovasküler hastalıklar (%34), kanser (%23), kronik solunum hastalıkları (%7) ve diyabet (%5) şeklinde seyretmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri (2019b) verilerine göre de %36,8 ile dolaşım sistemi hastalıkları ölüm nedeni olarak ilk sırada yer almakta ve bunu %18,4 ile iyi ve kötü huylu tümörler ve %12,9 ile solunum sistemi hastalıkları izlemektedir. Durumun bu şekilde olması bireyleri kronik hastalıklar konusunda endişelendirmektedir. Kronik hastalıklar bireylerin yaşamlarında tedavi, ilaç kullanımı, ağrı ve aile ilişkilerinde bozulma gibi birtakım faktörleri beraberinde getirmekte, önemli bir stres kaynağı olabilmekte (Özdemir ve Taşçı, 2013, s. 58-59) ve bireylerin kaygı düzeylerini arttırmaktadır. Bu bilgiler çalışmaya katılan katılımcılar arasında kronik rahatsızlığı olan bireylerin sağlık kaygı düzeylerinin daha yüksek olmasını açıklar niteliktedir. Literatürdeki araştırmaların da bu sonucu desteklediği görülmektedir. Rode, Salkovskis, Dowd ve Hanna (2006, s. 155), Kehler ve Hacistavropoulos (2009, s. 151) ve Ertaş vd. (2019, s. 575) tarafından yapılan araştırmalarda da kronik bir hastalığa sahip olan bireylerin kaygı düzeylerinin kronik hastalığı olmayan bireylere oranla daha yüksek olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Sağlık anksiyetesi gövde boyutunda tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünme (tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünenlerin ortalamasının daha yüksek olmasından kaynaklı) açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur. DSM-3'e göre hipokondriyazis, ciddi bir hastalığa sahip olma korkusu ve inancı ile meşgul olmayı içeren somatik bir bozukluk olarak adlandırılmaktadır (Clayton vd., 1980, s. 241). DSM-4'e göre hipokondriyazis, vücuttaki belirtilerin yanlış yorumlanmasına dayanan ciddi bir hastalığa sahip olma korkusu olarak tanımlanmakta ve anksiyete bozuklukları ve depresif bozukluklarla ortaya çıkmaktadır. (Dimsdale vd., 2013, s. 315-318). 1988 yılında yapılan Türkiye Ruh Sağlığı Profili Araştırmasına göre 12 aylık hipokondriyazis yaygınlığı tüm nüfusta %0,6 olarak belirlenmiştir (Aktaran Hocaoglu, 2015, s. 36). Yapılan araştırmanın üzerinden çok uzun yıllar geçmesi ve internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte bu oranın artış gösterdiği düşünülmektedir. Siberkondrinin de hipokondriyazis durumunu daha fazla tetiklediği yorumu yapılabilmektedir. Hipokondriyazis özelliklerini gösteren bireyler siberkondrik davranışlar sergileyerek bedensel belirtileri internet ortamında aşırı bir

şekilde arayarak ciddi bir hastalığa sahip olduklarını daha fazla düşünebilmektedirler. Bu bilgiler bu çalışmaya katılan katılımcılar arasında tanı konulmamış hastalığı olduğunu düşünenlerin sağlık kaygı düzeylerinin ve siberkondri düzeylerinin yüksek çıkmasını destekler niteliktedir. Abramowitz vd. (2007, s. 86) tarafından yapılan araştırmada da ciddi bir hastalığa sahip olma korkusu yaşayan bireylerde sağlık anksiyetesinin yüksek düzeyde çıktığı tespit edilmiştir ve bu sonuç araştırma sonucuyla benzerlik göstermektedir.

Son 6 Ayda İnternette Araştırılan Hastalıklar ve Frekans Tablosuna (Tablo 4) bakıldığında en çok araştırılan hastalıkların koronavirüs (28), kanser (25), kalp hastalıkları (22) olduğu tespit edilmiştir. Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırmasına göre 2020 yılında toplumun %91,2'sinin hemen her gün internet kullandığı görülmektedir (TÜİK 2020). Türkiye İstatistik Kurumu 2019 yılı Bireylerin Son 12 Ay İçerisinde Yaşadığı Başlıca Hastalık/Sağlık Sorunları İstatistiğinde en çok görülen beş hastalığın; bel bölgesi problemleri (%29,7), boyun bölgesi problemleri (%20,5), hipertansiyon (%16,4), alerji (%12,3) ve şeker hastalığı-diyabet (%10, 2) olduğu tespit edilmiştir. İstatistik sonuçlarına göre toplumda bireylerin çoğunluğunun çeşitli kronik hastalıklarla mücadele ettiği görülmektedir. Ağustos 2020'de yayınlanan son üç ay içinde internet kullanan bireylerin interneti kişisel kullanma amaçlarına bakıldığı zaman sağlıkla ilgili bilgi arama amacı oranının %65,4 olduğu görülmektedir (TÜİK, 2020). Pandemi süreci içerisinde bulunduğu da göz önüne alınarak bu bilgiler doğrultusunda bireylerin siberkondrik davranış sergileme düzeylerinin artış gösterdiği yorumu yapılabilmektedir. Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının toplumu sağlık konusunda kaygılandırdığı bilinmektedir. Koronavirüs ve kronik hastalıkla ilgili yapılan araştırmalara bakıldığı zaman, kronik hastalığı olan bireylerde hastalığın daha sık görüldüğü ve daha ağır bir şekilde seyrettiği sonucu görülmektedir (Chen vd., 2020, s. 507; Zhou vd., 2020, s. 1054). Bu durumun bireyleri sağlıkları hakkında daha fazla endişelendirdiği ve daha fazla bilgi arayışına yönlendirdiği yorumu yapılabilir. Tüm bu bilgiler bu araştırmanın sonucunda elde edilen, son altı ay içerisinde en çok aranan hastalıkların koronavirüs, kanser ve kalp hastalıkları çıkması bulgusunu destekler niteliktedir.

Siberkondri sağlıkla ilgili internet ortamında aşırı bilgi arama durumu anlamına gelmektedir. İnternet ortamındaki her bilginin güvenilir olmadığı göz önüne alındığında siberkondri davranışı bireyleri sağlıkları konusunda daha fazla kaygılandırmaktadır. Özellikle Covid-19 salgınının ortaya çıkması ve pandemi sürecinin başlamasıyla birlikte bireylerin evlerinde daha fazla vakit geçirmelerinden dolayı internet kullanım oranlarının arttığı görülmektedir. Teşhis konulmamış bir hastalığı olduğunu düşünen bireylerin bu dönemde kendilerini daha fazla endişe içinde hissettikleri ve siberkondri davranışlarını çok fazla sergileyerek sağlık anksiyetelerini arttırdıkları yönünde yorum yapılabilir.

Yapılan araştırma ile akademisyenlerde düşük de olsa sağlık anksiyetesi olduğu, aynı zamanda siberkondri düzeylerinin ortalamanın üzerinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Akademisyenlerin araştırmacı yönünün ve sorgulayıcı kimliklerinin olması nedeniyle internette hastalıkları ile ilgili fazla arama yapmış oldukları düşünülmektedir. Fakat her ne gerekçeyle olursa olsun siberkondrik davranışın aşırısının sağlık kurumu ve sağlık çalışanlarına karşı güvensiz bir bakış oluşturacağı unutulmamalıdır. Ayrıca çalışmada akademisyenlerin sağlık anksiyeteleri ile siberkondrik davranışları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Akademisyenlerin göstermiş oldukları siberkondrik davranışların beşte biri sağlık anksiyetelerinden kaynaklanmaktadır.

İnternet kullanımının son dönemde oldukça arttığı ve hayatımızın her alanına entegre olduğu, dijital sağlık sektörünün genişlediği ve yaygınlaştığı göz önüne alınarak siberkondri ile ilgili farklı değişkenlerle araştırmalar yapılabilir. Bu araştırma akademisyenler üzerinde yapılmıştır. Toplumun farklı kesimlerine yapılmasının siberkondri ve sağlık anksiyetesi ilişkisi hakkında daha fazla veri elde edilebilmesi için gerekli olduğuna inanılmaktadır. Siberkondri ve sağlık anksiyetesi arasındaki ilişkiye sağlık okuryazarlığı, internet okuryazarlığı, eleştirel düşünme becerisi gibi değişkenler eklenerek araştırmaların yapılması önerilmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Abramowitz, J. S. ve Braddock, A. (2011). *Hypochondriasis and health anxiety*. Hogrefe Publishing.
- Abramowitz, J. S., Olatunji, B. O. ve Deacon, B. J. (2007). Health anxiety, hypochondriasis, and the anxiety disorders. *Behaviour Therapy*, 38(1), 86–94.
- Altındış, S., İnci, M. B., Aslan, F. G. ve Altındış, M. (2018). Üniversite çalışanlarında siberkondria düzeyleri ve ilişkili faktörlerin incelenmesi. *Sakarya Tıp Dergisi*, 8(2), 359-370.
- Aydemir, Ö., Kırpınar, İ., Satı, T., Uykur, B. ve Cengisiz, C. (2013). Sağlık anksiyetesi ölçeği'nin Türkçe için güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 50(3), 325-331.
- Bahadır Yılmaz, E., Ayvat, İ. ve Şiran, B. (2018). Klinik araştırma hastanede yatan hastalarda sağlık anksiyetesi ile sağlık programlarını izleme motivasyonları arasındaki ilişki. *Fırat Tıp Dergisi*, 23(1), 11-17.
- Barke, A., Bleichhardt, G., Rief, W. ve Doering, B. K. (2016). The cyberchondria severity scale (CSS): German validation and development of a short form. *International Journal of Behavioral Medicine*, 23(5), 595-605.
- Bozkanat, E. (2018). Kitle-kişisel iletişim ile sağlık bilgisi arama: bir facebook grubu örneği. *İletişim ve Kuram Dergisi*, (46), 291- 305.
- Broom, A. (2005). Virtually healthy: the impact of internet use on disease experience and the doctor-patient relationship. *Qualitative Health Research*, 15(3), 325–345.
- Can, A. B., Sönmez, E., Özer, F., Ayva, G., Bacı, H., Kaya, H. E., Uyan, O., Ulusoy, G., Ögütçü, N. ve Aslan, D. (2014). Sağlık arama davranışı olarak internet kullanımını inceleyen bir araştırma. *Cumhuriyet Tıp Dergisi*, 36, 486- 494.
- Chen, N., Zhou, M., Dong, X., Qu, J., Gong, F., Han, Y., Qiu, Y., Wang, J., Liu, Y., Wei, Y., Xia, J., Yu, T., Zhang, X. ve Zhang, L. (2020). Epidemiological and clinical characteristics of 99 cases of 2019 novel coronavirus pneumonia in Wuhan, China: a descriptive study. *Lancet*, 395(10223), 507-513.
- Chrisman, N. J. (1977). The health seeking process: an approach to the natural history of illness. *Medicine and Psychiatry*, 1, 351- 377.
- Clayton, P. J., Hyler, S. E., Luisada, P., Peele, R., Soskis, D. A., Spitzer, R. L. ve Sussman, N. (1980). Factitious and somatoform disorders. J. B. W. Williams (Ed.), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* içinde (s. 241-252), American Psychiatric Publishing.
- Çetin, İ. ve Özhanlı, Y. (2018). Cerrahi hastalarının sağlık bilgisine ulaşmada internet kullanım özellikleri. *KOU Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(2), 44-49.
- Çevik, S. ve Çıtlık Sarıtaş, S. (2020). Miyokard infarktüsü geçiren hastalarda sağlık anksiyetesinin uyku kalitesine etkisi. *Kardiyovasküler Hemşirelik Dergisi*, 11(24), 16–22.
- Dimsdale, J. E., Levenson, J. L., Barsky, A. J., Creed, F., Frasure-Smith, N., Irwin, M. R., Keefe, F. J., Lee, S., Sharpe, M. ve Wulsin, L. R. (2013). Somatic symptom disorders. S. K. Schultz ve E. A. Kuhl (Ed.), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* içinde (s. 309-328), American Psychiatric Publishing.
- Doherty-Torstrick, E. R., Walton, K. E. ve Fallon, B. A. (2016). Cyberchondria: parsing health anxiety from online behavior. *Psychosomatics*, 57(4), 390–400.
- Elciyar, K. ve Taşcı, D. (2017). Siberkondri ciddiyet ölçeği'nin Anadolu Üniversitesi iletişim bilimleri fakültesi öğrencilerine uygulanması. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)*, 2(4), 57-70.
- Erdoğan Özyurt, T., Aydemir, Y., Aydın, A., İnci, B. M., Ekerbiçer, H. Ç, Muratdağı, G. ve Kurban, A. (2020). İnternet ve televizyonda sağlık bilgisi arama davranışı ve ilişkili faktörler. *Sakarya Tıp Dergisi*, 10, 1-10.
- Erdoğan, A. ve Hocaoğlu, Ç. (2020). Siberkondria: Bir gözden geçirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12(4), 435-443.

- Ertaş, H., Kırış Çiftçi, F. ve Ünal, S. N. (2019). Sağlık bilimleri fakültesi öğrencilerinin sağlık kaygı düzeylerinin belirlenmesi. 4. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Yönetimi Kongresi (s. 573-576), Üsküdar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Eysenbach, G. ve Kohler, Ch. (2003). What is the prevalence of health-related searches on the world wide web? Qualitative and quantitative analysis of search engine queries on the internet. *AMIA 2003 Symposium Proceedings* (s. 225-229).
- Hales, R. E., Cloninger, R. C., Borus, J. F., Burke, J. D., Fagan, J. P., King, S. A., Martin, R. L., Phillips, K. A., Spiegel, D. A., Stoudemire, A., Strain, J. J. ve Wise, M. G. (1994). Psychiatric systems interface disorders (adjustment, dissociative, factitious, impulse-control, and somatoform disorders and psychological factors affecting medical conditions) work group. M. B. First (Ed.), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* içinde (s. 445-470). American Psychiatric Publishing.
- Hocaoğlu, Ç. (2015). Farklı bir hipokondriyazis: Bir vaka sunumu. *Journal of Mood Disorders*, 5(1), 36-39.
- Illich, I. (2011). *Sağlığın gaspı*. (S. Sertabiboğlu, Çev.), Ayrıntı Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 1981).
- Irmak, B. ve Bölükbaş, N. (2015). Hemşirelik öğrencilerinde sağlık anksiyetesi düzeylerinin belirlenmesi. 14. Ulusal Hemşirelik Öğrencileri Kongresi, Melikşah Üniversitesi, Kayseri, Türkiye.
- Karaçadır, V. ve Çelik, R. (2019). Üniversite öğrencilerinin sağlık kaygı düzeylerini belirlemeye yönelik bir çalışma. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 225-238.
- Karaoğlu, N., Karaoğlu, K. B. ve Yardımcı, H. (2020). Sosyoloji ve tıp öğrencilerinin sağlık algısı ve sağlık kaygısı düzeylerinin karşılaştırılması. *Ankara Medical Journal*, 3, 615-628.
- Kehler, M. D. ve Hadjistavropoulos, H. D. (2008). Is health anxiety a significant problem for individuals with multiple sclerosis. *Journal of Behavioral Medicine*, 32(2), 150-161.
- Keller, L. G., Padala, R. P. ve Petty F. (2008). Clinical pearls to manage cyberchondriacs. *Primary Care Companion to the Journal of Clinical Psychiatry*, 10(1), 75-76.
- Kilit, D. Ö. ve Eke, E. (2019). Bireylerin sağlık bilgisi arama davranışlarının değerlendirilmesi: Isparta ili örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(2), 401-436.
- Lambert, S. D. ve Loiselle, G. C. (2007). Health information-seeking behavior. *Qualitative Health Research*, 17(8), 1006-1019.
- Mahmood, S. S., Iqbal, M. ve Hanifi, S.M.A. (2009). Health -seeking behaviour. A. Bhuiya (Ed.), *Health for the rural masses insights from Chakaria*, içinde (s. 67-93). ICDDR,B.
- Mathes, B. M., Norr, A. M., Allan, N. P., Alnanese N. P. ve Schmidt, N. B. (2018). Cyberchondria: overlap with health anxiety and unique relations with impairment, quality of life, and service utilization. *Psychiatry Research*, 261, 204-211.
- McElroy E. ve Shevlin M. (2014). The development and initial validation of the cyberchondria severity scale (CSS). *Journal of Anxiety Disorders*, 28(2), 259-265.
- Muse, K., McManus, F., Leung, C., Meghreblian, B. ve Williams, G. M. J. (2012). Cyberchondriasis: Fact or fiction? A preliminary examination of the relationship between health anxiety and searching for health information on the internet. *Journal of Anxiety Disorders*, 26, 189-196.
- Norr, M. A., Albanese, J. B., Oglesby E. M., Allan, P. N. ve Schmidt, B. N. (2015). Anxiety sensitivity and intolerance of uncertainty as potential risk factors for cyberchondria. *Journal of Anxiety Disorders*, 174, 64-69.
- Özdelikara, A., Ağaçdiken Alkan, S. ve Mumcu, N. (2018). Hemşirelik öğrencilerinde sağlık algısı, sağlık anksiyetesi ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Bakırköy Tıp Dergisi*, 14, 275-282.
- Özdemir, Ü. ve Taşçı, S. (2013). Kronik hastalıklarda psikososyal sorunlar ve bakım. *Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(1), 57-72.

- Özen, Z., Kartal, E., Erol, Ç. S. ve Büyükkutlu, F. S. (2013). Kalp hastalarının sağlık bilgisine erişimde internet kullanımı. *XVIII. Türkiye'de İnternet Konferansı*, https://www.researchgate.net/publication/262808624_Kalp_Hastalarinin_Saglik_Bilgisine_Erisimde_Internet_Kullanimi adresinden 10 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Özer, Ö., Şantaş, F., Şantaş, G. ve Saygılı, M. (2018). Sağlık Yönetimi bölümü öğrencilerinin siberkondria algılarının değerlendirilmesine yönelik bir araştırma, *2. Uluslararası 12. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi* (s. 1568-1573). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, Türkiye.
- Pew Internet & American Life Project [PIALP]. (2009). *Health information on the internet, U.S.* <https://www.pewresearch.org/internet/2009/06/11/the-social-life-of-health-information/> adresinden 28 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Polat, G. (2020). *Hemşirelerde sağlık anksiyetesi ve siberkondria ilişkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Okan Üniversitesi.
- Rode, S., Salkovskis, P., Dowd, H. ve Hanna, M. (2006). Health anxiety levels in chronic pain clinic attenders. *Journal of Psychosomatic Research*, 60(2), 155-161.
- Ryan, A. ve Wilson, S. (2008). Internet healthcare: Do self-diagnosis sites do more harm than good?. *Expert Opin. Drug Saf*, 7(3), 227-229.
- Salkovskis, P. M., Rimes, K. A., Warwick, H. M. C. ve Clark, D. M. (2002). The health anxiety inventory: development and validation of scales for the measurement of health anxiety and hypochondriasis. *Psychological Medicine*, 32(5), 843-853.
- Sarı, N. (2016). *Sağlık arama davranışı ve medya* [Tıpta Uzmanlık Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Schwartz, K. L., Roe, T., Northrup, J., Meza, J., Seifeldin, R. ve Neale, A. V. (2006). Family medicine patients' use of the internet for health information: A metronet study. *The Journal of the American Board of Family Medicine*, 19(1), 39-45.
- Sezgin, D. (2014). Sağlık okuryazarlığını anlamak. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 73-92.
- Starcevic, V. ve Berle V. (2013). Cyberchondria: Towards a better understanding of excessive health-related internet use. *Expert Review Neurother*, 13(2), 205-213.
- Tardy, R. W. ve Hale, C. L. (1998). Getting "plugged in": A network analysis of health-information seeking among "stay-at-home moms". *Communication Monographs*, 65(4), 336-357.
- Taylor, H. (1999). Explosive growth of a new breed of "cyberchondriacs". *The Harris Poll*, 1-6.
- Taylor, S. (2004). Understanding and treating health anxiety: A cognitive-behavioral approach. *Cognitive and Behavioral Practice*, 11(1), 112-123.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2019a). *Türkiye sağlık araştırması*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Saglik-Arastirmasi-2019-33661> adresinden 17 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2019b). *Ölüm ve ölüm nedeni istatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Saglik-ve-Sosyal-Koruma-101> adresinden 18 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2020). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması*. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679) adresinden 19 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Uzun, S. U., Akbay, B., Özdemir, C. ve Zencir, M. (2017). Siberkondri ciddiye ölçeğinin üniversite öğrencilerinde geçerlilik-güvenilirliği. *19. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi*, Antalya, Türkiye.
- White, R. W. ve Horvitz, E. (2009). Cyberchondria: studies of the escalation of medical concerns in web search. *ACM Transactions on Information Systems*, 27(4), 1-37.

- WHO. (2018). *Noncommunicable diseases country profiles*.
https://www.who.int/nmh/countries/2018/tur_en.pdf?ua=1 adresinden 16 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Wolfradt, U., Oemler, M., Braun, K. ve Klement, A. (2014). Health anxiety and habitual rumination: The mediating effect of serenity. *Personality and Individual Differences*, 71, 130-134.
- Worsley, A. (1989). Perceived reliability of sources of health information. *Health Education Research*, 4(3), 367-376.
- Yılmaz, E. (2013). Türkiye’de hastaların internette tıbbi enformasyon arama davranışlarının doktor-hasta iletişimine etkileri. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 3, 93-100.
- Zhou, F., Yu, T., Du, R., Fan, G., Liu, Y., Liu, Z., Xiang, J., Wang, Y., Song, B., Gu, X., Guan, L., Wei, Y., Li, H., Wu, X., Xu, J., Tu, S., Zhang, Y., Chen, H. ve Cao, B. (2020). Clinical course and risk factors for mortality of adult inpatients with covid-19 in Wuhan, China: A retrospective cohort study. *Lancet*, 395(10229), 1054-1062.

HİZMET İÇİ EĞİTİM DEĞERLENDİRMESİ ÖLÇEĞİ: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI*

IN-SERVICE TRAINING EVALUATION SCALE: A SCALE DEVELOPMENT STUDY

Musa DENİZ¹

Dr. Öğr. Üyesi Seda KUMRU²

ÖZ

Modern örgütler için zorunluluk haline gelen değişim yönetimi için önemli araçlardan biri güncel bilgi ve beceri sahibi insan kaynaklarının yetiştirilmesini sağlayan hizmet içi eğitimlerdir. Çalışmanın amacı hizmet içi eğitimlerin değerlendirilmesi amacıyla geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmektir. Çalışma verileri özel bir hastanede çalışan ve hizmet içi eğitime katılmış hastane personelinden elde edilmiştir. Çalışmada ulaşılan cevaplanma oranı %63'tür. 30 maddeden oluşan taslak ölçeğin içerik geçerliliğini sağlamak için 5 uzmana danışılmış ve uzman görüşlerine göre değişiklikler yapılarak 1 ifade ölçekten çıkarılmıştır. 29 maddeden oluşan ölçek için Oblimin rotasyon yönteminin uygulandığı açımlayıcı faktör analizi, ölçeğin toplam varyansın %63,17'sini açıklayan 18 ifade ile beş faktöre sahip olduğunu göstermiştir. Doğrulayıcı faktör analizi ve gerçekleştirilen düzeltmeler sonrasında elde edilen sonuçlar, 14 ifade ve 5 faktöre sahip modelin uygunluğunu göstermiştir (GFI 0,904; CFI 0,926; RMSEA 0.069; RMR0,050; χ^2/df 2,466; TLI 0,908). Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı 0,897'dir. Çalışmada, hizmet içi eğitimlerin kapsamlı şekilde değerlendirilmesinde kullanılabilecek güvenilir ve geçerli bir ölçme aracı geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet İçi Eğitim, Geçerlik, Güvenirlik, Ölçek Geliştirme.

JEL Sınıflandırma Kodları: M10, M12.

ABSTRACT

One of the important tools for change management, which has become a necessity for modern organizations, is in-service training that enables the training of human resources with up-to-date knowledge and skills. The aim of the study is to develop a valid and reliable scale for the evaluation of in-service training. Study data are obtained from hospital personnel working in a private hospital and who participated in in-service training. In order to ensure the content validity of the draft scale consisting of 30 items, 5 experts are consulted and changes are made according to expert opinions and 1 statement is removed from the scale. Exploratory factor analysis using the Oblimin rotation method for the scale consisting of 29 items shows that the scale has 18 items and 5 factors explaining 63.17% of the total variance. The results obtained after confirmatory factor analysis and corrections show the suitability of the model with 14 expressions and 5 factors. (GFI 0.904; CFI 0.926; RMSEA 0.069; RMR0.050; χ^2/df 2.466; TLI 0.908). The internal consistency coefficient of the scale is 0.897. In the study, a reliable and valid measurement tool is developed that can be used in the comprehensive evaluation of in-service training.

Keywords: In-Service Training, Validity, Reliability, Scale Development.

JEL Classification Codes: M10, M12.

* Bu çalışma, Seda KUMRU danışmanlığında Musa DENİZ tarafından hazırlanan ve 08.09.2020 tarihinde savunulan "Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri ile Çalışan İş Doyumu ve Performansı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Özel Hastane Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma için İstanbul Medipol Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulundan 10840098-604.01.01.E-18576 sayılı ve 20.06.2019 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, musa.deniz@medipol.com.tr

² İzmir Bakırçay Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, seda.kumru@bakircay.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

One of the important tools for change management, which has become a necessity for modern organizations, is in-service training that enables the training of human resources with up-to-date knowledge and skills. Planning, training activities, and evaluation stages are essential for in-service training to be effective. The aim of the study is to develop a valid and reliable scale for evaluating in-service trainings applied in hospitals and similar organizations.

Design/methodology/approach:

The research is a methodological study conducted with the aim of developing an in-service training evaluation scale to evaluate in-service training applied in hospitals and similar organizations. Study data were obtained from 560 hospital personnel (106 physicians, 156 nurses, 90 support services staff, 38 administrative staff, 170 patient services staff) working in a private hospital and who participated in in-service training. The sample was not selected in the research and it was tried to reach the whole population. A questionnaire was applied to a total of 370 hospital workers (200 healthcare staff, 34 support services staff, 15 administrative staff, 59 patient service staff). 17 questionnaires were not filled and the percentage of participation in the study was calculated as 63%. 45 questionnaires were not suitable for analysis because of various reasons and 308 questionnaires were analyzed and interpreted. In order to develop the scale, the literature was first reviewed and a draft scale consisting of 30 items was prepared. In the validity analysis of the scale, expert opinion was consulted for content validity and the content validity index was calculated. Exploratory factor analysis and confirmatory factor analysis were performed for construct validity evaluations. Oblimin factor rotation method was used as the factor analysis method. Confirmatory factor analysis was applied to evaluate the suitability of the factor structure determined by exploratory factor analysis for the scale with the conceptual structure. Indicators such as GFI, CFI, RMSEA, RMR, χ^2/df and TLI were used to evaluate the model fit. The Cronbach Alpha coefficient, which was used to determine internal consistency, was calculated for reliability assessments. These analyzes were carried out with SPSS 22.0 and AMOS programs.

Findings:

One item was removed from the draft scale prepared as 30 items, according to expert opinion, and exploratory factor analysis was applied for the 29-item scale. As a result of the exploratory factor analysis, 7 items were removed from the scale, and the structure explaining 63.17% of the variance was obtained with 22 items and 5 factors. The first factor, "Organizational Support in In-Service Training" accounts for 33.90% of the total variance; second factor is "Conditions of In-Service Training Activities and Benefits" 10.94%; the third factor is "Planning in In-Service Training" 7.11%; the fourth factor is "Efficiency in In-Service Training" 6.61%; the fifth factor explains the "Evaluation in In-Service Training" 4.61%. As a result of the evaluations, it was seen that the factor loads determined for 22 statements ranged from 0.465 to 0.842 and the acceptance limit of 0.30 was achieved. Three models were developed in confirmatory factor analysis. As a result of the analysis of the regression coefficients and modification indicators, the model with the fit indicators within acceptable limits with 18 items and 5 factors was obtained (3rd model) (GFI 0,904; CFI 0,926; RMSEA 0.069; RMR0,050; χ^2/df 2,466; TLI 0,908). The Cronbach Alpha value obtained as a result of the reliability analysis of the scale is 0.897. Cronbach's alpha values for 5 dimensions of the scale are between 0.711 and 0.851. The values show that the scale has sufficient reliability level. It was determined that the total correlation values of the scale items were between the smallest 0.447 and the largest 0.640. The reliability level of the scale changes between 0.888 and 0.894 when an item is deleted. In other words, when any item is deleted in the scale, there is no increase in the reliability level.

Conclusion and Discussion:

Planning, training activities, and evaluation stages are essential for in-service training to be effective. The evaluation phase is very important for in-service trainings to be carried out with the desired efficiency. The feedback to be obtained from the evaluations is necessary for both the effectiveness of the training and the determination of its deficiencies. However, when the literature is examined, it is seen that members of the organization have some criticisms about the in-service training. For these reasons, it should not be neglected to receive feedback with a comprehensive perspective, where all processes of in-service training including planning, training activities and evaluation are handled. Many studies carried out in Turkey were focus on specifically focus on in-service training for teachers and educational activities. No comprehensive study has been reached that can be used to evaluate the in-service training applied in institutions such as hospitals and similar organizations, where employees with different educational backgrounds and areas of expertise, have career and self-development opportunities. In the literature review, there is not a single study addressing the support of team leaders and team members in the in-service training process, the adequacy and benefits of training, the expectations of the trainees, the qualifications of the trainers, and the effects of training on career and promotion. Therefore, it was aimed to develop a relatively comprehensive scale in which validity and reliability conditions were met, based on various studies. In the study, a reliable and valid measurement tool with 14 statements and 5 factors was developed that can be used in the comprehensive evaluation of in-service training. It is thought that the scale will be useful for in-service training planners, practitioners, and evaluators. However, the study provides an assessment tool that can be used in studies to examine and improve the relationship between in-service training and other variables that affect the performance of organizations such as productivity, employee motivation, and satisfaction level.

1. GİRİŞ

Çağımızda her alanda gerçekleşen hızlı değişim sonucunda bilgiler güncelliğini ve doğruluğunu yitirebilmektedir. Bu nedenle yeni bilginin takibi, öğrenilmesi ve iş hayatına aktarılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Yeniliklerin ve değişimin gerisinde kalmak istemeyen örgütler, üretkenlik ve verimlilik artışının sağlanması için hizmet içi eğitimlerden faydalanmaktadır (Görmüş ve Kahya, 2014, s. 38). Şen ve Aktuğ (2017, s. 210) çalışmalarında hizmet içi eğitimin çalışanların örgüte olan bağlılıklarını ve performanslarını olumlu etkilediğini ifade etmişlerdir.

Sağlık çalışanları, sağlık hizmetleri sunumunda itici gücü oluştururlar. Ancak özellikle düşük ve orta gelirli ülkeler olmak üzere formal eğitimlerin yetersizliği gibi nedenlerle sağlık hizmet sunumunda sağlık profesyonellerinin yetersizlik durumları ortaya çıkabilmektedir (Nicol vd., 2019, s. 2). Bu nedenle sağlık çalışanları için yürütülen hizmet içi eğitimler toplum sağlığının geliştirilmesi ve sürdürülmesi için önemli bir yatırımdır (Bluestone vd., 2013, s. 24). Tüm alanlarda meydana gelen değişim, sağlık hizmetlerine hızla yenilenen klinik bilgi, teknoloji kullanımının yaygınlaşması, kalite ve güvenlik kavramları ile hasta odaklı bakış açısının ön plana çıkması şeklinde yansımıştır. Bu değişim formal eğitimlerini tamamlayan sağlık profesyonellerinin sahip oldukları bilgi ve becerinin sürekli güncellenmesi ve geliştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte sağlık hizmetleri sunumunda sağlık profesyonelleri dışında doğrudan sağlık hizmeti sunumunda yer almamakla birlikte sağlık hizmetlerinin etkili, verimli ve kaliteli sunumunda etkili olan idari ve yönetsel süreçlerde yer alan hastane çalışanları da yer almaktadır. Farklı eğitim geçmişlerine ve uzmanlık alanlarına sahip hastane çalışanlarının aynı hedef doğrultusunda iş birliği içinde çalışabilmesinde hizmet içi eğitimler önemli araçlardır. Emek yoğun olarak ifade edilen sağlık hizmetlerinin hatasız olması, kaliteli sunulması ve tatmin oluşturulmasında temel belirleyici, sağlık hizmetinin sunumunda yer alan insan kaynağıdır.

Sağlık hizmetleri sunumunda yer alan çalışanların, hem bireysel olarak kendi görevlerini hatasız ve en doğru, güvenilir bilgi ve beceri doğrultusunda gerçekleştirebilmeleri hem de sağlık hizmetlerinde işlevsel bağlılık nedeniyle birlikte çalışma, iletişim ve iş birliği içinde çalışmak durumunda olmaları, hizmet içi eğitimleri sağlık hizmetleri sunumunda daha da önemli hale getirmektedir (Sarmasoğlu vd., 2018, s. 15, 16).

Yönetimler tarafından yapılan düzenlemeler ve sağlık kuruluşlarındaki rekabetin her geçen gün daha mücadele gerektiren bir hal alması, bireylerin sağlık hizmetlerinden olan beklentilerinin değişimi gibi belirleyicilerin etkisiyle hem kamu hem de özel sağlık hizmet sunucularının başarılı olabilmek, verimlilik hedefine ulaşmak ve beklentileri karşılamak adına hizmet içi eğitimlere daha fazla önem verilmesiyle sonuçlanmıştır (Atay vd., 2009, s. 86; Kınıklı vd., 2015, s. 15). Sağlık hizmet sunucularının ihtiyaç analizleri doğrultusunda gerekli hizmet içi eğitimleri planlaması ve uygulaması elzemdir. Bununla birlikte sağlık hizmet sunumunda gerçekleştirilen hizmet içi eğitim programlarının sonuçlarının incelenmesinin, sunulan sağlık hizmet kalitesinin artırılmasında etkili olduğu bilinmektedir (Buğdaylı ve Akyürek, 2017, s. 15, 16). Bu nedenlerle planlama ve uygulama adımlarının yanı sıra yapılan eğitimlerin değerlendirilmesi süreci hem eğitimlerin daha iyi hale getirilmesi hem de amacına ulaşmasının temel gerekliliğidir. Bununla birlikte değerlendirmede kullanılacak araçların, hizmet içi eğitimin tüm süreçlerini ve taraflarını içine alarak hizmet içi eğitim sürecinde ekip liderlerinin ve ekip üyelerinin desteği, eğitimin yeterliliği ve sağladığı faydalar, eğitim alan kişilerin beklentileri ve eğitim planlama sürecine katılım düzeyleri, eğitim alanların isteklilik durumları, eğitim verenlerin yeterlilikleri, eğitimlerin kariyer ve terfi ile ilişkisi gibi hususların tamamını kapsayacak şekilde geniş bir bakış açısına sahip olması önemlidir. Literatüre bakıldığında hizmet içi eğitim çalışmalarının özellikle eğitim kurumları ve öğretmenler üzerinde yapılan çalışmalar olarak yoğunlaştığı ve çeşitli örgütlerde yaygın olarak kullanılabilir bir değerlendirme aracının olmadığı görülmüştür. Sunulan bilgiler doğrultusunda bu çalışmada sağlık hizmetleri örgütleri ile ekip çalışması, lider-üye etkileşimi, üretimde kalite odağı gibi özellikler açısından benzer örgütlerde kullanılmak üzere hizmet içi eğitim programlarının değerlendirmesinde kullanılabilir bir ölçeğin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

2. HİZMET İÇİ EĞİTİM

Hizmet içi eğitim, çalışanların işiyle kesin hukuki ilişkisinin kurulduğu tarih ile işten ayrılış tarihine kadar geçen iş yapma sürecinde gerekli olan bilgi, beceri ve tutumu kazanmaları, geliştirmeleri amacıyla ihtiyaç tespiti, planlama, uygulama ve değerlendirme gibi aşamaları kapsayan bir eğitim çalışmasıdır (Atay vd. 2009, s. 86; Selimoğlu ve Yılmaz, 2009, s. 3). Bununla birlikte hizmet içi eğitimler günümüzde iş gereği olan teknik bilginin sağlanması dışında karar alma, değişimler karşısında hazırlıklı olma, baskı altında hareket edebilme ve koşullara uyum sağlayarak üretim sürecini devam ettirme gibi konuları da kapsamaktadır (Görmüş ve Kahya, 2014, s. 39). Hizmet içi eğitimler, çalışanların kurumlarda ilk çalışmaya başladıklarında uygulanması gereken oryantasyon

eğitimi ile başlamakta ve daha sonra iş yaşamında uygulanan eğitimler halinde devam etmektedir (Kanber ve Gürlek, 2011, s. 53). Bu eğitimler çeşitli şekillerde uygulanabilir. Oryantasyon eğitimi, eşik eğitimleri, geliştirme eğitimleri, yükseltme eğitimleri, rotasyon eğitimleri gibi sınıflandırmalar yapılabilir. Bununla birlikte hizmet içi eğitimler iş başında ve iş dışında ya da kurum içinde ve kurum dışında gerçekleştirilebilir (Tan ve Koç, 2014, s. 336).

Örgütlerin temel amacı olan etkililik ve verimlilik hedeflerinin gerçekleştirilmesinin gerekliliği, çok sayıda emek gücünden daha çok, nitelikli emek gücüdür. Hizmet içi eğitimler ile hedeflenen, çalışanların motivasyonunun artması, rahat bir ortamda çalışmalarını sağlanarak, örgütün hedeflerine ulaşmasını sağlamak ve verimlilik artışı ile örgütlerin rekabet gücünün desteklenmesidir (Öztürk ve Sancak, 2007, s. 762; Chaghari vd., 2017, s. 27). Hizmet içi eğitimler hem çalışanlar için hem de işletmeler için çeşitli faydalar sağlamaktadır. Çalışanlar için bireysel olarak sağlanan faydalar moral, memnuniyet, güven gibi olumlu duyguların sağlanması, gelişme olanağı ve kazanç artışı gibi katkılarla birlikte işletmeler için üretim artışı, satış ve kar düzeyinde artış, kalitenin yükselmesi, verimlilik artışı gibi katkılardır (Okşit ve Kılıç, 2019, s. 48).

Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için hizmet içi eğitimlerin; süreklilik, kapsamlılık, isteklilik, katılma, uygunluk ve özendirici ortam gibi bazı kriterleri karşılaması gerekmektedir (Selimoğlu ve Yılmaz, 2009, s. 7, 8). Hizmet içi eğitimler için diğer önemli hususlar ise tüm örgüt üyelerinin eğitimlere dahil edilmesi, eğitime katılımları için motive edilmeleri, eğitimlerde ekip üyelerinin ihtiyaçlarının ve özelliklerinin dikkate alınması, eğitimlerin çalışanlar için terfi ve kariyer olanakları sağlanması olarak sıralanabilir.

3. YÖNTEM

Bu bölümde öncelikle araştırmanın amacı ve önemi açıklanmış, sonrasında araştırmanın evren ve örneklem bilgileri sunulmuş, araştırma aracı ve araştırmada kullanılan istatistiksel yöntemler aktarılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma hastane ve benzeri kuruluşlarda uygulanan hizmet içi eğitimleri değerlendirmek için bir hizmet içi eğitim değerlendirme ölçeği (HİEDÖ) geliştirmek amacıyla yapılan metodolojik bir çalışmadır. Literatür incelemesi sonucunda hizmet içi eğitim ile ilgili Türkiye’de yapılan çalışmaların özellikle öğretmenler ve formal eğitim faaliyetlerine odaklandığı görülmüştür. Bununla birlikte hizmet içi eğitimlerle ilgili uygulanan anketlerin içerikleri incelendiğinde, hizmet içi eğitim sürecinde ekip liderlerinin ve ekip üyelerinin desteği, eğitimin yeterliliği ve sağladığı faydalar, eğitim alan kişilerin beklentileri ve eğitim planlama sürecine katılım düzeyleri, eğitim alanların isteklilik durumları, eğitim verenlerin yeterlilikleri, eğitimlerin kariyer ve terfi ile ilişkisi gibi hususları kapsayan tek bir ankete ulaşılamamış ve çeşitli araştırmalar incelenerek kapsamlı bir değerlendirme aracı geliştirilmiştir. Ölçeğin hastaneler ve diğer sağlık hizmetleri örgütleri ile özellikle ekip ve ekip liderleri ile çalışan, farklı eğitim ve uzmanlık alanlarındaki çalışanların yer aldığı, kalite odağında hareket eden örgütlerde uygulanan hizmet içi eğitimlerin kapsamlı şekilde değerlendirilmesini sağlayarak uygulayıcılara ve araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma için İstanbul Medipol Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığından 20.06.2019 tarihinde 10840098-604.01.01.E-18576 sayılı karar ile etik kurul onayı alınmıştır.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın saha çalışması, İstanbul Anadolu yakasında bulunan özel bir hastanede 01.07.2019 ile 01.09.2019 tarihleri arasında yürütülmüştür. Çalışmanın evreni, araştırmanın yürütüldüğü özel hastanede çalışan ve hastanede yürütülen hizmet içi eğitimlere katılmış 560 hastane çalışanından (106 hekim, 156 hemşire, 90 destek hizmetleri personeli, 38 idari personel, 170 hasta hizmetleri personeli) oluşmaktadır. Araştırmada örneklem seçilmemiş ve evrenin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, Koyuncu ve Kılıç (2019, s. 363) çalışmalarında ölçek geliştirme çalışmalarında faktör analizlerinin kullanılması için 300 ve üzeri bir örneklemin yeterli olacağını, 200 ve altı bir örneklemin zayıf veya yetersiz olacağını ifade etmişlerdir. Örneklem büyüklüğü bazı araştırmacılar tarafından ölçek madde sayısı ile ilişkilendirilmektedir. Madde sayısı başına 5 (Yaşlıoğlu, 2017, s. 75) ya da 10 (Kilis ve Yıldırım, 2018, s. 668) gözlem olması gerektiğini ifade eden çalışmalar bulunmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda araştırmada değerlendirilen ölçeğin 29 maddeden oluşması dikkate alındığında en az 290 anketin değerlendirilmeye alınması gerektiğine karar verilmiştir. Araştırmanın yürütüldüğü süreçte; esnek çalışma, izinli olma, vardiya değişimi, araştırmaya katılmayı istememe gibi sebeplerden ötürü toplam 370 hastane çalışanına (200 sağlık personeli, 34 destek hizmetleri personeli, 15 idari personel, 59 hasta hizmetleri personelleri) anket uygulanmıştır. 17 anket tamamlanmamış olarak teslim alınmış ve araştırmaya katılım yüzdesi %63 olarak hesaplanmıştır. Toplam yanıtlanmış

olarak elde edilen 353 anketten 45 tanesi çeşitli nedenlerle analizlere uygun bulunmamış ve 308 anket analiz edilerek yorumlanmıştır. AFA ve DFA'nın aynı örnekleme uygulanması konusunda literatürde farklı görüşler mevcuttur. Doğan, Soysal ve Karaman (2017, s. 390-392) çalışmalarında aynı örnekleme ile yapılan AFA ve DFA'nın bir örneklemin farklı yarılarına uygulandığı durumlarda elde edilen sonuçların benzer olduğunu, örneklemin ikiye bölünmesiyle elde edilen faktör yükleri kestirim hata düzeyinin aynı örnekleme bölünmeden elde edilen faktör yükleri kestirim hata düzeyinden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte örnekleme büyüklüğü artışı ile hataların azaldığı vurgusu yapılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda ve katılımcılara ulaşma konusunda daha önce ifade edilen sınırlılıklar da dikkate alınarak AFA ve DFA aynı örnekleme üzerinde gerçekleştirilmiştir. Literatür incelemeleri sonucunda belirlenen minimum örnekleme büyüklüğü ile araştırmada elde edilen anket sayısı karşılaştırıldığında AFA ve DFA için gerekli örnekleme büyüklüğüne ulaşıldığı görülmektedir.

3.3. Araştırma Aracı

HİEDÖ geliştirilmesi amacıyla ilk olarak literatür taraması yapılmıştır. Bu çalışma sonrasında Özbay (2017), Aktuğ (2016) ve Uygun (2015) tarafından yapılan çalışmalarda kullanılan anketler doğrultusunda 30 maddeden oluşan taslak ölçek hazırlanmıştır. Ölçek, görüşlerin “Kesinlikle Katılmıyorum(1)”, “Katılmıyorum(2)”, “Ne Katılmıyorum Ne Katılmıyorum(3)”, “Katılmıyorum(4)” ve “Kesinlikle Katılmıyorum(5)” ifadeleri ile belirtildiği 5’li Likert yapısında hazırlanmıştır. Bununla birlikte veri toplama aracında katılımcıların cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, görevi, çalıştığı birim, meslekte çalışma süresi, kurumda çalışma süresine ilişkin kişisel bilgilerin yer aldığı 6 soruya yer verilmiştir.

3.4. Araştırmada Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Ölçeğin geçerlilik analizlerinde, kapsam geçerliliği için uzman görüşüne başvurulmuş ve kapsam geçerliliği indeksi hesaplanmıştır. Yapı geçerliliği değerlendirmeleri için açılımlayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizleri (DFA) yapılmıştır. Faktör analiz yöntemi olarak oblimin faktör döndürme yöntemi uygulanmıştır. Güvenilirlik değerlendirmeleri için de iç tutarlılığı belirlemeye yönelik olarak kullanılan Cronbach Alpha katsayısı hesaplanmıştır. Bu analizler SPSS 22.0 ve AMOS programları ile gerçekleştirilmiştir.

3.4.1. Geçerlilik Analizleri

Ölçülmek istenilenin ölçülebilmesini ifade eden geçerlilik, kapsam geçerliliği, kriter geçerliliği ve yapısal geçerlilik olarak değerlendirilmektedir. Araştırmanın niteliğine göre değişimle birlikte en sık başvurulan ölçütler ise kapsam geçerliliği ve yapı geçerliliğidir (Şencan, 2005, s. 724).

3.4.1.1. Kapsam/İçerik Geçerliliği

Yapısal geçerlilik için kanıt sağlayan kapsam geçerliliği, geliştirilen ölçekte yer alan ifadelerin hedeflenen kavramsal kütleyle temsil düzeyinin uzman görüşlerine göre değerlendirilmesidir (Şencan, 2005, s. 745, 746).

3.4.1.2. Yapısal Geçerlilik

Yapısal geçerlilik, ölçekte yer alan ifadelerin ölçülmek istenilen faktör ya da faktörlerle ilişkisini değerlendirerek ilişkinin kuram ile uyumunu göstermektedir. Her bir ifade, açıkça görülemeyen arka plandaki kavramsal yapıyla ilişkilendirilerek faktörlere atanmakta ve elde edilen faktör ağırlıklarının yüksek olması, yapısal geçerliliğin sağlanması olarak yorumlanmaktadır. Yapısal geçerlilik değerlendirme yöntemlerinden biri, çok sayıda değişkenin dayandığı temel yapının belirlenmeye çalışıldığı faktör analizidir. Faktör analiz yöntemi olarak temel bileşenler analizi, maksimum olasılık analizi, ortak faktör analizi gibi yöntemler kullanılabilir (Şencan, 2005, s. 772-774).

AFA’da, her bir maddenin faktördeki yükünü maksimum yapmak ve böylece daha iyi yorum yapılmasına olanak sağlamak üzere dik faktör döndürme yöntemi (varimax, quarimax gibi) ya da eğik faktör döndürme yöntemine (direct oblimin, promax gibi) başvurulur (Koyuncu ve Kılıç, 2019, s. 363).

Ölçek geliştirme çalışmalarında önemli hususlardan biri de yapının teorik yapıya uygunluğunun sağlanmasıdır. Bu uyumu değerlendirmek amacıyla DFA uygulanarak bazı uyum indeksleri elde edilir. Bu amaçla sıklıkla başvurulan göstergeler Ki-kare (χ^2); kikare/serbestlik dercesi (χ^2/df); yakınsama hatalarının kareleri ortalamalarının karekökü (Root Mean Square Error of Approximation/RMSEA); artıkların kareleri ortalamasının karekökü (Root Mean Square Residual/RMR); standartlaştırılmış artıkların kareleri ortalamasının karekökü (Standardized Root Mean Square Residual/SRMR); uyum iyiliği indeksi (Goodness of Fit Index/GFI); düzeltilmiş uyum iyiliği indeksi (Adjusted Goodness of Fit Index/AGFI gibi) olarak sıralanabilir. Hangi göstergenin daha uygun bir değerlendirme sağlayacağı ile ilgili bir uzlaşma bulunmamaktadır (Çapık, 2014, s. 199).

3.5. Güvenilirlik Analizi

Güvenilirlik, aynı unsur için uygulanan bağımsız ölçümlerde tesadüfi yanlışların ortaya çıkmaması ve ölçümlerde aynı değerlerin elde edilmesidir. Üç tür güvenilirlik ölçütü zamana göre değişmezlik, bağımsız gözlemciler arası uyum ve iç tutarlılıktır. En sık başvurulan ölçüt olan iç tutarlılık, ölçme aracının birbirinden bağımsız birimlerden oluştuğu ve bu birimlerin bütün içinde eşit ağırlıklara sahip olduğu varsayımına dayanmaktadır (Karasar, 2005, s. 148-150). İç tutarlılık değerlendirmelerinde, ölçekte yer alan maddeler 1-3;1-4;1-5 gibi puanlandığında cronbach alfa güvenilirlik katsayısı kullanılabilir (Ercan ve Kan, 2004, s. 213).

4. BULGULAR

Bu bölümde veri yapısının geçerlilik analizleri için uygunluğu değerlendirilerek geçerlilik ve güvenilirlik analizlerine ilişkin bulgular sunulmuştur.

4.1. Kapsam/içerik Geçerliliği

HİEDÖ, kapsam geçerliklerinin belirlenmesi amacıyla 5 uzman görüşü alınmıştır. Uzmanlardan maddelere yönelik görüşlerini Davis tekniğine uygun şekilde 4 seçenek olarak sunulan, “Çok uygun”, “Uygun ancak ufak değişiklik gerekiyor”, “Maddenin uygun şekilde değiştirilmesi gerekiyor” ve “Uygun değil” ifadeleri ile uygunluk derecesini belirtmeleri istenilmiştir (Yurduğül, 2005, s. 3). Bununla birlikte uzmanların uygun görmedikleri maddeler ya da maddeler içindeki ifadeler için önerileri de alınmıştır. 5 uzman görüşüne ait kapsam geçerlik indeksi değeri 0.903 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen indeks sonuçları, tüm maddelerin ölçekte yer alması için yeterli olduğu sonucunu göstermektedir. Bununla birlikte iki uzman tarafından “uygun değil” olarak ifade edilen ve araştırmacılar tarafından yapılan tartışmalar sonucunda uygun olmadığına karar verilen “Eğitim programlarına katılmak ücret zammı almama yardımcı olur.” maddesi çıkarılmış ve diğer maddelerde uzman önerilerine göre ifade değişiklikleri yapılmıştır. Taslak olarak hazırlanan HİEDÖ 29 madde olarak uygulanmıştır.

4.2. Ölçeğin Yapı Geçerliliği

Geçerlilik analizleri öncesinde ilk olarak verilerin normallik varsayımı incelenmiş ve Shapiro-Wilk normallik testi sonuçlarında verinin normal dağıldığı görülmüştür ($p > 0,05$). HİEDÖ yapı geçerliliği değerlendirmeleri için örneklemin faktör analizine uygunluğunun tespiti için Keiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği ölçüsü hesaplanmıştır. 0 ile 1 arasında değişen ve 1'e yakın bir değer alması faktör analizi için örneklemin yeterliliğini gösteren KMO ölçüsü bu çalışmada 0.914 olarak hesaplanmıştır. Faktör analizinde yer alan maddelerin korelasyon matrisinin anlamlılığını ölçmek için korelasyon matrisinin birim matris olup olmadığını ölçen Bartlett'in küresellik testi p-değeri $< 0,001$ olarak hesaplanmış ve faktör analizinin uygun olduğu kararlaştırılmıştır ($\chi^2(406) = 4505,529$). Faktör analizi öncesinde incelenmesi gereken bir diğer gösterge, her bir değişken için örneklem uygunluğunu yansıtan ters imaj korelasyon matrisidir. Field (2005), her bir değişkenin ters imaj değerinin 0,5'in üzerinde olması gerektiğini ifade etmiştir (Büyükekeşi ve Çolakoğlu, 2014, s. 165). Tablo 1 incelendiğinde her bir maddenin bu koşulu sağladığı görülmektedir.

Tablo 1. Ölçek Maddeleri Ters İmaj Korelasyon Matrisi

İfadeler	Ters imaj korelasyon değeri	İfadeler	Ters imaj korelasyon değeri	İfadeler	Ters imaj korelasyon değeri
İfade1	0,918	İfade11	0,873	İfade21	0,947
İfade2	0,896	İfade12	0,903	İfade22	0,934
İfade3	0,913	İfade13	0,905	İfade23	0,920
İfade4	0,934	İfade14	0,898	İfade24	0,937
İfade5	0,926	İfade15	0,909	İfade25	0,866
İfade6	0,900	İfade16	0,937	İfade26	0,929
İfade7	0,902	İfade17	0,897	İfade27	0,895
İfade8	0,875	İfade18	0,938	İfade28	0,903
İfade9	0,840	İfade19	0,958	İfade29	0,912
İfade10	0,924	İfade20	0,898		

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda veri yapısının faktör analizine uygun olduğu belirlenmiş, AFA ve DFA sonuçlarına aşağıda yer verilmiştir.

4.2.1. Açımlayıcı Faktör Analizi

29 madde ile uygulanan HİEDÖ için faktör yapısını belirlemek amacıyla AFA yapılmıştır. Çalışmada, faktörleştirme yöntemi olarak temel bileşenler analizi ve faktörler arasında korelasyon olması beklenildiği için oblimin döndürme yöntemi (Glozah ve Pevalin, 2015, s. 54) seçilmiştir. AFA’da, alt sınır olarak 0,30 (Şahin ve Dişsiz, 2009, s. 270; Çetin vd., 2014, s. 182) kabul edilmiştir. Yapılan analizde, faktör yüklerinin istenilen düzeyde olmaması ve binişiklik olması nedeniyle aşağıdaki ifadeler ölçekten sırasıyla çıkarılmıştır.

Ölçekten çıkarılan ifadeler:

- İfade13: Katıldığım eğitimler daha çok mesleğimin ve yaptığım işin gerekliliklerine yöneliktir.
- İfade27: Eğitim programlarında öngörülen becerileri kazanmaya çoğunlukla istekliyimdir.
- İfade21: Hizmet içi eğitim programları yeteneklerimi ortaya çıkarıp yönlendirmede etkilidir.
- İfade5: Eğitimler performans değerlendirme sonuçlarına göre düzenlenir.
- İfade18: Hizmet içi eğitim programları beni araştırmaya teşvik etmektedir.
- İfade19: Hizmet içi eğitim programı işyerindeki ilişkilerimi, iletişimimi ve koordinasyonumu güçlendirmektedir.
- İfade11: Katıldığım eğitimler, daha çok kurumsal ihtiyaçlara yöneliktir.

Çıkarılan ifadeler sonucunda 22 madde, 5 faktör ile oluşan yapı toplam varyansın %63,17’sini açıklamaktadır. Çok faktörlü desenlerde, açıklanan varyansın %50’den fazla olması yeterli olarak kabul edilmektedir (Aydın vd., 2011, s. 93). Birinci faktör olan “Hizmet İçi Eğitimde Örgüt Desteği” toplam varyansın %33,90’ını; ikinci faktör “Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri Koşulları ve Sağlanan Fayda” %10,94’ünü; üçüncü faktör “Hizmet İçi Eğitimde Planlama” %7,11’ini; dördüncü faktör “Hizmet İçi Eğitimde Etkinlik” %6,61’ini; beşinci faktör “Hizmet İçi Eğitimde Değerlendirme” %4,61’ini açıklamaktadır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda 22 ifade için belirlenen faktör yüklerinin 0,842 ile 0,465 arasında değiştiği ve 0,30 olarak alınan kabul sınırının sağlandığı görülmüştür (Tablo 2).

Tablo 2. Ölçeğin Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Hizmet İçi Eğitim Değerlendirme Ölçeği İfadeleri	Döndürülmüş Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans
Hizmet İçi Eğitimde Örgüt Desteği		
25 Birim Yöneticim eğitim programlarına katılmamı gönülden destekler.	0,756	
20 Yöneticimin hizmet içi eğitime yönelik tutum ve davranışları beni motive etmektedir.	0,681	
24 Kurumumda iyi bir öğrenme ve iletişim ortamı mevcuttur.	0,656	%33,90
22 Kurumumda tüm çalışanlara eşit eğitim olanakları tanınır.	0,619	
26 Eğitim programlarında verilen bilgi ve becerileri kazanmamda çalışma arkadaşlarımdan bana yardım edeceklerine inanıyorum.	0,593	
Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri Koşulları ve Sağlanan Fayda		
28 Eğitim programlarına katılmak terfi etme şansımı yükseltir.	-0,803	
10 Katılacağım eğitimleri kendim seçerim	-0,786	
29 Eğitim programlarına katılmak farklı kariyer yolları izleyebilmek için fırsatlar yaratır.	-0,773	
12 Katıldığım eğitimler daha çok bireysel ihtiyaçlara yöneliktir	-0,67	%10,94
4 Eğitimler düzenlenirken çalışanların görüşleri alınır.	-0,64	
23 Önümüzdeki dönem almam gereken eğitimlerin sayısı ve türü hakkında bilgi sahibiyim.	-0,607	

Hizmet İçi Eğitimde Planlama		
3	Eğitimler yöneticilerin görüşleri alınarak düzenlenir.	0,772
2	Eğitimler ihtiyaç analizi yapılarak düzenlenir.	0,752
1	Eğitimler iyi bir şekilde organize edilir.	0,563
9	Katılacağım eğitime yöneticim karar verir	0,465
Hizmet İçi Eğitimde Etkinlik		
14	Katıldığım eğitimler daha çok mesleğimin ve yaptığım işin gerekliliklerine yöneliktir.	0,842
15	Hizmet içi Eğitimlerde yer alan eğitmenler, konu ve anlatım konusunda yeterlidirler.	0,830
17	Hizmet içi eğitim programları işimle ilgili karşılaştığım sorunlara yanıt vermektedir.	0,709
16	Hizmet içi eğitim programları işim ile ilgili ihtiyaçlarımı karşılamaktadır.	0,690
Hizmet İçi Eğitimde Değerlendirme		
7	Eğitimin değerlendirilmesinde objektif kriterler kullanılır.	0,742
6	Eğitimler tamamlandıktan sonra değerlendirme yapılır	0,656
8	Katıldığım eğitimler işim ile ilgilidir	0,604
Toplam Açıklanan Varyans:		%63,17

4.2.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

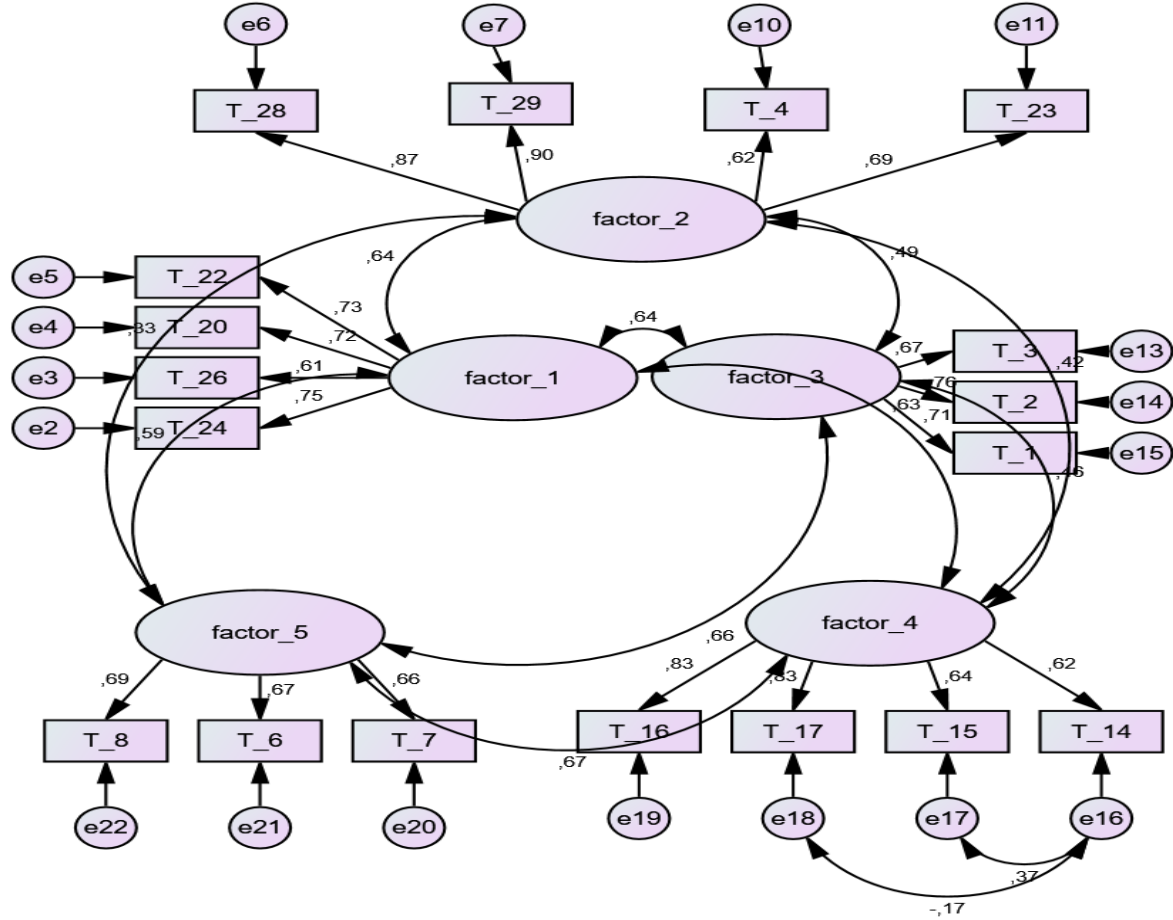
HİEDÖ ölçeği için AFA ile belirlenen faktör yapısının belirlenen kavramsal yapıya uygunluğunun değerlendirilmesi amacıyla DFA uygulanmıştır. Model uygunluğunun değerlendirilmesinde sıklıkla kullanılan istatistikler arasında χ^2/df istatistiği, GFI, CFI ve RMSEA sayılabilir (Aytaç, 2012, s. 17). Değerlendirme kriterlerinden biri olan χ^2/df değerinin örneklemin 250'den fazla olması durumunda 5'in altında olması elde edilen gözlemler ile teorik yapı arasında uyumun olduğunu doğrulanmaktadır (Tavşancıl, 2017, s. 77). Tablo 3'te sunulan DFA ile elde edilen ilk modele ilişkin uyum indekslerinin (model 1), GFI 0.859, CFI 0.876, RMSEA 0.077; χ^2/df 2,816; TLI 0,856 olduğu ve bazı değerlerin kabul sınırında yer alırken bazı değerler için bunun sağlanmadığı görülmüştür. Modelin uygunluğunun değerlendirilmesinde bir diğer önemli değer regresyon katsayılarıdır. Tablo 4'te standardize edilmiş regresyon katsayıları verilmiştir. Gözlenen değişkenlerle gizli değişkenleri tahmin edebilme gücünü, bir diğer ifade ile her bir faktörün sahip olduğu yükü gösteren regresyon katsayıları incelenmiş ve 0,60 sınırının altında olan ifade9; ifade25; ifade12; ifade10 maddeleri tek tek ve sırasıyla silinmiştir (Tablo 4; Model 2). 18 ifadeden oluşan ölçek için (2. Model) DFA tekrarlandığında uyum iyiliği indeksleri; GFI 0,890; CFI 0,907; RMSEA 0.077; RMR0,050; χ^2/df 2,804; TLI 0,886 değerleri elde edilmiştir (Tablo 3). Görüldüğü gibi genel olarak uyum değerlerinde bir iyileşme sağlanmakla birlikte modelin uyum iyiliğinin artırılması için modifikasyon göstergeleri incelenmiş ve bazı hata terimleri (e16-17; e16-e18) arasında kovaryans oluşturulmuştur. Bu düzeltmeler sonrasında oluşturulan 3. Modelin uyum iyiliği göstergelerinin GFI 0,904; CFI 0,926; RMSEA 0.069; RMR0,050; χ^2/df 2,466; TLI 0,908 değerleri ile kabul sınırının üzerinde olduğu görülmektedir (Erkorkmaz vd., 2013, s. 220). Yaşlıoğlu (2017, s. 81) tarafından mutlak uygunluk ölçütleri olarak ifade edilen RMSEA ve χ^2/df değerlerine göre, model kabul edilebilir sınırlarda yer almaktadır. Model hakkında en güvenilir bilgiyi veren istatistiklerden biri olarak değerlendirilen RMSEA (Yaşlıoğlu, 2017, s. 81) için normal eşik değer 0.05, kabul edilebilir eşik değer ise 0,08 olarak ifade edilmektedir (0.05 $\leq$ RMSEA $\leq$ 0.08) (Boateng vd., 2018, s. 12). Çalışmada model 3 için 0,069 olarak hesaplanan RMSEA değerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu görülmektedir (Tablo 3). χ^2 değeri örneklem büyüklüğüne çok duyarlı olduğundan, χ^2/df değerinin de kullanılması önerilmektedir (Yaşlıoğlu, 2017, s. 79). χ^2/df ölçütü için de 5 ile 2 arasında değişen farklı eşik değerler kabul görebilmektedir (Çapık, 2014, s. 199). Bununla birlikte 3 ve altındaki değerlerin kabul edilebilir olarak ifade edildiği çalışmalar da bulunmaktadır (Doğan ve Şahin, 2008, s. 155). Bu çalışmada χ^2/df değeri 2,466 olarak elde edilmiştir ve kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu sonucuna varılmıştır. Bir diğer uyum indeksi, RMR değeri sıfıra yaklaştıkça test edilen modelin daha iyi uyum iyiliği gösterdiği anlaşılır. RMR için normal eşik değer 0.05; kabul edilebilir eşik değer ise 0.08 olarak kabul edilmektedir (Çapık, 2014, s. 199). Çalışmada 0,05 olarak elde edilen RMR değerinin yeterli olduğu görülmektedir (Tablo 2). Yaşlıoğlu (2017), TLI eşik değerine ilişkin literatürde 0,80 ve 0,95 gibi eşik değerlerin olduğunu ifade etmiştir. Örneklemin 250 üzeri olduğu durumlarda eşik değer olarak 0,80 olarak değerlendirilebilmektedir (Yaşlıoğlu, 2017, s. 81). Çalışmada, TLI 0,908 olarak bulunmuş ve modelin

kabul sınırları içinde olduğu görülmüştür (Tablo 2). Ölçeğin Çok Faktörlü DFA sonucunda elde edilen model Şekil 1’de sunulmuştur.

Tablo 3. Model 1, Model 2 ve Model 3 İçin Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksleri

Uyum indeksleri	Model 1	Model 2	Model 3	Kabul	Mükemmel
χ^2	560,309	350,515	303,349	-	-
df	199	125	123	-	-
χ^2/df	2,816	2,804	2,466	<5	<2
CFI	0,876	0,907	0,926	>0,90	>0,95
GFI	0,859	0,890	0,904	>0,90	>0,95
IFI	0,877	0,908	0,927	>0,90	>0,95
RMSEA	0,077	0,077	0,069	<0,10	<0,08
RMR	0,057	0,050	0,050	<0,08	<0,5
TLI	0,856	0,886	0,908	>0,80	>0,95

Şekil 1. Ölçeğin Çok Faktörlü DFA Sonucunda Elde Edilen Model

Model 3 için yeniden hesaplanan regresyon katsayıları incelendiğinde her bir ifadenin ilgili faktöre yüklenme düzeylerinde iyi bir sınıra ulaştığı görülmüştür (Tablo 4).

Tablo 4. Model 1, Model 2 ve Model 3 İçin Doğrulayıcı Faktör Analizi Standardize Edilmiş Regresyon Katsayıları

	Model 1	Model 2	Model 3
İfade1	0,702	0,712	0,711
İfade2	0,727	0,759	0,760
İfade3	0,696	0,671	0,672
İfade4	0,635	0,623	0,623
İfade6	0,673	0,673	0,670
İfade7	0,648	0,663	0,662
İfade8	0,698	0,687	0,69
İfade9	0,440	-	-
İfade10	0,601	-	-
İfade12	0,560	-	-
İfade14	0,648	0,647	0,619
İfade15	0,696	0,696	0,641
İfade16	0,819	0,817	0,828
İfade17	0,798	0,801	0,834
İfade20	0,717	0,715	0,717
İfade22	0,736	0,731	0,731
İfade23	0,695	0,688	0,688
İfade24	0,750	0,750	0,750
İfade25	0,549	-	-
İfade26	0,630	0,614	0,613
İfade28	0,869	0,868	0,868
İfade29	0,881	0,896	0,896

Tablo 5'te de HİEDÖ ölçeği ve alt boyutlarına ilişkin yapılan güvenilirlik analiz sonucu elde edilen Cronbach Alpha değerleri gösterilmektedir. HİEDÖ ölçeğinin güvenilirlik analizi sonucu elde edilen Cronbach Alpha değeri 0,897'dir. HİEDÖ ölçeğinin 5 boyutuna ilişkin Cronbach Alpha değerleri 0,851 ile 0,711 arasında yer almaktadır. Elde edilen değerler HİEDÖ ölçeğinin yeterli güvenilirlik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Ölçek ve Alt Boyutlarına İlişkin Alpha Değerleri

Faktör	Maddeler	Cronbach Alpha
HİEDÖ	Tüm ifadeler	0,897
Factor1(Hizmet İçi Eğitimde Etkileşim ve Örgüt Desteği)	İfade25; İfade24; İfade26; İfade20; İfade22	0,795
Factor2(Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri Koşulları ve Sağlanan Fayda)	İfade28; İfade29; İfade4; İfade23	0,851
Factor3(Hizmet İçi Eğitimde Planlama)	İfade3; İfade2; İfade1	0,751
Factor4(Hizmet İçi Eğitimde Etkinlik)	İfade14; İfade15; İfade16; İfade17	0,831
Factor5(Hizmet İçi Eğitimde Değerlendirme)	İfade6; İfade7; İfade8	0,711

Tablo 6'da HİEDÖ ölçeği maddelerine ilişkin toplam korelasyon değerlerinin en küçük 0,447 ve en büyük 0,640 arasında yer aldığı tespit edilmiştir. HİEDÖ ölçeğinde yer alan bir maddenin ölçekten çıkarılması ile güvenilirlik seviyesindeki değişiklikleri gösteren Tablo 6 incelendiğinde herhangi bir madde silindiğinde ölçeğin güvenilirlik seviyesinin 0,888 ile 0,894 arasında değiştiği görülmektedir. Bir diğer ifade ile ölçekte herhangi bir madde silindiğinde güvenilirlik seviyesinde bir artış meydana gelmemektedir.

Tablo 6. HİEDÖ Ölçeği Madde Analizleri

	Madde-Toplam Korelasyonu	Madde Silindiğinde Ölçek Cronbach Alpha Değeri
İfade1	0,543	0,891
İfade2	0,526	0,892
İfade3	0,495	0,892
İfade4	0,565	0,891
İfade6	0,448	0,894
İfade7	0,497	0,892
İfade8	0,447	0,894
İfade14	0,477	0,893
İfade15	0,522	0,892
İfade16	0,605	0,890
İfade17	0,549	0,891
İfade20	0,590	0,890
İfade22	0,591	0,890
İfade23	0,593	0,890
İfade24	0,634	0,888
İfade26	0,537	0,891
İfade28	0,570	0,892
İfade29	0,640	0,888

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Modern örgütler için zorunluluk haline gelen değişim yönetimi için önemli araçlardan biri güncel bilgi ve beceri sahibi insan kaynaklarının yetiştirilmesini sağlayan hizmet içi eğitimlerdir. Hizmet içi eğitimlerin etkili olabilmesi için planlama, yürütülen eğitim faaliyetleri ve değerlendirme aşamalarının her biri elzemdir. Literatür incelendiğinde, hizmet içi eğitimlere ilişkin çeşitli çalışmalar yürütülmekle birlikte Türkiye’de yapılan çalışmaların özellikle öğretmenler ve eğitim faaliyetlerine odaklandığı görülmüştür. Özellikle hastaneler gibi ekip anlayışı içinde çalışılan, eğitim geçmişleri ve uzmanlık alanları farklılık gösteren çalışanların yer aldığı, kariyer ve kendini geliştirme fırsatlarının olduğu ve üretim kalitesinin temel belirleyicilerinden birinin insan kaynağı olduğu örgütlerde uygulanan hizmet içi eğitimlerin değerlendirilmesinde kullanılabilir kapsamlı bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu nedenle araştırmada, çeşitli çalışmalar esas alınarak nispeten kapsamlı, geçerlilik ve güvenilirlik koşullarının sağlandığı bir ölçek geliştirilmesi amaçlanmıştır. Taslak olarak hazırlanan ve 30 ifadeden oluşan ölçek, uzman görüşleri doğrultusunda düzenlenmiş ve 29 ifade ile uygulanmıştır. AFA sonucunda 7 madde çıkarılmış ve 22 ifade, 5 faktör yapıyla varyansın %63,17’sinin açıklandığı ölçek elde edilmiştir. Birinci faktör olan “Hizmet İçi Eğitimde Örgüt Desteği” toplam varyansın %33,90’ını; ikinci faktör “Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri Koşulları ve Sağlanan Fayda” %10,94’ünü; üçüncü faktör “Hizmet İçi Eğitimde Planlama” %7,11’ini; dördüncü faktör “Hizmet İçi Eğitimde Etkinlik” %6,61’ini ve beşinci faktör “Hizmet İçi Eğitimde Değerlendirme” %4,61’ini açıklamaktadır. Sosyal bilimlerde açıklanan toplam varyansın %40 ile %60 arasında değer alması, ölçeğin güçlü olduğu yönünde değerlendirilmektedir (Aydın vd, 2011, s. 93).

HİEDÖ faktörlerinden biri eğitim faaliyetlerinin koşulları ve sağlanan faydalar olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda eğitimlerin çalışanların görüşleri alınarak düzenlenmesi ve çalışanların ihtiyaçlarının da dikkate alınması, çalışanların katılacakları eğitimleri seçme fırsatlarının olması, katılacakları eğitimler hakkında çalışanların bilgilendirilmesi, eğitimlerin terfi ve kariyer olanaklarını artırması gibi hususlar ele alınmıştır. Literatür araştırmasında hizmet içi eğitimlerde eğitimin düzenlenmesi sürecinde çalışanların görüşlerinin alınması konusunun sıklıkla ele alındığı görülmektedir. Özpulat (2010, s. 287) tarafından yapılan çalışmada hizmet içi eğitimler hakkında hemşirelerin ve asistanların %50’sinden daha fazlasının görüşlerinin kesinlikle alınmadığı, özellikle hemşire ve asistan grubu olmak üzere katılımcıların görüşlerine yeterince başvurulmadığı tespit edilmiştir. Çelen vd. (2007, s. 30)’nin yürüttüğü çalışmada ise hemşirelerin %66’sının eğitim konularının

belirlenmesinde çalışanların görüşlerinin önemsendiğini belirtmişlerdir. Buğdaylı ve Akyürek (2017, s. 23) çalışmalarında hizmet içi eğitimin etkinliğinin sağlanması için çalışan görüşlerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade edilmiştir. Yapılan çalışmalarda hizmet içi eğitimlerin çalışanlara sağladığı faydalara ilişkin değerlendirmeler de önemsenmektedir. Atay vd. (2009, s. 91) tarafından yapılan çalışmada hizmet içi eğitimlerin yetişkin eğitime uygun olarak düzenlenmesi ve katılımcıların ihtiyaçlarına yönelik düzenlenmesinin önemi vurgulanmıştır. Tan ve Koç (2014, s. 345) tarafından yapılan çalışmada hizmet içi eğitimlerde başarı gösteren çalışanların başarı belgesi ile ödüllendirilmesi gerektiği ve terfilerde bu başarının dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte çalışanların hizmet içi eğitim sonuçlarının değerlendirilmesi ve kişilerin bu değerlendirmelere göre ilgili birimlerde çalışma olanaklarının sağlanmasının önemi vurgulanmıştır. Özpulat (2010, s. 289) tarafından yapılan çalışmada katılımcılar tarafından büyük oranda hizmet içi eğitim faaliyetinde gösterilen başarıların atama, terfi ve yükselmelerde dikkate alınmadığı ifade edilmiştir.

Kurum ve kuruluşlar genellikle eğitim faaliyetlerini belirli bir plan ve program çerçevesinde gerçekleştirmektedirler. Ancak burada eğitimin konusu, eğitime katılanların ve eğitimi verecek kişilerin doğru seçimi gibi hususlar eğitimin etkinliği açısından önemli hususlardır. Bu çalışmada da HİEDÖ faktörlerinden biri hizmet içi eğitimde etkinlik olarak belirlenmiştir. Bu faktör altında eğitim verenlerin yeterlilikleri, eğitimlerin mesleğin ve yapılan işin gerekliliklerine yönelik olması, iş ile ilgili ihtiyaçları karşılaması, iş ile ilgili karşılaşılan sorunlara yanıt vermesi gibi konulara ilişkin maddeler yer almaktadır. Bu hususlarda etkin olan eğitimler örgütlerin hedeflerinin başarılmasında olumlu etki sahibi olacaktır. Hastaneler ve benzer özelliklere sahip örgütlerde özellikle kaliteli üretim hedefinin gerçekleştirilmesi hedefi güncel bilgi ve beceri ile donatılmış çalışanlarla gerçekleştirilebilir. Örneğin yönetimler hasta güvenliği konusunda, açık iletişim olanakları, personel eğitimi, sorumluluk paylaşımları konularında destek sağlayarak iyileşmeler elde edilebilmektedir (Bodur ve Filiz, 2010, s. 8). Sağlık kurumlarında yürütülen hizmet içi eğitimlerle ilgili yapılan çalışmalarda eğitim konuları ve içeriğinin araştırıldığı görülmektedir. Kanber ve Gürlek (2011, s. 56) tarafından hemşirelerin kendilerini özellikle profesyonel bilgi hususunda yetersiz olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Aynı çalışmada katılımcıların, meslekleri ile ilgili gelişmeleri hizmet içi eğitim programlarından takip ettikleri, eğitim konularını ve içeriklerini uygun buldukları ifade edilmişlerdir. Buğdaylı ve Akyürek (2017, s. 23) tarafından yapılan çalışmada hemşirelerin özellikle teknolojik ve mesleki gelişmelerle ilgili eğitimler almak istedikleri sonucuna varılmıştır. Öztürk ve Savaşkan (2008, s. 48) tarafından yapılan çalışmada benzer sonuçlara yer verilmiştir. Hizmet içi eğitimlerin mesleğin ve yapılan işin gerekliliklerine yönelik olması, iş ile ilgili ihtiyaçları karşılaması, iş ile ilgili karşılaşılan sorunlara yanıt vermesi önemli hususlardır. Pınar vd. (2010, s. 201) tarafından yapılan çalışmada ve Buğdaylı ve Akyürek (2017, s. 23) tarafından yapılan çalışmada katılımcılar eğitimlerde elde edilen bilgi ve becerinin uygulamaya yansıtıldığını ifade etmişlerdir. Eğitimin etkinlik seviyesinde belirleyici olan bir diğer unsur eğiticilerin eğitim konusunda ve anlatım konusunda uzman olmalarıdır. Ölçekte eğiticilerin konularında ve anlatımda yeterlilikleri ile ilgili maddeler yer almaktadır. Kanber ve Gürlek (2011, s. 57) tarafından yapılan çalışmada katılımcılar eğitimcileri yeterli olarak değerlendirmişlerdir. Tan ve Koç (2014, s. 344) çalışmasında hizmet içi eğitimlerin uygulanması amacıyla uzman öğretici kadro oluşturulmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır. Buğdaylı ve Akyürek (2017, s. 23) çalışmalarında hemşirelerin %55,5'inin eğitimcilerin bilgi düzeylerini yeterli buldukları sonucuna ulaşmıştır.

Hizmet içi eğitimde örgütsel desteğin değerlendirilmesine yönelik faktör kapsamında yöneticilerin eğitimlere katılımı desteklemeleri, örgütte iyi bir öğrenme ve iletişim ortamının olması, tüm çalışanlara eşit eğitim olanaklarının tanınması ve çalışma arkadaşlarının eğitimlerle sağlanan bilgi ve becerileri kazanılmasında desteklerine ilişkin maddeler yer almaktadır. Özellikle sağlık kurumları gibi farklı uzmanlık alanlarından çalışanların bir arada çalıştığı ve ekip çalışmasının olduğu örgütlerde eğitim olanaklarının eşit sağlanması oldukça önemlidir. Özpulat (2010, s. 286) tarafından yapılan çalışmada sadece hekimler ve hemşireler için hizmet içi eğitimler planlandığı, fizyoterapist eczacı, diyetisyen gibi diğer sağlık profesyonellerine yönelik herhangi bir eğitim planlanmadığı ifade edilmiştir. Tan ve Koç (2014, s. 344) çalışmasında hizmet içi eğitimlerin bütün personeli kapsayacak şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

HİEDÖ faktörlerinden biri hizmet içi eğitimde planlamadır. Bu faktör kapsamında planlama ile ilgili eğitimlerin iyi organize edildiği, eğitimlerin ihtiyaç analizlerine göre düzenlendiği ve yöneticilerin görüşleri alınarak onların kararları doğrultusunda planlandığı hususları yer almaktadır. Literatüre bakıldığında da hizmet içi eğitimin planlama adımıyla ilgili değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Kanber ve Gürlek (2011, s. 55) hizmet içi eğitimlerin hemşirelerin ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamış ve hemşirelerin %70'inin oryantasyon eğitimi almadığı sonucunu paylaşmıştır.

Hizmet içi eğitim değerlendirmelerinde bir diğer önemli husus ise değerlendirme adıdır. Ölçekte hizmet içi eğitimler sonrası değerlendirmelerin yapılması ve bu değerlendirmelerde objektif kriterlerin kullanılması gibi hususlara ilişkin maddeler yer almaktadır. Atay vd. (2009, s. 92) tarafından yapılan çalışmada katılımcıların %77,3'ü eğitim sonrası değerlendirme yapılmadığını belirtmişlerdir. Özpulat (2010, s. 289) çalışmasında hemşirelerin ve doktorların önemli bir kısmının hizmet içi eğitimler sonrası değerlendirme yapmadıklarını ifade ettikleri sonucunu paylaşarak, katılımcıların mevcut bilgi birikimi, beceri ve yeteneklerini ortaya çıkarmak için yeterli düzeyde değerlendirme çalışması yapılmıyor olması önemli bir olumsuzluk olarak değerlendirilmiştir. Tan ve Koç (2014, s. 344) çalışmasında hizmet içi eğitimler sonrası objektif değerlendirme yapılmasının ve bu değerlendirme sonuçlarından yararlanılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.

HİEDÖ için uygulanan AFA sonucunda elde edilen model için DFA analiz sürecinde yapılan düzeltmeler sonrasında elde edilen sonuçlara göre uyum indeksleri değerlerine göre uygun bir model elde edilmiştir. Ölçekteki tüm maddelere ilişkin elde edilen Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı ($\alpha=0.897$) ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte HİEDÖ, Hizmet İçi Eğitimde Etkileşim ve Örgüt Desteği faktörü ($\alpha=0.795$), Hizmet İçi Eğitim Faaliyetleri Koşulları ve Sağlanan Fayda ($\alpha=0.851$), Hizmet İçi Eğitimde Planlama ($\alpha=0.751$), Hizmet İçi Eğitimde Etkinlik ($\alpha=0.831$) ve Hizmet İçi Eğitimde Değerlendirme ($\alpha=0.711$) faktörleri için hesaplanan alfa katsayıları iyi düzeyde güvenilirlik seviyesini göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışmada AFA ve DFA sonuçları, güvenilirlik analiz sonuçları birlikte değerlendirildiğinde 18 ifade ve 5 faktör yapısı ile geçerli ve güvenilir bir araç olan HİEDÖ geliştirilmiştir. Bir ölçekte bulunması gereken madde sayısına ilişkin genel bir kural bulunmamaktadır. Önemli olan husus ölçmek istenilen için gerekli ve yeterli maddenin ölçekte yer alması, bununla birlikte yanıtlamayı zorlaştıracak uzunlukta olmamasıdır (Tsang vd., 2017, s. 83). Bununla birlikte her bir faktörde kararlılığın sağlanması için minimum 3 tane maddenin bulunması gerekmektedir. Çalışmada 5 faktörde bulunan madde sayısı 3-6 arasında değişmektedir (Karaman vd., 2017, s. 1178). Çalışma hizmet içi eğitimler için ekip liderlerinin ve ekip üyelerinin desteği, eğitimin yeterliliği ve sağladığı faydalar, eğitim alan kişilerin beklentileri ve eğitim planlama sürecine katılım düzeyleri, eğitim alanların isteklilik durumları, eğitim verenlerin yeterlilikleri, eğitimlerin kariyer ve terfi ile ilişkisi gibi hususları içeren kapsamlı bir değerlendirme aracı sağlamıştır. HİEDÖ'nün uygulama alanında hizmet içi eğitim planlayıcıları, uygulayıcıları ve değerlendiricileri için faydalı olacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte, çalışma hizmet içi eğitimlerin örgütlerin verimliliği, çalışan motivasyonu, tatmin düzeyi gibi performanslarını etkileyen diğer değişkenlerle ilişkilerin incelenmesi ve iyileştirilmesi çalışmalarında kullanılabilecek bir değerlendirme aracı sağlamaktadır. Bununla birlikte hizmet içi eğitimlerin değerlendirilebilmesinde kullanılmak üzere geliştirilen bu ölçek daha farklı örgütlerde ve farklı örneklerde uygulanarak hem uygulayıcılar hem de araştırmacılar için daha geçerli kanıtlar sağlayacak şekilde geliştirilmeye açıktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Aktuğ, S. (2016). *Hizmet içi eğitimin örgütsel bağlılık düzeyi ve algılanan çalışan performansı üzerine etkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Atay, S., Gider, D., Karadere, G. ve Şenyüz, P. (2009). Hastanede çalışan hemşirelerin hizmet içi eğitime yönelik görüşleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 84-93.
- Aydın, İ., Çelik, Y. ve Uğurluoğlu, Ö. (2011). Sağlık personeli çalışma yaşam kalitesi ölçeği: Geliştirilmesi, geçerliliği ve güvenilirliği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22(2), 79-100.
- Aytaç, M. (2012). Doğrulamalı faktör analizi ile yeni çevresel paradigma ölçeğinin yapı geçerliliğinin incelenmesi. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya*, 5(1), 14-22.

- Bluestone, J., Johnson, P., Fullerton, J., Carr, C., Alderman, J. ve BonTempo, J. (2013). Effective in-service training design and delivery: Evidence from an integrative literature review. *Human Resources for Health*, 11(51), 1-26.
- Boateng, G. O., Neilands, T. B., Frongillo, E. A., Melgar-Quinonez, H. R. ve Young, S. L. (2018). Best practices for developing and validating scales for health, social, and behavioral research: A primer. *Frontiers in Public Health*, 6, June, 1-18.
- Bodur, S. ve Filiz, E. (2010). Validity and reliability of Turkish version of “Hospital survey on patient safety culture” and perception of patient safety in public hospitals in Turkey. *BMC Health Services Research*, 10(28), 1-9.
- Buğdaylı, G. ve Akyürek, Ç. E. (2017). Hemşirelerin hizmet içi eğitim faaliyetlerine ilişkin görüşleri: bir üniversite hastanesi örneği. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 19(1), 14–25.
- Büyükeksi, C. ve Çolakoğlu, Ö. M. (2014). Türkiye’de eğitim araştırmalarında kullanılan faktör analizi tekniğinin incelenmesi. *Karaelmas Journal of Educational Sciences*, 2, 158–167.
- Chaghari, M., Saffari, M., Ebadi, A., Ameryoun, A. (2017). Empowering education: A new model for in-service training of nursing staff, *Journal of Advances in Medical Education & Professionalism*, 5(1), 26-32.
- Çapık, C. (2014). Geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarında doğrulayıcı faktör analizinin kullanımı. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(3), 196-205. <https://doi.org/10.17049/ahsbd.57547>
- Çelen, Ö., Karaalp, T., Kaya, S., Demir, C., Teke, A. ve Akdeniz, A. (2007). Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Eğitim Hastanesi Yoğun Bakım Ünitelerinde görev yapan hemşirelerin uygulanan hizmet içi eğitim programlarından beklentileri ve bu programlar ile ilgili düşünceleri. *Gülhane Tıp Dergisi*, 49, 25-31.
- Çetin, B., Şahin, S. ve Özdemir, G. (2014). Liderlik performans ölçeği geliştirme: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 173-192.
- Doğan, N., Soysal, S. ve Karaman, H. (2017). Aynı örnekleme açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi uygulanabilir mi? *Küreselleşen Dünyada Eğitim*, (November), 373-400. <https://doi.org/10.14527/9786053188407.25>
- Doğan, S. ve Şahin, F. (2008). Kendi kendine liderlik ölçeğinin Türkçe uyarlaması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 139-164
- Ercan, İ. ve Kan, İ. (2004). Ölçeklerde güvenilirlik ve geçerlik. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 30(3) 211-216.
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, I., Demir, O., Özdamar, K. ve Saiİsoğlu, S. Y. (2013). Doğrulayıcı faktör analizi ve uyum indeksleri. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences*, 33(1), 210-223. <https://doi.org/10.5336/medsci.2011-26747>
- Glozah, F. N. ve Pevalin, D. J. (2015). Factor structure and psychometric properties of the General Health Questionnaire (GHQ-12) among Ghanaian adolescents. *Journal of Child and Adolescent Mental Health*, 27(1), 53-57. <https://doi.org/10.2989/17280583.2015.1007867>
- Görmüş, A. Ş. ve Kahya, V. (2014). Hizmet içi eğitim programlarının kamu çalışanlarının motivasyonuna etkisi: eti maden işletmelerinde bir uygulama. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 37-49.
- Kanber, N. A. ve Gürlek, Ö. (2011). Hemşirelerin uygulanan hizmet içi eğitim programından beklentileri ve bu program ile ilgili düşünceleri. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 14(3), 52-58. <https://doi.org/10.17049/ahsbd.88052>
- Karaman, H., Atar, B. ve Çobanoğlu Aktan, D. (2017). Açımlayıcı faktör analizinde kullanılan faktör çıkartma yöntemlerinin karşılaştırılması. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37(3), 1173-1193
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel araştırma yöntemi* (14 Baskı). Nobel Yayın Dağıtım.

- Kımkılı, G.I., Erden, Z. ve Elçin, M. (2015). Sağlık bilimlerinde hasta güvenliği ve meslekler arası işbirliği eğitiminde fizyoterapi mesleği farkındalığı: SWOT analizi. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2(1), 13-21.
- Kilis, S. ve Yıldırım, Z. (2018). Sorgulayıcı öğrenme topluluğu üst b iliş ölçeğinin türkçeye uyarlanması : geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1), 665-679.
- Koyuncu, İ. ve Kılıç, A. F. (2019). Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanımı: Bir doküman incelemesi. *Eğitim ve Bilim*, 44(198), 361-388. <https://doi.org/10.15390/EB.2019>
- Nicol, E., Turawa, E. ve Bonsu, G., (2019). Pre- and in-service training of health care workers on immunization data management in LMICs: A scoping review, *Human Resources for Health*, 17(92), 1-14.
- Okşit, Ç. ve Kılıç, G. (2019). Hizmetiçi eğitimin örgütsel özdeşleşme ve işten ayrılma niyetine etkisi: antalya daki beş yıldızlı otel işletmeleri örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(1), 46-70. <https://doi.org/10.21325/jotags.2019.353>
- Özbay, B. (2017). *İşletmelerde eğitim ile algılanan performans arasındaki ilişkiye yönelik bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Özpulat, P. (2010). Sağlık Bakanlığı Ankara Dışkapı Eğitim ve Araştırma Hastanesinde çalışmakta olan sağlık personelinin hizmet içi eğitim programına ilişkin görüşlerinin saptanması. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, (Sempozyum Özel Sayısı), 283-292.
- Öztürk, M. ve Sancak, S. (2007). Hizmet içi eğitim uygulamalarının çalışma hayatına etkileri. *Journal of Yasar University*, 2(7), 761-794.
- Pınar, G., Kırılğaç, A. D. Y. ve Özdemir, Ç. (2010). Hemşirelerin hizmet içi uyum eğitimine ilişkin görüşleri. *Klinik ve Deneysel Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 199-205.
- Sarmasoğlu, Ş., Elçin, M. ve Masiello, İ. (2018). Eğiticilerin başarılı mesleklerarası eğitim programlarına ilişkin deneyimleri: Karolinska enstitüsü örneği. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 5(1), 14-28.
- Selimoğlu, E. ve Yılmaz, H. B. (2009). Hizmet içi eğitimin kurum ve çalışanlar üzerine etkileri. *Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 51(1), 1-12.
- Şahin, N. ve Dişsiz, M. (2009). Sağlık çalışanlarında aile içi şiddete yönelik tutum ölçeği geliştirme çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(2), 263-274.
- Şen, E. ve Aktuğ, S. (2017). Hizmet içi eğitimin algılanan örgütsel bağlılık düzeyi ve çalışan performansı üzerine etkisi. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7(4), 197-212. <https://doi.org/10.26579/jocress-7.4.15>
- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik*. Seçkin Yayıncılık
- Tan, F. Z. ve Koç, Z. (2014). Karabük eğitim araştırma hastanesinde çalışan sağlık personelinin hizmet içi eğitimlere bakışı. *Business & Management Studies: An International Journal*, 2(3), 321-347.
- Tavşancıl, E. (2005). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi*. Nobel Yayıncılık.
- Tsang, S., Royse, C. F. ve Terkawi, A. S. (2017). Guidelines for developing, translating, and validating a questionnaire in perioperative and pain medicine. *Saudi Journal of Anaesthesia*, 11, 80-89.
- Uygun, H. (2015). *İnsan kaynakları yönetiminde eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin çalışan motivasyonuna etkileri ve sağlık sektöründen bir vaka analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2015). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Yurdugül, H. (2005). Ölçek geliştirme kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması. *XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi* (s. 1-6).

CHALLENGE OF THE METROPOLITAN GOVERNANCES WITH PANDEMIC DISTRIBUTION: THE CASES OF NEW YORK, LONDON AND ISTANBUL

METROPOL YÖNETİMLERİN PANDEMİ İLE MÜCADELESİ: NEW YORK, LONDRA VE İSTANBUL ÖRNEKLERİ

Assoc. Prof. Dr. Rüveyda KIZILBOĞA ÖZASLAN¹

Res. Asst. Burak KAPLAN²

ABSTRACT

In the study, the struggle of the city administrations of New York, London and Istanbul against the Covid-19 pandemic is examined. Due to their leading status in terms of the number of cases, New York, London and Istanbul are selected as samples. Again, the economic and political capacities of these urban administrations have an important aspect in terms of combating the pandemic. Considering these qualities, the comparison of these urban administrations, which have the capacity to combat the pandemic, is thought to be significant. The aim of the study is to examine the measures taken by the cities and the services they offer comparatively and to offer suggestions for this. Within the scope of the study, conceptual explanations about health, disease and pandemic is made at first and the applications of the metropolitan city governances of different countries are mentioned. In the study, the literature review and the reports prepared by national and international governmental institutions and organizations and non-governmental organizations are used as methods. As a result of the study, the measures taken by the cities are classified under health, economy and social categories.

Keywords: Pandemic, COVID-19, Health, Urban, Urban Management.

JEL Classification Codes: H75, I18.

ÖZ

Bu çalışmada New York, Londra ve İstanbul kent yönetimlerinin Covid-19 küresel salgınına karşı verdiği mücadele ele alınacaktır. New York, Londra ve İstanbul örneklerinin seçilmesinde bu şehirlerde görülen vaka sayılarının ülke genelindeki vakaların öncüsü olmaları öne çıkmıştır. Yine bu kent yönetimlerinin ekonomik ve siyasal anlamdaki kapasiteleri de salgın ile mücadele açısından önemli bir boyuta sahiptir. Bu nitelikler göz önüne alındığında salgın ile mücadele kapasitesine sahip olan bu kent yönetimlerinin karşılaştırılması anlamlı bulunmuştur. Çalışmada şehirlerin aldıkları tedbirler ve vatandaşlarına sundukları hizmetlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve öneriler getirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında öncelikli olarak sağlık, hastalık ve küresel salgın ile ilgili kavramsal açıklamalar yapılmış ve ardından farklı ülkelerdeki metropol kent yönetimlerinin uygulamalarına değinilmiştir. Çalışmada yöntem olarak literatür taraması ile ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından hazırlanan raporlardan yararlanılmıştır. Öte yandan ele alınan kent yönetimlerinin salgınla mücadele kamuoyu ile paylaştığı resmi belgeler ve web siteleri analiz edilmiştir. Çalışma neticesinde kentlerin aldığı önlemler sağlık, ekonomi ve sosyal olarak sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Salgın, COVID-19, Sağlık, Kent, Kent Yönetimi.

JEL Sınıflandırma Kodları: H75, I18.

¹ Marmara University, Faculty of Political Sciences, Department of Local Administrations, ruveyda.kizilboga@gmail.com

² Beykent University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, burakkaplan@beykent.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Bu çalışma Covid-19 salgınının kentleri etkisi altına almasından hareketle hazırlanmıştır. Özellikle nüfus miktarı ve yoğunluğu yüksek olan kentlerin salgın için daha riskli sonuçlar doğurmasına dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda yoğun nüfuslu kentlerdeki hareketlilik virüsün yayılmasına uygun koşullar ortaya çıkarmıştır. Dünyanın birçok noktasından farklı sebeplerle gelen turistleri ağırlayan kentlerin de salgınla daha yoğun bir şekilde mücadele etmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu kapsamda çalışmada dünyanın önemli kentlerinden olan New York, Londra ve İstanbul kent yönetimlerinin pandemi ile mücadelesi ele alınmıştır. New York, Londra ve İstanbul kent yönetimlerinin pandemi ile mücadelesine kentte yaşayan insanların sağlığı hakkının tesis edilmesi kapsamında yaklaşmıştır. Üstelik kent yaşamı için sağlık hakkının tesis edilmesinin yanı sıra salgının gerekliliği olarak alınan tedbirlerin ekonomik, sosyal ve psikolojik etkilerinin en aza indirilmesinde önerilerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem:

Çalışmada yöntem olarak literatür taramasından yararlanılmıştır. Literatür taraması ile hastalık, salgın ve korona virüs gibi temel kavramlar açıklanarak çalışmanın daha anlaşılabilir kılınması sağlanmıştır. Çalışmada aynı zamanda salgının tüm dünyadaki seyrini açıklamak adına nicel verilerden yararlanılmıştır. New York, Londra ve İstanbul kentlerinin salgınla mücadelede attığı adımları tespit etmek adına bu kentlerin yönetimine dair kurumsal internet adresleri incelenmiş ve alınan önlemler tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada ulusal ve uluslararası kurumların hazırladıkları teknik ve analitik raporlardan yararlanılmıştır.

Bulgular:

Salgınlar insanlık tarihi boyunca belirli dönemlerde toplumlara etkisi altına almıştır. Özellikle 20. yüzyıl ciddi sayıda insanı etkileyen salgınların görüldüğü bir dönem olmuştur. 20. yüzyılın ilk dönemlerinde ortaya çıkan İspanyol Gribi, 20. yüzyılın ikinci yarısında görülen Asya Gribi ve Hong Kong Gribi bu salgınların en bilinenleridir. 21 yüzyıl ise korona virüs salgınlarının yoğun bir şekilde görülmeye başlandığı bir dönem olmuştur. İlk defa Güney Çin bölgesinde 2002-2003 yıllarında “Sars-CoV” salgını; ardından 2012-2013 yıllarında “Mers-CoV” salgını takip etmiştir. Yaşanan her iki salgının etkileri de küresel ölçekte olmamıştır. Buna karşılık 2019 yılının son günlerinde ilk defa Çin’in Wuhan kentinde görülen yeni tip korona virüs kısa sürede tüm dünyada etkisini göstermiştir. Gerek toplumsal gerekse ekonomik yaşamda derin etkiler bırakan yeni tip korona virüs 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel salgın olarak ilan edilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü’nün küresel salgın ilanından sonra yaşanan sosyal hayat kısıtlamaları bir yönüyle toplum sağlığını korumayı amaçlarken bir başka yönüyle de ekonomik hayatta durgunluk ve psikolojik bunalım gibi etkilere yol açmıştır. Özellikle salgının daha derinden hissedildiği metropollerde gerekli tedbirleri alarak salgınla mücadele etmek adına önemli adımlar atılmıştır. Bunları toplum sağlığını ve ekonomik sistemi korumaya yönelik önlemler olarak sınıflandırmak mümkündür. Toplum sağlığı ile ilgili önlemlerde kent yönetimleri salgının enfekte olma hızının yavaşlatılmasına yönelik tedbirler alınmasına odaklanmıştır. Ekonomik önlemler arasında ise kent yönetimlerinin birbirlerinden farklı araçlar geliştirdiği görülmektedir. Yine de ekonomik önlemlerin salgın tedbirlerinin beraberinde getirdiği iş kaybı ve gelir azalmasının etkilerini azaltmayı amaçladığını belirtmek gerekir. Sosyal önlemler ise salgın sürecinde hem dezavantajlı grupların desteklenmesini hem de toplum sağlığının korunmasını amaçlamıştır.

Sonuç ve Tartışma:

Önceden tahmin edilmeyen ve aniden ortaya çıkan Covid-19 salgını yerel yönetimler için yeni bir mücadele alanı açmıştır. Bu mücadelede kent yönetimlerinin salgının politik, ekonomik, sosyal ve çevresel etkisi yüksek riskleri düşünerek salgın sürecini planlamalarının gerekliliği anlaşılmıştır. Bunun için ise kentin mevcut durumunun kapsamlı bir analizi yapılması gerekmektedir. Böylece halkın ihtiyaçlarını ve önceliklerini belirlemek, halkın yönetim süreçlerine katılımını teşvik etmek ve iş birliklerini geliştirmek öncelikli konuların başında yer almalıdır. Üstelik tüm bu süreç sağlık hakkı ile ilişkilendirilmelidir. Nitekim kent yönetimleri sağlık hakkının tesisini iç mevzuatlarının en üst belgelerini ve uluslararası sözleşmeleri dikkate alarak planlamalıdır. Kent yönetimlerinin sağlık ve sosyal alanda alacağı tedbirlerin yanı sıra merkezi yönetimlerin ekonomik olarak bu duruma hazır olmaları ve güçlü bir ekonomik yapıya sahip olmaları gereklidir. Nitekim bu süreçte yoksulluk ve işsizlik tüm dünyada daha derinden hissedilen sorunlar arasında sıralanabilir. Bu yüzden yaşanabilecek sosyal sorunları önlemek adına yerel yönetimlerin bütçelerinde öngörülme-yen giderlerin oluşması ve gelir kayıplarının yaşanması söz konusu olacaktır. Elbette bu süreci her kent yönetimi ekonomik alanda yerel dinamikleri harekete geçirerek yönetmeyi tercih edebilir. Yerel dinamiklerin harekete geçirilmesi kent yönetimlerinin hizmet alımlarında yerel kaynaklarını kullanmasını, kendi sınırlarında yaşayan şirketlerden ve vatandaşlardan yararlanmasını kapsamaktadır. Ayrıca kent yönetimleri kamuoyunu bilinçlendirmeye yönelik adımlar atmalıdır. Bu kapsamda bireysel önlemlerin sosyal açıdan önemli olduğunun vurgulanması gerekir. Toplumsal yaşamın her alanını etkileyen bu salgında kent yönetimleri sağlık hakkının korunmasında toplumun sağlıklı bir çevrede yaşamını devam ettirebilmesine özen göstermelidir. Bununla beraber sağlık hakkının tesisini için alınan tedbirlerin oluşturduğu olumsuz sonuçların engellenmesi için adımlar atılmalıdır. Aslında bu süreç kent yönetimleri için yeni bir mücadele alanı olarak ortaya çıkmış ve kent yönetimlerinin hizmet öncelikleri ile yatırımlarını gözden geçirmesini zorunlu kılmıştır.

1. INTRODUCTION

Epidemics that affect the world, are explained by the concept of pandemic. This statement actually contains elements that emphasize the locality dimension of a global epidemic. Along with the globalization process, the situation where the interaction between locality and people gained a new dimension and the rapid and frequent occurrence of human mobility in the world, has been effective on the Covid-19 epidemic's spread very rapidly all over the world. In this still-continuing process, the epidemic was infected by millions of people and killed hundreds of thousands of people. In the face of this situation, life has almost stopped in global cities such as New York, Berlin, London, Paris, Rome, Tokyo and Istanbul. This process creates economic and social pressure especially on metropolitan cities. At the point of minimizing this pressure, it is seen that the central government of each country plays a role as the main actor. On the other hand, municipalities also have important responsibilities in the process.

Since pandemics has affected the behavior in the living spaces since the history of humanity, it has been inevitable for the urban administrators to take measures regarding this process. Especially the individuals' gaining a more mobilized form with globalization has also been a determining factor in the spread of the pandemic. As a matter of fact, as a result of the developments in transportation, information and communication technologies, individuals can easily travel to other parts of the world compared to the past, both as tourists and permanently. Therefore, some cities of the world stand out with certain advantageous aspects for individuals. These cities, which stand out with their economic, social and psychological advantages, are exposed to intense mobility all over the world, whether temporary or permanent. While this mobility prepares the environment for the emergence of an adverse situation in terms of pandemics, it puts these cities under difficult conditions in the fight against the pandemic. For this reason, metropolises, as cities with different structures, have come to the fore as the settlements that are most affected by the pandemic and had to fight the most seriously. In a way, taking the pandemic under control in metropolises also means that the pandemic is more manageable within that country. Because the fight of these cities against the pandemic is a factor that directly affects the rate of spread of the disease in the country. So, the success shown in the fight against the pandemic in the metropolises and the performance of these urban administrations in the fight against the pandemic are at a level that can determine the situation throughout the country. The fact that a significant part of the cases seen in their countries in the fight against the pandemic were seen in these cities, which are the three important metropolises of the world, New York, London and Istanbul, were considered within the scope of this study. However, these settlements were influential in the spread of the pandemic in their countries through contacts with patients and in getting the pandemic out of control.

In this respect, the measures taken by these urban administrations to combat the pandemic were determined by considering the examples of New York, London and Istanbul in this study. The measures taken by these urban administrations are classified and compared under health, economic and social categories. At the same time, examples that urban administrations can take in the fight against the pandemic are listed. While determining the recommendations, the concept of the right to health and the role of urban administrations in the establishment of this right were also taken into consideration. Again, by drawing attention to the relations between the urban administrations and the central administrations in the provision of the right to health, suggestions that can be implemented both locally and nationally were expressed, considering that an inclusive management approach will ensure success in the establishment of this right.

This study consists of two sections. In the first section, conceptual explanations are made to support the clarity of the subject. In the second section, the services of New York, London and Istanbul metropolitan city governances in the Covid-19 process, are categorized and explained in health, financial and social manners. In the result and discussion section, the applications of the three metropolitan city governances were analyzed in a comparative way and, suggestions were made for the things to be done. Especially since central governments alone manage the process throughout the country during the epidemic, it creates a serious workload and it has been determined that empowering Local Governments will contribute to the healthier and successful execution of the process. However, it is a fact that the contribution of city governances is directly proportional to their administrative, financial, legal and technical opportunities.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK: HEALTH, DISEASE, INFECTIOUS DISEASE, EPIDEMIC, PANDEMIC

The words health and disease, are round concepts that are tried to be expressed with different definitions. In the face of the difficulty of defining health, the World Health Organization (WHO) was asked to fulfill this responsibility in 1948. In the "Introduction" section of the WHO Constitution (2006), health is defined as "not only the absence of disease or disability, but a state of complete physical, mental and social well-being" (Smith, 2002, p. 883). The disease is described in The Merriem Webster Dictionary as "corrupt, weakened or unstable condition; physical or mental illness" (Merriam-Webster Dictionary, 2020); In the Oxford Learner's Dictionary, "being physically or mentally ill; a condition that affects humans, animals and plants and often arises from infection" (Oxford Learners Dictionaries, 2020).

Infectious disease is defined as follows according to the 2007 Infectious Diseases Surveillance and Control Principles Regulation: "microorganism or disease caused by its toxic products transmitted by human-to-human through direct contact with an infected person or through indirect means such as exposure to a vector, animal, product or environment, or through the exchange of contaminated liquid" (art.4 / c). In the regulation, the epidemic was defined as: "More cases than expected in a certain area, among a certain group of people, for a certain period of time or, an epidemiologically linked two or more cases or a single case of newly seen / eliminated or eradicated disease with epidemic potential".

Pandemic is the general name given to epidemic diseases that spread and affect in a wide range of countries or continents around the world (Ministry of Health, General Directorate of Public Health, 2019, p. 10). While the contagiousness reaching a certain level for the announcement of pandemic can be seen sufficient, there are some who argue that the severity of the infection should be taken into consideration. For this reason, pandemic is effective in a wide geography, the high speed and severity of this disease, its immunity, the emergence of something new, its contagiousness and its source of transmission (Morens et al., 2009, p. 1018-1020). There are pandemic types that have left their mark in the history of the world. Among them, the ones that came to the fore in the 21st century are explained in Table 1 with their features and effects.

Table 1. Pandemics Emerging in the 20th and 21st Century

	Spanish Flu	Asian Flu	Hong Kong Flu	Influenza Flu A(H1N1) 2009	Sars-Cov	Mers-Cov	Sars-Cov-2
Year	1918	1957-1958	1968-1969	2009-2010	2002-2003	2012	2019-2020
Emergence Region	Uncertain	South China	South China	North America	South China	Saudi Arabia	South China
Influenza A virus subtype (animal genetic input / recombination event)	H1N1 (Unknown)	H2N2 (bird)	H3N2 (bird)	H1N1 (swine)	Sars-Cov (bat)	Mers-Cov (camel)	Covid-19 (bat)
Basic cases of reproductive number (R0)	1,2-3,0	~1,5	1,3-1,6	1,1-1,8	~3	~1	2.0-2.5
Estimated case fatality rate	%2-3	<%0,2	<%0,2	%0,02	%10,9	%35	%5
Estimated mortality attributed worldwide	20-50 mil.	1-4 mil.	1-4 mil.	100-400 thousand	916	791	~465 thousand
Affected age groups	Young adults	All age groups	All age groups	Children and young adults	Especially people aged 65 and over	Older people and especially men	Especially people aged 65 and over

Reference: (World Health Organization; Ministry of Health, General Directorate of Public Health, 2019, p. 2; TÜBA, 2020, p. 38-41; Altamimi et al., 2020, p. 2).

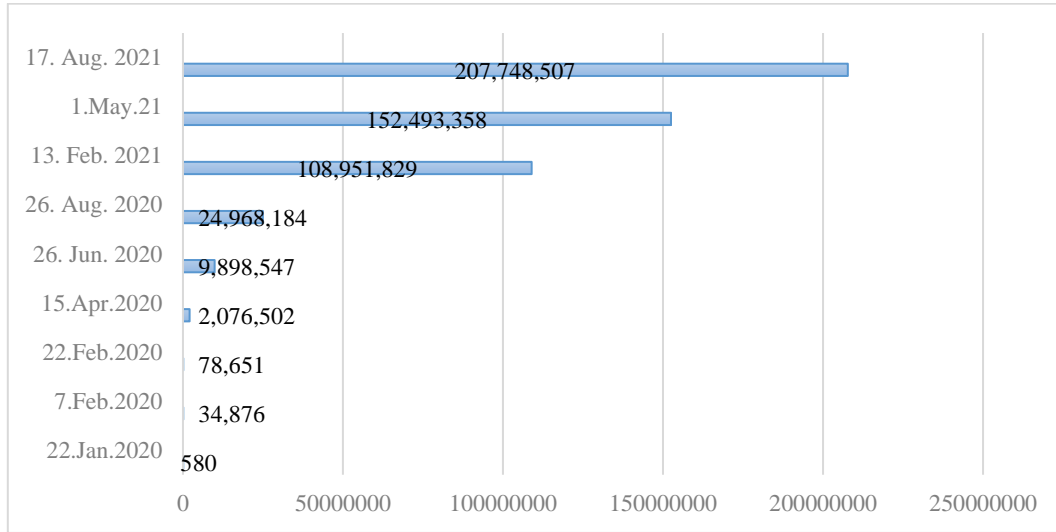
Covid-19 has been reported to be transmitted to humans on January 7, 2020, leading to respiratory failure. The virus first appeared on December 31, 2019, in people in the seafood market of 11 million Wuhan city in Hubei province in China. The virus, which is spreading rapidly among people, has caused millions of people to fall ill

within a short period of time and caused hundreds of thousands of deaths (TÜBA, 2020, p. 40-41). Globally as of 17 August 2021, there have been 207.748.507 confirmed cases of Covid-19, including 4.370.424 deaths, reported to WHO. As of 15 August 2021, a total of 4.462.336.040 vaccine doses have been administered (WHO, 2021).

3. THE ROLE OF METROPOLITAN GOVERNANCES IN COMBATING PANDEMIC "COVID"

COVID-19, known as the new type of Corona Virus, was first seen in Wuhan, China. The new type of Corona virus spread rapidly to many people in China and then in Iran and Italy. This Path, followed by the virus, in a way, made the European continent the center of the epidemic while it was the road map drawn by the epidemic. The virus continued to spread exponentially after Italy and spread rapidly in Spain and France. The spread of the virus, including the UK and the United States (USA), has led to the number of infected people reaching millions in a short time. Indeed, when looking at the increase in the total number of cases worldwide, it is possible to see this situation. Three months after the first case occurred on December 31, 2019, the total number of cases exceeded the 1 million line limit. However, the number of reaching 2 million cases from 1 million cases occurred in only 14 days. The time to reach 3 million from 2 million cases decreased to 12 days. As of June 26, 2020, the number of cases worldwide is approaching 10 million (Worldometers, 2020a) (See Figure 1). As the new type of coronavirus pandemic is an ongoing process, the number of Coranavirus cases has exceeded 200 million on a global scale as of August 17, 2021 (WHO, 2021).

Figure 1. Total Number of Cases Seen in the World

Reference: (Worldometers, 2021a).

Although it was clearly seen that the situation faced threatened all humanity, the epidemic was more effective especially in cities with dense external connections. Indeed, it is possible to say that global cities face relatively more serious threats in this process. The fact that a large number of tourists from many different countries of the world come to these cities, and the fact that these cities are very busy in themselves can be seen among the factors that spread the virus. Therefore, the epidemic processes of metropolitan cities such as New York, London and Istanbul, which are determined in this section of the article, are discussed. While determining these cities, attention was paid to preferring those affected by the epidemic.

There are three main reasons for comparing the examples of New York, London and Istanbul. Firstly, New York, London and Istanbul are at the center of pandemic in themselves country. Secondly, these cities have significant economic capacity. Thirdly, New York, London and Istanbul are within the borders of countries in different political systems. In United States, There is federal system and In United Kingdom and Turkey, there are unitary systems. Therefore, these differences have imposed responsibilities to local governments. In the other words, these local governments have struggled with the pandemic within their responsibilities in accordance with their own legal conditions. Because of these reasons these cities have been selected to comparison.

3.1. New York Case

The case of COVID-19 in the USA was first seen on January 21, 2020 (Centers for Disease Control and Prevention, 2020). After the first case was detected, it was late at the point of taking serious and strict measures in the USA. At this point, it is possible to say that the federal government belittled the epidemic. As a result of taking measures late, the number of cases across the country increased rapidly. As stated above, while the total number of cases seen in the country on March 12 was 1,630, this number reached 13,898 a week later on March 19. On April 1, 200,000 border lines were exceeded in the number of cases in the country. A full month after this date, that is, on May 1, the number of cases in the country became more than 1 million. On 17 August, the total number of cases in the country was 37,896,582. Thus, nearly a quarter of the total cases in the world became visible in the USA. When the total number of cases in the world reached 209,594,114 as of Aug 17, 37,896,582 of these cases were seen in the USA (Worldometers, 2021b).

When looking at the general distribution of the cases within the country, it is possible to say that the densely populated states of the country are much more affected by the epidemic. Nearly 40% of cases in the country occurred in the states of New York and New Jersey. New York, in particular, is the state where the situation is most critical in the country. Because almost 1/3 of the number of cases and deaths in the country were seen in this state (Health New York, 2020). After the new type of corona virus epidemic spread in New York, the state government has come to the point of taking its own measures. Considering that each state is a federated state due to the political system of the USA, it can be said that the freedoms of these state governments may be wider in terms of policy making compared to other countries. Therefore, this may suggest that the relations between federated states and the federal state have become important in the epidemic process. However, it is necessary to consider the impact of the New York City Council together with the federated state. In this context, addressing the Local Government systems and duties, powers and responsibilities of the countries in relation to the city government may contribute to explaining the status of the city governments in a healthier way during the pandemic process. If you need to look at the differentiating structure of local governments in New York, there are 62 districts throughout the state, including New York City. There are local government units in the province, including provincial, district and village administrations. These local government units are empowered by the federal government on many issues such as social security, public order, infrastructure and economic development (Department of State New York, 2020).

It is seen that the services that local governments are responsible for providing are evaluated in two scopes. The first of these is the services required for daily life to continue. It is possible to list these services as nutrition, shelter and medical care. Others are presented in a general framework to organize entertainment and cultural activities and to coordinate with the state administration while performing public services in order to make the city attractive. However, it is possible to say that the services provided by Local Governments are classified under nine headings. These are; State Department Operations; Social Work and Public Health Programs; Social Development; Public Safety, Environmental Protection; Transportation; Consumer Protection Services; Employees and Working Conditions and Other Services "(A Division of the New York State Department, 2018, p. 163). When these service areas offered by the local governments are analyzed in the context of the Covid-19 epidemic, it is possible to say that there are important responsibilities in combating the pandemic. As a matter of fact, it is seen as the first noticeable service area that Local Governments are also held responsible for public health. However, it is possible to say that the service areas such as working conditions, transportation, public safety and consumer protection are also affected by the epidemic process.

During the epidemic, the New York City government first introduced developments related to the epidemic into digital media. In this way, the number of sick and dead in the state is followed; it is seen in which region of the province the patients are located and their demographic characteristics and disease histories can be reached. (Health New York, 2020). In addition to sharing the data, measures such as the social distance rule, masking, and staying at home unless it is compulsory are now shared on the state government website. However, in case of symptoms related to the disease, measures to be taken by citizens are also explained and free diagnostic tests have been carried out (City of New York, 2020a). Areas such as parks, picnic areas and entertainment centers are closed. It has been decided to perform possible services with online methods (City of New York, 2020b). With these measures taken to prevent the spread of the epidemic, it can be seen that the city governments aimed to overcome the social and economic problems caused by the epidemic. In this context, it was announced that inclusive updates were made regarding social rights, food, housing and unemployment.

In these regulations, it is seen that reaching all segments of the society is one of the primary agenda items. In this context, a precautionary approach was adopted that prioritizes children, immigrants, the elderly and the disabled. In the field of employment, applications were received to make retrospective payments through unemployment insurance for those who lost their jobs due to the epidemic. It has been announced that citizens will be supported on food aid. Addresses through which Geographic Information Systems (GIS) can meet the nutritional needs of those in need are shared on the internet (City of New York, 2020c). In this period, leaseholders, tenants, were forbidden to leave the house by force, and financial support was announced for housing, stating that this action was illegal. Another situation related to housing was the disclosure of utility bills for electricity and heating. In education, it is stated that students will be supported for distance education tools. It has been explained that psychological support will be given to people whose mental health is affected during the epidemic process (City of New York, 2020d). It is possible to say that two approaches are dominant when the measures taken in New York. The first is to prevent the spread of the current epidemic. The second was about those who were socially and economically affected by the epidemic. In this context, it has been seen that economic and social measures are explained, especially for disadvantaged groups and those who lose their income or work with low wages.

3.2. London Case

In the UK, the case of COVID-19 was first detected on January 31, 2020. With the determination of the first case and WHO declared an emergency on January 30, some measures were taken across the country. Despite these measures, the virus spread rapidly throughout the country after March, and the UK has become one of the countries with the epidemic. While the total number of cases in the country was 23 at the end of February, this number increased to 383 on March 10. On 20 March, the total case was recorded as 3.983. In April and May, the virus continued to spread rapidly in the country. As of August 17, 2021, the total number of cases in the country has reached 6,322,241 (Worldometers, 2021b).

It is possible to say that the central government's approach to combating the epidemic is also effective in the rapid spread of the epidemic in the country. This approach, which is defined as herd immunity, is considered as one of the methods that can be applied in the fight against epidemics in the literature. While the groups that the virus can affect are primarily protected, those without health problems are expected to continue their lives (Kwok, Lai, Wan In Wei and Tang, 2020, p. 1). However, serious criticism has been raised regarding the use of this method in the UK. More than 200 scientists from different fields from genetics to mathematics in the country have warned the government about this strategy and urged the government to take serious measures (BBC, 2020).

The calls put forward gave a late result and, even if strict measures were taken in the UK, it became the third country with the highest number of deaths worldwide on 26 June (Worldometers, 2020b). The effects of the virus deeply affected important city centers in the country, bringing life to a standstill, as in most parts of the world. London, the capital of the country, is considered as one of the cities that are significantly affected by the epidemic. As a matter of fact, almost 1/3 of the epidemic deaths in England occurred in London (London Government, 2020a). In this context, the harmonization of the central government and the city government in the fight against this situation faced by London may contribute to both controlling the epidemic and minimizing its economic and social effects.

The areas served by the City of London are listed as public order and crime prevention, health, transportation, firefighting, environment, housing, economy, education and youth, art and culture, planning, employment, research and sports (London Government, 2020b). In the process, the City of London called people to stay at home and stated that they should use a mask if they go out. It has been announced that those who show symptoms of disease should not visit the parks and it is announced that collective activities will not be allowed in public places. The metropolitan police announced that they could leave the houses only in four cases. These situations are; daily food and medication needs, Individual walking and cycling, medical necessity and going to work for those who do not have jobs suitable for working from home (London Government, 2020c). It is possible to consider these measures as measures taken to protect the social distance and to slow down the spread of the virus. It is also necessary to look at the measures taken to alleviate the social and economic effects of the epidemic.

In this context, the City of London has created a donation platform to support small businesses. Cash inflows were provided to small businesses during this period (Pay it Forward, 2020). By establishing food banks, it was aimed that disadvantaged groups such as the elderly, disabled and immigrants could access food products. The system has also been opened to support citizens with their donations (London Government, 2020d). For those who have

lost their income due to the epidemic, the ways to follow are also determined. In this context, it is stated that the employees will benefit from a measure package according to their status. Employment status is divided into three as employees, workers and self-employed. It is stated that the broadest supports are reserved for employees. While it is stated that employees have more limited rights, self-employed people have the least rights in this context. It is stated that those who lost their jobs or income due to the epidemic will be paid up to 80% of their salaries or up to £ 2500 (Citizen Advice, 2020). In addition, the Mayor of London called on the government to take steps to prevent the leaseholders from discharging the tenants from the house and to support those who cannot pay their rent through the social security system (London Government, 2020e).

The City of London has made several attempts to compensate for the socio-economic impacts of the epidemic process as well as the disruptions in the field of education. In this context, it has prepared a platform where educational and cultural documents prepared for students of different age groups can be accessed through digital media. In addition, a support program for mental protection of young children has been announced (London Government, 2020f). Looking at the measures taken by the City of London in the epidemic process, it is seen that the aim is to slow down the speed of virus spread. Social solidarity was pointed out in reducing the economic and social effects of the epidemic. In addition, financial support and rental assistance were provided to those who suffered a loss of income through social security services. Due to the unitary nature of the country, it is possible to say that the freedoms of city governments are limited. Because of this, city governments aimed to manage the process in harmony and cooperation with the central government because they could not respond to many issues within their own capacity.

3.3. Istanbul Case

The new type of coronavirus cases were found on March 10, 2020 for the first time in Turkey. With the first case, serious measures were put in place by the government, such as the closure of schools. Despite the measures taken, it has not prevented the virus from spreading in Turkey. Indeed, on 1 April 2020, 20 days after the first case occurred, the number of cases reached 15,676. The total number of cases increased to 122,392 on May 1. As of May 10, the total number of cases has reached 138,657. As of August 17, 2021, the total number in the country has reached 5,704,713 (Republic of Turkey Ministry of Health Covid-19 Information Platform, 2021).

The occurrence of a positive momentum in the number of cases healed, is an important issue for Turkey. As of June 26, 2020, the number of active cases declined to 22,248. The resulting cases, on the other hand, resulted in 5,065 deaths and 167,198 recovery (Republic of Turkey Ministry of Health Covid-19 Information Platform, 2020). In Turkey, the reasons for the positive momentum in the recovery rate in case of arrest, were measures taken since the first day the virus was detected. In this context, in Turkey, a source of disease, serious and firm measures against the people of contamination have been taken. For the source, practices such as finding the source of the disease, reporting the disease, making a definitive diagnosis, ensuring the treatment and isolation of the patient, searching for carriers and providing health education are carried out. For the contamination, environmental conditions, personal cleaning, provision of protective equipment and restriction of population mobility have been provided. Quarantine and observation measures were taken for healthy people (TÜBA, 2020, p. 44-45).

Before the epidemic was seen in this country, if we look at the measures taken by Turkey, after 13 days from the date of 11.01.2020 as seen from the first death in China, conducted flights between Wuhan and Istanbul were stopped on 24.01.2020. As of 04.02.2020, passengers from countries where the epidemic occurred were controlled by thermal cameras at the airports. All flights from China were stopped on 05.02.2020. Following the epidemic seen in Iran, on 02/23/2020, Iran-Turkey land border gates were closed. After the epidemic occurred in Italy, South Korea and Iraq, round-trip passenger flights with these countries were stopped. After the first case was seen, schools were closed on 12.03.2020. On 13.03.2020, restrictions were made in public events. On 15.03.2020, it was decided to introduce comprehensive travel and transportation restrictions and to close places where people gathered together. On the same date, the last group from Umrah visit was placed in student dormitories. On the date of 16.03.2020, Friday and time prayers in the country were interrupted in the mosque. On 17.03.2020, flights with 20 countries were closed. Football, basketball, volleyball and handball leagues were stopped on 19.03.2020. On 21.03.2020, the number of countries closed to flight rose to 68. On 22.03.2020, it was decided to go flexible working in public. On 24.03.2020, the capacity of public transportation vehicles was reduced to 50%. On 28.03.2020 intercity bus-plane trips were subject to permission, and flights abroad were closed. Since April, the lockdown started on the weekends. Lockdowns were extended up to three or four days if coincided with official

holidays. On 06.05.2020, it was declared by the Minister of Health that the first period ended in the fight against global epidemics (TÜBA, 2020, p. 45-47).

Despite all the measures taken in Turkey, the general spread of the epidemic in the country, could not be prevented. Metropolitan cities, especially Istanbul, were more heavily affected by this process. Even if there is no explanation about the distribution of cases to cities, the implementation of lockdowns in 30 metropolitan cities and Zonguldak also supports this argument. Especially Istanbul is the center of the epidemic in the country. As a matter of fact, Health Minister Fahrettin Koca confirmed at the press conference on April 29, 2020 that 60% of the cases were seen in Istanbul (Istanbul Metropolitan Municipality Covid-19 Scientific Advisory Council, 2020, p. 7). It is possible to say that the structure of the city is decisive for Istanbul to face such a situation. Indeed, Istanbul is the most populous city in the country with a population of over 16 million. On the other hand, coexistence of this population provides a suitable environment for the spread of the virus. This problem faced by Istanbul required the city government to take serious measures against the epidemic.

In this context, Istanbul Metropolitan Municipality (IMM) announced that it focused on social assistance and solidarity efforts during the epidemic. He implemented practices such as providing food support to families with babies, providing cash assistance to private public bus tradesmen whose income was significantly affected during the epidemic, producing mask and protective equipment, not demanding rent from their tenants, and delivering food and cash aid to families without income. (Istanbul Metropolitan Municipality Covid-19 Platform, 2020). In addition to these activities, IMM also launched a charity campaign called "pending bill" by including citizens in the process. Thus, an online platform is offered for citizens who want to help those in need (Istanbul Metropolitan Municipality Pending Bill, 2020).

When the practices of IMM in the epidemic process are considered, it is seen that it focuses on social aid and solidarity. It is possible to say that both in-kind and cash aids are provided for those who lose their income or jobs, and that they support the businesses and tradesmen affected by the process to the extent of the metropolitan municipality's capacity. It is also possible to address the following issue for IMM. In this process, it is possible to comment that the conflict is dominant rather than cooperation between the city government and the central government.

As a matter of fact, Istanbul Metropolitan Municipality Mayor İmamoğlu called the Ministry of Health in order to detect Covid-19 contacts and drew attention to the fact that no data about patients was shared with them (Cumhuriyet, 2021). In addition, the IMM administration, considering that the number of deaths and cases announced by the Ministry of Health does not reflect the truth, started to share the number of people who died due to infectious diseases in Istanbul on a daily basis and drew attention to the fact that these data do not match the figures announced by the Ministry of Health (BBC, 2021). As a result, this conflict between the urban administration and the government has revealed a disadvantageous situation in the effective management of the social distance rules implemented in the early stages of the pandemic.

4. RESULT AND RECOMMENDATIONS

In a process where people can cross borders easily and quickly, their accompanying illness has left humanity and states at one of the costs of being a global world. This can be easily explained by the Covid-19 epidemic, which brought the world to some extent in 2020. The first question that comes to mind is how prepared are both humanity and the states for this cost and what they plan to survive with the least damage. The problem concerns both humanity and the states, but states are expected to be the first addressee to be expected to answer both trouble and question. It should also be noted that the central governments' determination to manage the process has seen the accelerating and facilitating effect of empowering Local Governments in the process.

In this context, the practices of New York, London and Istanbul city governments are included in the study. First of all, it is seen that, in terms of the relations of the city governments with the central government, New York and Istanbul are conflict-oriented rather than cooperation, and in London, harmony is dominant in cooperation point. The works of the city governments, which are explained in detail under the heading "Measures Taken by the City Governments", are compiled in Table 2. In this process, city governments took measures in terms of rent payments of both households and workplaces. In New York, the state government has announced that it will support those who cannot afford to pay its rent, and that the ban on removal will be implemented. In London, the city government

called on the central government to grant lease assistance. In the case of Istanbul, the city government has announced that its own workplaces rent payments are delayed.

In this process, it is seen that the city governments have implemented certain measures for those who have lost their jobs or income. In New York and Istanbul examples, cash and in-kind assistance are available, while in London the city government has taken a consultancy role for citizens to benefit from the resources provided by the central government. In terms of social solidarity, it is possible to come across positive examples in Istanbul and London. However, it is not seen that the city government has a clear initiative in this aspect in New York. As a matter of fact, citizens intensified their aid even more with the effect of Ramadan in Istanbul. However, participation in the “pending bill” aid campaign organized by the municipality supports this claim. In the case of London, citizens supported small businesses by pre-sales and ordering.

In this process, disadvantaged groups were also on the agenda of city governments. The city governments have identified disadvantaged groups as the elderly, the disabled, children, immigrants and those who are not registered in the social security system. Another issue is what kind of steps the city governments took in the field of education. As a matter of fact, the epidemic process has also affected the education-training process significantly. At this point, the New York City government has announced that it will provide equipment for students in need during the distance education process. London, on the other hand, introduced an online platform for students to access the necessary resources. In Istanbul, the city government stated that a distance test will be held in order to support students in preparing for high school and university exams. In Table 2 below, the measures taken by the mentioned city governments during the epidemic are presented in general terms.

Table 2. Measures Taken by City Governments

	New York	London	Istanbul
Health Measures	<ul style="list-style-type: none"> • Free diagnostic tests • Sharing of epidemic data in digital media in detail • Sharing for the protection of mental health 	<ul style="list-style-type: none"> • Preparation of guide for diagnostic test • Publishing guidelines for the protection of mental health 	<ul style="list-style-type: none"> • Mask distribution • Disinfection of public spaces
Economic Measures	<ul style="list-style-type: none"> • Financial support for those who lost their jobs or income • Rental assistance, prohibition of removal from the house • Sharing the locations where the needy people in the city can meet their nutritional needs with GIS • Establishment of a job application platform for those who lost their jobs during the epidemic period 	<ul style="list-style-type: none"> • Counseling for those who lost their jobs or income in order to benefit from government funds • Call to the central government for rent support, prohibition of house removal 	<ul style="list-style-type: none"> • Supports in kind to those who lost their jobs or income • Postponing the rent payments of the municipal establishments
Social Measures	<ul style="list-style-type: none"> • Efforts to disadvantaged groups • Publication of guides explaining social relations in the new normal order 	<ul style="list-style-type: none"> • Efforts to disadvantaged groups • Volunteering and donation mechanisms 	<ul style="list-style-type: none"> • Efforts to disadvantaged groups • Suspended bill application • Creating motivation by making cultural and artistic activities accessible during the quarantine period

When looking at the management efforts of the cities during the epidemic process, it is possible to see different results due to the unique conditions of each country. For example, when we look at the level of decentralization of health spending by OECD countries, the report shows that the United States achieves a higher health spending compared to the city government in England and Turkey. The share of urban management in community public health spending in the United States, while more than 40%, this ratio is below 15% in the UK and Turkey. It is possible to interpret this situation as a result of the federal structure of the USA. In addition, the process led to a significant decline in the financial resources of city governments and spending a significant part of their budgets in the fields of health and social recovery. According to preliminary data obtained from 46 states in the USA, there was a 49% decrease in total state tax, 63% in personal tax income, 15.8% in sales taxes and 63% in corporate tax compared to April of the previous year. For the UK, the expenses of the Local Governments are expected to decrease significantly as a result of the financial pressures that come with Covid-19. As a result of this pressure

faced by the budget, city governments are entering into a troubled process in supporting people in distress. Due to the mentioned loss of income, investments in service areas such as public security, parks and recreation areas and infrastructure may be disrupted (OECD, 2020).

Increasing urbanization rates with the globalization of the economy and technological developments radically change the environment and living conditions in which people live (Takano, 2004, p. 1). According to UN data, 55% of the world population lives in urban areas as of 2018. While this rate is 30% in 1950, 68% of the world's population is expected to live in cities in 2050 (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2018, p. xix). When this increase is taken into consideration, it is likely that the problems related to the establishment and protection of health, as in many areas, especially in developed and developing countries, will be possible in the next process if necessary measures are not taken. It is likely that WHO, taking this situation into account, developed the Healthy Cities Project thirty-three years ago, in 1987, and implemented it in eleven pilot cities (WHO European Regional Office, 1997, p. 12). The project is a long-term international development work aimed at putting health on the agenda of decision-makers and promoting comprehensive local strategies for health. Its main features include social participation and empowerment, cross-sectoral cooperation and participant equality. The main goal was to enable city governments to make decisions by taking into account health issues in their social, economic and political priorities. It is emphasized that all institutions such as education, culture, environment, industry, social etc. should be included in the working areas, but Local Governments should play a leading role in protecting and improving public health and welfare (Boulos & Shorbaji, 2014, p. 3). When the right proportion is established, it can be evaluated that healthy cities can be the guarantee of healthy individuals.

The healthy city, on the other hand, is a city that is conscious of health and its improvement rather than the city that has reached a certain health position. The healthy city is the city that constantly improves the physical and social environment and develops social resources that enable people to fulfill all the functions they need and mutually support each other to reach their maximum potential (World Health Organization Regional Office for Europe, 2020). The purpose of healthy cities is to create an environment that supports health, to achieve a good quality of life, to meet the needs of cleaning and hygiene, and to provide access to health services (World Health Organization, 2020).

The following can be suggested for the metropolitan administrations that take the first degree in the construction of healthy cities to achieve a successful result from their pandemic and trials:

- Local governments, who are caught unprepared for this difficult process, should plan the next process through political, economic, social and environmental policies, taking into account the risks that are unlikely to occur, but are high in effect if they arise. In the process of turning the policies into plan, the following are required; to conduct comprehensive analyzes on the current situation of the city, to determine the needs of the people, to determine the priorities and to encourage the participation of the people in these processes, to authorize local administrators in order to benefit from the positive effects of cooperation and to follow-up and evaluate the process.
- Cities should be planned taking into account the provisions in the Constitution and the international conventions to which the right to health is associated with the environment.
- In addition to the measures to be taken by the city administrators in the health and social fields, the states should be prepared for this situation economically. In this process, besides the disease, unemployment and poverty emerged as another cost area. For example, taking measures for rational determination and efficient use of the unpredictable expenses appropriation in the budgets of the municipalities and the allowance allocated for the poor and needy at the disposal of the mayor may be a supportive example to overcome such financial difficulties.
- Property tax, penalty and interest payments can be delayed or extended.
- Economic support can be provided through pre-sales and orders to workplaces that remain closed during the epidemic period and whose revenues have decreased substantially.
- Municipalities may prefer local citizens for their jobs such as maintenance, repair and service procurement. For example, services such as maintenance and repair of educational institutions within its borders can be performed by people living in that area and working in these areas. Transporters living in the region can benefit from some products distributed to the public.

- Measures should be taken to raise public awareness. Particularly, taking into consideration the possible disasters that may occur in the future, trainings that can be prepared for these processes can be given from childhood. It is necessary to gain the awareness that individual measures are socially important.
- Solidarity and cooperation with non-governmental organizations can be increased.
- Measures should be taken to protect women and children who have been subjected to violence during the period when lockdown is applied, in order to protect the needs of the disabled and their families, especially to support their socialization.
- For homeless people and people living on the streets, kiosks can be placed in the central locations of the city showing the points where they can meet their needs such as shelter, nutrition and dressing. Those who live in the city and have the opportunity to help those in need can also share their data here.
- Municipalities can be used to perform diagnostic tests, which is an important factor in preventing the spread of the virus. In particular, mobile health committees can collect the diagnoses for testing in Panel van type vehicles under suitable conditions.
- The periods when lockdown is applied can be evaluated with infrastructure, road maintenance, playgrounds, park and garden works and repairs, which are more difficult to build in normal times.
- In order to support access to cheap food, mobile sales vehicles can travel around the city under the coordination of municipalities.
- With the voluntary participation of people who are engaged in arts and sports among the citizens of the town, online concerts, crafts and painting courses, play hours for children, and sports activities that can be done at home can be organized on the municipality website.
- Solidarity mechanisms can be developed by taking into consideration the grievances that students, whose education and training process continues with online tools, can experience. With suitable distance conditions, places where the internet, computer and printer can be accessed and hygienic conditions are provided can be created.
- Applications for the online presentation of many services such as marriage can be implemented.
- Giving importance to the works supporting the spirit of unity and togetherness that will ensure social solidarity will also contribute to the overcoming of the process, especially with less psychological damage.
- Municipalities can use this success as an opportunity to strengthen their public relations in electoral districts when they manage the crisis well.
- Distance work practices and e-municipal services can be expanded in municipalities.
- Municipalities can provide health trust label approval for businesses and shops in the new normal order.
- In the epidemic of cities, the city administrators can play a role in balancing the demand for reverse migration and preventing qualified human resources from moving away from the city.
- Municipalities may apply different tariffs at certain time intervals in order to spread the density in public transportation. In addition, different transportation alternatives can be brought to the agenda in cities where city transportation is possible by sea.
- New forms of dialogue can be developed to increase public participation through digital technologies.
- With the smart city systems, the resistance of the cities can be increased during the epidemic.
- As a result of the cooperation between the Ministry of Health and Municipalities, the health conditions of the people with QR Code can be inspected in public areas in order to reduce the risk of citizens' mobility in the city. For example, people who have to remain in quarantine as a result of these scans at the shopping malls and store entrances or get close to someone infected with the virus may be kept in their home for control purposes.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organisation.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- A Division of the New York State Department of State. (2018). *Local government handbook*. New York State.
- Altamimi, A., Abu-Saris, R., El-Metwally, A., Alaifan, T., & Alamiri, A. (2020). Demographic variations of MERS-CoV infection among suspected and confirmed cases: An epidemiological analysis of laboratory-based data from riyadh regional laboratory. *BioMed Research International*, (2020), 1-6.
- BBC. (2020). *Coronavirus: Some scientists say UK virus strategy is 'risking lives'*. Retrieved May 10, 2020 from <https://www.bbc.com/news/science-environment-51892402>
- BBC. (2021). *Coronavirus: Minister of Health Koca called İmamoğlu after the criticism of 'You are late in taking precautions' and said, 'We are working with precision'*. Retrieved August 18, 2021 from <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54928522>
- Boulos, M. N. K., & Shorbaji, N. M. (2014). On the internet of things, smart cities and the WHO healthy cities. *International Journal of Health Geographic*, 13(10), 1-6.
- Centers for Disease Control and Prevention. (2020). *First Travel – related Case of 2019 Coronavirus Detected in United States*. Retrieved April 28, 2020 from <https://www.cdc.gov/media/releases/2020/p0121-novel-coronavirus-travel-case.html>
- Citizen Advice. (2020) *Coronavirus – being furloughed if you can't work*. Retrieved May 10, 2020 from <https://www.citizensadvice.org.uk/work/coronavirus-being-furloughed-if-you-cant-work/>
- City of New York. (2020a). *Coronavirus (COVID-19) updates*. Retrieved May 11, 2020 from <https://access.nyc.gov/coronavirus-covid-19-updates/#section-4>
- City of New York. (2020b). *New York City agency service updates*. Retrieved May 11, 2020 from <https://www1.nyc.gov/nyc-resources/city-agency-service-updates.page>
- City of New York. (2020c). *Get Food NYC*. Retrieved June 25, 2020 from <https://dsny.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=35901167a9d84fb0a2e0672d344f176f>
- City of New York. (2020d). Retrieved May 11, 2020 from <https://www1.nyc.gov/site/doh/covid/covid-19-main.page>
- Cumhuriyet. (2021). *Ekrem İmamoğlu's call to closure of Istanbul*. Retrieved August 18, 2021 from <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ekrem-imamoglundan-istanbul-icin-kapanma-cagrisi-1790966>
- Health New York. (2020). Retrieved May 1, 2020 from <https://covid19tracker.health.ny.gov/views/NYS-COVID19-Tracker/NYSDOHCOVID-19Tracker-Map?%3Aembed=yes&%3Atoolbar=no&%3Atabs=n>
- Infectious Diseases Surveillance and Control Principles Regulation. (2007). *Official Gazette No. 26537*. dated 30.05.2007.
- Istanbul Metropolitan Municipality Covid-19 Platform. (2020). Retrieved May 10, 2020 from <https://koronavirus.ibb.istanbul/ibb-sorumluluk/>
- Istanbul Metropolitan Municipality Pending Bill. (2020). Retrieved May 10, 2020 from <https://askidafa0tura.ibb.gov.tr/Invoice-List>
- Kwok, K. O., Lai, F., Wan In Wei, S. Y., & Tang, J. W. (2020). Herd immunity – estimating the level required to halt the COVID-19 epidemics in affected countries. *The Journal of Infection*, 6(80), 1-2.
- London Government. (2020a). *Coronavirus (COVID-19) Deaths*. Retrieved May 10, 2020 from <https://data.london.gov.uk/dataset/coronavirus--covid-19--deaths>
- London Government. (2020b). *What we do*. Retrieved May 10, 2020 from <https://www.london.gov.uk>
- London Government. (2020c). *Coronavirus (COVID-19): Supporting food banks*. Retrieved May 10, 2020 from <https://www.london.gov.uk/coronavirus/volunteer-and-donate/coronavirus-covid-19-supporting-foodbanks>
- London Government. (2020d). *Pay it forward*. Retrieved May 10, 2020 from <https://payitforward.london.gov.uk>
- London Government. (2020e). *Rights of renters and landlords during coronavirus*. Retrieved May 10, 2020 from <https://www.london.gov.uk/coronavirus/rights-renters-and-landlords-during-coronavirus>

- London Government. (2020f). *Education and childcare*. Retrieved May 10, 2020 from <https://www.london.gov.uk/coronavirus/education-and-childcare>
- Merriam - Webster Dictionary. (2020). Retrieved April 9, 2020 from <https://www.merriam-webster.com>
- Ministry of Health, General Directorate of Public Health. (2019). *Pandemic Influenza National Preparedness Plan*, Retrieved April 8, 2020 from https://www.grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf
- Morens, D. M., Folkers, G. K., & Fauci, A. S. (2009). What is a pandemic. *The Journal of Infectious Diseases*, 200, 1018-1021.
- New York State. (2020). *Department of State, Division of Local Government Services*. Retrieved May 9, 2020 from <https://www.dos.ny.gov/lg/localgovs.html>
- OECD. (2020). *The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government*. Retrieved June 25, 2020 from <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314e1/>
- Oxford Learner's Dictionaries. (2020). Retrieved April 9, 2020 from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
- Republic of Turkey Ministry of Health Covid-19 Information Platform. (2021). *Daily case numbers*. Retrieved August 18, 2021 from <https://covid19.saglik.gov.tr/>
- Smith, R. (2002). In search of 'non-disease'. *British Journal of General Practice*, 324(7342), 883-885.
- Takano, T. (2004). Development of healthy cities and need for research. In T. Takehito (Ed.), *Healthy cities & urban policy research* (p. 1-9). Taylor & Francis e-Library.
- TÜBA. (2020). *Covid-19 global epidemic evaluation report*. Turkish Academy of Sciences.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2018). *World urbanization prospects the 2018 revision*. Retrieved June 23, 2020 from <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf>
- World Health Organization [WHO]. (2006). *Constitution*. Retrieved April 7, 2020 from https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf
- World Health Organization [WHO]. (2020). *Types of healthy settings*. Retrieved June 25, 2020 from https://www.who.int/healthy_settings/types/cities/en/
- World Health Organization [WHO]. (2021). *WHO Coronavirus (Covid-19) Dashboard*. Retrieved August 18, 2021 from <https://covid19.who.int/>
- World Health Organization Regional Office for Europe. (1997). *Twenty steps for developing a healthy cities project*, 3rd Edition, Retrieved April 15, 2020 from http://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0011/101009/E56270.pdf?ua=1
- World Health Organization Regional Office for Europe. (2020). *What is a health city?*. Retrieved June 25, 2020 from <https://www.euro.who.int/en/health-topics/environment-and-health/urban-health/who-european-healthy-cities-network/what-is-a-healthy-city>
- Worldometers. (2020a). *Coronavirus cases*. Retrieved June 27, 2020 from <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>
- Worldometers. (2020b). *Total cases*. Retrieved June 27, 2020 from <https://www.worldometers.info/coronavirus/worldwide-graphs/#total-cases>
- Worldometers. (2021a). *Total cases in UK*. Retrieved August 18, 2021 from <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/uk/>
- Worldometers. (2021b). *Active cases in the United States*. Retrieved August 18, 2021 from <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/us/>